ئابلىمىت ئەھەت بۆگۈ

چاغاتاي ئۇيغۇرتىلى

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

ئابلىمىت ئەھمەت بوگۇ

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى

مەسئۇل مۇھەررىرى: تۇرسۇن ئابدۇللا
مەسئۇل كوررېكتورى: ئابلىمىت ئەھەت بۆگۈ
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى

ئابلىمىت ئەھەت بۆگۈ

شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى №14 ، پوچتا نومۇرى : 830046)
شىنخۇا كىتابخانىسى تەرىپىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى : 787×1092 1/16 ، باسما تاۋىقى : 34.75
2002 - يىل 12 - ئاي 1 - نەشرى
2007 - يىل 4 - ئاي 2 - بېسىلىشى
تىراژى : 4 500 — 3 001

ISBN 7 — 5631 — 1623 — 0/H.30
باھاسى : 45.00 يۈەن

مۇندەرىجە

فونېمىلارنىڭ تىرانسكرىپسىيىلىك كۆرسەتكۈچى 1
مۇقەددىمە 1
1. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى 1
2. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ «چاغاتاي» نامى بىلەن ئاتىلىشى 2
3. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات جەريانى 3
بىرىنچى يېزىق 10
1. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى 10
2. ھەرپ ۋە ئېلىپبە 12
1) چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھەرپلەر 12
2) چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى 12
3) چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبە جەدۋىلى (باسما شەكلى) 14
قوشۇمچە: تاۋۇشلارنىڭ ئىپادىلىنىش شەكىللىرى بويىچە ئومۇمىي چۈشەنچە ... 16
3. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان يارىمىچى بەلگىلەر ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتى 18
يارىمىچى بەلگىلەر 18
يارىمىچى بەلگىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى 18
ھەمزىنىڭ ئىپادە شەكىللىرى 21
I چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلارنىڭ يېزىقتا ئىپادىلىنىشى 25
1. سوزۇق تاۋۇشلار 25
2. ئۇزۇك تاۋۇشلار 45
II بەزى ھەرپلەرنىڭ قوليازمىلاردىكى شەكىللىرى 56
قوشۇمچە: ئوقۇش مەشىقى 62
ئىككىنچى بوغۇم تۈزۈلۈشى ۋە قىسمەن فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر 72
1. بوغۇم تۈزۈلۈشى 72
2. قىسمەن فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر 75
3. قوشۇمچىلارنىڭ تەلەپپۇزى 88
ئۈچىنچى قىسمەن ئەرەبچە، پارسچە تەركىبلەر 94
1. «ال»نىڭ ئىملاسى 94

2. هىجرىيە ئاي ناملىرى 95
3. ئەبجەد ھېسابى 96
4. پارسچە ئىزافەتنىڭ ئىملاسى 97
5. ئىككى خىل شەكىلدە كەلگەن قىسمەن پارسچە سۆزلەرنىڭ ئىملاسى 98
6. پارس تىلىدىن كىرگەن بىر قىسىم سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار 100
1) سۆز ئالدى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار 100
2) سۆز ئارقا ياسىغۇچى قوشۇمچىلار 102
تۆتىنچى ھەرپ ۋە ھۆسنىخەت ئۆرنەكلىرى 124
1. تەئلىق شەكلى 124
2. نەسخ شەكلى 125
3. سۇلۇس شەكلى 126
4. دىۋانى شەكلى 127
5. جەللى دىۋانى شەكلى 128
6. رىقئە شەكلى 129
7. كوللىگرافىك مەشىق 133
بەشىنچى ئوقۇشلۇق 148
1. پارچىلار 148
2. پارچىلار 164
3. «دىۋانى نەۋبەتى» دىن پارچە 177
تېكىست (1) 178
تېكىست (2) 186
4. ئابدۇرېھىم نىزارى: «لەيلى ـ مەجنۇن» دىن پارچە 199
تېكىست (1) 200
تېكىست (2) 212
5. بەش پارچە ھۆججەت 222
6. زەلىلى: «تەزكىرەئى خاجە مۇھەممەد شەرىف بۇزۇرگۋار» دىن پارچە 232
7. مۆجىزى: «تەۋارىخى مۇسىقىيىۇن» دىن پارچە 246
8. «دىۋانى گۇمنام» دىن پارچە 254
9. ئىبراھىم ئىبنى يۇسۇپ خوتەنى: «مەنتىقۇت ـ تەير» دىن پارچە 265
تېكىست (1) 266
تېكىست (2) 283
10. موللاسىدىق يەركەندى: «نەسرىي خەمسە نەۋائى» دىن پارچە 298
«سەددى ئىسكەندەرىي» دىن پارچە 299
«پەرھاد ـ شىرىن» دىن پارچە 306
11. «دىۋانى زۇھۇرى» دىن پارچە 317
تېكىست (1) 318
تېكىست (2) 329
12. «دىۋانى ئەرشى» دىن پارچە 339
تېكىست (1) 340
تېكىست (2) 362

13. موللا مۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمنىيە» دىن پارچە 385
14. نەۋائى: «داستانى پادىشاھ ئىسكەندەر» دىن پارچە 392
تېكىست (1) 393
تېكىست (2) 409
15. نەۋائى: «مەھبۇبۇل - قۇلۇب» تىن پارچە 417
تېكىست (1) 418
تېكىست (2) 434
16. نەۋائى: «غەرايىبۇس - سىغەر» دىن پارچە 452
تېكىست (1) 453
تېكىست (2) 465
ئالتىنچى ئىندېكس 479
يەتتىنچى قىسمەن ئىبارىلەر 525
پايدىلانغان ماتېرىياللار 546

فونېمىلارنىڭ ترانسكرىپسىيىلىك كۆرسەتكۈچى

(فونېمىلارنىڭ ترانسكرىپسىيىسىدە «كومپىيۇتېر ساھەسىدە بىرلىككە كەلگەن تۈنجى ئۇيغۇر كومپىيۇتېر يېزىقىنىڭ دەسلەپكى لايىھىسى» ئاساس قىلىندى.)

هەرپ	ترانسكرىپسىيىسى	مىسال	
ئا	Aa	اب	ab
ئە	Aä	ادب	ädäb
ب	Bb	بلبل	bulbul
پ	Pp	پالچىغ	palchigh
ت	Tt	تمنا	tämänna
ج	Jj	جاهل	jahil
چ	CH ch	چاقين	chaqin
(ح)	Hh	حقوق	huquq
خ	Xx	خامه	xamä
د	Dd	دود	dud
(ذ)	Zz	ذكات	zäkat
ر	Rr	راه	rah
ز	Zz	زمستان	zimistan
ژ	Zh	ژاله	Zhalä
س	Ss	سفيد	säfid
ش	SH sh	شكايت	shikayät
(ص)	Ss	صاحب	sahib
(ض)	Zz	ضبط	zäbt
(ط)	Tt	طويل	täwil

zäfär	ظفر	Zz	(ظ)
rä′na	رعنا		(ع)
ghurbät	غربت	Gh gh	غ
färaghät	فراغت	Ff	ف
qädäm	قدم	Qq	ق
kar	كار	Kk	ك
gärdun	گردون	Gg	گ
läyl	ليل	Ll	ل
mämläkät	مملكت	Mm	م
näghmä	نغمه	Nn	ن
häzar	هزار	Hh	ه
osal	اوسال	Oo	ئو
uslub	اسلوب	Uu	ئۇ
öksük	اوكسوك	Öö	ئۆ
üzük	اوزوك	üü	ئۈ
wätän	**وطن**	**Ww**	ۋ
etäk	**ايتاك**	**Ee**	ئې
ikram	اكرام	Ii	ئى
yalang	يلانك	ng	ڭ
yäkta	يكتا	Yy	ي

مۇقەددىمە

1. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى

XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن تاكى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر، بولۇپمۇ ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك خەلقى ئورتاق قوللانغان يېزىق ئەدەبىي تىلى ئادەتتە «تۈركىي تىل»، «تۈركچە»، «قەشقەر تۈركچىسى» دېگەن ناملاردا ئاتىلىش بىلەن بىللە «چاغاتاي تىلى» دەپمۇ ئاتالغان. بۇ ئەدەبىي تىل قاراخانىيلار دەۋرىدە مەھمۇد قەشقەرى تەرىپىدىن «تۈرك تىلى» ياكى «خاقانىيە تۈركلىرىنىڭ تىلى» دەپ ئاتىلىپ، كېيىنچە ئەدىب ئەھمەد يۈكنەكىينىڭ «ئەتەبەتۇل - ھەقايىق» ناملىق ئەسىرىدە «كاشغەر تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەسلىدە ئۆزىگە ئاساس بولغان ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بىلەن پۈتۈنلەي قوشۇلۇپ كېتىشى نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن. ئۇ ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا ھاسىل قىلغان بىر قاتار ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئەرەب - پارس تىللىرىنىڭ تەسىرىگە خېلى دەرىجىدە ئۇچرىغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ. بۇ ئەدەبىي تىلنىڭ «چاغاتاي تىلى» دېگەن نام بىلەنمۇ ئاتىلىپ قېلىشى ئۇنىڭ تەۋەلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەمەس. بەلكى پەقەت چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدا ئورناتقان «چاغاتاي خانلىقى» قاتارلىق ھاكىمىيەتلەرنىڭ بۇ تىلنى ھۆكۈمەت تىلى قىلىپ قوللانغانلىقى بىلەنلا مۇناسىۋەتلىك.

چاغاتاي تىلى دېگەن بۇ نام گەرچە ئۆز دەۋرىدە ئانچە كۆپ قوللىنىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئەدەبىي تىلنىڭ زامان ۋە ماكان جەھەتتىن بىرقەدەر ئېنىق ئاجرىتىپ بېرەلەيدىغانلىقى ئۈچۈن، ئىلىم ساھەسىدە ئومۇمەن مۇشۇ ئاتالغۇ قوللىنىلماقتا.[1]

چاغاتاي تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى بىلەن خاقانىيە (قاراخانىيلار) ياكى قەشقەر تىلى ئەنئەنىلىرى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. قوجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئاساسىي ئاھالىسى بولغان ئۇيغۇر - قارلۇق قەبىلىلىرىنىڭ جانلىق تىلى بۇ تىلغا دىئالېكت **ئاساسى بولۇپ بەرگەن. يەنى چاغاتاي تىلى ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىككى** ۋارىيانتى (خاقانىيە ياكى «كاشغەر تىلى» بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى) پۈتۈنلەي بىرلىشىپ كېتىش نەتىجىسىدە شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ فونېتىكا ۋە گراممىتىكا جەھەتتىكى تۈپ قائىدىلىرى بىلەن ئاساسىي لۇغەت فوندى شۇ ئىككى ئەدەبىي تىلغا ئاساس بولغان ئىدىقۇت ۋە قەشقەر ئۇيغۇرلىرىنىڭ جانلىق تىلىدىن كەلگەن. ئۇ مەيلى قانداق تىل، قانداق دىئالېكت شارائىتىدا قوللىنىلمىسۇن، ئۆزىنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولغان بۇ تۈپ خۇسۇسىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرغان ۋە ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئىچكى قانۇنىيەتلىرى ئاساسىدا راۋاجلانغان.[2]

---

① مىرسۇلتان ئوسمانوۋ، خەمىت تۆمۈر: «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1993 - يىل 1 - سان).

② ئىبراھىم مۇتىئى: «چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلى تەرەققىيات تارىخىدا تۇتقان ئورنى.»

«چاغاتاي تىلى» دېگەن بۇ نام ئومۇمەن XIV ئەسىردىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان ئالتە ئەسىرلىك جەريانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

2. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ «چاغاتاي» نامى بىلەن ئاتىلىشى

تىل بىر خىل ئىجتىمائىي ھادىسە. شۇڭا ئىجتىمائىي ئامىل مەلۇم بىر ئەدەبىي تىلنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇھىم رول ئويناپدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن ئېيتقاندا، چىڭگىزخاننىڭ غەربكە يۈرۈش قىلىشى، ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان ھۆكۈمرانلىقى چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىشىگە مۇھىم ئىجتىمائىي شارائىت ھازىرلاپ بەردى.

XIII ئەسىرگە كەلگەندە، موڭغۇللارنىڭ يولباشچىسى چىڭگىزخان زور قوشۇن توپلاپ شەرقتىن غەربكە قاراپ ھەربىي يۈرۈش قىلىپ، ئۆز تېررىتورىيىسىنى ئۇزلۇكسىز كېڭەيتىتى. ئۇ ئۆمرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئۆز تەۋەلىكىدىكى رايونلاردىن ئىلى دەرياسىدىن تارتىپ، ئامۇ دەرياسىغىچە — ماۋەرا ئۇننەھر ۋە پۈتۈن شىنجاڭدىن ئىبارەت بىپايان زېمىننى ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاينىڭ ئىدارە قىلىشىغا مىراس تەرىقىسىدە بۆلۈپ بەرگەنىدى. چاغاتاي ۋاپاتىدىن كېيىن چاغاتاي خانىنىڭ ئەۋلادلىرى بۇ بىپايان زېمىندا ئاساسىي كۈچكە ئايلىنىپ چاغاتاي خانلىقىنى قۇردى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن چاغاتاي ئەۋلادلىرى مەيلى قانداق نام بىلەن قانداق خانلىقلارنى قۇرۇشتىن قەتئىينەزەر، «چاغاتاي» دېگەن نامنى ئىزچىل قوللانىدى. خۇددى «چاغاتاي ئۇلۇسى»، «چاغاتاي ئېلى» دېگەن ئاتالغۇمۇ بۇ زېمىندىكى ھاكىمىيەت دائىرىسى ۋە ئۇنىڭ ئاھالىسى مەزمۇنىدا رەسمىيلىشىپ قالغىنىغا ئوخشاش، بۇ خانلىقلارنىڭ ھۆكۈمەت تىلى قىلىپ قوبۇل قىلغان، ئەينى دەۋردە بارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئۈچۈن ئورتاق ئەدەبىي تىل بولۇپ خىزمەت قىلغان، خانلىقنىڭ پۈتكۈل سىياسىي، ئىجتىمائىي، مەدەنىي ھاياتىدا مۇھىم رول ئويناغان ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىمۇ XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن ئېتىبارەن «تۈركىي تىل»، «تۈركچە»، «چاغاتاي تۈركچىسى» دەپ ئاتىلىش بىلەن بىرگە، «چاغاتاي تىلى» دېگەن نام بىلەن رەسمىيلەشتى.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ئالەمشۇمۇل شاھانە ئەسەرلەرنى يېزىپ دۇنيادا شۆھرەت قازانغان، **ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى يارىتقان ئۇلۇغ شائىر، ئالىم، مۇتەپەككۇر،** دۆلەت ۋە جامائەت ئەربابى ئەلىشىر نەۋائى (1441—1501) ئۆزىنىڭ دىۋانىغا يازغان كىرىش سۆزىدە چاغاتاي ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ پېشۋالىرىدىن بولغان مەۋلانا ئەبەيدۇللا لۇتفى ۋە مەۋلانا سەككاكى ئۇستىدە توختىلىپ: «..... ئۇيغۇر ئىبارەتتىنىڭ فۇسەھالىسىدىن، تۈرك ئەلفازىنىڭ بۇلەغاسىدىن مەۋلانا سەككاكى ۋە مەۋلانا لۇتفىكىم، بىرىنىڭ شېرىن ئەبياتىنىڭ مۇشتەھارى تۈركىستاندا بىغايەت ۋە بىرىنىڭ غەزەلىييات ئىنتىشارى ئىراق ۋە خۇراساندا بىنىھايەتدۇر دۇر...»[1] دەپ يازغان بولسا، ھىجرىيە 1306-يىلى (مىلادىيە 1888—1889)

[1] ھىجرىيە 1211-يىلى مەۋلانا نەزەر خەلىپەت تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن قولىيازمىنىڭ «دىباچە»سىدىن.

تۇركىيىده نەشر قىلىنغان «قامۇسۇل ـ ئەئلام» نىڭ ئاپتورى شەمسۇددىن سامىمۇ بۇنىڭ ئۇستىدە توختىلىپ: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار مەدەنىي تەرەققىياتتا ئەڭ ئالغا كەتكەن بولۇپ، بۇلارنىڭ تىلى تۇركي خەلقلەر ئارىسىدا ئورتاق ئەدەبىي تىل ئىدى»، «چاغاتاي خان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن چاغدىكى ئۇيغۇر تىلى شۇ چاغدىن تارتىپ چاغاتاي تىلى دەپ مەشھۇر بولغان...» دەپ يازغان. خالدىسلىك:

بىرەر شەيئىنى مەنىداش ئىبارىلەر بىلەن سۈپەتلەش چاغاتاي تىلىنىڭ سىنتاكسىسلىق ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى. نەۋائى لۇتفى بىلەن سەككاكىنى تەرىپلىگەندە «ئۇيغۇر ئىبارىلىرىنىڭ ئۇستىلىرىدىن، تۇرك سۆزلىرىنىڭ ماھىرلىرىدىن» دېگەن مەنىداش سۆزلەرنى قوللىنىش ئارقىلىق، شۇ چاغدىكى «تۇرك تىلى» ياكى «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان ئەدەبىي تىلنىڭ ئەمەلىيەتتە «ئۇيغۇر تىلى» ئىكەنلىكىنى ئېنىق كۆرسەتكەن.

دېمەك، بۇ تىلنىڭ «چاغاتاي تىلى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ قېلىشى، بىرىنچىدىن، چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا زېمىنىدا ئورناتقان «چاغاتاي خانلىقى» قاتارلىق ھاكىمىيەتلەرنىڭ بۇ تىلنى ھۆكۈمەت تىلى قىلىپ قوللانغانلىقى؛ ئىككىنچىدىن چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈم سۈرگەن دەۋرگە تەئەللۇق ئىكەنلىكى، يەنى زامان ۋە ماكان جەھەتتىن بىرقەدەر ئېنىق ئاجرىتىپ بېرەلەيدىغانلىقى؛ ئۇچىنچىدىن چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان زېمىندا قوللىنىلغان ئورتاق ئەدەبىي تىل ئىكەنلىكى؛ يەنە بىرى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە دۇنيا تۇركولوگىيە ساھەسىدىكى تارىخىي ئاتاش بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

3. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات جەريانى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى مۇناسىۋەتلىك تەتقىقات ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن ئاۋۋالقى چاغاتاي تىلى باسقۇچى (چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرى)، كلاسسىك چاغاتاي تىلى باسقۇچى (چاغاتاي تىلىنىڭ كلاسسىك دەۋرى)، كېيىنكى چاغاتاي تىلى باسقۇچى (چاغاتاي تىلىنىڭ كېيىنكى دەۋرى) قاتارلىق ئۈچ باسقۇچقا بۆلۈش مۇمكىن.[①]

1) ئاۋۋالقى چاغاتاي تىلى باسقۇچى (چاغاتاي تىلىنىڭ شەكىللىنىش دەۋرى): بۇنىڭ يىل چېكى XIV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ۋاقىتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغانلىقى مۆلچەرلىنىدۇ.

بۇ دەۋرگە ۋەكىللىك خاراكتېرده خارەزمى، يۈسۈپ ئەمىرى، ئاتائى، سەككاكى، لۇتفى، ئەھمەدى، يەقىنى... قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆرسىتىشكە بولىدۇ. «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر» نىڭ كىرىش سۆزىدە دېيىلگىنىدەك:

XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرى، XV ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ماۋەرا ئۇننەھرده ياشاپ ئىجادىي پائالىيەت ئېلىپ بارغان لۇتفى، ئاتائى، سەككاكىلارنىڭ شېئىرلىرى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان كلاسسىك شېئىرىيەتنىڭ ئەڭ ياخشى نەمۇنىلىرىدۇر. بۇ مەزگىللەردە تۇركىي تىللار تۇركۈ-

① يۇقىرىقى ماقالىگە قارالسۇن.

مىدىكى نۇرغۇن مىللەتلەرنىڭ ئەدەبىياتىدا پارس تىلىنىڭ تەسىرى بەك كۈچىيىپ، مىللىي (تۈركىي) ئەدەبىي تىل چەتكە قېقىلىشقا باشلىغانىدى. بەزى تارىخچىلار ئېيتقاندەك، بۇ چاغدا، تۈركىي تىل - ئەدەبىياتىنى مۇشۇنداق ھالاكەت خەۋپىدىن پەقەت قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ئەنئەنىسى قۇتقۇزۇپ قالدى. بۇ ئەنئەنىگە ۋارىسلىق قىلىشتا لۇتفى، ئاتائى، سەككاكىلار، بولۇپمۇ كېيىنرەك ئەلىشىر نەۋائى چوڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، ئۇيغۇر تىلىنى جەۋلانغا كەلتۈرۈپ، يەنە بىر ئاجايىپ زور گۈزەل شېئىرىيەت دۇنياسىنى ئاچتى. بەزىلەر بۇ ئەدەبىياتنىڭ تىلىنى «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتىشىدۇ. ئەلىشىر نەۋائى ئۇنى ئۇيغۇر تىلى دەپ ئاتايدۇ. بۇ تىلنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇ لېكسىكىلىق جەھەتتىن ئەرەب، پارس، تۈركىي (ئاساسەن ئۇيغۇر) تىللىرىدىن ئازىلاشما، گرامماتىكىلىق جەھەتتىن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ئاساس قىلغان ھالدا شەكىللەنگەن. نەۋائىنىڭ قارىشىچە، لۇتفى، سەككاكىلار ئۆز دەۋرىدە ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ كامالەتكە يەتكەن پىشۇالىرىدۇر. نەۋائىنىڭ ئۆزىمۇ ئەنە شۇلارنىڭ ئىزىدىن مېڭىپ، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى بويىچە ئالەمشۇمۇل يىرىك ئەسەرلەرنى ياراتقان...

IX ئەسىرنىڭ ئاخىرى ۋە X ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۇيغۇر قارلۇق قەبىلىلىرى ئاساسىدا قۇدرەتلىك بىر چوڭ ھاكىمىيەت شەكىللىنىپ «قاراخانىيلار» دېگەن نام بىلەن ئاتالدى. X ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قاراخانىيلار خاقانى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدى ۋە ئۇنى دۆلەت دىنى قىلىپ بېكىتتى. بۇ ھال قاراخانىيلار دائىرىسىدىكى بارلىق تۈركىي تىللىق قەبىلىلەرنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشقا ئېلىپ باردى. بۇنىڭ بىلەن ئۇزۇن ئۆتمەي پۈتكۈل جەنۇبىي شىنجاڭدا ئىسلام دىنى ئومۇملاشتى. شۇنداق قىلىپ، قاراخانىيلار ئۇيغۇرلىرى بىر تەرەپتىن ئەنئەنىۋى تۈرك - ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە داۋاملىق ۋارىسلىق قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ ئىلغار تەسىرلىرىنى قوبۇل قىلدى ۋە ئۇنى تۈرك - ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە سىڭدۈردى.

قاراخانىيلارنىڭ دەسلەپكى ۋە ئوتتۇرا دەۋرلىرىدە يېڭىدىن شەكىللەنگەن ئۇيغۇر - ئىسلام مەدەنىيىتى تېز سۈرئەت بىلەن گۈللەپ ياشنىدى. تىلشۇناسلىق، قانۇنشۇناسلىق، تېبابەتچىلىك، ھۇنەر-كەسىپ، قىسقىسى، ئىلىم-مەرىپەت بىلەن شۇغۇللىنىش — قاراخانىيلار ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئوقۇمۇشلۇق تەبىقىسىنىڭ كۈندىلىك مەشغۇلاتىغا ئايلانغانىدى.

X ئەسىردىن كېيىن قاراخانىيلار زېمىنىدا ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئىسلام شارائىتىدىكى بىر ۋارىيانتى — «خاقانىيە» تىلى شەكىللىنىپ، ئىسلام دىنىغا كىرگەن تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئورتاق يېزىق ئەدەبىي تىلى سۈپىتىدە قوللىنىلدى. خاقانىيە تىلى XIII ئەسىردىن كېيىن «كاشغەر تىلى» دەپ ئاتىلىپ، قەشقەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا XIV ئەسىرگىچە قوللىنىلدى. چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلغان مەزگىلدە، ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنى دۆلەت تىلى سۈپىتىدە ئوتتۇرا ئاسىياغا ئېلىپ كىردى. بۇنىڭ بىلەن ئەسلىدە قەشقەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا قوللىنىلىۋاتقان «كاشغەر تىلى» بىلەن ئىدىقۇت ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ قوشۇلۇپ كېتىش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. نەتىجىدە XIV ئەسىردىن باشلاپ فونېتىكا، گرامماتىكا ۋە ئاساسىي لۇغەت فوندى جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلىغا خاس ئالاھىدىلىكلەرنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىللە، ئەرەب - پارس تىللىرىنىڭ خېلى زور دەرىجىدىكى

تەسىرىگە ئۇچرىغان بىر يېزىق ئەدەبىي تىلى — چاغاتاي تىلى شەكىللىنىشكە باشلىدى. بۇ ئەدەبىي تىل XV ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۇر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئەسەرلىرىدە مۇكەممەل ئىپادىسىنى تېپىپ، ئۆزىنىڭ كلاسسىك دەۋرىگە كىردى (يۇقىرىقى ماقالىگە قارالسۇن).

2) كلاسسىك چاغاتاي تىلى باسقۇچى (چاغاتاي تىلىنىڭ كلاسسىك دەۋرى): چاغاتاي تىلىنىڭ كلاسسىك دەۋرى XV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن XVII ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان تەخمىنەن 150 يىل جەريانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەۋر ئەلىشىر نەۋائى قاتارلىقلار ۋەكىللىكىدە چاغاتاي تىلىنىڭ كامالەتكە يەتكەن، ئالدىنقى دەۋرگە نىسبەتەن كۆپ تۇراقلىققا ئىگە بولغان، قېلىپلاشقان دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. بۇ دەۋردە مەيدانغا كەلگەن ئەسەرلەر سان ۋە سۈپەت جەھەتتىن ئالدىنقى دەۋرگە قارىغاندا يۇقىرى، شۇڭا كۆپ ھاللاردا «چاغاتاي تىلى» دەپىلگەندە، ئاساسەن مۇشۇ دەۋردىكى يېزىق ئەدەبىي تىلى ۋە ئۇنىڭ داۋامى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

بۇ دەۋر ئوتتۇرا ئاسىيادا فېئودالىزم جەمئىيىتى گۈللىنىپ يۇقىرى پەللىگە كۆتۇرۇلگەن، چاغاتاي خان ئەۋلادلىرى ئوتتۇرىسىدا ئۇششاق يەرلىك ھاكىمىيەتلەرگە پارچىلىنىپ كەتكەن ئوتتۇرا ئاسىيا سىياسىي جەھەتتىن بىرلىككە كەلگەن ۋە پەن - مەدەنىيەت جەھەتتە قايتىدىن گۈللەپ ياشناشقا يۈزلەنگەن دەۋر ئىدى. كلاسسىك چاغاتاي تىلى دەۋرىنىڭ پېشۋاسى ئەلىشىر نەۋائى ئەنە شۇ دەۋردە يۇقىرى مەدەنىيەتلىك كىشىلەر مۇھىتىدا ئۆسۈپ يېتىلدى. ئۇ ئۆز خەلقىنىڭ مەدەنىيىتى - ئەدەبىياتىنى يارىتىش، خەلقىنىڭ مەنىۋىيىتىنى بېيىتىپ، ئېڭىنى ئۆستۈرۈش، تىل ۋە ئەدەبىيات - سەنئەتنى خەلق بىلەن يېقىنلاشتۇرۇش يولىدا بىر ئۆمۈر كۈرەش قىلىدى ۋە شۇ مەقسەتتە ئانا تىلىدا «چاھاردىۋان» («خەزايىنۇل-مەئانى»)، «خەمسە»، «مەجالىسۇن - نەفائىس»، «مىزانۇل - ئەۋزان»، «مۇھاكەمەتۇل - لۇغەتەين»، «مەھبۇبۇل - قۇلۇب»... قاتارلىق ئۆلمەس شېئىرىي ۋە نەسرىي ئەسەرلەرنى ۋۇجۇدقا چىقاردى.

3) كېيىنكى چاغاتاي تىلى باسقۇچى (چاغاتاي تىلىنىڭ كېيىنكى دەۋرى): بۇ دەۋر XVII ئەسىرنىڭ بېشىدىن XX ئەسىرنىڭ بېشىغىچە بولغان جەريانىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇ دەۋردە چاغاتاي تىلى خەلقىمىزنىڭ تىل ئالاھىدىلىكلىرىگە ئۇيغۇنلاشتۇرۇلغان ھالدا، ھەرقايسى رايونلاردا ئۆزىگە خاس يۆنىلىش بويىچە تەرەققىي قىلدى.

XVII ئەسىردىن باشلاپ چاغاتاي تىلى نەۋائى ئەنئەنىلىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا قەشقەر جانلىق تىلىنىڭ ئىجابىي ئامىللىرىغا يۆلىنىپ، ئاۋۋال جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ قەشقەر، يەكەن، خوتەن، ئاقسۇ رايونلىرىدا خىرقەتى، خەراباتى، زەلىلى، ئابدۇرېھىم نىزارى، موللا مۇسا سايرامى، مۇھەممەد سادىق كاشغەرى، خامۇشاخۇن يەركەندى... قاتارلىقلار ۋەكىللىكىدە، كېيىنچە شىمالىي شىنجاڭنىڭ تۇرپان، قۇمۇل، ئىلى رايونلىرىدا مولا بىلال (نازىم)، زۇھۇرى، سېيىت مۇھەممەد قاشى... قاتارلىقلار ۋەكىللىكىدە ئۆز تەرەققىياتىنى داۋاملاشتۇردى (يۇقىرىقى ماقالىگە قارالسۇن).

بۇلاردىن باشقا يەنە XVIII ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا تۇزۇلگەن، 18 مىڭ سۆزنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بەش تىللىق مانجۇچە لۇغەتمۇ چاغاتاي تىلىنىڭ كېيىنكى دەۋرى — ئۇيغۇر تىلى تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

※ ※

ئومۇمەن، XIV ئەسىردىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان 600 يىلغا يېقىن جەرياندا ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن يارىتىلغان مول يازما مىراسلىرىمىزنى خاتىرىلەشتە قوللىنىلغان ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلى — چاغاتاي تىلى يۇقىرىقىدەك بىر قاتار تارىخىي جەريانلاردا ھەرقايسى دەۋرنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىگە سىڭدۈرۈش بىلەن بىللە، ھەرقايسى دەۋرلەردە بەرپا بولغان ھەر خىل مەدەنىيەتلەردىن ئۆزىگە مۇناسىپ ئوزۇق ئېلىپ، ئالاھىدە بىر مىللىي شەكىل بىلەن بېيىپ تەرەققىي قىلدى.

مەلۇمكى، ئەجدادلىرىمىز ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلەردە ئوخشىمىغان يېزىق تىلىدىن پايدىلانغان. ئالايلۇق، بىزگە ھازىرغىچە مەلۇم بولغان يازما يادىكارلىقلىرىمىز بويىچە ھېسابلىغاندىمۇ، مىلادىيە V ئەسىردىن IX ئەسىرگىچە قوللىنىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى؛ IX ئەسىردىن XIV—XIII ئەسىرگىچە قوللىنىلغان ئوتتۇرا ئەسىر (ئوتتۇرا قەدىمكى زامان) ئۇيغۇر تىلى؛ XIV ئەسىردىن تاكى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە قوللىنىلغان چاغاتاي (ئوتتۇرا يېقىنقى زامان) ئۇيغۇر تىلى قاتارلىقلار.

ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى ئەمەلىيەتتە قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىي قىلىپ بېيىشى نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن. ھازىرغا قەدەر تېپىلغان ماددىي پاكىت ۋە تىل-يېزىق يادىكارلىقلىرىمىزنى كۆزەتكىنىمىزدە، بۇ تىلنىڭ لېكسىكىسى، جۈملىدىن فونېتىكا ۋە گرامماتىكىسى غەيرىي تىللاردىن، بولۇپمۇ ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ تەسىرىدىن ئاساسەن دېگۈدەك خالىي ئىدى. بىراق ئىسلام دىنى قوبۇل قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى بىلەن ئەرەب، پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەدرىجىي ئۆتۈشۈشى نەتىجىسىدە ئەينى دەۋر ئۇيغۇر تىلى تەركىبىگە ئەرەب، پارس تىللىرىدىن تۇرمۇش، دىن ۋە مەدەنىيەتنىڭ تۈرلۈك ساھەلىرىگە مۇناسىۋەتلىك ئاز بولمىغان سۆز - ئاتالغۇلار سىڭىپ كىردى. گەرچە چاغاتاي تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ راۋاجى بولغان ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر تىلى ئەنئەنىلىرى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولسىمۇ، بىراق بۇ تىلغا لېكسىكا جەھەتتىلا ئەمەس، بەلكى ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ گرامماتىكىسىغا خاس بىر قىسىم قوشۇمچىلارمۇ تەدرىجىي سىڭىپ كىردى. دەۋرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇيغۇر تىلىغا خاس نۇرغۇن سۆز - ئاتالغۇلار تىل تەرەققىياتىنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتى ۋە دەۋر تەلىپى بويىچە مەلۇم دەرىجىدە فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش ياسىدى. بەزى سۆزلەرنىڭ لېكسىكىلىق مەنىسىدە ئۆزگىرىش يۈز بەردى. خېلى بىر قىسىم سۆزلەردە مەنە جەھەتتىن كېڭىيىش، تارىيىش ۋە كۆچۈشكە ئوخشاش تۈرلۈك دەرىجىدىكى ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كەلدى. تېخىمۇ ئېنىقراق ئېيتقاندا، بەزى سۆزلەر دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۆزىگە بەزەن يېڭى مەنىلەرنى يۈكلىگەن بولسا، يەنە بەزى سۆزلەر ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى قىسمەن ئابستراكت مەنىلىرىنى يوقىتىپ كونكرېت مەنىسىنى ساقلاپ قالدى. يەنە بەزى سۆزلەر ئۆزىنىڭ ئەسلىدىكى مەنىسىنى پۈتۈنلەي ياكى ئاساسىي جەھەتتىن يوقىتىپ، ئەسلىدىكى مەنىسىگە مۇناسىۋەتلىك باشقا يېڭى مەنە ئاڭلىتىدىغان سۆزلەرگە ئۆزگىرىپ كەتتى. گەرچە چاغاتاي تىلى لېكسىكىسىدا قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى لېكسىكىسىدىكى بىر مۇنچە سۆز - ئىبارىلەر ئۆز پېتىچە ساقلىنىپ كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن، يەنىلا ئەرەب، پارس تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ، ئۇيغۇر

تىلىدا ئەسلىدە بار بولغان خېلى بىر قىسىم سۆزلەر ئۇيغۇر تىلى لۇغەت تەركىبىدىن چۈشۈپ قالدى ياكى پاراللېل قوللىنىلدى. مەسىلەن: .

كوك [kök] — فلك [fäläk] ، اسمان [asman] ، گردون [gärdun] ، جرخ [chärx]
ات [at] — اسب [äsb] ، رخش [räxsh] ، سمند [sämänd] ، ابرش [äbräsh]
يۈز [yüz] — عارض [ʻaräz] ، عزار [ʻuzar] ، چهره [chehrä] ، روى [roy]
اجل [äjäl] ، ارواح [ärwah] ، بخت [bäxt] ، حسرت [häsrät] ، وجود [wujud] ،
انتظار [intizar] ، كرامت [käramät] ، مجروح [mäjruh] ، رسالە [risalä] ،
اواره [äwarä] ، تماشا [tämasha] ، ...

اسرو	[äsru]	= كوب	[köp]
اوكسوك	[öksük]	= كم	[käm]
اسروك	[ösrük]	= مست	[mäst]
تموغ ~ تاموغ	[tamugh ~ tämugh]	دوزخ	[däwzäx]
تابوغ ~ تبوغ	[tabugh ~ täbugh]	= خدمت	[xidmät]
اسيغ ~ اسيغ	[asigh ~ äsigh]	= فايده ~ فائده	[fayidä ~ faidä]
اجون	[ajun]	= دنيا ، عالم	[dunya , aläm]
اوجماق	[uchmaq]	= جنت	[jännät]
بيليك	[bilik]	= علم	[ʻilm]
يازوق	[yazuq]	= گناه	[gunah]
تانوق ~ تانوغ	[tanuq ~ tanugh]	= گواه	[guwah]

شۇنىڭدەك، پارسچە سۆز ئالدى ۋە سۆز ئارقا قوشۇمچىلىرى بىلەن ياسالغان بىر قىسىم سۆزلەر، جۈملىدىن سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچە ۋە يارىمچى سۆزلەرمۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا سىڭىپ كىرىپ ئۇنۇملۇك ئۆزلىشىپ كەتتى. «قىلماق» [qilmaq] ، «اتماك» [ätmäk] ، «ايلاماك» [äylämäk] ، «بولماق» [bolmaq] ياكى «اولماق» [olmaq] قاتارلىق يارىمچى پېئىللارنىڭ ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەرگە قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان قوشما پېئىللار ھەمدە ئەرەب تىلى ياكى پارس تىلىغا تەقلىد قىلىنغان سۆز بىرىكمىلىرى ـ ئىبارىلەر كۆپەيدى.

يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك، ئېتىقادتىكى يېڭىلىنىش، يېزىق سىستېمىسىنىڭ ئۆزگىرىشى، جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى، مەدەنىيەتنىڭ گۈللەپ ياشنىشىغا ئەگىشىپ، «چاغاتاي تىلى» دەپ ئاتالغان ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلى قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلى ئاساسىدا يەنىمۇ تەرەققىي قىلىپ، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئومۇمىي، مىللىي ئەدەبىي تىلى بولۇپ شەكىللەندى. بۇ تىل گەرچە لېكسىكا جەھەتتە ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقى، فونېتىكا جەھەتتىكى مەلۇم ئۆزگىرىشلەر، گرامماتىكا جەھەتتىكى تاكامۇللىشىش قاتارلىق يېڭىلىقلىرى بىلەن قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىدىن پەرقلەنسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي جەھەتتىن ئالغاندا، بۇ تىلدا قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى خېلى دەرىجىدە ساقلانغان ھەمدە شۇ ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن ئاساس بولغان.

مورفولوگىيىلىك ئېلېمېنتلار — مورفېمىلاردا فونېتىكىلىق ئۆزگىرىشلەر بارلىققا

كېلىپ، ئىسىم ياسىغۇچى قوشۇمچە ۋە ئىسىملارنىڭ تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلىرىدىن شەخس، سان، كېلىش قوشۇمچىلىرى، پېئىل زامانلىرى، پېئىل دەرىجىلىرى ۋە مەيىللىرى ھەمدە سۈپەتداش، رەۋىشداش ياسىغۇچى ۋە تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار، سۆز بىرىكمىلىرى، جۈملە شەكىللىرى تەرەققىي قىلىپ، مۇقىملىشىپ (ئايرىم ئەھۋاللار بۇنىڭ سىرتىدا)، ئاساسىي جەھەتتىن قېلىپلاشقان سىستېما شەكلىگە كىرگەن.

ئىجابىي جەھەتتىن ئالغاندا، ئەرەب، پارس تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر كۆپىنچە ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبى دائىرىسىدە بولغاچقا، ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبىنى ئۆزگەرتىۋېتىش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتمىدى. ئەلۋەتتە، تىلشۇناسلىق ۋە تىل تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن ئالغاندا، تىل ئۆزئارا ئۆتۈشىدۇ، يەنى بىر - بىرىدىن ئۆزئارا سۆز قوبۇل قىلىدۇ. لېكىن بىرەر تىلدىكى سۈپەت ئۆزگىرىش شۇ تىلدىكى قىسمەن لېكسىكىلىق ئامىللارغا باغلىق بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ بىر پۈتۈن فونېتىكىلىق سىستېمىسى بىلەن گرامماتىكىلىق سىستېمىسى ۋە ئاساسىي لۇغەت تەركىبىنىڭ ئۆزگىرىشىگە باغلىق. بۇ مەنىدىن ئالغاندا، چاغاتاي تىلىغا قوبۇل قىلىنغان ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەر مەيلى تۈپ سۆز ياكى ياسالما سۆزلەر بولسۇن، ئۇيغۇر تىلى قوشۇمچىلىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا بولغاچقا، پەقەت تىلىمىزنىڭ لۇغەت تەركىبىنى بېيىتىشتا، مەنىداش سۆزلەرنى كۆپەيتىش جەھەتتە بەلگىلىك رول ئويناپ، قۇرۇلۇش ماتېرىيالى سۈپىتىدە خىزمەت قىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ خىل سۆز - ئاتالغۇلار ئۇزۇن مۇددەت قوللىنىش جەريانىدا تىلىمىزغا ئۆزلىشىپ كەتكەن بولغاچقا، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىمۇ شۇ ھالەتتە ھاياتىي كۈچىنى جارى قىلدۇرۇپ، دەۋرىمىزدىمۇ ئىزچىل ئىستېمال قىلىنماقتا.

شۇنداقتىمۇ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى خېلى بىر قىسىم سۆزلەر كېلىش مەنبەسى جەھەتتىن ئۇيغۇر تىلىغا خاس بولمىغاچقا، يەنىلا ئەتراپلىق ئۆگىنىش ۋە چوڭقۇرلاپ چۈشىنىشنى تەلەپ قىلىدۇ. بولۇپمۇ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىنى ئەتراپلىق، سىستېمىلىق ۋە ئىنچىكە تەتقىق قىلىش - ئۆگىنىش جەھەتتە چاغاتاي تىلىنى بىر كۆۋرۈك دەپ قاراشقا بولىدۇ.

مۇلاھىزە سوئاللىرى

1. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى
2. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ئەينى دەۋردە قانداق ناملار بىلەن ئاتالغان؟ بۇ ھەقتە نېمىلەرنى بىلىسىز؟
3. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى قانداق شەكىللەنگەن؟
4. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ دىئالېكت ئاساسى قايسى؟
5. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى نېمە ئۈچۈن ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا ھاسىل قىلغان بىر قاتار ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ تەسىرىگە خېلى دەرىجىدە ئۇچرىغانلىقى بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ دەيمىز؟
6. نېمە ئۈچۈن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ «چاغاتاي تىلى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ قېلىشى ئۇنىڭ تەۋەلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئەمەس دەيمىز؟
7. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى نېمە ئۈچۈن «چاغاتاي» نامى بىلەن ئاتالغان؟ بۇ ھەقتە نېمىلەرنى بىلىسىز؟
8. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تەرەققىيات جەريانىدا قايسى باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتكەن؟ ئۇنىڭ تەرەققىيات تارىخى توغرىسىدا نېمىلەرنى بىلىسىز؟
9. ئاۋۇالقى چاغاتاي تىلى باسقۇچى ۋە بۇ دەۋردىكى يازما يادىكارلىقلىرىمىزدىن قايسىلارنى بىلىسىز؟
10. كلاسسىك چاغاتاي تىلى باسقۇچى ۋە بۇ دەۋردىكى يازما يادىكارلىقلىرىمىزدىن قايسىلارنى بىلىسىز؟
11. كېيىنكى چاغاتاي تىلى باسقۇچى ۋە بۇ دەۋردىكى يازما يادىكارلىقلىرىمىزدىن قايسىلارنى بىلىسىز؟
12. نېمە ئۈچۈن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ تەرەققىياتى جەريانىدا كلاسسىك چاغاتاي تىلى باسقۇچى ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ دەيمىز؟
13. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي خۇسۇسىيەتلىرى.
14. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىشنىڭ ئەھمىيىتى.
15. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى ۋە ئۇنىڭ تەتقىق قىلىنىش ئەھۋالى.

بىرىنچى يېزىق

1. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى

«چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى» دەپ ئاتالغان بۇ يېزىق — XIV ئەسىردىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئەجدادلىرىمىز تەرىپىدىن يارىتىلغان مول يازما مىراسلىرىمىزنى خاتىرىلەشتە قوللىنىلغان يېزىق.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدا تۈزۈلگەن خاقانىيە يېزىقىنى مەلۇم دەرىجىدە ئىسلاھ قىلىش ئارقىلىق بارلىققا كەلتۈرۈلگەن يېزىق بولۇپ، ئۇ «ھەمزە» (ء)، «ۋاۋئەلىف» (او) ۋە «يائەلىف» (ايـ) تىن باشقا مۇقىم 33 ھەرپ ۋە ئون خىل يارىدەمچى بەلگىدىن تەركىب تاپقان، شۇنىڭدەك ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەرنىڭ بوغۇم تۈزۈلۈشىگە ئاساس بولىدىغان سوزۇق تاۋۇشلارنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپلەرمۇ مەزكۇر ھەرپلەر ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقى ئۇيغۇرلار ئۇچۇن دەسلەپكى يېزىق ئەمەس. ئۇيغۇرلار ئۆز تەرەققىياتىنىڭ ھەرقايسى تارىخىي دەۋرلىرىدە ھەرخىل ئىجتىمائىي تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تۈرلۈك يېزىقلارنى قوللانغان. ئۇيغۇرلارنىڭ رەسمىي سىستېمىلاشقان يېزىقتىن پايدىلىنىپ قالدۇرغان يادىكارلىقلىرىنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەنلىرى 1600 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە. مۇشۇ ئۇزاق تارىخىي جەريانىدا ئۇيغۇرلار ئىلگىرى ـ كېيىن بولۇپ قەدىمكى تۈرك (ئورخۇن) يېزىقى، قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، براھمىچە تۈرك يېزىقى، قوجۇ يېزىقى، سوغدى يېزىقى، سۇرىيە يېزىقى، مانى يېزىقى، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدىكى كونا ئۇيغۇر يېزىقى قاتارلىق بىر قانچە خىل يېزىقلارنى قوللىنىپ، ئۆز تىلىنى خاتىرىلەپ كەلدى①.

قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى قەدىمكى تۈرك ـ رونىك يېزىقى (ئورخۇن-يېنىسەي يېزىقى) مەڭگۈتاش يادىكارلىقلىرى ۋە باشقا تۈرك يېزىقىدىكى پۈتۈكلەردە؛ ئوتتۇرا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى ۋە قىسمەن ئەرەب يېزىقى يادىكارلىقلىرىدا؛ ئوتتۇرا ـ يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى XIV ئەسىرلەردىن XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە بولغان، ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدا ئۆزگەرتىلگەن ئۇيغۇر (چاغاتاي) يېزىقىدا پۈتۈلگەن يادىكارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئەرەب يېزىقى بىلەن ئۇچرىشىشتىن ئىلگىرى، پۈتۈن تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئۇچۇن ئومۇمىي يېزىق بولغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى قوللانغانىدى. ئىسلام دىنىنىڭ

① ئابدۇقېيۇم خوجا: «ئۇيغۇر يېزىق تارىخى ھەققىدە» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر مۇنبىرى» 1993 ـ يىل 1 ـ سانىغا قارالسۇن).

كىرىشى بىلەن دىنىي - ئىجتىمائىي ھۆكۈمرانلىققا ئوخشاش، ئەرەب يېزىقىمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىنى ئاستا - ئاستا سىقىپ چىقىرىپ، تەدرىجىي ھالدا ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلىدى. نەتىجىدە دەسلەپ ئەرەب، پارس يېزىقلىرىنىڭ ئىملا قائىدىلىرى كۆپ ئۆزگەرتىلىمگەن ھالدا تۈزۈلگەن قاراخانىيلار يېزىقى مەلۇم دەرىجىدە ئىسلاھ قىلىنىپ، ئۆز دەۋرىگە نىسبەتەن ئۇيغۇر تىلىنى بىرقەدەر توغرا ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان «چاغاتاي يېزىقى» بارلىققا كەلدى. بۇ يېزىق چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە قوللىنىلغان ھەمدە چاغاتاي خانلىقىنىڭ مەمۇرىيىتى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇلغانلىقى سەۋەبىدىن «چاغاتاي يېزىقى» دەپ ئاتالدى. بۇ دەۋر ھەم ئۇزۇن بىر مۇددەتلىك ئىكەنلىكى جەھەتتىن بولسۇن، ھەم كەڭ تارقىلىشى جەھەتتىن بولسۇن، ياكى كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزنىڭ نادىر ئەسەرلىرىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن مول مېۋىلىك بىر ئالتۇن دەۋرى ئىكەنلىكى جەھەتتىن بولسۇن، ئۇيغۇرلارنىڭ يازما ئەدەبىياتى ياكى يېزىق تارىخىدا ئەڭ ئۇزۇن جەريان — ئالەمشۇمۇل بىر تارىخىي جەريان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

چاغاتاي يېزىقى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا قېرىنداش تۈركىي تىللىق خەلقلەر تەرىپىدىن كەڭ كۆلەمدە ۋە ئۇزۇن زامان قوللىنىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئەرەب ھەرپلىرى دەسلەپ ئۇيغۇر تىلىغا تامامەن ئۇيغۇنلىشىپمۇ كېتەلمىدى. بولۇپمۇ سوزۇق تاۋۇشلار بىر قانچە يارىمچى بەلگە بىلەنلا ئىپادىلىنىدىغان بولغاچقا، سوزۇق تاۋۇشنى كۆرسىتىدىغان بۇ خىل بەلگىلەر ئۇيغۇر تىلىنىڭ سوزۇق تاۋۇش سىستېمىسىنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرىشكە ئاجىزلىق قىلدى. شۇنداقتىمۇ ئېلىپبە بىلەن باغلىق بولغان بۇ خىل قۇسۇرلار ئۇزاق تارىخىي جەريان داۋامىدا دەۋرىمۇ دەۋر تەدرىجىي ھالدا تۈگىتىلىپ، ئۇيغۇر تىلىنىڭ فونېتىك نورمىلىرىغا بىرقەدەر مۇۋاپىقلاشقان ئېلىپبە ۋۇجۇدقا چىقتى.

※ ※

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىق تىلىدا ئەرەب، پارس تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆز - ئىبارىلەر خېلىلا كۆپ بولۇپ، بۇ سۆز - ئىبارىلەر ئەرەب، پارس يېزىقلىرىدىكى شەكلى بويىچە يېزىلىپ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلى تاۋۇش سىستېمىسىنىڭ يار بېرىشىچە تەلەپپۇز قىلىش پرىنسىپىغا ئەمەل قىلىنغان. مۇشۇ پرىنسىپ بويىچە دەسلەپ، ئۇنىڭدا ئەرەب يېزىقىدىكى بارلىق ھەرپلەر، ئۇلارنىڭ قوللىنىلىش ئۇسۇللىرى ۋە يارىمچى بەلگىلەر تولۇق قوبۇل قىلىنىش بىلەنلا قالماستىن، تۈركىي سۆز ۋە قوشۇمچىلارغا خاس بىر قىسىم تاۋۇشلارمۇ شۇ ھەرپلەر ئاساسىدا پەيدىنپەي ھەل قىلىنغان. شۇ سەۋەبتىن چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا تۈركىي سۆزلەردە قوللىنىلماي پەقەت ئەرەبچە سۆزلەردىلا قوللىنىلىدىغان بىر قانچە ھەرپ ۋە بەلگىلەر ئۇچرايدۇ. شۇنىڭدەك بىر نەچچە ھەرپ بىر خىل تەلەپپۇز قىلىنىدىغان، ئەكسىچە بىر نەچچە تاۋۇش بىر ھەرپ بىلەن ئىپادىلىنىدىغان، ئوخشاش بىر ھەرپ تۈركىي سۆزلەردە بىر خىل، ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەردە بولسا يەنە بىر خىل قوللىنىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ ئۇچرايدۇ. بەزى تاۋۇش بەلگىلىرى يېزىقتا ھامان چۈشۈرۈپ قويۇلىدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار ئىپادىلىگەن تاۋۇشلارنى مەنە، شەكىل ۋە قۇرۇلمىسىغا ئاساسەن تەلەپپۇز قىلىشقا توغرا كېلىدۇ («چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبە جەدۋىلى»، «يارىمچى بەلگىلەر» ۋە «تاۋۇشلارنىڭ ئىپادىلىنىش شەكىللىرى» گە قارالا).

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا ھەرپلەر سۆز بېشىدا ۋە سۆز ئوتتۇرىسىدا، سۆز ئاخىرىدا ۋە يالغۇز يېزىلىدىغان شەكىللەرگە ئىگە بولۇش بىلەن بىرگە، يەنە بەزى ھەرپلەرنىڭ يازما ۋە باسما شەكىللىرىمۇ بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ. شۇنىڭدەك بەزى ھەرپلەرنىڭ يازما شەكىللىرىمۇ ھەر خىل فورمىلاردا يېزىلىدۇ.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ قوليازما شەكىللىرى خىلمۇخىل ۋە چىرايلىق. ئۇيغۇرلار ئۆزلىرىنىڭ يېزىق تارىخىدا خەتتاتلىق سەنئىتىگە تولىمۇ ئەھمىيەت بەرگەن. بۇ يېزىقنىڭ «نەسىخ»، «رىقئە»، «تەئلىق»، «سۇلۇس»، «دىۋانى»، «جەللى دىۋانى»، «رەيھان»، «كۇفى»، «سىياقەت»... كە ئوخشاش شەكىللىرى بار. ئۇيغۇرلار مەتبەئەچىلىكتە كۆپرەك «نەسىخ» ۋە «تەئلىق» شەكلىگە تايانغان. قوليازمىلىرىدا بولسا «تەئلىق»، «سۇلۇس» ۋە «رىقئە» شەكلىنى قوللانغان. قەدىمكى قوليازمىلارنىڭ ماۋزۇلىرىدا، رەسمىي قەيدلەردە، لەۋھەلەردە كۆپرەك «تەئلىق»، «سۇلۇس» ۋە «دىۋانى» نۇسخىلىرىنى قوللىنىش بىلەن بىرگە باشقا نۇسخىلارنىمۇ قوللىنىپ كەلگەن. بۇ نۇسخىلار ھازىرقى زامان خەتتاتچىلىقىدىمۇ ئۆزىنىڭ بەلگىلىك رولىنى نامايان قىلىپ كەلمەكتە.

2. ھەرپ ۋە ئېلىپبە

1) چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھەرپلەر

يېزىق — تىل تاۋۇشلىرىنى خاتىرىلىگۈچى يازما بەلگىلەر سىستېمىسى

ھەرپ - يازما بەلگىلەر سىستېمىسىدىكى ھەربىر تىپىك تىل تاۋۇشنى (يەنى فونېمىنى) خاتىرىلەش ئۈچۈن قوللىنىلىدىغان ئايرىم بەلگىدىن ئىبارەت. ھەرپ — ئېلىپبەلىك يېزىق تەركىبىدىكى ئەڭ كىچىك يازما بىرلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ يازما بەلگىلەر سىستېمىسىدىكى ھەربىر تىپىك تىل تاۋۇشىنى خاتىرىلەش ئۈچۈن قوللىنىلغان ئايرىم بەلگە - ھەرپ 33 بولۇپ، بۇلار تۆۋەندىكىچە:

ا	ب	پ	ت//ة	ث	ج	چ	ح	خ
د	ذ	ر	ز	ژ	س	ش	ص	ض
ط	ظ	ع	غ	ف	ق	ك//ك	گ	ل
م	ن	و	ھ//ە	ى	نك//نك	(ء	او	اي//اى)

2) چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى

ئېلىپبەلىك يېزىقتا بەلگىلەنگەن ھەرپلەر، بۇ ھەرپلەرنىڭ تىزىلىش رەت تەرتىپى، نامى ھەم ئومۇمىي شەكلى كۆرسىتىلگەن جەدۋەل ئېلىپبە (ياكى ئېلىپبە جەدۋىلى) دەپ ئاتىلىدۇ.

ئۇيغۇرلار ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئەرەب يېزىقىنى ئىجادىي يوسۇندا قوبۇل قىلىپ، ئۇ يېزىقنى ئۆز تىلىنى خاتىرىلەشكە ئىشلەتتى.

ئەرەب يېزىقى 28 ئۇزۇك تاۋۇش (بۇنىڭ ئىچىدە «ا، و، ى» لار شەرتلىك سوزۇق تاۋۇش) تىن تەركىب تاپقان يېزىق بولۇپ، ئۇيغۇرلار ئۇنى دەسلەپكى ۋاقىتلاردا ھەرپلەرنىڭ ئاستى ۋە ئۈستىگە يارىمچى بەلگىلەرنى قويۇپ بوغۇم ھاسىل قىلىش يولى بىلەن يېزىپ قوللاندى. XIII ئەسىردىن كېيىن، بۇ ھەرپلەرنىڭ سانى ئۇيغۇر تىلى تاۋۇش سىستېمىسىغا ئاساسەن بىر قەدەر مۇۋاپىق ھالدا تولۇقلاندى، كۆپەيتىلدى ۋە بىر قىسىم سوزۇق تاۋۇشنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپلەر ياسالدى. سۆزلەرنى يازغاندا، ھەرپلەرنىڭ ئاستى ـ ئۈستىگە قويۇلىدىغان يارىمچى بەلگىلەر تەدرىجىي ئېلىپ تاشلىنىپ، ھەرپلەرنى قوشۇپ بوغۇم ھاسىل قىلىش ئارقىلىق يېزىش بارلىققا كەلدى. شۇنىڭ بىلەن ئەرەب، پارس تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر ئەرەب، پارس تىللىرىنىڭ قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىگە ئاساسەن ئەينەن يېزىلىدىغان، ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر ئوتتۇرا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىنىڭ قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرىگە ئاساسەن بارلىققا كەلگەن چاغاتاي ئويغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ قائىدە ـ قانۇنىيەتلىرى بويىچە يېزىلىدىغان بولدى، يەنى ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر ياسالما ۋە قوشۇمچە سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىغان ھەرپلەر بىلەن ئۇزۇك تاۋۇش ھەرپىنى قوشۇپ بوغۇم ھاسىل قىلىش ئۇسۇلى بويىچە يېزىلىدىغان بولدى. شۇنىڭدەك، يەنە بىر مۇنچە سۆزلەرنىڭ، ياسىغۇچى ۋە تۇرلىگۈچى ھەرخىل قوشۇمچىلارنىڭ يېزىلىش شەكلىمۇ بارا ـ بارا مۇقىملىشىپ، ئاساسەن بىر خىل شەكىل، بىر خىل ئۇسلۇبقا قاراپ يۇزلەندى.

ئەسلىدە «پ، چ، ژ، گ» تاۋۇشلىرى ئۇيغۇر تىلىدا بار بولسىمۇ، دەسلەپ ئۇلار ئۆچۈن يېزىقتا ھەرپ بەلگىلەنمەستىن «پ» ئورنىغا «ب»، «چ» ئورنىغا «ج»، «گ» ئورنىغا «ك» قاتارلىق ھەرپلەرنىڭ ھەربىرى ئىككىدىن فونېمىنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپ بولۇپ قوللىنىلغان. كېيىنچە پارس تىلىدىن كۆپلەپ سۆز ـ ئىبارىلەر قوبۇل قىلىنىش بىلەن بىرلىكتە، پارس ۋە ئۇيغۇر تىلىدىكى شۇ خىل تاۋۇشلارنى ئىپادىلەشكە مۇۋاپىق كېلىدىغان «پ، چ، ژ، گ» ھەرپلىرى شەكلەن ئىجاد قىلىنىپ، ئېلىپبە تەركىبىگە كىرگۈزۈلدى ھەمدە «ن» بىلەن «ك» نى قوشۇپ، ئۇيغۇر تىلىغا خاس «نگ» (ڭ) ھەرپى بارلىققا كەلتۈرۈلدى. شۇنداق قىلىپ، خاراكتېرى ۋە ئاساسلىق خۇسۇسىيەتلىرى جەھەتتىن قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى ئاساسىدا شەكىللەنگەن چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىدا 33 ھەرپتىن تەركىب تاپقان چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىنىڭ ئېلىپبەسى بارلىققا كەلدى. بۇلارنىڭ ئىچىدە ئەرەب تىلىغا خاس «ذ ث ح ص ض ع ط ظ» ھەرپلىرى پەقەت ئەرەب، پارس تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردە ئىشلىتىلگەن. قالغان ھەرپلەر ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەرنى خاتىرىلەشكە ئىشلىتىلگەن. ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ بوغۇم تۈزۈلۈشىگە ئاساس بولغان سەككىز سوزۇق تاۋۇشنى ئىپادىلەيدىغان ھەرپلەرمۇ مۇشۇ يېزىقنىڭ ئۆزىدە بار بولغان ھەرپلەر ئاساسىدا ئىجاد قىلىنغان.

بىز يۇقىرىدا چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ھەرپلەرنىڭ سۆز بېشىدا ۋە سۆز ئوتتۇرىسىدا، سۆز ئاخىرىدا ۋە يالغۇز يېزىلىدىغان شەكىللەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتىپ ئۆتكەن ئىدۇق. تۆۋەندە چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسى، يەنى ھەرپلەرنىڭ يالغۇز، باش، ئوتتۇرا، ئاياغ شەكلى ۋە ئۇلارنىڭ نامى، ئوقۇلۇشى ترانسكرىپسىيىسى قاتارلىقلار بىلەن تونۇشۇپ ئۆتىمىز.

3) چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبە جەدۋىلى (باسما شەكلى)

№	ھەرپ نامى	باش شەكلى	ئوتتۇرا شەكلى	ئاياغ شەكلى	يالغۇز شەكلى	ئىپادە قىلىدىغان تاۋۇش
1	ئەلىف	ا		ـا	ا	a ä o u i
2	بە	بـ	ـبـ	ـب	ب	b/p
3	پە	پـ	ـپـ	ـپ	پ	p
4	تە	تـ	ـتـ	ـت //	ت // ة	t
5	سە	ثـ	ـثـ	ـث	ث	s (س)
6	جىم	جـ	ـجـ	ـج	ج	j/ch
7	چىم	چـ	ـچـ	ـچ	چ	ch
8	ھە	حـ	ـحـ	ـح	ح	h (ھ)
9	خە	خـ	ـخـ	ـخ	خ	x
10	دال	د		ـد	د	d
11	زال	ذ		ـذ	ذ	z (ز)
12	رە	ر		ـر	ر	r
13	زە	ز		ـز	ز	z
14	ژە	ژ		ـژ	ژ	zh
15	سىن	سـ	ـسـ	ـس	س	s
16	شىن	شـ	ـشـ	ـش	ش	sh
17	سات	صـ	ـصـ	ـص	ص	s (س)

[illegible]

① يۇقارقى 33 ئېلىپبەنى يىمازالايدىغان بۇلسۇش.

② [illegible]

18	زات	ضـ	ـضـ	ـض	ض	(ز) z
19	ئىتقى	ط	ـط	ـط	ط	(ت) t
20	ئىزغى	ظ	ـظ	ـظ	ظ	(ز) z
21	ئەين	ع	ـع	ـع	ع	(ئ) ?′
22	غەين	غ	ـغ	ـغ	غ	gh
23	فە	ف	ـف	ـف	ف	f
24	قاف	ق	ـق	ـق	ق	q
25	كاف	ك	ـك	ـك // ـك	ك // ك	k/g
26	گاف	گ	ـگ	ـگ	گ	g
27	لام	ل	ـل	ـل	ل	l
28	مىم	م	ـم	ـم	م	m
29	نۇن	ن	ـن	ـن	ن	n
30	ۋاۋ	و		ـو	و	(ۋ) o u ö ü w
31	ها	ھ	ـھ	ـھ // ـه	ھ // ه	h/ä
32	يا	ي	ـي	ـى	ى	(ي) a e i iy y
33	ڭ		ـنك	ـنك	ـنك // ـنك	(ڭ) ng ng′g
	ھەمزە	ئ	ـئ	ـاء ‖ ـوء	ء	(ئ) ?′
	ۋاۋ ئەلف	او			اۋ	ئو ئۇ ئۆ ئۈ ouöü
	يائەلف	اي		ـاى	اي // اى	e i ay äy (ئې ئى)

قوشۇمچە: تاۋۇشلارنىڭ ئىپادىلىنىش شەكىللىرى بويىچە ئومۇمىي چۈشەنچە

ا ئاب [ab] (سۇ) ازغورماق [azghurmaq] (ئاداشتۇرماق) ابر [äbr] (بۇلۇت)
ئۈمىد [umid] (ئۈمىد) ئىدارە [idarä] نامە [namä] (خەت) زاغ [zagh] (قاغا)

ب بەد [bäd] (يامان) بۇلبۇل [bulbul] كىتاب [kitab]

پ پالچىغ [palchigh] (لاي) سىپاھ [sipah] (قوشۇن)

ت تارىخ [tä'rix] (تارىخ) اتش [atäsh] (ئوت) دەست [däst] (قول) دوختر [duxtär] (قىز)

ث ثەمەر [sämär] (مېۋە) مەسەلەن [mäsälän] (مەسىلەن)

ج جاھىل [jahil] پەنجىرە [pänjärä] (دېرىزە) ئېھتىياج [ehtiyaj] جۈرئەت [jur'ät]

چ چاقىن [chaqin] (چاقماق) چېرىك [cherik] (ئەسكەر)

ح ھوقۇق [huquq] مەھەللە [mähällä] سۇبھ [subh] (سەھەر) مۇھتەرەم [muhtärām] (ھۆرمەتلىك)

خ خەلىل [xälil] (دوست) خامە [xamä] (قەلەم) مۇختەسەر [muxtäsär] (قىسقارتىلغان؛ قىسقىسى)

د دود [dud] (تۈتۈن) دەندان [dändan] (چىش)

ذ ذىكات [zäkat] (زاكات) ئىلتىزاز [iltizaz] (لەززەت)

ر رەھ [rah] (يول) بىمار [bimar] (كېسەل)

ز زىمىستان [zimistan] ۋەزىر [wäzir]

ژ ژالە [zhalä] (شەبنەم) پەژمۇردە [päzhmurdä] (سۇلغان) مژگان [mizhgan] (كىرپىك)

س سالىم [salim] (ساغلام) سەفىد [säfid] (ئاق) مۇستەسنا [mustäsna] لىباس [libas] (كىيىم)

ش شىكايەت [shikayät] گۈلشەن [gulshän] مەشھۇر [mäshhur] شوتۇر [shutur] (تۆگە)

ص سالىھ [sahib] (ئىگە) ئونسۇر ['unsur] (ئېلېمېنت) مەسلەھەت [mäslähät] شەخس [shäxs]

ض زەبت [zäbt] (ئىگىلەش) ئىزتىراب [iztirab] بەياز [bäyaz] (بىياز) فەيز [fäyz]

ط تەۋىل [täwil] (ئۇزۇن) خەتەرناك [xätärnak] (خەتەرلىك) نۇتق [nutq] تالىب [talib] (تەلەپ قىلغۇچى، ئىزدىگۈچى) خەت [xät]

ظ زالىم [zalim] زەفەر [zäfär] (غەلىبە) ئەلفاز [älfaz] (سۆزلەر) لەفز [läfz] (سۆز)

ع عارض [ʼarāz] (يۈز، چىراي) رعنا [rāʼna] (گۈزەل) ملعون [māl'un] (لەنەتلەنگەن) تابع [tabiʼ]

غ غربت [ghurbät] مغفرت [māghfirät] (كەچۈرۈش) مونكلوغ [munglugh]

ف فراغت [fāraghät] تفسير [tāfsir] توصيف [tāwsif] (سۈپەتلەش، ماختاش)

ق قدم [qädām] دقيقه [däqiqä] مقصد [mäqsäd]، افق [ufuq]

ك كيورماك [kiyürmäk] (كىرگۈزمەك) شكسته [shikästä] (مەجرۇھ) اوكونماك [ökünmäk]

گ گردون [gärdun] (كۆك، ئاسمان) دركاه [därgah] (ئىشىك، بوسۇغا) ايكيرماك [igirmäk]

ل لايعقل [layā'qil] (ئەقىلسىز) خلل [xäläl] (نۇقسان، كەمچىلىك) ليل [läyl] (تۈن، كېچە)

م مملكت [māmläkät] اكرام [ikram] (ئىززەت، ھۆرمەت) كمينه [käminā] عالم [ʼaläm] (ئالەم، دۇنيا)

ن نغمه [näghmä] ايندامك [indämäk] (چاقىرماق، تەكلىپ قىلماق) ان [an] (ۋاقىت، پەيت)

و ارزو [arzu] مور [mur] (چۈمۈلە) دوست [dost] وطن [wätän] جواب [jäwab] (جاۋاب) روشن [räwshän]

ھ//ه هزار [häzar] (مىڭ) ماه [mah] (ئاي) شهر [shähär] شاهنشاه [shahänshah]، جمله [jumlä] (ھەممە، بارچە) ديده [diydä] (كۆز) حميده [hämidä] (ماختاشقا لايىق)

ى عيسى [ʼisa,ʼiysa] ديگيل [degil] عصيان [ʼisyan] ايلاماك [äylämäk]

نك يانكيلماق [yangilmaq] (يېڭىلمەك، ئاداشماق) دلتنك [diltäng] (سىقىلغان، غەملىك، قايغۇلۇق) سنك دل [säng'gdil] (تاش يۈرەك، باغرى قاتتىق) منينك [mäning] كونكول [köngül] كونكلاك [köngläk] (كۆينەك

ء مأمور [mä'mur] مسئله [mäs'älä] مسئول [mäs'ul] ابتداء [ibtidaʼ] قرائت [qäraʼät] مؤمن [mu'min]

او اوخشاماق [oxshamaq] اوتماك [ötmäk] اويقولاتماق [uyqulatmaq] (ئۇخلاتماق) اولاشماك [üläshmäk] اوزوك [üzük]

اي//اى ايكين [ekin] (ئېكىن، زىرائەت) ايلغاماق [ilghamaq] ايكالاسى [ikäläsi] (ئىككىلىسى، ھەر ئىككىسى) ايسيتماق [isitmaq] ايتيكليك [ittiklik] (تېزلىك، چاققانلىق)

مثل

3. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىدىغان يارىمچى بەلگىلەر ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتى

يارىمچى بەلگىلەر

№0	بەلگىنىڭ نامى	بەلگىنىڭ ئورنى: ھەرپ ئۈستى	بەلگىنىڭ ئورنى: ھەرپ ئاستى	مەزكۇر بەلگە ۋەكىللىك قىلىدىغان تاۋۇش	مىسالار
1	زەبەر	'		ئە ä	شَب [shäb]، قَسم [qäsäm]
2	زىر		'	ئى i	دِل [dil]، اِقتصاد[iqtisad]
3	پەش	ʾ		o u	بزرگ [buzurg]، صحبت [suhbāt]
4	مەدد	~		ئا a. a:	اسمان [asman]، ارام [aram]
5	دۇزەبەر	//		ئەن än	مثلا[māsālān]، خصوصا[xususān]
6	دۇزىر		//	ئىن in	سر [sirrin] قرن، [qārnin]
7	دۇپەش	"		ئۇن un	کتاب [kitabun]، عالم['alimun]
8	ساكىن	۰		ھەرپنىڭ ئۆز تاۋۇشى	محبوب[māhbub]، مقصد[māqsād]
9	تەشدىد	ω		شۇ ھەرپنىڭ تەكرار تەلەپپۇزىنى بىلدۈرىدۇ	اول[āwwāl]، مدت[muddāt] معلم[mu'āllim]، مقدم[muqāddām]
10	قايىمئەلىف	'		ئا a	رحمن[rāhman]، موسا[musa]

يارىمچى بەلگىلەرنىڭ خۇسۇسىيىتى

1) ' (زەبەر) [zäbär]: بۇ بەلگە ئەرەب تىلىدا «فەتھە» [fäthä] دەپ ئاتىلىدۇ. زەبەر ھەرپلەرنىڭ ئۈستىگە قويۇلۇپ، شۇ ھەرپنىڭ ئەسلىي ئاۋازىغا «ئە» [ä] سوزۇق تاۋۇشىنى قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

بدن	[bädān]	سبب	[säbāb]
سحر	[sähär]	وطن	[wätän]
خبر	[xäbär]	ادب	[ädäb]

2) ' (زىر) [zir]: بۇ بەلگە ئەرەب تىلىدا «كەسرە» [käsrä] دەپ ئاتىلىدۇ. كەسرە ھەرپلەرنىڭ ئاستىغا قويۇلۇپ، شۇ ھەرپنىڭ ئەسلىي ئاۋازىغا «ئى» [i] سوزۇق تاۋۇشىنى قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

تجارت	[tijarät]	انقلاب	[inqilab]
استراحت	[istirahät]	اقتصاد	[iqtisad]

اضطراب [iztirab] (بىتاقەتلىك، بىقارارلىق، تىنچسىزلىق)

اشتهار [ishtihar] (شۆھرەت، شۆھرەت تېپىش)

3) ’ (پەش) [päsh]: بۇ بەلگە ئەرەب تىلىدا «زەممە» [zämmä] دەپ ئاتىلىدۇ. پەش ھەرپلەرنىڭ ئۈستىگە قويۇلۇپ، شۇ ھەرپنىڭ ئەسلىي ئاۋازىغا «ئۇ» [u] سوزۇق تاۋۇشىنى قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

بزرک	[buzurg]	مسافر	[musafir]
نصرت	[nusrät]	شجاعت	[shuja′ät]
غربت	[ghurbät]	اسلوب	[uslub]

4) ~ (مەد) [mäd]: ھەرپلەرنىڭ ئۈستىگە قويۇلۇپ، شۇ ھەرپنىڭ ئەسلىي ئاۋازىغا «ئا» [a] سوزۇق تاۋۇشىنى قوشۇپ سوزۇپراق تەلەپپۇز قىلىشنى كۆرسىتىدۇ.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا سۆز بېشىدا كېلىدىغان «ئا» سوزۇق تاۋۇشى كۆپىنچە ئۈستىگە مەد قويۇلغان «ا» شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

اتلاندورماق	[atlandurmaq]	ارتيلماق	[artilmaq]
اوچلاماق	[awuchlamaq]	(ئوچۇملىماق، چاڭگاللىماق)	
ارامكاه	[aramgah]	اسيغ[asigh] (پايدا، نەپ)	

5) ω (تەشدىد) [täshdid]: ھەرپلەرنىڭ ئۈستىگە قويۇلۇپ، شۇ ھەرپنىڭ تەكرار تەلەپپۇز قىلىنىشىنى، يەنى شۇ ھەرپنى ئىككى بوغۇمغا تەۋە قىلىپ ئوقۇشنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

اول	[äwwäl]	توكل	[täwäkkul]
مدت	[muddät]	معلم	[mu′ällim]
مقدم	[muqäddäm]	تبسم	[täbässum]
ملت	[millät]	لذتليک	[läzzätlik]

6) ۰ (ساكىن) [sakin]: ھەرپلەرنىڭ ئۈستىگە قويۇلۇپ، شۇ ھەرپنىڭ ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى ھەرىكىلىك ھەرپلەرگە بېقىنغان ھالدا (سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماي) ئۆزۈلۈپ تەلەپپۇز قىلىنىشىنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

عطر	[′ätr]	مشهور	[mäshhur]
اجداد	[äjdad]	خنجر	[xänjär]
مكتب	[mäktäb]	بلبل	[bulbul]
مقصد	[mäqsäd]	مرحمت	[märhämät]

7) ″ (قوش زەبەر): بۇ بەلگە ئەرەب تىلىدا [näsbun] ياكى [fäthätäyn]، پارس تىلىدا [duzäbär] دەپ ئاتىلىدۇ.

قوش زەبەر ھەرپلەرنىڭ (ئادەتتە سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى «ـ ا/ا» نىڭ، قىسمەن

«ت» نىڭ «ـ ة/ة» شەكىللىرىنىڭ) ئۈستىگە قويۇلۇپ، شۇ تاۋۇشنىڭ ئەسلىي ئاۋازىغا «ئەن» [än] تاۋۇشىنى قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىشنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

قسما″	[qismän]	مثلا″	[mäsälän]
حقيقة″	[häqiqätän]	شكلا″	[shäklän]
عمۇما″	[′umumän]	تخمينا″	[täxminän]
شخصا″	[shäxsän]	خصوصا″	[xususän]

8) ″ (قوش زىر): بۇ بەلگە ئەرەب تىلىدا [käsrätäyn] ياكى [järrun]، پارس تىلىدا [duzir] دەپ ئاتىلىدۇ.

قوش زىر ھەرپلەرنىڭ ئاستىغا قويۇلۇپ، شۇ ھەرپلەرنىڭ ئەسلىي ئاۋازىغا «ئىن» [in] تاۋۇشىنى قوشۇپ ئوقۇشنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

سبع سماوات	[säb′äsämawatin]	(يەتتە قات ئاسمان)،	
فى كتاب	[fi—kitabin]	(كىتابتا، كىتابنىڭ ئىچىدە)،	
قرن	[qärnin]	فوز	[fäwzin]
سر	[sirrin]	دلو	[dälwin]

9) ‘‘ (قوش پەش): بۇ بەلگە ئەرەب تىلىدا [zämmätäyn] ياكى [räf′un]، پارس تىلىدا [dupish] دەپ ئاتىلىدۇ.

قوش پەش ھەرپلەرنىڭ (ئومۇمەن ئىسىملارنىڭ ئاخىرقى تاۋۇشىنىڭ) ئۈستىگە قويۇلۇپ، شۇ ھەرپنىڭ ئەسلىي ئاۋازىغا «ئۇن» [un] تاۋۇشىنى قوشۇپ ئوقۇشنى كۆرسىتىدۇ. مەسىلەن:

كتاب	[kitabun]	عالىم		[′alimun]
ويل	[wäylun]	(دوزاخ، دوزاخنىڭ ئىسمى)		
خجر	[xäjärun]	(تاش) فرس	[färäsun]	(ئات)

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ئەرەبچە ئىسىملار ئادەتتە تەنۋىنسىز ساكىن قىلىپ ئوقۇلىدۇ. مەسىلەن:

رجل	[räjul]	(كىشى) كتاب	[kitab]
عالم	[′alim]	ويل	[wäyl]
خجر	[xäjär]	فرس	[färäs]

ئادەتتە — (قوش زەبەر)، — (قوش زىر)، — (قوش پەش) لەر ئومۇملاشتۇرۇلۇپ «تەنۋىن» [fänwin] دەپ ئاتىلىدۇ. «تەنۋىن» — تۇتاشتۇرۇلغان دېگەن سۆز بولۇپ، ئۇ مەنە جەھەتتىن «زەبەر، زىر، پەش» لىك ئوقۇلىدىغان ھەرپلەرنىڭ تاۋۇشىغا «ن» تاۋۇشىنى قوشۇپ «ئەن» (—)، ئىن (—)، ئۇن (—) قىلىپ نۇنلاشتۇرۇپ ئوقۇش دېمەكتۇر.

10) ′ (قىسقا ئەلىف): بۇ بەلگە يەنە «قايىم ئەلىف» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قايىم ئەلىف ھەرپلەرنىڭ ئۈستىگە، بەزىدە ئاستىغا قويۇلۇپ، شۇ تاۋۇشنىڭ ئەسلىي تەلەپپۇزىدىن يۇقىرى-

راق كۆتۈرۈلۈپ، سوزۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىشنى كۆرسىتىدۇ. ئەمەلىيەتتە بۇ بەلگە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ھەرپى مەدكە ئوخشاش ۋەزىپىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

على'ھزالقياس	['älahazäl—qiyas]	(شۇنىڭغا قىياسەن، شۇنىڭغا ئوخشاش)			
عيسى	['isa~'iysa]	يحيى	[yähya]		
مسى	[musa]	على	['äla]	(...ئۈستىگە، ...گە)	
رحمن	[rähman]	يخشى	[yaxshi]		

ھەمزىنىڭ ئىپادە شەكىللىرى

ء (ھەمزە) [hämzä]: بۇ بەلگە چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەبچىدىن كىرىپ ئۆزلەشكەن سۆزلەردە ئىشلىتىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىپادە شەكىللىرى تۆۋەندىكىچە:

1) فەتھەلىك ھەرپتىن كېيىن «ـا، ا» ۋە «ئ، ئ» شەكلىدە ئىپادە قىلىنغان. مەسىلەن:

ماٴمور	[mä'mur]	(بىرەر ئىشقا بۇيرۇلغان كىشى)		
تاٴثرات	[tä'ässurat]	تاٴثر	[tä'sir]	
داٴب	[dä'b]	(ئادەت، قىلىق، خىسلەت)	رئىس	[rä'is]
راٴفت	[rä'fät]	(مېھرىبانلىق، غەمخورلۇق، خەيرىخاھلىق)		
لئىم	[lä'im]	(بېخىل)	تاٴسىس	[tä'sis]

2) زەممىلىك ھەرپتىن كېيىن «ـ ئو، ئ» شەكلىدە ئىپادە قىلىنغان. مەسىلەن:

موٴدب [mu'äddäb] (ئەدەپلىك، تەربىيە كۆرگەن) موٴمن [mu'min]

موٴرخ [mu'ärrix] (تارىخچى) روٴيا/روئيا [ru'ya] (چۈش).

3) ساكىنلىق ھەرپتىن كېيىن «ئ، ئە، ئو، ا» شەكلىدە ئىپادە قىلىنغان. مەسىلەن:

مسئلە	[mäs'älä]	مسئول	[mäs'ul]
نشئە	[näsh'ä]	(كەيپ، ھۇزۇر ـ ھالاۋەت) جرائت	[jur'ät]
نشائت موسيقى	[näshät—i musiqi]	(مۇزىكىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىياتى)	
ھيئت /ھياٴت	[häy'ät]	(شەكىل، سۈرەت)	
لمئە	[läm'ä]	(يورۇقلۇق، نۇر)	

4) ھەرپى مەدلىك سوزۇق تاۋۇشتىن كېيىن بوغۇم بېشى بولۇپ كەلگەندە «ئ» شەكلىدە ئىپادە قىلىنغان. مەسىلەن:

مسائل	[mäsa'il]	(مەسىلىلەر)	نوائب	[näwa'ib]	(مۇسىبەتلەر، قايغۇلار)
عائلە	['ailä]		خائن	[xa'in]	
شجائت	[shuja'ät]		سائل	[sa'il]	(سورىغۇچى، تىلەمچى).

5) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىغا ئۆزلەشكەن ئەرەبچە سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدا ھەرپى مەد بولغان «ـا، ا» تىن كېيىن كېلىدىغان ھەمزە يېزىقتا ئاساسەن يېزىلمايدۇ ھەم تەلەپپۇزمۇ قىلىنمايدۇ. مەسىلەن:

ئەرەب يېزىقىدىكى ئىملاسى		چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى ئىملاسى	
سماء	[sāma′]	سما	[sāma]
رضاء	[riza′]	رضا	[riza]
دعاء	[dua′]	دعا	[du′a]
صحراء	[sähra′]	صحرا	[sähra]
علماء	[′ulāma′]	علما	[′ulāma]
أولياء	[äwliya′]	اولیا	[äwliya]
أنبياء	[anbiya′]	انبیا	[änbiya]
بناء	[bina′]	بنا	[bina]
أشياء	[äshya′]	اشیا	[äshya]

.....

العلم صيد وللكتابة قيد

(ئۆگىنىش — ئوۋ ئوۋلاشتۇر، يېزىش — سىرتماق سېلىشتۇر)

بيلماك انسان لرنينك بيوك صفتى‌دور وهمده مدنيت‌كا يتيشماك يولى‌دور جونكى بيلم سيزهركيز ترقى بولماس اما جهالت هيچ‌قچان انسان‌نينك سعادتى‌دين اماس وبلكى حيوان لرنينك صفتى‌دور علىم سىزكيشى‌لر بونى هم فرق قيلالماس بيلم نينك معنى‌سى حقيقت نى بيلمك ديمكدور.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن يارەمچى بەلگىلەر، ئومۇمەن ئەرەب يېزىقىنىڭ كۆچۈرمەسى بولۇپ، دەسلەپكى مەزگىللەردە ئەرەب تىلىنىڭ ئىملا قائىدىلىرى بويىچە ئەينەن قوللىنىلغان. مەسىلەن:

قيغشيپ يتسا انك يزينكا
السقر أوگن انك سوزينكا
منك كشى يلغى بلب اوزينكا
بيز كالگر اذن انك كوزينكا

qoyghaship yätsä aning yüzingä,
älsiqär ögin aning sözingä.
ming kishi yulughi bolup uzingä,
bergälär özin aning közingä.

ئۇنىڭ بىلەن قوچاقلىشىپ، يۈزىگە قاراپ ياتقان كىشى ئۇنىڭ نازى ۋ سۆزلىرىدىن ئەقلىنى يوقتىپ قويىدۇ، مىڭ جېنى بولسىمۇ، ئۇنىڭ گۈزەللىكىگە پىدا قىلىۋېتىدۇ.

بردى ارن قنق بلب قتقا سقار
قلدى الغ ايق كرب اوْنى يقار

bardi erän qonuq bolip qutqa saqar,

qaldi aligh uyuq körüp äwni yiqar.

مېهمان كېلىشىنى بەخت ـ سائادەت دەپ بىلىدىغان ئەرلەر دۇنيادىن ئۆتتى، يىراقتىن بىر قارا كۆرۈنسە، مېهمان كېلىپ قالمىسۇن دەپ كىگىز ئۆيىنى چۈۋۈپ كۆچۈپ كېتىدىغان پەس ئادەملەر قالدى.①

كېيىنكى دەۋرلەردە، يەنى XIII—XII ئەسىرلەردىن كېيىن يېزىلغان ئەسەرلەردە بولسا، بۇ خىل ياردەمچى بەلگىلەر پەيدىنپەي قالدۇرۇلغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ بەلگىلەرنى شۇ دەۋردىكى ئەدىبلەر ۋە يازغۇچى، شائىرلار، جۇملىدىن كاتىپ، خەتتاتلار قائىدىلىك، يەنى تەكشى قوللانغان ئەمەس. بەزىلەر ئىشلەتكەن بولسا، بەزىلىرى ئىشلەتمىگەن. ئومۇمەن «～» [mädd] دىن باشقا ياردەمچى بەلگىلەر ئاساسەن چۈشۈپ قالغان. يەنە بىرى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ يېزىق سىستېمىسىدا گرامماتىكىلىق تىنىش بەلگىلىرى ئىشلىتىلمىگەن، قوليازمىلاردا كۆچۈرۈپ يېزىش (قۇرئاخىرىدىكى بوغۇملارنى) قائىدىلىك ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەندەك، قايسى سۆزدە قايسى ھەرپنىڭ قانداق ھەرىكە ياكى تاۋۇش بەلگىسى بىلەن كېلىدىغانلىقىنى ھەمدە سۆزلەرنىڭ قۇرۇلمىسىنى ئەستە قالدۇرۇپ، ئۇلارنى شۇ تاۋۇش بەلگىسى ـ تەلەپپۇز نورمىسى بويىچە ترانسكرىپسىيە قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. مەسىلەن:

امتياز	[imtiyaz]	
قطعه	[qit′ä]	
جسمانيت	[jismaniyyät]	
حاضر	[hazir]	
حضار	[huzzar]	(ھازىرلار)
علم	[′älām]	(بايراق، تۇغ، بەلگە)
الم	[älām]	(ئاغرىق، دەرت، ئەلەم)
ظالم	[zalim]	
ظلم	[zulm]	
اخلاص	[ixlas]	
اعتقاد	[i′tiqad]	
قناعت	[qäna′ät]	
صحبت	[suhbät]	
تقدير	[täqdir]	
تكلم	[täkällum]	(سۆزلەش، سۆزلىشىش)
همسايه	[hämsayä]	

① مەمۇت قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى . 1 ـ توم 323 ـ، 498 ـ بەتلەر.

وسیله	[wäsilā]	(ۋاسىتە)
نماینده	[nāmayändä]	
ناگهان	[nagähan]	(توساتتىن، بىردىن)
منتظر	[muntäzir]	(كۈتۈش، ئىنتىزارلىق)
معروف	[mä′ruf]	(مەشھۇر، تونۇلغان)
مختصر	[muxtäsär]	(قىسقا، ئىخچام)
لطفا	[lutfän]	(ئىلتىپات بىلەن)
کوشش	[kushish]	(ھەرىكەت، ئىنتىلىش)
فصاحت	[fäsahät]	
بزرک	[buzurg]	(كاتتا، ئۇلۇغ)
.....		

I چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلارنىڭ يېزىقتا ئىپادىلىنىشى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇز نورمىسى، بوغۇم تۈزۈلۈشى ھەمدە بەزى يارداەمچى بەلگىلەرنىڭ سۆز تەركىبىدە تۇتقان ئورنى... قاتارلىقلار بويىچە تەھلىل يۈرگۈزگەندە سەككىز سوزۇق تاۋۇش، 25 ئۈزۈك تاۋۇش بار. تۆۋەندە ھەربىر تاۋۇش (ھەرپ) ئۇستىدە ئايرىم توختىلىپ ئۆتىمىز.

1. سوزۇق تاۋۇشلار

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا ھەربىرىلىك تاۋۇشلاردىن باشقا، سوزۇق تاۋۇش ئۈچۈن قوللىنىلغان ھەرپلەر «ا، و، ى، ە» دىن ئىبارەت بولۇپ، بولاردىن:

«ا» [älif] — «ئا [a]، ئە [ä]، ئۇ [u]، ئى [i]»نى؛
«و» [waw] — «ئو [o]، ئۇ [u]، ئۆ [ö]، ئۈ [ü]»نى؛
«ى» [ya] — «ئې[e]، ئى [i]» نى؛
«ە» [hä] — «ئە [ä]، ئى [i]» نى ئىپادىلىگەن. بۇلارنى كۆرسەتكۈچ بىلەن كۆرسەتكەندە مۇنداق بولىدۇ:

سوزۇق تاۋۇشلار	باشتا	ئوتتۇرىدا	ئاخىرىدا
ئا	ا	ا	ا، ـا
ئە	ا		ا، ـا، ـە ە
ئې، ئى	ايـ (اي)	ـيـ (ى)	ى، ە
ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ	او	ـو، و	و، و

1) «ئا» [a] تاۋۇشى. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئا» سوزۇق تاۋۇشىنىڭ يېزىقتا ئىپادىلىنىشى مۇنداق:

(1) مەددىلىك ئەلىف «ا» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

اتلاندورماق	[atlandurmaq]	انداغ	[andagh]
اباواجداد	[abawuājdad]	(ئاتا ـ بوۋىلار، ئەجداد)	
ازغورماق	[azghurmaq]	(ئازدۇرماق، ئاداشتۇرماق)	
اوجلاماق	[awuchlamaq]	(ئۇچۇملىماق، چاتىقاللىماق)	

اسمان	[asman]	ادم	[adäm]
اچیلمادی	[achilmadi]	المادینک	[almading]
افتاب	[aftab]	استین	[astin]

آلمه دیدورلار آلورلار آلمه سنی　　قوینیغه یلداب سالورلار آلمه سنی

آلمه غه میل اتسه هرکیم ناگهان　　ذوق ایله یلداب سویارلار آلمه سنی

هیچ میوه آلمه دیک مرغوب ایماس　　شاخیدین اگیب آلورلار آلمه سنی

نازنین رخسار رنگیغ رنگ برنگ　　تخته غه تزیب قویارلار آلمه سنی

[Almä däydurlar alurlär almäni, Qoynighäyildap salurlär almäni. Almäghä mäyl ätsä härkim nagähan, Zäwq ilä yildap söyärlär almäni. Hech mewä almädäk marghub emäs, Shaxidin egip alurlär almäni, Nazinin ruxsar yängligh räng — bäräng, Täxtäghä tizip qoyarlär almäni.]

—Näwbäti.

کیتیک شهری قوم آستیدا قالغاندین کیین قوم آفتیدین آمان قالغان خلایق

کوجوب یوروب آقسو آی کول گا کلدی　　ـ تذکرة الرشاد

[Kitik shähri qum astida qalghandin keyin, qum afätidin aman qalghan xälayiq köchüp yürüp aqsu aykölgä käldi]

Täzkirätur — Räshad

بو حسرت بیله چقسه جانی آنینگ　　بولور تا ابد بیزگا قانی آنینگ

سوآل ایلادی سن نیچوک آدمی　　سنگا قایسی گل نینگ توشوبدور غمی

[Bu häsrät bilä chiqsä jani aning, Bolur ta äbäd bizgä qani aning. Sual äylädi sän nechük adämi, Sanga qaysi gulning tüshüpdur ghämi.]

—Abdurrähim nizari《Färhad—Shirin》

(2) ئەلىف «ا» ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

اندا غلکی ایکی یوزدین ارتوق راق شاگردلارنی بوفند امکمّل وماہر قیلدیلار

اول زماندا آتا انا سی بالالاری اولگانده مصیبت ماتیده طنبور

جالیب یغلاب اولکنی کویده وروشش رسمی بار ایردی

[Andaghki, ikki yüzdin artuqraq shagirdlarni bu fändä mukämmäl wä mahir qildilar, …

Ol zämanda ata — anasi, balalari ölgändä musiybät matämidä tänbur chalip, yighlap, ölükni köydürüsh räsmi bar erdi.

《Täwarixi musiqiyyun》

ای اتا برله انا الدینکدا بولدوم شرمسار بو یتیم لیک عالمیگا تاشلاب حیران ایلادینک

خدمتینکدا بولمادیم بردم که عشق اتلوبیدین اغرنیپ مندین کتیب اوزونکنی پنهان ایلادینک

[Ay, ata birlä ana aldingda boldum shärmsar, Bu yätimlik'alämigä tashlap häyran äylading, Xidmätingdä bolmadim birdämki 'ishq ashubidin, Aghrinip mändin ketip özüngni pinhan äyläding.]

—A. nizari

(3) بەزى ئەرەبچە سۆزلەردە سۆز ئاخىرى بولۇپ كەلگەن «ى» [ya] ھەرپىنىڭ (بەزىدە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ) ئۈستىگە قايىم ئەلىف «—» قويۇش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن (چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قوليازمىلاردا بۇ بەلگە ئاساسەن ئىشلىتىلمىگەن). مەسىلەن:

[yähya]	يحيى	['isa/'iysa]	عيسى
[hätta]	حتى	[musa]	مسى'
[yaxshi]	يخشى	[mustäsna]	مستثنى
[rähman]	رحمن	[ilaha]	الهى

آلهی انجیل عیسی نینه تورات هم موسی بحق زبور اعلا ترحم ایلا چالیم غه

[Ilaha, in jil — i iysa yänä täwrat häm musa, Bähäq zäbur — i ä'la tärähhum äylä halimghä.]

—Sädai

جهان نی سیر ایتیارغه نیچه کون باغ وچمن یخشی دمی الفت بولورکا دلبر گل پیرهن یخشی

[Jähanni säyr etärghä nechäkün baghuchämän yaxshi, Dämi ulfät bolurgä dilbäri gulu pirähän yaxshi.]

—Sädai

(4) «ع» [äyn] یاکی «ع» بلهن «ا» [älif] نینگ قوشولمسی «عا» [a] ئارقلیق ئیپادیلهنگهن.

['aqil]	عاقل	['adil]	عادل
['adät]	عادت	[mä'arif]	معارف
['ajiz]	عاجز	['ailä]	عائله
['ariyät]	عاریت	['ashiq]	عاشق
[mä'ash]	معاش	['aläm—i fani]	عالم فانی
[Abdurräshidxan]	عبدالرشیدخان	[du'a]	دعا

یارنینگ کویید من دیوانه بولدوم عاقبت خلق آراسیدین چیقیب بیگانه بولدوم عاقبت

کلمکای عالم کاسندک مهوشلری نازنین اشتیاقینگ کیفیدامستانه بولدوم عاقبت

ایلکا عشرت باغیدا خرم ایدیم دلشاد لیق من غریبینگ غم بیله همخانه بولدوم عاقبت

[Yarning koyida män diwanä boldum 'aqibät, Xälq arasidin chiqip biganä boldum 'aqibät. Kälmägäy' alämgä sändäk mähwäshi, äy nazinin, Ishtiyaqing käyfidä mästanä boldum 'aqibät. Elgä ishrät baghida xurramlighu dilshadliq, Män ghäribing ghäm bilä hämxanä boldum 'aqibät.]

—Näwbäti.

گر منی عالم ایلی بیدادی بوزدی پاک یوق عالمی دور کیم بوزوق عالم داویرانلیغ دانی

[Gär mäni'aläm eli bidadi buzdi, pak yoq,

'Alimidurkim buzuq'alämdä wäyranligh daghi.]

—Näwai

شکر قیلمای سنمو عبدالله سنینک حولینک موبار تابعی یارکند دافوسکام یورتیدا تافتینک وجود

[Shukr qilmaysänmu 'Abdullah säning hawlingmu bar, Tabi'i yarkänddä foskam yurtidt tafting wujud.]

—Kitab—i Abdullah

سلطان عبدالرشید خان کیم معروف مشهور دور قدیر خان سیز طعام شراب

تارتماس اویقوغه بارماس ایردی قدیرخان وصال آطلیغ بیر مقام نی اختراع

قیلیب شاکردلاریغه اورگاتی عبدالرشید خان بادشاه دین ایکی ییل دین کین عالم دین کتی لار

[Sultan Abdurräshidxan kim, mä'ruf mäshhurdur, Qidirxansiz tä'am — shärab tartmas, uyqughä barmas erdi. Qidirxan wisal atligh bir mäqamni ixtira' qilip shagirdlarighä örgätti, Abdurräshidxan padishahdin ikki yildin keyin alämdin kättilär.]

—《Täwarix—i musiqiyyun》

2) «ئه» [ä] تاۋۇشی. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئه» سوزۇق تاۋۇشىنىڭ يېزىقتا ئىپادىلىنىشى مۇنداق:

(1) سۆز بېشىدا «ا» بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

[ändazä]	اندازه	[äbyat]	ابیات
[ämniyyät]	امنیت	[ähwal]	احوال
[ätläs]	اطلس	[ärwah]	ارواح
[äbrishim]	ابریشیم	[älwida']	الوداع
[awlad]	اولاد	[äwwälin]	اوّلین
[äsädullah]	اسدالله	[äxtär]	اختر

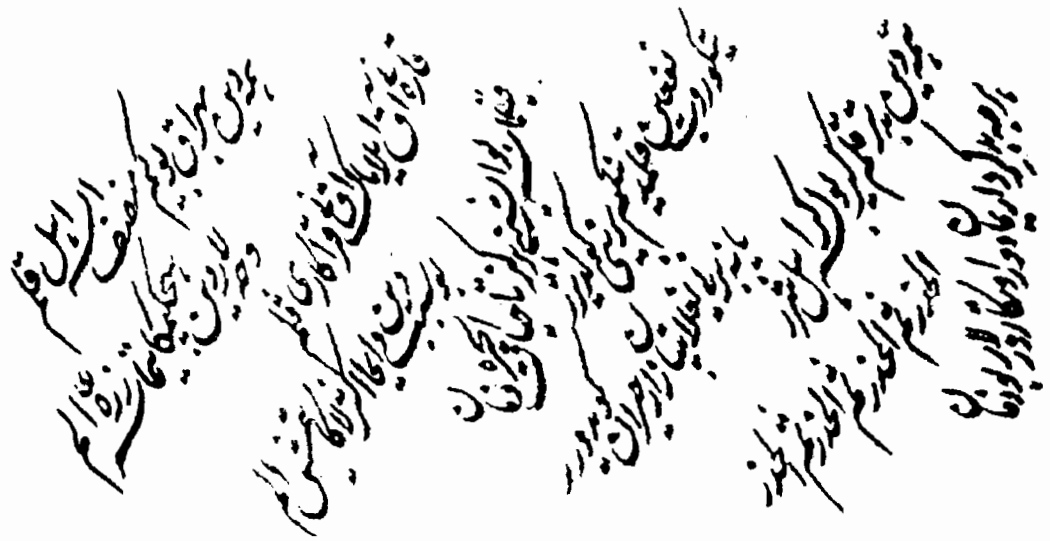

[Hämmädin behraq bukim mänsäf alsä ähliqäläm, Wäjhlärdin hechkimgä yätmäsä zärrä äläm; Qaräni aq äylämäk, aqni qara kari qäläm, Bu säbäbdin dayima äksärlägä yätmish äläm; Qilmasä bu ishni härgiz ta häyat ichrä zäman. Yätkürüp näf'in qälämdinkim birini küldirär, Yanä birni yighlatiban zaru häyran köydürär; Hämmädin bädtär qälämgir bolsä gär ähli shärär, Alhäzär sämmä, älhäzär sämmä, älhäzär sämmä, älhäzär! Härchä bädgirdar yamandur ötkärürlär bu zäman.]

—Abduqadirdamollam.

اکابیر اشراف امرا وزرا علما اولیا حمه سی حاضر بولدیلار الوان الوان طعام لارنی تارتیب
دستورخوان نی یینیب بولغاندا بابر شاه موسیقی غه اشارت قیلیب ایردیلار بو
عزیز طنبورینی قول لارغه الیب چول عراق مقامیغه نوازیش غه کلتوردی آیاغی اوجی دین
اوتوب اوجونجی اوجی غه یتکانده بر بلبل کلیب طنبورنینگ قولاقیغه لحظه قونوب سایراشقا
باشلادی مجلس اهلی جوقان علالا قوفاردی ویغلاب خیلی کشی بیهوش یومولینور ایردی

[Akabir—äshraf, umära—wuzära, uläma—äwliya hämmäsi hazir boldilar. älwan—älwan tä'amlarni tartip dästurxanni yighip bolghanda babirshah musiqiyghä isharät qilip erdilar, bu'äziz tänburini qollarighä alip, chöl—i'iraq mäqamighä näwazichghä kältürdi. ikkinchi äwjidin ötüp üchünchi äwjighä yätkändä bir bulbul kälip, tänburning qulaqighä lähzä qonup sayrashqa bashladi. mäjlis ähli choqan — älala qofardi wä yighlap nächänd kishi bihush yumulinur erdi.]

—《Täwarixi musiqiyyun》.

(2) فەتھەلىك ئۇزۇك تاۋۇشلار ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. يەنى ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەر-دە ئۇزۇك تاۋۇشلارغا قوشۇلۇپ بوغۇم ھاسىل قىلسىدىغان «ئە» سوزۇق تاۋۇشى ئايرىم ھەرپ بىلەن ئەمەس، بەلكى شۇ ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ ئۈستىگە زەبەر قويۇش يولى بىلەن (قول يازمىلاردا فەتھەدىن ئىبارەت بۇ يارەمچى بەلگە ئاساسەن ئىشلىتىلمىگەن) ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

بد مست	[bädmäst]	(ئېغىر مەست، مەستلىكتىن خۇددىنى يوقاتقان)	
بيت الحرم	[bäytul—häräm]	والسلام	[wässälam]
جماعت	[jäma'ät]	سبب	[säbäb]
سحر	[sähär]	كوهر	[gäwhär]
درويش	[därwish]	وطن	[wätän]
ظفرنامه	[zäfärnamä]	جراحت	[järahät]
مجروح	[mäjruh]	مقصد	[mäqsäd]
مجلس	[mäjlis]	نفسانيت	[näfsaniyyät]
سلطنت	[sältänät]	تواريخ	[täwarix]

[Alip fäyz—i inayätdin manga ol yar kälgäymu, sorap hali täbahimni ushol ghämxar kälgäymu. Mägär lutfi bilän shayäd ushol bir hidayätdin, Alip jan boynină taqsam yänä tumar kälgäymu. tüshüp däshtu bäyaban'ghä bolupmän zaru särgärdan, Qädi särw sänäwbärdäk rux—i gulzar kälgäymu.' chiqup öydin külüp sözläp qilip köp naz—istighna, Qädäm bir—bir basip kulbäm säri ol yar kälgäymu. Jähan

xälqidin äfzun danishim äz'häd fuzun boldi, Bolupmän gungu nadan sahib—i guftar kälgäymu. Ani häjridä män yighlap 'äjäb halim zäbun boldi, Qilip bir ashnalik sahib —i bimar kälgäymu. Yolung ghä termülüp dayim däwamud—dähr yighlarmän, közim ghäflätdin achgän közläri xumar kälgäymu. Berip dinimni män säyyad bolupmän shäyh sän'andäk, Salip zulf—i pärishan sahib—i zunnar kälgäymu.]

—Sädai.

سفر وادی سیدا مسافر ایاغیغه کوب دردتیکانلاری ساچیلور ولیکین
هر تیکاندین مقصودکلی آچیلور یول امکاکی شدتیدین بدنی کوب تاوشالور
وجودی راه رولار ایاغیغه توشالور اعضاسی ایاغ استیدا اوشالور
اما کونکلی نینک بوزوغلوقی توزالور هر کشور نینک آرایشنی و هر
منزل نینک اسایشنی سفر اهلیدین سور و سفر قیلماغان ارام فراغتین قایدا بیلسون

[Säfär wadiysida musafir äyaghighä köp därd tikänläri sanchilur, wä lekin här tikändin mäqsud guli achilur; yol ämgäki shiddätidin bädäni köp tawshalur, wujudi rahräwlär äyaghighä tüshälur; äzasi äyagh astida ushalur; ämma könglining buzughluqi tüzälür…här kishwärning arayishini wä här mänzilning asayishini säfär ählidin soru, säfär qilmaghan aram färaghätin qayda bilsun!]

—Näwai 《Mähbubul — qulub》

(3) سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدا كېلىدىغان «ئە» تاۋۇشى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆز ئاخىرى بولۇپ كېلىدىغان «ئە» تاۋۇشىنىڭ يېزىقتىكى شەكىللىرى بىلەن ئوخشاش ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

علامه	['ällamä]	(ئالىم، كاتتا ئالىم)	
حادثه	[hadisä]	بهره	[bährä]
نشانه	[nishanä]	ازاده	[azadä]
واقعه	[waqi'ä]	پاكيزه	[pakizä]
پروانه	[pärwanä]	قصه	[qissä]
بارچه	[barchä]	عقيده	['äqidä]
خانه	[hanä]	دائره	[dairä]

فراق استماسی انداغ تنمدین اوت چقارور
که کر طبب ایله کیم توتسه بارماغی قپارور

ایماس بو چشمهٔ خورشید کیم اول آی غمیده
کوروب سپهر یمان حالتیم کوزی یاشارور

سرشک کثرتیدین کر کوزوم اقارسه نی غم
غمینک تونیدا جویوز قاتلا هر زمان قرارور

چکارمن آهم اوتین بحر دودیدین هر شام
سپهر ساریکه مونجه نجوم شمع یرور

دیسانکه هجر یوکین تار تقیل نه جارم بار
که قاف تاغی نی خس اوزره قویسه لار کوتارور

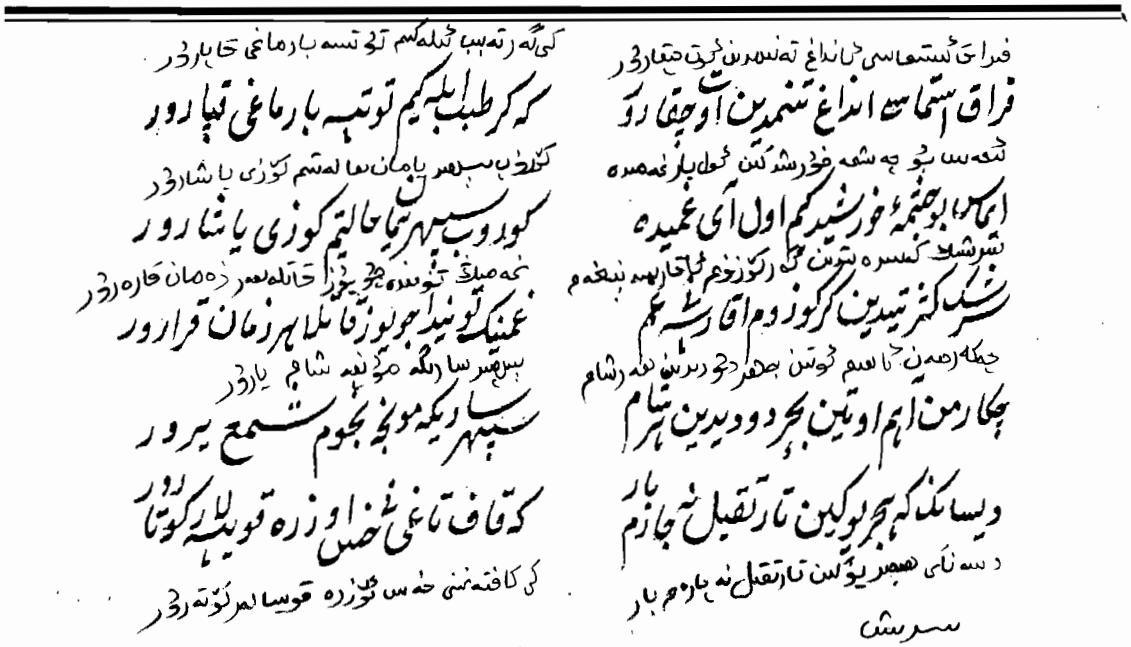

[Firaq isitmasi andagh tänimdin ot chiqarur, ki gär täbib iläkim tutsä barmaghi qaparur. Emäs bu chäshmä—i xurshidkim ol ay ghämidä, körüp sipehr yaman halätim közi yasharur. Sirishk käsrätidin gär közüm aqarsä neghäm, Ghäming tünidä chu yüz qatla här zäman qararur. chäkärmän ahim otin bähr dudidin här sham, Sipehr sarigä munchä nujum shäm' yarur. Desängki häjr yükin tartqil nächaräm bar, ki qaf taghini xäs özrä qoysälär kötärur.]

—Näwai.

اوشاق فقرالاری قاعده دین چیقمای هر طریقه کسب هنر قیلیب تریک چیلیک
قیلسه لار هر قیسمی یورسه لار اصلا ایشلاری یوق هنرانه دیب فل آلمایدور
لی قاعده نی اورکانگیل یاکی بیزننک رسیم قاعده لاریمیز ایچیکا کرگیل دیب زور
لوق و تعدی قیلمایدور لی قاعده بیلمایدورغان آدم لارغا گناه یتسه لار مین لی
قاعده نی بیلمایمین دیسه لار عفو قیلادور

[ushshaq fuqäralari qa'idädin chiqmay, här täriqä käsb—hunär qilip tirikchilik qilsälär, här qismi yürsälär äsla ishlari yoq; hunäranä däp ful almoydur; li—qa'idäni örgän'gil yaki bizning räsim — qa'idälärimiz ichigä kirgil däp zorluq wä tä'äddi qilmaydur; li—qa'idä bilmäydurghan adämlärghä gunah yätsälär, män li—qa'idäni

bilmäymän desälär äfu qiladur.]

— 《Tarix—i ämniyyä》

(4) قىسمەن ئەھۋالدا، يېپىق بوغۇمدىن كېيىن بوغۇم بېشى بولۇپ كېلىدىغان «ئە» تاۋۇشى ھەمزىلىك ئەلىف «ا» ياكى «ۇ، ـئە» ؛ ئوچۇق بوغۇمدىن كېيىن ھەمزىلىك ۋاۋ «و» ياكى «ۈ، ا، ـا» شەكلىدىمۇ ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

جرائت	[jur′ät]	هیئت	[häy′ät]
نشائت‌موسیقی	[näsh′ät—imusiqi]	(مۇزىكىنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە تەرەققىياتى)	
موئذن	[muäzzin]		
نشئه	[näsh′ä]	(كەيىپ، ھۇزۇر ـ ھالاۋەت)	
برائت	[bäraät]	(خالىيلىق، دەخلىسىزلىك)	
موئرخ	[muärrix]	(تارىخچى، تارىخشۇناس، تارىخ يازغۇچى)	
موئلف	[muällif]		
موئحقر	[muähqär]	(كېيىن، ئارقىدا قالغان)	
موئكل	[muäkkäl]	(ۋەكىل قىلىنغان، بىرەر ئىش تاپشۇرۇلغان كىشى)	
مسئله	[mäs′älä]		
تاءمل	[täämmul]	(چوڭقۇر ئويلاش، مۇلاھىزە يۈرگۈزۈش)	
تاءسف	[täässuf]	(ئىچىنىش، ئەپسۇسلىنىش)	

(5) فەتھەلىك ياكى «ـە» قوشۇلغان «ع» [äyn] ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

علی هزالقیاس	['älahazäl—qiyas]	(شۇنىڭغا قىياسەن)	
علی الخصوص	['äläl—xusus]	(خۇسۇسەن)	
عدالت	['ädalät]	ساعت	[sa′ät]
واقعه	[waqi′ä]	طاعت	[ta′ät]
تعصب	[tä′ässub]	(ئەسەبىيلىك، قاتماللىق)	بیعت [bäy′ät]
زراعت	[zira′ät]	مشعل [mäsh′äl]	عدل ['ädl]

بو عزیزنینک تربیتیدا اوچ یوزدین ارتوق مغنی موسیقی فنیدا برکمال
بولغان ایردی برنچه یوزکشی علم شریعتده عالم بولغان ایردی

[Bu'äzizning tärbiyätidä üchyüzdin artuq mughänni musiyqi fänidä bärkämal bolghan erdi, bir nächchä yüz kishi'ulumi shäri'ätdä 'alim bolghan erdi.

—《Täwarixi musiqiyyun》.

شهرکتیک غایت اولوغ قلعه سی بنیهایت بلند ایردی
مونچه ایکیزلیکی بیرلا تمام قوم آستیدا قالدی

[Shähr—i kitik ghayät ulugh, qäl'äsi binihayät bäländ erdi, munchä igizliki birlä tämam qum astida qaldi.]

—《Täzkirätur—räshad》.

کی دهقانچیلیق علمی بیزکا نصیب — توکل بیله یرنی یرتیب تریب
زراعت قیلیب آنچه محنت بیله — حصولین آلیب مز مشقت بیله
زراعت ایشیدا ریاضت قیلیب — ریاضت ایشیدا زراعت قیلیب
تاپیب بهر بیزدین کی شاه گدا — نوا تا بقوسیدورکی هر بی نوا

[Ki dehqanchiliq 'ilmi bizgä näsib, Täwäkkul bilä yärni yirtip tärib. Zira'ät qilip anchä mehnät bilä, Husulin alipmiz mushäqqät bilä. Zira'ät ishida riyazät qilip, Riyazät ishida zira'ät qilip, Tapip bähr bizdin ki shah—gäda, Näwa tapqusidurki här binäwa.]

—《Kitab—i ghärib》.

(6) تۈرکىي سۆز ۋە قوشۇمچىلاردا «ئە» تاۋۇشى سۆز بېشىدىن باشقا ئورۇنلاردىمۇ «ا، ـا» شەكلى بىلەن ئىپادىلىنىدىغان ئەھۋاللار ئۇچرايدۇ. بۇ ئەھۋالدا «ا» نىڭ «ئا» تاۋۇشىنى ياكى «ئە» تاۋۇشىنى ئىپادىلەپ كەلگەنلىكى تەلەپپۇزدا تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قائىدىسى بويىچە پەرقلەندۈرۈلىدۇ ھەم شۇنداق ترانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

الداراتماق	[aldaratmaq]	ایگالاماک	[igälämäk]
الغان	[alghan]	کیرکان	[kirgän]
اورتانماک	[örtänmäk]	اورلاماک	[örlämäk]
کیراک	[keräk]	اویگا	[öygä]
ایلاماک	[äylämäk]	کولمادی	[külmädi]
اوکسوماک	[öksümäk]	یوکلاماک	[yüklämäk]

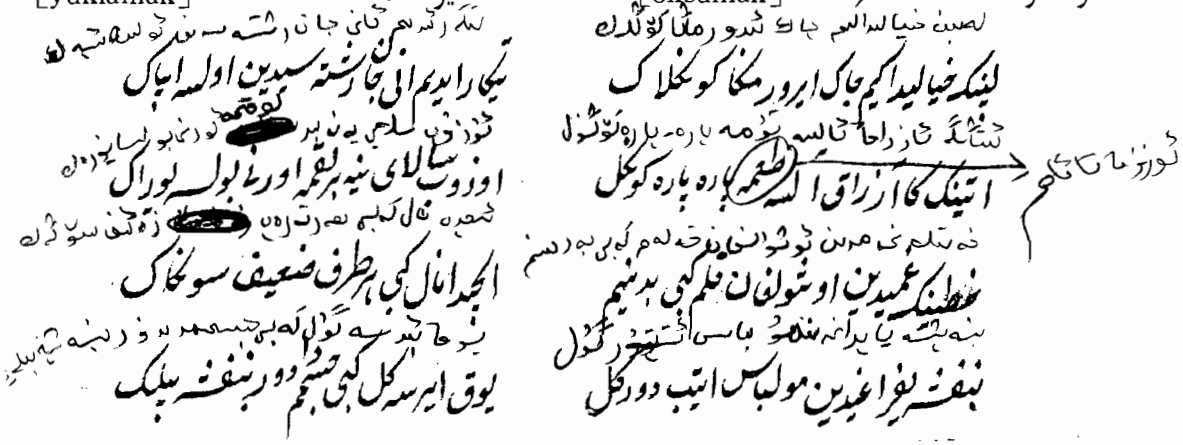

[Läbing xäyalida kim chak erur manga könglak, Tikäridim ani jan rishtäsidin olsä ipäk. Iting gä azraq alsä tu'mä para — para köngül, üzüp salay yänä bir luqmä orni bolsä yüräk. Xäting ghämidin ushulghan qäläm käbi bädänim, Ichidä nal käbi här täräf zä'if söngäk. Binäfshä yäfraghidinmu libas etipdur gul, Yoq ersä gul käbi jismimdadur binäfshä biläk.]

—Näwai.

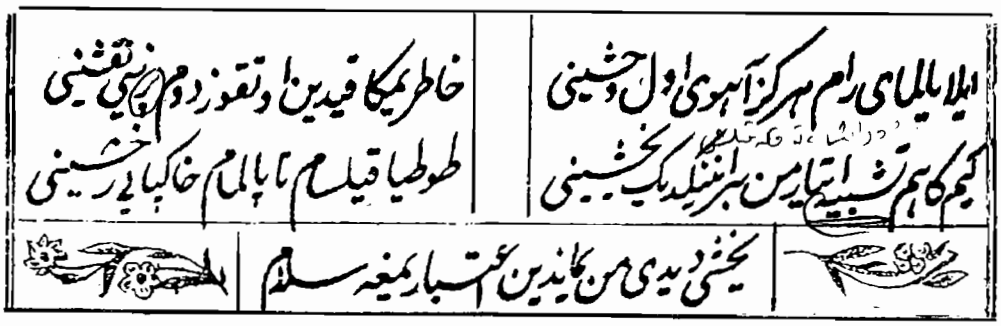

[Ayläyälmäy ram härgiz ahuyi ol wähshini, Xatirimgä qaydin otquzdum pärini näqshini, Kimgä häm täshbih etärmän bir aningdäk yaxshini, tutiya qilsam tapalmam xakpayi räxshini, Yaxshi dedi män yamandin e'tibarimghä sälam.]

— sädayi.

3) «ئی» [i] تاۋۇشى. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئى» سوزۇق تاۋۇشىنىڭ يېزىقتا ئىپادىلىنىشى مۇنداق:

(1) سۆز بېشىدا «ا» [älif] ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

[ishtirak]	اشتراک	[idarä]	اداره
[ixtira']	اختراع	[ihtiram]	احترام
[intizaridä]	انتظاریده	[istirahät]	استراحت
[ita'ät]	اطاعت	[iskändär]	اسکندر
[intiha]	انتها	[ibtida]	ابتدا

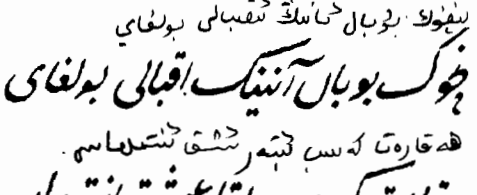

ملامت عیشق مرغ بال بولغای
خوک بو بال آنینک اقبالی بولغای
کدالیق دور بو یول نینک ابتداسی
حقارت کسب ایتار عیشق انتهاسی

[Mälamät 'ishqi murgh bali bolghay, Nichük bu bal aning iqbali bolghay.]
[Gädaliqdur bu yolning ibtidasi, Häqarät käsb etär ishq intihasi.]

— Hirqäti.

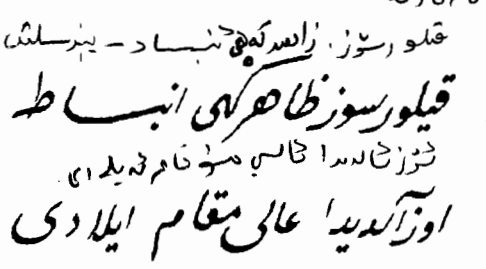

نیاز اهلی جون قیلسه لار اختلاط
قیلور سوز ظاهر کهی انبساط
اسکندر انکا احترام ایلادی
اوز آلدیدا عالی مقام ایلادی

[Niyaz ähli chün qilsälär ixtilat, Qilur söz zahir gähi inbisat.]
[Iskändär anga ihtiram äylädi, öz aldida 'aliy mäqam äylädi.]

— Näwai.

(2) کەسرەلیك ئۇزۇك تاۋۇشلار ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

[nishan]	نشان	[hirawul]	هراول
[riwayät]	روایت	[niqab]	نقاب
[ghafil]	غافل	[shikästä]	شکسته

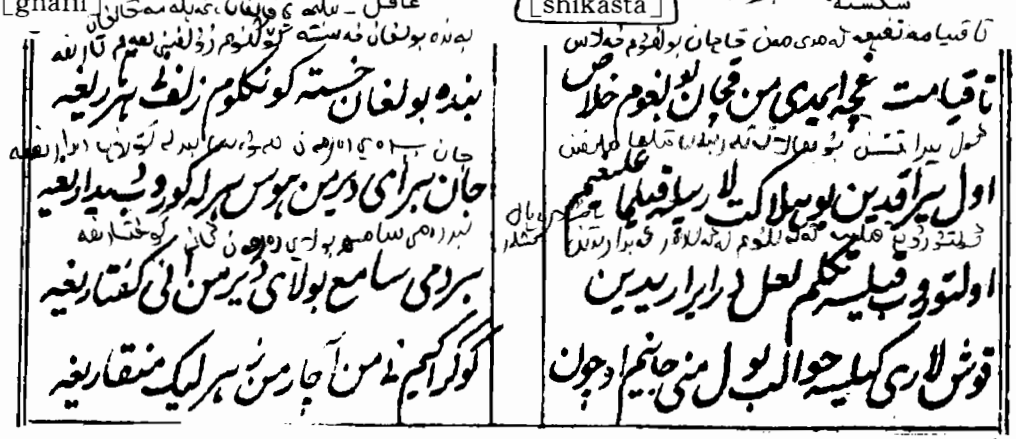

تا قیامت غنچه ایمدی من قچان بولغوم خلاص
بنده بولغان خسته کونکلوم زلف نی هر تاریغه
اول یراقدین بو هلاکت لار بیله قیلما علیغیم
جان برای دیرمن هوس هر له کوروب دیداریغه
اولتوروب قیلسه تکلم لعل در ایراریدین
بردمی سامع بولای دیرمن انی گفتاریغه
قوشلاری کیلسه حوالب بول منی جانیم اوچون
کوکراکیم نی من آچارمن زهر لیک منقاریغه

[Ta qiyamätghächä ämdi män qachan bolghum xälas, Bändä bolghan xästä könglüm zulfini här tarighä. O1 yiraqdin bu hälakätlär bilä qilmaghlighim, Jan beräy därmän häwäs birlä körüp didarighä. Olturup qilsä täkällum lä'l där äbrandin, Bir dämi sami' bolay därmän ani guftarighä. Qushlari kälsä häwaläb bol mäni janim üchun, Kökräkimni män acharmän zährälik minqanighä.]

—Sädai

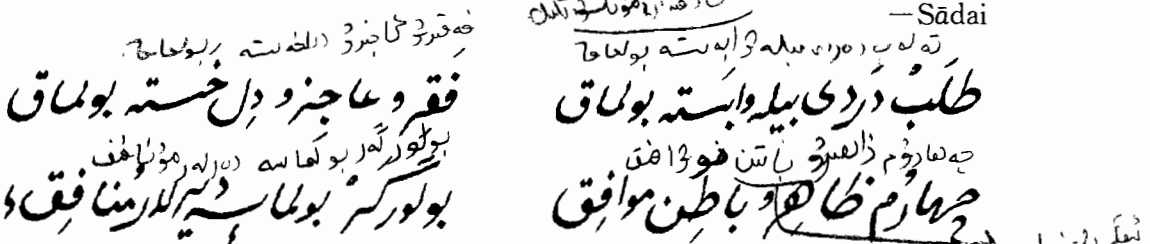

[Täläb därdi bilä wabästä bolmaq, Fäqiru ajizu dilxästä bolmaq. Chäharum zahiru batin muwafiq, bolur gär bolmasä därlär munafiq.]

—Hirqäti.

(3) سۆز بېشىدا يەنە «ا» [yaälif] بىلەن ئىپادىلەنگەن. بەزىدە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ بوغۇم ھاسىل قىلغاندا «ي» ياكى «ى، ى» شەكلىدە؛ سۆز ئاخىرىدا «ئى، ئ، ئ» شەكىللىرى بىلەنمۇ ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

[igirmäk]	ايگيرماک	[ikkäläsi]	ايكالاسى
[ikkilik]	ايكى ليک	[iliklämäk]	ايليک لاماک
[ilghamaq]	ايلغاماق	[täjälli]	تجلى
[inchkirmäk]	اينچكيرماک	[ibtidai]	ابتدا/ ابتدائى

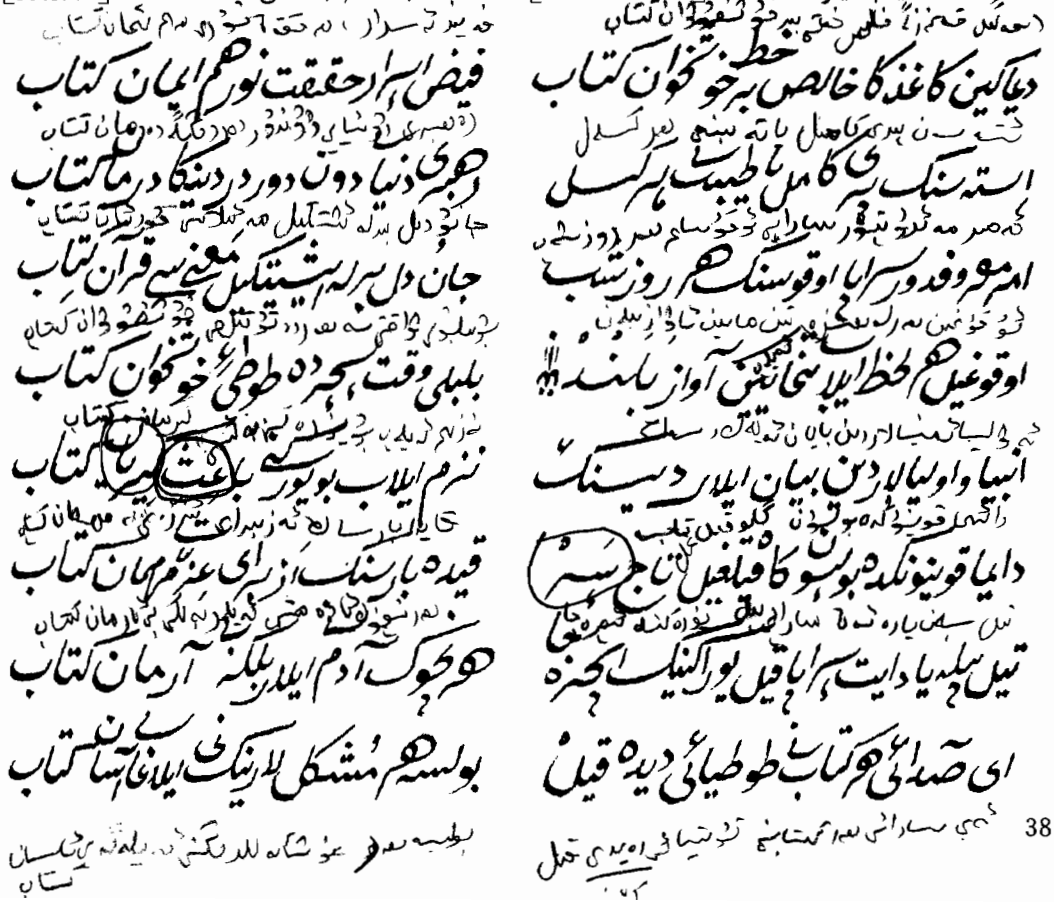

روزشەر

[demägin kaghäzgä xalis bir xäti xushxan kitab, fäyzi äsrar—i häqiqät nuri häm iman kitab. istäsäng piri kamil ya täbibni här kesäl, rähbäri dunyayi dundur därdingä därman kitab. ämr mä'rufdur särapa oqusang här roz—shäb, janu dil birlä ishitkil mä'nisi qur'an kitab. oqughil här lähz äyläp tinmayin awaz—i bäländ, bulbuli wäqt—i sähärdä tuti—i xushxan kitab. änbiyawu äwliyalardin bäyan äyläy desäng, näzm äyläp bu yüräkni ba'is—i giryan kitab. dayima qoynungdä bolsun gahi qilghil tajsär, qaydä barsang äzbirayi izzäti mihman kitab. til bilä yad ät, särapa qil yüräking ichrä ja, här nichük adämni äylär bälki biarman kitab. äy sädai här kitabni tutiyai diydä qil, bolsä här mushkillaringni äyläghäy asan kitab.]

—sädai.

(4) كەسرەلىك ياكى كەينىگە «ى» [ya] قوشۇلۇپ كەلگەن «ع» [äyn] بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

عبادت	['ibadät]	عصيان	['isyan]
علاج	['ilaj]	عمارت	['imarät]
شاعر	[sha'ir]	شرعى	[shär'iy]
عشق	['ishq]	شيعى	[shäy'i]
عنايت	['inayät]	جمعيت	[jäm'iyyät]
ضعيفه	[zä'ifä]	ئايال كىشى؛ كۈچسىز،	

وفا كر قيلماسانك جانيم غه بارے جفانى قيلماغيل اى دلبر يابس

كونكل داغى غه مرهم قويمه اى عشق انكا نچونكه هم درد اوق دوابس

ايرور بر نكتهٔ عشق عالم الچره ديب اولماس هركز اندين ماجرابس

نوا عشق الچره سين تاب اى نوايى

كه بزكه بى نواليق لار نوابس

[Wäfa gär qilmasang janimghä bari, jäfani qilmaghil, äydilräba, bäs. köngül daghighä märhäm qoymasä, äy'ishq, anga nechünki hämdärd oq dawa, bäs. erur bir nuktäi 'ishq 'aläm ichrä, däp olmas härgiz andin majära, bäs. näwa 'ishq ichrä sän tap, äy näwayi, ki bizgä binäwaliqlar näwa, bäs.]

—Näwai

عشقیده کویماس هیچکیم افسانه بولمغونچه شمعیده یانماس هیچکیم پروانه بولمغونچه
سویماس صدفنی هیچکیم دردانه بولمغونچه ادهم صفت دنیادین بیگانه بولمغونچه
باشقه آلیب ملامت افسانه بولمغونچه

['Ishqidä köymäs hichkim äfsanä bolmaghunchä, Shäm'idä yanmas hichkim pärwanä bolmaghunchä; Söymäs sädäfni hichkim durdanä bolmaghunchä, Ädhäm sifät dunyadin biganä bolmaghunchä; bashqä alip mälamät äfsanä bolmaghunchä.]

—Mäshräb.

4) «ئې» [Ee] تاۋۇشى. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئې» سوزۇق تاۋۇشى يېزىقتا «اي، ي، ي» شەكلىدە ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

ايركان	[erkän]	ايرماس	[ermäs]	
ايرميش	[ermish]	ديماماك	[demämäk]	(دېمەسلىك، ئېيتماسلىق)
نيتتينك	[netting]	نيجوكلاشماك	[nehükläshmäk]	(قانداق قىلماق)
ديمان	[deman]	(دېمەيمەن) تينكيز	[tengiz]	

بيلينك تورت حرف ايرور لفظ محبت انينك هر حرفين اتيم هفت قيمت
بيان ايلاب بو معنى لارنى بيلكيل نچوك ايركان قولاق سالغيل اشيتكيل

[Biling tört härf erur läfz muhäbbät, aning här härfin ättim häft qismät. bäyan äyläy bu mä'nilärni bilgil, nechük erkän qolaq salghil ishitkil.]

—Hirqäti.

كيچه لار بولسه كيلور بارغوم منى يار آلديغه سيمتن نازك بدن ليك كوزى خمار آلديغه
سحر كريا جادوكر دور خاطر ايلاب كشال وعده سيده تورمكان بر شوخ عيار آلديغه

[kechälär bolsä kelur barghum mäni yar aldighä, siymtän nazuk bädänlik közi xumar aldighä. sihrgär ya jadugärdur xatiri äyläp käshal, wä'däsidä turmägän bir

shox äyyar aldighä.]

—Sädai.

5) «ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ» [ü,ö,u,o] تاۋۇشلىرى. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار شەكىل جەھەتتىن پەرقلەندۇرۇلگەن ئەمەس. بۇ تاۋۇشلار تەلەپپۇزدا ئاساسەن تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش جەھەتتىكى ئالاھىدىلىكى بويىچە پەرقلەندۇرۇلىدۇ. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ يېزىقتىكى ئىپادە شەكىللىرى تۆۋەندىكىچە:

(1) سۆز بېشىدا «ا» بىلەن «و» نىڭ قوشۇلمىسى «او» [wawälif] شەكلىدە ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

اولتورماق	[olturmaq]	اونكالماق	[ongalmaq]
اورانماق	[oranmaq]	اوخشاماق	[oxshamaq]
اوشموناق	[oshmundaq]	اويقولاتماق	[uyqulatmaq]
اولتانك	[ultang]	اوتقوزماق	[utquzmaq]
اوكسوتماك	[öksütmäk]	اوتكارماك	[ötkärmäk]
اوتماكچى	[ötmäkchi]	اوزوك	[üzük]
اوركوماك	[ürkümäk]	اوزوم	[üzüm]

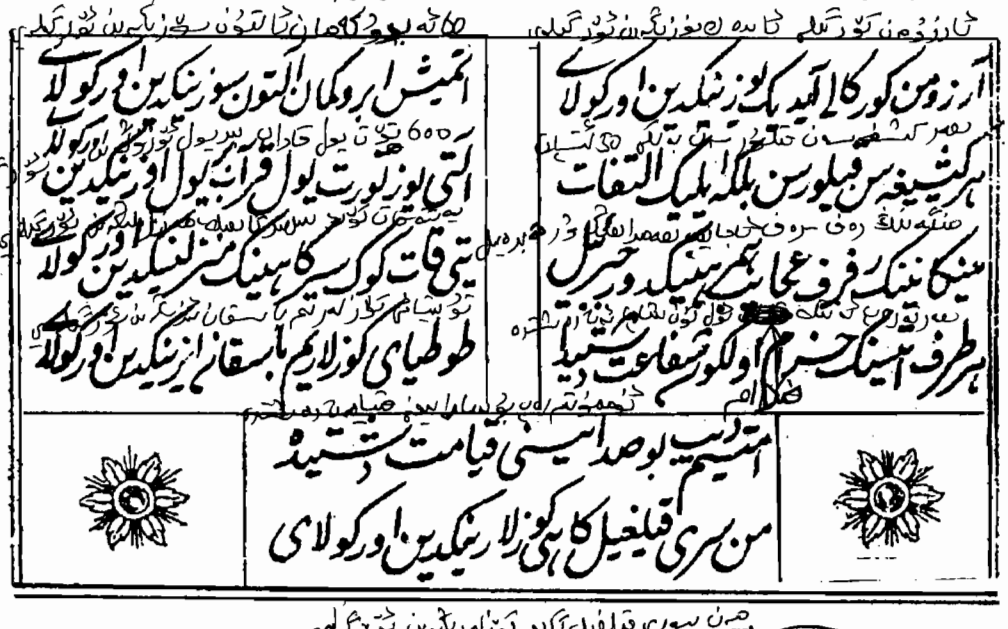

[Arzu män körgäli aydäk yüzingdin örgüläy, Atmish äbrü käman altun sözingdin örgüläy. Här kishighä sän qilursän bälki ällik iltifat, Altiyüztört yol qarap bir yol özingdin örgüläy. Min'gäning räfräf 'äjayib hämrähingdur jibräil, Yättiqat kök säyrgahing mänzilingdin örgüläy. Härtäräf ätting xiram olkün shäfa'ät däshtidä, Tutiyayi közlärim basqan izingdin örgüläy. Ummätim däp bu sädayini qiyamät däshtida. Män säri qilghil gahi közläringdin örgüläy.]

—Sädai.

اوچونجی دور حیا ملکینی آلماق، اویوزیدین اوزگا یوزدین کوزنی آلماق.

اویات اولغای بولوب کونکلی چیکینلار، اویات اولغای قیلیب رشکین کینلار.

[Üchünchidur häya mulkini almaq, u yüzidin özgä yüzdin közni almaq. Uyat olghay bolup köngli cheginlär, uyat olghay qilip räshkin kinlär.]

—Hirqäti 《Muhäbbatnamä—Mehnätkam》.

(2) ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەردىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ بوغۇم ھاسىل قىلىدىغان لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار ۋە تۈركىي سۆزلەردىكى ئۈزۈك تاۋۇشلارنىڭ كەينىگە قوشۇلۇپ بوغۇم ھاسىل قىلىدىغان لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار «و» [waw] بىلەن ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

مونك لوغ	[munglugh]	طومار	[tumar]	
محصولات	[mähsulat]	گردون	[gärdun]	(ئاسمان، پەلەك، كۆك)
طوفان	[tofan]			
محروم لوغ	[mährumlugh]	توكانماك	[tōgänmäk]	
سومورماك	[sümürmäk]	سوقولماق	[soqulmaq]	

بولسا صادر دوستونك دین بر گناه — سن غزب ایلاب انی قیلما تباه

چونکی ایلاب دورسینی اول اختیار — عاجز ایرکان سانکا ایلاب دور پناه

بوری بو ابیات نی ایشتیب انینك عزرینی قبول قیلدی و ایدی ای تولکی موندین صونکرا

اوزونك غه فایده منفعتی یوق سوزلاردین اجتیناب قیل غیل و منکا باتونوب بر نیمه دماغیل موندین

بویان بیهوده سوزلارنی سوزلاماغیل اول وقت تولکی ایدی من سنکا اطاعت قیلدیم و

بندنیك جان قولاغی بیلان ایشتیم ایمدی هرگز سنینك رضانیك دین تاشقاری ایش

قیلماسمن کی حکم لاردیب دورلارکی سورالماغان نرسه غه جواب ایتماغیل و چاقیریلماغان جایغه بارماغیل

و بی فایده ایشنی ترك اتقیل و ستمکارنینك ستمینی یوزیغه ایتماغیل کی تا باره ستمی سانکا زیاده بولور

Atux

[Bolsa sadir dostungdin bir gunah, Sän ghäzäb äyläb ani qilma täbah. chünki äyläbdur seni ol ixtiyar, 'Ajiz erkän sanga äyläbdur panah.

Böri bu äbyatni ishitip aning uzrini qäbul qildi wä ayd: äy tülki mundin songrä özüngghä faydä—mänfääti yoq sözlärdin ijtinab qilghil wä manga patunup bir nemä demäghil. mundin boyan bihudä sözlärni sözlämäghil. ol wäqt tülki aydi: män sanga ita'ät qildim wä pändingni jan qulaghi bilän ishittim, ämdi härgiz sening riza yingdin tashqari ish qilmasmänki, häkimlär däpdurlarki《soralmaghan närsäghä jäwab aytmaghil wä chaqirilmaghan jayghä barmaghil wä bifaydä ishni tärk ätqil wä sitämkarning sitämini yüzighä aytmaghilki, tabarä sitämi sanga ziyadä bolur.》]

—《Mingbir kechä》.

(3) سۆز بېشى بولۇپ كېلىدىغان لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار (ئومۇمەن «ü,u» تاۋۇشى) يەنە «ا» [älif] بىلەنمۇ ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

امور	[umur]	(ئىشلار، ۋاقىتلار)	اسلوب	[uslub]	
اسرو	[usru]	(كۆپ، ناھايىتى، غايەت)	امت	[ummät]	
اسروک	[üsrük]	(مەست)	اسروک لوک	[üsrüklük]	(مەستلىك، بىھۇشلۇق)
اسروماک	[üsrümäk]	(مەست بولماق)			
استخوان	[ustxan]		اصول	[usul]	

فراقی جوریدا نومیدیم یوق من کبی کرچه یوق ایردی وصلیدین امیدوار من کبی هرگز

نوایی دیمه کیم هجرانیدا صبر اختیار اتکیل بو اشدا یوقتور ور بی اختیار من کبی هرگز

[Firaqi jäwridä näwmidim yoq män käbi gärchä, Yoq erdi wäslidin umidwar män käbi härgiz. Näwayi demäkim hijranida säbr ixtiyar ätkil, Bu ishda yoq turur bi ixtiyar män käbi härgiz.

—Näwai.

آنداغ دورکیم سلطان وزرا امرا لشکرلاری بیلان پای تخت یارکندین

آطلانیب طارم دریاسی نی بویلاب ترک مکان دشتیکه شکارغه یوزلاندیلار

[Andaghdurkim sultan wuzära, umära, läshkärläri bilän payitäxt yarkänddin

atlanip, tarim däryasini boylap tärkmäkan däshtigä shikarghä yüzländilär.]

—《Täwarix—i musiqiyyun》

(4) ئۇزۇك تاۋۇشقا قوشۇلۇپ بوغۇم هاسىل قىلىدىغان لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇشلار يەنە شۇ ئۇزۇك تاۋۇشنىڭ زەمىلىك تەلەپپۇزى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

[buylä]	بيله/ بيلا	[hukmran]	حكمران
[bölük]	بلوك	[buzurgwar]	بزورك وار
[suhbät]	صحبت	[bulbul]	بلبل
[dunya]	دنيا	[jumlä]	جمله
[xotän]	ختن	['unwan]	عنوان
[gulistan]	گلستان	[qurdash]	قرداش

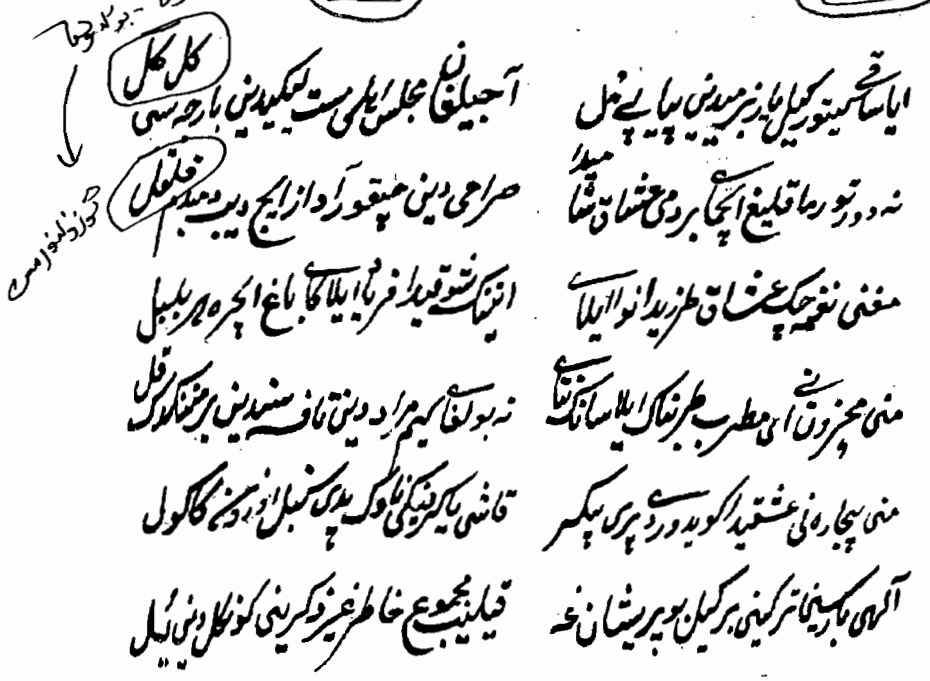

[Aya saqi, ketürgil yar bäzmidin päyapäy mul, Achilghan mäjlis ähli mästlikidin barchasi gul—gul. Nädur turmaqligh ichmäy birdami ushshaq shamida, Surahidin chiqur awazä ich däp däm bädäm qulqul. Mughänni, näghmä chäk, ushshaq tärzidä näwa äyläy, Aning shäwqidä färyad äylägäy bagh ichrä här bulbul. Mäni mähzunni, äy mutrib, täräbnak äyläsäng netay, Nä bolghaykim muradin tafsä sändin bir mäningdäk qul. Mäni bicharäni ishqidä köydürdi päykär, Qashi ya kirfiki nawäk, hidi sunbul uzun kakul. Ilaha, baräsin tärkini bärgil bu parishan'ghä, Qilip majmui xatir ghäyr zikrini könguldin yul.] —Zuhuri.

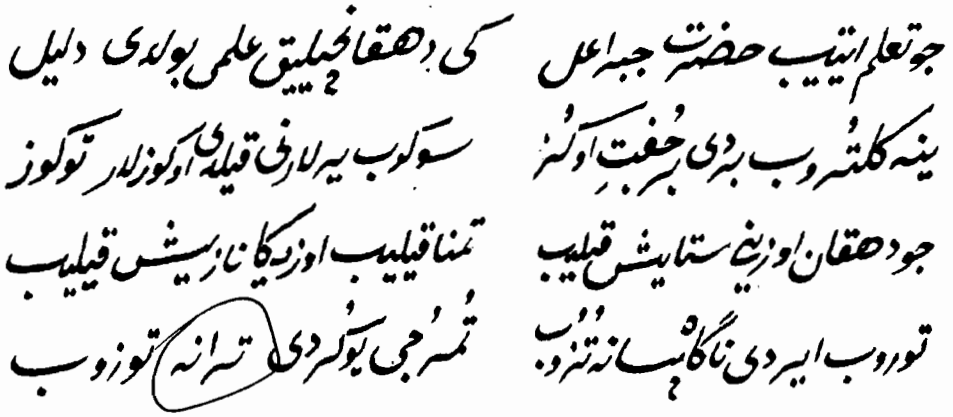

[Chu tä′lim etip häzräti jibrä′il, ki dihqanchiliq ilmi boldi dälil. Yänä kältürüp bärdi bir jufti üküz, Söküp yärlärni qildi öküzlär töküz. chu dihqan özini sitayish qilip, Tämänna qilip özigä nazish qilip. Turup erdi nagah päsanä tüzüp, Tümürchi yügürdi täranä tüzüp.]

—《Kitabi ghärib》.

2. ئۇزۇك تاۋۇشلار

ب	پ	(ط)	ج	چ	خ	د	ر		
ز	(ذ	ض	ظ)	د	س	(ث	ص)	ش	
ع	(?	′	)	غ	ف	ق	ك	(ک)	گ	ل
م	ن	ۋ	(و)	ھ	(ح | ه)	ي	(ى)	ڭ	(نگ)

بۇ تاۋۇشلار چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا تۆۋەندىكىچە ئىپادىلىنىدۇ:

1) «ب، پ» [b,p] ھەرپلىرى. بۇ تاۋۇشلارنىڭ يېزىقتىكى شەكلى قوللىنىش جەھەتتىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ب، پ» ھەرپلىرى بىلەن ئوخشاش. ئەمما، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا «ب» بىلەن «پ» ئارىلاش قوللىنىلغان بولۇپ، كۆپىنچە «پ» ئورنىغا «ب» ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن:

[alip]	اليب	[körüp]	كوروب
[bilmäk]	بيلماک	[barip]	باريب
[bähanä]	بهانه	[tälpinmäk]	تالبينماک
[toldurup]	تولدوروب	[yumup]	يوموب

یا آلهی عیب ایماس بول صبح شام روز شب،
یاد اتیب دایم سنی چیقسه صدایدین صدا.

[Ya ilaha, äyb emäs bol subh — sham, roz — shäb, Yad etip dayim säni chiqsä sädayidin säda.]

—Sädai.

کوروب من اولتورو بدور حسنی باغی ایچره بر دلدار،
یوزی آی کوزی چولپان پریشته خوی گل رخسار.

[Körüpmän olturupdur husni baghi ichrä bir dildar, Yüzi ay, közi cholpan, pärishtä xuy, guli ruxsar.]

—Näwbäti.

ئىزاھ:

«ب» بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرنى تىرانسكرىپسىيە قىلىشتا: (1) شۇ سۆز پېئىل بولسا، ئۇ ھالدا «ب» تاۋۇشى «پ» بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ؛ (2) شۇ سۆز ئىسىم خاراكتېرلىك بولسا، ئۇ ھالدا «ب» تاۋۇشى «ب» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

كوروب	[körüp]	اليب	[alip]
اوقوب	[oqup]	اولتوروب	[olturup]
شب	[shäb]	تركيب	[tärkib]
عيب	[ʻäyb]	راهب	[rahib]

2) «ج، چ» [j, ch] ھەرپلىرى. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىنىڭ ئېلىپبەسىدە تۇركىيچە ۋە پارسچە سۆزلەردىكى [ch] تاۋۇشىنى ئىپادىلەيدىغان «چ» ھەرپىنىڭ بارلىقىغا قارىماستىن، [ch] تاۋۇشى ھامان «ج» بىلەن ئىپادىلىنىدىغان ئەھۋال ئۇچرايدۇ، يەنى يېزىقتا «ج» بىلەن «چ» ئارىلاش قوللىنىلغان بولۇپ، كۆپىنچە «چ» ئورنىغا «ج» ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن:

چمند	~	جمند	[chämänd]
چيراغ	~	جيراغ	[chiragh]
كوركوچى	~	كوركوجى	[körgüchi]
اوچون	~	اوجون	[üchün]

[tilämchilik] تیلام جی لیک

سای غه یاوق اوجون سای تاشلاریدین اولوغ قازان دیک تاشلار

قورغانغه چیقاریب ایدیلار

[Sayghä yawuq üchün say tashlaridin ulugh qazandäk tashlar qorghan'ghä chiqarip idilar.]

《Baburnamä》

ایکرجی ماشناجی کل جی هم سوبت جی لار برلا دوتارجی شناجی جرخجی اوتانجی قالدی خوار ایلاب

قالماسون ماوت جی مخمل جی بیلان یاغلیق جی لار هم قواب بلباقجی سرکزجی بویاغجی غه جواب

[Igärchi, mashinachi, gulchi häm sübätchilär birlä, Dutarchi, shinachi, chärxchi, otanchi qaldi xar äyläp.]

[Qalmasun mawutchi, mäxmälchi bilän yaghliqchilar, Häm qawap bälbaqchi, särgäzchi, boyaghchighä jäwab.]

—《Kitabi Abdullah》

3) «خ، د، ر، ش، غ، ق، ل، م، ن» هەرپلىرى. بۇ تاۋۇشلارنىڭ هەربىرى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا مەخسۇس بىر هەرپ بويىچە ئىپادىلىنىدۇ هەمدە قوللىنىلىشى هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى شۇ هەرپلەرگە ئوخشايدۇ. مەسىلەن:

يارەب بۇ بندە قيلدى عجب سوء ظن منكا گويا بو اويكه اوندى بو آخشام تيكان منكا

سلطان كولدى ايشانديم منى هجو قيلماسيلا ديدى سلطان محرمى بيلان اورنيدين

قوپوب بز تاشقارى چيقيب حلى كيلاميز ديب لشكركاه غه باريب وزير و امراءلارغه كوركان

واقعه نى بيان قيلدى و باشلارغه تاج اوستيلارغه دواج كيب درهال اون قوى شاهى

اطلس محيا قيليب تون حصه ده قرق كشى محمود اوتونجى نينك اويكه باريب

مقصدينى بيان قيليب باديشاه اوزينى آشكارا قيليب قزنى نيكاحى غه آلديلار

[…Yarāb, bu bändä qildi ′äjäb su′zän manga, Goya bu öygä ündi bu axsham tikän manga.

Sultan küldi: 《ishändim, mäni häjw qilmasila dedi》. Sultan mährämi bilän ornidin qopup: 《biz tashqari chiqip heli kelämiz》 däp läshkärgahighä barip wäzir wä umära′larighä körgän waqi′äni bäyan qildi wä bashlarighä taj, üstilärighä däwwaj kiyip, därhal on qoy, shahi — ätläs muhäyya qilip, tün hässädä qiriq kishi mähmud otunchining öyigä barip, mäqsädini bäyan qilip, padishah özini ashkara qilip, qizni nikahighä aldilar.]

—《Täwarixi musiqiyyun》.

4) «ت (ط)، س (ث، ص)، ھ (ح، ه)، ز (ذ، ض، ظ)، ع (ئ′?) » ھەرپلىرى. چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يېزىقنى تولۇق ئىپادىلەپ بېرەلەيدىغان «ت، س، ھ، ز» ھەرپلىرى تۇرۇقلۇق، ئەرەبچە سۆزلەرنى ئەينى شەكلى بويىچە خاتىرىلەش زۆرۈرىيىتى تۇپەيلىدىن، يەنە ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان «ث، ص، ط، ظ، ذ، ح، ع» قاتارلىق تاۋۇشلارمۇ بار. بۇ تاۋۇشلار چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا پەقەت ئەرەب تىلىدىن كىرگەن سۆزلەرنى يېزىشقىلا ئىشلىتىلىپ ھەمدە ئەرەبچە سۆزلەردە ئايرىم تاۋۇشقا ۋەكىللىك قىلىپ پەرقلىق قوللىنىلىدۇ. مۇ، لېكىن چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا بىرلا تاۋۇش بويىچە، يەنى «ط» تاۋۇشى «ت» غا، «ث، ص» تاۋۇشلىرى «س» غا، «ح» تاۋۇشى «ھ» غا، «ذ، ض، ظ» تاۋۇشلىرى «ز» غا ئوخشاش قوللىنىلىدۇ ۋە شۇنداق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

اصحاب [äs′hab] (سۆھبەتداشلار، دوستلار)

عطار [ättar] (1) ئۇپا - ئەتىرگۈل، تۇرلۇك خۇش بۇي نەرسىلەرنى ساتقۇچى، (2) «مەنتىقۇت - تەير» نىڭ مۇئەللىپى — فەرىدۇددىن ئەتتارنىڭ لەقىبى).

وظيفه	[wäzifä]		
بيت النشاط	[bäytun—nishat]	(شادلىق ئۆيى)	
اكثر	[äksär]	(مۆتىلەق كۆپ قىسمى)	
وصيت	[wäsiyät]	استراحت	[istirahät]
ثمر	[sämär]	(مېۋە، پايدا)	
ذكات	[zäkat]	(سەدىقە، تۆھپە)	
حديث	[hädis]	طمع	[tämä′]
سلطنت	[sältänät]	ظفر	[zäfär]

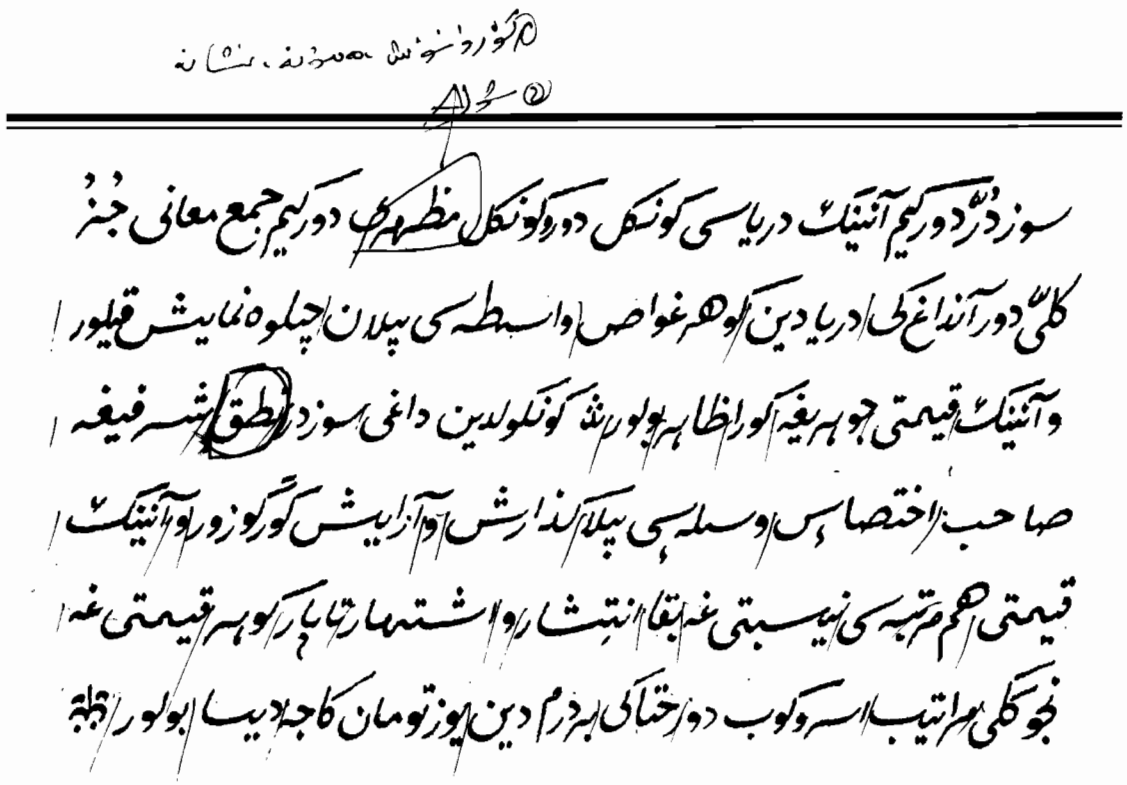

[Söz durrdurkim, aning däryasi köngüldur wä köngül mäz'häridurkim, jäm' mä'ani juzu kulliydur. andaghki, daryadin gäwhär ghäwwas wasitäsi bilän jilwä nämayish qilur wä aning qiymäti jäwhärighä körä zahir bolur. köngüldin daghi söz durr nutq shäräfighä sahib—i ixtisas wäsiläsi bilä guzarish wä arayish körgüzür wä aning qiymäti ham märtäbäsi nisbätighä baqa intishar wä ishtihar tapar. gawhar qiymätighä nechükki, märatib äsru köpdur. hättaki, bir diräm din yüz tümän'gächä desä bolur.]

—Näwai《Muhakämätul—lughätäyn》

5) «ك، گ» [g ،k] هەرپلىرى.

(1) بۇ تاۋۇشنىڭ باش ۋە ئوتتۇرا شەكلى هازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ك» [k] «گ» [g] تاۋۇشلىرى بىلەن ئوخشاش؛ ئاياغ ياكى يالغۇز شەكلى ئومۇمەن «ک، ک، ك» شەكلىدە ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

غضبناک [ghäzäbnak] (غەزەپلىك، غەزەپلەنگەن)

اوكونماک [ökünmak] كائنات [kainat]

هم‌تكليك [hämtäklik] (هەم قەدەملىك، بىرگە بارىدىغان)

اوتكارماک [ötkärmäk] ((1) ئۆتكۈزمەك، (2) كەچۈرمەك، ئەپۇ قىلماق، (3) ژاز كەچمەك، (4) قوبۇل قىلدۇرماق، ماقۇللاتماق).

كونكلاكچه [köngläkchä] كۆڭلەكچان.

كوسان خلقى توپلونوب آقسوغه كيليب موندا كى خلق پيلان سوبوغوزيغه
يتى لار كورار كيم دريا سويى نهايتى آستين توشوبدور

[Küsän xälqi toplunup aqsughä kelip, mundaki xälq bilän su boghuzighä yättilär. körärkim, därya süyi nihayäti astin tüshüpdur.]

—《Täzkirätur—räshad》.

كى اول اوى نى پاك اتماك سوپورماك
بس آندين اويكا مهمانى كيتورماك

[Ki ol öyni pak ätmäk—süpürmäk, bäs andin öygä mehmanni kitürmäk.]

—Hirqäti.

(2) چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا «ك» ھەرپى كۆپىنچە «ك» بىلەن «گ» تاۋۇشىنى ئىپادىلەشكە ئورتاق قوللىنىلغان. شۇڭا «ك» بىلەن «گ» تاۋۇشى سۆزنىڭ ئۇرامىغا ئاساسەن پەرقلەندۇرۇلۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

توكانماس ~ توگانماس	[tügänmäs]		
كيرماكونچە ~ كيرماگونچە	[kirmägüncha]		
كلستان ~ گلستان	[gulistan]		
كيكورماك	[Kigürmäk]	كلشن	[gulshän]
كاسەكرليك	[kasägärlik]	(كۇلالچىلىق)	
كوركوزكو	[körgüzgü]	(كۆرسىتىدىغان)	

كوكاردى جمن كلعذاريم قانى — سهى سرو بويلوق نكاريم قانى
تابيب دور بوكون وصل كل عندليب — دريغا مينى نوبهاريم قانى
ايشيكينكده تفراق بولدوم ولى — ديما دينك كيم اول خاك ساريم قانى
سنينك عهد حسنونكده يوق منده صبر — منينك اول بورونغى قراريم قانى
ايرشور ديبان قيلمه لطفى غه قهره — بو ايش ده بيكم اختياريم قانى

[Kökärdi chämän gul'uzarim qani, Sähi särw boyluq nigarim qani. Tapipdur bu kün wäsl—i gul ändälib Därigha mäni näwbäharim qani. Ishikingdä tufraq boldum wäli— Demädingkim, ol xaksarim qani. Säning ähd husnungdä yoq, mändä säbr, Mäning ol burun'ghi qärarim qani. Erishur deban qilmä lutfighä qähr, Bu ishdä begim ixtiyarim qani.]

—Lutfi.

اون گلمدین بر گلم آچیلمادی لبلاریم خورسند اولوب بر گلمادی

[On gulumdin bir gulum achilmadi, Läblärim xursänd olup bir külmädi.]

جمالینگ وصفینی قیلدیم چمنده قیزاردی گل اویاتین انجمنده

[Jämaling wäsfini qildim chämändä, Qizardi gul uyattin änjumändä]

—Atayi.

عطای خود قیلور وصلینگ تمنا ولی میسکینگا ملک جم تاپیلماس

[Atayi xud qilur wasling tämänna, Wäli miskin'gä mulk—i jäm tapilmas.]

—Atayi.

6) «ژ» [zh] هەرپى. ئومۇمەن پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردە قوللىنىلىغان. مەسىلەن:

مژكان[mizhgan] (كىرپىك) ژيان[zhäyan] (غەزەپلىك، قەھرىلىك، قورقۇنچلۇق)

مژه [mizhä] (كىرپىك) ژوليده [zholidä] (پەريشان)

ژاله [zhalä] ((1) مۆلدۈر (2) شەبنەم (3) ياش، كۆز يېشى).

7) «ف» [f] هەرپى. بۇ تاۋۇش چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا پەقەت ئەرەب، پارس تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردىلا ئىشلىتىلىدۇ هەم شۇ بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. ئەمما بۇ خىل ئەھۋال قولىيازمىلاردا قىسمەن ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەرگىمۇ تەقلىد قىلىنغان. مەسىلەن:

فاصل	[fasil]	فصاحت	[fäsahät]
لفظ	[lafz]	(تىل، گەپ، سۆز؛ تاۋۇش)	
الفاظ	[älfaz]	(«لفظ» نىڭ كۆپلۈكى)	
الفت	[ulfät]	فرمان	[färman]
فغان	[fighan]	فرقت	[furqät]
تافشوردى	[tafshurdi]	جافيب	[chafip]

8) «ي» [y] هەرپى. بۇ تاۋۇش چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا «ى» شەكلىدە ئىپادىلىنىپ،

سوزۇق تاۋۇشلۇق ۋەزىپىدە كەلگەندىن تاشقىرى (سوزۇق تاۋۇشلارغا قاراڭ)، يەنە ئۇزۇك تاۋۇش «ي»نى ئىپادىلەيدۇ. بۇ تاۋۇشنىڭ باش، ئوتتۇرا شەكىللىرى قوللىنىلىش جەھەتتىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىدىكى «ي» تاۋۇشى بىلەن ئوخشاش. مەسىلەن:

ياساول‌لوق	[yasawulluq]	قىياسا	[qiyasän]
قورولتاى	[qurultay]	حيات	[häyat]
قورورغايماق	[qururghaymaq]	(قۇرۇماق)	
همپاى	[hämpay]	(ھەمراھ، يولداش)	
يانكليغ ~ ينكليغ	[yangligh ~ yängligh]	(ئوخشاش، كەبى)	
يوكلاماك	[yüklämäk]	يويماق	[yuymaq]

لەتاپەت بوستانىدە سەندەك يار كەلگەيمۇ — جاھان غەمخانەسى ئىچرە مەنىدەك زار كەلگەيمۇ

لطافت بوستانیده سەندەك يار كەلگەيمۇ — جهان غمخانه سی ایچره منی دیك زار كیلكایمو

يۈزىڭنى ئىشقىدە مەن بىنا ۋادەك، ئەي شاھى خۇبان — ئالەمدىن سىنەسى مەجرۇھ يۈرەك ئەفگار كەلگەيمۇ

يوزنكنی عشقیده من بنا وادیك ای شهی خوبان — الم دین سینه سی مجروح یورك افگار كیلكایمو

قورۇپ مەجلىس، تۇتۇپ ساغەر، تامام ئەلنى كۆيدۈرگەن — ئىچىپ مەيدىن بولۇپ مەست كۆزى خۇمار كەلگەيمۇ

قورۇپ مەجلىس، توتوپ ساغەر، تامام ئەلنى كۆيدۈرگەن — ئىچىپ مەيدىن بولۇپ مەست كۆزى خۇمار كەلگەيمۇ

[Lätafät bostanidä sändäk yar kälgäymu, Jähan ghämxanäsi ichrä mänidak zar kälgäymu. Yüzingni ishqidä män binäwadäk, äy shähi xuban, Älämdin siynäsi mäjruh, yüräk äfgar kälgäymu. Qurup mäjlis, tutup saghär, tämam älni köydürgän, Ichip mäydin bolup mästi közi xumar kälgäymu.]

—Sädai.

9) «ڭ» [ng] ھەرپى. بۇ تاۋۇش چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا «ن» بىلەن «ك» نىڭ قوشۇلمىسى «نك» شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. مەسىلەن:

مونكلوغ	[munglugh]	يالينك	[yaling]
كل رنك	[gul räng]	كونكول	[köngül]

كونكلوم اورتەنسۇن اگر غيرىنك كا پروا ايلاسا — ھەر كونكول ھەركيم سىنىڭ عشقىنىڭ پيدا ايلاسا

ھەر كىشى وصلىن تمنا ايلاسا انومىد اولما — ھەر كىشى ھەركيم سىنىڭ وصلىنىڭ تمنا ايلاسا

اوزكا لار حسنىن تماشا ايلاسا مەندە يوق حسنونك — اوزكا بىر كوز ھەركە حسنونك تماشا ايلاسا

غيرە ذكرىن آشكارا قيلسە لال اولسۇن تيلى — قايسى بىر تيل ھەركە ذكرىنىك آشكارا ايلاسا

[Könglüm örtänsun ägär ghäyringgä pärwa äyläsä, Här köngül hämkim säning ishqingni pida äyläsä. Här kishi wäslin tämänna äylāsäm näwmid ölāy, Här kishi hämkim säning wäsling tämänna äyläsä. özgälär husnin tämasha äyläsäm chiqsun közüm, Özgäbir köz hämki husnungni tämasha äyläsä. Ghäyr zikrin ashkara qilsä lal olsun tilim, Qaysi bir til hämki zikring ashkara äyläsä.]

—Näwai.

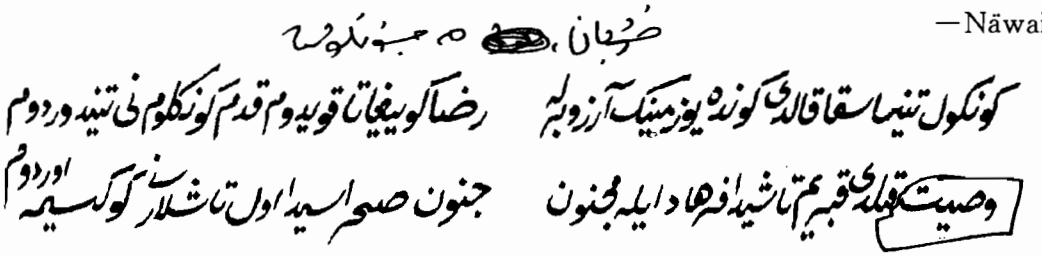

[Köngül tinmasaqa qaldi kündä yüzming arzu birlä, Riza koyigha ta qoydum qädäm könglümni tindurdum. Wasiyät qildi qäbrim tashida färhad ilä mäjnun, Junun sährasida ol tashlarni köksimä urdum.]

—Muhämmädsadiq Kashghäri.

10) «ۋ» [w] ھەرپى. بۇ تاۋۇش چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا «و» [waw] شەكلىدە ئىپادىلىنىپ، ھەم سوزۇق تاۋۇشلۇق (سوزۇق تاۋۇشلارغا قارالسۇن) ، ھەم ئۈزۈك تاۋۇشلۇق ۋەزىپىدە كەلگەندىن تاشقىرى (يۇقىرىدىكى مىسالىلارغا قارالسۇن) ، يەنە باغلىغۇچى ۋەزىپىدىمۇ كېلىدۇ.

چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا، «و» ھەرپى بىلەن ئىپادىلىنىدىغان بۇ باغلىغۇچى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ۋە» باغلىغۇچىسىنىڭ ئاساسى بولۇپ، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ناھايىتى كەڭ قوللىنىلغان. بۇ باغلىغۇچى مەنە جەھەتتىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ۋە» باغلىغۇچىسى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ، لېكىن قوللىنىلىش ۋە تەلەپپۇز جەھەتتىن بەزى ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە.

«و» تاۋۇشى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ئىككى تەڭداش بۆلەك ياكى تەڭداش جۈملە ئوتتۇرىسىدا كېلىش بىلەنلا قالماستىن، يەنە قاتار كەلگەن ئىككىدىن ئارتۇق تەڭداش بۆلەك ياكى جۈملىلەر ئوتتۇرىسىدىمۇ تەكرار قوللىنىلىدۇ[①]. بۇ باغلىغۇچى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا تۆۋەندىكىدەك ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە:

(1) «و» ھەرپى چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا باغلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ئومۇمەن نەسرىي ئەسەرلەردە كۆپرەك «ۋە» [wä] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. يەنى ئاددىي جۈملىلەرنى ۋە جۈملە بۆلەكلىرىنى ئۆزئارا باغلاپ، باغلىغۇچىلىق رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

① خەمىت تۆمۈر، ئابدۇرۇپ پولات: «چاغاتاي تىلى»، «قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى». 1987 ـ يىل نەشرى. 122ـ بەتكە قارالسۇن.

اوزی پاک و کوزی پاک نی ادم دیسه بولور، تیلی اریغ و کونکلی اریغنی
مسلمان دیسه بولور. مسلمان اولدورکه مسلمانلار انینک تیلی
وایلکی دین ایمین و کوزی کونکلی دین مطمئین بولغایسلار

[…özi pak wä közi pakni adäm desä bolur; tili arigh wä köngli arighni musulman desä bolur, musulman oldurki, musulmanlar aning tili wä ilkidin ämin wä könglidin mutmäin bolghaylar.]

—Näwai 《Mähbubul—qulub》.

یکیت لیکیم زمانی و شباب ایامی آوانیدا کوپراک شعر داسحر ساز و نظم دافسون
پرداز شعر انینک شیرین اشعاری و رنگین ابیاتی دین ایلیک مینک دین
آرتوق یاد توتوب مین و آلار ذوق و خوشحال لیغیدین اوزوم نی آووتوب مین

[…yigitlikim zämani wä shäbab äyyami awanida köpräk she'irda sihirsaz wä nä zmdä fusunpärdaz shu'äraning shirin äsh'ari wä ränggin äbyatidin ällik mingdin artuq yad tutupmän wä alar zäwq wä xushhallighidin özümni awutupmän.]

—Näwai.

(2) «و» هەرپی نەزمىي ئەسەرلەردە نەسرىي ئەسەرلەردىكىگە ئوخشاش تەڭداش بۆلەكلەرنى ئۆزئارا باغلاپ باغلىغۇچى ئورنىدا قوللىنىلسىمۇ، لېكىن ئوقۇلۇشتا يېپىق بوغۇمدىن كېيىن «ئۇ»؛ ئوچۇق بوغۇمدىن كېيىن «يۇ» ياكى «ۋۇ» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

جفا و شیوه و فن علمی ایچره
کوزونک شاگیردیدور دوران افلاک

[Jäfawu shiwäyu fän ilmi ichrä, Közüng shagirdidur däwrani äflak.]

—Lutfi.

ای صبا اوارە کونکلوم ایستە یوہریان بارو وادە و تاغ و بیابانلارنی بیر پر آختارو

[Äy säba, äwarä könglüm istäyu häryan baru, Wadäyu taghu bäyabanlarni bir — bir axtaru.]

—Näwai.

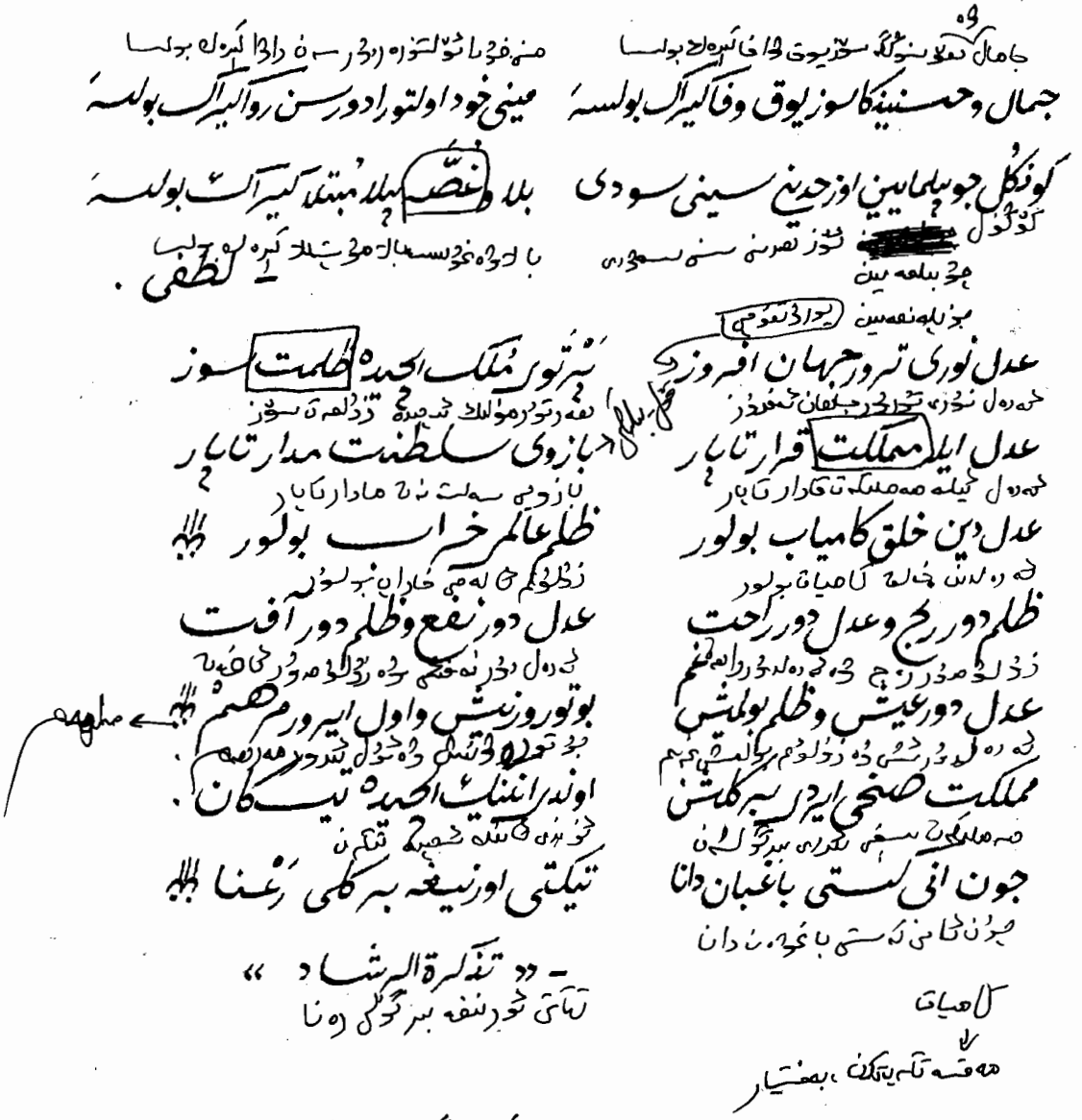

Ⅱ بەزى ھەرپلەرنىڭ قوليازمىلاردىكى شەكىللىرى

قوليازمىلاردا بەزى ھەرپلەر يېزىق ئۇسلۇبى، يەنى تۈرلۈك خەت نۇسخىلىرى، خەتنىڭ سىغىمچانلىقى ۋە يېزىق سەنئىتىگە ئاساسەن تۈرلۈك شەكىللەردە يېزىلغان.

1) «ج چ خ ح» ھەرپلىرى. بۇ ھەرپلەر قوليازمىلاردا سۆز ئوتتۇرىسى ۋە سۆز ئاخىرىدا كەلگەندە، كۆپىنچە تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردە يېزىلغان:

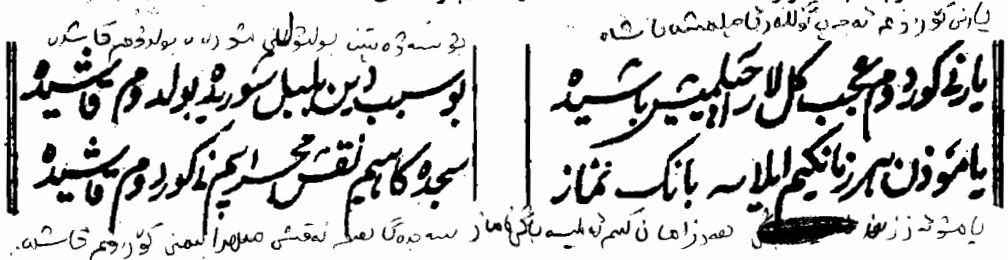

[Yarni kördüm äjäb gullar achilmish bashidä, Bu säbäbdin bulbul—i shoridä boldum qashidä. Ya muäzzin här zämankim äyläsä bang—i nämaz, Säjdägahim näqshi mihrabimni kördüm qashidä]

—Sädai.

«ح» ھەرپى بەزى قوليازمىلاردا يۇقىرىقىدەك شەكىللەردە يېزىلغاندىن باشقا، يەنە ئاستىغا «ء» قويۇلغان شەكىلدىمۇ يېزىلغان. مەسىلەن:

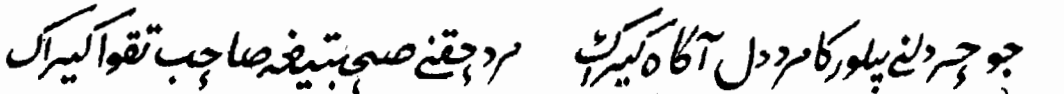

[Chu här dilni bilürgä märdu dil agah keräk, Märdu häqni suhbätighä sahib—i täqwa keräk.]

—Mashräb.

يەنە شۇنىڭغىمۇ دىققەت قىلىش لازىمكى، سۆز تەركىبىدە «چ» ھەرپىنىڭ ئالدى-كەينىدە «ي ـ ـي» ياكى «ب» ھەرپلىرى بولسا، «چ» ھەرپىنىڭ ئاستىغا قويۇلمىغان چېكىت ھەم «چ» ھەرپىگە، ھەم «ي ـ ـي» ياكى «ب» ھەرپىنىڭ چېكىتلىرىگىمۇ تەۋە قىلىپ يېزىلغان. مەسىلەن:

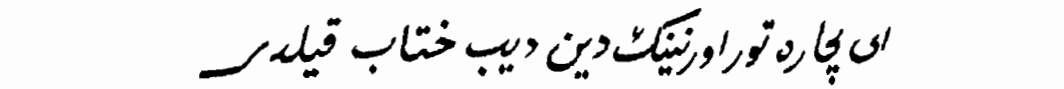

[äy bichärä, tur orningdin däp xitab qildi.]

ناگاه بر قوچی قوی باقیب یورور ایردی شاه مشرب ایدی ای قوچی پیرنیک نی بیلورمو سن
قوچی ایدی بیلماس من شاه مشرب ایدیلار من اگر سنی پیرنیک نی بیان قیلسام
مینکا نیمه بیرورسن

[Nagah bir qoychi qoy baqip yürür erdi. shah mäshräb aydi: 《äy qoychi piringni bilurmu san?》 qoychi aydi:《bilmäsmän. 》shah mäshräb aydilar:《män ägär säni piringni bäyan qilsam manga nemä berursän?》]

—Mashräb.

2) «ھ» ھەرپی. بۇ ھەرپ سۆز بېشىدا «ھ»، ئاياق - يالغۇز شەكلى كۆپىنچە «ە» شەكلىدە يېزىلغاندىن باشقا قول يازمىلاردا تۆۋەندىكى شەكىللەردە كۆرۈلىدۇ:

عیشقیده کویماس هیچکیم افسانه بولماغونچه، شمعیده یانماس هیچکیم پروانه بولمغونچه،
سویماس صدف نی هیچکیم دوردانه بولمغونچه، ادهم صفت دونیادین بیگانه بولمغونچه،
ادهم صفت دونیانی هیچ کوزونکا ایلماغیل و بجنون صفت بیهوش بول هیچ اوزونکا کیلماغیل.

[Ishqidä köymäs hechkim äfsanä bolmaghunchä, shäm'idä yanmas hechkim pärwanä bolmaghunchä; Söymäs sädafni hechkim durdanä bolmaghunchä, Ädhäm sifät dunyadin biganä bolmaghunchä; Ädhäm sifät dunyani hech közüng gä ilmaghil, Mäjnun sifät bihush bol hech özünggä kälmaghil.]

—Mäshräb.

3) «غ، ع» ھەرپلىرى. بۇ ھەرپلەرنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاياغ شەكىللىرى بەزىدە تۆۋەندىكىدەك شەكىلدىمۇ كۆرۈلىدۇ.

ویا قرآن تلاوت قیلسه قاری، حرام دور کولمنجیل ای مرد عالی.
اوقوغیل تورت رکعت ای برادر، که هر رکعت کا بر قل یا برابر.
خداوندم سنکا قیلغای عطایی، کچورور هر نه کیم بولسه خطایی.

[Wäya qur'an tilawät qilsä qari, Häramdur külmäghil, äy märd —i 'aliy. Oqughil tört räk'ät, äy bäradär, Ki här räk'ätkä bir qulya bärabär. Xudawändim sänga qilghay 'atayi, kächürür härnäkim bolsä xätayi.]

—《Fäwzun — näjat》

4) «ت» ھەرپى. چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا بۇ ھەرپنىڭ «ة، ة» شەكىللىرىمۇ ئۇچرايدۇ.

«ة» — ھا ءتائيە [hai taiyä] («تا» لاشقان ھا) كۆپ ھاللاردا موءنث [muännäs] سىغىسى (ئايال جىنىسلىق سۆز تۈرى) نى شەكىللەندۈرگەنلىكتىن، «تاءتاءنيث» [taitä'nis] (ئاياللاشتۇرغۇچى «تا») دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «ت» نىڭ «ة» شەكلى ئەرەبچىگە خاس شەكىل بولۇپ، ئەرەبچە سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

بلدة	[bäldätun]	(شەھەر)
محاكمة	[muhakämätun]	(مۇھاكىمە)
معلمة	[mu'ällimätun]	(مۇئەللىمە)

بۇ خىل سۆزلەر ئەرەبچىنىڭ ئۆزىدە يۇقىرىقى شەكىل بويىچە يېزىلسىمۇ، لېكىن چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا ئومۇمەن «ە، ە» شەكلىدە يېزىلىدۇ ۋە شۇنداق تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

محاكمه	[muhakämä]	بلده	[baldä]
معلمه	[mu'ällimä]	روضه	[räwzä]

ئەمما ئەرەب تىلىدىن قوبۇل قىلىنىپ، شۇ بويىچە ئۆزلەشكەن بەزى تەركىبلەردە (بىر قىسىم سۆز بىرىكمىلىرىدە) بۇ خىل شەكىل، يەنى «ة» تاۋۇشى يەنە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

محاكمةاللغتين	[muhakämätul — lughätäyn]
العالمةالمشهوره	[al'alimätul — mashhurä]
رحمةاللهعليه	[rähmätullahi äläyh]
روضةالصفا	[räwzätus — säfa]
حجرةالدرس	[hujrätut — därsi]

5) «س، ش» ھەرپلىرى. بەزى قوليازمىلاردا «س، ش» ھەرپلىرىنىڭ كىرتىكلىرى تولۇق چىقىرىلىپ يېزىلغان بولسا، بەزىدە كىرتىكلىرى چىقىرىلماي بىر سىزىق بويىچە يېزىلغان. مەسىلەن:

نوايي حضرتلاري اوزخمسەلاري دەبش جايدا بوعزيزنى نيمە
ديب تعريف قيليبدوكيم كوركاي سىزلار بس بوعزيز ہمەلكە علميدە حضرت
فارابي ديك اوستادگل ايرديلار.....

[Näwayi häzrätläri öz xämsäläridä bäsh jayda bu 'äzizni nemä däp tä'rif

qilipdukim, körgäysizlär. bas, bu 'äziz hämmä'ilimdä häzräti farabidäk ustadgul erdilar…]

—《Täwarixi musiqiyyun》

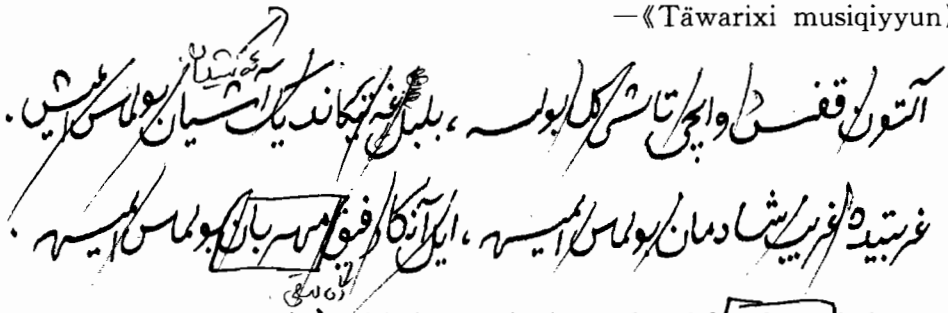

[Altun qäfäsu ichi — tashi gul bolsä, Bulbulghä tikändäk ashyan bolmas imish. Ghurbätidä ghärib shadman bolmas imish, El anga räfiq mihriban bolmas imish.]

—Näwai.

بەزى قوليازمىلاردا يەنە «س» نىڭ ئاستىغا «ء» بەلگىسى قويۇلغان شەكىللىرىنمۇ ئۇچرىتىشقا بولىدۇ. مەسىلەن:

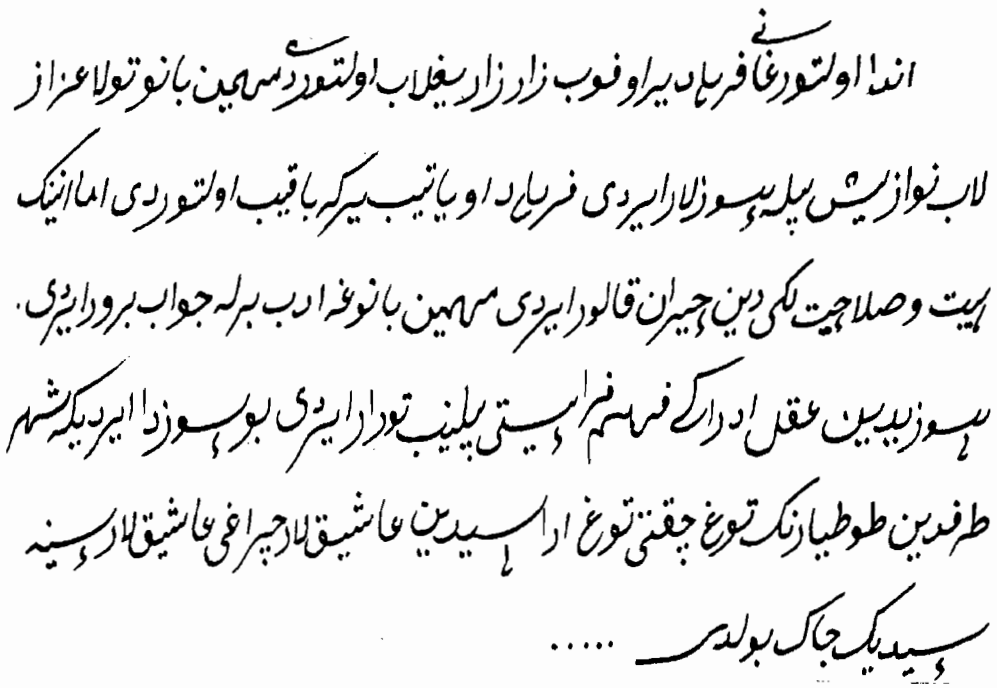

[Anda olturghan färhad yär öfüp, zarzar yighlap olturdi. mihin banu tola 'äzazlap, näwazish bilä sözlär erdi. färhad uyatip, yärgä baqip olturdi. ämma, aning häybät wä sälahiyyätlikidin häyran qalur erdi. mihin banughä ädäb birlä jäwab berur erdi. sözidin 'äql — idraki, fähm — färasiti bilinip turar erdi. bu sözdä erdiki: shähär täräfdin tutiyarning tughi chiqti, tugh arasidin 'ashiqlar chiraghi 'ashiqlar siynäsidäk chak boldi…]

—Molla sidiq yärkändi《färhad — shirin》.

6) «ئى» ھەرپى. بۇ ھەرپنىڭ سۆز ئاخىرى ۋە يالغۇز بولۇپ كېلىدىغان شەكلى قوليازمىلاردا «ى» شەكلىدە يېزىلىشتىن تاشقىرى، يەنە تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردىمۇ كۆرۈلىدۇ:

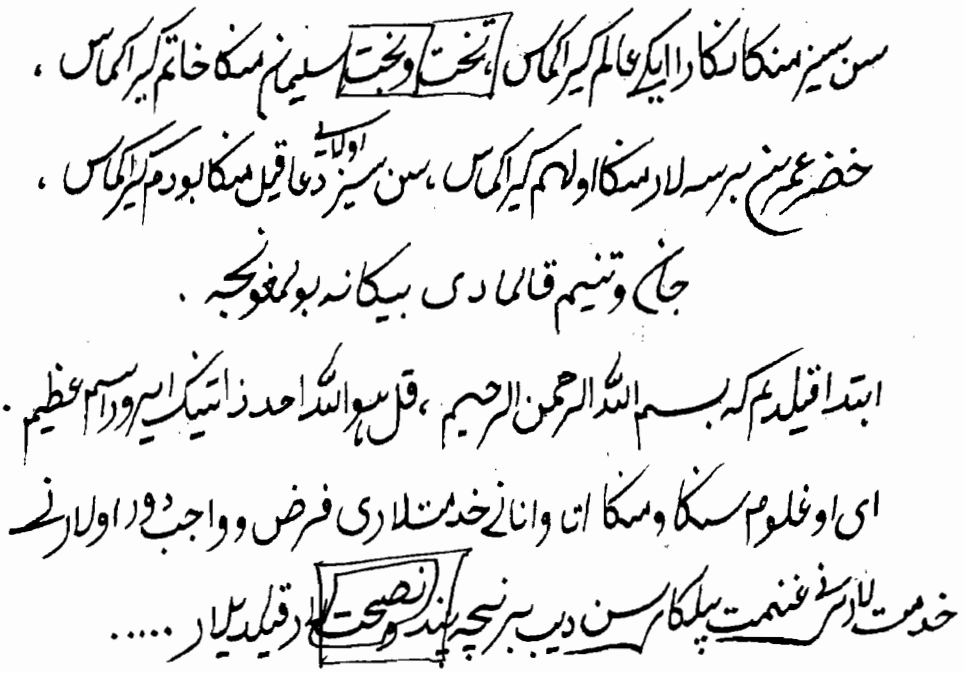

[Sänsiz manga nigara iki 'aläm keräkmäs, Täxtu bäxti suläyman manga xatäm keräkmäs, Xizr'umrin bärsälär manga ol häm keräkmäs, Sänsiz öläy du'a qil manga budäm keräkmäs, Janu tänim qalmadi biganä bolmäghunchä].

[Ibtida qildimki, bismillahir — rähmanir — rähim, Qulhuwällahu ähäd, zating erur ism — i'äzim.

—ay oghlum, sanga wä manga ata wä anani xidmätläri färz wä wajibdur, ularni xidmätlärini ghänimät bilgäysän, — däp birnächchä pändu näsihätlär qildilar.]

—Mäshräb.

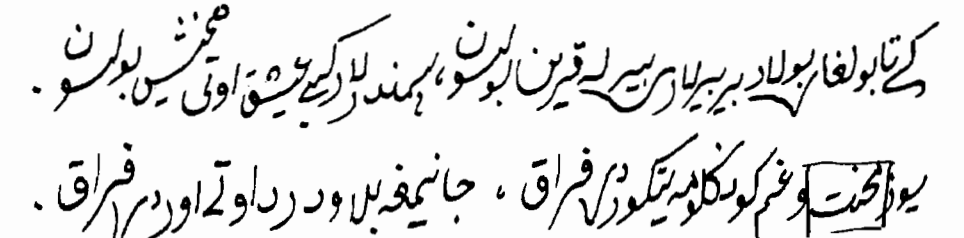

[Ki ta bolghay bular bir — birläri birlä qärin bolsun, Sämändärlär käbi 'ishq oti hämnishin bolsun.]

[yüz mihnätu ghäm könglümä yätkürdi firaq, Janimghä bälawu därd oti urdi firaq.]

7) «ل» ھەرپى. بەزى قوليازمىلاردا «ل» ھەرپنىڭ باش ۋە ئوتتۇرا شەكىللىرى

خۇددى «س، ـ» ھەرپىنىڭ كىرتىكىدەك قىسقا چىقىرىلىپ يېزىلغان.

8) «ن» ھەرپى. بۇ ھەرپ سۆز ئاخىرىدا «ن» شەكلىدە يېزىلغاندىن باشقا، يەنە تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردىمۇ كۆرۈلىدۇ:

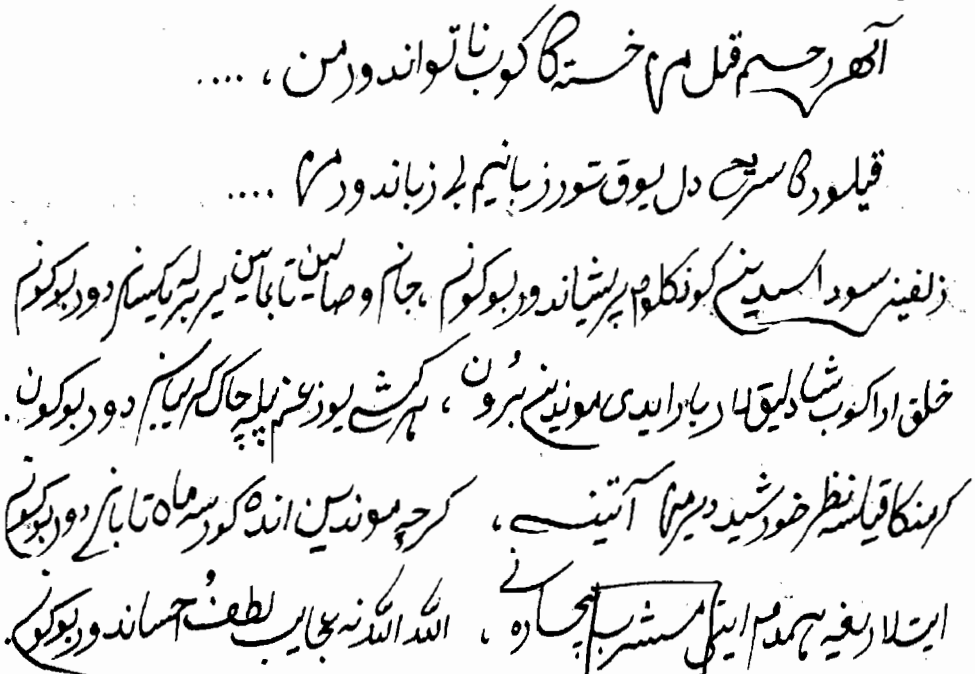

[Ilaha, rähim qil män xästägä köp natäwan durmän, Qilurgä särih dil yoqtur zäbanim, bi zäbandurmän.]

[Zulfini säwdasidin könglüm pärishandur bu kün, Jan wisalin tapmayin yär birlä yäksandur bu kün. Xälq ara köp shadliqlar bar idi mundin burun, Här kishi yüz ghöm bilä chaki giribandur bu kün, Gär manga qilsä näzär xurshid därmän atini, Gärchä mundin andä körsä mahitabandur bu kün, Itlarighä hämdäm ätti mäshräb bicharäni, Allah — allah, nä äjayib lutfu ihsandur bu kün.]

—Mashrab.

ئومۇمەن، قولىيازمىلاردا خەتنىڭ گۈزەل، كۆركەملىكى ئېتىبارى بىلەن بەزى ھەرپلەر يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ھەر خىل شەكىلدە يېزىلغاندىن تاشقىرى، يەنە سۆز تەركىبىدە چېكىتلەرنىڭمۇ ئۆز جايىغا قويۇلمىغانلىقىنى ئۈچرىتىشقا بولىدۇ. بولۇپمۇ «ب» بىلەن «چ»، «ي، ې» ھەرپلىرى ئۈلىنىپ كەلگەن جايلاردا، بۇ ھەرپلەرنىڭ چېكىتلىرى بىرلا يەرگە قويۇلۇپ، ھەم «ي، ې»، «چ» نىڭ ھەم «ب»نىڭ چېكىتىگە تەۋە قىلىنغان ۋە باشقىلار. بۇ خىل ئەھۋال چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىكى قولىيازمىلاردا ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ. شۇڭا قولىيازمىلارنى ئوقۇغاندا مەزكۇر چېكىتلەرنىڭ قايسى ھەرپكە تەۋە ئىكەنلىكىگە ئالاھىدە دىققەت قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن:

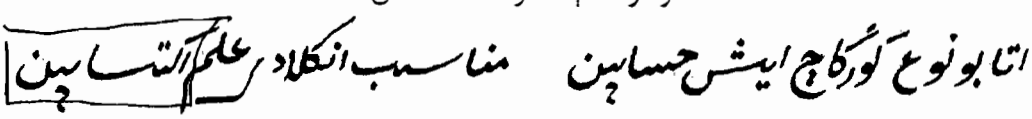

[Ata bu naw'körgäch ish hesabin, Munasib angladi ilm iktisabin.]
—Näwai.

قوشۇمچە: ئوقۇش مەشقى
تۆۋەندىكى پارچىنى ئوقۇڭلار ھەمدە ھەرپ شەكىللىرىگە دىققەت قىلىڭلار.

اون يتنجى پىرى ملىكەئ آماننىسا خنم ايردى بو خنم سلطان عبدالرشيدخان
پادشانينك زوجەلارى ايردى شاعرۀ بيكانە دوران ايردى ديوان نفيسى آطليق
شيرين بر كتابنى تصنيف قيليب ايرديلار هم خطاطليقدا اوستاد كل ايردى هم
موسيقى فنيدە انداغ صاحب كمال ايرديكم سلطان بو ملىكەگە عاشق بيقرار شيدا
شيفتەليق دابى اختيار ايردى سلطان بو ملىكەنى عقديغە كرگوزوش واقعەسى انداغ
دوركيم سلطان وزرا امرا لشكرلارى بيلان پاى تخت يار كندين اطلانيب طارم دريا سنى
بويلاب ترك مكان دشتيگە شكارغە يوزلانديلار برنچە كون اندا بولديلار كيچەسى سلطان
دهقانچە سادە اسكى كيم لارنى كييب قونوجى مسافر صورتيدە بولوب صحرا ياقالاريكى اويلاردە
غريبانە قونار و بو رويش بيلان عملدارلارنينك رعيەلارغە ظلم ستم قيلغان ايش لارينى
تحقيقلار عادتى ايردى. وقتيكى سلطان مذكور رويش لارچە بر خرابە اويگە قونوجى صورتيدە
بولوب اكرم نام بر مجرمى بيلان كردى اول اوى محمود اطليق بر اوتانجى نينك اويى ايردى
بو ملىكە شول محمودنينك عاجزەسى ايردى سلطان قرايدوركى بو اوى نينك بورجكيدە
بر طنبور بار ايردى سلطان محمود دين سورديكى طنبورنى چليب برگاى اول ايديكى

من طنبور چلیشنی بیلماسمن اوشبو قیزیمیز منکا طنبور الیب برنیک دیب خفا قیلیب

الدوردی قیزیم جالیدور دیب ایردی سلطان قیزینکز چلیب برسون دیدی محمود قزیغه

امری قیلدی قیز طنبورنی کلتوروب نیچگاه مقامیغه انداغ چالدی کیم سلطان حیران

قالدی طرفه راق بو کیم قیر اوزی ایتقان بو شعرنی مقام غه قوشوب اوقوب ایردیکیم سلطان

بو قیزنینک محبتی ده عاشق بیقرار و بیهوش بولوب کتی شعری بو ایردیکیم مطلع:

سنکا یوز شکر یارب بزگا عادل پادشاه قیلدینک فقر مسکین غه عبدالرشید خاننی پناه قیلدینک

اوشبو غزل نینک مقطعی بو نوع باغلینیب ایردیکیم مقطع:

نفیسی کیچه کوندوز قیل دعا تنکری تقدس غه ٤ کی شاه نینک حقیده قیلمای دعا قاتیغ گناه قیلدینک

غزل تمام بولغاندا سلطان آلدیراب سوراديکی نفیسی دیگان شاعر کیم سیز بو غزلنی

قایردین اورگونوب ایردینکیز دیگیچ قیرکشی نینک غزلی نی مو یاد الیب اوقومدیکان کشی

من نوایی فضولی زلیلی نینک شعرلاریدین اوزگانی اوقومایمن بو غزل اوزوم نینک نفیسی

مینینک تخلصوم دیدی نیچه یاشقا کرگان کیکینی سوردی اتاسی اون اوچ یاشقه

کردی دیدی سلطان نینک نیا حیرتی آرتدی انکا غچه آمان نسا خنم قوفوب اوزی

بوتکان بر قانچه ابیات لارنی کورساتی خطی نینک حسنی قز نینک حسنی بیلان بحث

قیلار ایردی پادشاه بو خطنی بویله کچیک نارسیده پوتکانیغه ایشانکوسی کلمای قنی
امیرمن قاراب تورای شعر پوتوب بقینک دیکیچ قیر دووت قلم کاغز کلتوروب
بو بیتنی پوتودی مطلع یارب بو بنده قیلدی عجب سوء ظن منکا گویا بو اوی گا
اوندی بو اخشام تیکین منکا نی سلطان کولدی ایشاندیم منی هجو قیلمسیلا دیدی
محرمی بیلان تاشقاری چیقیب حلی کلسک دیب لشکرگاه غه باریب وزیر امیرلارغه
کورگان واقعه نی بیان قیلدی باش لارغه تاج اوستلارغه دواج یافتی درحال اون
قوی شایی اطلس مهیا قیلیب تون حصه ده قرق کشی محمود نینک اوینکه باریب
مقصدینی بیان قیلیب پادشاه اوزینی اشکارا قیلیب توی قیلیب قیزنی نکا
حیغه الدیلار یکرمه یل فادشاه نینک نکاحیدا توردی بو قیزغه خدای تعالی انداع
عقل فراست عطا قیلیب ایردیکی تعریف دین مستغنی دور دیوان نفیسی نی
تصنیف قیلدی اخلاق جمیله آطلیق بر کتاب کیم مظلوم لارغه نصیحت دور تصنیف
قیلدی شروح القلوب اطلیغ بر رساله تصنیف قیلدی شاعرلیق مغنی لیک
خطاطلیق توغرسیدا بو نینک دیک مفید کتاب آز دور عشرت آنکز نام لیغ بر
مقام هم بو ملیکه نینک اختراعات لاری ایردی سلطان کمال غیرت یوزیدین اوز

اطیغه نسبت بریب مغنی لارغه اورگاتنی لار بو ملیکه اوتوز تورت یاشلاریدا توغوتدا

عالم دین کتی دیبدورلار بو ملیکه عالم دین کتکاندین سونکرا سلطان گویا اوزینی

اولتورار بر شوریده حالتکه یتیب سوداوی بر علت عارض بولدی آخر سلطان

یغلاب عالم دین اوتی دیبدورلار بولاردین کیبین ینا مقام غزل اختراعات قیلغو دیک

بر اوستاد گل عالمغه کلگانی معلوم ایما ستور بلماک کرکلم نی نی جمشید

پادشاه نینک مشهور خاتونی ملیکه دلسوز کشف قیلدی صورنای نی اول کیقباد

شاه نینک نظریده بوغامونکوزیده لشکرلاری ارا سیدا ایردشیر اطلیغ

بر کیشی کشف قیلدی نوشروان نینک زمانه سیدا یغاچدا صورنای یاساب

جالدی دف نی سلیمان علیه السلام غه دیولار یاساب بردی طبل نقاره

اسکندر ذوالقرنین زمانیدا کشف بولدی دیبدورلار تمت تمام بعون الملک العلام

دیگر واضح اولغای کیم موسیقی فنی نینک اوستادلاری هر عصرده بر شهرده یوز بکی مینک اوتوب دور

اولار نینک هر بر نینک احوالاتنی بیان قیلساق بو قسقار ساگه که سغمایدور انینک اوجون

منک دین برینی ایلغاب هر بر بیریکی بر نقش مقام اختراع قیلغای یای بر جالغو اسبابی یا

ساغای یای بو فن بارسیدین بر رسایل بوتوب شهرت توتقای بس بو رساله گا شولار نینک احوا

لیدین شمه اظهار قیلینیدی . — تواریخ موسیقیون .

بسم الله الرحمن الرحیم

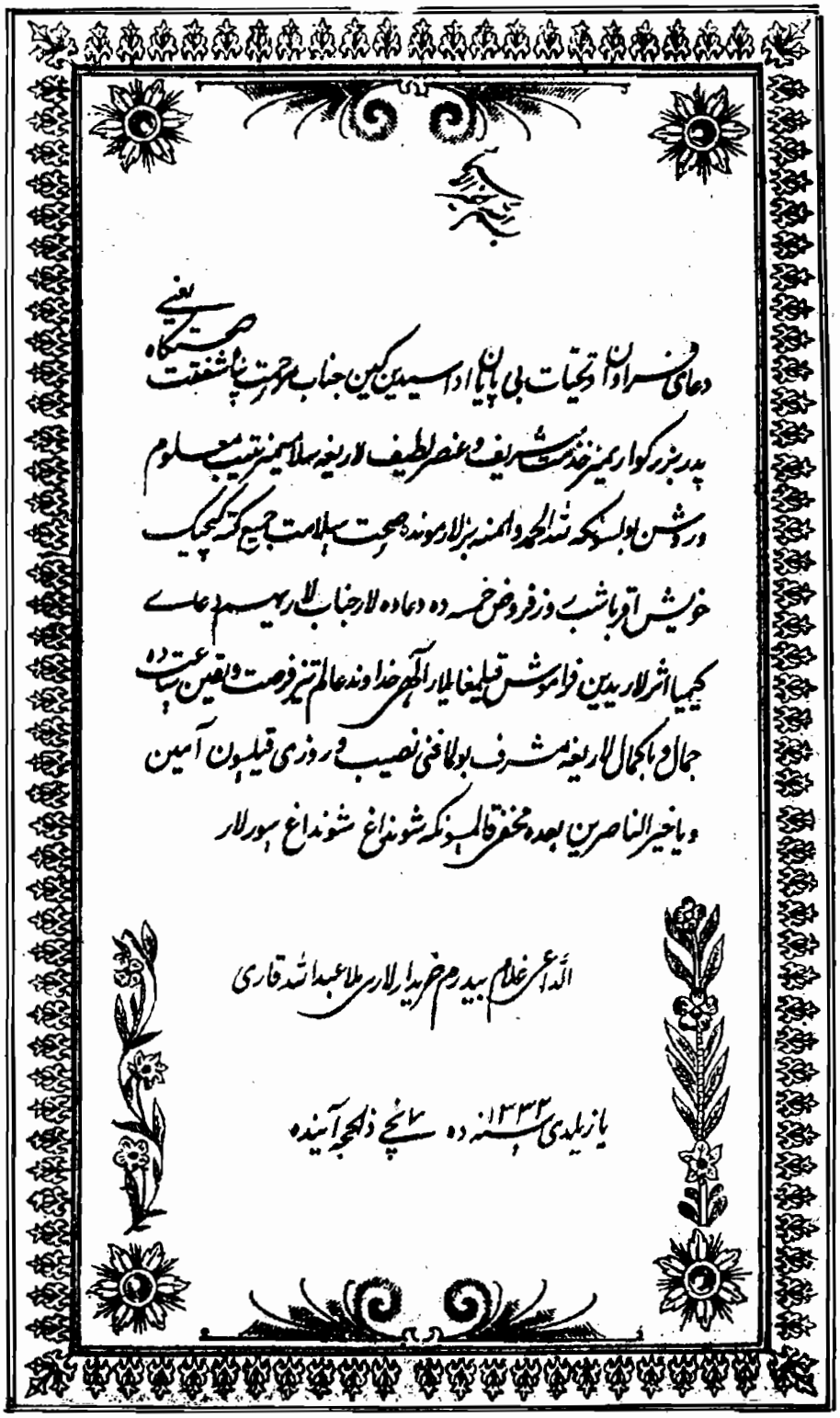

دعای فراوان و تحیات بی پایان ادا سیدین کین جناب مرحمت پناه شفقت صحبتگاه یعنی
پدر بزرگوارمیز خدمت شریف و عنصر لطیف لاریغه سلامیمیز نیت معلوم
و روشن بولسونکه لله الحمد والمنه بزلار موندهٔ صحت سلامت جمیع کته کیچیک
خویش اقربا شب و روز فروض خمسه ده دعاده لار جناب لاریهم دعای
کیمیا اثرلاریدین فراموش قیلمغایلار الهی خداوند عالم تیز فرصت و یقین ساعت ده
جمال و باکمال لاریغه مشرف بولمغی نصیب و روزی قیلسون آمین
و یا خیر الناصرین بعده مخفی قالمسونکه شونداغ شونداغ سورلار

الداعی غلام بیدرم خریدارلاری ملا عبدالله قاری

یازیلدی سنه ۱۳۳۲ ده ۷ نجی ذالحجه آینده

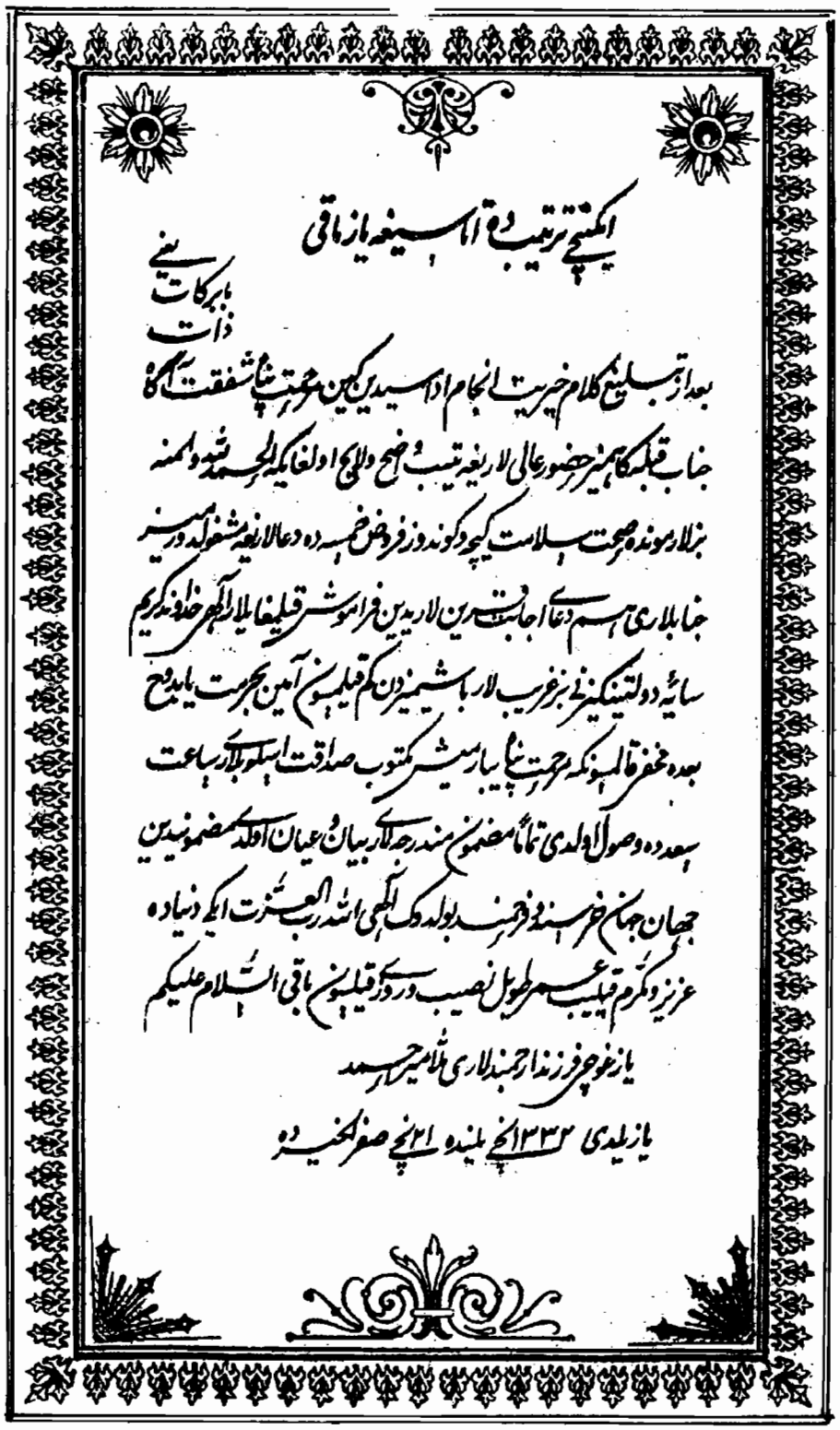

ایکنجی ترتیبده آتاسیغه یازماقی

بابرکات یعنی ذات

بعد از تبلیغ کلام خیریت انجام اداسیدین کین مرحمت پناه شفقت آگاه
جناب قبله گاهمیز حضور عالی لاریغه تیب واضح ولایح اولغایکه الحمد لله والمنه
بزلار مونده صحت سلامت کیچه وکوندوز فروض خمسه ده دعالاریغه مشغولدورمیز
جنابلاری هم دعای اجابت قرین لاریدین فراموش قیلمغایلار الهی خداوند کریم
سایهٔ دولتینکیزنی بز غریب لار باشیمیزدن کم قیلمسون آمین بحرمت یا بدوح
بعده مخفی قالمسونکه مرحمت پناه بیارمیش مکتوب صداقت اسلوبلاری ساعت
سعدده وصول اولدی تماماً مضمون مندرجه لاری بیان وعیان اولدی مضمونیدین
جهان جهان خرسند وفرخمند بولدوک الهی الله رب العزت ایکی دنیاده
عزیز ومکرم قیلیب عمر طویل نصیب وروزی قیلسون باقی السلام علیکم

یازغوچی فرزند ارجمندلاری ملا میر احمد

یازیلدی ۱۳۳۲ نجی یلنده ۲۱ نجی صفر الخیرده

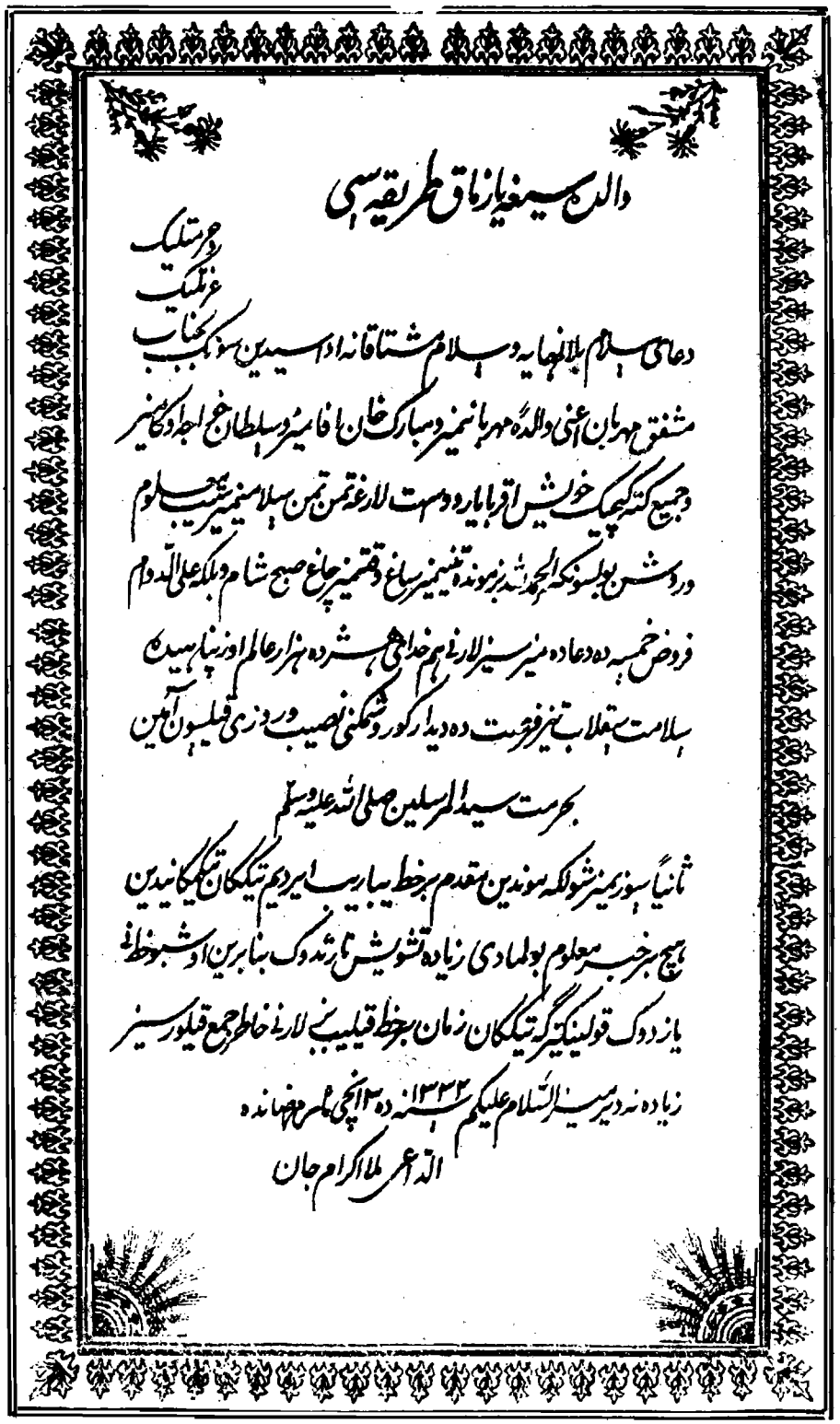

والده سیغه یازماق طریقه سی

دعای سلام بلانهایه و سلام مشتاقانه اداسیدین سونک بجناب عزتلیک و حرمتلیک

مشفق مهربان اعنی والدهٔ مهربانیمیز و مبارک خان افامیز و سلطان خواجه اوکامیز

و جمیع کته کیچیک خویش اقربا یار و دوست لارغه تمن تمن سلامیمیز شیب معلوم

و روشن بولسونکه الحمد لله بزمونده تنیمیز ساغ و قتیمیز چاغ صبح شام و بلکه علی الدوام

فروض خمسه ده دعاده میز سیز لارنی هم خدای هژده هزار عالم اوزنیاهیده

سلامت سقلاب تیز فرصت ده دیدار کور و شمکنی نصیب و روزی قیلسون آمین

بحرمت سید المرسلین صلی الله علیه وسلم

ثانیاً سوزیمیز شولکه موندین مقدم بر خط یباریب ایردیم تیکگان تیکمکانیدین

هیچ بر خبر معلوم بولمادی زیاده تشویش تارتدوک بنابرین اوشبو خط نی

یازدوک قولینکیز گه تیکگان زمان بر خط قیلیب بز لارنی خاطر جمع قیلورسیز

زیاده نه دیر میز السلام علیکم سنه ۱۳۳۲ ده ۳ انچی ماه رمضانده

الداعی ملا اکرام جان

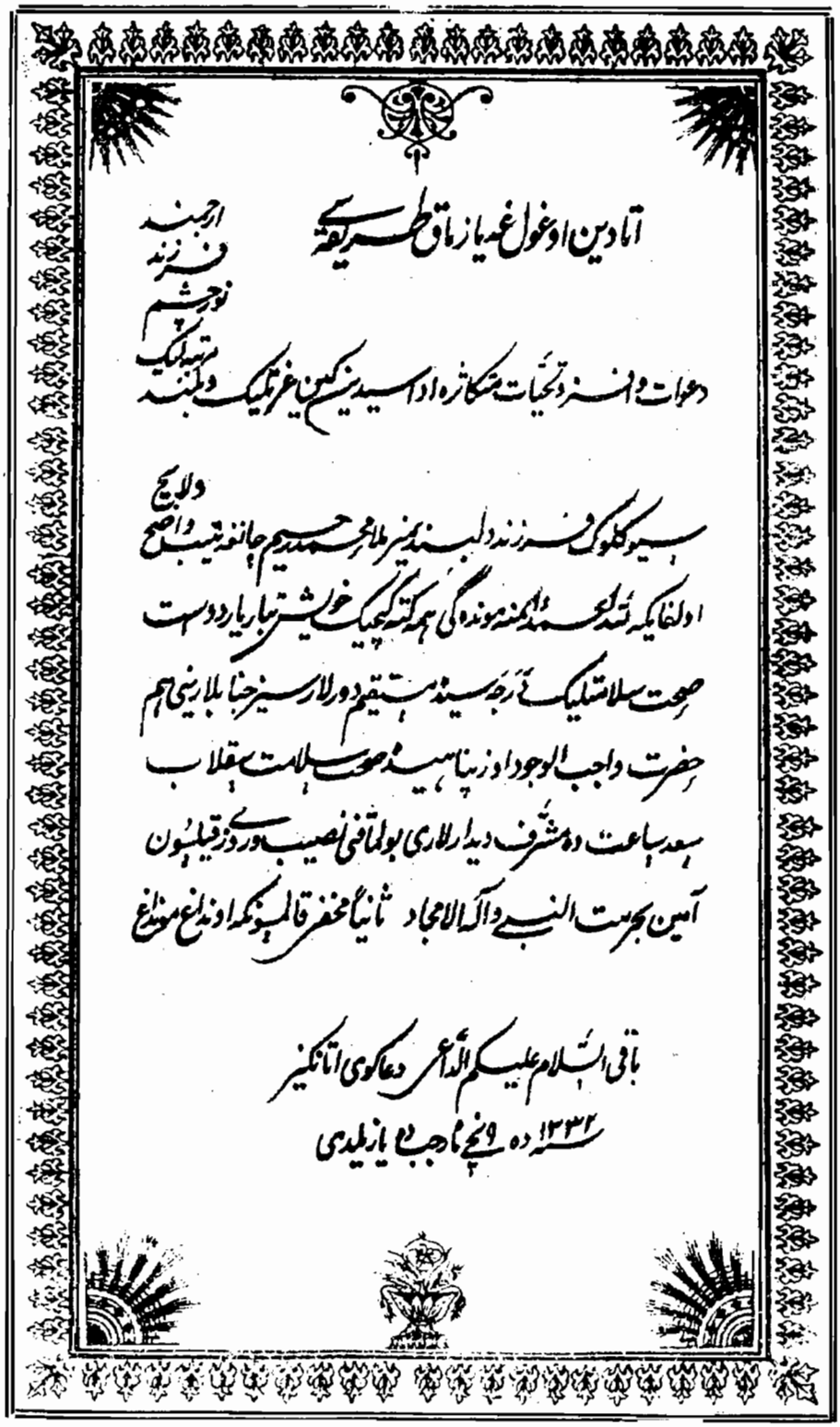

اتادین اوغول غدیازماق طریقه‌سی

ارجمند
فرزند
نورچشم
مرتبه‌لیک

دعوات وافره وتحیات متکاثره اداسیدین کین عزتلیک وبلند

ولایح
سیوکلوک فرزند دلبند نمیر ملا محمد رحیم چانغه تیب واضح
اولغایکه لله الحمد والمنه مونده‌گی همه کته کچیک خویش تبار یار دوست
صحت سلامتلیک درجه سیده مستقیم دورلار سیز جنابلارینی هم
حضرت واجب الوجود اوزپناهیده صحت سلامت سیقلاب
سعد ساعت ده مشرف دیدارلاری بولماقنی نصیب وروزی قیلسون
آمین بحرمت النبی وآله الامجاد ثانیاً مخفی قالمسونکه اوندغ موندغ

باقی السلام علیکم الداعی دعاگوی اتانکیز
سنه ۱۳۳۲ ده ۹ نجی ماه رجب ده یازیلدی

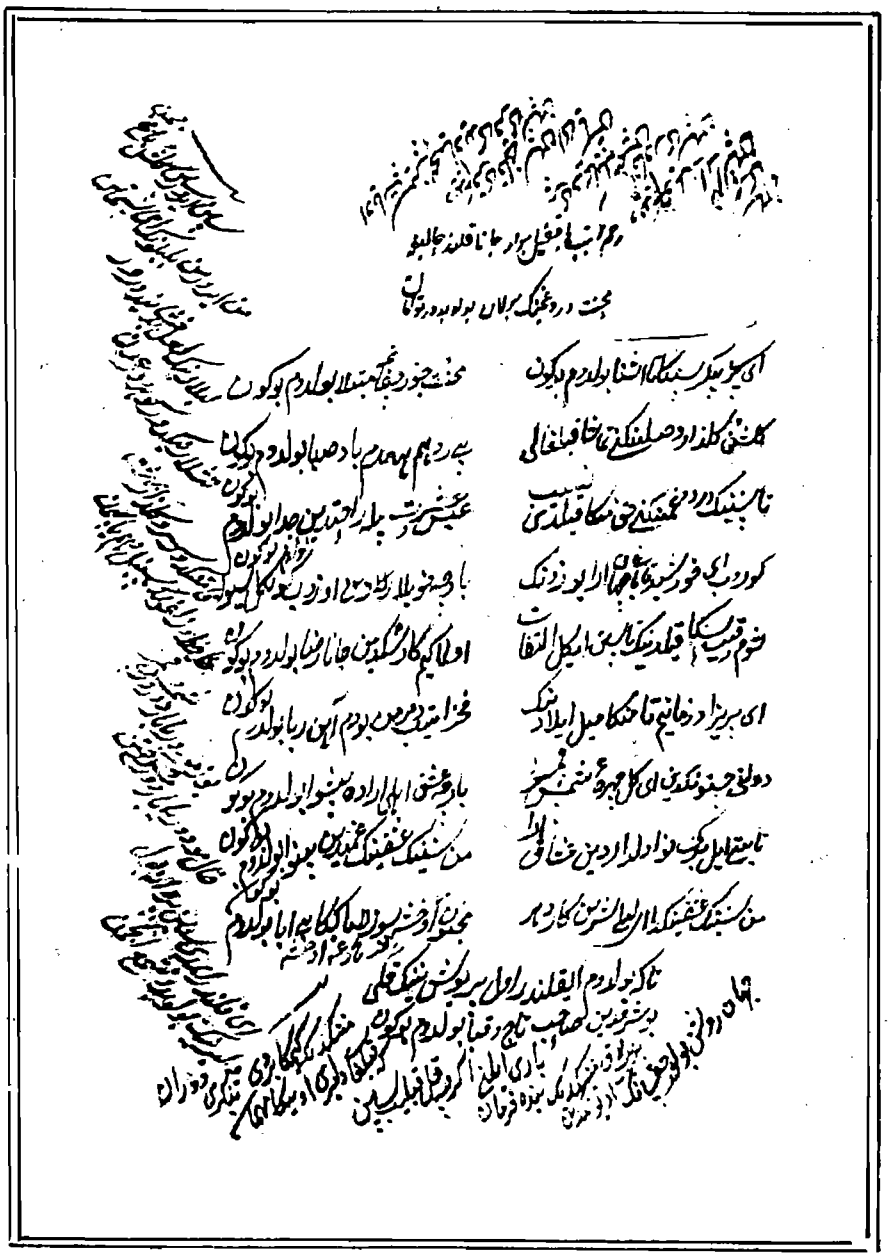

[Rähm etip baqghil birär jana qäländär halighä, Mehnäti därdu ghäming birlän bolupdur täw äman.

※ ※

[Äy päri päykär, sanga ta ashina boldum bu kün, Mehnätu jäwru jäfaghä mubtäla boldum bu kün. Gulshänu gulzar wäslingni tämasha qilghali, päyräwi häm hämdämi badi säba boldum bu kün. Ta sening därdu ghämingni häq manga qildi näsib, Äyshu ishrät bilä rahätdin juda boldum bu kün. körüp äy xurshid, tabani jähan ara yüzüng, Barchä xublardin üzüp köngül säwa boldum bu kün, shum räqib sägkä qilding ta sän, äy gul iltifat, Ölmäkimgä räshkidin jana riza boldum bu kün. Äy pärizadi zämanim, ta manga mäyl äyläding, Fäxr etip därmän bu däm ahänräba boldum bu kün. Däwläti husnungdin,äy gulchehräi shämsu qämär, Barchä ishq ähli aradä pishwa boldum bu kün. Tapti el bärgu näwa dildaridin ush shaq ara, Män säning ishqing ghämidin binäwa boldum bu kün. Män säning ishqingda, äy läyli —shirin kari dähr, Mäjnunu Färhadghä oxshä bi äba boldum bu kün. (Mäjnun oxshä sözlämäkkä biäba boldum bu kün). Taki boldum äy qäländär, ol päriwäshning quli, Bu shärafdin sahibi taju qäba boldum bu kün.

※ ※

Sän erursän gulshänu baghi chämän, Män erurmän bulbulung, ay siymtän. Läbläring la'li bädäxshandurur, Tishlaringdur gäwhäri durri ädän. Qamätingdur särwi gulzari bihisht, Xättu zulfung sumbulu ham yasimän. Yüzmudur, ya bardurur shämsu qämär, xalmudur ya bardurur mushki xotän. Ay qäländär, ämdi sän pärwanä bol, Dilbäring bolupdur shäm'i änjumän.

※ ※

Mäningdäk kimgä bärdi tangri däwran, Ki qilghay dilbari öyigä mehman. Bari elni ägärchä qul qilipsän, Birsi yoq mäningdäk bändäfärman. Jähan räwshan bolur chiqsang öyüngdin,…]

—Diwan—i qäländär.

ئىككىنچى بوغۇم تۈزۈلۈشى ۋە قىسمەن فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر

1. بوغۇم تۈزۈلۈشى

ئەرەب يېزىقىدىكى ھەرپلەر ئومۇمەن ئۈزۈك تاۋۇشلۇق ھەرپ بولۇپ، ئۇلار پەقەت ئاستى ـ ئۈستىگە قويۇلغان دىئاكرىتىك بەلگىلەرنىڭ ياردىمى ئارقىلىق سوزۇق تاۋۇشنى ئىپادىلەيدىغان بولغاچقا، بۇ خىل ئەھۋال چاغاتاي يېزىق ئەدەبىي تىلىغىمۇ ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتكەن. شۇڭلاشقا ئۇيغۇرلار ئەرەب يېزىقىنى ئىجادىي قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، لېكىن دەسلەپ ھەرپلەرنىڭ ئاستى ـ ئۈستىگە يارىدەمچى بەلگىلەرنى قويۇش ئارقىلىق بوغۇم ھاسىل قىلغان. كېيىنچە يارىدەمچى بەلگىلەر ئاساسەن ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يېزىقتا قىسمەن ئىسلاھات ئېلىپ بېرىلىپ، بوغۇم تۈزۈلۈشى ئۇيغۇر تىلىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىگە بىرقەدەر ئۇيغۇنلاشتۇرۇلغان. ئەمما ئۇيغۇر تىلىغا خاس سوزۇق تاۋۇشلار ئۈچۈن بىز يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەن فونېتىك ۋاستىلەردىن باشقا مۇقىم ھەرپ بەلگىلەنگەن ئەمەس. شۇڭا ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر ئاساسىي جەھەتتىن ياسالما سوزۇق تاۋۇش ھەرپلىرىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق بوغۇم تۈزۈش ئۇسۇلى بويىچە يېزىلغان. ئەرەب، پارس تىللىرىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەر، شۇ مىللەت ئۆز يېزىقىدا قانداق يازغان بولسا، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدىمۇ ئەينى بويىچە شۇنداق يېزىلغان. گەرچە كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەرنى ئۇيغۇر تىلىنىڭ بوغۇم تۈزۈلۈشى قائىدىسىگە ئاساسەن يېزىش ئاساسىي جەھەتتىن مۇقىملاشقان بولسىمۇ، لېكىن ئەينى زامانىدا ئۇيغۇر تىلىغا ئەرەب، پارس تىللىرىدىن تۈركۈملەپ سۆز كىرىپ كەتكەنلىكى ھەم ئۇ سۆزلەر شۇ مىللەتنىڭ ئورفگرافىيىسى بويىچە يېزىلىش قائىدە بولۇپ قالغانلىقى ئۈچۈن، بۇ خىل ئەھۋال ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەرنىڭ بوغۇم تۈزۈلۈشىگىمۇ بەلگىلىك تەسىر كۆرسەتكەن. مەسىلەن:

جون لیلی عالم دین اوتی ناگاه قولاقیغه بر آواز کیلدیکی درد بلانینک پادشاهی عشق
اهلی نینک شهنشاهی قوبغیلکی یتادورغان محبوب جانینک آخرت کا رحلت قیلدی
عاشق لیغینک نی کورکوزه دورغان کون دورکه محبوبونک اول سفری ده تنها دور
دیدی مجنون بیلدیکی حال نه دور اگرچه ضعیف لیق دین نهال بولوب ایردی بو
خبر نینک انکلاب آهی سهمناک تارتی شیر دیک اورنیدین ساچرادی عاشقانه
غزل لار اوقوب لیلی نی طرفیغه شمال دیک یوکوردی لیلی نینک باشیدین ساچقو
قیلغالی جانی نی قولیغه آلیب ایکی کوزیدین اریق سویدیک یاش آقیزیب
نه اوزینی خلق اولدوروش دین قورقغای بی باک و بی ادبانه خلق
اراسیغه کیردی خلق مجنون نی هیبتی دین قورقتی .....
ملا صدیق یارکندی «لیلی مجنون»

[Chün läyli alämdin ötti, nagah qulaqighä bir awaz käldiki därdi bälaning padishahi, ishq ählining shähänshahi, qobghilki, yetädurghan mähbubi janing axirätkä rihlät qildi. ashiqlighingni körgüzädurghan kündurki, mähbubung ol säfäridä tänhadur dedi. mäjnun bildiki, hali nädur. ägärchä zäifliqdin nihal bolup erdi. bu xäbärning [ni] anglap ahi sähämnak tartti. shirdäk ornidin sachradi. ashiqanä ghäzällär oqup läylini täräfighä shamaldäk yügurdi. läylining bashidin sachqu qilghali janini qolighä alip, ikki közidin ariq süyidäk yash aqizip, nä özini xälq öldürüshdin qorqghay, bibak wä bi ädbanä xälq arasighä kirdi. xälq mäjnunni häybätidin qorqti ...

—Molla sidiq yärkändi《läyli — Mäjnun》

کۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇکی، بۇ پارچە ئىچىدىکى «لیلی، ئالم، عشق، شهنشاه، محبوب، جان، اخرت، رحلت، سفر، تنها، مجنون، ضعیف، نهال، خبر، سهمناك، غزل، خلق، هیبت، حال، طرف، بلا، درد، اهلی، بی ادبانه، صدیق ...» قاتارلىقلار ئەرەبچە، پارسچە

سۆزلەر بولۇپ، بۇلار ئەرەب تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ يېزىلىش ئۇسلۇبى بويىچە بوغۇم تۈزۈلۈپ يېزىلغان. ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر ئاساسەن ياسالما سوزۇق تاۋۇشلار ئارقىلىق بوغۇم ھاسىل قىلىنىپ يېزىلغان. ئومۇمەن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ بوغۇم تۈزۈلۈشىنى تۆۋەندىكىچە يىغىنچاقلاشقا بولىدۇ:

1) ئەرەب، پارس تىلىغا خاس سۆزلەر ئۆزۈك تاۋۇشلارنىڭ بەلگىلىك تەرتىپتە بىرىكىشىدىن ئىبارەت ئەرەب يېزىقىنىڭ ئىملاسى بويىچە يېزىلغان. تىلىمىزغا كىرگەن ئەرەبچە سۆزلەرنى تۈزۈلۈش جەھەتتىن ئەرەبچە سۆزلەرنىڭ قېلىپى، يەنى ۋەزنىنى كۆرسىتىدىغان «ف، ع، ل» ھەرپلىرى بويىچە ئۆلچىگەندە، تۆۋەندىكىدەك شەكىللەرنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش مۇمكىن:

(1)	فعل	نقل —	[näql]	عقل	['äql]
(2)	فعل	فكر —	[fikr]	علم	['ilm]
(3)	فعلت	غيرت —	[ghäyrät]	رحمت	[rähmät]
(4)	فعلت	حكمت —	[hikmat]	نسبت	[nisbat]
(5)	فعل	حكم —	[hukm]	حسن	[husn]
(6)	فعلت	قدرت —	[qudrät]	شهرت	[shuhrät]
(7)	فعل	طلب —	[täläb]	شرف	[shäräf]
(8)	فعل	ظهور —	[zuhur]	قصور	[qusur]
(9)	فعولت	حكومت —	[hukumat]	خصومت	[xusumät]
(10)	فعال	كمال —	[kämal]	قرار	[qärar]
(11)	فعالت	جسارت —	[jäsarät]	حماقت	[hämaqät]
(12)	فعالت	عنايت —	['inayät]	هدايت	[hidayät]
(13)	فعال	بناء —	[bina']	وصال	[wisal]
(14)	فعلان	كفران —	[kufran]	شكران	[shukran]
(15)	مفعلت	مصلحت —	[mäslähät]	مرحمت	[märhämät]
(16)	فعال	دعاء —	[dua']	سوال	[sual]

.....

2) ئەرەب، پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەرگە قوشۇلىدىغان ئۇيغۇر تىلىغا خاس ياسىغۇچى ۋە تۈرلىگۈچى قوشۇمچىلار ئۇيغۇر تىلىنىڭ بوغۇم تۈزۈلۈش قائىدىسى بويىچە ئۆزۈك ۋە ياسالما سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلمىسىدىن ھاسىل قىلىنىپ ئولىنىدۇ. مەسىلەن:

وطن	+	داش	=	وطنداش	[wätändash]
وفا	+	سيز	=	وفاسيز	[wäfasiz]
دلبر	+	يم	=	دلبريم	[dilbärim]

قناعت	+	چان	=	قناعت چان	[qäna'ätchan]
سلامت	+	ليک	=	سلامت ليک	[sälamätlik]
رخسار	+	ينک	=	رخسارينک	[ruxsaring]
سخاوت	+	ليک	=	سخاوتليک	[säxawätlik]
طلب	+	ايلاماک	=	طلب ايلاماک	[täläb äylämäk]
فرواز	+	قيلماق	=	فرواز قيلماق	[färwaz qilmaq]

.....

3) ئەسلي ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەرنىڭ بوغۇملىرى ئاساسي جەھەتتىن سوزۇق ۋە ئۇزۇك تاۋۇشلارنىڭ قوشۇلمىسى ئارقىلىق تۇزۇلىدۇ. مەسىلەن:

اچيليب	[achilip]	اچيلمادی	[achilmadi]
کولوب	[külüp]	کولمادی	[külmädi]
المادينک	[almading]	ميندين	[mändin]
اوزکا	[özgä]	بوخيل	[buxil]
قيلسانک	[qilsang]	بولدی	[boldi]
ييغلاماق	[yighlamaq]	کوزلاريمدين	[közlärimdin]
ايلاماک	[äylämäk]	قيلغوسی	[qilghusi]

.....

4) بەزى سۆزلەر ئەسلي ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەر بولسىمۇ، ئەرەب يېزىقى ئىملا قائىدىسىنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن، ئۇزۇك تاۋۇشلارنى ئىپادىلىگۈچى ھەرپلەرنى بىر - بىرىگە قوشۇپ يېزىش ئۇسۇلى بويىچە يېزىلغان. ئەمما بۇ خىل سۆزلەر ئانچە كۆپ ئەمەس. ئەرەب يېزىقى ئىملا قائىدىسى بويىچە يېزىلغان بۇنداق سۆزلەر كونتېكىستتىكى مەزمۇنغا ئاساسەن سوزۇق تاۋۇشلارنى قوشۇپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

كلدی	[käldi]	ختن	[xotän]
من	[män]	سن	[sän]
بغری	[baghri]	قيسی	[qaysi]
قنداغ	[qandagh]	کين	[keyin]
قراب	[qarap]	برچه	[barchä]
يمان	[yaman]	يخشی	[yaxshi]

.....

2. قىسمەن فونېتىكىلىق خۇسۇسىيەتلەر

1) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئا، ئە» تاۋۇشلىرى بىلەن تۇزۇلگەن بىر بوغۇملۇق ۋە كۆپ بوغۇملۇق سۆزلەرگە قوشۇمچىلار قوشۇلغاندا، مەزكۇر تاۋۇشلار ئاساسەن «ئې،

ئی» تاۋۇشىغا ئاجىزلاشمايدۇ (كېيىنكى دەۋردە كۆرۈلگەن قىسمەن ئاجىزلىشىش ئەھۋالى بۇنىڭ سىرتىدا) . مەسىلەن:

جان ـ جانی	بوستان ـ بوستانی
قان ـ قانیمغه	ادم ـ ادمی
قاش ـ قاشی	ال ـ الیب

بوحسرت بیله چیقسه جانی آنینگ بولورتا ابد بیزگا قانی آنینگ
سوال ایلادی سن نچوک آدمی سنگا قایسی گل نینگ توشوبدور غمی

[Bu häsrät bilä chiqsä jani aning, Bolur ta äbäd bizgä qani aning. Sual äylädi sän nechük adämi, Sanga qaysi gulning tüshüpdur ghämi.]

—A. Nizari.

2) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش ئەھۋالى هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشاش دېگۈدەك هالەتتە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

كورونكان	[körün'gän]	اويلوك	[öylük]
كلديم	[käldim]	كيرگان	[kirgän]
قيلغان	[qilghan]	كيچيك ليكدا	[kichiklikdä]
كونكلوم	[könglüm]	يوزونك	[yüzüng]
كوردونك	[kördüng]	توقولغان	[toqulghan]

جانیم اورتاندی سنینگ اوتلوغ جمالینگنی کوروب ،
کونگلوم ایچره توشدی اوت رخسار آلینگنی کوروب .

[Janim örtändi, säning otlugh jämalingni körüp, könglüm ichrä tüshdi ot ruxsar alingni körup.]

—Agahi.

یتمکلیک ایرور مشکل منزلگه نیدینکم بار ،
کوز خیره وتون تیره آت آقساق ویول تایغاق .

[Yätmäklik erur mushkil mänzilgä nedinkim bar, Köz xiyräwu tün tiyrä, at aqsaqu yol tayghaq.]

—Zälili.

بىراق، قوليازمىلاردا بۇ خىل ماسلىشىش هادىسىسى ئىزچىللىقنى ئەكس ئەتتۈرەلمە-

گەن، يەنى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قانۇنىيىتىگە چۈشمەيدىغان بەزى ئەھۋاللارنىمۇ ئۇچرىتىش مۇمكىن. ئەمما بۇ چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش جەھەتتىكى ئومۇمىي تەرەپتىن ئالغاندا قىسمەنلىك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەسىلەن:

قوچاغىغە	[quchaghighā]	پادىشاھلىك	[padishahlik]
پادىشاھىغە	[padishahighā]	بولسە	[bolsä]
بارگاھكاكلدى	[bargahkä käldi]	جانىغە	[janighä]

كوب ای گُل اورمه بلبل جانيغه بيداد خارينگ كيم ،
سينی ومين ديگ گُل وبلبل نی كوب اوتكاردی بوبوستان .

[Köp äy gul, urmä bulbul janighä bidad xaringkim, Sänu mändäk gulu bulbulni köp ötkärdi bu bostan.]

—Näwai.

3) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدىكى قىسمەن سۆزلەرنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى «غ» تاۋۇشىنىڭ «ق» تاۋۇشىغا ئۆزگىرىش جەريانى ئەكس ئەتكەن. شۇڭا بۇ خىل سۆزلەر «غ» بىلەنمۇ، «ق» بىلەنمۇ يېزىلغان. بۇ ھال ئەسلىدە «ق» بىلەن ئاخىرلاشقان سۆزلەرنىڭمۇ بەزىدە «غ» بىلەن يېزىلىپ قېلىشتەك ھادىسىسىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان. مەسىلەن:

ياروغ ~ ياروق	قاتيغ ~ قاتيق
قوروغ ~ قوروق	ساريغ ~ ساريق
ارتوغ ~ ارتوق	ياغ ~ ياق
قانداغ ~ قانداق	شونداغ ~ شونداق
موندا غ ~ موندا ق	تفراغ ~ تفراق

تفراغمنی تفراقيغه قاتقوسيدور .

[Tufraghimni tufraqighä qatqusidur.]

—Molla sidiq yärkändi《Färhad — shirin》.

قەدىمكى	چاغاتايچە	ھازىرقى
ياق	ياغ	ئاياق
بولاق	بولاغ	بۇلاق
قاياق	قاياغ	قاياق
يفراق	يفراغ	ياپراق

تفراق	توفراغ	تۇپراق
ساووق	ساووغ	سوغۇق
اچليق	اجليغ	ئاچلىق
قوتلوغ	قوتلوغ	قۇتلۇق

4) ئەرەب ۋە پارس تىلىدىن قوبۇل قىلىنغان سۆزلەردىكى ئەسلىدە يالغۇز فەتھە بىلەنلا ئىپادىلەنگەن قىسقا سوزۇق تاۋۇشنىڭ «ا» [ālif] لىق بوغۇمىدىن بۇرۇن كەلگەنلىرى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا كۆپىنچە «ئا» تەلەپپۇز قىلىنغان. ئەمما چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ئومۇمەن «ئە» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا		ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا
مكان	[mäkan]	ماكان
طعام	[tä′am]	تائام
نمايان	[nämayan]	نامايان
سماء	[säma′]	سامـا
صبا	[säba]	سابا
حيا	[häya]	ھايا
بهار	[bähar]	باھار
زمان	[zäman]	زامان
.....		

5) ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «ا» بىلەن ياكى «ا» سىز فەتھە بىلەن ئىپادىلەنگەن تاۋۇشنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئا» بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىۋاتقانلىرى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يەنلا «ئا» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

اداق	[adaq]	(ئاخىر، سوك، ئاياق)
ايوان	[aywan]	
ايقماق	[ayiqmaq]	(ھەيىقماق، ھۇشيار بولماق)
ايماق	[aymaq]	(1) ئۇرۇغ، قەبىلە (2) ئېيتماق، دېمەك)
ايرو	[ayru]	(ئايرىم، باشقا، ئۆزگە)
قجاباشلادى	[qacha bashladi]	
يلانك	[yalang]	
قرا ~ قره	[qara ~ qarä]	
قيسى	[qaysi]	
قراغ ~ قراق	[qaragh ~ qaraq]	(كۆز قارىچۇقى)
قرارماق	[qararmaq]	(قارايماق)

قتق چيليک [qattiqchilik] (قىينچلىق)

قشانک ~ قاشانک [qashang]

6) سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى فەتھە بىلەن ئىپادىلەنگەن («ا» سىز) تاۋۇش ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ئې» غا ئاجىزلاشقان. ئەمما چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يەنىلا «ئە»؛ فەتھەلىك ھەرپتىن كېيىن «ى» [ya] ھەرپى قوشۇلۇپ ئىپادىلەنگەن بولسا، تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قائىدىسى بويىچە «ئە» ياكى «ئې» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. بىراق، بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ئەسلىدە «ئە»نى ئىپادىلەيدىغان تاۋۇش سۆز تەركىبىدە (ئاساسەن ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەردە) ئايرىم ھەرپ بىلەن ئىپادىلەنمىگەنلىكى ياكى يېزىقتا كۆرۈلمەيدىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇيغۇر تىلىغا خاس قىسمەن سۆزلەردە بوغۇم تۈزۈلۈش ئالاھىدىلىكى بويىچە، بۇ خىل تاۋۇشنى «ى» [ya] بىلەن ئىپادىلىگەن. مەسىلەن:

مەن ~ مېن [män]

سەن ~ سېن [sän]

دەک ~ دېک [däk]

شۇڭا، بۇ خىل سۆزلەردىكى «ى» تاۋۇشىنى «ئە»؛ «ا»تىن كېيىن «ى» قوشۇلۇپ «ايـ»شەكلىدە ئىپادىلەنگەنلىرىنى «ئې» تەلەپپۇز قىلىش مۇۋاپىق دەپ قارايمىز («ايـ»نىڭ «ئى» تەلەپپۇزى بۇنىڭ سىرتىدا. بۇ ھەقتە «سوزۇق تاۋۇشلار»غا قارالسۇن):

كتماک ~ كېتماكوم	[kätmäk ~ kätmägüm]		
كلدى~كلسه~كېلسانک	[käldi~kälsä~kälsäng]		
كتورماک [kätürmak]	كېتارماک [ketärmäk]		(كەتكۈزمەك، يوق قىلماق، يوقاتماق)
كتور ~ كېتور	[kätür]		
اتكان [ätkän]	ايتكالى [etkäli]		
امدى [ämdi]	ايمدى [emdi]		
دب ~ ديب	[däp]		
بش ~ بيش	[bäsh]		
تكدى ~ تيكدى	[tägdi]		

7) ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا سۆزنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى «ئى» تەلەپپۇز قىلىنىدىغان تاۋۇش مەيلى كەسرىلىك ئىپادىلەنسۇن، ياكى كەسرىلىك ھەرپتىن كېيىن «ى» ھەرپى قوشۇلغان بولسۇن، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ئوخشاشلا «ئى» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

كريب	[kirip]	كيركالى	[kirgali]
چقيب	[chiqib]	چيقسه	[chiqsä]
تريكليک ~ تيريكليک	[tiriklik]		
استاسه ~ ايستاسه	[istäsä]		
بر ~ بير	[bir]		

8) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا سۆزلەرنىڭ بىرىنچى بوغۇمىدىكى لەۋلەشكەن سوزۇق تاۋۇش-لار بەزىدە «و» ئارقىلىق، بەزىدە زەممە ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن. شۇڭا بۇ خىل سۆزلەر تەلەپپۇزىغا قاراپ «ئو، ئۇ، ئۆ، ئۈ» بويىچە ئوقۇلىدۇ. مەسىلەن:

قوشولدى ~ قشولدى	[qoshuldi]
قويوب ~ قيوب	[qoyup]
يوسون ~ يسون	[yusun]
بوت ~ بت	[but]
تورور ~ ترور	[turur]
كويوك ~ كيوك	[köyük]
كولوب ~ كلوب	[külüp]

9) ئۇيغۇر تىلىغا خاس سۆزلەردە مەيلى تۇپ سۆز بولسۇن، مەيلى ياسالما سۆز بولسۇن، تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇملاردىن كېيىن كەلگەن «ا» ھەرپى «ئا» بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

اتلاماق	[atlamaq]	(ئاتلىماق)
اغيرلاماق	[aghirlamaq]	(ئۇلۇغلىماق، ھۆرمەتلىمەك)
الدارامان	[aldaramaq]	(ئالدىرىماق)
اوشانماق	[ushanmaq]	(ھۇشسىزلانماق، ھەرىكەتتىن قالماق)
چيرمامان	[chirmamaq]	(چىرمىماق، ئورىماق)
قاولامان	[qawlamaq]	(قوغلىماق، ھەيدىمەك)

10) تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇملاردىن كېيىن كەلگەن «ە، ە» نىڭ تەلەپپۇزى «ئە» بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قائىدىسىگە بويسۇندۇرۇلمايدۇ. مەسىلەن:

شاەغە	[shahghä]	(«شاھقا»)	(ئەمەس)
باشقە	[bashqä]	(«باشقا»)	(ئەمەس)
باشيغە	[bashighä]	(«باشىغا»)	(ئەمەس)
قيسقە	[qisqä]	(«قىسقا»)	(ئەمەس)
قارە	[qarä]	(«قارا»)	(ئەمەس)
قاتلە	[qatlä]	(«قاتلا»)	(ئەمەس)
يارە	[yarä]	(«يارا»)	(ئەمەس)

11) تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇملاردىن كېيىن كەلگەن «ا»، ياكى فەتھە ۋە «ە، ە» تاۋۇشى ئوخشاشلا «ئە» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

اوتكارماك	[ötkärmäk]	(ئۆتكۈزمەك)
اورتانماك	[örtänmäk]	(كۆيمەك)

كوركاچ	[körgäch]			
كورماكان～كورمكان	[körmägän]			
اوزكاسى	[özgäsi]			
ايلكارى	[ilgäri]	ايچكارى	[ichkäri]	
بيلكورماك	[bilgürmäk]		(بىلدۇرمەك)	
كوتاردى	[kötärdi]	بيلان	[bilän]	
يورك	[yüräk]	توبن	[töbän]	
اوتمايين	[ötmäyin]		(ئۆتەلمەي)	
بيلا～بيله	[bilä]	بيرله	[birlä]	

12) هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ بېشىدا كەلگەن «چ» تاۋۇشى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا «ئش، ئۈش» [ish, üsh] بوغۇملىرىنىڭ ئالدىدا كەلسە «ت»؛ «ئاچ» [ach] بوغۇمىنىڭ ئالدىدا كەلسە «س» بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا	چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا	
چۈش	توش	[tüsh]
چۈشۈمده	توشومدا	[tüshümdä]
چىش	تيش	[tish]
چىشىڭ	تيشنك	[tishing]
چۈشمەك	توشماك	[tüshmäk]
چاچ	ساچ	[sach]
چېچىپ	ساچيب	[sachip]
چاچماق	ساچماق	[sachmaq]
چېچىڭ	ساچينك	[saching]

13) هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەسلى ئۇيغۇر تىلىغا خاس بەزى سۆزلەردە بوغۇم ئاخىرى بولۇپ كەلگەن «ى» تاۋۇشى، سۆز تەركىبىدە كەلگەن «غ» ياكى «گ» تاۋۇشلىرى «ۋ» بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا	چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا	
ئۆي	ايو	[ew]
سۆي	سيو	[säw]
سۆيمەك	سيوماك	[säwmäk]
موزاي	بوزاو	[bozaw]
موزاي	بوزاغو	[bozaghu]
قوغۇن	قاوون	[qawun]
قوغۇن	قاوغون	[qawghun]
تۆگه	تيوه	[tiwä]
سوغۇق	ساووق	[sawuq]
ئىككىيلەن	ايكاولان	[ikäwlän]

سۆيۈنۈش	سيوينچ	[säwinch]
سۆيۈنچه	سيوينچه	[säwinchä]

(14) هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى سۆزلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا ياكى ئاخىرىدا كېلىدىغان «ۋ» تاۋۇشى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆپىنچە «ب» بولۇپ كېلىدۇ. مەسىلەن:

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا	چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا	
ئاۋات	اباد	[abad]
بوۋا	بابا	baba
باغۋەن	باغبات	[baghban]
لەۋ	لب	[läb]
نەۋرە	نبيره	[näbirä]
تەۋرىمەك	تبراماك	[täbrämäk]
تەۋرىمەك	تيبراماك	[täbrämäk]
هارۋا	عرابه	[ʼärabä]

15) هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بەزى ئىسىم سۆزلەرنىڭ ئاخىرىدا كېلىدىغان «ب»، «د» ياكى قىسمەن سۆز تەركىبىدىكى «ب» قاتارلىق ئۈزۈك تاۋۇشلاردا بولىدىغان فونېتىكىلىق ئۆزگىرىش چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆرۈلمەيدۇ. مەسىلەن:

مقصد	[mäqsäd]	مقصدی	[mäqsädi]
مكتوب	[mäktub]	مكتوبی	[mäktubi]
سبب	[säbäb]	سببی	[säbäbi]
عذاب	[ʼäzab]	عذابی	[ʼäzabi]
اسباب	[äsbab]	اسبابی	[äsbabi]
اجداد	[äjdad]	اجدادی	[äjdadi]
سواد	[säwad]	سوادی	[säwadi]
نجاد	[näjad]	نجادی	[näjadi]

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا	چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا	
مەكتۇپ	مكتوب	[mäktub]
مەغلۇپ	مغلوب	[mäghlub]
غەزەپ	غضب	[ghäzäb]
موپتىلا	مبتلا	[mubtäla]
تەلەپ	طلب	[tälāb]
مۇرىت	مريد	[murid]
تەھدىت	تهديد	[tähdid]
مەقسەت	مقصد	[mäqsäd]
ساداقەت	صداقد	[sädaqäd]

16) هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «پ» تەلەپپۇز قىلىنىۋاتقان بەزى ئەرەبچە، پارسچە سۆزلەرنىڭ تەركىبىدىكى «ف» تاۋۇشى چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ئىزچىل «ف» يېزىلىدۇ ھەمدە

«ف» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا	چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا	
شاپائەت	شفاعت	[shäfa′ät]
شەپەق	شفق	[shäfäq]
خەلىپە	خليفه	[xälifä]
پۇرقەت	فرقت	[furqät]
پاسىل	فاصل	[fasil]
تەپسىر	تفسير	[täfsir]
جاپا	جفا	[jäfa]
ۋاپادار	وفادار	[wäfadar]

.....

17) كەسرىلىك ھەرپتىن كېيىن «ى» [ya] بىلەن ئىپادىلەنگەن سوزۇلما سوزۇق تاۋۇش [iy] بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

ديدار	[diydar]	(1) ئۇچرىشىش (2) يۈز، چېھرە
ديده	[diydä]	(كۆز)
دينار	[diynar]	(ئالتۇن ئاقچا)
زينت	[ziynät]	(بېزەك)
سيم	[siym]	((1) كۈمۈش (2) ئاق)
سيمبر	[siymbär]	(ئاپئاق، گۈزەل)
سيما	[siyma]	(يۈز، چېھرە)
تيره	[tiyrä]	(قاڭغۇ؛ قارا)
قيل وقال	[qiyluqal]	(گەپ - سۆز)
عيد	[′iyd]	(ھېيت، بايرام)
عيدكاه	[′iydgah]	(سەيلىگاھ)

.....

18) پارس تىلىدىن كىرگەن بىر قىسىم سۆزلەردىكى زەممىلىك ھەرپتىن كېيىن كەلگەن «و» [waw] تاۋۇشى [ow] شەكلىدە ئەمەس، بىردەك «äw» شەكلىدە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

دولت	[däwlät]	dowlät)	(ئەمەس
كوهر	[gäwhär]	gowhär)	(ئەمەس
نوبت	[näwbät]	nowbät)	(ئەمەس
رونق	[räwnäq]	rownäq)	(ئەمەس
شوكت	[shäwkät]	showkät)	(ئەمەس
ذوق	[zäwq]	zowq)	(ئەمەس

.....

19) ئەرەب، پارس تىلى سۆزلىرىدە زەممە ئارقىلىق ئىپادىلىنىدىغان قىسقا «ۇ»

تاۋۇشى تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قائىدىسىگە بويسۇندۇرۇلماي، بىرەك «ئۇ» [u] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

كل	[gul]	عشاق	['ushshaq]
برهان	[burhan]	عمر	['umr]
حرمت	[hurmät]	كلستان	[gulistan]
صحبت	[suhbät]	دشمن	[dushmän]
طعمه	[tu'mä]	زهره	[zuhrä]
كتب	[kutub]	حجت	[hujjät]
ملك	[mulk]	سكوت	[sukut]
علما	['ulämа]	هنر	[hunär]
تبسم	[täbässum]	الفت	[ulfät]
جمله	[jumlä]	كنبذ	[gunbäz]

.....

20) «خ» هەرپىنىڭ كەينىگە «و» بىلەن «ا» قوشۇلۇپ «خوا» شەكلىدە كەلگەن سۆزلەردە «و» تەلەپپۇز قىلىنمايدۇ. مەسىلەن:

خواهيش	[xahishi]	خواجه	[xajä]
غمخوار	[ghämxar]	خوارزم	[xaräzm]

△... *ترتيب برماك برله خواهيش قيلينىدى* .عبدالله.

(...tärtib bärmäk birlä xahish qilindi.) — Abdullah.

△ *غميم ايتورغا ميندا يوقدور غمخوار* .صلاحى.

(ghämim ayturgha mändä yoqdur ghämxar.) —sälahi.

△ *انينك كناهىنى خواجەسى اوتماسا خواجەنينك كناهىنى...*

(aning gunahini xajäsi ötmäsä, xajäning gunahini...) —chähar därwish.

21) هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى قىسمەن سۆزلەردە تاۋۇشلارنىڭ چۈشۈپ قېلىشى، قوشۇلۇپ قېلىشى ۋە تاۋۇشلاردىكى ئۆزگىرىش ئورۇن ئالمىشىش قاتارلىق جەھەتلەردىمۇ مەلۇم پەرقلەر كۆرۈلىدۇ. ئەمما بۇ خىل پەرق چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاساسىي لۇغەت تەركىبىگە بېقىنغان هالدا ئادەتتىكى لۇغەت تەركىبىدە ياكى دىئالېكتلار ئارا بولۇۋاتقان قىسمەن فونېتىكىلىق پەرقلەردىنلا ئىبارەت. مەسىلەن:

هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا	چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا	
چاقچى	جرخجى	[chärxchi]
سېۋەت	سوبت	[sübät]
ئورغاق	اويغاق	[oyghaq]
قايچا	قارجى	[qarchi]
تاۋۇز	تربوز	[tarbuz]

ئەينولا	اينالو	[äynalu]
لەھەك	نهنک	[nähäng]
ئۆرمۇچۈك	اورماجوک	[örmächük]
قوڭغۇز	قونکغاز	[qongghaz]
چېكەتكە	جکتکو	[chäkätkü]
قانداق	قایداغ	[qaydagh]
تۈگمەن	تکورمن	[tögürmän]
تەرەت	طهارت	[täharät]
ساتىراش	سرتراش	[särtarash]
دۇردۇن	دودون	[dudun]
چۇقان	جورقان	[chorqan]
ئارغامچا	اغرامجی	[aghramchi]
سارغايماق	سارغاماق	[sargharmaq]
چۆگۈن	چایکون	[chaygun]
ئۆگەتمەك	اورکاتماک	[örgätmäk]
ئەمەس	ایرماس	[ermäs]
تاماق (گال)	تامغاق	[tamghaq]
تۆت	تۆرت	[tört]
قېينىتا	قرین اتا	[qärinata]
قېينانا	قرین انا	[qärinana]
ئاچا (ھەدە)	ایجا	[aycha]
شۇمبۇيا	شوم بورا	[shumbura]
سوغۇق	ساوق	[sawuq]
سوپۇنچى	صابونجی	[sabunchi]
ناۋاي	نانبای	[nanbay]
ئەۋرە	ابره	[äbrä]
ھويلا	حولی	[hawli]
مەپە	محافه	[mähafä]
.....		

△ ایکرجی ماشناجی کل جی هم سوبت جی لار برلا ، دوتارجی شناجی جرخجی اوتانجی قالدی خوار ایلاب .

△ تیش اویغاق لخشیکیر بل قارجی دزمال ، جوموج کفکی ایاق سیز آش اوسالماس .

△ بدام اینالو برلا قرا اوروک دوریا چیلان جیکده ، قوغون تربوز دیکونجه نفسم اندا قیلغوسی پرواز .

△ سفر کورکان برادرلار روایت قیلغوسی اندین ، چیقیب کاتّه نهنک لارینه سوغه جومکوسی کولدور .

△ اورماجوک قونکلغاز جکتکو بورکه سرکه فیت موبار ، سالجی کوک فیت سالمه برلا فاتماجوق کوزی حقیر .

△ ینه هم بوغی مرال دیدور بولار قایداغ ایکین ، غالباً بو وحشی لارکه سن حرام حکمیدا تور .

△ کچیک ایرماس جسم زور کوشتی حرام حیوان بوکهم ، فیل خچر شیر ایت اشک بوری ایغ میمون نی سور .

△ کوشت حیوان جمله سیدین نجه قسمی دور حلال ، یسه تیش تامغاق کلردک لارکه هر یاندین لذیذ .

△ ینه تورت نی قرین آتا قرین آنا دیماک رسمی ، بور سمینی دیمای اوزکه آطینی بر دیساک اسکی .

△ قری بولسون ویاش بولسون نجولانکه بری باشدور ، ینه آیا قرنداش آیچا برلا سنکلی سی همشیر .

△ دیمه عبدالله اوزونک نینک غیرینی سن شوم بورا ، شوم لوقونکدین اوزکه نی شوم دیب بوغوزلار سنمو فیخ .

△ اولارنی آنکلا سام اوستیدا اصلا بر ایکین مویوق ، ساوق اوتماسکیکی بولماد کونکلاک جفان باعث .

△ صابونجی اوسته دیدور میزالیب یاغ هم شخالارنی ، اولارنی ایرتیب صابون قیلورغه آتکوسی شربت .

△ بعض آشفذ بعض نانبا بعض صیفونکلوق قلیب ، قجه نی یوب فوق ایرغلاب سفوروب اخلت انا .

△ بل باشی کونلار داکلسه ابره نبره یسانیب ، جالدوروب طنبور دوتار اوینی جفان قیلغان اتا .

△ ای یرانلار لطف حق دین یر جهان قیلغان اتا ، وای بلام دیب یرکه حولی اوی مکان قیلغان اتا .

△ عرابه برله محافه یا تکورسن یا سوقه ، اوی عمارت یا اشیک یوق یر دا دروازیم ایماس .

△ بی طهارت من اینینک اسم شریفینی دیسام ، احتمال آغزیم غه قورقاق یاکی تمرتکو چقیش .

△ عجب دور سرتراش تیغ برله باشدین ساجنی الغایلار ، توشورگان باش کسیکان دبن مویوق کونکلی دابر وحشت .

△ ابریشم کار بقسم جی شاهی جی هم چیت فروش ، نظم که کمخاب توار دودون جینی ایتقان ثواب .

△ بکم قاشی دابر نیمکاری هم بار توقباشیم دیدور ، اوزبچه عرض سوراب خدمت آلورکوب غلبه جور قاندا .

△ بولارنینک قسمیدین زیلچه کیلیم کیکز تغار خوجون ، کشا اغرامجی شوینه چیکه دین بزکه حیان اخلاص .

△ لونگکی دستورخوان وسفره یفده کزنه فلیک زردوار تور جاینمازنی یاش قریمزلار توقوش .

△ سوغارغان برله کوز وقتیدا پشسه ، انکا اویغاق کراک قولدا بولالماس .

△ قزان جایکون جینی فتنوص و تخسه ، چیلافجی آفتوبه سینه یورت سورالماس .

△ قجان کوز فصلی بولغاندا زراعت بارچه پشقاندا کلیب اویغاق بلان اندا تریغانی اویار فرزند .

△ بوقیز بیچاره لار ناکاه اوکانینک قولیدا قالسه ، جرایی سارغاریب عمری مشقت دا اوتارلار قیز .

△ انی اورکاتکوسی طالب لاری غه ، ایماس دور اوزکا دیک جاهل مدرس .

— « کتاب عبدالله »

3. قوشۇمچىلارنىڭ تەلەپپۇزى

1) «دا، دە» [da, dä]. بۇ ئورۇن كېلىش قوشۇمچىسى بولۇپ، تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇملاردىن كېيىن كەلسە، بىردەك «دە» [dä] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

اوستيدا	[üstidä]	اويدا	[öydä]
مشقت دا	[mushäqqätdä]	كوكدا	[kökdä]
صحبتيدا	[suhbätidä]	جنت دا	[jännätdä]
حجريدا ~ هجريده	[häjridä]		
جمندا ~ جمنده	[chämändä]		
حيندا ~ مينده	[mändä]		
كونكلومدا ~ كونكلومده	[könglümdä]		
ايچيمدا	[ichimdä]	ايچيدا	[ichidä]
ايچينده	[ichindä]	مجلس دا	[mäjlisdä]

△ *تخت اوستيداكى پرنينك خياليدا مجنون وار بولوب ايردىم* — «جهار درويش»
△ *كويوب هجريده فرقت كا قالورسين* — صلاحى.
△ *سن سيزين اى دلربا جنتدا غلمان بولماسون* — كامل.
△ *اجيليب مجلسدا رخسارينك كل افشان قيلمادينك* — كامل.
△ *توشوب بلبل باشيغه كل هواسى،*
يتاركوكدا انينك اهو نواسى — صلاحى.
△ *كراولسام قالمغاى كونكلومده ارمان* — صلاحى.
△ *نيجهكون اوجوب بلبل بيرجمندا توشكانى* — صلاحى.
△ *جمنده بارايدى بىر يخشى سنبل*
قونوب شاخيغه سيرار ايردى بلبل — صلاحى.
△ *يمانلار صحبتدا بولما هركز* — صلاحى.
△ *منينك ايچيمدا يوزمينك دردوغم بار*
غميم ايتورغا ميندا يوقدو غمخوار — صلاحى.
△ *لعل جانبخشينك فراقيدا مينكا اى كلعذار*
كلشن جنت ايچيده ابحيوان بولماسون — كامل.
△ *نه خوش دور كل ايچينده خوش دورور يار* — صلاحى.
△ *جرايى سارغاريب عمرى مشقت دا اوتارلار...* — عبدالله.

تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇملاردىن كېيىن كەلسە، تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قائىدىسىگە بويسۇندۇرۇلماي «دا، دە» بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

اندا	[anda]	موندا	[munda]

الیده	[alidä]	بابیدا	[babida]
جهاندا	[jähanda]	جهانده	[jähandä]
اسماندا	[asmanda]	یولدا	[yolda]
الدیدا	[aldida]	الدیده	[aldidä]
قاشیده	[qashidä]	کوییدا	[koyida]
پیشقاندا	[pishqanda]	فراقینک دا	[firaqingda]
خوبلوقدا	[xobluqda]	جسمیده	[jismidä]
یراقده	[yiraqdä]	اشتیاقده	[ishtiyaqdä]
ارقاسیده	[arqasidä]	بولغاندا	[bolghanda]

△ *سینکا معلوم بولماس اندا توروب*
مینی موندالیغیم حسن وجمالیم — صلاحی.

△ *خورشید عزارینک الیده یوق،...* — کامل.

△ *ایلادینک مهروفا بابیدا قایسی وعده‌لار* — کامل.

△ *دیدی بو قوش ایشیم جهاندا*
اتیم مشهوردور مین اسماندا — صلاحی.

△ *جمن نینک سیرایتیب هرکز جهانده*
تاپالمای سین مینینک دیک دلربانی — صلاحی.

△ *توکل ایلابان توش سانک بو یولدا*
خدانینک لطفی دور کیرسانک بو یولدا — صلاحی.

△ *صبا الدیده قویدی بو غربنی* — صلاحی.

△ *تواضع بیرلا کل الدیده توردی*
ادب بیرلا صبا کل حالینی سوردی — صلاحی.

△ *الدیدا قل دیک غنه حسنی انینک کل دیک غنه* — عبدالله.

△ *قزیل کل قاشیده توردی نظرگاه* — صلاحی.

△ *کدالیق کوییدا بعضا یگیت لار مانکدی خدمتدا* — عبدالله.

△ *قجان کوزفصلی بولغاندا زراعت بارجه پیشقاندا* — عبدالله.

△ *کیم فراقینک دا انینک یاشیچه دریا کورمادوک* — عطایی.

△ *خوبلوقدا اول صنم اولقی لارغه اوخشاماس* — نوائی.

△ *من کورکاج انی بیخود اولوبمن بوصفت کیم*
کیم کورسه دیکای یوقتور انینک جسمیده جانی — کامل.

△ *کیشی یاری اکر بولسه یراقده*
کیچه کوندوز کویار اول اشتیاقده — صلاحی.

△ *بهار ارقاسیده بادخزان بار*
خزان کیلسه نه مین بارو نه سین بار — صلاحی.

2) «غه، قه، کا(که)، ئه» [ghä, qä, gä, (kä), ä] — بۇلار يۆنىلىش كېلىش

قوشۇمچىلىرى بولۇپ، بۇ قوشۇمچىلار (تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇملاردىن كېيىن كەلگەن «غا، قا» دىن باشقا، مەسىلەن: ايا‌غيغا [ayaghigha]، اوتيغا [otigha]، بلبل‌غا [bulbulgha]، باغقا [baghqa]) ئەسلى تېكىستكە ـ كونتېكىستقا قاراپ «غە، قە، گە، كە، ئە» [ä, kä, gä, qä, hgä] بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

قولونكغه	[qolung ghä]	لبينک غه	[läbing ghä]
شكارغه	[shikarghä]	قاشيغه	[qashighä]
طرف غا	[täräfghä]	رقيبيم غا	[räqibimghä]
دردیغا	[därdighä]	مينارکا	[minärgä]
يركا	[yärgä]	كل كا	[gulgä]
اوتقه	[otqä]	اچماققه	[achmaqqä]
جمن كا	[chämän'gä]	فرقت كا	[furqätkä]
حسرت كا	[häsrätkä]	ايچيكا	[ichigä]
كوزلوک كه	[közlükkä]	همه‌كه	[hämmägä]
ادم كه	[adämgä]	ايكوكا	[ikäwgä]
قاشينكا	[qashingä]	ياشينكا	[yashingä]
كشيكا~كشى كا	[kishigä]		

△ *بو حوروش نينک قيسى طريقه برله قولونكغه كلتوردونک* — «جهار درويش»

△ *يخشى اط ادمكه ايكنجى عمردور* — «اخلاق المحسنين»

△ *يخشى لارنينک يخشى صحبتكه ميل قيلماق،... همه‌كه واجب دور*
— «اخلاق المحسنين»

△ *من درويش لار قاشيغه بارورمين* — «جهاردرويش»

△ *بادشاه بركون شكارغه چيقيب ايردى* — «اخلاق المحسنين»

△ *ايستامان كيم عشق مندين اوزكانى قيلغاى اسير*
هيچ كسشى كا بولماسون يارب منكا بولغان بلا — نوائى.

△ *كوسان خلقى توپلونوب اقسوغه كيليب موندا‌كى خلق بيلان سو بوغوزيغه يتى‌لار كورارکيم دريا سويى نهايتى استين توشۇبدور*
— «تزكرة‌الرشاد».

△ *من طرفغا قيلمادينک هركز خطا دين برنكاه*
تا رقيبيم غا باقيب يوز لطف احسان قيلمادينک — كامل.

△ *بناكه يتى بلبل بيرجمن كا*
كليب توشدى كلستان سمن كا — صلاحى.

△ *قيامتدا قايداغ بارای قاشينكا*
كى غرق اولغامن اندا كوز ياشينكا
— نزارى «ليلى مجنون».

3) «سا، سه» [sa, sä]. شەرت رایی قوشۇمچىسى «سا، سه» تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇملاردىن كېيىن كەلسه، تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قائىدىسىگه بويسۇندۇرۇلماي «سا، سه» بويىچه تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بارسا	[barsa]	بارسه	[barsä]
بولماسا	[bolmasa]	بولماسه	[bolmasä]
بولسا	[bolsa]	بولسه	[bolsä]
بولسانكا	[bolsang]	بولماسانكا	[bolmasang]
السا	[alsa]	السه	[alsä]
چيقسا	[chiqsa]	چيقسه	[chiqsä]

△ *اكر پادشاه بولماسه ادميلار بر برينى نابود قيلورلار* — «اخلاق المحسنين»
△ *سحر وقتيدا عاشق بولسا بيدار*
تاپار ديدارى نى بولسا طلب كار — صلاحى.
△ *بولسه البته سنى استاب تفيشليق چونكا انا* — عبدالله.
△ *يراقدين قيلماغيل سين عشقبازى*
ياوق كيلكيل كورار بولسانكا جماليم — صلاحى.
△ *مينكا سين بولماسانكا جانيم كراك ماس*
سنينك دور كلشن وكويونكا مينكا بس — صلاحى.
△ *يوزونكا قوياشيدين ايرو كر اولسه يوز خورشيد*
منور اولماقى ممكن ايماس شبستانيم — كامل.

تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇملاردىن كېيىن كەلسه، بىرەڭ «سه» [sä] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

توش سا ~ توشسه			[tüshsä]
كورسا ~ كورسه			[körsä]
كيرسا ~ كيرسه			[kirsä]
كيرسانكا	[kirsäng]	برسام	[bärsäm]
توش سانكا	[tüshsäng]	كيلماسا	[kälmäsä]

△ *هرنمرسەكه كوزى توشسه، ...* — «اخلاق المحسنين»
△ *قزىل كل نى تيكانى تيك توروب دور*
كەبلبل كيلسه سانجاى ديب توروب دور — صلاحى.
△ *من كوركاج انى بيخود اولوبمن بو صفت كيم*
كيم كورسه ديكاى يوقتور انينك جسميده جانى — كامل.
△ *توكل ايلابان توش سانك بو يولدا*
خدانينك لطفى دور كيرسانك بو يولدا — صلاحى
△ *كيشى يارى اوجون كورسا جفانى*

انینک اورنیغا یار اینکای وفانی — صلاحی.

△ *قیلا المادیم خذمتینک ناتوان*
کی برسام کرک ایردی الدینکدا جان

نزاری «لیلی مجنون».

4) «ما، مه» [ma, mä]. بۇ قوشۇمچه تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇملاردىن كېيىن كەلسە «ما، مه» بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قائىدىسىگە بويسۇندۇرۇلمايدۇ؛ تىل ئالدى سوزۇق تاۋۇشلۇق بوغۇملاردىن كېيىن كەلسە، بىرەك «مه» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

قیلما	[qilma]	قیلمه	[qilmä]
بولما	[bolma]	بولمه	[bolmä]
تارتمه	[tartmä]	باقمه	[baqmä]
اقمه	[aqmä]	توتما	[tutma]
کلما	[kälmä]	کورما	[körmä]
قیلمادینک	[qilmading]		
توتمادینک	[tutmading]		
کولمادینک	[külmäding]		

△ *کاشکی خذمتینکغه کلماسام ایردی،...* — «جهاردرویش».

△ *کولمادینک برتا منی یوزقاتلا کریان قیلمادینک*
توتمادینک برجام تاکونکلوم تولا قان قیلمادینک

— *کامل.*

△ *محبت دىن دم اورمه فاخته سین*
کەعشق اوتیغه پیشمای خام ایرورسین — صلاحی.

△ *بلند پرواز بول هرکلغه باقمه*
سۇ ینکلیغ هر شجر تحتیکا اقمه — صلاحی.

5) «لار» [lar, lär]. كۆپلۈك قوشۇمچىسى «لار» تاۋۇشلارنىڭ ماسلىشىش قائىدىسى بويىچە، ئۆزى قوشۇلغان بوغۇمنىڭ تىل ئالدى ياكى تىل ئارقا سوزۇق تاۋۇشلۇق بولۇشىغا قاراپ تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

کل لار	[gullar]	قوش لار	[qushlar]
اولقی لار	[äwwälqilär]	ایزلار	[izlar]
کونلاردا	[künlärdä]	شاەلار	[shahlar]
تابماغایلار	[tapmaghaylar]	برادرلار	[bäradärlär]
کرفیک لار	[kirfiklär]	عزیزلار	[ʻäzizlär]

△... *فقیرلاردین باشقا بایلارهم شهزادەلار وزیرلار.....*

— «تواریخ موسیقیون»

△ شاه‌لار وشهزاده لار اینک حسنیده اسیر بولغان ایدی

△ برادرلاریم منینک حقیم‌دا بی مروت لیق قیلیب میراث دین برمای قوغلاب چیقاردیلار

△ فرمان قیلدی کیم تاشقاری الیب چیقیب دارغه اسغای‌لار تا اوزکالار عبرت الغای لار

— «جهاردرویش».

△ یل باشی کونلاردا کلسه ابره نبره یسانیب — عبدالله.

△ جمن ایجره کزیب سیراردی بلبل

جمن‌دا کل‌لار ایجره توشدی غلغل — صلاحی.

6) ئىنكار ياكى ئالماش رولىدا كېلىدىغان «نه» قوليازمىلاردا «نه، نى» شەكلىده ئىككى خىل يېزىلغان. شۇڭا بىرلىككە كەلتۈرۈلمەي [nä, ne] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

△ نه بلاغه اوچرادیم کتیم اوزومدین اول کونی [nä]

(ئۇ كۈنى قانداق بالاغا ئۇچرىغۇدەكى، هوشۇمدىن كەتتىم.) — نەۋائى

△ نی قد بولور بونی قامت نی فتنه‌لیک حرکات [ne]

(بۇ قانداق قەد، قانداق قامەت، قانداق غۇلغۇلا سالغۇچى هەرىكەت.) — لۇتفى

△ نه کونکلومکا زوق یتی نی جانیمغه جوش [nä, ne]

(كۆڭلۈم زوقلانمىدى، جېنىمغۇ جانلانمىدى.) — نەۋائى

△ که‌من تلبه بیرله سنینک نی ایشینک [ne] — نىزارى.

△ اینک قاجماقیغه نه بولدی سبب [nä] — نىزارى.

7) ئىملا جەھەتتە چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىقىدا قوشۇمچىلارنى سۆز ئۆزىكىگە قوشۇپ يېزىش مەسىلىسى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر يېزىقىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا مۇقىم قائىدىگە چۈشۈپ كېتەلمىگەن. پېئىل قوشۇمچىلىرى ئاساسەن ئۆزەككە قوشۇپ يېزىلغان، باشقا قوشۇمچىلار بەزىدە قوشۇپ يېزىلسا، بەزىدە ئايرىپ يېزىلغان (يۇقىرىقى مىساللارغا قاراڭ). ئەمما، بۇ خىل قوشۇمچىلار مەيلى سۆز ئالدى ياكى سۆز ئارقا قوشۇمچىلار بولسۇن، تىرانسكرىپسىيده ئۆزەككە قوشۇلۇپ يېزىلىدۇ.

ئومۇمەن، چاغاتاي ئۇيغۇر يېزىق ئەدەبىي تىلىدىكى سۆزلەرنىڭ بوغۇم تۈزۈلۈشى، فونېتىك ئالاھىدىلىكلەر، بەزى سۆز ياكى سۆز تەركىبىدىكى تاۋۇشلارنىڭ تەلەپپۇزى، ئىملا قائىدىلىرى مەسىلەر پەقەت ئۆگەنگەنلىرىمىز، ھېس قىلغىنىمىز دائىرىسىدىلا يۈزەكى كۆرۈستىپ ئۆتۈلدى. بۇ ھەقتە قەدىمكى ۋە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى بىلەن سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا يەنمۇ چوڭقۇرلاپ ئىزدىنىشىمىز لازىم، ئەلۋەتتە.

ئۇچىنچى قىسمەن ئەرەبچە، پارسچە تەركىبلەر

1. «ال» نىڭ ئىملاسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ئىزافەت كۆرسەتكۈچى «ال» ئارقىلىق تۈزۈلگەن، ئىنىقلانغۇچى ۋە ئىنىقلىغۇچى، يەنى بېقىنغۇچى ۋە بېقىندۇرغۇچى شەكلىدە كەلگەن بىر قىسىم ئەرەبچە تەركىبلەر — كىشى ئىسىملىرى، ئەسەر ۋە يەر جاي ناملىرىمۇ ئۇچرايدۇ.

ئىزافەت قوشۇش، باغلاش دېگەنلىك بولۇپ، ئۇ ئىنىقلانغۇچى ۋە ئىنىقلىغۇچى، يەنى بېقىنغۇچى ۋە بېقىندۇرغۇچى مۇناسىۋەتلىرىنى ئىپادىلىگۈچى چۈشەنچىدىن ئىبارەت. ئەرەبچە بۇ خىل تەركىبلەردە ئىنىقلانغۇچى سۆز ئىنىقلىغۇچى سۆزنىڭ ئالدىدا كېلىدۇ. ئىملادا ئىنىقلىغۇچى سۆزنىڭ ئالدىغا ئادەتتە ئالدى قوشۇمچە رولىدىكى «ال» قوشۇلۇپ ئىپادىلىنىدۇ. ئەرەب ھەرپلىرى قۇياش ھەرپلىرى [hurufi shäm si]: ت ث د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ل ن ۋە ئاي ھەرپلىرى [hurufi qämäri]: ا ب ج ح خ ع غ ف ق ك م ھ و ى دىن ئىبارەت ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈنگەن بولۇپ، «ال» نىڭ تەلەپپۇزى ئۆزىدىن كېيىن كەلگەن ھەرپنىڭ قايسى گۇرۇپپىدىكى ھەرپ ئىكەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك.

1) «ال» قوشۇلغان ئىنىقلىغۇچى سۆزنىڭ باش ھەرپى قۇياش ھەرپى بولسا، «ال» [u] تەلەپپۇز قىلىنىپ، ئىنىقلىغۇچى سۆزنىڭ باش ھەرپى تەكرارلىنىدۇ. مەسىلەن:

نوادرالشباب	[näwadirush—shäbab]	(يېگىتلىك نادىرلىقلىرى؛ نەۋائى ئەسىرى)
منهاج النجات	[munhajun—näjat]	(قۇتۇلۇش يولى)
منطق الطير	[mäntiqut—täyr]	(قۇشلار تىلى)
دارالسلام	[darus—sälam]	(سالامەتلىك ئۆيى)
بيت النشاط	[bäytun—nishat]	(شادلىق ئۆيى)
لسان الطير	[lisanut—täyr]	(قۇشلار تىلى)
كتاب الشفا	[kitabush—shifa]	(دورىگەرلىك كىتابى)
شمس الدين	[shämsud—din]	
غلام الدين	[ghulamud—din]	
عبدالرزاق	[′abdur—räzzaq]	

2) «ال» قوشۇلغان ئىنىقلىغۇچى سۆزنىڭ باش ھەرپى ئاي ھەرپى بولسا، ئۇ ھالدا «ال» [ul] ياكى [äl] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

محبوب القلوب [mähbubul—qulub] (كۆڭۈللەر سۆيگۈنى)

مخزن الاسرار	[mäxzänul—äsrar]	(سىرلار خەزىنىسى)
كريم الاخلاق	[kärimul—äxlaq]	(گۈزەل ئەخلاق)
جملةالملك	[jumlätul—mulk]	(پۈتۈن مەملىكەت)
جليل القدر	[jälilul — qädr]	(ئۇلۇغ مەرتىۋىلەر)
دارالفنا	[darul—fäna]	(بۇ دۇنيا)
ميزان الاوزان	[mizanul—äwzan]	(ۋەزىنلەر ئۆلچىمى)
عين اليقين	[ʼäynul—yäqin]	(بىرەر نەرسىنى ماھىيىتى بىلەن ئېنىق-لاشۇە كۆرۈش)
على الاجمال	[ʼäläl—ijmal]	(قىسقىسى، قىسقىچە قىلىپ ئېيتقاندا)
على الاطلاق	[ʼäläl—itlaq]	(ئومۇمەن)
على الخصوص	[ʼäläl—xusus]	(خۇسۇسەن)

3) ئېنىقلانغۇچى سۆزنىڭ ئالدىدا، شۇ بىرىكمە ئېنىقلايدىغان يەنە بىر سۆز كەلسە، «ال» نىڭ ئالدىدىكى بىرىكمە [u] ئارقىلىق ئۆزگىرىدۇ؛ «ال» نىڭ تەلەپپۇزىدىكى [u] ئىزافە [i] تاۋۇشىغا ئۆزگىرىدۇ. مەسىلەن:

لغات الترک	[lughatut—türk]	(تۈركىي تىللار)
ديوان لغات الترک	[diwanu lughatit—türk]	(تۈركىي تىللار دىۋانى)
روضةالصفا	[räwzätus—säfa]	(ساپالىق باغ)
تواريخ روضةالصفا	[täwarixu räwzätis—säfa]	(ساپالىق باغ تارىخى)

4) بىرىكمە تەركىبىدىكى ئېنىقلانغۇچى سۆزگە قوشۇمچىلار قوشۇلسىمۇ، «ال» نىڭ تەلەپپۇزىدىكى [u] ئىزافە ئوخشاشلا [i] تاۋۇشىغا ئۆزگىرىدۇ①. مەسىلەن:

امرالله	[ämrullah]	(ئاللانىڭ ئەمرى)
بى امرالله	[biämrillah]	(ئاللانىڭ ئەمرى بىلەن)
عون الاستاذ	[ʼäwnul—ustaz]	(ئۇستازنىڭ ياردىمى)
بعون الاستاذ	[biʼäwnil—ustaz]	(ئۇستازنىڭ ياردىمى بىلەن)

2. ھىجرىيە ئاي ناملىرى

محرم	[muhärräm]	(1 - ئاي)
سفر	[säfär]	(2 - ئاي)
ربيع الاول	[räbiʼul—äwwäl]	(3 - ئاي)
ربيع الاخر/ربيع الثانى	[räbiʼul—axir/räbiʼus—sani]	(4 - ئاي)
جمادى الاول	[jämadiyäl—äwwäl]	(5 - ئاي)

① خەمىت تۆمۇر، ئابدۇرۇپ پولات: «چاغاتاي تىلى» (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1987 - يىل نەشرى. 121 - بەت).

جمادی الاخر/جمادی الثانی	[jämadiyäl—axir/jämadiyäs—sani]	(6 - ئاي)
رجب	[räjäb]	(7 - ئاي)
شعبان	[shä'ban]	(8 - ئاي)
رمضان	[rämäzan]	(9 - ئاي)
شوال	[shäwwal]	(10 - ئاي)
ذوالقعده/ذی القعده	[zul—qä'dä/zil—qä'dä]	(11 - ئاي)
ذوالحجه/ذی‌الحجه	[zul—hijjä/zil—hijjä]	(12 - ئاي)

3. ئەبجەد ھېسابى

ئەرەب يېزىقىدا ھەربىر ھەرپ مۇئەييەن بىر سان مەنىسىنى ئىپادە قىلغان بولۇپ، شۇ ھەرپلەر ۋاستىسى بىلەن سان چۈشەنچىسىنى ئىپادىلەش ئۈسۈلى ئەبجەد ھېسابى دېيىلىدۇ.

ئەبجەد ھېسابى — ھەرپلەرنى سان بىلەن، شۇنداقلا بەزىدە سانلارنى ھەرپلەر بىلەن ئىپادىلەپ، شۇ سانغا ۋەكىل بولغان ھەرپلەرنى ياكى ھەرپكە ۋەكىل بولغان سانلارنى ئۆزئارا جەملەپ، مەلۇم ئۆي - پىكىرنى ياكى مۇددىئانى ئوتتۇرىغا قويۇش سەنئىتىگە ئېيتىلىدۇ.

ئەبجەد ھېسابى ئەرەبچە ھەرپلەرنىڭ ھەربىرىنىڭ مەلۇم بىر سانغا ۋەكىللىك قىلىدىغان تەرتىپى بىلەن (سان - ساناق) چىقىرىدىغان بىر خىل سان سىستېمىسىدۇر. ئەبجەد ھېسابىدىكى ھەرپلەرنىڭ ھەربىرى ئۈچۈن تۆۋەندىكىدەك مۇقىم سان بەلگىلەنگەن (تىرناق ئىچىدىكىسى شۇ ھەرپكە ۋەكىللىك قىلىدىغان مەخسۇس سانىنى كۆرسىتىدۇ.):

ا (1) ب (2) ج (3) د (4) ھ (5) و (6) ز (7) ح (8) ط (9) ى (10) ك (20) ل (30) م (40) ن (50) س (60) ع (70) ف (80) ص (90) ق (100) ر (200) ش (300) ت (400) ث (500) خ (600) ذ (700) ض (800) ظ (900) غ (1000)

مۇئەييەن بىر سانىنى ئىپادە قىلغان بۇ ھەرپلەر ئەستە قالدۇرۇشقا ئاسان بولسۇن ئۈچۈن، ئۇلارنى سان قىممىتى بويىچە مەلۇم تەرتىپكە سېلىپ، بىردىن مىڭغىچە بولغان سانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان، سان ئۇقۇمىدىن باشقا مەنە ئاڭلاتمايدىغان تۆۋەندىكىدەك سەككىز سۆز ھاسىل قىلىنغان. بۇ سۆزلەرنىڭ بىرىنچىسى ئەبجەد بولۇپ، ئەبجەد ھېسابى دېگەن ئاتالغۇ شۇ سۆزدىن ئېلىنغان.

ابجد	[äbjäd—10]	هوز	[häwwäz—18]
حطی	[hutti—27]	کلمن	[kälämän—140]
سعفص	[sä'fäs—300]	قرشت	[qäräshät—1000]
ثخذ	[säxxäz—1800]	ضظغ	[zäzägh—2700]

ابجد هوز حطی
10 9 8 7 6 5 4 3 2 1
کلمن سعفص قرشت
400 300 200 100 90 80 70 60 50 40 30 20
ثخذ ضظغ
1000 900 800 700 600 500

ئەبجەد هېسابى ئىپادە ئەتكەن سۆزلەر كۆپىنچە شېئىرىي شەكىلدە بېرىلگەن بولۇپ، ئۇ ئاساسەن تارىخ قالدۇرۇش، مەشھۇر شەخسلەرنىڭ تۇغۇلغان - ۋاپات قىلغان يىلى ياكى بىرەر ھادىسىنىڭ بولۇپ ئۆتكەن دەۋرى، بىرەر ئەسەرنىڭ يېزىلغان ياكى كۆچۈرۈلگەن ۋاقتى قاتارلىقلارنى ئىپادىلەش ئۈچۈن قوللىنىلغان.

4. پارسچە ئىزافەتنىڭ ئىملاسى

ئىزافەت ئېنىقلىغۇچى بىلەن ئېنىقلانغۇچىنى باغلاپ، ئېنىقلاش - ئېنىقلىنىش مۇناسىۋىتىنى بىلدۈرىدىغان تىل تاۋۇشى. پارس تىلىدا ئېنىقلىغۇچى ئېنىقلانغۇچىدىن كېيىن كېلىدۇ. ئېنىقلانغۇچىنىڭ ئاخىرىغا ئىزافەت قوشۇلىدۇ. ئىزافەت پارس تىلىدا قىسقا سوزۇق [e] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. يېزىقتا «—» بەلگىسى بىلەن كۆرسىتىلىدۇ. ئەمما، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا بۇ خىل ئىزافەت بىردەك قىسقا سوزۇق [i] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. «—» بەلگىسى ئىملادا ئاساسەن كۆرۈلمەيدۇ:

1) ئېنىقلانغۇچى «ئا» دىن باشقا سوزۇق ياكى ئۇزۇك تاۋۇش بىلەن ئاخىرلاشقان بولسا، مەزكۇر ئىزافەت «ئى» [i] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

زبان فارسی	[zäban—i farsi]	(پارس تىلى)
کلستان سعدی	[gulistan—i sä'di]	(سەئدىنىڭ گۈلىستانى)
دامنه کوه	[damänä—i kuh]	(تاغ ئېتىكى)

2) ئېنىقلانغۇچى ئۇزۇن سوزۇق تاۋۇش «ئا» [a] بىلەن ئاخىرلاشقان بولسا، بىر «ى» [ya] ھەرپى قوشۇلۇپ [yi] تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

دنیافانی	[dunya—yi fani]	(يوقىلىدىغان دۇنيا)
دریاطارم	[därya—yi tarim]	(تارىم دەرياسى)

«ال» سىز بىرىكمە كەلگەن ئەرەبچە تەركىبلەردىكى ئىزافەتمۇ مۇشۇ قائىدە بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بقا ابد	[bäqa—yi äbäd]	(ئەبەدىي بارلىق)
بقا جاوید	[bäqa—yi jawid]	(〃 〃)
بحرعرفان	[bähr—i 'irfan]	(بىلىم دەرياسى)
افشانور	[ifsha—yi nur]	(نۇر چېچىش)

كلام مختصر	[kälam—i muxtäsär]	(قسقا سۆز)
عالم فانی	[ʼaläm—i fani]	(بۇ ئالەم)
تاریخ ادبیات	[tarix—i ädäbiyat]	(ئەدەبىيات تارىخى)
علوم شریعت	[ʼulum—i shäriʼät]	(شەرىئەت ئىلمى)
ارکان دولت	[ärkan—i däwlät]	(دۆلەت ئەربابلىرى)
صاحب کمال	[sahib—i kämal]	(كامالەت ئىگىسى)

بۇ خىل تەركىبلەر بەزىدە «ء» [hämzä] ئارقىلىقمۇ بىرىكىپ، ئوخشاشلا «ئى» تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

بادەء كوكنار	[badä—i köknar]	(ئەپيۇن شارابى)
چشمەء حيوان	[chäshmä—i häywan]	(هايات بۇلىقى)
روضەء رىزوان	[räwzä—i rizwan]	(جەننەت بېغى)

3) بۇ خىل بىرىكمە ئىككىدىن ئارتۇق سۆزدىن تەركىب تاپقان بولسىمۇ، ئىزافەت يەنىلا يۇقىرىقى قائىدە بويىچە تەلەپپۇز قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

دلبر ساچی قرا	[dilbär—i sachi qara]	(قارا چاچلىق دىلبەر)
دنا احلی جهان	[däna—yi ähli jähan]	(زامان ئەھلىنىڭ داناسى)
انشا حکم اتماک	[insha—yi hukm ätmak]	(پەرمان چىقارماق)
معلم فاضل مکرم	[muʼällim—i fazil—i mukärräm]	(يېتۇك ھۆرمەتلىك ئوقۇتقۇچى)

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ئەرەبچە، پارسچە، ئۇيغۇرچە سۆزلەرنىڭ قوشۇلمىسىدىن تۇزۇلگەن تەركىبلەرمۇ ئۇچرايدۇ. بۇنداق تەركىبلەر ئوخشاشلا يۇقىرىقى قائىدە بويىچە تەلەپپۇز قىلىنسا بولىدۇ (يۇقىرىقى مىساللارغا قارالا).

4) كىشىلەرنىڭ ئىسىم - فامىلىسى ۋە ئورۇن - جاي ناملىرىنى بىلدۇرىدىغان سۆزلەردىن تۇزۇلگەن بىرىكمىلەر ئىملادا ئېنىقلىغۇچىنىڭ ئاخىرىغا «ى» قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلىنىدۇ. تەلەپپۇزى «ئى» بويىچە ترانسكرىپسىيە قىلىنىدۇ. مەسىلەن:

محمود کاشغری	[mähmud kashghäri]
عبدالقادر باغدادی	[ʼabdul—qadir baghdadi]
ملامحمد تموری	[molla muhämmäd tümüri]
ملاموسی سیرامی	[molla musa sayrami]

5. ئىككى خىل شەكىلدە كەلگەن قىسمەن پارسچە سۆزلەرنىڭ ئىملاسى

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى يازما يادىكارلىقلاردا ئىككى خىل شەكىلدە يېزىلغان تەڭ مەنىلىك پارسچە سۆزلەر خېلى كۆپ. بۇنداق سۆزلەر بىرلىككە كەلتۈرۈلمەي، ئەسلى شەكلى بويىچە تەلەپپۇز قىلىنسا بولىدۇ. مەسىلەن:

اشیان ~ اشیانه	[ashyan ~ ashyanä]
افریدون ~ فریدون	[äfridun ~ färidun]
پای ~ پا	[pay ~ pa]
پیراهن ~ پیرهن	[pirahän ~ pirähän]
جای ~ جا	[jay ~ ja]
چهر ~ چهره	[chihr ~ chihrä]
دامان ~ دامن	[daman ~ damän]
دامانه ~ دامنه	[damanä ~ damänä]
درکاه ~ درکه	[därgah ~ därgäh]
روی ~ رو	[roy ~ ro]
راه ~ ره	[rah ~ räh]
سیاه ~ سیه	[siyah ~ siyäh]
شاه ~ شه	[shah ~ shäh]
شمار ~ شماره	[shumar ~ shumarä]
کاه ~ که	[gah ~ gäh]
کیا ~ کیاه	[giya ~ giyah]
ماه ~ مه	[mah ~ mäh]
ناکاه ~ ناکه	[nagah ~ nagäh]
همراه ~ همره	[hämrah ~ hämräh]

بۆ خسل ئەهۆال ئەرەبچە سۆزلەردىمۆ ئۆچرايدۇ. مەسىلەن:

حاشا ~ حاشه	[hasha ~ hashä]
حائل ~ حایل	[hail ~ hayil]
غزات ~ غزا	[ghäzat ~ ghäza]
قائم ~ قایم	[qaim ~ qayim]
قائل ~ قایل	[qail ~ qayil]
شرار ~ شراره	[shärar ~ shärarä]
خانقاه ~ خانقه	[xanäqah ~ xanäqäh]
تائب ~ تایب	[taib ~ tayib]
صایب ~ صائب	[sayib ~ saib]
سایم ~ سائم	[sayim ~ saim]
سایر ~ سائر	[sayir ~ sair]
زائد ~ زاید	[zaid ~ zayid]
زائل ~ زایل	[zail ~ zayil]
جائز ~ جایز	[jaiz ~ jayiz]
دائر ~ دایر	[dair ~ dayir]
دعوا ~ دعوی	[da'wa ~ da'wiy]
عربیات ~ عربیت	['äräbiyat ~ 'äräbiyät]
عجوبه ~ اعجوبه	['äjubä ~ ä'jubä]
اولا ~ اولی	[äwla ~ äwli]

6. پارس تىلىدىن كىرگەن بىر قىسىم سۆز ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

1) سۆز ئالدى ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

با [ba]: سۈپەت ياسىغۇچى ئالدى قوشۇمچە. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «-لىك / -لىق»، «بىلەن» مەنىلىرىگە توغرا كېلىدۇ:

باارادە	[bairadä]	ئىرادىلىك
باعقل	[ba'äql]	ئەقىللىق، ئەقىل بىلەن
باصفا	[basäfa]	ساپالىق، يېقىملىق
بااستعداد	[baisti'dad]	ئىستىدادلىق
باشكوه	bashukuh	دەبدەبىلىك، سۆلەتلىك
بامصلحت	[bamäslähät]	مەسلىھەت بىلەن
باذوق	[bazäwq]	زوق بىلەن

بد [bäd]: يامان، يارىماس، ياۋۇز، يېقىمسىز. سۆز ئالدى قوشۇمچىسى بولۇپ كەلگەندە تۆرلۈك سەلبىي مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

بدخو	[bädxo]	خۇيى سەت، قىلىقى يامان، قىلىقسىز
بدزبان	[bädzäban]	تىلى يامان
بداندام	[bädändam]	خۇنۈك، قوپال
بداقبال	[bädiqbal]	بەختسىز، شۇم تەلەي
بدعمل	[bäd'ämäl]	پەيلى يامان
بدرو	[bädro]	چىرايى سەت، كۆرۈمسىز
بدمهر	[badmihr]	رەھىمسىز، شەپقەتسىز

بر [bär] : ئېلىپ كەتمەك، يۆتماق. شۇ مەنىلەرگە مۇناسىۋەتلىك سۈپەت سۆزلەرنى ياسايدۇ:

برخوردار	[bärxurdar]	بەھر ئالغۇچى، پايدىلانغۇچى
برانداخته	[bäräندaxtä]	ۋەيران، ئۆرۈلگەن، يىقىلغان
برافتاد	[bäräftad]	يىقىق، يىقىلغان، ئاغدۇرۇلغان
برانداز	[bäräندaz]	ۋەيران قىلغۇچى، بۇزغۇچى
برگشته	[bärgäshtä]	چېكىنگەن، ئاغدۇرۇلغان
برجسته	[bärjästä]	ئۇزۇپ چىققان، كۆزگە كۆرۈنەرلىك

بى [bi]: يوق، - سىز. ئىنكار، يوقلۇق ئۇقۇمى ۋە شۇ خىلدىكى كۆچمە مەنىگە ئىگە سۆزلەرنى ياسايدۇ:

بی چاره	[bicharā]	چارىسىز، تەدبىرسىز، ئىلاجسىز
بی خواب	[bixab]	ئۇيقۇسىز، ئويغاق
بیحد	[bihäd]	چەكسىز، چېكى يوق
بی دل	[bidil]	روھسىز، ھالسىز، قايغۇلۇق؛ ئاشىق
بیداد	[bidad]	جەۋر، زۇلۇم، ئادالەتسىزلىك
بی زبان	[bizäban]	تىلسىز؛ ھايۋان
بی نوا	[binäwa]	يوقسۇل؛ بەختسىز؛ ئۇمىدسىز
بی هراس	[bihäras]	قورقۇمسىز، بېپەرۋا

پیش [pesh]: ئىلگىرى، ئالدىن، ئالدى. شۇ مەنىلەرگە مۇناسىۋەتلىك سۆزلەرنى ياسايدۇ:

پیشکه	[peshgäh]	ئۆينىڭ تۆرى، ھۆزۈر، ئالدى
پیش نهاد	[peshnihad]	تۆھپە، تارتۇق
پیشرو	[peshräw]	ئالدىدا يۈرگۈچى، يول باشلىغۇچى
پیش خانه	[peshxanä]	قوبۇل قىلىش ئۆيى، قوبۇلخانا
پیش اب	[peshab]	كىچىك تەرەت، سۇيدۇك
پیش کش	[peshkäsh]	تارتۇق، تۆھپە، سوۋغا

در [där]: رولى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ـ دا/ ـ دە، ـتا/ ـ تە» قوشۇمچىلىرى بىلەن ئوخشاش:

درمیان	[därmiyan]	ئوتتۇرىدا، ئارىدا
درمحل	[därmähāl]	جايىدا، ئۆز ۋاقتىدا
درحقیقت	[därhäqiqät]	ھەقىقەتتە
درواقع	[därwaqi']	دەرۋەقە، ھەقىقەتتە

نا [na]: سىز، ئەمەس. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى تۈرلۈك سۈپەت سۆزلەرنى ياسايدۇ:

ناامید	[naumid]	ئۇمىدسىز
ناپاک	[napak]	پاك ئەمەس، پاسكىنا
ناخوش	[naxush]	يېقىمسىز، كەيپى قاچقان
نامردم	[namärdum]	ئادەمگەرچىلىكى يوق، بېخىل
نامهربان	[namihrban]	مېھرىسىز، رەھىم ـ شەپقەت قىلمايدىغان
ناپدید	[napädid]	كۆرۈنمەيدىغان، كۆرۈنمەس، مەخپي
ناشاد	[nashad]	خۇشال ئەمەس، شاد ئەمەس
ناتوان	[natäwan]	ئاجىز، كۈچسىز، زەئىپ

هم [ham]: ئەسلى باغلىغۇچى بولۇپ، ئالدى قوشۇمچە رولىدا كەلسە بىللىلىك، ئۆزئارا ئالاقىدار ئىكەنلىك مەنىلىرىدىكى بەزى سۈپەت ۋە ئىسىملارنى ياسايدۇ:

همدم	[hämdäm]	ئۇلپەت، ھەمنەپەس، بىرگە يۈرگۈچى

هم دست	[hämdäst]	قولداش، بىرگە ئىشلىگۈچى
همكاسه	[hämkasä]	شىرىك، ھەمتاۋاق
هم اغوش	[hämaghush]	قۇچاقلاشقان
همپای	[hampay]	ھەمراھ، يولداش، ھەمقەدەم
هم فن	[hämfän]	كەسىپداش
همراز	[hämraz]	سىرداش

2) سۆز ئارقا ياسىغۇچى قوشۇمچىلار

ارا ~ ارای [ara ~ aray]: بەزىمەك، تەرتىپلىمەك. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

دل ارا	[dilara]	كۆڭۈلنى شادلاندۇرغۇچى، كۆڭۈلنى بەزىگۈچى
مجلس ارا	[mäjlisara]	مەجلىسنى بەزىگۈچى، بەزمىنى قىزىتقۇچى
ملک ارا	[mulkara]	مەملىكەتنى بەزىگۈچى
محفل ارا	[mähfilara]	مەجلىسنى، بەزمىنى قىزىتقۇچى
كشور ارای	[kishwär aray]	مەملىكەتنى بەزىگۈچى، مەملىكەتنى ئاۋات قىلغۇچى، پادىشاھ
جهان‌ارا~جهان‌ارای	[jähanara~jähanaray]	جاھاننى بەزىگۈچى
مدح ارای	[mädharay]	ماختىغۇچى، مەدھىيە ئېيتقۇچى
خودارا~خودارای	[xudara~xudaray]	ئۆزىنى بەزىگۈچى، ئۆزىنى كۆركەم كۆرسەتكۈچى، مەغرۇر، شۆھرەتپەرەس

اسا [asa]: تىنچلانماق، دەم ئالماق، ئارام ئالماق، راھەتلەنمەك، خاتىرجەم؛ ئوخشاش، كەبى. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

عنبراسا	['änbärasa]	ئەنبەرگە ئوخشاش، ئەنبەردەك
اژدراسا	[äzhdärasa]	ئەجدىھاغا ئوخشاش
دل اسا	[dilasa]	كۆڭۈل راھىتى، يېقىملىق
روح اسا	[ruhasa]	روھلاندۇرغۇچى، راھەتلەندۇرگۈچى
ابراسا	[äbrasa]	بۇلۇتقا ئوخشاش، بۇلۇتتەك
عبیراسا	['äbirasa]	خۇش ھىدلىق؛ خۇش ھىد تارقاتقۇچى، راھەتلەندۇرگۈچى
روان اسا	[räwanasa]	جان كەبى، جاندەك

الود [alod]: ئارىلاش، بۇلغانغان، مىلەنگەن، بۇلغىماق، پاسكىنا قىلماق، مىلىمەك، سۈزمىماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

زهرالود	[zähralud]	زەھەر ئارىلاش، زەھەرلىك
خون الود	[xunalud]	قانغا مىلەنگەن، قان ئارىلاش
شراب الود	[shärab alud]	مەي يۇققان، شاراب ئارىلاش
خواب الود	[xabalud]	ئۇيقۇ ئارىلاش، ئۇيقۇسىرىغان

عنبرالود [ʼänbäralud] ئەنبەر ئارىلاش، قارا ۋە خۇشبۇي
اتش الود [atāsh alud] ئوتلۇق، يالقۇنلۇق، قىزغىن
شكرالود [shakkaralud] شېكەر ئارىلاش، تاتلىق

اموز [amuz]: ئوقۇتماق، ئۆگەتمەك، ئوقۇماق، ئۆگەنمەك، بىلمەك. سۆزلەرگە قۇشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

دانش اموز [danish amuz] بىلىم بەرگۈچى، ئوقۇتقۇچى
دست اموز [däst amuz] قولغا ئۆگىتىلگەن، رام قىلىنغان، قۇل بالا
علم اموز [ʼilm amuz] بىلىم ئالغۇچى؛ ئىلىم ئۆگەتكۈچى
فريب اموز [färib amuz] ھىيلە ـ نەيرەڭ ئۆگەتكۈچى
نواموز [näw amuz] يېڭى ئۆگىتىلگەن

اميز [amiz]: ئارىلاش، ئارىلاشما. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

كل اميز [gul amiz] گۈل ئارىلاش، گۈل ھىدلىق
حرارت اميز[härarät amiz] ھارارەتلىك، قىزغىن
رنک اميز [räng amiz] رەڭ ئارىلاش، رەڭدار
نۇراميز [nur amiz] نۇرلۇق، نۇر ئارىلاش
وفااميز [wäfa amiz] ۋاپا ئارىلاش، ۋاپادارلىق
لطف اميز [lutf amiz] لۇتپى ئارىلاش، ئىلتىپاتلىق
خون اميز [xun amiz] قان ئارىلاش، قانلىق

اور [awär]: ئېلىپ كەلمەك، كەلتۈرمەك. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

دليل اور [dälil awär] دەلىل كەلتۈرگۈچى
نكتەاور [nuktä awär] چوڭقۇر مەنىلىك، چىرايلىق سۆزلىگۈچى، ياخشى جاۋاب قايتۇرغۇچى
پيام اور [päyam awär] خەۋەر كەلتۈرگۈچى، ئۇچۇر يەتكۈزگۈچى
زبان اور [zäban awär] گەپدان، سۆزمەن، ناتىق
باداور [bad awär] شامال كەلتۈرگەن، شامال ئېلىپ كەلگەن

اويز [awiz]: ئاسماق، ئىلماق، ئېسىپ قويماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، «ئېسىلغان، ۋاستە، سوۋغا، ھەدىيە» قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ:

دست اويز [däst awiz] قولدا ئېسىلغان؛ ۋاستە، سوۋغا، ھەدىيە
دلاويز [dil awiz] كۆڭۈلنى بەند قىلغۇچى، كۆڭۈلنى ئىلىندۈرغۇچى

ايين [ayin]: رەسىم، ئادەت، قىلىق، رەۋىش، تەرز، تەرتىپ، ئۇسۇل؛ ئوخشاش، كەبى. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

خلد ايين [xuld ayin] جەننەتتەك، جەننەتتەك بېزەلگەن

بلاغت ایین[bälaghät ayin] بالاغەتلىك، سىيلىق ۋە گۈزەل قىلىقلىق
پاک ایین [pak ayin] پاكىز، ھالال ئىشقا ئادەتلەنگەن
دیوایین [dew ayin] دىۋىسىمان، دىۋىگە ئوخشاش
دانش ایین [danish ayin] بىلىملىك، ئوقۇمۇشلۇق، دانا
ارشاد ایین [irshad ayin] توغرا يولغا ئادەتلەنگەن

انداز[ändaz]: تاشلىماق، ئاتماق، تاشلاش، ئېتىش. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

خاره انداز [xarä ändaz] تاش ئاتقۇچى
سرانداز [sär ändaz] چاققان، ئەپچىل، باتۇر؛ باشقا تاشلىنىدىغان چوڭ رومال
ناوک انداز [nawäk ändaz] ئوق ئاتقۇچى، مەرگەن
سنک انداز [sängg ändaz] تاش ئاتقۇچى
قارورەانداز [qarurä ändaz] قارۇرە (ئىچىگە نېفىت قاچىلانغان شىشە) ئاتقۇچى

اندود [ändud]: سۇۋالغان، قاپلانغان. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

زراندود [zärändud] ئالتۇن قاپلانغان
قیراندود [qiyrandud] قارا بىلەن قاپلانغان، تۇم قارا؛ قاراڭغۇ
سیم زراندود [siymi zärändud] كۈمۈش ئۈستىگە ئالتۇن قاپلانغان
مشک اندود [mushk ändud] مۇشك ئارىلاش، مۇشك ھىدلىق

اندوز[änduz]: ئالماق، ھاسىل قىلماق؛ يىغماق، توپلىماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

غم اندوز [ghäm änduz] غەمكىن، خاپا
سیل اندوز [siyl änduz] سەلگە ئايلانغۇچى
صیقل اندوز [säyqäl änduz] پەردازلىغۇچى، يالتىراتقۇچى
اشک سیل اندوز [äshkisiyl änduz] سەلدەك ئاقىدىغان كۆز يېشى

اندیش [ändish]: ئويلاش، ئويلىنىش، پىكىر قىلىش. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

دوراندیش [durändish] يىراقنى ئويلىغۇچى
ستم اندیش[sitäm ändish] زۇلۇم قىلىشنى ئويلىغۇچى، زۇلۇم قىلغۇچى

انکیز [an'giz]: قوزغىماق، ئويغاتماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

عشرت انکیز ['ishrätän'giz] خۇشاللىق، شادلىق قوزغىغۇچى
وحشت انکیز[wähshätän'giz] قورقۇتقۇچى، ھەيۋەتلىك
بلا انکیز [bäla än'giz] بالا قوزغىغۇچى، پالاكەتكە ئۇچراتقۇچى

اتش انکیز	[ätäsh än'giz]	ئوت قوزغاتقۇچی
خیال انکیز	[xäyal än'giz]	خىيال قوزغاتقۇچی، ئويغا سالغۇچی
حیلت انکیز	[hiylät än'giz]	ھىيله قوزغاتقۇچی
غبارانکیز	[ghubar än'giz]	چاڭ قوزغىغۇچی، توپىلاڭ كۆتۈرگۈچی
شورانکیز	[shor än'giz]	توپىلاڭ كۆتۈرگۈچی، غەۋغا قوزغىغۇچی

افراز ~ فراز[äfraz ~ färaz]: كۆتۈرمەك، چىقارماق، يۇكسەلدۈرمەك، ئۆرلەتمەك؛ خۇرسەن قىلماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

سرافراز~سرفراز	[sär äfraz ~ sär färaz]	يۇكسەك، ئۇلۇغۋار؛ خۇرسەن
کردن فراز	[gärdän färaz]	بوينى غادايغان، تەكەببۇر

افروز ~ فروز[äfruz ~ furuz]: ياندۇرماق، كۆيدۈرمەك، يورۇتماق، روشەن قىلماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

مشعل افروز	[mäsh'äl äfruz]	مەشئەل ياققۇچی، چىراغ ياندۇرغۇچی
دل افروز~دل فروز	[dil äfruz~dil furuz]	كۆڭۈلگە ئوت ياققۇچی، كۆڭۈلنى يورۇتقۇچی
عالم افروز~عالم فروز	['aläm äfruz~'aläm furuz]	دۇنيانى يورۇتقۇچی
شب افروز~شب فروز	[shabäfruz~shäbfuruz]	كېچىنى يورۇتقۇچی
مهرافروز	[mihräfruz]	قۇياشتەك يورۇتقۇچی، نۇرچاچقۇچی
مجلس افروز	[mäjlis äfruz]	مەجلىسنى قىزىتقۇچی
جان افروز~جان فروز	[jan äfruz~jan furuz]	جانغا راھەت بەرگۈچی
کتی فروز	[giti furuz]	دۇنيانى يورۇتقۇچی

افزا ~ افزای[äfza ~ äfzay]: ئاشۇرماق، قوشماق؛ ئارتتۇرماق، ئاشماق، كۆپەيمەك. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

نورافزا	[nuräfza]	نۇرلاندۇرغۇچی
وحشت افزا	[wähshät äfza]	قورقۇنچۇچی، قورقۇشنى ئاشۇرغۇچی
روح افزا	[ruh äfza]	روھلاندۇرغۇچی
نشاط افزا~نشاط افزای	[näshatäfza~näshatäfzay]	خۇرسەنلىك پەيدا قىلغۇچی
محنت افزای	[mihnät äfzay]	مۇشەققەتنى ئارتتۇرغۇچی، قىينىغۇچی

افشان ~ فشان[äfshan ~ fishan]: چاچماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

درافشان~درفشان	[duräfshan~durfishan]	دۇرچاچقۇچی، گۈزەل سۆزلىگۈچی
زرافشان~زرفشان	[zäräfshan~zärfishan]	زەر چاچقۇچی؛ ئالتۇن چېچىلغان
دست افشان	[dästäfshan]	قول سىلكىش، ۋاز كېچىش

مشک افشان～مشک فشان	[mushkäfshan～mushkfishan]	يېقىملىق هىد تارقاتقۇچى، مۇشك چاچقۇچى
اشک فشان	[äshk fishan]	ياش تۆككۈچى، يىغلىغۇچى
کل افشان～کل فشان	[guläfshan～gulfishan]	گۈل چاچقۇچى؛ گۈلدەك ئېچىلىپ تۇرغۇچى
کوهرافشان～کوهرفشان	[gäwhäräfshan～gäwhärfishan]	گۆھەر چاچقۇچى
جان فشان	[jan fishan]	جاننى پىدا قىلغۇچى

افکن[äfgän ～ äfkän]: تاشلىماق، ئاتماق، چاچماق، يىقىتماق؛ سالماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىگە مۇناسىۋەتلىك سۆزلەرنى ياسايدۇ:

شکارافکن	[shikaräfkän]	ئوۋ سالغۇچى
شیرافکن	[shiräfkän]	شىر يىقىتقۇچى، قۇژۇەتلىك
قارورەافکن	[qarurä äfkän]	قارۇرە (نېفىت قاچىلانغان شىشە) ئاتقۇچى
سایه افکن	[sayä äfgän]	سايە سالغۇچى
خاره افکن	[xarä äfkän]	تاش ئاتقۇچى، تاش قازغۇچى
کوه افکن	[kuh äfkän]	تاغ غۇلاتقۇچى، پالۋان
ظلمت افکن	[zulmät äfgän]	قاراڭغۇلۇق سالغۇچى، قاراڭغۇلۇق پەيدا قىلغۇچى، قاراڭغۇلۇق يايغۇچى

بار [bar]: ياغماق، يېغىش. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

خونبار	[xunbar]	قانلىق ياش تۆككۈچى، ئاچچىق يىغلىغۇچى
شکربار	[shäkärbar]	شېكەر ياغدۇرغۇچى، شېرىن سۆزلۈك
اتش بار	[atäsh bar]	ئوت ياغدۇرغۇچى
سر بار	[sär bar]	باشقا چۈشكەن ئېغىرلىق، يۈك
درر بار	[durär bar]	دۇر چاچقۇچى، شائىر
اشکبار	[äshkbar]	ياش تۆككۈچى، يىغلىغۇچى
عنبربار	[ʻänbärbar]	خۇش هىد تارقاتقۇچى
کلبار	[gulbar]	گۈل ياغدۇرغۇچى، گۈل تۆككۈچى
کوهربار	[gäwhär bar]	گۆھەر تارقاتقۇچى، گۆھەر ياغدۇرغۇچى

باز[baz]: ئويناسماق، ئويناتماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

جانباز	[jan baz]	جان بىلەن ئويناشقۇچى
نقش باز	[näqsh baz]	ئويۇنچى، ھىيلىگەر
میمون باز	[mäymunbaz]	مايمۇن ئويناتقۇچى
پاک باز	[pakbaz]	ھالال ئاشىق، ھالال ئويىنىغۇچى
حقه باز	[huqqäbaz]	نەيرەڭۋاز، كۆز بويامچى
لعبت باز	[luʻbätbaz]	نەيرەڭۋاز، ھىيلىگەر

كبوترباز	[käbutärbaz]	كەپتەر ئويناتقۇچى، كەپتەرۋاز
عشق باز	[′ishqbaz]	ئىشققا بېرىلگەن، ئاشىق

بان [ban]: ئەسلى ياسىغۇچى قوشۇمچە. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ «باققۇچى، قارىغۇچى، ئاسرىغۇچى» مەنىلىرىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنى ياسايدۇ:

دشت بان	[däshtban]	قوروقچى، نازارەتچى
جهان بان	[jähan ban]	جاھاننى ئىداره قىلغۇچى، ھۆكۈمران
دربان	[därban]	دەرۋازىۋەن، ئىشىككە قارىغۇچى
كشتى بان	[kishtiban]	كېمىچى، كېمە باشقۇرغۇچى
باغبان	[baghban]	باغقا قارىغۇچى، باغۋەن
سگبان	[sägban]	ئىت باقار، ئىت باققۇچى
ساربان	[sarban]	تۆگە يېتىلىگۈچى، تۆگىگە قارىغۇچى

بخش[bäxsh]: بەرمەك، بېغىشلىماق؛ كەچۈرمەك، ئېھسان. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

جانبخش	[janbäxsh]	جان بېغىشلىغۇچى، جاننى پىدا قىلغۇچى
ملک بخش	[mulk bäxsh]	مال ـ مۈلۈك، بايلىق بەرگۈچى؛ پادىشاھ
كونەبخش	[gunäh bäxsh]	گۇناھىنى كەچۈرگۈچى

بند[bänd]: باغلاش، باغلىماق، ئەتمەك، ياپماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىگە مۇناسىۋەتلىك سۆزلەرنى ياسايدۇ:

دلبند	[dilbänd]	بىراۋغا كۆڭلىنى باغلىغۇچى، ئاشىق
رصدبند	[räsädbänd]	ئاستروئوم؛ مۇنەججىم
تركيب بند	[tärkibbänd]	قىستۇرما بېيتلىق بىر تۈرلۈك شېئىر شەكلى
شهربند	[shähr bänd]	تۈتقۇن
چشم بند	[chäshm bänd]	كۆز باغلىغۇچى
زبان بند	[zäban bänd]	تىلى باغلانغان، تىلى تۇتۇق
كاربند	[Karbänd]	بويسۇنغۇچى

بيز[biz]: چاچماق، سەپمەك، تارقاتماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

عنبربيز	[′änbär biz]	ئەنبەر چاچقۇچى، خۇش ھىد تارقاتقۇچى
عبير بيز	[′äbir biz]	خۇش ھىد تارقاتقۇچى، ئەنبەر ھىدلىق
مشک بيز	[mushk biz]	خۇش ھىد چاچقۇچى، خۇش ھىد تارقاتقۇچى
كل بيز	[gul biz]	گۈل چاچقۇچى، گۈل ھىدىنى تارقاتقۇچى
نسيم‌كل‌بيز	[näsim—i gul biz]	گۈل ھىدىنى تارقاتقۇچى مەيىن شامال

بين[bin ~ biyn]: كۆرۈش، كۆرمەك، قارىماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى

سۆپەت سۆزلەرنی یاسایدۇ:

جهان بین	[jähan bin]	جاهاننی کۆرگۈچی
نقش بین	[näqsh bin]	نەقىش (سۈرەت) كە قارىغۇچى؛ بىرەر نەرسىگە يۈزەكى قاراپ جاۋاب بەرگۈچى
خوردەبین	[xurdä bin]	تۇرلۈك نەرسىلەرنى بىلگۈچى، كۆپنى بىلگۈچى، زېرەك
خودبین	[xud bin]	تەكەببۇر، شەخسىيەتچى، ئۆزىنىلا كۆزلەيدىغان
حقیقت بین	[häqiqät bin]	ھەقىقەتنى كۆرگۈچى، ھەقىقەتچى
دوربین	[dur biyn]	يىراقنى كۆرگۈچى، يىراقتا نەرەر سالغۇچى
مصلحت بین	[mäslähät biyn]	مەسلىھەت كۆرسەتكۈچى، توغرا يول كۆرسەتكۈچى

پاش[pash]: چاچماق، سەپمەك. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى یاسایدۇ:

کوهرپاش	[gäwhär pash]	گۆھەر چاچقۇچى
سیم پاش	[siym pash]	كۈمۈش چاچقۇچى، ياش ئاققۇزغۇچى

پرست[päräst]: تەلپۈنۈش، بېرىلىش، ئىخلاس قىلىش، ھۆرمەت قىلىش، چوقۇنۇش. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى یاسایدۇ:

باده پرست	[badä päräst]	مەيگە، ئىچكۈلۈككە بېرىلگەن؛ ساقى
اتش پرست	[atäsh päräst]	ئوتقا تەلپۈنگۈچى، ئوتقا چوقۇنغۇچى
پایین پرست	[payin päräst]	ئۆزىنى تۆۋەن تۇتقۇچى، كەمتەر
حکمت پرست	[hikmät päräst]	دانىشمەن؛ پەيلاسوپ
یزدان پرست	[yäzdan päräst]	خۇداپەرەس
خودپرست	[xud päräst]	تەكەببۇر، شەخسىيەتچى، مەنمەنچى

پرداز[pärdaz]: باشلىماق، كىرىشمەك، شۇغۇللانماق؛ يالتىراتماق، پارقىراتماق، پەردازلىماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىگە مۇناسىۋەتلىك سۆزلەرنى یاسایدۇ:

نکته‌پرداز	[nuktäpärdaz]	مەنىلىك سۆزلىگۈچى، چىرايلىق سۆزلىگۈچى
خاره‌پرداز	[xaräpärdaz]	تاش يۇنغۇچى، تاشنى تاراشلاپ پەردازلىغۇچى
خانه‌پرداز	[xanäpärdaz]	ئۆينى بېزىگۈچى
فسانه‌پرداز	[fäsanäpärdaz]	ھېكايە ئېيتقۇچى، داستانچى
چاره‌پرداز	[charäpärdaz]	چارە قىلغۇچى، ئىلاج تاپقۇچى
عیش پرداز	[ʻäysh pärdaz]	تىرىكچىلىك قىلغۇچى، ئۆمۈر ئۆتكۈزگۈچى
معجزه پرداز	[muʻjizäpärdaz]	مۆجىزە ياراتقۇچى، كارامەت كۆرسەتكۈچى
نوحه‌پرداز	[näwhäpärdaz]	ناله قىلىپ، ئۇن تارتىپ يىغلىغۇچى

پرور[pärwär]: تەربىيىلىمەك، يېتىشرۇرمەك، باقماق؛ قۇۋۋەتلەندۇرمەك، جانلاند-

دۇرماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

جان پرور	[janpärwär]	جانلاندۇرغۇچى، قۇۋۋەتلەندۇرگۈچى
خرد پرور	[xirädpärwär]	ئەقىللىق، دانىشمەن
روح پرور	[ruhpärwär]	روھلاندۇرغۇچى، پەرۋىش قىلغۇچى
دون پرور	[dunpärwär]	يامانلارنى يېتىشتۇرگۈچى
غم پرور	[ghämpärwär]	غەم بىلەن ئۆسكەن، غەمكىن

پذير [pazir]: قوبۇل قىلماق، قوبۇل قىلىش، ماقۇل بولۇش. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

دلپذير	[dilpäzir]	كۆڭۈلگە ياقىدۇچى، يېقىملىق
پندپذير	[pänd päzir]	نەسىھەت ئاڭلىغۇچى، نەسىھەتنى قوبۇل قىلغۇچى
فرمان پذير	[färman päzir]	پەرماننى بېجىرگۈچى، بويسۇنغۇچى
حرارت پذير	[härarät päzir]	هارارەتلىك؛ قىزغىن
خاطرپذير	[xatir päzir]	كۆڭۈلگە ياقىدىغان، يېقىملىق
اصلاح پذير	[islah päzir]	كېلىشەڭگۇ، كېلىشتۇرسە بولىدىغان

پيما ~ پيمای [päyma ~ päymay]: ئىچىمەك؛ ئۆلچىمەك، تارتماق؛ ئۆتمەك، كەزمەك، يۈرمەك، ماڭماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

دشت پيما	[däshtpäyma]	سەھرادا يۈرگۈچى
باده‌پيما~باده‌پيمای	[badäpäyma~badäpäymay]	مەي تۇتقۇچى، ساقي، مەي ئىچكۈچى
بحرپيما~بحرپيمای	[bährpäyma~bährpäymay]	دەريا كەزگۈچى؛ دېڭىز سایاھەتچىسى
قدح پيما	[qädähpäyma]	مەي تۇتقۇچى، مەي قۇيغۇچى، ساقي
جهان‌پيما~جهان‌پيمای	[jähanpäyma~jähanpäymay]	جاھان كەزگۈچى، جاھانكەشتى
اسمان پيما	[asman päyma]	ئاسماندا سەيلە قىلغۇچى

پيوند [päywänd]: ئۇلىماق، ئۇلاشتۇرماق، بىرلەشتۇرمەك. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىگە مۇناسىۋەتلىك سۆزلەرنى ياسايدۇ:

پاک پيوند	[pak päywänd]	ئېسىلزادە، نەسلى پاك
فلک پيوند	[fäläk päywänd]	يۇكسەك، پەلەككە تۇتاشقان
دردپيوند	[därd päywänd]	دەردلىك
فسانه‌پيوند	[fäsanä päywänd]	ھېكايە ئېيتقۇچى، داستانچى
قيدپيوند	[qäyd päywänd]	بەند قىلغۇچى، باغلىغۇچى
هوس پيوند	[häwäs päywänd]	ھەۋەس قىلغۇچى، ھەۋەسكە بېرىلگەن

پيکر [päykär]: ھەيكەل، گەۋدە؛ سۈرەت. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۈپەت سۆزلەرنى ياسايدۇ:

ديوپيکر	[dew päykär]	دېۋە سۈرەتلىك، گەۋدىسى زور
ماه‌پيکر	[mah päykär]	ئاي سۈرەتلىك، گۈزەل

زرپیکر	[zär päykär]	ئالتۇن رەڭلىك، ئالتۇن تۇسلۇك
تواناپیکر	[täwana päykär]	گەۋدىسى زور، كۈچلۈك
كوەپیکر	[kuh päykär]	گەۋدىسى زور، ھەيۋەتلىك

پوش [posh]: كىيىمەك، ياپماق، قاپلىماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

گلكون پوش	[gulgun posh]	گۈلدەك كىيىنگەن
جرم پوش	[jurm posh]	ئەيىب ياپقۇچى
خرقەپوش	[xirqä posh]	دەرۋىش
سیەپوش	[siyäh posh]	قارا كىيگەن
سرپوش	[sär posh]	باش كىيىم
سبز پوش	[säbz posh]	يېشىل كىيىنگۈچى
عیب پوش	[ʼäyb posh]	ئەيىب ياپقۇچى، سىر يوشۇرغۇچى

پیشە [pishä]: ھۈنەر، كەسىپ، ئادەت. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

تعدی پیشە	[täʼäddi pishä]	زۇلۇم قىلغۇچى، زۇلۇم قىلىشقا ئادەتلەنگەن
حكمت پیشە	[hikmät pishä]	دانىشمەن، پەيلاسوپ
عاشق پیشە	[ʼashiq pishä]	بېرىلگەن ئاشىق
سودا پیشە	[säwdapishä]	سودىگەر
خرد پیشە	[xiräd pishä]	ئەقىللىق، دانا، ئويلاپ ئىش قىلغۇچى
هم پیشە	[häm pishä]	كەسىپداش
حیل پیشە	[hiyäl pishä]	ھىيلىگەر

تاب[tab]: يورۇتۇش، كۆيدۈرۈش، ئىسسىتىش؛ نۇرلانماق، تاۋلانماق، يالتىرىماق؛ تولغىنىش، ھارارەت. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

جهان تاب	[jähan tab]	ئالەمنى يورۇتقۇچى، قىزدۇرغۇچى
جگرتاب	[jigär tab]	جىگەرنى كۆيدۈرگۈچى، ئۆرتىگۈچى
عالم تاب	[ʼalämtab]	دۇنيانى يورۇتقۇچى، ئالەمگە ھارارەت بەرگۈچى
سیه تاب	[siyähtab]	قاراتۇس، قارا تۇستە تاۋلانغۇچى
كوشه تاب	[gushä tab]	چالغۇ ئەسۋابلارنىڭ قۇلىقى؛ تولغىنىش
مهرجهان‌تاب	[mihr—i jähan tab]	جاھانغا ھارارەت بەرگۈچى، جاھاننى يورۇتقۇچى قۇياش

تراش[tärash]: يونماق، قىرماق، تاراشلىماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

دوک تراش	[duktärash]	يىكچى

بت تراش	[buttärash]	بۇت ياسىغۇچى
خاراتراش	[xaratärash]	تاش يونىغۇچى، تاشتاراش

جو ~ جوی [jo ~ joy]: قېدىرماق، ئاختۇرماق، ئىزدىمەك، تاپماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

دلجو~دلجوی	[diljo~diljoy]	كۆڭۈل سورىغۇچى، كۆڭۈل ئىزدىگۈچى، كۆڭۈلگە تەسەللىي بەرگۈچى، ئەركىلەتكۈچى
بلاجو~بلاجوی	[bälajo~bälajoy]	بالا ـ قازا ئىزدىگۈچى، پىتنە پەيدا قىلىشنى ئويلىغۇچى
عیبجو~عیبجوی	[ʻäybjo~ʻäybjoy]	ئەيىب ئىزدىگۈچى، كەمىستكۈچى
چارەجو~چارەجوی	[charäjo~charäjoy]	چارە، ئىلاج ئىزدىگۈچى
کام جو~کام جوی	[kamjo~kamjoy]	مەقسەتكە يېتىشنى ئىزدىگۈچى
جستجو~جستجوی	[justujo~justujoy]	قېدىرىش، ئاختۇرۇش، ئىزدەش

خوار ~ خور [xar ~ xor]: يېمەك، ئىچمەك. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

خونخوار~خون‌خور	[xunxar~xunxor]	قان ئىچكۈچى، قانخور
غمخوار	[ghämxar]	: غەم يېگۈچى، غەمخور، مېھرىبان
قدح خوار	[qädäh xar]	مەي ئىچكۈچى، قەدەھ كۆتۈرگۈچى؛ ساقى
شتل خوار	[shätäl xar]	چوتا ئايرىغۇچى، چوتاچى
جگر خوار	[jigär xar]	قىينىغۇچى، ئازابلىغۇچى
جرعەخوار	[jurʻä xar]	مەي ئىچكۈچى

خوان [xan]: ئېيتماق، ئوقۇماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

محراب خوان	[mihrab xan]	مېھرابتا ۋەز ئېيتقۇچى
پریخوان~پری خان	[pärixan]	باخشى، دۇئاخان
خوشخوان	[xush xan]	يېقىملىق، تەسىرلىك ئوقۇغۇچى
قصەخوان	[qissäxan]	ھېكايىچى، قىسسە ئېيتقۇچى

[xah]خواه: خالىماق، ئىزدىمەك، ئارزۇ قىلماق، ئۈمىد قىلماق، ئويلىماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ

دلخواه	[dilxah]	كۆڭۈل خالىغان، يېقىملىق
ارزوخواه	[arzuxah]	ئارزۇ قىلغۇچى، خالىغۇچى، ئۈمىدۋار
دادخواه	[dadxah]	ئادالەت تەلەپ قىلغۇچى، ئادالەت ئىزدىگۈچى
کینەخواه	[kiynäxah]	ئاداۋەت ساقلىغۇچى، دۈشمەنلىك قىلغۇچى

چاره خواه [charäxah] چاره، ئىلاج ئىزدىگۈچى

دار [dar]: ئىگە بولماق، بار بولماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

سپەدار [sipähdar] ئەسكەر باشلىقى، سەركەردە
تحويل دار [tähwildar] خەزىنىچى
خزينەدار [xäzinädar] خەزىنىچى، خەزىنە ساقلىغۇچى
ايينەدار [ayinädar] ئەينەك ساقلىغۇچى، ئەينەك تۇتقۇچى
پايدار [paydar] ئاساسلىق، مەھكەم، بەرقارار
قلعەدار [qäl'ädar] قورغان ساقچىسى
جهاندار [jähandar] جاھاننى ئىگىلىگۈچى، جاھاننى ئىدارە قىلغۇچى

دان [dan]: بىلىش، بىلىمەك. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

نكتەدان [nuktädan] سۆزگە مەنە ئېيتقۇچى، ناتىق
سخندان [suxändan] سۆز ئۇستىسى، چىرايلىق ۋە ئورۇنلۇق سۆزلەگۈچى
خورده دان [xurdädan] ئەقىل نازۇك نەرسىلەرنىمۇ بىلگۈچى
بسياردان [bisyardan] كۆپنى بىلگۈچى، دانىشمەن

ران [ran]: كەتكۈزمەك، ھەيدىمەك، قوغلىماق؛ يۈرگۈزمەك. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

ضعف ران [zä'fran] ھالسىزلىقنى كەتكۈزگۈچى، داۋا
حكمران [hukmran] ھۆكۈم يۈرگۈزگۈچى، پادىشاھ
كامران [kamran] ئۆز مەقسىتىگە ئېرىشكەن، بەختلىك؛ ھاكىم

ربا ~ ربای [räba ~ räbay]: تارتىۋالماق، ئېلىپ قاچماق؛ مەپتۇن قىلماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىلەردىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

اهن ربا [ahänräba] ئۆزىگە تارتقۇچى، ماگنىت
دلربا [dilräba] دىلنى تارتقۇچى، دىلنى مەپتۇن قىلغۇچى
هوش ربای [hushräbay] ھوشسىزلاندۇرغۇچى
پرده‌ربا [pärdäräba] پەردىنى كۆتۈرمەك
كهربا [kähräba] سامان تارتقۇچى، كەھرىۋا

رو [räw]: ماڭماق، كەتمەك، يۈرمەك، كەزمەك. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

پيشرو [pish räw] ئالدىدا ماڭغۇچى، يول باشلىغۇچى
راست رو [rast räw] توغرا يۈرگۈچى، توغرا كىشى
ره‌رو [räh räw] يول يۈرگۈچى، سایاھەتچى
شب رو [shäb räw] كېچىسى يول يۈرگۈچى؛ ئوغرى
پاک رو [pak räw] پاك يۈرگۈچى، ئۆزىنى پاك تۇتقۇچى

دشت رو	[däsht räw]	سەھرادا يۈرگۈچى، سەھرانى كەزگۈچى
برق رو	[bärq räw]	چاقماقتەك تېز يۈرگۈچى، چاپقۇر
افلاک رو	[äflak räw]	ئاسمان كېزەر، ئاسماننى سەيلە قىلغۇچى

رو ~ روی[ro ~ roy]: يۈز، بەت. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

لالەروی	[laläroy]	لالە يۈزلۈك، قىزىل يۈزلۈك
خودرو~خودروی	[xudro ~ xudroy]	ياۋا، ئۆزى ئۆسكەن
كل خودرو	[gul—i xudro]	ئۆزى ئۆسۈپ قالغان گۈل، ياۋاگۈل
اشناروی	[ashnaroy]	تونۇش، دوست سۈپەت
افتاب رو	[aftabro]	قۇياش يۈزلۈك، گۈزەل
سيەرو~سيەروی	[siyähro~siyähroy]	قارا يۈز، مۇتەھەم

ريز [riz ~ riyz]: تۆكمەك، چاچماق؛ ئاقماق، ئاققۇزماق؛ چۈشمەك، پارچىلانماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

كوھرريز	[gäwhärriz]	گۆھەر چاچقۇچى
خونريز	[xunriz]	قان تۆككۈچى، قان ئاققۇزغۇچى، رەھىمسىز
اشک ريز	[äshkriz]	ياش ئاققۇزغۇچى
عرق ريز	[ʻäräqriz]	تەر تۆككۈچى
نكتەريز	[nuktäriz]	چوڭقۇر مەنىلىك سۆز ئېيتقۇچى
خارەريز	[xaräriz]	تاش پارچىلىغۇچى
شكرريز	[shäkärriyz]	شېكەر تۆككۈچى، يېقىملىق سۆزلىگۈچى
ضياريز	[ziyariyz]	نۇر چاچقۇچى، يورۇتقۇچى
برک ريز	[bärgriyz]	يوپۇرماق تۆككۈچى، كۈز

زاد ~ زادە[zad ~ zadä]: تۇغۇلغان؛ پەرزەنت، ئەۋلاد، بالا. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

شھزادە	[shähzadä]	شاھزادە
پريزاد~پريزادە	[pärizad ~ pärizadä]	پەرى ئەۋلادى، گۈزەل
ادميزاد	[adämiyzad]	ئادەم بالىسى، ئادەمزات
ملک زاد	[mälikzad]	پادىشاھ ئەۋلادى
ديوزاد	[dewzad]	دىۋىنىڭ بالىسى، دىۋدىن تۇغۇلغان
طفل زاد	[tifl zad]	يېڭى تۇغۇلغان

زار [zar]: ئەسلىي ياسىغۇچى قوشۇمچە. ئىسىملارغا قوشۇلۇپ «جاي، ماكان» مەنىسىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ. رولى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بىلەن ئوخشاش:

كلزار	[gulzar]	گۈلزار، گۈللۈك
لالەزار	[laläzar]	لالەگۈل ئېچىلىپ تۇرغان مەيدان

سبزەزار [säbzäzar] مايسزار ؛ ئوتلاق
نركس زار [närgiszar] نەرگىس گۈل ئېچىلىپ تۇرغان جاي

سا ~ سای [sa ~ say]: سۈرتۈلگەن، سۈرتمەك، تەگمەك، يۇقماق، يەتمەك. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

عنبرسا~عنبرسای ['änbärsa~'änbärsay] ئەنبەر سۈرتۈلگەن، خۇش بۇي
عرش سا ['ärshsa] ئەرشكە يەتكەن، ئەڭ يۇكسەك
كردون سای [gärdunsay] كۆككە يەتكەن؛ كۆكتە يۇرگۈچى
مشكسا~مشكسای [mushksa~mushksay] قارا سۈركىگۈچى، قارايتقۇچى
سمنسا~سمنسای [sumänsa~sumänsay] ياسىمەن گۈلىگە ئوخشىغان، گۈزەل؛ خۇش بۇي ھىد تارقاتقۇچى

سار [sar]: ئەسلى ياسىغۇچى قوشۇمچە. ئىسىملارغا قوشۇلۇپ (1) بىرەر جايدا بىرەر نەرسىنىڭ مول بولۇشى ياكى شۇنداق جاينىڭ كۆپلۈكى؛ (2) ئوخشاش، كەبى؛ (3) بىرەر سۈپەتكە ئىگە بولۇشى قاتارلىق مەنىلەردىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

كوھسار [kohsar] تاغلىق جاي
چشمەسار [chäshmäsar] بۇلاق بار جاي
شرمسار [shärmsar] ئۇياتلىق
نمک سار [nämäksar] تۇزى مول جاي
ديوسار [dewsar] دىۋىدەك، دىۋىگە ئوخشاش
نكونسار [nigunsar] ئاستىن ـ ئۈستۈن، ئاغدۇرۇلغان
شاخسار [shaxsar] شاخ ـ پۇتاقلار
خاكسار [xaksar] توپىغا ئوخشاش

ساز [saz]: قىلماق، ياسىماق، قۇرماق، تۇزەتمەك، ياراتماق، ئىشلىمەك، بېجىرمەك. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

كارساز [karsaz] ئىش بېجىرگۈچى
عشوەساز ['ishwäsaz] ناز ـ كەرەشمە قىلغۇچى
نوحەساز [näwhäsaz] ناله قىلغۇچى
نقش ساز [näqshsaz] نەققاش
فكرت ساز [fikrätsaz] خىيالپەرەس، خىيالغا بېرىلگەن
شعبده ساز [shu'bädäsaz] نەيرەڭ‌ۋاز، كۆز باغلىغۇچى
غاليه ساز [ghaliyäsaz] خۇش ھىد تارقاتقۇچى
انجمن ساز [änjumänsaz] كېڭەش بىلەن ئىش قىلغۇچى

سرا ~ سرای [sära ~ säray] I : سۆزلىمەك، ئېيتماق، كۈيلىمەك. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

دستان سرا~دستان سرای [dästansära~dästansäray] ھېكايە، داستان ئېيتقۇچى

نكته‌سرا	[nuktä sära]	مەنىلىك، چىرايلىق سۆزلىگۈچى
نغمه‌سرا~نغمه‌سراى	[näghmäsära ~ näghmäsäray]	كۈيلىگۈچى، نەغمىكەش
الحان سرا	[älhan sära]	غەزەلچى، غەزەلخان
بوستان سرا	[bostan sära]	بوستاندا سايرىغۇچى، بۇلبۇل
مدح سرا	[mädh sära]	ماختىغۇچى، مەدھىيە ئېيتقۇچى

سرا ~ سراى [sära ~ säray] II : ئۆي، خانا، جاي، قەسىر. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

ماتم سرا	[matäm sära]	ماتەم، قايغۇ ئۆي
حرم سرا~حرم سراى	[härām sära~härām säray]	ئىچكى هويلا، ئوردا، هەرەمخانا
خواجه سراى	[xajä säray]	ئىچكى خىزمەتچى، مەهرەم، قۇل
خلوت سرا~خلوت سراى	[xilwät sära~xilwät säray]	يالغۇزلۇق ئۆيى، خالىي جاي
عشرت سرا	[ʻishrätsära]	ئىشرەتخانا، قەسىر، ساراي
دولت سرا	[dāwlätsära]	پادىشاھ قەسرى

سرشت [sirisht]: ياراتىلىش، تەبىئەت، خۇلق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىگە مۇناسىۋەتلىك سۆزلەرنى ياسايدۇ:

عصيان سرشت	[ʻisyan sirisht]	گۇناھقا بېرىلگەن، ئىتائەتسىز
عنبرسرشت	[ʻänbär sirisht]	ئەنبەر ئارىلاش، خۇش بۇي
مينوسرشت	[miynu sirisht]	كۆكلەم، يېشىللىق
حكمت سرشت	[hikmät sirisht]	هېكمەتلىك، سىرلىق
غم سرشت	[ghām sirisht]	غەمكىن تەبىئەت، غەمگە پاتقان
عبيرسرشت	[ʻäbir sirisht]	ئەنبەر ئارىلاش، خۇش بۇي

سنج [sänj]: ئۆلچىمەك، تارتماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىگە مۇناسىۋەتلىك سۆزلەرنى ياسايدۇ:

خزانه‌سنج	[xäzanä sänj]	خەزىنە ئىگىسى، خەزىنىچى
سخن سنج	[suxänsänj]	سۆزمەن، سۆزگە چېچەن
چاره سنج	[charä sänj]	چارە، ئىلاج تاپقۇچى
غصه سنج	[ghussä sänj]	غەم چەككۈچى، قايغۇرغۇچى
تاءريخ سنج	[tärix sänj]	تارىخنى تەكشۈرگۈچى، تارىخچى

سوز [soz]: كۆيدۈرمەك، ئۆرتىمەك. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

جهان سوز	[jähan soz]	جاھاننى كۆيدۈرگۈچى، ئۆرتىگۈچى
جگرسوز	[jigär soz]	(1) غەمخور، غەمخورلۇق قىلغۇچى؛ (2) ئازابلىغۇچى، قىينىغۇچى
جان سوز	[jan soz]	جاننى كۆيدۈرگۈچى، قىينىغۇچى

دلسوز	[dil soz]	دىلنى كۆيدۈرگۈچى؛ دىلى ئۆرتەنگەن
عالم سوز	[ʼaläm soz]	دۇنيانى ئۆرتىگۈچى
سينه سوز	[siynä soz]	يۈرەكنى كۆيدۈرگۈچى، ئۆرتىگۈچى
افلاک سوز	[äflak soz]	كۆكنى كۆيدۈرگۈچى، ئۆرتىگۈچى
افاق سوز	[afaq soz]	جاهاننى كۆيدۈرگۈچى

ستان [sitan]: ئالماق، ئىگىلىمەك، بويسۇندۇرماق، قوبۇل قىلماق؛ [istan] شەكىلده جاي، ئورۇن. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

دلستان	[dil sitan]	كۆڭۈل ئالغۇچى، كۆڭۈلنى ئەسىر قىلغۇچى
جان ستان	[jan sitan]	جان ئالغۇچى، هالاك قىلغۇچى
كشورستان	[kishwär sitan]	مەملىكەتنى بويسۇندۇرغۇچى، جاهانگىر
ملک ستان	[mulk sitan]	مەملىكەتنى بويسۇندۇرغۇچى، پادىشاه
كلستان	[gulistan]	گۈللۈك، گۈلىستان
شبستان	[shäbistan]	كېچىلىك ياتاق، قاراڭغۇ جاي
شكرستان	[shäkäristan]	شېرىن سۆهبەت، مەشۇقنىڭ لېۋى
شهرستان	[shähäristan]	كاتتا شەهەر؛ شەهەر قورغىنى
خارستان	[xaristan]	تىكەنلىك، تىكەنزار
دبستان	[däbistan]	ئوقۇش ئۆيى، باشلانغۇچ مەكتەپ
كزستان	[gäzistan]	يۇلغۇنزار، يۇلغۇن ئۆسىدىغان جاي

شكن [shikän]: سىنماق، سىندۇرماق، بۇزماق؛ يەڭمەك. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

دلشكن	[dilshikän]	خاپا قىلغۇچى، ئازار بەرگۈچى
لشكرشكن	[läshkärshikän]	غەلىبە قازانغان، غالىب
صف شكن	[säfshikän]	سەپنى بۇزغۇچى، باتۇر
شكرشكن	[shäkkärshikän]	شېرىن سۆز
خودشكن	[xud shikän]	ئۆزىنى كەمسىتكۈچى، كەمتەر
بت شكن	[butshikän]	بۇت سىندۇرغۇچى

شناس [shinas ~ shunas]: تونۇماق، بىلمەك، پەرقلەندۈرمەك. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

رەشناس	[rähshinas]	يول بىلگۈچى
تخمين شناس	[täxminshinas]	مۆلچەرلىگۈچى، هېسابلاپ چىققۇچى
انجوم شناس	[änjumshunas]	يۇلتۇزشۇناس، ئاستىرونوم
حق شناس	[häqshunas]	هەقنى تونۇغۇچى، كىشىنىڭ ياخشىلىقلىرىنى تەقدىرلىگۈچى، ياخشىلىقنى بىلىدىغان
جامعەشناس	[jamiʼä shinas]	جەمئىيەتشۇناس

فروش [furush]: سېتىش، ساتماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى

ياسايدۇ:

مى فروش	[mäyfurush]	مەي ساتقۇچى
بادەفروش	[badäfurush]	ئىچىملىك ساتقۇچى
خودفروش	[xudfurush]	ئۆزىنى بازارغا سالغۇچى، ماختانچاق
ذهدفروش	[zuhdfurush]	زاهىدلىقنى بازارغا سالغۇچى؛ ساختا، يالما سوپى

فزا ~ فزای [fiza~fizay]: ئاشۇرماق، قوشماق، ئارتتۇرماق؛ ئاشماق، كۆپەيمەك. بىلدۇرىدىغان مەنىسى «افزا ~ افزای» بىلەن ئوخشاش:

طرب فزا	[täräbfiza]	شادلاندۇرغۇچى، خۇشاللىقنى ئاشۇرغۇچى
جانفزا~جانفزای	[janfiza~janfizay]	جانلاندۇرغۇچى، جانغا راھەت بەرگۈچى
فرهفزا	[färähfiza]	شادلاندۇرغۇچى
حرارت فزای	[härarätfizay]	هارارەتنى ئارتتۇرغۇچى
بسط فزای	[bästfizay]	شادلىقنى، خۇرسەنلىكنى ئارتتۇرغۇچى
وحشت فزای	[wähshätfizay]	قورقۇتقۇچى، قورقۇشنى ئاشۇرغۇچى

كار [kar]: ئىش، خىزمەت، ئەمگەك. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىگە مۇناسىۋەتلىك سۆزلەرنى ياسايدۇ:

جفاكار	[jäfakar]	جاپا سالغۇچى، قىينىغۇچى
جزع كار	[jäzä′kar]	داد ـ پەرياد قىلغۇچى، تاقەتسىز
هرزەكار	[härzäkar]	بىھۇدە ئىش قىلغۇچى
پايكار	[paykar]	سىلىق يىغقۇچى، خىزمەتكار
سيەكار	[siyähkar]	يامان ئىش قىلغۇچى
ستم كار	[sitäm kar]	زالىم، ئازابلىغۇچى
سركار	[särkar]	ئىش بېشى، نازارەتچى

كام[kam]: تىلەك، ئىستەك، مەقسەت. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىگە مۇناسىۋەتلىك سۆزلەرنى ياسايدۇ:

شيرين كام	[shirinkam]	خۇش ۋاقىت، خۇرسەن
تلخ كام	[tälxkam]	قايغۇلۇق، تۇرمۇشى قىينىچىلىقتا ئۆتىدىغان، ئۇمىدسىز
شادكام	[shadkam]	شاد، خۇرسەن

كش [käsh]: تارتماق، سۆرىمەك، توشماق؛ ئالماق؛ چەكمەك؛ ئىچمەك؛ تايانماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

رشتەكش	[rishtä käsh]	كەشتە تىككۈچى، گۈل چەككۈچى
غم كش	[ghäm käsh]	غەم تارتقۇچى، ئەلەم چەككۈچى
دلكش	[dilkäsh]	دىلنى تارتىدىغان، جەزبىلىك، يېقىملىق

جاروب كش [jarubkäsh] سۈپۈرگۈچى
قدح كش [qādähkäsh] . مەي ئىچكۈچى؛ قەدەھ كۆتۈرگۈچى
عصاكش [ʼäsa käsh] ھاسىغا تايانغۇچى، ھاسىلىق

كوش [kosh]: ھەربىر قىلماق، ئىنتىلمەك، تىرىشماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

جفا كوش [jäfa kosh] جاپا قىلىشقا تىرىشقۇچى
تيز كوش [tez kosh] تېز ھەربىر قىلىدىغان، چاققان
چاره كوش [charä kosh] چارە تېپىشقا تىرىشقۇچى
سخت كوش [säxt kosh] قاتتىق تىرىشقۇچى
رحيل كوش [rähil kosh] يولغا سالغۇچى
خطا كوش [xäta kosh] خاتا، گۇناھلىق ئىشلار بىلەن ھەپىلەشكۈچى

كش [kush]: ئۆلتۈرمەك، سويماق؛ ئۆچۈرمەك. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

اژدهاكش [äzhdähakush] ئەجدىھا ئۆلتۈرگۈچى، باتۇر
مردم كش [märdämkush] ئادەم ئۆلتۈرگۈچى، قاتىل
ديوكش [dewkush] دىۋە ئۆلتۈرگۈچى، باتۇر
ذهادكش [zuhad kush] زاھىدلارنى ئۆلتۈرگۈچى
مظلوم كش [mäzlumkush] ئېزىلگەنلەرنى ئۆلتۈرگۈچى، زالىم
ادم كش [adämikush] ئادەم ئۆلتۈرگۈچى، قاتىل

كشا ~ كشاى[kusha ~ kushay]: ئاچماق، يەشمەك، شادلاندۇرماق، باشلىماق، بويسۇندۇرماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

دلكشا~دلكشاى [dilkusha~dilkushay] كۆڭۈلنى ئاچقۇچى، كۆڭۈلنى شادلاندۇرغۇچى
كره‌كشا~كره‌كشاى [girihkusha~girihkushay] چىگىش، تۇگۈنلەرنى يەشكۈچى، قىيىن ئىشلارنى ھەل قىلغۇچى
كشوركشا~كشوركشاى[kishwärkush~kishwärkushay] مەملىكەتنى بويسۇندۇرغۇچى، پادىشاھ
چهره‌كشا~چهره‌كشاى [chehräkusha~chehräkushay] شادلاندۇرغۇچى، خۇشال قىلغۇچى
بال كشاى [bal kushay] قانات يايغۇچى، قانات قاققۇچى

كردار [kirdar]: قىلىق، ئىش، رەۋىش، تەرز، كۆرۈنۈش؛ ئوخشاش، ـدەك، ـتەك. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

كافوركردار [kafurkirdar] كاپۇرغا ئوخشاش، ئاپئاق
سهاكردار [suhakirdar] سۇھا يۇلتۇزىغا ئوخشاش، غۇۋۇا، تۇتۇق كۆرۈنىدىغان

هوش كردار	[hushkirdar]	هوشلۇق، هوشيار
ابركردار	[äbrkirdar]	بۇلۇتقا ئوخشاش، بۇلۇتلۇق
ايينەكردار	[ayinäkirdar]	ئەينەكتەك، تىنىق
اسدكردار	[äsäd kirdar]	ئارسلانغا ئوخشاش، شىجائەتلىك
بدكردار	[bädkirdar]	يامان قىلىقلىق، يامان تەبىئەتلىك

كيش [kish]: ئادەت، يول، مەسلەك. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

ازادەكيش	[azadäkish]	نازۇك تەبىئەتلىك
ورعكيش	[wärä'kish]	پەرھىزكار، تەقۋادار
غدركيش	[ghädrkish]	ئالدامچى، خىيانەتچى، ۋاپاسىز
هرزەكيش	[härzäkish]	بىھۇدە سۆزلىگۈچى
ظلم كيش	[zulmkish]	زۇلۇم قىلىشقا ئادەتلەنگەن
كرم كيش	[kärämkish]	كەرەم قىلغۇچى
جفاكيش	[jäfakish]	جاپا قىلىشقا ئادەتلەنگەن

كاه~كه [gah ~ gäh]: جاي، ئۇرۇن، ماكان، سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

قبلەكاه~قبلەكه	[qiblägah~qiblägäh]	يۇزلىنىدىغان جاي؛ ھامىي، ئاتا
دركاه ~ دركه	[därgah~därgäh]	ئىشىك، بوسۇغا؛ ئوردا، ساراي
باركاه~باركه	[bargah~bargäh]	پادىشاھ ساربىي، پادىشاھ قوبۇلخانىسى
بزم كاه~بزم كه	[bäzmgah~bäzmgäh]	بەزمە جايى، سۆھبەتخانا
نزهت كاه~نزهتكه	[nuz'hätgah~nz'hätgäh]	كۆڭۈل ئېچىش جايى، ئەيش-ئىشرەت جايى
نقطەكاه	[nuqtägah]	بىرەر نەرسىنىڭ ئوتتۇرىسى، مەركىزى

كر [gär]: قىلماق، ئەتمەك، شۇغۇللانماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

برزەكر	[bärzägär]	تېرىمچى، دېھقان
بيدادكر	[bidadgär]	زۇلۇم قىلغۇچى، زالىم، ئادالەتسىز
جلوەكر	[jilwägär]	جىلۋە قىلغۇچى، جىلۋە بىلەن كۆرۈنگۈچى
كاركر	[kargär]	ئىشچى، خىزمەتچى
پيغام كر	[päyghamgär]	خەۋەر قىلغۇچى، خەۋەرچى
صيدكر	[säydgär]	ئوۋچى
خنياكر	[xunyagär]	سازەندە؛ غەزەلچى

كو～كوى [go ～ goy]: دېمەك، سۆزلىمەك، ئېيتماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

تورکیکوی	[türkiygoy]	تۈركىي تىلدا سۆزلەشكۈچى
فارسیکوی	[farsiygoy]	پارس تىلىدا سۆزلىگۈچى
کرامت کوی	[käramätgoy]	كارامەت كۆرسەتكۈچى
نکته کو～نکتەکوی	[nuktägo～nuktägoy]	مەنىلىك سۆزلىگۈچى، چىرايلىق سۆزلىگۈچى، سۆزمەن
عیبکو～عیبکوی	[ʻäybgo～ʻäybgoy]	چېقىمچى، بىراۋنىڭ ئەيىبىنى يايغۇچى
راستکو～راستکوی	[rastgo～rastgoy]	توغرا سۆزلۈك، ھەق گەپ قىلغۇچى

كداز [gudaz]: ئېرىمەك، كۆيمەك، ئېرىش، كۆيۈش. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

اهن کداز	[ahän'gudaz]	تۆمۈر ئېرىتكۈچى، تۆمۈرچى
جان کداز	[jan'gudaz]	جاننى قىينىغۇچى، ئازاب بەرگۈچى
تن کداز	[tän'gudaz]	بەدەننى ئېرىتكۈچى، تەننى قىزىتقۇچى
سوزکداز	[sozugudaz]	يېنىش، كۆيۈش، ئېرىش

كستر [gustär]: يايماق، تارقاتماق، يەتكۈزمەك. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

جلوەکستر	[jilwägustär]	جىلۋە كۆرسەتكۈچى، جىلۋە قىلغۇچى
سایەکستر	[sayägustär]	سايە بولغۇچى، ھامىي
جفاکستر	[jäfagustär]	جاپا قىلغۇچى، ئازار يەتكۈزگۈچى
ظلم کستر	[zulmgustär]	زۇلۇم كۆرسەتكۈچى، زۇلۇم قىلغۇچى
روح کستر	[ruhgustär]	روھ بەرگۈچى، روھلاندۇرغۇچى

گون [gun]: رەڭ؛ رەڭلىك؛ خىل، تۈر، ئوخشاش. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىلەردىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

نیل کون	[nilgun]	نىل رەڭ؛ كۆك رەڭلىك
شبگون	[shäbgun]	قاپقارا
شفقکون	[shäfäqgun]	شەپەق رەڭ، قىزىل
کوکب کون	[käwkäbgun]	يۇلتۇزغا ئوخشىغان، چىرايلىق
ارغوان کون	[ärghäwan gun]	قىزىل، قىزىل تۈس
کونا کون	[gunagun]	رەڭمۇرەڭ، خىلمۇخىل

كير[gir]: ئالماق، تۇتماق، ئېرىشمەك، ئىگىلىمەك، بويسۇندۇرماق. سۆزلەرگە

قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

دست كير	[dästgir]	ياردەمچى، قوللىغۇچى
افاق كير	[afaqgir]	دۇنيانى بويسۇندۇرغۇچى، پادىشاھ
قدركير	[qädärgir]	ئوق ئاتقۇچى، مەرگەن
شيركير	[shirgir]	شىر ئوۋلىغۇچى، باتۇر
جام كير	[jamgir]	جام ئالغۇچى، مەي ئىچكۈچى
جايكير	[jaygir]	ئورۇن ئالغۇچى، ئورۇن تۇنقۇچى
دركير	[därgir]	ئۆزىگە ئالغۇچى، قوبۇل قىلغۇچى، ئورۇندىغۇچى
ميان كير	[miyan'gir]	قاتناشقۇچى، ئىشتىراك قىلغۇچى
ارامكير	[aramgir]	تىنچلانغۇچى، ئارام ئالغۇچى

مند [mänd]: ئەسلىي ياسىغۇچى قوشۇمچە. ئىسىملارغا قوشۇلۇپ سۈپەت سۆزلەرنى ياسايدۇ:

خردمند	[xirädmänd]	ئەقىللىك، دانا
سودمند	[sudmänd]	پايدىلىق، مەنپەئەتلىك
هوشمند	[hushmänd]	هوشيار، ئەقىللىق
دردمند	[därdmänd]	دەردلىك، قايغۇلۇق، دەردمەن
بهرەمند	[bährämänd]	بەھرە ئالغۇچى، پايدىلانغۇچى
حاجتمند	[hajätmänd]	موھتاج، ئېھتىياجلىق، ھاجەتمەن

ناک [nak]: ئەسلىي ياسىغۇچى قوشۇمچە. ئىسىملاردىن سۈپەت ياسايدۇ:

اندوەناک	[änduhnak]	قايغۇلۇق، غەملىك
عيب ناک	[ʻäybnak]	ئەيىبلىك، نۇقسانلىق
خطرناک	[xätärnak]	خەتەرلىك، خەۋپلىك
غمناک	[ghämnak]	غەملىك، قايغۇلۇق
اشک ناک	[äshknak]	ياشلىق، يىغلىغان
دردناک	[därdnak]	دەردلىك، قايغۇلۇق
عرق ناک	[ʻäräqnak]	تەرلىك، تەرلىگەن

نما～نمای[nämа ～ nämya]: كۆرۈنمەك كۆرسەتمەك، بىلدۈرمەك؛ ئوخشاش. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

قبلەنما	[qilblänäma]	كومپاس
كيتى نما	[giti näma]	جاھان ئەينىكى

خودنما～خودنمای [xudnäma～xudnämay] ئۆزىنى كۆرسەتكۈچى، ماختانچاق، شۆھرەتپەرەس

سحاب نما [sähabnäma] بۇلۇتقا ئوخشاش

رهنما ～ رهنمای [rähnäma ～ rähnämay] يول كۆرسەتكۈچى، يېتەكچى

مخفی نما [mäxfiynäma] يوشۇرۇن نەرسىلەرنى كۆرسەتكۈچى

معجزەنمای [mu′jizänämay] مۆجىزە كۆرسەتكۈچى

نواز[näwaz]: مەرھەمەت كۆرسەتمەك، ياخشى كۆرمەك، تەربىيە قىلماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

بنده نواز [bändänäwaz] قول ئاستىدىكىلەرگە مەرھەمەت كۆرسەتكۈچى، قول ئاستىدىكىلەرگە ياخشى قارىغۇچى

دلنواز [dilnäwaz] كۆڭۈلنى خۇش قىلغۇچى، يېقىملىق

جان نواز [jannäwaz] ئەركىلىگۈچى، يېقىملىق

رعیت نواز [rä′iyyätnäwaz] خەلقپەرۋەر، پۇقراپەرۋەر

عاشق نواز ['ashiqnäwaz] شەپقەت كۆرسەتكۈچى

مهمان نواز [mihmannäwaz] مېھماندوست

نوش [nush]: ئىچمەك، سۇمۇرمەك. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

دردنوش [därdnush] قايغۇرماق، غەمگە پاتماق؛ قايغۇرغۇچى، غەمگە چۈمۈلگۈچى، غەمگە پاتقۇچى

دارونوش [darunush] دورا ئىچكۈچى، ئىلاج قىلغۇچى

باده‌نوش [badänush] مەي ئىچكۈچى

نوشانوش [nushanush] ئارقىمۇئارقا ئىچىش، ئۆزۈلدۈرمەي ئىچىش، سۇمۇرۇپ ئىچىش

نشین [nishin]: ئولتۇرماق، جايلاشماق؛ ياشىماق. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، شۇ مەنىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

خلوت نشین [xilwätnishin] خىلۋەتتە ئولتۇرغۇچى

صحرانشین [sähranishin] سەھرادا ياشىغۇچى

خرکه‌نشین [xirgähnishin] چېدىردا ئولتۇرغۇچى

اسفل نشین [äsfälnishin] پەگادا ئولتۇرغۇچى، خار ـ زار تەختتە (مەنسەپتە) ئولتۇرغۇچى، ئەمەلدار

مسندنشین [mäsnädnishin]

درگه‌نشین [därgähnishin] قەسىردە ئولتۇرغۇچى، پادىشاھ

وار [war]: ئەسلىي ياسىغۇچى قوشۇمچە. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ «ئوخشاش، كەبى،

-دەك، -تەك، ...لارچە» مەنىلىرىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

مجنون وار	[mäjnunwar]	مەجنۇندەك، ساراڭلارچە
كردون وار	[gärdunwar]	ئاسماندەك، ئاسمانغا ئوخشاش
عدم وار	['ädämwar]	يوقتەك، يوققا ئوخشاش
خورشيدوار	[xurshidwar]	قۇياشتەك، قۇياشقا ئوخشاش
اشفتەوار	[ashuftäwar]	دىۋانىلارچە، پەرىشان ھال
دشمن وار	[dushmänwar]	دۇشمەنلەرچە
دژم وار	[dizhäm war]	خارلارچە، غەمكىن ھالەت

ور[wär]: ئەسلىي ياسىغۇچى قوشۇمچە. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، بىرەر نەرسىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدىغان سۆزلەرنى ياسايدۇ:

بهرەور	[bähräwär]	بەھرە، نەپ ئالغۇچى
پيشەور	[pishäwär]	ھۇنەرۋەن، كاسىپ
تاج ور ~ تاجور	[tajwär]	تاجدار، پادىشاھ

وش[wäsh]: ئەسلىي ياسىغۇچى قوشۇمچە. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ «ئوخشاش، كەبى، -دەك، -تەك، ...لارچە» مەنىلىرىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ. بىلدۈرىدىغان مەنىسى «وار» قوشۇمچىسى بىلەن ئوخشاش:

حوروش	[hurwäsh]	پەرىزاتتەك، ناھايىتى گۈزەل
مهوش	[mähwäsh]	ئايغا ئوخشاش، ئايدەك گۈزەل
پريوش	[päriwäsh]	پەرىگە ئوخشاش، پەرىلەرچە
برق وش	[bärqwäsh]	چاقماقتەك، چاقماققا ئوخشاش
سايەوش	[sayäwäsh]	سايىگە ئوخشاش، سايىدەك
ازادەوش	[azadäwäsh]	ئازادە سۈپەت، ئەركىن

-ىين[in]: ئەسلىي ياسىغۇچى قوشۇمچە. رولى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «-لىق، -لىك» قوشۇمچىسى بىلەن ئوخشاش. سۆزلەرگە قوشۇلۇپ «...ئوخشايدىغان» مەنىسىدىكى سۆزلەرنى ياسايدۇ:

اتشين	[atäshin]	ئوتلۇق، يالقۇنلۇق؛ ئوتتەك قىزىل
زرين	[zärrin]	زەرلىك، زەر بىلەن زىننەتلەنگەن
مشكين	[mushkin]	مۇشك ھىدلىق، مۇشك رەڭلىك
عنبرين	['änbärin]	ئەنبەر ھىدلىق؛ ئەنبەرگە ئوخشاش
اهنين	[ahänin]	تۆمۈردىن ئىشلەنگەن، تۆمۈرگە ئوخشاش
بلورين	[bilurin]	خرۇستالغا ئوخشايدىغان

تۆتىنچى ھەرپ ۋە ھۆسنخەت ئۆرنەكلىرى

1. تەئلىق شەكلى

ا ب ب ج د ر س س ص ط ع ف

ف ق ك ك ل م ن و ه لا ى ى

ى ى ى ى ه ما مب مد مل مر

مه مه جه زه ها هب هد هر هر هك

مك هل هه هى هى

خلق ايچنده معتبر برنسنه يوق دولت كبى

اولميه دولت جهانده برنفس صحت كبى

2. نەسخ ـشەكلى

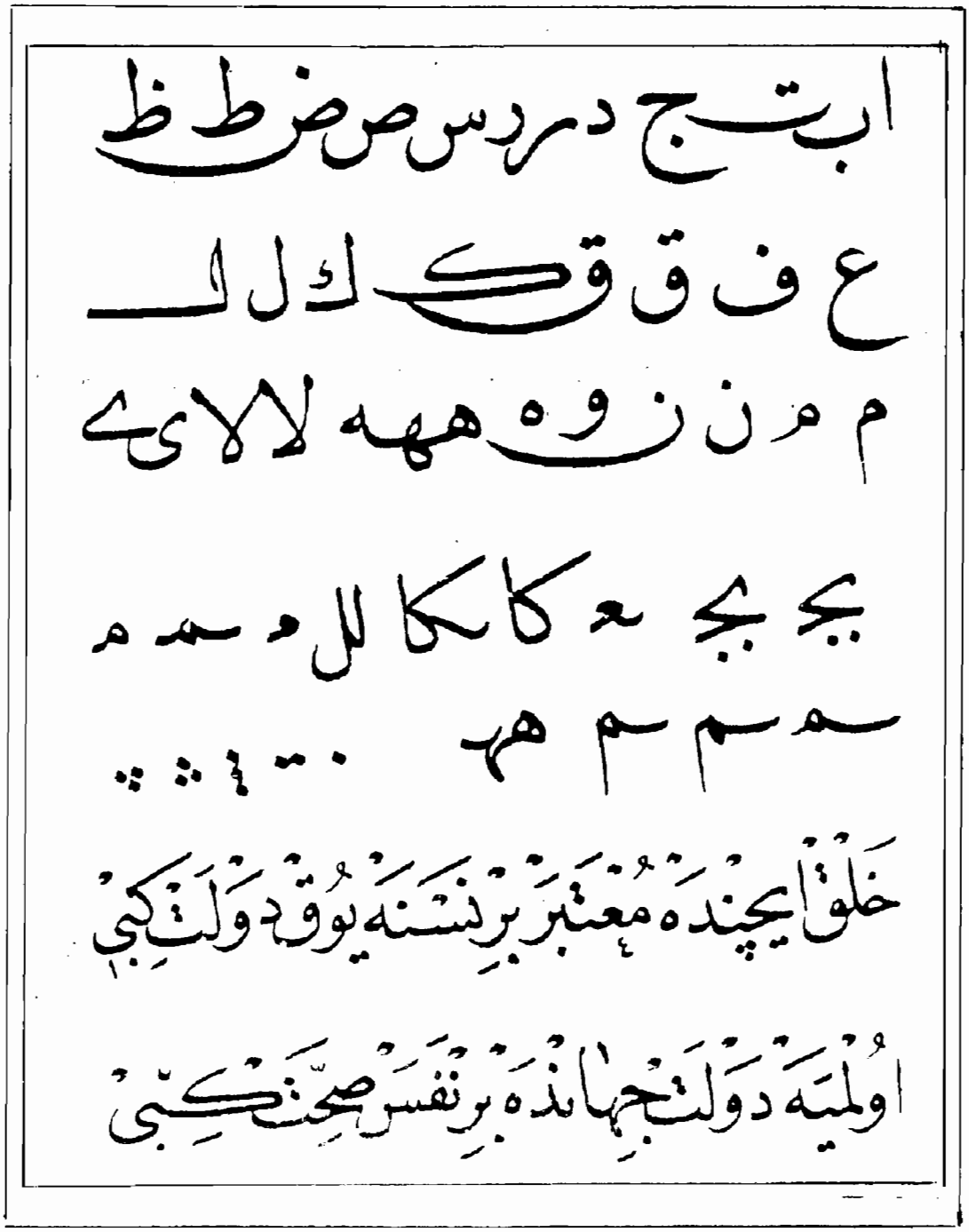

3. سۆلۆس شەکلی

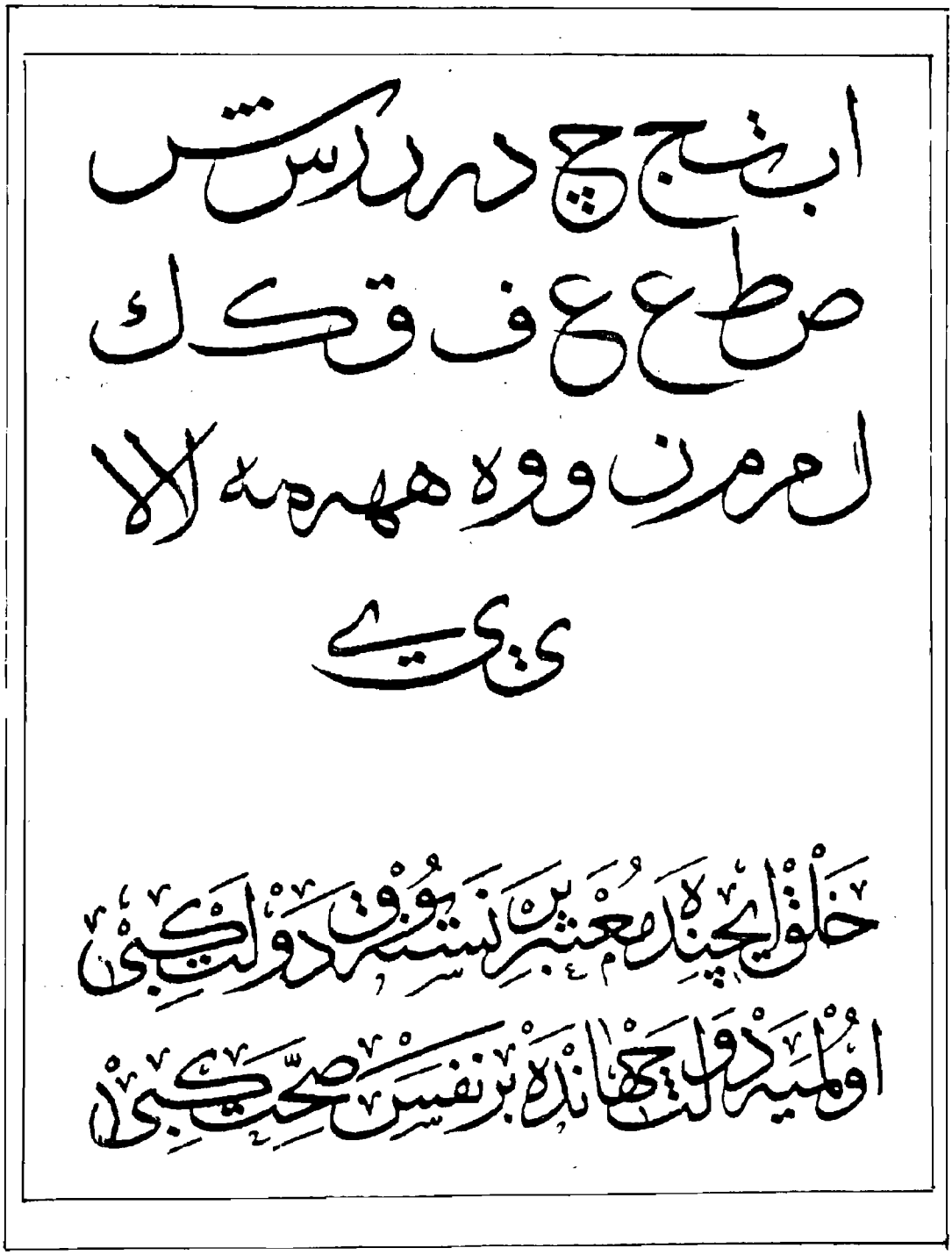

4. دیوانی شەکلی

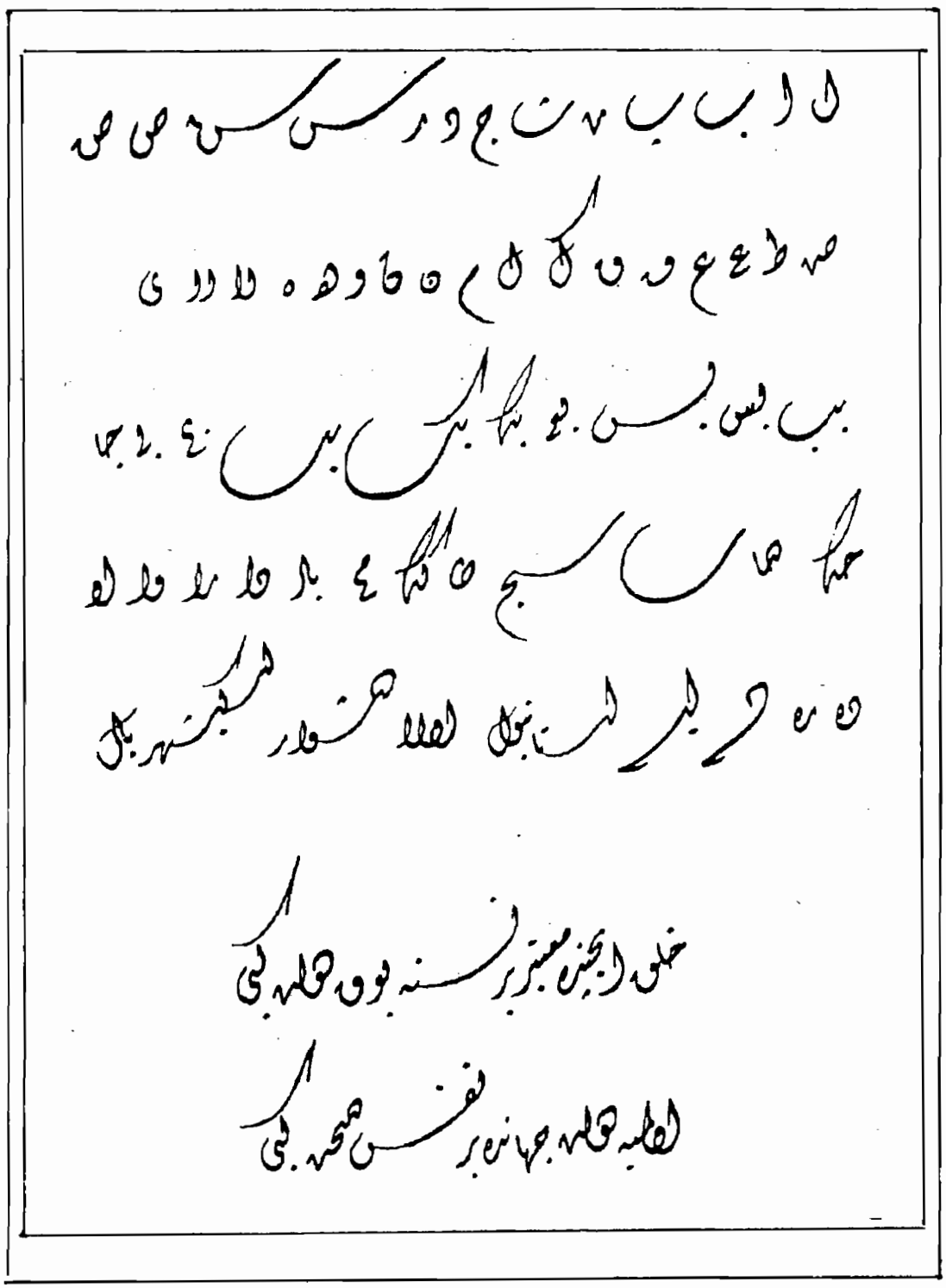

5. جەللی .دیوانی شەکلی

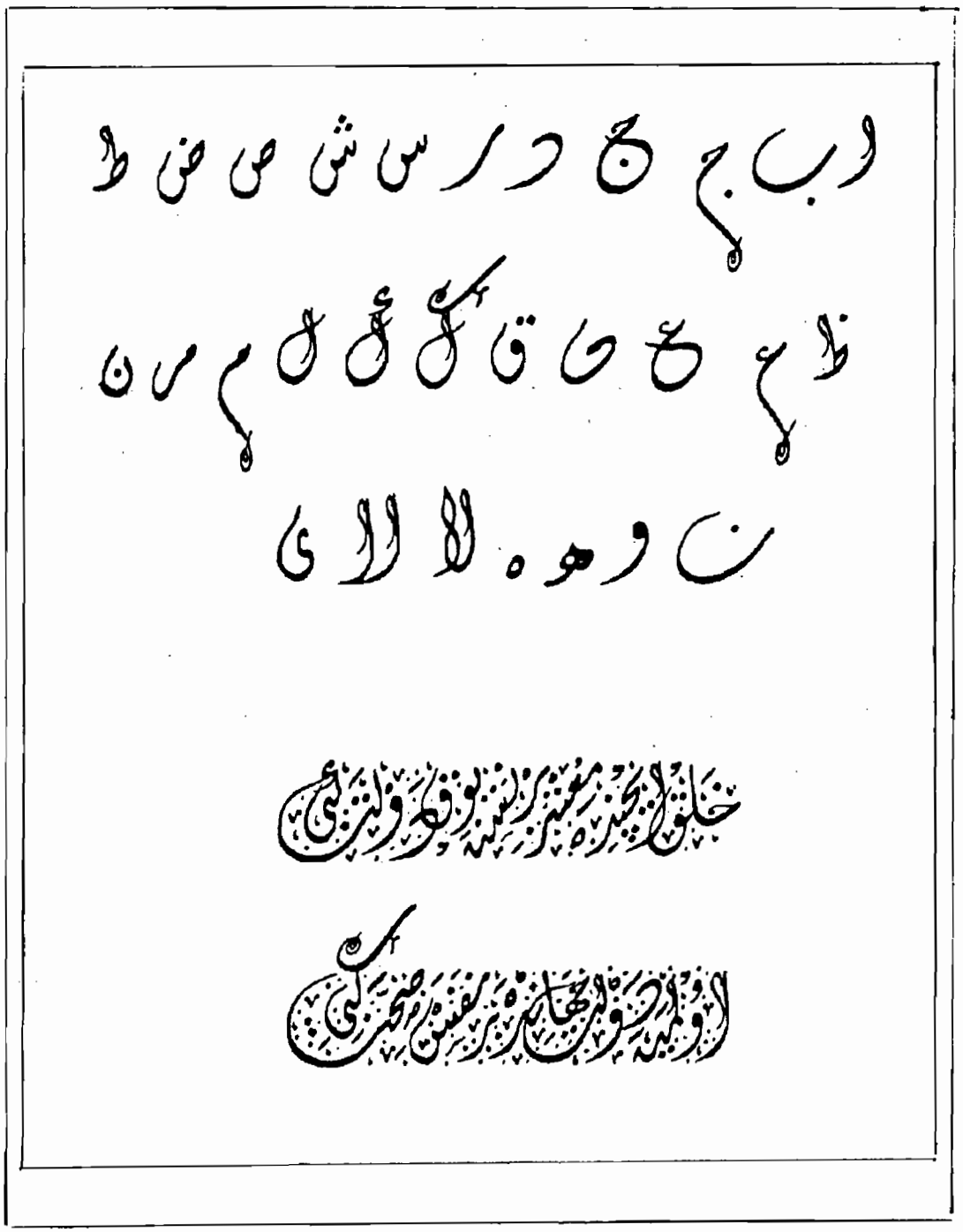

6. رىقئە .شەكلى

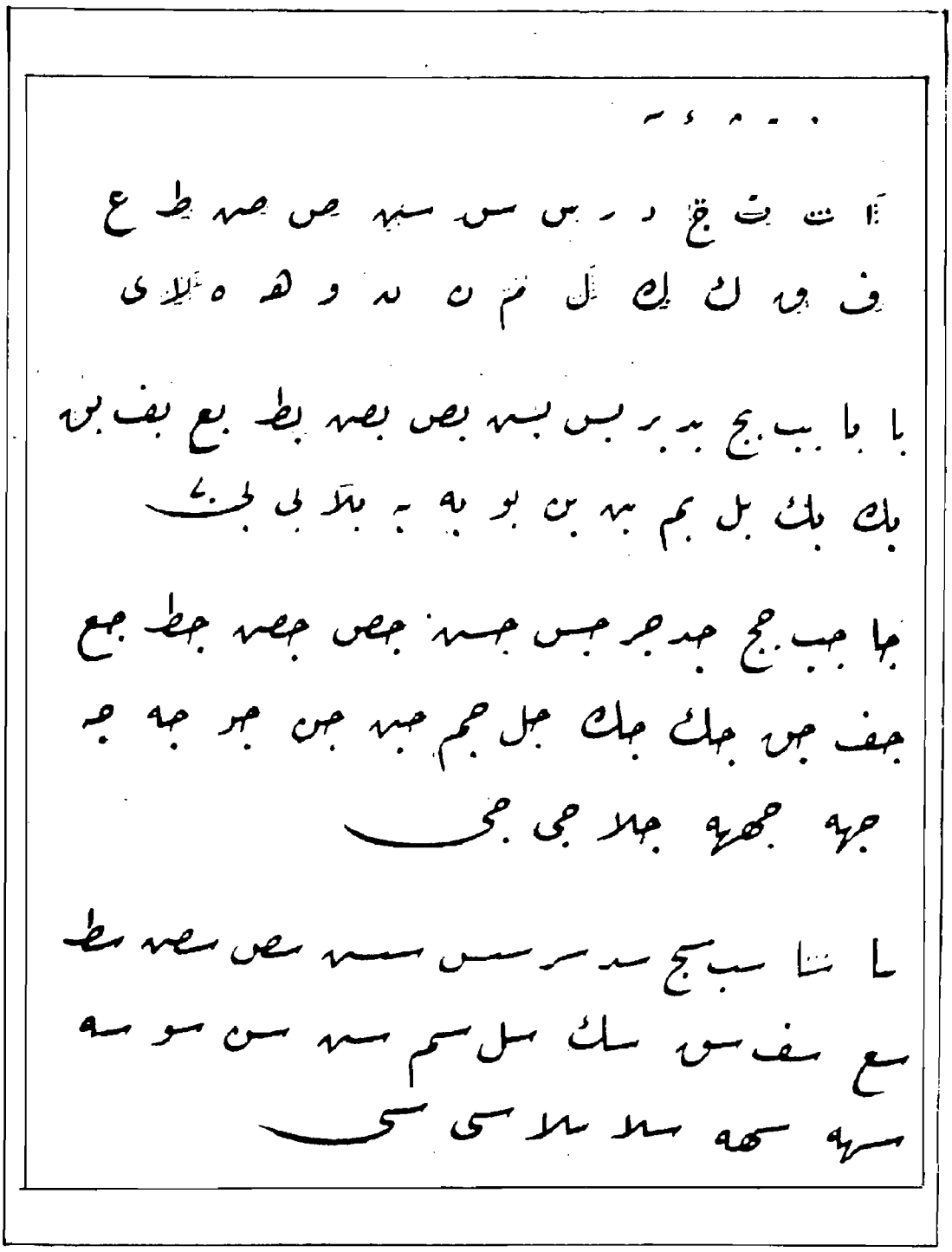

صا صب صج صد صر صس صش صص صض صط

صع صف صق صك صك صل صم صن صن

صو صه صه صهه صهه صلا صى صى

ه

ط طا طب طج طد طر طس طش طص طض طط

طع طف طق طك طك طل طم طن طن طو

طه طه طهه طهه طلا طى طى

ع عا عب عج عد عر عس عش عش عص عض عط

عع عف عق عك عك عل عم عن عن عو عه

ع عهه عهه علا عى عى

فا فب فج فد فر فس فش فص فض فط فع فف

فق فك فك فل فم فن فن فو فه فه فهه فهه

فلا فى فى فى

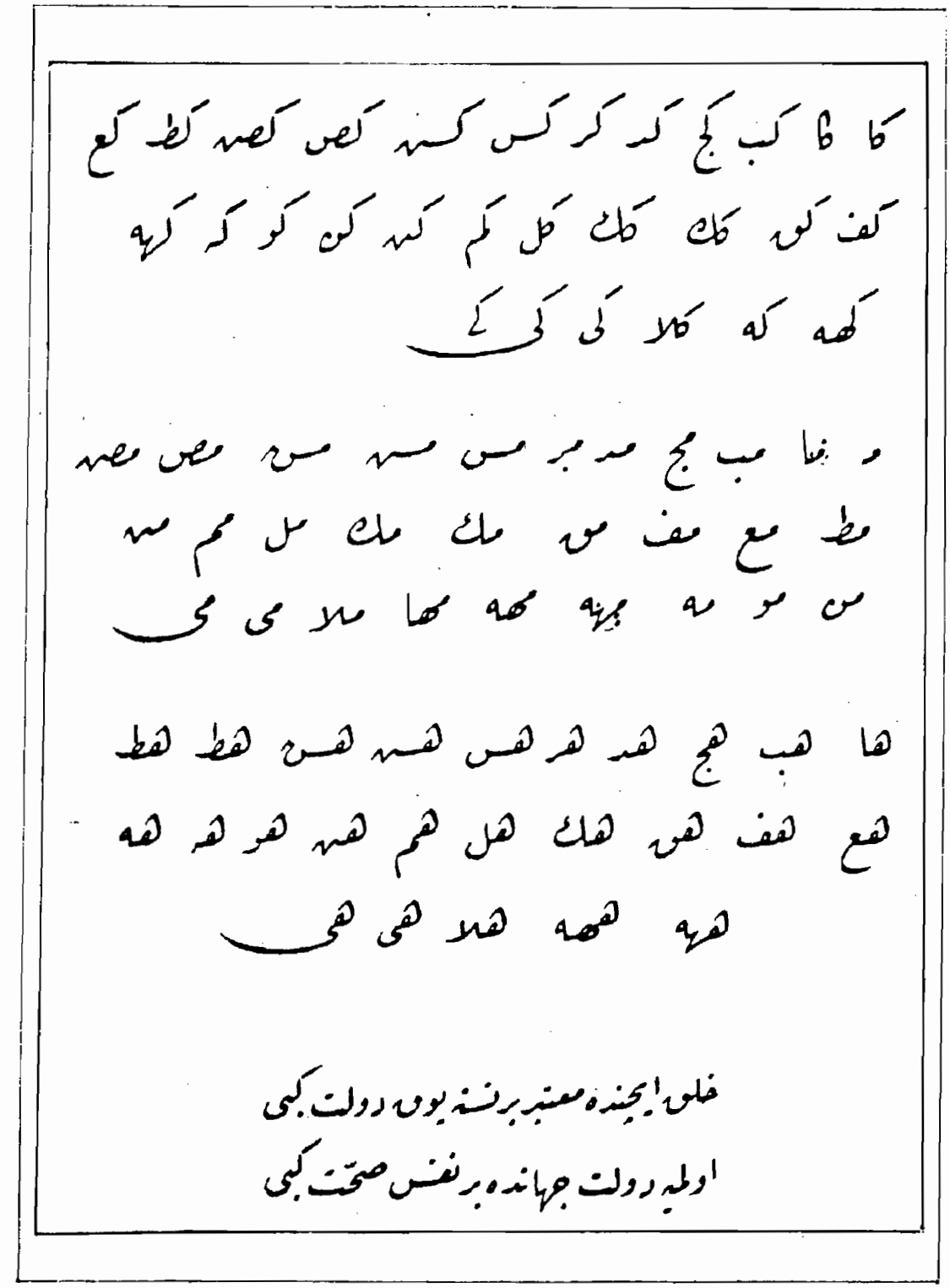

کا کا کب کج کد کر کس کسه کص کصه کط کع
کف کق کك کك کل کم کن کن کو که کهه
کهه که کلا کی کی کے

م ما مب مج مد مر مس مسه مسح مص مصه
مط مع مف مق مك مك مل مم من
من مو مه مهه مهه مها ملا می می

ها هب هج هد هر هس هسه هسح هط هط
هع هف هق هك هل هم هن هو هه هه
هه هه هلا هی هی

خلق ایچنده معتبر برنسنه یوق دولت کبی
اولمیه دولت جهانده بر نفس صحّت کبی

ئىزاھ:

1. ئەسسەلام سۆزى بىلەن پۈتۈلگەن كەپتەر رەسىمى «پارس تىلى» (م ئابدۇسەمەتوۋ: «ئوقىتۇۋچى» نەشرىياتى. تاشكەنت 1977 ـ يىل) دىن نەقىل كەلتۈرۈلدى

2. ھەرپ ۋە ھۆسنىخەت ئۆرنەكلىرى مۇھەررەم ئىبرگىننىڭ «ESKI YAZI» ناملىق كىتابىدىن نەقىل كەلتۈرۈلدى.

7. كوللېگرافىك مەشىق

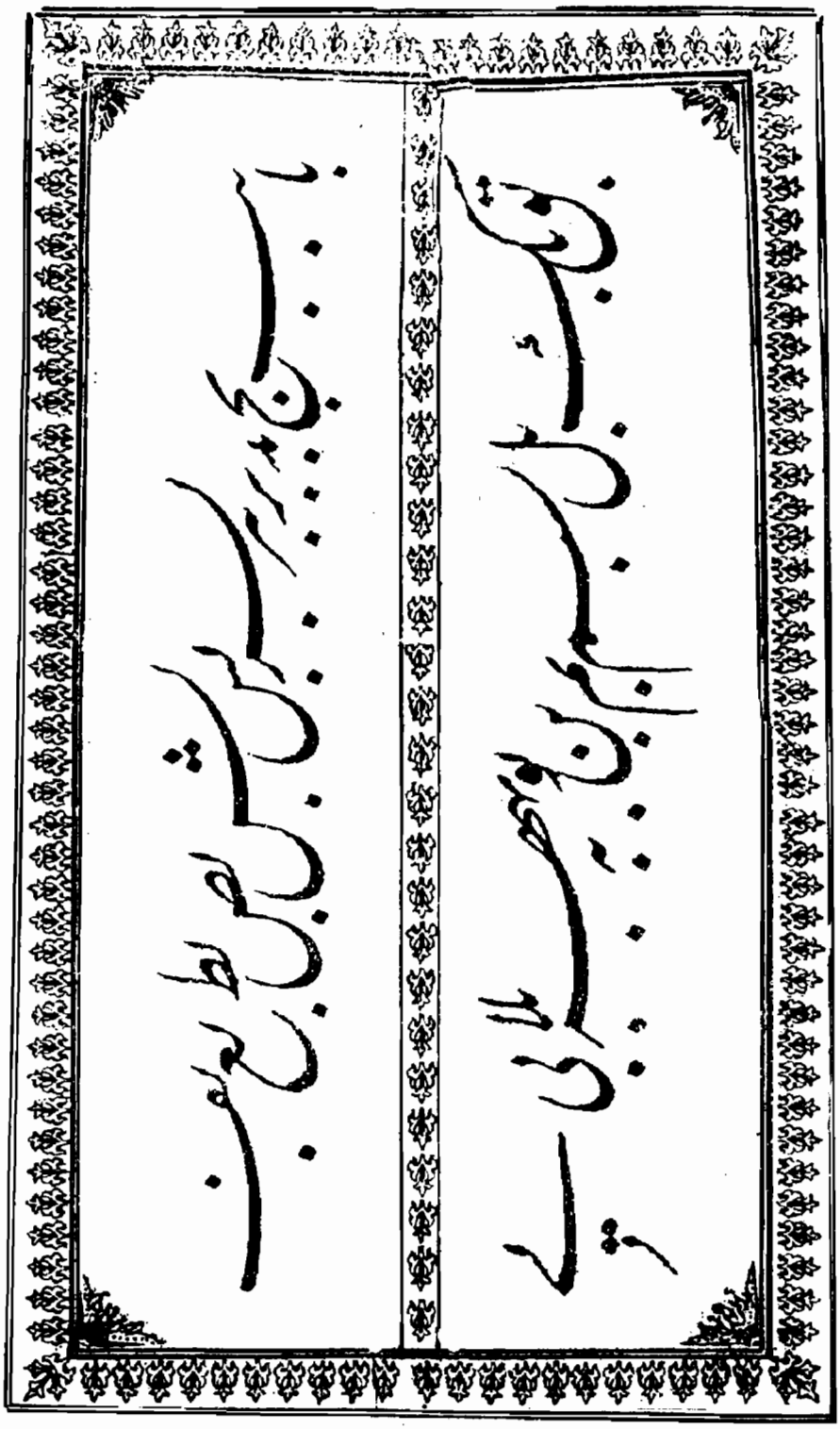

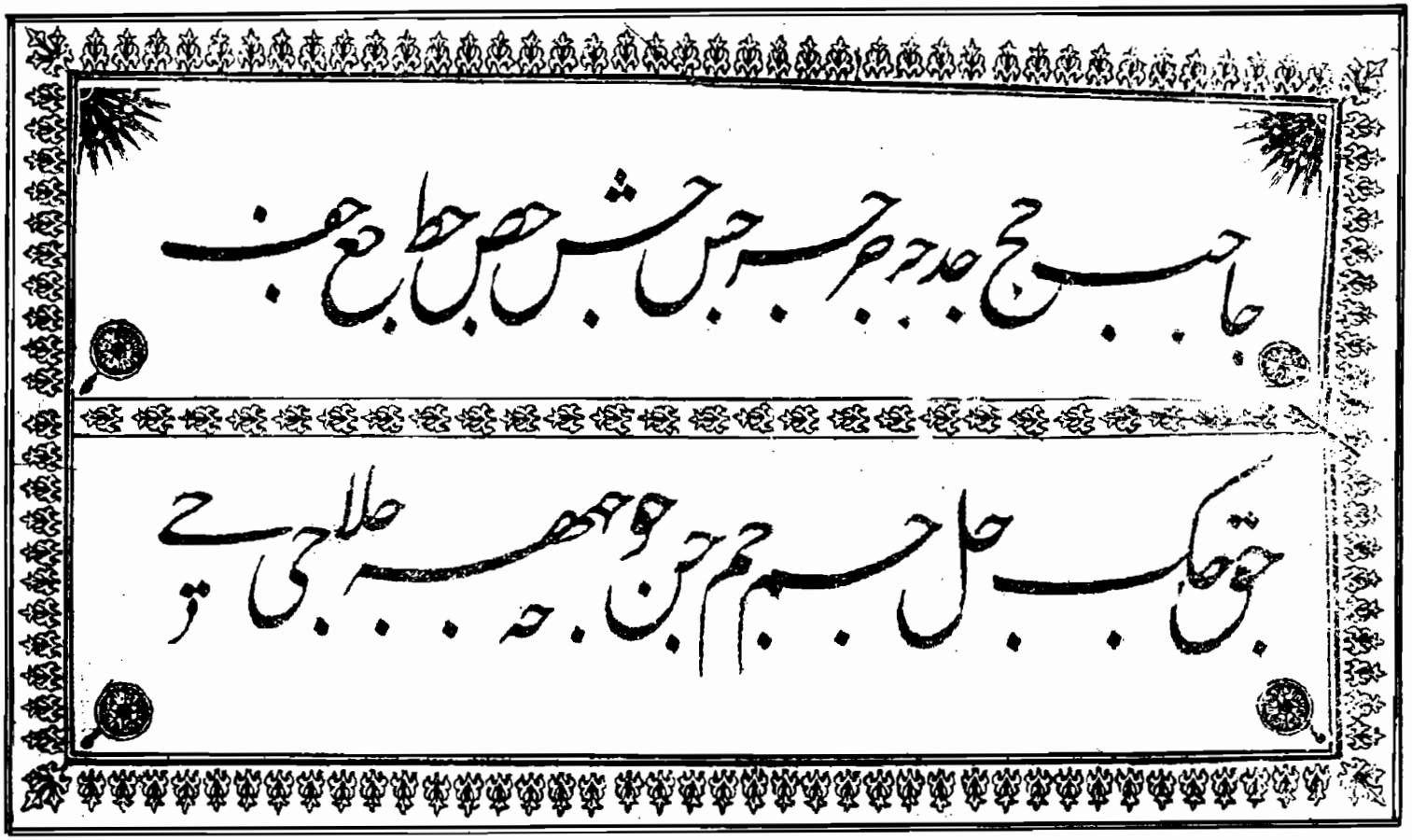

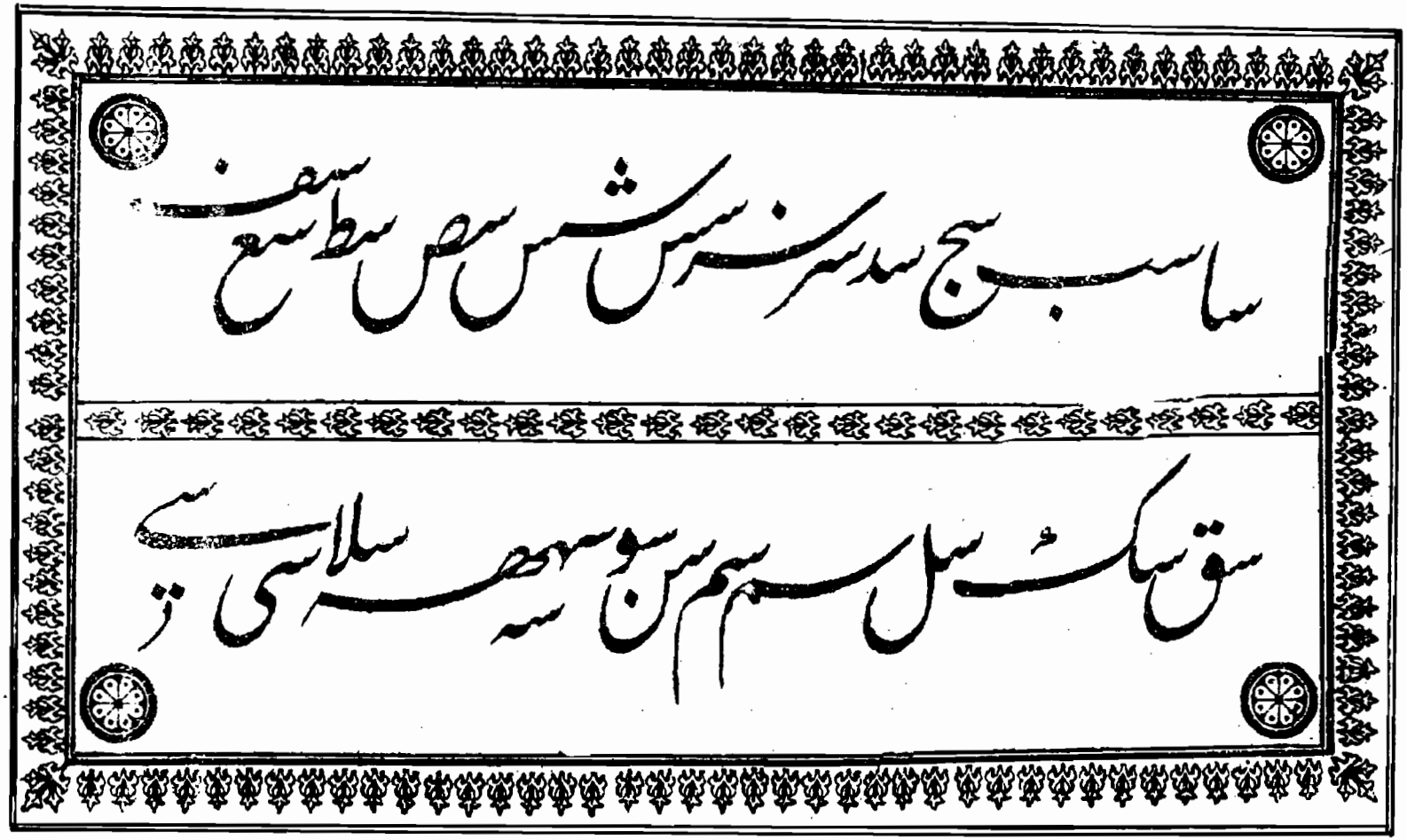

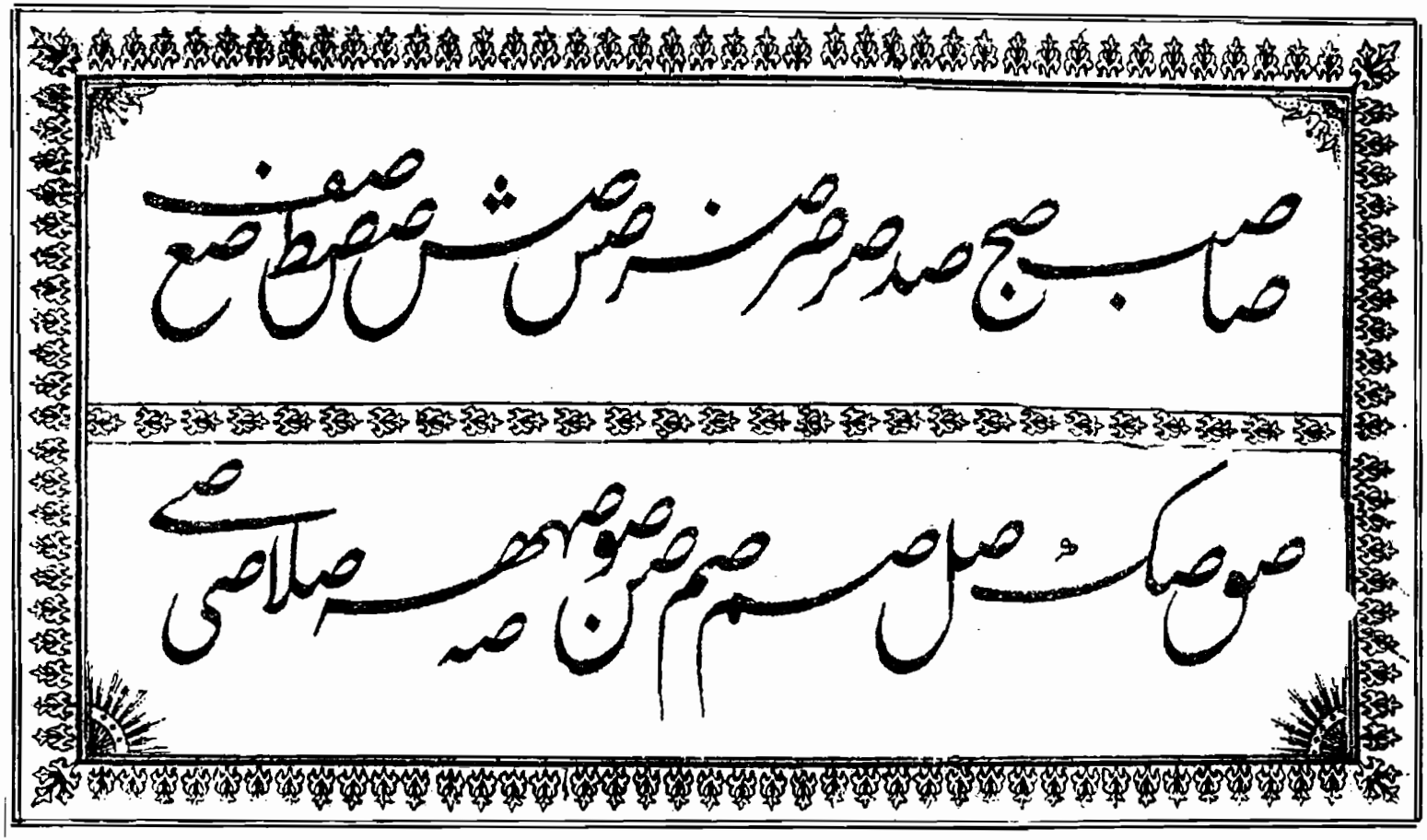

طا طب طج طد طر طیر طس طش طص طط طع طف طف

طق طک طل طم طن طو طہ طہٹ طلا طی طے

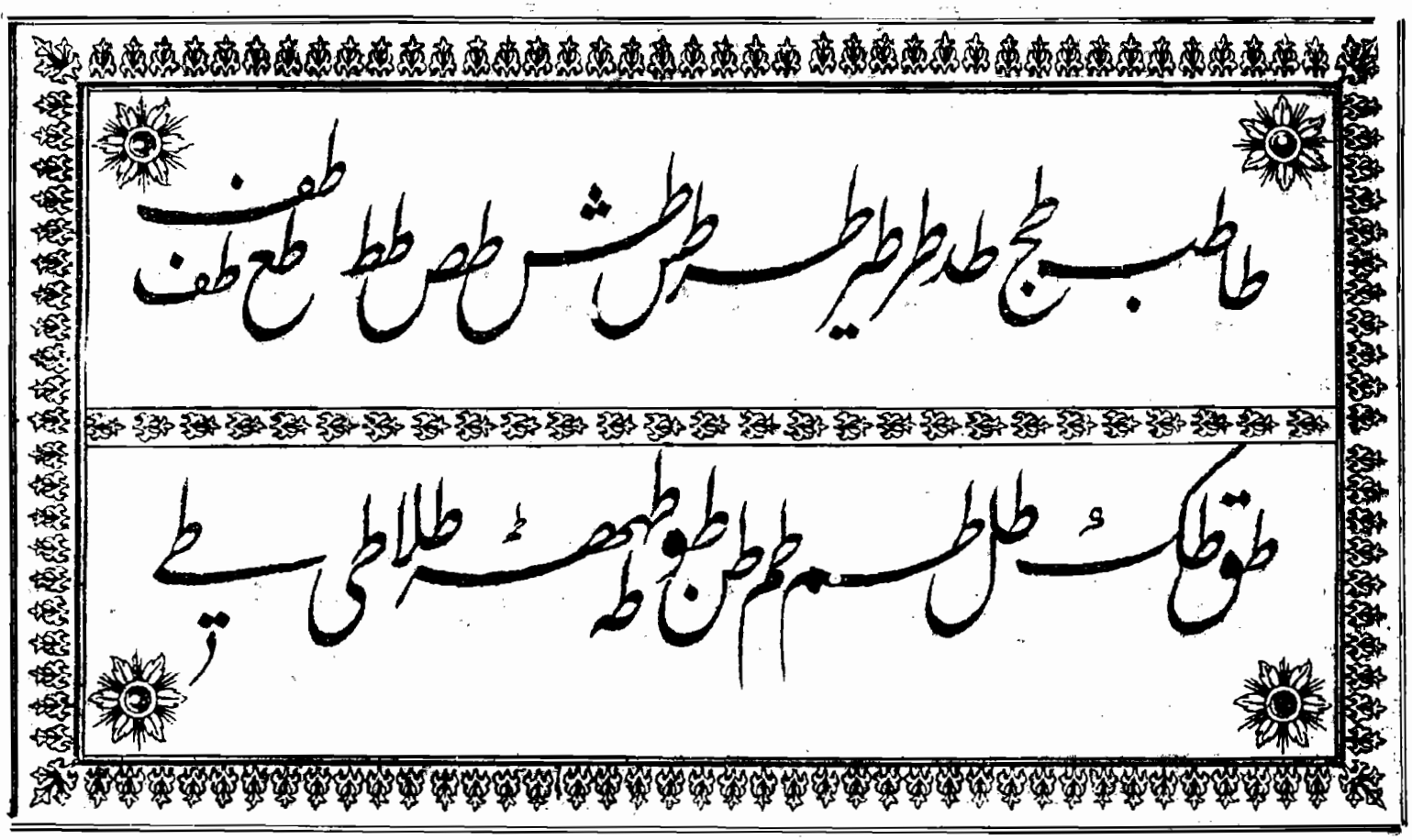

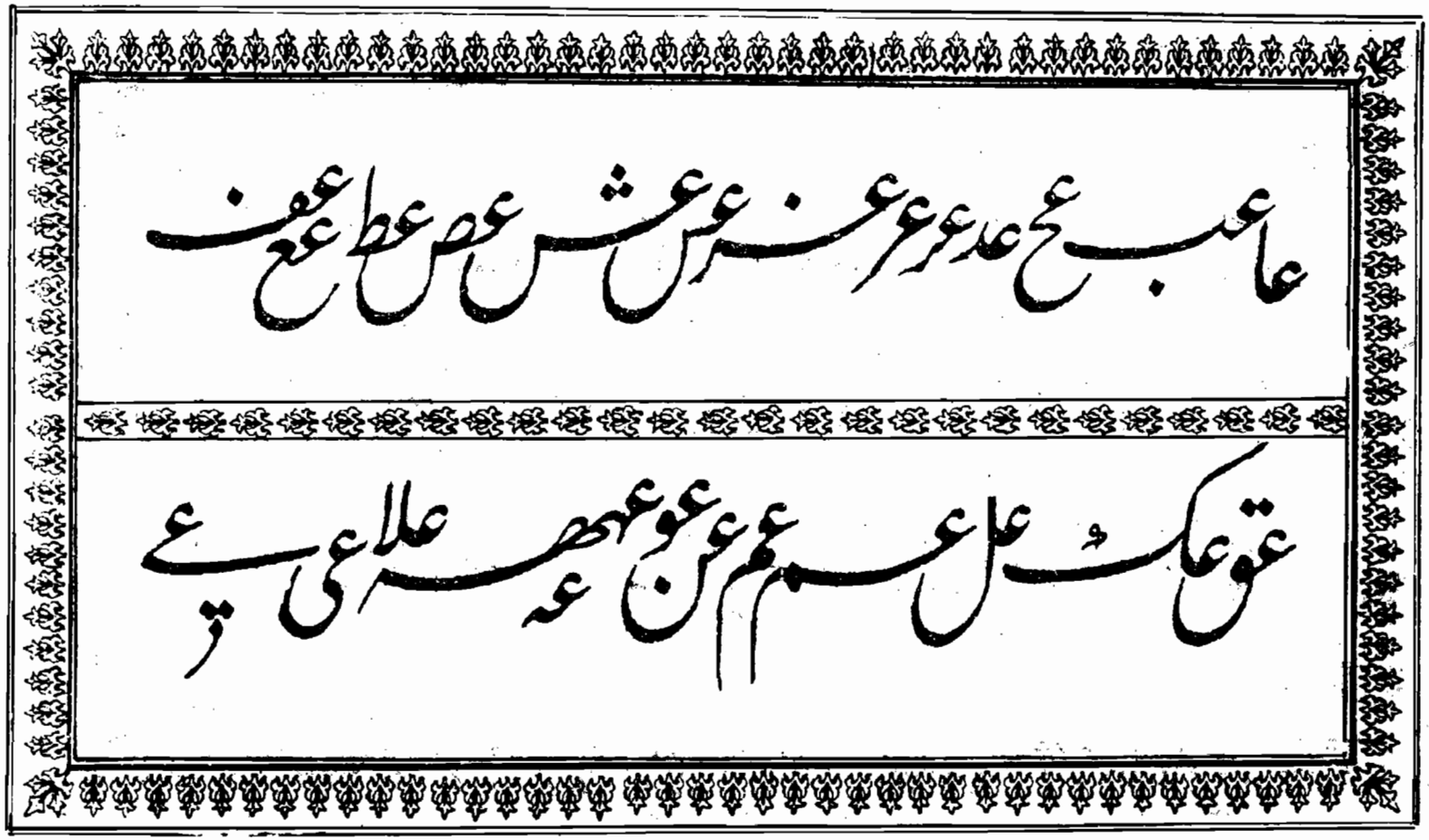

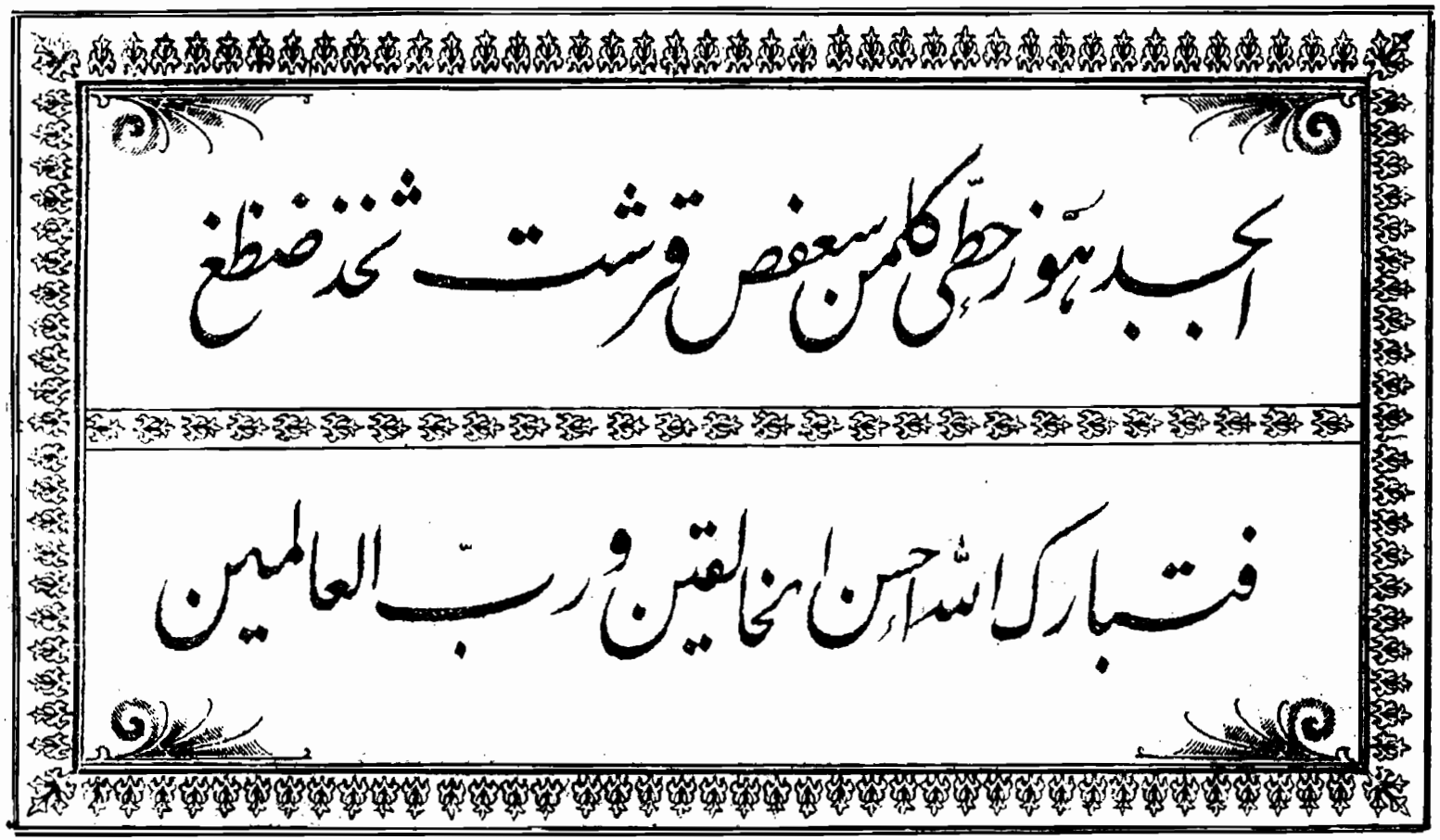
ابجد هوز حطی کلمن سعفص قرشت ثخذ ضظغ
فتبارک الله احسن الخالقین و رب العالمین

بسم الله الرحمن الرحيم

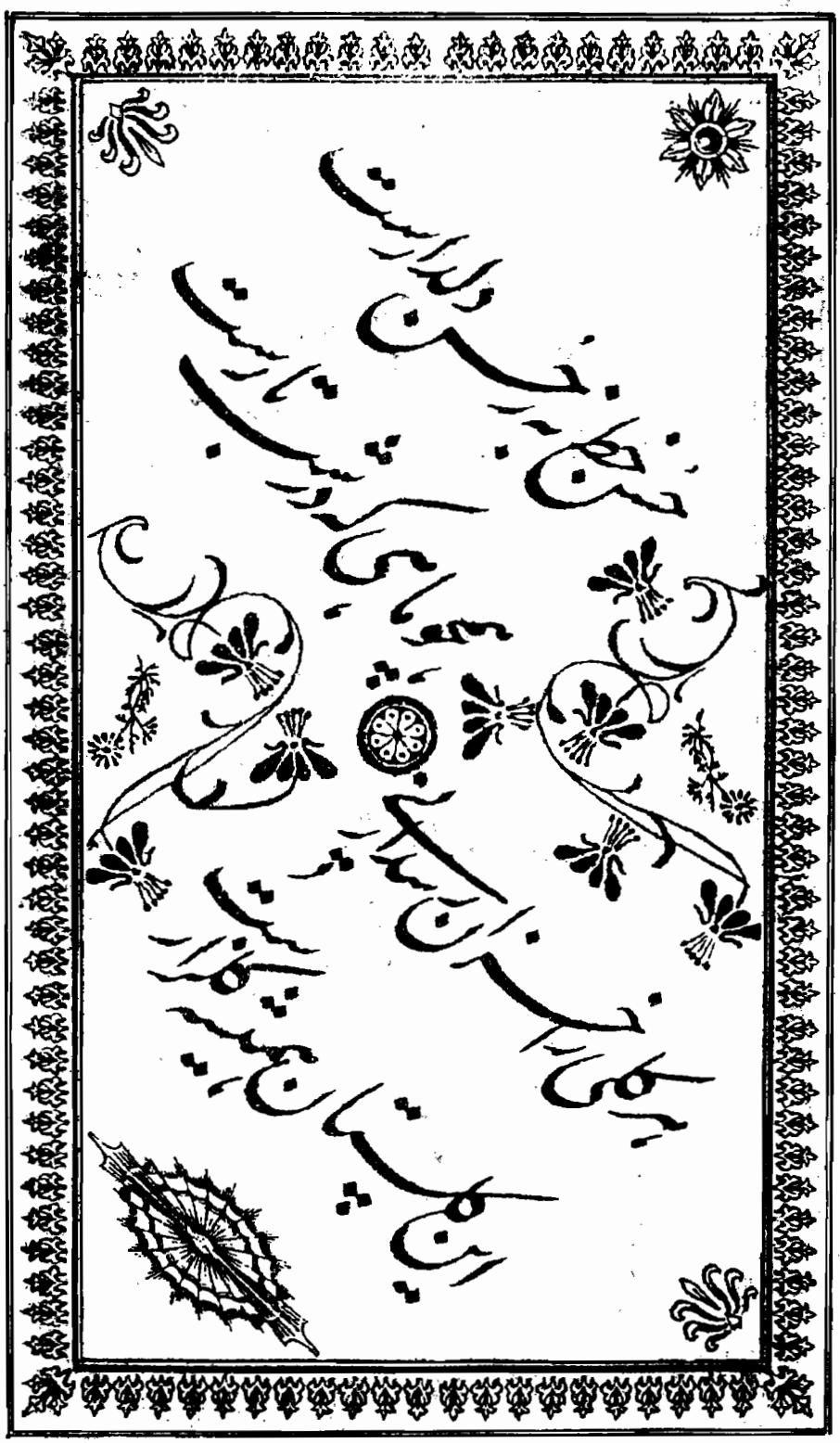

بەشىنچى ئوقۇشلۇق

1. پارچىلار

٥٥ كمبغللىق و بايلىق.

بر كمبغل تول خاتون موسى آخوند اتلىق بلاسى بىلان كچىك كنه بر اويده اولتوروغلوق ايردى. بر كون بلا آچ قالىب نان اوچون يغلادى. اناسى هم آچ قالغان ايردى و اوييده يكولوك هيچ نرسەسى يوق ايردى. بلاسى هر كيز يغلاماقدين توختامادى. اناسى قايداغ قيلاى ديب حيران بولوب تورغاندا كوزلارى اوى نينك بر بولونكيداكى يارغو چاققه توشتى ايچيده اوندنينك يُوقى بارمكى ديب قايلاب باقسه آزغنه اُون تاپيب شونينكدين كچىك كنه بر نان ايتيب اوچاقدا پشوردى. موسى آخوند شونى كوركانده: نان بولادور ديب يغلاماقدين توختادى. نان پشقاندا باى بلالارى ييدورغان حلوادين تاتلىق ايكان ديب يدى.

موسی آخوندنینك یکولوکی آز بولغان برله اوزی پات اوسوب قوّتلیك بولدی. اوییکا یقین چونك برعالم اولتوروغلوق ایردی. اول موسی آخوندنینك عقل هوشیارلیقی‌نی کوروب انی اوقوتور ایردی. موسی آخوند اوقوشنی پات اورکانیب بر مدرسه‌کا خطلاندی.

اول مدرسه‌ده بر بای کشی‌نینك اوغلی هم اوقور ایردی. اتاسی چونك بای بولغان اوچون اول بلا تکبّرلوکده قالغان بلالاردین اوزی‌نی چونك بیلدی. موسی آخوندنینك کییمی پاکیزه بولغانی برله یاماق ایردی. انینك اوچون بای‌نینك اوغلی انکا موسی یاماق دیب لقب قویدی. موسی آخوند کمبغل کورونکانی برله بعضی ایشدا هم سبق‌لاریدین بایراق ایردی چونکه اول یواش و خداغه ایشانادورغان کونکلی توز و صاف بر بلا ایردی. انداغ ایشلار بایلیقدین رواجلیق تور.

بر کون بای‌نینك اوغلی بلالارغه برکالی یمیش الغاچ کلکان ایردی. همه بلالارغه اولاشتوروب بردی لیکن موسی آخوندغه هیچ نرسه برمادی. اول نریراق توروب قایلادی. یمیش توکوکانده بای‌نینك اوغلی یمیش یورکاکان کاغذنی موسی آخوندغه تاشلاب: بو سنینك حصه‌نك دور دیب انی زانکلا قیلیب کولدی.

القصّه موسی آخوند چونکراق مدرسه کا خطلانیب بر نچه زمان مشقّت تارتیب اوقوب توروب آخر چونك عالم بولوب منصب تاپیب عزّتلیك بولدی. لیکن بای نینك اوغلی بوزوغچیلیق قیلیب کمبغل بولوب کتّی.

اوزون وقت دین کین بای نینك اوغلی برکون موسی آخوندنی تونومای انینکدین پُل تیلادی. موسی آخوند انی حاضر تونوب: منی تونومسیز دیب سوردی. بای نینك اوغلی: یوق من سیزلارنی هیچ وقت کورکان ایماس دیدی. موسی آخوند ایّتی: موسی یاماق نی تونومامسیز دیب سورسه بای نینك اوغلی انی تونوب تولا خجالت بولوب کتکالی قوپتی. موسی آخوند انی چقیریب قورقمانك من سیزدین خفه بولمادیم خدا منکا مرحمت قیلغاندیك سیزکا مرحمت قیلغوم بار دیب انکا ایش تاپتوروب اول کوندین تارتیب پرورش قیلدی.

۲ غیرتلیق.

بر چوملە بر دانه بغدای تاپیب انی اریبکا الیب بارغالی توردی. بو انکا ترس بر ایش بولدی چونکه بر دانه بغدای انداغ کیچیك بر چاندورغه اغیر یوك بولادور. یول بعضی یرلارده شاخ و باشقه نرسه لار برله توساغلیق ایردی. شوندای نرسه لاردین اوتالمای ترس لیك برله چورکولوب اوتار ایردی. آخر چونك بر خادا بار یرکا

کلدی. هر طرفکا قایلاب یول تاپالمای توردی. خادادین اوتمای بولمایدور دیب بغدای‌نی الیب چیقتی. خادانینک یریمیدین اوتکانده یوکی‌نینک اغیرلیقی اوچون یرکا یقیلیب توشتی. توختامای بغدای‌نی ینه الیب چیقتی. لیکن بالدورقی دیک یرکا یقیلدی. شونداغ اتمیش قتیم چیقیب اوتالماس ایردی. چوملده تکی هارمای اتمیش برنجی مرتبه بغدای دانه‌سی‌نی الیب چیقیب بو قتیم اوتوب کتّی.

بو واقعه‌نی تمورلنک دیب بر بلا کوردی. اول بلا چونک بولغاندا پادشاه بولوب همیشه جنکده غالیب بولور ایردی. هر قچان بر ایش‌نی باشلاغان بولسه شونی تمام قیلماغونچه هرکیز تاشلاماس ایردی. کشی مونینک سببی‌نی سورغاندا پادشاه: من کچیک بلا ایکانیمده شونی بر چوملده‌دین اورکاندیم دیب جواب بیرور ایردی.

۳ راستلیق‌نینک اجری.

شهرنینک تاشقاریدا تیکیش و کیر یوماقی برله تیریکچیلیک قیلیب تورغان کمبغل بر خاتون اولتوروغلوق ایردی.

بر کون قیزینی طیّار قیلغان بر ایش‌نی ایکاسیکا تاپشوروب برکالی شهرکا ایباردی. قیز بلا اناسی‌نینک ایشی اوچون بش مثقال‌لیق آق تنکه اول کشیدین الیب یاغلیقیغه چیکیب قولتوقیغه قیسیب اوی طرفیکا یاندی. اویکا بارغاندا منا قولتوقی‌دا یاغلیق برله پُل یوق. یولدا توشتی مکی دیب یغلاب ایستاکالی چیقتی.

یولدا بر آدم اوچراب: نمه اوچون انداغ خفه بولدونك دیب سوردی. بلا: یاغلیقیم‌غه چیکیکلیك بر آق تنکه‌نی یتوردوم دیدی. اول آدم: یغلامانك ای اوکام یتورکان یاغلیقینك‌نی من تاپتیم دیب معشوت‌دین ایتکان بر یاغلیققه چیکیکلیك بر آق تنکه‌نی چیقاریب بردی. اول بلا یاغلیق‌نی کوروب ایتّیکه بو منینك‌کی ایماس باشقه کشی‌نینك‌کی ایکان دیب کتکالی توپتی. اول آدم بر دم توختاتمك دیب باشقه بر یاغلیق‌نی چیقاریب: شونی تونامسن دیب سوردی. قیز بلا خوش بولوب: هه بو منینك‌کی دور دیدی. اول آدم یاغلیق‌نی انکا بردی. اندین حالاقی معشوت یاغلیق بیلان آق تنکه‌نی هم انکا بریب ایتّیکه بو یاغلیق منینك‌کی ایردی اما سن راست سوزلاکانینك اوچون شونی مو سنکا بردیم اول سنینك راستلیقینك‌نینك اجری بولدی. سنی سینامالك اوچون شونی اوّل کورساتّیم دیدی.

۷ پاقا بیلان بوقانینك چوچکی

بر بوقا ساسلیقدا اوتلاب توردی. اندا بر نچه پاقا هم یه‌کان‌نینك ارالیقیدا اولتوروب بوقاغه الایب قارلاب انینك یوغانلیقیغه حیران قالدیلار. اولاردین بری ایتّیکه اول بوقادیك من چونك بولامن دیب ایچی‌نی یَلکا توشقارغالی توردی. پاقا شونی قیلغاندا اول بوقا برله برابر چونك بولدوم مو دیب اداشلاریدین سوردی. پاقالار انی رانکلا قیلیب: یوق تکی بالدورقی‌دیك کیچیك دورسن دیدیلار. اول وقت پاقا اچیغلانیب ایچی‌نی یَلکا انداغ توشقارن‌یکه اول متکبّرنینك قورساقی ایتیلیب کتّی.

۸ هر نمه تریسانک شونی اورارسن.

حکایت قیلیب دورلارکه خواجه‌سی لُقمانغه بیورریکه بغدای تریغیل دیب ایردی. لُقمان چیقیب آرپا تریدی. خواجه‌سی ایتّکه من بغدای تریغیل دیسام آرپا تریب سن. لُقمان: آرپا تریسام بغدای اونماسمو دیدی. خواجه: آرپا تریغاندا نچوک بغدای اوندار دیدی. لُقمان ایتّیکه اندای بولسه سیز هم یماندیق قیلیب یخشلیق اُمید توتماغایسیز دیدی.

۱۲ اتّفاقلیق نا اتّفاقلیق‌نینك مثالی.

اوتکان زماندا بر آدم یته اوغلی بیلان بر یرده اولتوروغلوق ایردی. اوغول‌لاری همیشه بر بری بیلان جدل قیلیشیب اورو شور ایردی. اتاسی مونی کورکانده تولا خفه بولور ایردی.

بر کون اتاسی اوغول‌لارینی قیچقیریب یته تال تیاق‌نی بر باغ قیلیب باغلاغان ایدی. اول باغ‌نی اولارنینك الدیغه تویوب ایتّیکه سیزلاردین هرکیم بونی اوشاتسه انکا بر یامبو برامن دیدی. چونکه اوغلی خوش بولوب باغ‌نی الیب اوشاتماق. او چون تیزیده تویوب کو چی‌نینك باریچه زور قیلیب باقتی. سیندورالمادی. شوندا غ ایکنچی‌سی و اُو چونجی‌سی تا یتنجی‌سیغچه هیچ بر سیندورالمادی. آخری تیاق‌نی اتاسی‌نینك تولیغه یاندوروب بریب ایتّیلار: بونی سیندورغالی هیچ کیم‌نینك کوچی یتمایدور اتاسی ایتّی: بونی سیندورماق تولا اونکای بر ایش ایکان دیب باغ‌نی یشیب تیاق‌لارنی بردین بردین چیقاریب آسانلیق بیلان اوشاتیب

تاشلادی. اوغوللاری شونی کورکانده: مونداغ اوشاتماق آسان بر ایش ایکان شونداغ اوشاتماق‌نی بر کچیك بلا هم قیلالور ایدی دیدیلار. اتاسی ایتّی: ای اوغوللاریم سیزلار بو تیاقدیك دورسیزلار همه‌نکیز بر تندیك اتفاق بولسانکیز کوچلوق بولور سیزلار اکر اتفاق بولماسانکیز پراکنده عاجز بولور سیزلار.

۱۵ اوزوم‌نینك چوچکی.

شیطان اوزوم‌نینك اوروغی‌نی اوغورلاب ایردی. هیچ وجهی برله تاپمادیلار. همه حیوانات‌دین سوردیلار. هیچ قایسی بیلمادی. اخری شیطان‌نی توتّیلار. شیطان ایتّیکه اوزوم‌نی منکا تیریغالی رخصت برسانکیز تاپیب برای بولماسه برماسمن دیدی. رخصت بردیلار. اندین شیطان اوزوم اوروغی‌نی تیکتی. اوّل تولکی‌نینك قانیدا سوغاردی اندین یولبارس‌نینك قانیدا سوغاردی اندین تونکوزنینك قانیدا سوغاردی. اول سببدین اوزوم‌نینك سوی همه نمرسه‌دین حرام بولدی. هر کیم ایچسه تولکیدیك حرامزاده بولادور هر کمرسه برله دوست بولادور. اندین کین یولبارسدیك قوتّلیك بولادور. اندین کین مست بولغاندا تونکوزدیك بولادور.

۳۱ ایکی موشوك بیلان بر میمون‌نینك چوچکی.

کونلارده بر کون ایکی موشوك بر پارچه قوروت‌نی اوغورلاب الیب بولدورماك اوچون بر میمونغه الیب باردی. میمون قوروت‌نی ایکی پارچه قیلیب ترازوغه سالدی. بر پارچه ینه بریدین اغیر

کلدی. تنکشایمن دیب چونکراق پارچه‌دین بر تیشلاب اغزیغه سالدی. ینه ترازوغه سالسه کچیك پارچه آغیر کلدی انینکدین هم بر تیشلاب یدی. منا ایمدی اوّلقی پارچه اغیر کلدی انینکدین ینه تیشلاب یدی. قوروت توکاکالی آز قالغونچه شو طریقه‌دا چرنکراق کلکان پارچه‌دین یب تنکشاب توردی. اول وقت موشوك‌لار: ای اداش بولکانینکیزکا بیز راضی قوروت‌نی برینك دیدیلار. میمون جواب بردی: سیز راضی بولغانینکیز برله عدل راضی بولمایدور دیب قوروت توکاکونچه تنکشایمن دیب چونکراق کلکان پارچه‌دین یب توردی.

موشوك‌لار خفه بولوب بر بریکا ایتّیلار: هر قول‌نینك اوستیده خدانینك قولی بار هر یمانلیق قیلغوچی‌نینك اوستیده یمانراق بری بار دیب خجالت بولوب کتّیلار.

۴۶ اوُی بیلان ایشاك‌نینك چوچکی.

حکایت‌ده شونداغ کلتوروب دورلارکه دهقان هم سوداکر بر آدم بار ایردی. خدای تعالی انکا تولا مال و مملکت برکان ایردی. هم حیوانلارنینك زبانی‌نی بیلور ایردی. سوداکر تولا وقت شهرده تورمای صحرا حویلی‌سیدا تورار ایردی.

بر کون بای حیوانلارنینك قاشیغه چیقاندا ایشاك بیلان اوُی‌نینك کبلاشکانی‌نی انکلادی. اوُی ایشاککا ایتادور: عجایب دور ای ایشاك سندیك دولتمند کیم دور خواجه‌میز کلیب سنی یشیب بر ایکی ساعت مینیب یوروب اندین الیب کلیب سنکا یخشی بوغاز و یخشی اوت برادور. سن اولارنی یب راحت

قیلورسن امّا من بیچاره هر کونی ایرته‌کاندین اخشام‌غچه قوش تارتارمن ینه بعضی وقتدا منی موفانکغه هم قوشارلار. شول سببدین همیشه جبر جفا بیلان عمروم‌نی اوتکوزورمن دیکانده ایشاك اوُیغه ایتّی: من سنکا بر ایش اورکاتای اینمکا عمل قیلسانك منکا اوخشه همیشه راحت‌دا بولورسن دیدی. اوُی: البتّه اورکاتکیل دیدی. ایشاك ایتّی: ارته سنی قوشقه تاتقالی کیرکاندر اغریقدیك بولوب یاتیب اغیناغیل. اوت سمان برسه‌لار الدیراب یماکیل. سنی اغریق کمان قیلیب سنی قویوب کتکونچه بر طریقه‌دا قیلیب بر دنچه کون‌نی اوتکوزسانك شونینك بیلان بر دنچه وقت آرام‌دا بولورسن دیدی. ایشاك‌نینك بو سوزلارینی سوداکر انکلادی. ایرته‌سی خذمتکارلار اوُی‌نی الیب چیقیب قوشقه قوشالی دیب اغیلغه کیرسه‌لار اوُی اغریب قالیب‌دور. مونی خواجه‌غه خبر برکانده خواجه: انداغ بولسه ایشاك‌نی الیب چیقیب قوشقه قوشودکلار اوُی تورسون دیدی. اول کونی اوُی ذینك اورنیغه ایشاك قوش تارتیب اخشام‌دا یاتیب کلکانده اوُی ایشاککا رحمت اوقوب بو سنینك تعلیمینك بیلان بولدی بوکون امان الیب قالدیم دیدی. شوندا‌غ قیلیب بر دنچه کون ایشاك قوش تارتّی هر اخشام‌دا اوُی ایشاککا دعا قیلور ایردی. من سنینك تعلیمینك‌ذینك برکاتیدین مونچه راحت‌دا تورامن دیر ایردی. بر اخشام اوُی ایشاککا دعالار قیلغاندا ایشاك اوز اوزیکا من کشیکا مصلحت کورساتامن دیب اوزوم بو مشقت‌کا قالدیم. اوُیغه عقل اورکاتیب انینك اورنیدا اوزوم قوش تارتامن دیب خفه بولوب اوُیغه ایتی: من بوکون خواجه‌م‌دین انکلادیم‌که خواجه‌م ایتادور: ایمدی اوُی ایشقه یارامایدور انی سویوب اوزیمیزکا لازم بولغان کوشتی‌نی الیب قالیب قالغانی‌نی

ساتالی. اوُی بو سوزنی انکلاغاندا هوش کلّه‌سیدین کتّی آه اوروب ایشاککا ایتّی: ای رفیقیم بو توغرادا منکا بر ایش اورکاتکیل دیکانده ایشاك ایتّی: خذمتکارلار کلکانده قویروقونك‌نی کوتاریب سکراب یورکیل‌ه اوت برسه ییلدام ییلدام یکیل اول وقت سنی ساقایب دوردیب سویماسلار دیدی. اوُی بو سوزنی انکلاب بای‌نینك خذمتکاری قاشیغه کیرکانده اورنیدین قوپوب قویروقی‌نی کوتاریب سکراب یورکالی توردی. خواجه اوییده اولتوروب ایشاك بیلان اوُی‌نینك ایشی‌نی بیلکانی اوچون قهقه بیلان کولدی.

۴۸ بوری بیلان تولکی‌نینك چوچکی.

اوتکان زماندا بر بوری و بر تولکی بربری بیلان دوست بولوب بر یرده توردیلار. بوری اوزینی چونك توتوب تولکی‌نی بر خذمتکار دیك کوروب ظلم قیلدی. بر کون تولکی بوریکا ایتّی: بو خویونك‌نی تاشلاغیل یوغانلیق قیلماغیل شبو خویونك بیلان تورسانك حقّ تعالی‌نینك غضبی سنکا کلادور. بر آدم اوغلی سنکا غالب کلادور چونکه آدم دیکان نهایت حیله‌کر بر نرسه‌دور. هواداکی اوچار لیق‌نی دریاداکی بلیق‌لارنی حیله بیلان توتادور چونك تاغلارنی کسیب تاشنی الیب باریب خواهلاغان یرکا تاغدیك ایکیز عمارت‌لار یاسایدور. انصاف قیلیب بو یمانلیقینکدین یانغیل دیب نصیحت قیلدی. بوری بو سوزدین تولکیکا اچیغلانیب انی بر مشتلادی تولکی هوشیدین کتیب یاتیب قالدی. هوشیغه کلکانده بوری‌نینك یوزیکا قایلاب کولوب عذر ایتیب: ینه موندا‌غ اویان کب قیلمایمن توبه قیلدیم دیدی. بوری ایتّیکه منکا ینه شوندا‌غ بیهوده سوز قیلمانك دیدی. تولکی ایتّیکه بر مرتبه طبعینینکیزنی چیککانیم

برله یئه سنینك اطاعتینکدین چیقمایمن چونکه حکمالار ایتیب دور میش: سندین سورماغان سوزکا جواب برماکبل. بوری کولوب اچیغیدین قوختادی. لیکن تولکی کونکلیده ایتّی بر ایش قیلغوم دور دیب اویلاب تورروب ایتّیکه تکّبرلوکی تاتیقلیقی هر تایداغ بولسه انی هلاك قیلادور، ایمدی وقت تاپیب بو ظالمنی یوقاتماق منکا کرك دور دیب حیله برله بوریکا تعظیم قیلیب انی الدادی. تولکی شو خیال بیلان فرصت ایستاکانده بر کون بر باغ نینك تامیده بر توشوك نی کوردی. خیال قیلدیکه البتّه آدملار بو توشوك نی بیهوده قویماغان دورلار البتّه بر حیله سی بولسه کرك دیب اهسته توشوك اغزیغه باریب قایلاسه کوردیکه توشوك نینك اول طرفیدا حیوان نوتاردورغان بر اوزا کورلاب قویوب دورلار. تولکی اوراغه توشماکانیکا خوش بولوب بو اوراغه دوشمنیمنی توشوردوم اندین اوزوم آرام تاپامن دیب اویلادی. اندین بوری قاشیغه باریب ای خواجهم بر یرده بر باغقه کیرکالی مشقّتسز بر یول تاپیب دورمن دیب مینك حیله برله بوربنی اول توشوك نینك اغزیغه الیب باردی. بوری حرصلیق دین هیچ خیال قیلمای بیلدام توشوکدین کیریب حاضر اوراغه توشتی. اوزادا حیران بولوب یغلاب تورغاندا تولکی یقین باریب اوراغه تایلاب یغلادی. بوری اچیغلاب منکا رحم قیلیب یغلامسن یا که خوش بولوب یغلامسن دیدی. تولکی: سن موندین ایلکاری توشماکانینکا یغلایمن و سن موندین ایلکاری سلامت یورکانینکا یغلایمن دیدی. بوری ایتّی: ای رحمسز وفاسز یولداشیم ایمدی من سنینك قولونکدا دورمن ایمدی انام قاشیغه باریب احوالیمنی ایتقیل اول منی توتقازغالی بر حیله تاپارمکی. تولکی ایتّی: ای احمق بوری اوراغه توشکاندین کین موندین چیقماقینك ممکن ایماس. اول وقت بوری یئه یغلاب:

ای امراق اداشیم ایمدی بیلامن‌که سن مندین قورقّاچ منی بو اوراغه توشوردونك ایمدی منکا یارلیق بریب گناهیم‌دین اوتکیل توبه قیلدیم دیب یالباردی. تولکی ایتّیکه من سنکا شونچه وقت خدمت قیلغان من اول وقت توبه. قیلسانك بولور ایدی حاضرقی توبه‌نك خلاصلیقینك اوچون بولور ایمدی اوراغه توشتونك اندا قالاسن سنینك اوز یمانلیقینك اوچون هیچ بر دوستونك یوق‌دور ایمدی مندین غم اُمیدینك‌نی اوزکیل دیدی. بوری ینه ایتی: ای دوستوم منکا حالا عداوت کوزیده باقما مرحمت قیلیب خلاصلیق بولوم‌نی تاپغیل.

تولکی بوریکا ایتّی: ای قباحتلیق بوری سنینك یمان نیتینك قارچیغه ککلیککا قیلغانغه اوخشایدور. بوری ایتّی: اول قایداغ بولدی منکا ایتقیل. تولکی حکایت قیلدیکه بر قارچیغه بر کون بر ککلیك‌نی توتقان ایردی. یمن دیب تورغاندا ککلیك قاچیب قاشلار اراسیغه کیریب کتّی. قارچیغه قاشلار یانیدا توروب ایتّی: ای احمق ککلیك من سنی عاجز دیب مرحمت قیلیب بر نیچه هیره قاپیب سنکا کلتورسام سن قورقوب قاچتینك؛ ایمدی چیقیب میوه‌دین یکیل دیدی. ککلیك قارچیغه‌نینك سوزیکا پوتوب چیقتی قارچیغه انی توتوب یدی. تولکی بوریکا ینه ایتّی: سنینك ایشینك اول قارچیغه‌نینك‌کی‌کا اوخشایدور اندین تولکی اورانینك چورسیدا سکراب یوروب کولوب بوریني زانکلا قیلدی تولکی اورا چوره سیده اویناب تورغاندا قویروقی اورانینك لبیکا یتّی. بوری بر سکراب قویروقی تیشلاب تولکی‌نی تارتیب اوراغه الدی. اندین بوری تولکیکا ایتّیکه ای رحم‌سز تولکی ایمدی قولوم‌غه توشکاندین کین سنکا عذاب قیلیب سنی اولتورامن. تولکی بوریکا ایتّی: ای عاقل دانا بوری منی اولتورماسدا سوزوم‌کا قولاق

سالغیل اندین نمه قیلسانک قیل ریدی. من سنینک توبه قیلغانینك‌نی انکلاب سنی قوتقارماق اوچون قویرروقوم‌نی سنکا سوندوم قویرروقوم‌نی تیشلاب چیقسون دیسام سن منی تارتیب الدینک؛ ایمدی سن منی اوچانکغه الیب تورغیل من سکراب چیقای کین قویرروقوم بیلان سنی چیقرای. بوری ایتّیکه من سنینک سوزونککا ایشانمایمن بلا ایچیده تورغان‌نینك سوزیکا ایشانکالی بولمایدور. تولکی ایتّی: ایمدی تولا سوز قیلمانك منی کوتارینك من چیقیب سنی قوتقارای. بوری انی کوتاردی و تولکی سکراب اورادین چیقتی. اندین بوری: ای اداشیم ایمدی حیال قیلمای منی چیقارغیل دیدی. تولکی: توبه‌ینك‌نی سیناب باقماق اوچون اوراغه توشتوم؛ سن یالغان توبه قیلیب منی اولتور ماکچی بولغانینك‌نی بیلدیم؛ ایمدی هرکز سنی قوتقارمایمن دیدی. بوری هر قانچه یالباریب احسان قیلامن دیکانی برله هیچ فائده‌سی بولمادی. تولکی ایتّیکه سنینك احسانینك یلان نینك احسانیغه اوخشاش دور. بر وقت بر یلان دوشمندین قاچیب برادمکا اوچرادی اول آدم نمه ایشقه قاچاسن دیسه یلان ایتی: بر

دوشمندین قاچنیم منکا پناه برسانك سنکا احسان قیلامن دیدی. اول آدم رحم قیلیب یلان‌نی قوینیغه الدی یلان‌نینك دوشمنی اوتوب کتکاندین کین اول آدم: من سنی قوتقازدیم سن منکا نمه احسان براسن دیب سوردی. یلان ایتّی: قایسی یرینك‌نی چیقاشیم‌نی خواهلایسن منینك قیلادورغان احسانیم چاقماق دور دیب اول آدم‌نی چاقیب اولتوردی. تولکی بو سوزنی قیلیب تورغاندا باغ‌نینك ایکاسی چیقتی. تولکی قاچیب کتّی. دوریدی تاش بیلان اوروب اولتوردی.

ئىزاھ:

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كېلىش قوشۇمچىلىرى تۆۋەندىكىدەك شەكىللەردە كۆرۈلىدۇ (چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدىكى كېلىشلەرنى پەقەت مۇشۇ ھەقتە تەتقىقات ئېلىپ بارغانلارنىڭ ئاساسىي جەھەتتىن بىرلىككە كەلگەن تونۇشلىرى ئاساسىدا كۆرسىتىپ ئۆتىمىز):

(1) باش كېلىش. بۇ نۆل فورمىدا ئىپادىلىنىدىغان كېلىش بولۇپ، مەخسۇس قوشۇمچىسى يوق. ئىپادىلىنىشى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى بىلەن ئوخشاش. باش كېلىشتىكى ئىسىم بىرلىك فورمىدا كېلىشمۇ، كۆپلۈك فورمىدا كېلىشمۇ، شۇنىڭدەك تەۋەلەنگەن ياكى تەۋەلەنمىگەن بولۇشمۇ مۇمكىن. باش كېلىش جۈملىدە كۆپىنچە ئىگە ۋە خەۋەر بولۇپ كېلىدۇ.

(2) ئىگىلىك كېلىش. قوشۇمچىسى «نىڭ، نۇڭ»[-ning، -nüng / -nung]، بەزىدە كۆپرەك نەزمىي ئەسەرلەردە «ىڭ»[ing]، «نى» [ni] «ىن» [in]، «ى» [i] شەكىللىرىدە كۆرۈلىدۇ:

مونونک خوش هواسی (بۇنىڭ خۇش ھاۋاسى)

بيزينک [bizing] (بىزنىڭ)

سيزينک [sizing] (سىزنىڭ)

[ing] كۆپىنچە نەزمىي ئەسەرلەردە «بىز، سىز» ئالماشلىرى ئىگىلىك كېلىش بىلەن تۇرلەنگەندە، ۋەزىن ئېتىبارى بىلەن كۆرۈلىدىغان شەكىللەردۇر.

دوات نی اغزینی اجیب (دۇۋەتنىڭ ئاغزىنى ئېچىپ)

درخت لارنی توبیده (دەرەخلەرنىڭ تۇۋىدە)

اتاسین خدمتی غەکلکانده (ئاتىسىنىڭ خىزمىتىگە كەلگەندە)

اوقین یراسی (ئوقىنىڭ يارىسى، ئوقىدىن پەيدا بولغان يارىلار)

باغریمی قانی (باغرىمنىڭ قېنى)

تنکریمی حقیده (تەڭرىمنىڭ ھەققىدە)

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ئىگىلىك كېلىش قوشۇمچىسىنىڭ چۈشۈپ قېلىش ھادىسىسى خېلى كۆپ كۆرۈلىدۇ:

لیلی اتاسی مجنون افسانەسین اشیتیب، ...

(لەيلىنىڭ ئاتىسى مەجنۇننىڭ ھېكايىسىنى ئاڭلاپ...) — نىزارى.

زلفونک جریکی جمال ملکین الدی کوزونک اتفاقی بیرلا.

(چېچىڭنىڭ ئەسكىرى كۆزۈڭ بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، جامال مەملىكىتىنى

ئالدى.) — ئاتائى.

(3) يۆنىلىش كېلىش. قوشۇمچىسى «قا، غا/قە، غە، كا، كە» [gā، kā، ghā // qā، gha، qa] شەكىللىرىدە كۆرۈلىدۇ. قوليازمىلاردا كۆپىنچە «قا، غا» ئورنىغا «قە، غە» قوشۇمچىلىرى قوللىنىلغان:

بوعيبىم اوزومكا هم معلوم (بۇ ئەيىبىم ئۆزۈمگە ھەم مەلۇم)

اوزاسيكه	(ئۇستىگە)	سياست كه	(سىياسەتكە)
عاقل غه	(ئاقىلغا)	بولماققا	(بولماققا)
فرقت كا	(جۇدالىققا)	حسرتكا	(ھەسرەتكە)

بۇلاردىن باشقا يۆنىلىش كېلىش قوشۇمچىسى I ، II شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسىدىن كېيىن «ە، ا» [ā]، III شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسىدىن كېيىن «نە// نا» [nā] شەكىلدە كۆرۈلىدۇ:

فريادىمه	(پەريادىمغا)	باشيمه	(بېشىمغا)
كونكلومه	(كۆڭلۈمگە)	اغزينه	(ئاغزىنغا)
فرمانينكا	(پەرمانىڭغا)	احسانينكا	(ئېھسانىڭغا)
اياغينه	(ئاياغىنغا)	باغينه	(بېغىنغا)

(4) چۈشۈم كېلىش. قوشۇمچىسى «نى» [ni] دىن باشقا، يەنە III شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسىدىن كېيىن «ن، ىن» [n, in]، قىسمەن «نك» [ng]، نەزمىي ئەسەرلەردە I شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسىدىن كېيىن «ى» [i] شەكىللىرىدە كۆرۈلىدۇ:

وصلين (ۋەسلىنى) حسنين (ھۆسنىنى)

△ ***جمالين كورساتيبان قيلدى جلوه***

غريب بلبل غا يوزمينك نازوعشوه — صلاحى.

△ ***نچه زنجير ايلاسام كونكلوم اوينينك اشيكين***

نيلايين قاندين كيلور زولفونك خيالى باش اوروب

(كۆڭلۈمنىڭ ئىشىكىنى زەنجىرلەپ مەھكەم تاقىۋەتسەممۇ، قەيەردىندۇر چېچىڭنىڭ خىيالى كىرىۋېلىپ ئارام بەرمەيدۇ.) — ئاتائى.

△ ***اورتانماك وكوز ياشيمى توكماك دورور ايشيم***

بو درد دليم نى كل خندانيمه ايتينك

(مېنىڭ ئىشىم كۆيمەك، كۆز يېشىمنى تۆكمەكتىن ئىبارەت. دىلىمنىڭ بۇ دەردىنى ئۇ كۈلۈپ تۇرغان گۈلۈمگە ئېيتىڭلار.)

— لۇتفى.

△ *سورانكيز ايا دوستلار احواليمى*

عيب قيلمانك كورسانكيز افعاليمى

(هەي دوستلار، ئەھۋالىمنى سوراپ قويۇڭلار، ھالىمنى كۆرۈپ زاڭلىق قىلماڭلار.) — نەۋائى.

△ *منجم لارنينك طلب قيليب* (مۇنەججىملەرنى تەكلىپ قىلىپ)

بو حوروش نينك قيسى طريقه برله قولونكغه كلتوردونك

(بۇ ھۆر سۈپەتنى قايسى تەرىقە بىلەن قولۇڭغا كەلتۈردۈڭ؟)

— «چاھاردەرۋىش».

(5) ئورۇن كېلىش. قوشۇمچىسى «دا، دە» [da,dā]، قىسمەن «تا، تە» [ta, tā] شەكلىدە كۆرۈلىدۇ:

اورنيدا	(ئورنىدا)	مجلس دا	(مەجلىستە)
كتاب تا	(كىتابتا)	صحبتيده	(سۆھبىتىدە)

△ *يمانلار صحبتيده بولما هركز*

الارنينك صحبتى‌دور فتنه‌انكيز — صلاحى.

قوليازمىلاردا بەزىدە Ⅲ شەخس تەۋەلىك قوشۇمچىسىدىن كېيىن ئورۇن كېلىش قوشۇمچىلىرى قوشۇلغاندا ئارىلىقتا بىر «ن» [n] تاۋۇشى كۆپىيىپ قالىدىغان ئەھۋاللار ئۇچرايدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇ چىقىش كېلىش قوشۇمچىسى قوشۇلغاندىمۇ كۆرۈلگىنى ئۈچۈن، ئۇنى قوشۇمچىنىڭ تەركىبىي قىسمى دەپ تونۇشقا بولمايدۇ، مەسىلەن:

چىقىش كېلىشتە:	ايزيندين	(ئىزىدىن)	قولىندين	(قولىدىن)
ئورۇن كېلىشتە:	قاشيندا	(قېشىدا)	يولىندا	(يولىدا)

△ *نەخوش دور كل ايچينده خوش دورور يار*

ايچيب مى عاشق اولسه مست ديدار — صلاحى

(6) چىقىش كېلىش. قوشۇمچىسى «دين، تين» [din، tin] شەكلىدە كۆرۈلىدۇ:

يوزونك قوياشيدين (يۈزۈڭنىڭ قۇياشىدىن)

محبت دين (مۇھەببەتتىن) سوزيدين (سۆزىدىن)

△ *محبت دين دم اورمه فاخته سين*

كى عشق اوتيغه پيشماى خام ايرورسين — صلاحى.

ئەمما، بۇ قوشۇمچىلارنىڭ سۆزنىڭ ئاخىرقى بوغۇمىدىكى تاۋۇشقا جارانلىق ياكى جارانسىز بولۇشى جەھەتتىن ماسلىشىشى ئانچە ئىزچىل ئەمەس.

2. پارچىلار

٥٢ پادشاەنينك سوالى

بر پادشاه تمام يورت خلق‌لاريغه ندا قيلدورديكه منينك تورت سواليم بار؛ هر كيم جواب تاپسه انكا چونك انعام برامن. بر كون پادشاەنينك سوال‌لارينى انكلاى ديب بر كشى كلدى. پادشاه سوال قيليب ايتى:

همه‌دين اغير نمه دور؟

همه‌دين يتيك نمه دور؟

همه‌دين تاتليق نمه دور؟

همه‌دين سميز نمه دور؟

اول آدم: ترسراك سوالغه جواب تاپغان من مونكا هم تاپاى ديب همه‌دين اغير تموردور، همه‌دين يتيك پاخته‌دور، همه‌دين تاتليق عسل دور، همه‌دين سميز مسكه دور ديدى. پادشاه درغضب بولوب: هيچ جوابينك درست ايماس ديب اول آدمنى هيداب چيقاردى. اول آدم خجالت بولوب اويكا ياندى و همه آدم‌لار انى زانكلا قيلديلار.

لیکن اول آدم‌نینك دانا بر قیزی بار ایردی. اول قیز: پادشاه‌نینك سوالیغه من جواب تاپای دیب پادشاه‌نینك قاشیغه باریب سوالیغه جواب بریب ایتّی:

همه‌دین اغیر غم‌غصّه دور،
همه‌دین یئیك آدم‌نینك خیالی‌دور،
همه‌دین تاتلیق اویقودور،
همه‌دین سیمز زمین دور.

پادشاه شونی انکلاب خوش بولوب: ای بلام راست جواب تاپتینك دیب ایتیب چونك انعام بریب انی یاندوردی.

۸۰ امیرنینك سوالی.

بالستان‌نینك امیری احمد الترك بر کون تختیغه اولتوروب یورتی نینك همه علمالارینی اوز الدیغه یغدوروب ایردی. لشکرلاری نینك سرداری حسن بر نچه کون ایلکاری اُرستان‌نینك اشراف اکابرلارینی اسیر قیلیب امیرکا کلتورکان ایردی. اول ظالم اسیرلارنی هم چیرلاتیب اوز الدیغه قول پوت‌لارینی زنجیردا باغلاغلیق تورغوزدورغان ایردی. اسیرلارنینك راسیدا اُرستان نینك پادشاهی‌نینك اوغلی هم بار ایردی. همه‌سی قورقونچ و تیتراك بیلان امیرنینك قاشیدا توردیلار.

امیر سوز باشلاب ایتی: منینك بر سوالیم بار دور. قسم بیلان بیان قیلامن که هر کیم سوالیم‌غه توز جواب برسه حاضر الینفان شهرنینك پادشاه‌لیقی‌نی انکا برامن. ای علمالار اوّل سیزلاردین سورامن لیکن هر کیم بولسه توز جواب برسه اُرستان‌نینك پادشاهی اول بولغای. بر سوز برله منکا جواب برینکلار: بر یوزیده همه‌دین کچیك و همه‌دین اولوغ نمه دور؟ اوزی بر زرّه‌دیك کچیك و هم چاغلایالماغودیك چونك دور. بر یوزیداکی همه‌دین چونك دولت و همه‌دین چونك خطردور. نازوك کُلدین باسیلادور لیکن اوزی چونك اوت‌نی جنکل‌لار شهرلار و آدم‌لارنی باسیب خراب قیلادور. بر کون کچیك بولدوزغه اوخشایدور ینه بر کون تاشدیك قاتّیق دور. چوره‌لارینکیزده بار بولغانی برله کوز لارینکیزکا ایمدی معلوم بولمایدور لیکن مناره‌لاردین قایلا سانکیز انینك ایاغی‌نی کورمایسیز. ایچینکیزده و چورونکیزده باردور لیکن هر طرفدین سیزنی باسسه اولکالی ناچار دورسیز. قلیجیم‌نینك دسته‌سیداکی یلوردیك صاف و سوزوك بولوب مسکه‌دیك یومشاق دور. بوکون انی تاپماق اوچون جانلارینکیز نی برور سیزلار ینه بر کون انی اعتبار قیلمایسیزلار. بوسوالیم‌غه

جواب برینکلار جواب نی برکان کشی منینك برادریم بولوب اونك یانیمدا اولتورسون دیب امیر ایتی.

امیر نینك دولت سرایندا امیرلار نینك زنجیرلاری نینك آوازیدین باشقه آواز انکلانمادی. علمالار نینك هیچ بری جواب تاپمادی. اولار نینك علمی هیچ فائده برمادی. همه سی شوك بولوب قورقوب تورديلار.

اُرستان نینك پادشاهی نینك اوغلی اوز شهریده تورغاندا هر نرسه خواهلاسه انی حاضر پیدا قیلدورور ایردی. ایمدی آچ اوسوز بولوب زنجیر عذابیدین قینالیب جبر تارتیب توردی. شو نینك توپه سیده امیر انینك اتاسی نینك تختی نی بر سوز اوچون برکالی وعده قیلغان ایردی. آخر اول بیچاره یکیت دردیکا و اوسوزلوقته چیدایالمای کوچی نینك باریچه امیرکا بر سوز تاشلاب: سوا دیب قچقیردی. امیر نینك دولت سرایندا کی همه سی بو سوزنی انکلاغاندا تولا قورقوب: اول ظالم ایمدی بیچاره یکیت کا نمه قیلادور دیب اندیشه قیلدیلار. لیکن امیر تختیدین توشوب پادشاه نینك اوغلیغه اینکیشیب: سوء سو انکلامادینکلارمو سوالیم غه جواب تاپغان اُرستان نینك ینکی پادشاهیغه سو کلتوروب برینکلار دیدی.

۶۱ اتانکغه و اناکغه حرمت قیلغیل.

بر اویده ایر خاتون بلالاری و ایری‌نینك داداسی بیلّه اولتوروغلوق ایردی. چونك داداسی‌نینك سقالی قریلیقدین آقاریب ایردی و قول‌لاری تیتراز ایردی. دستور خوانغه اش یکالی اولتورسه قاشوق‌نی اغزیغه توز کوتارمادی شوربا دستورخوانغه و ایکین‌لاریکا توکولور ایردی. اوغلی و کلینی مونی اوبدان کورماکانی اوچون اش یکانده کچیك بلانینك بوینیغه یاغلیق آرتیب قویغاندیك انکا هم آرتیب قویدی. امّا بو بیچاره قری آدم‌نینك قول‌لاری تولا تیتراکانی اوچون شوربا یاغلیققه توکولور ایردی. اوغلی و کلینی‌نینك کونکل لاری قاتّیق و ناشکر ایردی. اولار کچیك وقتیدا اتا اناسی اولار اوچون تارتقان جبر و کورساتکان هر یخشیلیق‌نی یاد قیلمای بلکه قاتّیق سوز برله داداسیغه کب قیلور ایردی. اکر سیز همیشه پاکیزه یاغلیققه شوربا توکوب اتسانکیز سیزنی بولونکدا ایت بیلّه اش یکالی قویامیز دیدی. بو رحم‌سز آدم‌لار بولونکدا انی اولتوروغوزوب الدیدا بر تنکله قویدی. اولار دستورخوانغه اش یکالی اولتورسه بیچاره چونك داداسی بولونکدا یالغوز اولتوروب اش یر ایردی.

قریلیقیدین اوز بلالاری انی اوبدان کورمادی انینك اوچون بو قری آدم تولا غمکن ایردی. بر یوزیده بار همه‌دین اغیر یوك ناشکرلیك دور.

چونك داداسی بولونکدا اولتوروب هیچ کشی کورماکاز وقتیدا یغلادی و یاشلاری منکزیدین اوتوب آق سقالیغه توشار ایردی. هر نه‌نی کورادورغان خدا بو قری آدم‌ینك غمکینلیکی‌نی هم کوروب بو قاتیق آدم‌لارینك کونکللاریغ یومشاق قیلغالی اراده قیلدی.

بر کون چونك داداسی بالدورقی‌دیك بولونکدا اولتورغاندا اوغلی و کلینی دستورخوانغه اولتوردی. اولارنینك تورت یاشقا کیرکان اوغول بلاسی بر پارچه یغاچ‌نی قولیغه الیب یونوب اولتوردی. ای بلام نه یاسایسیز. دیب داداسی سوردی بلاسی: بر تنکله یاسایمن دیب ایتی. داداسی: تنکله‌نی نه‌گا ایشلاتاسیز دیب سوردی. سیزلار چونك دادامیزنی بولونکدا اولتورغوزغاندیك من هم سیزلار قریغاندا سیزنی بولونکدا اولتورغوزوب بو تنکله‌مده اش برورمن دیب ایتی. ایر خاتون بر بریکا قایلاب اوزی‌نینك قیلغان چونك کناه‌لاریغ بیلدی. خدا اولارنینك بلاسی‌نینك بو سوزی برله تعیر قیلدیکه هر کمرسه اتا اناسیغه هر نه قیلسه بلالاری هم

اولارغه شونداغ قیلور. ایر خاتون ایکیلاسی بر بریکا قایلاب یغلاشیب بولونکدا اولتورغان قری داداسی نینك الدیغه باریب انی قوچاغلاب: بیزکا خفه بولماسه‌لار بیز سیزکا یمانلیق قیلدوق بو وقت‌دین کین سیز همیشه بیز بیله دستورخوانغه اولتوراسیز و همه‌دین اوبدان جای‌نی سیزکا برامیز دیب ایّی.

آنانکغه و انانکغه حرمت قیلغیل تاکه خدانینك سنکا برادورغان یورت‌دا اوزون عمر کورکایسن.

۶۷ وقت حسابی.

قدیم زماندین تارتیب آدم‌لار آیغه و کونکا قایلاب وقت‌نی حساب قیلیب دورلار. ینکی آی چیقاندین تارتیب ینه بر ینکی آی چیققونچه اوتکان مدّت‌نی آی‌دیب حساب قیلیب دورلار. اون ایکی آی‌نی بر یل حساب قیلدیلار.

ایرته یازدا کیچه و کوندوز بر کون برابر بولادور. شو کوندین تارتیب ینه بر ایرته یاز کیچه و کوندوز تنك بولادورغان کونغچه بر یل هم سانادیلار. اول یل‌نی شمسی یلی دیدیلار. بر شمسی یلی ۳۶۵ کون بیلان تمام بولادور. ینکی آی چیقاندین تارتیب ینه بر آیغچه تخمیناً یکرمه توقوز کون بولادور. لیکن آی یکرمه

توقوز کون بولسه اون ایکی آی بر شمس یل بیلان برابر بولمادی. یونانی علمالاری تاپتیکه آی یکرمه توقوز یریم کونده بر چورکولوب بولادور. انینك اوچون بر آی یکرمه توقوز کون ینه بر آی اوتوز کون حساب قیلدیکه هر یل نینك ایچیده التة آی یکرمه توقوز کون برله و ینه التةسی اوتوز کون برله تمام بولدی. اون ایکی شونداغ آی بر یل بولوب قمری یلی اثانیب دور. بر قمری یلی شمسی یلی بیلان برابر کلمایدور بلکه انینکدین اون بر کون قیسقه بولوب ۳۵٤ کون برله تمام بولور.

اون سکزنجی یکرمه برنجی یکرمه تورتونجی یکرمه سکزنجی و یکرمه توقوزونجی یلیغه توشادور. کبیسه یلیدا ذوالحجه نینك اوتوز کونی بولور باشقه یللاردا کونلاری نینك عددی بر کم اوتوز بولور.

التة شهرنینك خلقی بر شمسی حسابی نی هم توتوب دور. اول حسابغه موافق یل اون ایکی آی برله تمام بولا دور. مذکور آیلارنینك اتلاری حمل ثور جوزا سرطان اسد سنبله میزان عقرب قوس جدی دلو حوت دور. تورت آی نینك ۳۰ کونی بش آی نینك ۳۱ کونی ایکی آی نینك ۲۹ کونی و بر آی نینك ۳۲ کونی بار. هر تورتونجی یلی

کبیسه یلی بولوب ۳۶۶ کونده تمام بولادور. کبیسه یلی حوت آی‌نینك ۳۱نجی کونی بولور.

حمل‌نینك اوّلق کونی یل باشی بولوب تقویم کرغوریوسفه موافق مارچ آیی‌نینك یکرمه برنجی‌سیکا توشادور. اول کون کیچه و کوندوز کون برابر بولادور. بعضی خلق کبیسه یلی‌نی اعتبار قیلمای حساب قیلیب بریب بارا بارا بر ایکی آی ایلکاری کتیب دور.

التّه شهرده توتقان شمسی حسابی‌نی مجال حسابی هم دیرلار. بر مجال اون ایکی یل بولادور. اول یل‌لارنی مجال نینك اوّلق یلیدین تارتیب سچقان اوُی بارس طاوشقان بلیق یلان اط قوی میمون توخی ایت و تونکوز یلی دیرلار.

بولك بولك خلق اوتکان زماندا بولغان واقعه‌دین ابتدا قیلیب تأریخ توختاتیب حساب قیلورلار. مثلاً یهودیلار آدم یراتیلغاندین تارتیب مسیحیلار حضرت عیسی مسیح توغولغان دین تارتیب مسلمانلار پیغمبر مدینه‌کا هجرت قیلغاندین تارتیب تأریخ توختاتیب دورلار. خاقانیلار ایمدی میلاد مسیح نینك ۱۹۱۱نجی یلیدین یعنی مینك کوه‌نینك اوّلق یلیدین تارتیب تأریخ الیب تقویم کرغوریوسفه موافق حساب قیلورلار.

سۆزلۈك

متكبر	[mutäkäbbir]	كىبىرلىك، تەكەببۇر، دىمىغى ئۇستۈن؛ ئۆزىنى چوڭ تۇتقۇچى
عدل	[ʻädl]	ئادالەت، توغرىلىق؛ ئىنساپ
حريص	[häris]	ھېرىسلىق؛ ئاچكۆز، تەمەگەر
اشراف	[äshraf]	ئالىي تەبىقە، شەرەپ ئىگىلىرى
اكابر	[äkabir]	ئەڭ كاتتا
شمس	[shäms]	قۇياش، ئاپتاپ
قمر	[qämär]	ئاي
تقويم	[täqwim]	پلانېتىلارنىڭ ھەرىكەتلىرىنى كۆرسەتكۈچى يىللىق جەدۋەل، كالېندار
قرن	[qärn]	ئەسىر (مۇسۇلمان خەلقلەردە كونا ھېساب بويىچە 30 يىل بىر قەرن ھېسابلىنىدۇ.

عدد	[ʻädd//ʻädäd]	سان، ئەدەد	
جنوارى	[jänwari]	يانۋار	(بىرىنچى ئاي)
فبرەرى	[fäbräri]	فېۋرال	(ئىككىنچى ئاي)
مارج	[march]	مارت	(ئۈچىنچى ئاي)
اپريل	[aprel]	ئاپرېل	(تۆتىنچى ئاي)
مى	[may]	ماي	(بەشىنچى ئاي)
جون	[jon]	ئىيۇن	(ئالتىنچى ئاي)
جولاى	[jolay]	ئىيۇل	(يەتتىنچى ئاي)
اوكست	[awgust]	ئاۋغۇست	(سەككىزىنچى ئاي)
سپتمبر	[septämbr]	سېنتەبىر	(توققۇزىنچى ئاي)
اوكتوبر	[öktäwbr]	ئۆكتەبىر	(ئونىنچى ئاي)
نوومبر	[nowämbr]	نويابىر	(ئون بىرىنچى ئاي)
دسمبر	[dosämbr]	دېكابىر	(ئون ئىككىنچى ئاي)
عشورای	[ʻushur ay]		بىرىنچى ئاي
صفراي	[säfär ay]		ئىككىنچى ئاي
صفرقوشنەسى	[säfär qoshnäsi]		ئۈچىنچى ئاي
تلاش اى	[talash ay]		ئالتىنچى ئاي
دعا اى	[duʻa ay]		يەتتىنچى ئاي
براعت اى	[bäraʻät ay]		سەككىزىنچى ئاي
روزه اى	[rozä ay]		توققۇزىنچى ئاي

عيداي ['āyd ay] ئونىنچى ئاي

ارا اى [ara ay] . ئون بىرىنچى ئاي

عيدقربان اى['āyd qurban ay] ئون ئىككىنچى ئاي

حمل [hämäl] (1) قەدىمكى ئاسترونومىيە چۈشەنچىسى بويىچە ئون ئىككى بۇرج (قۇياشنىڭ يىللىق دائىرىسىدىكى ئون ئىككى نۇقتىسىنىڭ ھەر بىرى) نىڭ بىرىنچىسى، (2) قۇياش يىلى ھېسابىدا بىرىنچى ئاي نامى (مارت ئېيىغا توغرا كېلىدۇ).

ثور [säwr] (1) قەدىمكى ئاسترونومىيە چۈشەنچىسى بويىچە ئون ئىككى بۇرجنىڭ ئىككىنچىسى، (2) قۇياش يىلى ھېسابىدا ئىككىنچى ئاي (ئاپرىل ئېيىغا توغرا كېلىدۇ).

جوزا [jäwza] (1) ئون ئىككى بۇرجنىڭ ئۈچىنچىسى، (2) قۇياش يىلى ھېسابىدا ئۈچىنچى ئاي (ماي ئايلىرىغا توغرا كېلىدۇ).

سرطان [särätan] (1) ئون ئىككى بۇرجنىڭ تۆتىنچىسى، (2) قۇياش يىلى ھېسابىدا تۆتىنچى ئاي (ئىيۇن ئايلىرىغا توغرا كېلىدۇ).

اسد [äsäd] (1) ئون ئىككى بۇرجنىڭ بەشىنچىسى، (2) قۇياش يىلى ھېسابىدا بەشىنچى ئاي (ئىيۇل ئايلىرىغا توغرا كېلىدۇ).

سنبله [sunbulä] (1) ئون ئىككى بۇرجنىڭ ئالتىنچىسى، (2) قۇياش يىلى ھېسابىدا ئالتىنچى ئاي (ئاۋغۇست ئېيىغا توغرا كېلىدۇ).

ميزان [mizan] (1) ئون ئىككى بۇرجنىڭ يەتتىنچىسى، (2) قۇياش يىلى ھېسابىدا يەتتىنچى ئاي (سېنتەبىر ئېيىغا توغرا كېلىدۇ).

عقرب ['äqräb] (1) ئون ئىككى بۇرجنىڭ سەككىزىنچىسى، (2) قۇياش يىلى ھېسابىدا سەككىزىنچى ئاي (ئۆكتەبىر ئېيىغا توغرا كېلىدۇ).

قوس [qäws] (1) ئون ئىككى بۇرجنىڭ توققۇزىنچىسى، (2) قۇياش يىلى ھېسابىدا توققۇزىنچى ئاي (نويابىر ئېيىغا توغرا كېلىدۇ).

جدى [jädiy] (1) ئون ئىككى بۇرجنىڭ ئونىنچىسى، (2) قۇياش يىلى ھېسابىدا ئونىنچى ئاي (دېكابىر ئېيىغا توغرا كېلىدۇ).

دلو [dälw] (1) ئون ئىككى بۇرجنىڭ ئون بىرىنچىسى، (2) قۇياش يىلى ھېسابىدا ئون بىرىنچى ئاي (يانۋار ئېيىغا توغرا كېلىدۇ).

حوت [hut] (1) ئون ئىككى بۇرجنىڭ ئون ئىككىنچىسى، (2) قۇياش يىلى ھېسابىدا ئون ئىككىنچى ئاي (فېۋرال ئېيىغا توغرا كېلىدۇ).

ئىزاھ:

پروفېسسور خەمىت تۆمۇر، ئابدۇرۇپ پولات ئەپەندىلەرنىڭ «چاغاتاي تىلى» (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى. 1987 ـ يىل نەشرى) ناملىق كىتابىدا، چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا يۇقىرىقى ئالتە خىل كېلىشتىن باشقا، يەنە ئورۇن ـ بەلگە كېلىش، ئوخشاتما كېلىش، چەك كېلىش، تەڭلەشتۇرمە كېلىش قاتارلىق كېلىشلەرنىڭ بارلىقى كۆرسىتىلگەن.

(1) ئورۇن ـ بەلگە كېلىش. قوشۇمچىسى «داغى (داقى) // داكى» [daghi، daqi، däki] شەكلىدە كۆرۈلىدۇ:

خندك (خندق) ياقاسينداغى (خەندەك ياقىسىدىكى)

تمام سودا كىلاردا قى (بارلىق سودىگەرلەردىكى)

قديم داكى (قەدىمدىكى) ***ايچينداكى*** (ئىچىدىكى)

بۇ خىل كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى بولۇپ، ئېنىقلىغۇچىنىڭ ئورۇن، ۋاقىت جەھەتتىكى بەلگىسىنى بىلدۈرىدۇ.

(2) ئوخشاتما كېلىش. قوشۇمچىسى «دەك // دىك، تىك» [däk، täk] شەكىللىرىدە كۆرۈلىدۇ (يۇقىرىقى كىتابتا [tegin، tek، dek] شەكلىدە كۆرسىتىلگەن). بۇ خىل كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار جۈملىدە ئېنىقلىغۇچى ياكى ھالەت بولۇپ كېلىدۇ. ئېنىقلىغۇچى بولۇپ كەلگەندە، ھەربىرى ياكى سۈپەتنىڭ ئوخشىتىلما بەلگىسىنى بىلدۈرىدۇ:

قل ديك (قۇلدەك) **كل تيك** (گۈلدەك)

يادين چيقان اوق ديك (يادىن ئېتىلغان ئوقتەك)

△ ***خسته كونكلوم تەبته قان قيلماغونچه غنچه ديك***

اچيليب مجلس‌دا رخسارينك كل افشان قيلمادينك — كامىل.

(3) چەك كېلىش. قوشۇمچىسى «غچە، قچە، كاچە // كچە» [ghächä، qächä، kächä] شەكىللىرىدە كۆرۈلىدۇ:

△ ***جوليلى اشيكى غجه كام اوروب***

زمان تينمايين يركا اقدام اوروب — نزارى.

اخشام غجه (ئاخشامغىچە)، ***سمرقندكجه*** (سەمەرقەندكىچە)، ***صبح دين شام غجه*** (سۈبھىدىن شامغىچە)

شمالى روزى اخوندنينك يرى‌كاجه (شىمالى روزى ئاخۇنۇنىڭ يېرىگىچە)

چەك كېلىشتە كەلگەن ئىسىملار جۈملىدە ئاساسەن پېئىللارغا بېقىنىپ كېلىدۇ.

(4) تەڭلەشتۇرمە كېلىش. قوشۇمچىسى «چە» [chä] شەكلىدە كۆرۈلىدۇ:

بولماغونجه باغرى قان (باغرى قان بولمىغۇچە)

بيرايجه (بىر ئايچە) يركاجه (يەرگىچە)

△ ***قايسى كلشن كلبنى سروخرامانينكجه بار***

قايسى كلبن اوزره غنجه‌لعل خندانينكجه بار

(قايسى گۈلشەننىڭ گۈل بەرگىلىرى سېنىڭ ئازادە سەرۇبەڭ قامىتىڭگە ئوخشىسۇن، قايسى گۈل بەرگىدىكى غۇنچە سېنىڭ كۆلكە.يېغىپ تۇرغان قىزىل لەۋلىرىڭگە ئوخشىسۇن.) — گۈمنام.

بۇ قوشۇمچە يۆلىنىش كىتىلىش بىلەن تۇرلەنگەن سۆزلەرگە قوشۇلۇپ كەلسە، خەۋەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك چەكنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسىنى؛ باشقا ئورۇنلاردا ئەھۋالغا قاراپ خەۋەر-نىڭ ھالىتى سۈپىتىدە مىقدار، تەڭلەشتۇرۇش، سېلىشتۇرۇش، مۆلچەر ۋە ھەرىكەتنىڭ ئۇسۇلى قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.

3. «دىۋانى نەۋبەتى»دىن پارچە

«دىۋانى نەۋبەتى» ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تارىخىدىكى مەشھۇر نامايەندە — لىرىك شائىر نەۋبەتىنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن بىردىنبىر بەدىئىي مىراسىدۇر.

نەۋبەتى XVIII ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا (1690—1750) خوتەندە تۇغۇلۇپ، شۇ يەردە ياشاپ ئىجادىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. بىزگە مەلۇم بولغىنى — قولىيازما ھالىتىدە شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئوتتۇرا ئاسىيا تەتقىقات ئىنستىتۇتى ۋە تىل ـ ئەدەبىيات فاكۇلتېتىدا ساقلىنىۋاتقان دىۋاندىكى پاكىتلارغا ئاساسلانغاندا، مەزكۇر بەدىئىي مىراس ھىجرىيە 1160ـ (مىلادىيە 1747 ـ يىل) يىللىرى يېزىلىپ تاماملانغان.

«دىۋانى نەۋبەتى»دە چوڭقۇر لىرىك ھېسسىيات، ئوبرازلىق تىل شەكلىنىڭ ئارقىلىق رېئال ھايات ۋە ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا، كىشىلىك مۇناسىۋەتلەرگە بولغان كۆزقاراش رەڭدار شېئىرىي تىل بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈلگەن؛ ئادالەت، مۇھەببەت، ۋاپا، ساداقەت ۋە سەمىمىيەت، ھاياتنى قەدىرلەش، ... قاتارلىقلار ئاساسىي تېما قىلىنىپ، كىشىلىك مۇناسىۋىتىدە ئۆزئارا ئىنسانىي مۇھەببەت، دوستانە ياردەم، ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىك غايىسىنى ئىلگىرى سۈرۈش مەقسەت قىلىنغان؛ تەڭسىزلىككە قارىتا نارازلىق ئىپادىلىنىپ، گۈزەل ئارزۇ-نى رېئاللىققا ئايلاندۇرۇش يولىدا «پەقەت جاندىن كەچكەن كىشىلا جانانغا يېتەلەيدۇ» دېگەن پىكىر ئىلگىرى سۈرۈلگەن.

نەۋبەتى ئۆز شېئىرلىرىنى ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ تارىخىي ئەنئەنىسىگە ئاساسەن ئارۇز ۋەزنىنىڭ كۆپلىگەن بەھرىلىرىدە يارىتقان بولۇپ، «دىۋان»غا 108 غەزەل، ئۇچ مۇخەممەس، 34 رۇبائىي كىرگۈزۈلگەن.

ئومۇمەن، «دىۋانى نەۋبەتى» ئۇيغۇر شېئىرىيىتىنىڭ ئەنئەنىسىنى ئۆگىنىش، تەسەۋ-ۋۇپ ئىدىيىسىدىكى ئېقىمىنىڭ ئۇيغۇر شېئىرىيىتىگە بولغان تەسىرىنى تەتقىق قىلىش قاتارلىقلار-دا بىز ئۈچۈن قىممەتلىك تارىخىي ھۆججەت ھېسابلىنىدۇ.

تېكىست (1)

یار نینک کویی دا من دیوانه بولدوم عاقبت
خلق ارا سیدین چقیب بیگانه بولدوم عاقبت

کلمکای عالم کا نندیک هوشی ای نازنین
اشتیاقینک کویی دا مستانه بولدوم عاقبت

ایلکا عشرت باغیدا خرم لیغ دلشاد لیق
من غریبنک غم بیله همخانه بولدوم عاقبت

بر زمان یوقتور منکا آرام نی صبر قرار
آی یوزونک نینک شوقیغه پروانه بولدوم عاقبت

ایکی شهلا کوزلارینک کونکلوم قوشینی قیلدی صید
جندینکلیغ مسکین ویرانه بولدوم عاقبت

ای یرانلار یارینک وصلی منی قیلدی خمار
متصل استانه همخانه بولدوم عاقبت

ساقیا می توت منکا جام محبت تولدوروب
نوبتی کیم تشنه لب رندانه بولدوم عاقبت

عاقیل ایرسانک ای برادر قیلمه نادان برله بحث
خاطرینکنی جمع ایلاب قیلمه نادان برله بحث

جهد ایلاب اهل دانا برله بولغیل همنشین
اهل دانادین یراق قیلمه نادان برله بحث

هر نجه مشکل سوالینک بولسه دانا دین سورار
بیهوده ذهنینک کیتمه قیلمه نادان برله بحث

عقل فهم دانشینکنی عالم دانا بیلور
بیلماکای قدرینکنی هرکیز قیلمه نادان برله بحث

چونکه زرینک قیمتی ظاهر قیلور نینک صحبتی
جاهل مثل قراتاش قیلمه نادان برله بحث

اهل دانالار غریخشی سوزدری نایاب دور
مختصر قیلغیل سوزونکنی قیلمه نادان برله بحث

بو نصیحت نی اوزونک کا ایلاکیل ای نوبتی
اوزکا برله نی اشینک بار قیلمه نادان برله بحث

فصل نوبهار ایدا گل کبی آچیلغان قیز
مثل کاکلی سنبل هر طرف ساچیلغان قیز

باده ایچره ذوقیدا میده عکسینی کوردوم
حسن باغیدا تنها اولتورور خرامان قیز

شوم رقیب لار جهتیدین بولمادی یوزین کورماک
بولوت ایچره آی منظور زلف ایچره فنهان قیز

کوز اوجی بلان باقتی تکتی تیره مژگانیسه
سینم اوزره پیکانه زخم قیلدی ویران قیز

من یتیم کا ای دلبر لب لارینک گلی احمر
غنچه نهالینکغه صدق ایله احسان قیز

غنچه نهالیدا ایکی میوه کوردوم
یاغوسانکغو لاج آلمه یاغو ایکی ارمان قیز

قیلیسه قیز بیله صحبت بکر چیقسه اول ساعت
قریلیق محلیدا آلسه خوش نه ارمان قیز

نافع بدلدور خوب قیز انکا ایرور مرغوب
قیلیسه قیز بیله صحبت درد ایلیغه درمان قیز

رحمه ایلا ای مهوش توشتی جانمه آتش
نوبتی نهالیغه بولدی عشق پیچان قیز

کونکلوم آلدی ناگهی اول دلربا عیار قیز
آهو کوزلوک شمس طلعت قدر خوش رفتار قیز

ساچلاری مانند سنبل لبلاری مانند گل
سوزلاری قندین لذیذ شیرین خوش گفتار قیز

من کبی یوز مینک گدا نه حسرتیدا کویدوروب
تیرباران ایلابان مژگانلاری خونخوار قیز

کویدوروب هجر اوتیدا جسمم نه خاشاک ایلادی
مرحم اتمای من یتیم کاهر طرف مکار قیز

اعتقاد ایلاب انی ایزدا یوروب من هر طرف
بولغای ایلاب وفا الدینکدا خدمتکار قیز

برماگیل دنیایی فانیغه کونکل نه قیز کوروب
تیرباران ایلابان قیلغای سنی بیمار قیز

جهد ایلاب نوبتی قیلغیل جهاندا طاعتی
تا نصیب آلکای سنکا جنتده حور نار قیز

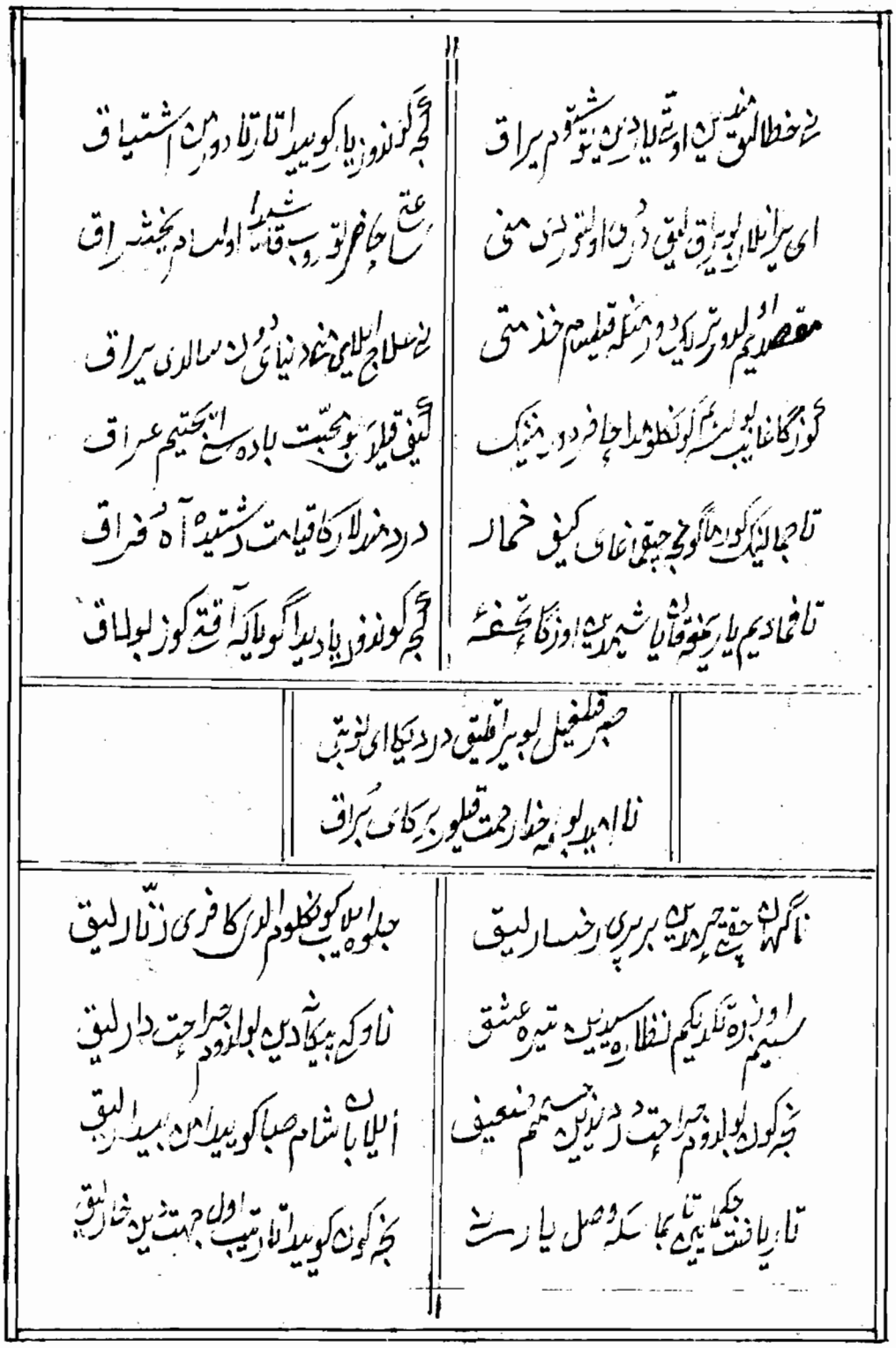

نی خطالیق مندین اوتی یاردین یتوشتوم یراق
کچه کوندوز یا کوییدا تارتا دورمن اشتیاق

ای یرانلار بو یراقلیق دردی اولتوردی منی
ساعتی حاضر توروب قاشیدا اولسام یخشراق

مقصدیم اولدور تریک دورمنکه قیلسام خدمتی
نی علاج ایلای منی دنیای دون سالدی یراق

کوزگا غایب بولسه بم کونکلومدا حاضر دورمنیک
کیف قیلدی بو محبت باده سنی ایچتیم عراق

تا جمالینک کورماگونجه چیقماغای کیف خمار
دردمندلارکا قیامت دشتیده آه فراق

تا فمادیم یاریمغه قان یاشیمدین اوزگا تحفه
کچه کوندوز یا دیدا گویا که آقتی کوز بولاق

صبر قیلغیل بو یراقلیق دردیکا ای نوبتی
نا امید بولمه خدا رحمت قیلور برکای براق

ناگهان چقتی حرمدین بر پری رخسارلیق
جلوه ایلاب کونکلوم الدی کافری زنارلیق

سیم اوزره تکدیکم نظاره سیدین تیره عشق
ناوکی پیکانه دین بولدوم جراحت دارلیق

نجه کون بولدوم جراحت دردیدین جسمم ضعیف
ایلابان شام صبا کوییدا من بیدارلیق

تا ریاضت چکمایین تا بماسکه وصل یارنی
نجه کون کوییدا تا رتیب اول جهت دین خارلیق

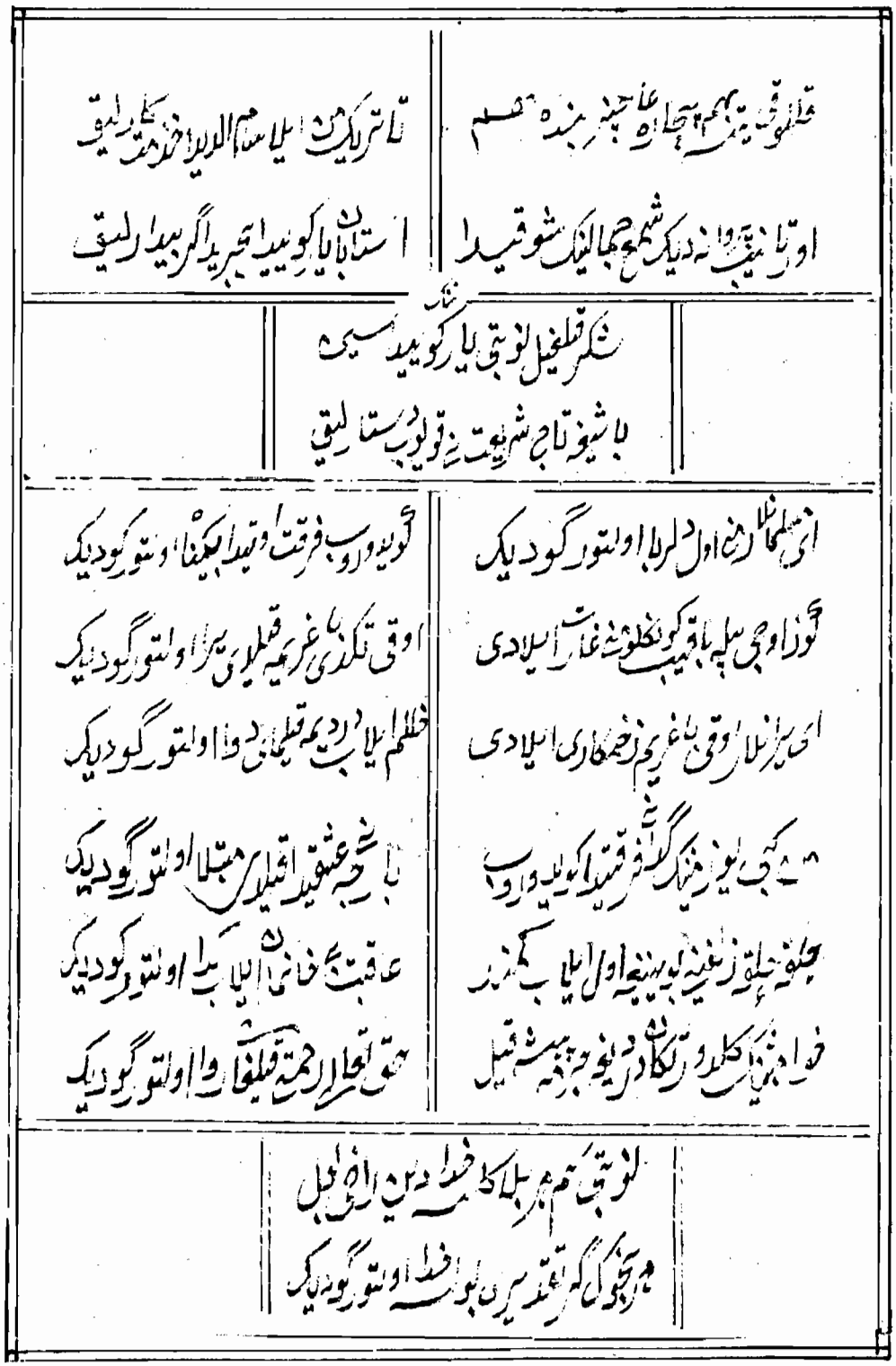

سۆزلۈك

مهوش	[māhwäsh]	ئايغا ئوخشاش، ئايدەك گۈزەل، ناھايىتى چىرايلىق
يد	[sāyd]	ئوۋ، شىكار، ئوۋ قىلىش
متصل	[muttäsil]	تۇتاش، ئارقىمۇ ئارقا، ئۈزلۈكسىز، دائىم
رندانه	[rindanā]	ئەيش ـ ئىشرەتتىن ئۆزىنى تارتمايدىغان، خاراباتىي، بىغەم، بىپەرۋا؛ باتۇر، قورقماس
جهد	[jāhd]	تىرىشىش، ئەستايىدىل ھەرىكەت قىلىش: جهدايلاماك — تىرىشماق، ئەستايىدىل ھەرىكەت قىلماق
هم نشين / همنشين	[hämnishin]	بىرگە ئولتۇرغۇچى، ھەمسۆھبەت
دانش	[danish]	بىلىم، مەلۇمات
ظاهر	[zahir]	ئوچۇق، ئاشكارا، كۆرۈنۈپ تۇرغان
نايا ب	[nayab]	تېپىلمايدىغان، تېپىلماس
مختصر	[muxtäsär]	قىسقارتىلغان؛ قىسقىچە، ئىخچام؛ قىسقىسى
باده	[badä]	مەي، شاراب
منظور	[mänzur]	كۆرۈنگەن؛ نەزەردىن ئۆتۈپ ماقۇل بولغان
زلف	[zulf]	چاچ، ئايالالارنىڭ چېچى
تيره	[tiyrā]	قارا؛ قاراڭغۇ
مژگان	[mizhgan]	كىرپىك
سينه	[siynä]	كۆكرەك، يۈرەك
پيكان	[päykan]	(1) كامان ئوقىنىڭ ئۇچى، ئوق ئۇچىدىكى مېتال باشاق؛ (2) تىكەن؛ (3) كىرپىك
احمر	[ähmär]	قىزىل، قىپقىزىل: كل احمر ـ قىزىل گۈل
نهال	[nihal]	(1) كۆچەت؛ يېڭىدىن كۆكلەپ چىققان نوتا؛ (2) كېلىشكەن بوي، قامەت
صدق	[sidiq]	(1) چىن، راستلىق، توغرىلىق، ھەقىقىي؛ (2) خالىسلىق
نافع	[nafi′]	پايدىلىق، مەنپەئەتلىك
مرغوب	[märghub]	يېقىملىق، سۆيۈملۈك
عشق پيچان	[ishq pichan]	ھەشقىپىچەك
مانند	[manänd]	ئوخشاش
مانندە	[manändä]	ئوخشايدىغان
لذيذ	[läziz]	لەززەتلىك، تاتلىق، شېرىن

گفتار [guftar] سۆز، سۆزلەش؛ سۆھبەت:
خوش گفتار - خۇش سۆھبەت، خۇش سۆزلۇك

تير باران [tiyrbaran] ئوق ياغدۇرۇش

هجر [hājr] ئايرىلىق، جۇدالىق

خاشاك [xashak] خەس، خەشەك

مرهم [märhäm] مەلھەم، مەلھەم دورا

فانى [faniy] يوقىلىدىغان، يوقالغۇچى: دنيافانى - يوقىلىدىغان دۇنيا

دون [don] پەس، رەزىل، ناكەس

براق [buraq] تۇلپار (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام «مېئراج» كېچىسى كۆككە مىنىپ چىققان ئۇچار ئات)

ناوك [nawäk] (1) كامانىنىڭ ئوقى (2) كىرپىك

شام [sham] كەچقۇرۇن؛ قاراڭغۇلۇق

صبا [säba] سەھەر، تاڭ شامىلى

بيدار [biydar] ئويغاق، هوشيار

شمع [shäm'] قۇياش، نۇر

شوق [shäwq] ئارزۇ، هەۋەس، ئىنتىلىش، ئىستەك؛ ئۆرتىنىش

دستار [dästar] سەللە

غارات [gharat] بۇلاڭ، تالان، تالان قىلىش

فرقت [furqät] ئايرىلىق، جۇدالىق

خانمان [xanman] ئۆي - جاي ۋە ئۆي جاھازلىرى

پيشه [peshä] ھۆنەر، كەسىپ، ئادەت

ئىزاھ:

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا سۆپەتلەرنىڭ قوللىنىلىشى ھەمدە سۆپەت دەرىجىلىرىنىڭ بۆلۈنۈشى ئومۇمەن هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىگە ئوخشاش. بۇلاردىن «راق، راك // رك» [raq, räk] قوشۇمچىسى قوشۇلۇش بىلەن تۇزۇلگەن سۆپەتلەر:

(1) سېلىشتۇرۇش دەرىجىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

△ ***كوكراكيم دور صبح نينك پيراهنى دين چاكراك***
كيرپيكيم شبنم توكولكان سيزەدين نمناكراك

(كۆكرىكىم خۇددى سەھەرنىڭ قۇياش نۇرى تەرىپىدىن بۆسۈڭىتىلگەن ئېتىكىدىن يىر-تىقراق، كىرپىكىم شەبنەم چۈشكەن مايىسىدىن نەملىكرەك.) — نەۋائى.

△ ***نچه اوقلانسه نوائى كونكلى زخمين راق بولور***
كورمادوك زخمىكه تيككان ساری بولغای چاكراك

(نەۋائىينىڭ كۆڭلى ئوق يېگەنسىرى زەخمىلىكرەك بولىدۇ، لېكىن ئوق تەگكەنسېرى چاك - چاك بولۇپ كەتكەن بىر زەخمىنى كۆرمىدۇق.) — نەۋائى.

(2) بەزىدە سېلىشتۇرما دەرىجە سېلىشتۇرغۇچى بىلەن سېلىشتۇرۇلغۇچى، يەنى سۈپەتتىن كېيىن كېلىپ سېلىشتۇرۇش ئوبيېكتىنى بىلدۈرىدىغان ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىسى بىلەن سۈپەت ئوتتۇرىسىدا «كە، كىيم» [ki, kim] باغلىغۇچىسىنىڭ كېلىشى بىلەن ئىپادىلىنىدۇ:

△ ***بوت پرستلیك یخشیراقكیم خود پرست***

(ئۆزىگە چوقۇنغاندىن بۇتقا چوقۇنغان ياخشى.) — نەۋائى.

△ ***رستەلیک یخشیراق كیم بستەلیک***

(تۇتقۇنلۇقتىن ئازادلىق ياخشى.) — نەۋائى.

(3) سېلىشتۇرما دەرىجە بەزىدە ئاشۇرما دەرىجە رولىدا قوللىنىلغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

△ ***حیاسی كمراك ایدی***

(ھاياسى تولىمۇ كەم ئىدى.) — «بابۇرنامە».

△ ***ادمنینک یخشیراغی***

(ئادەمنىڭ ئەڭ ياخشىسى) — نەۋائى.

△ ***ایكی ییل نینک ایچیده اعتبارلیق راق كته جای دین اویلاندیم.***

(ئىككى يىلنىڭ ئىچىدە ناھايىتى ئېتىبارلىق كاتتا جايدىن ئۆيلەندىم)

— «چاھار دەرۋىش».

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى سۈپەتلەرنى تەكرارلاش ۋە ئاشۇرما رەۋىشلەرنى قوشۇش يولى ئارقىلىق ياسىلىدۇ. سۈپەتلەرنىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى ئۇچۇن تۆۋەندىكىدەك رەۋىشلەر كۆپرەك قوللىنىلغان:

بیحد	[bihād]	بسیار [bisyar]	غایت [ghayāt]	اسرو[āsrü]	
بیحدقرا	[bihād qara]	ناھايىتى قارا			
غایت نازوک	[ghayāt nazuk]	بەك نازۇك			
اسروملالت دا	[āsrü mālalātdā]	ناھايىتى زېرىكىشلىك ئەھۋالدا، ناھايىتى ھارغىنلىقتا			

بسیار دولت مند كشی ایردی

(تولىمۇ باي كىشى ئىدى) — «چاھار دەرۋىش».

تېكست (2)

چیقیب شهر وجودیدین تماشای جهان کلدیم
بفرمان الهی قطره سودین نهان کلدیم

عنایاتی الهی بولغان ایرکان روزه اول ده
بحمد الله که من عاجز محبت خاندان کلدیم

اولار وقتیم دا ایمانیم سلامت اسرافیل یارب
بحق حرمتی پیغامبر آخر زمان کلدیم

چیقیب یار کندی دیاریدین منازل لارنی قطع ایلاب
زیارت قیلغالی سلطان ستوق بغرای خان کلدیم

منی عاجز قولیغه پادشاهم رحمه اتکای دیب
امام لار ماتمینی توتغالی من باغری قان کلدیم

کچه کوندوز فراقیدا یورور من دربدر مریان
شهید لاردین مدد بولغای دیبان بی خانمان کلدیم

منی بیچاره عاجز حالیغه رحم ایلاگیل یارب
مرادیم نی تیار مندیب شهی صاحبقران کلدیم

نماز یمنی قضا قیلدیم که شیطانی رضا قیلدیم
گناهم شو ملوغیدین سار غاریب برگ خزان کلدیم

یاتیب دور نوبتی کیم جزب ایلاب مست لایعقل
اوزوم دین بیخبر دور من بو درگاغه قچان کلدیم

بو عالمی فانیغه کلیب من گذراتیم
تورت یاشمه علم استاکالی من سفراتیم

بو علم شریعت یولیدا قالدیم حیران
بر راه بری تا فمای اوزوم نی دربدراتیم

توفیقی بولوب کلدیمو اوستاد قاشیغه
برنجه محل تحصیل علم مختصراتیم

یوز شکر الهی غه منکا قیلدیلار انعام
بر ذره علم تحصیل اتیب بهر براتیم

هر بار که قصد اتسه منکا شکر اعدی
آیات احادیث نی اوزوم کا دبراتیم

هر یر داکی بر عالم خوش فهم نی تا بسام
بر لحظه انینک مجلسیدا من مقراتیم

گر علم شریعت نی منکا برسه لار تعلیم
گویا که انی بیر توتوب من فدراتیم

بو علم شریعت دین ملت شجریدور
نجند کلمه زبده شیرین ثمراتیم

بیچوره کوب سوزلاماگیل نوبتی عاجز
شرع نبی دین اوزکانی من مختصراتیم

یار نینک چهار باغیدین دبرسته گل کلتور مشام
باده عشق محبت کاسه گل کلتور مشام

ناگهان عشق محبت باده سیدین نوش اتیب
گوزلاریدین قطره قطره اشک نم کلتور مشام

جزب ایلاب بادهٔ عشق محبت کیفیدا
سجدهٔ شکرانه کا باشیمنی کل کلتور مشام

خانمانیم یارینک حقیدا ایثار ایلا سام
التماسیم یاردین قیلغای قبول کلتور مشام

شکر لله نوبتی بولدونک نبی غم امتی
بیل غنیمت فرض نی ختم رسول کلتور مشام

کلا ایدیب وعده ایلاب کلمادی اول وعده یالغانیم
وفاغه وعده ایلاب تورمادی سرو خرامانم

گرفتاری بولوبمن یارینک هجران بلاسیغه
گویوب عشق فراقینک اوتیدا هم اورتانور جانم

دریغا کاشکی بیلسام ایدی تورغان مکانینک نی
سنی من ایستاسام قایدین تپای ای شاه خوبانم

نه بولغای رحم ایلاب من قولونکغه بر نظر قیلسانک
منیک دیک قل کرا کتماسمو سنکا ای شاه خوبانیم

تورو بمن منتظر هر کون یولیدا یار کلکا ایدیب
بناگه کلسه مهمان ایلاسام جانمنی مهمانیم

حبیبنک حرمتیدین بنده نی اوزونک قیل واصل
خداوندا اولار وقتیم دا همراه ایلا ایمانیم

اگر عاشق جفا سیغه سنی معشوق تحمل قیل
حزین کونکلومنی معمور ایلا گای شاید که مردانم

کیل ایمدی نوبتی یاری مجازیغه کونکل برمه
دریغ عمرونک اوتوبدور یار فانیغه اسیر جانم

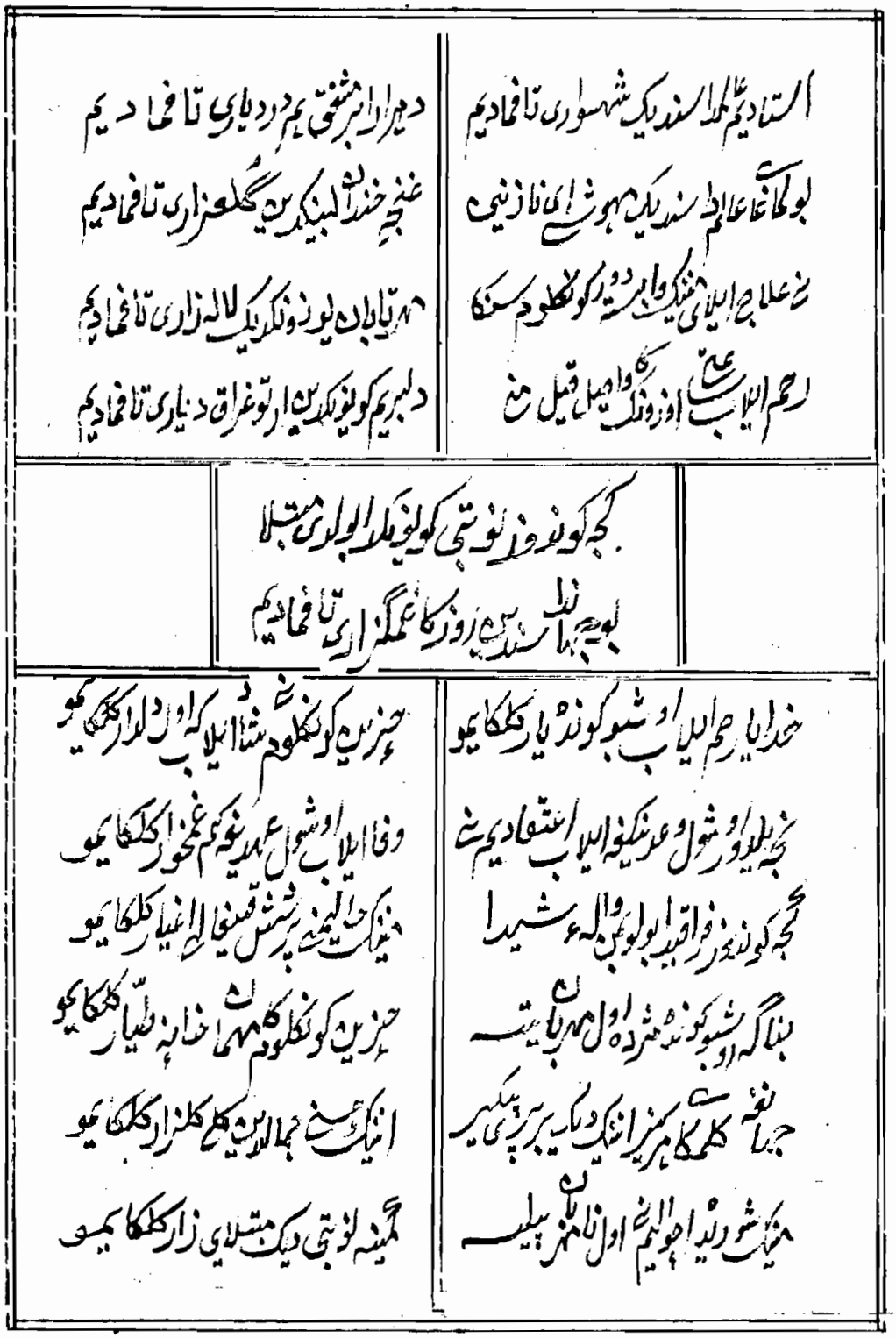

دلبریم سندیکینه آرام جانم یوق منینک
تال بویونکدیک برینه سروانم یوق منینک

بولماغای سندیکینه بر مهوشی ای نازنین
سوزلاری قندین لزیر شیرین زبانم یوق منینک

رحیم قیلغیل من یتیم بیچاره کا ای نازنین
سندین اوزکا هیچ یردا مهربانم یوق منینک

جور ایلوب پروانه دیک شمع جمالینک شوقیدا
کویدی بو جسمم ضعیف پر پایم یوق منینک

آستانینک یا استانیب اولسام نه ارماندور منکا
یاد فکریم سنده دور اوزکا خیالیم یوق منینک

داد خوالیق ایلادیم من عرض احوالیم اتیب
تا بمادیم سندین بولک هیچ شهسواریم یوق منینک

نوبتی کیم یار نینک استانه سیدا بول مدام
تا تریک من یار دین اوزکا نکاریم یوق منینک

آلدی کونکلوم نینک اول دلبری جانانه
آی یوزونک نینک شمعیفه بولدوم من پروانه

بولدی بو جسمم ضعیف عشق اوتینینک تابیغه
دوستلار عیب اتماسنکیز بولسام که من پروانه

پر بالیم جور کالیب دود هجریدا اولسام نتانک
کارشکه بولسه منکا اول مهوشی همخانه

ای یرانلار عشق سوداسی تو شو بدور باشمه
وصل نینک محرومیدین کونکلوم اوی ویرانه

ای نگار ابو حزین کونکلوم عمارت ایلا گیل
صدقهٔ قیلغیل جمالینک خرمنیدین دانهٔ

وه نه بخشیدور که یاری برله بولسه همنشین
جنت ایچره یار سیز اولتورسه لار همخانهٔ

یارینینک وصلی جمالینی تیلایدور نوبتی
دوستی صادیق ایرور منکم ایرور بیگانهٔ

چقتی ناگه مهوشی طرفه نگاری اوزکاجه
آجیلیب چون لاله احمر گلعذاری اوزکاجه

ایکی شهلا کوزلاری کونکلوم قوشینی قیلدی صید
مبتلا ایلاب منی یادی فکاری اوزکاجه

اتی مژگان اوقلاری پیوسته تاشینی یاغدوروب
تکدی ناوک اوقلاری قیلدی قراری اوزکاجه

نی علاج ایلای یرانلار دردی اولتوردی منی
بارچه دردلار بر سری زخمکاری اوزکاجه

یا ستانیب دور ماه تابان چهره سین فنهان اتیب
اژدها ینکلیغ ایکی زلف نگاری اوزکاجه

مدی قویماس سنینک حسنونک تماشا قیلغالی
ایکی صف لشکر توروبدور صد هزاری اوزکاجه

مدتیدور منتظردور من جمالیغه اننیک
رحم اتکایدیب قیلور من ناله زاری اوزکاجه

کلمکای عالمکا آنداغ نازنین مکارهٔ
بی ترحم ظالمی مردم شکاری اوزکاجه

کجهٔ کوندوز جمالی شوقیدا بولدوم خراب
کاشکی بو نوبتی گا بولسه یاری اوزکاجه

بناگه اوجرادی بر دلربای کوردی قالش اتّی
حزین کونکلومنی غارت ایلادی سرّیمنی فالش اتّی

جهانغه کلمکاهی هر کیز سنیکدیک بر فری پیکر
کجه کوندوز فراقیدا کوزومنی غرق یاش اتّی

فراقیدا اگر قان یغلاسام عیب اتمانینکز زینهار
مسلمانلار نتای بیچاره کونکلومنی تلاش اتّی

هر صدمین حقیقتی اولدم جلوه ایلاب ماه تابانیک
کرشمه برله مندیک بینوالارنی اداش اتّی

مثل سل زلفینی دام ایلابان چون ایلادی قیّاد
جمالی خرمنی اوزره قرا خالینی قالش اتّی

نه ارمان نوبتی کم یارینک کوییدا جان برسه
فدا ایلاب اوزینی کوییدا ایثار باش اتّی

سۆزلۈك

نهان [nihan] يوشۇرۇن، مەخپي

عنايت ['inayät] مېهرىبانلىق، مەرھەمەت، ياردەم، ئىلتىپات

روز [roz] كۈن، كۈندۈز

ايمان [iman] ئىشەنچ، ئېتىقاد

منازل [mänazil] «مەنزىل» نىڭ كۆپلۈكى، مەنزىللەر، قونالغۇلار

قطع [qät'] (1) كېسىش، ئۈزۈش؛ (2) بېسىش، يۇرۇش، كەزىش

صاحبقران [sahibqiran] (1) بەختيار، بەختكە ئېرىشكەن، جاھانگىر؛ (2) كاتتا پادىشاھلارغا بېرىلگەن لەقەب (لەقەم)

لايعقل [layä'qil] ئەقلى يوق، ئەقىلسىز، ھوشسىز

كذر [guzär] ئۆتۈش، ئۆتۈش جايى، كېچىك

توفيق [täwfiq] (1) مۇۋاپىقلىشىش، مۇۋاپىقلىق، ئۇيغۇنلۇق؛ (2) مەدەت

تحصيل [tähsil] ھاسىل قىلىش، ئۆگىنىش

بهربر [bährbär] مېۋە، ھۇسۇل، بەھرە، نەپ

اعدا/اعدى [ä'da] دۈشمەنلەر

ايات [ayat] «ئايەت» نىڭ كۆپلۈكى: (1) نىشانلەر، بەلگىلەر؛ (2) قۇرئان جۈملىلىرى

احاديث [ähadis] «ھەدىس» نىڭ كۆپلۈكى، پەيغەمبەر سۆزلىرى

دبر [dubär] دەستۇر؛ مەدەتكار، تايانچ

مقر [mäqär] قارار تېپىش ئورنى، توختىلىدىغان جاي، مەنزىل، ماكان، قارارگاھ

شجر [shäjär] دەرەخ

زبده [zubdä] بىرەر نەرسىنىڭ ياخشى قىسمى، تاللانغىنى، قايمىقى، ياخشى نەتىجىسى، خۇلاسىسى

ثمر [sämär] مېۋە، پايدا، نەتىجە

نبى [näbiy] پەيغەمبەر، ئاللانىڭ ئەلچىسى

نوش [nosh] سۆز بىرىكمىسىدە «ئىچكۈچى» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ: نوش اتماك ـ ئىچمەك

اشک [äshk] ياش، كۆز يېشى

جذب [jäzb] تارتىش، سۈمۈرۈش، تامشىش

ایثار	[iysar/isar]	بېغىشلاش، ئىنئام قىلىش، تەقدىم قىلىش
امت	[ummät]	(1) بىر تىلدا سۆزلەشكۈچى كىشىلەر توپى؛ (2) بىر پەيغەمبەرگە تەۋە كىشىلەر
ختم	[xätm]	(1) تۈگەللىنىش، تاماملىنىش، ئاخىرىغا يەتكۈزۈلۈش؛ (2) خاس، مەخسۇس؛ (3) قۇرئاننى باشتىن ئاخىرىغىچە قىرائەت بىلەن ئوقۇپ تاماملاش
سرو	[särw]	(1) تۇز، چىرايلىق ئۆسىدىغان، قىش - ياز كۆپكۆك تۇرىدىغان، خۇش پۇراق بىر تۇرلۇك دەرەخ؛ (2) يارنىڭ گەۋزەل قەددى - قامىتى؛ گەۋزەل يار
خرامان	[xiraman]	ئۆزىنى ھەر تەرەپكە تاشلاپ، ناز بىلەن يۈرگۈچى
خوب	[xob]	ياخشى؛ چىرايلىق، گەۋزەل؛ دۇرۇس، ماقۇل، يېقىملىق
منتظر	[muntäzir]	كۈتكۈچى
حبیب	[häbib]	سۆيۈملۈك، دوست
واصل	[wasil]	ئېرىشكۈچى، يېتىشكۈچى؛ ئېرىشكەن، يېتىشكەن
تحمل	[tähämmul]	تاقەت، سەۋر، چىدام
حزین	[häzin]	قايغۇلۇق، مۇڭلۇق، غەمكىن، ھەسرەتلىك
معمور	[mä'mur]	ئاۋات؛ شاد
مجازی	[mäjaziy]	ھەقىقىي بولمىغان
اسیز	[äsiz/ässiz]	(1) ئىسىت، (2) بىچارە؛ روھسىز
شهسوار	[shähsäwar]	ئات مىنىشكە ماھىر، ئاتقا ياراشقان؛ چەۋەنداز
دهر	[dähr]	دۇنيا، ئالەم، زامان، دەۋر
مشفق	[mushfiq]	مېھرىبان، شەپقەتلىك، مەرھەمەتلىك
خندان	[xändan]	كۈلىدىغان، كۈلگۈچى، شاد، خۇرسەن، كۈلۈش
کل عذار/ گلعذار	[gul'uzar]	گۈل يۈز، گەۋزەل يۈزلۈك، مېھرى ئىسسىق، گەۋزەل
وابسته	[wabästä]	باغلانغان، بىر - بىرىگە باغلانغان، ئالاقىدار
مهرتابان	[mehritaban]	تاۋلىنىپ، نۇرلىنىپ تۇرغۇچى قۇياش
مبتلا	[mubtäla]	(1) گىرىپتار، دۇچار بولغان، ئىلىنغان، تۇتۇلغان؛ بەختسىزلىككە ئۇچرىغان، بالاغا يولۇققان، (2) ئاشىق؛ دەرمانسىز، زەئىپ
واله	[walä]	بېرىلگەن. مەپتۇن
واله‌شیدا	[walä—i shäyda]	قاتتىق بېرىلگەن، مەپتۇن - شەيدا بولغان

پرشش [pursish] سوراش، ئەھۋال سوراش، يوقلاش

مژده [muzhdā] خۇش خەۋەر، سۆيۈنچلىك خەۋەر

پری [pāri] پەرى؛ گۈزەل؛ سۆيگۈنى:
پری پیکر - پەرى سۈرەت، گۈزەل، چىرايلىق

شوریده [shoridā] پەرىشان

پر [pār] قانات

پای [pay] پۇت، ئاياق؛ تەگ، ئاست، ئاساس

یاستانماق [yastanmaq] ياستۇق قىلماق، تەكيە قىلماق

دادخواه [dadxah] ئادالەت تەلەپ قىلغۇچى، ئادالەت ئىزدىگۈچى؛ ئەرز - داد قىلغۇچى

مدام [mudam] دائىم، ھەرچاغ

تاب [tab] نۇر، تاۋلىنىش؛ ئىسسىقلىق، ھارارەت

طرفه [turfā] يېڭى، يېڭىلىق، قىزىق، كىشىنى ئەجەبلەندۈرۈدىغان، ئاجايىپ، كەم ئۇچرايدىغان

فکار [figar] جاراھەتلىك، يارىلىق

پیوسته [päywästā] (1) ھەمىشە، دائىم؛ (2) تۇتاشقان

ناوک [nawāk] (1) كامان ئوقى؛ (2) كىرپىك

ماه/مه [mah/māh] ئاي

ماەتابان [mah—i taban] پارلاق ئاي، پارلاپ تۇرغان گۈزەل

ینکلیغ [yängligh] ئوخشاش؛ ـدەك، ـتەك

صد [sād] يۈز (سان)

هزار [hāzar] (1) مىڭ (سان) (2) بۆلبۈل

ترحم [tārāhhum] رەھىم قىلىش؛ غەمخورلۇق، مەرھەمەت

مردم [mārdum] (1) ئادەملەر، كىشىلەر؛ (2) قارىچۇق

غارت [gharāt] بۇلاڭ - تالان، تالان قىلىش؛ كۆپلۈكى: غارات

کرشمه [kārāshmā] جىلۋە، ناز، ناز - كەرەشمە

بی نوا/ بینوا [bināwa] بىچارە، يوقسۇل؛ بەختسىز، ئۇمىدسىز

مثل [misl] مىسالى، ئوخشىشى، تەڭدىشى

قیاد [qāyyad] بەند، باغلانغان؛ كىشەن

خرمن [xirmān] خامان

ئىزاھ:

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا سان تۆۋەندىكى جەھەتلەردە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىدىن پەرقلىنىدۇ:

(1) بىر بۆلەك ئەرەبچە، پارسچە سانلار ئۇيغۇر تىلىدىكى سانلار بىلەن تەڭ قوللىنىلىدىغان. مەسىلەن:

ئەرەبچە		
ثالث	[salis]	ئۈچىنچى
ثلث	[suls]	ئۈچتىن بىر
رابع	[rabi′]	تۆتىنچى
ربع	[rub′]	تۆتتىن بىر
خمس	[xäms]	بەش
خمسه	[xämsä]	بەشلىك
پارسچە		
هفت	[häft]	يەتتە
صد // سد	[säd]	يۈز
هزار	[häzar]	مىڭ
لک	[läk]	يۈزمىڭ
صدهزار	[sädhäzar]	يۈزمىڭ

(2) بەزى ساناق سانلار تاۋۇش جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن:

ایکی	[iki ~ ikki]	ئىككى
تورت	[tört]	تۆت
التی	[alti]	ئالتە
التمیش	[altmish]	ئاتمىش
التیمیش	[altimish]	ئاتمىش
توقوز	[toquz ~ toqquz]	توققۇز
اوتوز	[ottuz ~ otuz]	ئوتتۇز
ایلیک	[ellik ~ ellig]	ئەللىك

(3) قوشما سانلار ئوتتۇرىسىغا بەزىدە «و» [wä] باغلىغۇچىسى قوشۇلۇپ قوللىنىلىدىغان. مەسىلەن:

اوچ یوز و توقوز	[üchyuzwätoquz]	ئۈچ يۈز توققۇز

قیریق ویتی [qiriq wä yätti] قىرىق يەتتە

(4) تەرتىپ سانلار ئۈچۈن «نجی، ینجی، ونجی» [ünchi // unchi, inchi, nchi] قوشۇمچىلىرى قوللىنىلغاندىن تاشقىرى، يەنە «لانجی» [lanchi // länchi] قوشۇمچىسىمۇ قوللىنىلغان. مەسىلەن:

ایکینجی	[ikkinchi]	اوچونجی	[üchünchi]
اون توقوزونجی فصل	[on toqquzunchi fäsl]		
بیرلانجی	[birlänchi]	بىرىنچى	
ایکیلانجی	[ikilänchi]	ئىككىنچى	
توقوزلانجی	[toquzlanchi]	توققۇزىنچى	

بەزىدە تەرتىپ سان «بىرىنچى» ئورنىدا «اول» [äwwäl]، «اولغی» [äwwälghi]، «اولقی» [äwwälqi]، «بورونغی» [burun'ghi] سۆزلىرى قوللىنىلغان. مەسىلەن:

اولقی قىسىم	[äwwälqi qisim]	بىرىنچى قىسىم
اولغی باب	[äwwälghi bab]	بىرىنچى باب
بورونغی طبقە	[burun'ghi täbäqä]	بىرىنچى تەبىقە

△ ***بولار ایدی اول عیبی اوغری ایکینجی عیبی قاچقاق اوجونجی عیبی ییغلاق دیدیلار***

(بۇلار: بىرىنچى ئەيىبى ئوغرى، ئىككىنچى ئەيىبى قاچقاق، ئۈچىنچى ئەيبى يىغلاڭغۇ دېدى.) — «قىسسەسۇل - ئەنبىيا».

△ ***اولقی فصل عادل سلاطین ذکریدا***

[äwwälqi fäsl, adil sälatin zikridä.]

(بىرىنچى پەسىل، ئادىل پادىشاھلار بايانىدا.) — «مەھبۇبۇل - قۇلۇب».

(5) كىشىلىك سانلار ئۈچۈن «او» [äw] ياكى «اولا، اولان» [äwlä, äwlän] قوشۇمچىلىرى قوللىنىلغان. مەسىلەن:

براو	[biräw]	بىرەيلەن
ایکو	[ikäw]	ئىككىيلەن
ایکاولا	[ikäwlä]	ئىككىيلەن
ایکاولان	[ikäwlän]	ئىككىيلەن، ئىككىمىز

△ ***کەھربر نفس بیزکا بیرام دور***
قجانکىم براوکا بورنک شام دور —نزارى.

[ki härbir näfäs bizgä bäyramdur, qachan kim biräwgä buräng shamdur.]

△ ***ایکاو جرماشیب عشق پیجان کبی***
بری برسیکاتن ارا جان کبی — نزارى.

[ikäw chirmashib ishqpichan käbi, biri birsigä tän ara jan käbi.]

△ ***ایکو بولدی حیرتدا انداغکه لال***
دیدیلار ایکاو توشمو یاخود خیال — نزاری.

[ikāw boldi häyrätdā andaghki lal, dedilār ikaw tüshmu ya xud xayal.]

(ئىككىيلەن ھەيرانلىقتىن ئاغزى گەپكە كەلمەي قېلىشتى، ئۇلار بۇ چۈشمۇ ياكى خىيالىمىزمۇ دەپىشتى.)

△ ***کیمەکا قویدیلار ایکاولا قدم*** — نوائی.

[kimägä qoydilar ikäwlä qādäm.]

△ ***نی خوش بولغای ایکاولان مست بولساق وصل باغیدا***

[ne xush bolghay ikäwlän mäst bolsaq wäsl baghida.] —näwai

(ۋەسلىنىڭ بېغىدا ئىككىمىز مەست بولۇشقان بولساق، نېمە دېگەن خۇشاللىق بولار ئىدى.)

(6) «مىڭ» [ming]، «يۈزمىڭ» [yüzming]، «يۈزتۈمەن» [yüztümän]، «تۈمەن مىڭ» [tümänming]، «يۈزتۈمەن مىڭ» [yüz tümän ming] قاتارلىق تاق ۋە قوشما سانلار نەزمىي ئەسەرلەردە كۆپىنچە سان مەنىسىدە ئەمەس، بەلكى «ناھايىتى، كۆپ، ساناقسىز، ھېسابسىز» دېگەندەك مەنىلەردە قوللىنىلغان. مەسىلەن:

△ ***یوزتمن برق بلا اوردونک منکا*** — نوائی.

[yüz tümän bärqi bäla urdung manga.]

(ماڭا ناھايىتى نۇرغۇن بالا ـ قازانىڭ چاقمىقىنى چۈشۈردۇڭ.)

△ ***یوز تمن مینک قایغودین بیر یولی ازاد ایلاکیل***

[yüz tümänming qayghudin bir yoli azad äylägil.]

(ساناقسىز قايغۇلاردىن بىر يولى ئازاد قىلغىن.) — مولا بىلال.

4. ئابدۇرېھىم نىزارى: «لەيلى ـ مەجنۇن»دىن پارچە

ئابدۇرېھىم نىزارى مول ئىجادىي مىراسلىرى بىلەن كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىمىزدا ئۆزىگە خاس شۆھرەتلىك ئورۇن تۇتۇپ كەلگەن نامايەندىلەرنىڭ بىرى. ئۇ 1776 ـ يىلى قەشقەر شەھىرىنىڭ «بۇلاق بېشى» مەھەللىسىدە تۇغۇلۇپ، 1850ـيىلى ۋاپات بولغان①.

نىزارى بالىلىق ۋە يىگىتلىك مەزگىللىرىدە قەشقەر مەدرىسىلىرىدە ئىلىم تەھسىل قىلغان. ئۇ يەردە ئەرەب، پارس تىللىرىنى پىششىق ئۆگەنگەن. پىردەۋسى، شەيخ سەئدى، خۇسرەۋ دېھلەۋي ۋە جامى قاتارلىق پارس كلاسسىك شائىرلىرىنىڭ ئەسەرلىرى بىلەن پۇختا تونۇشقان. خۇسۇسەن ئۇلۇغ شائىر ۋە مۇتەپەككۇر ئەلىشىر نەۋائى ئىجادىيىتىنى چوڭقۇر ئۆگەنگەن. ئۆزىنىڭ بىر ئۆمۈر ئىجادىي پائالىيىتى داۋامىدا ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى گۈلشىنىدە ئاجايىپ رەڭدار گۈللەرنى ئېچىلدۇرغان تالانتلىق شائىر ئابدۇرېھىم نىزارى نەۋائىنىڭ «خەمسە» چىلىك ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ «لەيلى ـ مەجنۇن»، «مەھزۇن-گۈلنىسا» ۋە «چاھار دەرۋىش» (زىيائى بىلەن بىرلىكتە)... قاتارلىق بىر قانچە يىرىك داستانلارنى ھەمدە ھازىرغىچە مەلۇم بولغان 290 كۆپلىپت، 1450 مىسرانى ئۆز ئىچىگە ئالغان 35 پارچە مۇخەممەسنى يارانقان.

نىزارى كۇللىياتىنىڭ ھازىرغىچە مەلۇم بولغان بىر قانچە قولىيازما نۇسخىسى بار. ئۇنىڭدىن بىرى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزىيدا ساقلىنىۋاتقان №009 ئىنۇمىرلىق نومۇرلۇق قولىيازما. يەنە بىرى، سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ شەرقشۇناسلىق ئىنستىتۇتى لېنىنگراد بۆلۈمى قولىيازمىلار فوندىدا ساقلىنىۋاتقان نىزارى كۇللىياتى بولۇپ، ئۇنىڭ فورماتى 24×32 س. م.

① «نىزارى لىرىكىلىرى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1995 ـ يىل نەشرى.

تیکست (1)

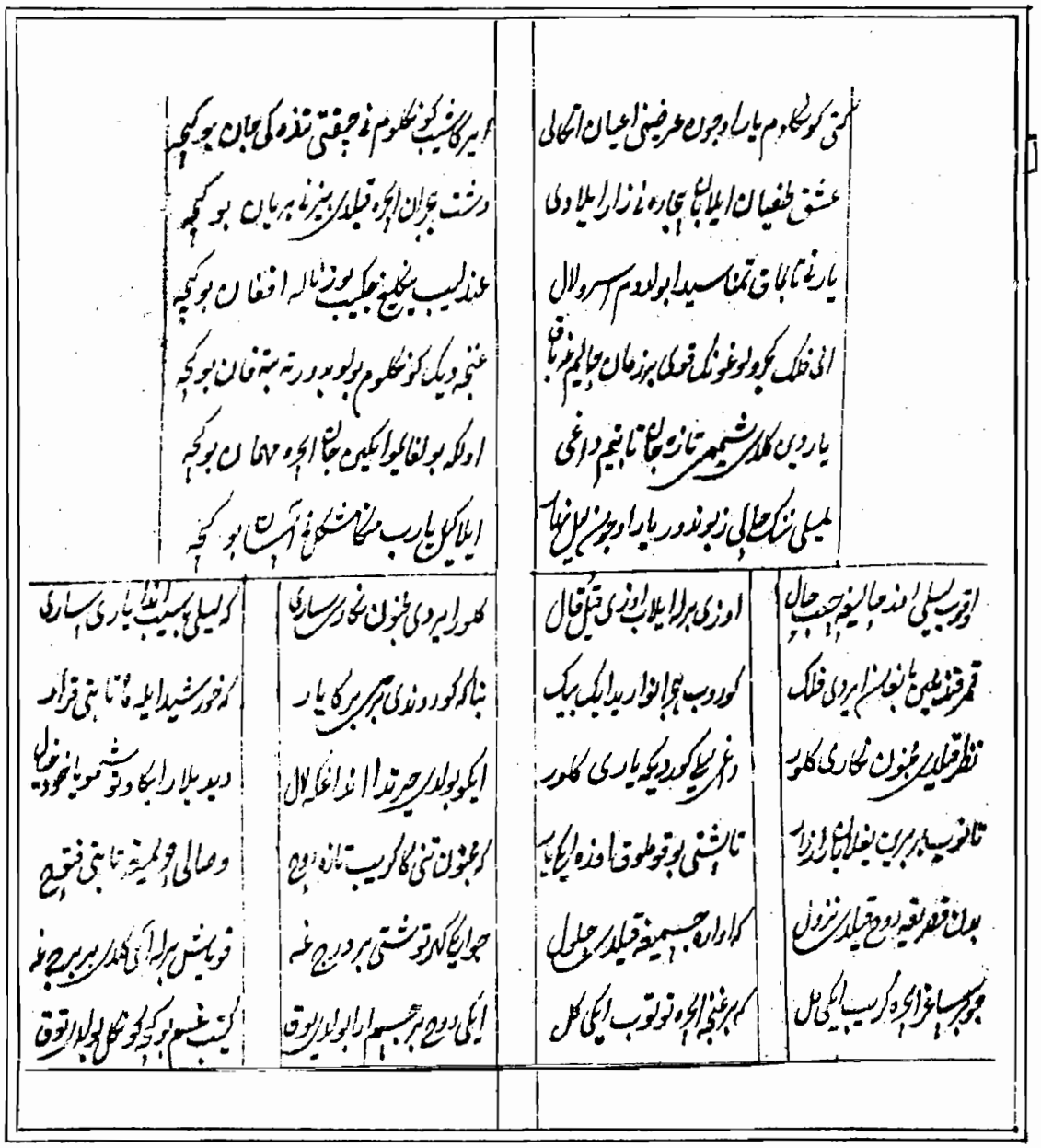

بولارمز بولوب زور یوم افتاد — یلاب آغلاب ابر بر پله خیر باد — کیتب جان بدندین قالیب مرده تن — ایکی جانلیغ مکانی ایدر بر بدن

کوکل کتی جانلیغ کیندین ایر کا شب — قالیب موندا تن بیکه سینی قا شب — جویله اویکا خوام ایلادی — یاریب بحره سیلا اغوم ایلادی

بیابان دا قالدیکه مجنون تنب — ارانغه سایاب وی شور شغب — جنون اورلادی قیس چاره کا — بشین اوردی هشر سیلا خاره کا

خویوندیک بیابانلار اسر کشته دور — که دم دم انکا جابر کشته دور — یاریب بخمدا تا عین مکان ایلادی — سرشکی سیلا تاغ نی کان ایلادی

سوراي نکه اظهار ایغه بر کلام — جویله اولوب ایردی ابتدا سلام — تا لک اتغاندا یاندی وی تا قیغه اول — کیسیغ ساری سوناری اصلا قول

جان ضعف اندین کوزلاری اولوب — هروشی وصالیغه مایل اولوب — جویلی داغلاری ایدیه اتسکین تویوب — ایزلاب یاد ایدا اوزنا غملین تویوب

جواکیم تا اب بولی اندیه دماغ — کیسیز زمانای ستور فراغ — که دردیدا بار آیخه قا تیغ یتی — داغلری عیشیدا ایخه اجیغ یتی

کاول وصل ایدا اول کوچاغا تا نیب — کرظلمت اولا آبحیوان تا نیب — جیقیب تاغ اوچیکا مجنون زار — که بر قاره دا تا جان ایردی قرار

تورروب آندا هر ساری نظر ایدی — که کی سار دین کوزیکا نور ایدی — تورروب اندا جی نیزک قوب کیلوب — کلوزیدین پتور جاک تورروب تورروب

صدا اولا یتا غدین ناله کی — که سیلاب اولوب اشک نیزک آکی — هوشی لارنداایردی انیس — کاطراغیدین ایلاب ایردی حلیس

تورروب آندا ایخه هر زمان اولوب — خویوب آدمی برکا حیوان اولوب — اوزی ذاتیدین مطلق یوق خبر — اوزیدین نیه اوزکه کیدین اثر

بویکلغ یوردی ایردی هیران اولوب — ایکی هفته دیکا تبه قان اولوب — سروشی خبر بردی هر حال دین — که دیوانه ماتم ذال وین

اتا وانا بولغان ایرمیش اتا وانا — فنا بولغان ایرمیش اتا وانا — بوغم بزمیدا توتوب ساقی کی — حیات ابدکه بولای نیک بخی

اجل خنجر یغه قیلای اوزنا نیت — مجنون نشک اتا وانا سر بلاسی — فراقیدا هلاک اولوب — یاتای صبح حشر خجه یتمیش

قلم سرکونکوق بیله توکتی یاشیا — بوداقعه لارنه مجنون واقعه دا کوروب قبر باشیغه — کراول باشی ایله قیلدی اسرار اشکا

سۆزلۈك

طغيان [tughyan] تېشىش؛ ھەددىدىن ئېشىش، قۇلاق سالماسلىق؛ قوزغىلىش

اسرو [äsru] ناھايىتى كۆپ، ئارتۇق، تالاي، غايەت

لال [lal] (1) تىلى توتۇلۇش، سۆزلىيەلمەسلىك؛ (2) ھاياجانلىنىش

عندليب [′ändälib] بۇلبۇل

افغان [äfghan] قايغۇ ـ ئەلەمدىن ناله قىلىش، پەريادقىلىش، ئاۋاز چىقىرىپ يىغلاش

كجرو [käjräw] مەككار، ھىيلىگەر

تەبتە [täh — bätäh] قاتمۇ قات

شميم [shämim] خۇش بۇي، خۇش ھىد

زبون [zäbun] (1) ئاجىز، ناتىۋان، بىچارە، كۈچسىز؛ (2) مەغلۇپ، يېڭىلگەن.

ليل [läyl] تۈن، كېچە، ئاخشام:

ليل ونهار[läylunähar] كېچە ـ كۈندۈز

حسب [häsb] : حسب حال [hasbihal] (1) ئۆز ئەھۋالىنى بايان قىلىش، ئۆز ئەھۋالىنى بايان قىلىپ پىكىر سوراش، ئۆز ئەھۋالىنى تونۇشتۇرۇش؛ (2) تۇرمۇش، كۈن كەچۈرۈش دەرىجىسى

قيل [qiyl] قيل وقال[qiyluqal] — گەپ ـ سۆز

ساری [sari] تەرەپ، تامان

قنديل [qändil] نۇرغۇن شام ئورنىتىلغان، بېزەكلىك، ئاسما شامدان

انوار [änwar] «نۇر» نىڭ كۆپلۈكى، نۇرلار، روشەنلىكلەر، يورۇقلۇقلار

فتوح [futuh] (1) ئېچىش، ئېچىلىش؛ (2) قولغا كىرگۈزۈش، غەلىبە

نزول [nuzul] چۈشۈش، يۇقىرىدىن پەسكە چۈشۈش، قونۇش

حلول [hulul] كىرىش، داخىل بولۇش؛ ئورۇنلىشىش

درج [durj] (1) قىممەتلىك تاشلار سېلىنىدىغان قۇتىچە؛ (2) ئاغىز؛ دىل، كۆڭۈل

برج	[burj]	(1) قەدىمكى ئاسترونومىيىدە: قۇياشنىڭ يىللىق دائىرىسىدىكى ئون ئىككى نۇقتىنىڭ ھەربىرى؛ (2) قەلئە تاملىرىنىڭ چوققىسى؛ مۇنار
ساغر	[saghär]	مەي قەدەھى، مەي پىيالىسى
مل	[mul]	مەي، شاراب
مسرور	[mäsrur]	خۇرسەن، شاد
پركار	[purkar]	كۆپ ئىش قىلغۇچى، ئىشچان، تەجرىبىلىك
داغى	[daghi]	تېخى، يەنە؛ ھەمدە
لمحه	[lämhä]	ۋاقىت، پەيت، كۆز يۇمۇپ ئاچقۇچە ئارىلىق؛ بىر بېقىش (قاراش)
سال	[sal]	يىل
توقف	[täwäqquf]	توختاش، تىك تۇرۇش
قلاب	[qullab]	قاماق، چاڭگا؛ ئىلمەك (بۇدۇرە)؛ ئەگمە
شيره	[shirä]	شەربەت؛ مەينىڭ بىر تۈرى
حمايل	[hämayil]	چىرمىماق، گىرەلەشتۈرمەك
سرور	[surur]	شادلىق، خۇرسەنلىك
شب	[shäb]	كېچە، تۈن
رشک	[räshk]	قىزغىنىش، كۈندەشلىك
خروج	[xuruj]	چىقىش؛ قارشى باش كۆتۈرۈش: خروج ايلاماک ـ قارشى باش كۆتۈرۈپ چىقماق، ھۇجۇم قىلماق
كاذب	[kazib]	يالغانچى، كاززاب
عروج	[ʻuruj]	كۆتۈرۈلۈش، يۇكسىلىش
سرزنش	[särzänish]	كايىش؛ تەنبىھ؛ ھاقارەت
نيش	[nish]	نەشتەر؛ تىكەن
انجم	[änjum]	يۇلتۇزلار
تباه	[täbah]	خاراب، بۇزۇق، ۋەيران
ويلا	[wäyla]	داد، ۋاي
محزون	[mähzun]	غەملىك، قايغۇلۇق، خاپا
يوم التناد	[yäwmut–tänad]	قىيامەت
خيرباد	[xäyrbad]	خەيرلىشىش، ۋىدالىشىش
خرام	[xiram]	چىرايلىق يۈرۈش
شور	[shor]	غەۋغا، توپىلاڭ
شغب	[shäghäb]	توپىلاڭ
خاره	[xarä]	تاش
سركشته	[särgäshtä]	بېشى ئايلانغان، سەرگەردان، ھەيران
بركشته	[bärgäshtä]	ئارقىغا قايتقان، ئاغدۇرۇلغان

سرشک [särishk] ياش، كۆز يېشى
كلام [kälam] سۆز، گەپ، نۇتۇق
ابن سلام [ibn sälam] مەجنۇننىڭ رەقىبى
وثاق [wisaq] ئۆي، تۇرارجاي، تۇرالغۇ
زايل [zayil] يوقالغۇچى، يوق بولغۇچى
جراكيم [chirakim] چۈنكى، ... كى
ابحيوان [abihäywan] هاياتلىق سۈيى
قله [qullä] چوققا، تاغ چوققىسى
حى [häy] قەبىله، قىشلاق؛ هەي قەبىلىسى
سيلاب [siylab] سەل، سەل سۈيى، تاشقىن، قىيان
ژاله [zhalä] (1) ياش، كۆز يېشى؛ (2) شەبنەم
اينس [inis/ins] ئىنسان، كىشى، ئادەم جىنسى
جليس [jälis] بىرگە ئولتۇرغۇچى، هەمسۆھبەت
سروش [surush] پەرىشته، خەۋەر يەتكۈزگۈچى
ذال [zal] قېرى، چال، كەمپىر، مومای
نيک [nek] ياخشى، گۈزەل
پى [päy] (1) ئاياق، قەدەم؛ (2) ئاياغ ئىزى؛ (3) سىڭىر، پەي
محشر [mähshär] توپلىنىش، يىغىلىش جايى، قىيامەتته ئىنسانلار توپلىنىدىغان مەيدان؛ قىيامەت
سرنكون [särnigun] (1) ئاستىن ـ ئۈستۈن، بېشى ئېگىلگەن؛ (2) تەلەيسىز
اسرار [äsrar] «سىر»نىڭ كۆپلۈكى، سىرلار، يوشۇرۇن نەرسىلەر، مەخپىيەتلىكلەر
اقربا [äqräba] ئۇرۇق ـ تۇغقان
ناپديد [napädid] كۆرۈنمەيدىغان، كۆرۈنمەس، مەخپىي؛ ئېنىقسىز، ناتايىن
مهجور [mähjur] ئايرىلىپ قالغان، هىجراندا قالغان
دستكير [dästgir] ياردەمچى، ياردەم قىلغۇچى، قوللىغۇچى
مريض [märiz] كېسەل، دەرد، ئىللەت، مەرەز
نخل [näxl] (1) كۆچەت؛ (2) دەل ـ دەرەخلەر
زرد [zärd] سېرىق، سارغايغان، سېرىقلىق
اغاز [aghaz] باش، باشلىنىش: اغاز اتماک ـ باشلىماق
سوک [sug] ماتەم، قايغۇ؛ دەرد ـ ئەلەم؛ هازا، قارىلىق
زن [zän] ئايال

ابوشغه/ابوشقه	[ābushghā/ābushqā]	بوۋاي؛ ئەركىشى
همخواب	[hāmxab]	ياستۇقداش، بىرگە ياتقۇچى، ئەر - خوتۇن
جفاکوش	[jāfakosh]	جاپا قىلىشقا تىرىشقۇچى، جاپا سالغۇچى
اغوش	[aghush]	ئارىلاش، ئارىلاشقان، مىلەنگەن، قوشۇلغان
هم اغوش	[hāmaghush]	قۇچاقلىشىش، قۇچاقلاشقان
روزکار	[rozgar]	(1) تۇرمۇش، تىرىكچىلىك، كۈن كەچۈرۈش؛ (2) دەۋر، زامان
خورد	[xord]	مۇناسىپ، لايىق، يارىشا
کلان	[kālan]	چوڭ، زور
مدفن	[mādfān]	دەپنە قىلىنىدىغان جاي، گۆر، يەرلىك
تکفین	[tākfin]	ئۆلۈكنى كېپەنلەش
تجهیز	[tājhiz]	تەييارلاش، ئۆلۈكنى كۆمۈش ئۈچۈن تەييارلاش
باطن	[batin]	ئىچكى تەرىپى، ئىچ؛ كۆڭۈل
فسرده	[fusurdā]	(1) سۇلغان، ئۆچكەن؛ (2) كېتىپ قالغان؛ (3) روھى ئۆچكەن
اشیان	[ashyan]	ئۇۋا، ماكان؛ ئۆي
پربال	[pārubal]	قانات - قۇيرۇق
خوش نما	[xushnāma]	ياخشى كۆرۈنۈشلۈك، كۆركەم
هوا	[hāwa]	(1) ئارزۇ، ھەۋەس، مەيل، ئىستەك؛ (2) ئىشق، مۇھەببەت؛ (3) ئۈچۈش، پەرۋاز
تجرید	[tājrid]	ئارتۇقچە نەرسىدىن خالىي قىلىش، چەتلەشتۈرۈش، ئاجرىتىش، يالغۇز قالدۇرۇش
عقاب	[ʻuqab]	بۇركۇت
سیل	[sāyl]	سەل؛ قاتتىق ياغقان يامغۇر؛ كۆچلۈك ئېقىم؛ ئاپەت
کام	[kam]	تىلەك، ئىستەك، ئارزۇ، مەقسەت
سوروک	[sürük]	توپ، دۇمبا؛ پەيت، بىرپەس
مات	[mat]	ھەيرانلىق، تاڭ قالماق؛ يېڭىلىش
قبور	[qubur]	«قەبرە» نىڭ كۆپلۈكى، قەبرىلەر، گۆرلەر
خاکسار	[xaksār]	تۆۋەن، پەس، خار، كۆچسىز، كەمتەر
پدید	[pādid]	روشەن، ئېنىق، پەيدا بولغان، كۆرۈنۈپ تۇرغان
جدید	[jādid]	يېڭى
مابین	[mabāyn]	ئارا، ئارىلىق
رو	[rāw]	سۆزلەرگە قوشۇلۇپ «يۈرگۈچى، كەزگۈچى» مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ: اھىستەرو - ئاستا يۈرگۈچى

ریز	[rez]	(1) سۆزلەرگە قوشۇلۇپ «تۆككۈچى، چاچقۇچى، تۆكۈلگۈچى» مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ: برگ ریز ـ (1) بەرگ (یوپۇرماق) تۆككۈچى، كۆز؛ (2) پارچە، ئۇۋاق، ئۇششاق
جرم	[jurm]	گۇناھ، جىنايەت، ئەيىب
قالب	[qalib]	قېلىپ؛ قەپەز
شرمسار	[shärmsar]	ئۇياتچاق، ئۇيالغان: شرمساراتماك ـ ئۇيالدۇرماق
اشوب	[ashub]	غەۋغا، توپىلاك، ھاياجان
كريزان	[gurizan]	قاچقۇچى؛ قاچقان، قاچقان ھالدا

ئىزاھ:

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ئالماشلار قوللىنىش جەھەتتىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى ئالماشلار بىلەن ئاساسەن ئوخشاش، پەرقلىق بولغانلىرى تۆۋەندىكىچە:

اول	[ol]	(ئۇ، شۇ: اول سبب دين‌ـشۇ سەۋەبتىن)
انكا	[anga]	(ئۇنىڭغا) الار [alar] (ئۇلار)
انينك	[aning]	(ئۇنىڭ) انى [ani] (ئۇنى)
اندا/انينك دا	[anda/aningda]	(ئۇنىڭدا)
اندين/انينك دين	[andin/aningdin]	(ئۇنىڭدىن)
انينك داغى/انينك داقى	[aning daghi/aning daqi]	(ئۇنىڭدىكى)
انينك ديك	[aning däk]	(ئۇنىڭدەك)
انچە/انينك چە	[anchä/aningchä]	(ئۇنىڭچە، مۇنىڭچە)
مۇنينك	[muning]	(بۇنىڭ) مونكا [munga] (بۇنىڭغا)
مونى [muni] (بۇنى)	موندين [mundin]	(مۇشۇيەردىن، بۇيەردىن) شول[shol] (شۇ)
بيلا/بيله	[buylä]	(مۇنچە، مۇنداق، بۇنداق)
ايلا/ايله	[uylä]	شۇنچە، شۇنداق)
همين	[hämin]	(شۇ، مۇشۇ) همول [hämul] (شۇ، ئاشۇ)
اوشبو	[ushbu]	(مۇشۇ، بۇ)
اوشول/اوشال	[ushol/ushal]	(شۇ، مۇشۇ)
اوشمونچه	[ushmunchä]	(مۇشۇنچە)
اوشموندا	[ushmunda]	مۇشۇ يەردە
اوشاندا	[ushanda]	(ئۇ يەردە)
اوشا	[usha]	(شۇ) نى/نه [ne/nä] (نېمە، قانداق)
نى ير	[neyär]	(نە، قەيەر) نيكا [negä] (نېمىشقا)
نيچون	[nechün]	(نېمە ئۈچۈن، نېمىشقا)
نيدين	[nedin]	(نېمە سەۋەبتىن)

نیچوک/نچوک	[nechük/nächük]	(قانداق)
نیچوکدین	[nechükdin]	(قانداقسىغا، نېمىشقا)
نیلار	[nelär]	(نېمىلەر) ناغو [naghu] (نېمىشقا)
نیچه/نچه	[nechä/nächä/nächchä]	(نەچچە)
قای/قایو/قیو	[qayu]	(قایسی)
قانی/قنی	[qani]	(قېنى)
قاندا/قایدا/قانده	[qandä/qayda/qanda]	(قەيەردە)
قاندین/قایدن	[qandin/qaydin]	قەيەردىن، قاياقتىن، نەدىن)
قایان/قیان	[qayan]	(قاياقتا)
قایداغ	[qaydagh]	(قانداق)
کیمسه	[kimsä]	(بىر كىم، نامەلۇم ئادەم)
نیمرسه	[nemärsä]	(مەلۇم نەرسە)

(1) كىشىلىك ئالماشلىرى ئۇچۇن يەنە بىرىنچى شەخس بىرلىكتە «فقير» [fäqir]، «حقير» [haqir]، «بنده» [bändä] سۆزلىرى قوللىنىلغان:

△ ***قرى اتام نينک بوحقيرنينک حاليدين هيچ خبرى يوق دور***

(قېرى ئاتامنىڭ مېنىڭ هالىمدىن هېچقانداق خەۋىرى يوق ئىدى.)

— «چاهار دەرۋىش».

△ ***جان بيروردا بر قولونک يوق بندەدين جالاکراک***

(جان بېرىدىغان چاغدا مېنىڭدىن تېزراق بىرمۇ قۇلۇڭ يوق.) — نەۋائى.

ئىككىنچى شەخس ئالمىشى «سىز» [siz] بىرلىكتە سىپايە تۇرىنى بىلدۈرگەندىن باشقا، يەنە كۆپلۈك مەنىسىدىمۇ قوللىنىلغان:

△ ***بزم عشرت ايچره سيزمى نوش اتينک ايدوستلار***

(ئەي دوستلار، سىلەر خۇشاللىق بەزمىسىدە مەي ئىچمۇېرىڭلار.) — نەۋائى.

ئۇچىنچى شەخس ئۇچۇن كۆرسىتىش ئالمىشى «اول» قوللىنىلغان:

△ ***اول بلاجوى نينک ارقەسى دين يوکوردوم***

(ئۇ بالا قوزغىغۇچىنىڭ ئارقىسىدىن يۈگۈردۈم.) — «چاهار دەرۋىش.»

(2) كۆرسىتىش ئالمىشى «بو» [bu]نىڭ باش ئۈزۈك تاۋۇشى «ب» بىرلىكتە باش كېلىشتىن باشقا كېلىشلەر بىلەن تۇرلەنگەندە «م» [m]غا نۆۋەتلەشكەن:

△ ***مونينک ديک خورشيد سيما قيزلار يوسف لقا اوغلانلار***

(بۇنىڭدەك قۇياش تەلەت قىزلار، يۈسۈپ سۈپەت ئوغلانلار،)

— «چاهار دەرۋىش».

(3) بەزىدە ئۆزلۈك ئالمىشى كىشىلىك ئالماشلىرىغا پارسچە «خود» [xud] (ئۆزى) سۆزىنى قوشۇش ئارقىلىقمۇ ئىپادىلەنگەن:

من/مين خود [mänxud] (مەن ئۆزۈم)

△ ***من خود اولدوم اى صبا کونکلومنى کورسانک کويدا***
چيقمه اندين ديب نصيحت قيلغاسين زنهار انکا

(مەن ئۆزۈم ئۆلدۈم، ئەي تاڭ شامىلى، ئەگەر سەن مېنىڭ كۆڭلۈمنى ئۇنىڭ كوچىسىدا كۆرسەڭ، ئۇنىڭغا: مۇشۇ كوچىدىن چىقما، دەپ نەسىھەت قىلىپ قويغىن.)
— نەۋائى.

(4) سوراق ئالماشلىرىدىن «نېچە» [nechä] ئالمىشى سوراق ئالماشلىق ۋەزىپىسىدە كەلگەندىن باشقا، يەنە «قانچىلىك، قاچانغىچە، نېمە، نېمە گەپ» دېگەندەك مەنىلەرنىمۇ بىلدۈرىدۇ:

△ ***دورايلە دير ارا مى ايچالى***
چيكماك نيچە مسجد اراصفى

(مەيخانىدا ئايلانما نۆۋەت بىلەن مەي ئىچەيلى، مەسچىتتە سەپ تارتىپ ئولتۇرۇش نېمە گەپ)
— نەۋائى.

△ ***اى واى نيچە تارتالى ايت لار مجالينى***

(ۋاي، ۋاي، قاچانغىچە ئىتنىڭ كۆنىنى كۆرەرمىز.)
— سەككاكى.

«نە» ئالمىشى «نېمە» دېگەن مەنىدىن باشقا، يەنە «قانداق» دېگەن مەنىنىمۇ بىلدۈرىدۇ:

△ ***نه بلاغه اوچراديم كتيم اوزومدين اول كونى***

(ئۇ كۈنى قانداق بالاغا ئۇچرىغىمكى، ھوشۇمدىن كەتتىم.)
— موللا بىلال.

△ ***اى دوست لار بو نه واقعه دوركى پادشاه نينگ باشيغه بلا كلتوركاى***

(ئەي دوستلار، پادىشاھنىڭ بېشىغا بالا كەلتۈرگەن بۇ قانداق ۋەقەدۇر؟)
— «چاھار دەرۋىش».

(5) ئېنىقسىز ئالماشلاردىن پەرقلىق بولغانلىرى:

كيمسه [kimsä] (بىر كىم، نامەلۇم ئادەم)
نيمرسه [nemärsä] (مەلۇم نەرسە)
فلان [fulan] (پالانى)

△ ***ايچكارى كريب بويورغان نيمرسەلارنى اليب چقتيم***

(ئىچكىرى كىرىپ بۇيرۇغان نەرسىلەرنى ئېلىپ چىقتىم.)
— «چاھار دەرۋىش».

تیکست (2)

داغ فرزند بولدونکز لارمن غریب نینک دردیدا
بو یتیم مجنون غدامدی بولغوسی کیم چاره ساز

ماسوانی ترک ایتیب هم خانه ویران ایلادینک
لاله دیک فرسوده جسمیم نی قیزیل قان ایلادینک

جهاندین فراقیمدا کتکان انام
که عقبی سرایغه تیکان انام

مینینک دیک یتیم تا بما سانک کاشکی
تمن دردکا قالما سانک کاشکی

مینینک شو ملوغمدین یتیب سیز کوچ
منکا عشقدین یتی یوز مینینک شکنج

محبت اوتی قیلدی شیدا منی
ایکینک آلدیدا قیلدی رسوا منی

قیلا آلمادیم خذ مینینک ناتوان
که بر سام کرک ایردی آلدینکدا جان

خطا کار شرمنده کلدیم سنکا
اولوکلار کبی زنده کلدیم سنکا

نی یوز برله موندا کیلا آلغان
نه تیل لار بیله سوز قیلا آلغان

قیامتدا قایداغ بارای قاشینکا
که غرق اولغان من اندا کوز یاشینکا

ایرورمن کنه کار باشدین ایاغ
قیلیب جرم آلدینکدا من تاغ تاغ

که امر نیکنی توتمای قیلیب من خلاف
رضا لیق بیله ایلا کای سین معاف

اجیب قولنی قیلدی قراعت لار
سیاحیب یاشین ایلاب مناجات لار

الهی یتیم زار بیچاره من
که هجران بلا سیدا آواره من

الهی کرم برله قیل مغفرت
اتا و انام غه بریب امنیت

الهی نصیب ایلا جنت دا جا
که رضوان ارا ایلا کیل جا بجا

الهی سرایینی معمور قیل
قبورینی رحمت بیله نور قیل

الهی ملک نی انکا قیل رفیق
که تا وقت محشر کا بولسون شفیق

الهی منکا قیل جنون نی فزون
محبت اوتی جاندا تا بیون اورون

الهی فنا قیل محبت بیله
وجود دم نی تیر کوز مشقت بیله

بو جاندا نهان ایلا کیل عشق نی
که جسم ایچره جان ایلا کیل عشق نی

چقار جان نی لیلی خیالی بیله
یاروت کوزنی آنینک جمالی بیله

ادروب باشنی یرکا فغان باشلادی
ایکیزدین توبن کا اوزین تاشلادی

حرارت زیاده بولوب جسمیغه
که یغلاب توروب قولنی هر قسمیغه

جراکیم انکا دردارلوب درد اوزه
توکوب قان یاشین جهره زرد اوزه

قوپالمای تیزیدین کتیب قوتی
تحرک قیلشدین داغی قدرتی

سۆزلۈك

ماسوا	[masiwa]	...دىن باشقا، ... دىن تاشقىرى
فرسوده	[färsudä]	(1) كونىرىغان، تىتىلغان؛ (2) هارغىن، هالسىزلانغان؛ ئېزىلگەن
عقبه	[ʻuqbä]	دەرىجە، مەرتىۋە
شكنج	[shikänj]	(1) پۈكۈلۈش؛ (2) ئازاب - ئوقۇبەت
زنده	[zindä]	تىرىك، جانلىق، هايات
معاف	[mäʻaf/muʻaf]	ئەپۇ قىلىنغان، گۇناهى كەچۈرۈلگەن
مغفرت	[mäghfirät]	كەچۈرۈش، گۇناهىدىن ئۆتۈش
امنيت	[ämniyät]	تىنچلىق، ئامانلىق
جا	[ja]	جاي، ئورۇن، ماكان، يەر
رضوان	[rizwan]	(1) رازىلىق، مەمنۇنىيەت؛ (2) جەننەت
جابجا	[ja — bäja]	ئۆز ئورنىدا، تۇرغان جايىدا
شفيق	[shäfiq]	شەپقەتلىك، مەرھەمەتلىك
فزون	[fuzun]	ئارتۇق، زىيادە، كۆپ
نهان	[nihan]	يوشۇرۇن، مەخپىي
تحرک	[tähärrük]	قىمىرلاش، هەرىكەتلىنىش
نهيف	[nähif]	ئازغان؛ ئىشتىن چىققان
نال	[nal]	تارشا؛ قىلتىرىق
ياووق	[yawuq]	يېقىن
دهر	[dähr]	دۇنيا، ئالەم، زامان، دەۋر
اشغال	[äshghal]	مەشغۇلاتلار، ئىشلار
عذار	[ʻuzar]	يۈز، بەت، چىراي
ارغوان	[ärghäwan/ärghuwan]	باهاردا ئېچىلىدىغان قىزىل گۈللۈك دەرەخ
تغير	[täghäyyur]	ئۆزگىرىش، باشقا تۈسكە كىرىش
اشكال	[äshkal]	«شەكىل» نىڭ كۆپلۈكى، شەكىللەر، تۈرلەر، سۈرەتلەر، جىنسلار
خراش	[xärash]	يونۇش، تاراشلاش، تىرمىلاش، تاتىلاش
اقربا	[äqräba]	يېقىنلار، يېقىن كىشىلەر، قېرىنداشلار، تۇغقانلار
صعب	[säʻb]	قىيىنچىلىق، مۇشەققەت، ئازاب
احبا	[ähibba]	دوستلار
اطبا	[ätibba]	تېۋىپلار، هېكىملەر
سعی	[säʻy]	تىرىشىش، تىرىشچاق

صحت	[sihhät]	ساقلىق، سالامەتلىك؛ ساغلاملىق
كداز	[gudaz]	(1) ئېرىگۈچى، كۆيگۈچى؛ (2) ئېرىش، كۆيۈش
حدت	[hiddät]	تېزلىك، كەسكىنلىك؛ قىزغىنلىق؛ غەزەپ
رنجان	[ränjan]	رەنجىگەن، قىينالغان
تارک	[taräk]	باشنىڭ توپە قىسمى؛ چوقا؛ باش
مهلک	[muhlik]	هالاك قىلغۇچى، ئۆلتۈرگۈچى، يوق قىلغۇچى
عام	[′am]	ئاممـا، كۆپچىلىك؛ ئومۇمىي
عدم	[′ädäm]	يوق، يوقلۇق؛ نابۇت، ئۆلۈم
تندباد	[tundbad]	قاتتىق شامال، بوران
سروش	[surush]	پەرىشتە؛ جىبرائىل
جانب	[janib]	تەرەپ؛ جەھەت
پویه	[poyä]	يۈرۈتۈش، ماڭدۇرۇش
نثار	[nisar]	چېچىش؛ چاچقۇ
خیل	[xäyl]	گۇرۇھ، توپ
کلک	[kilk]	قومۇش قەلەم
صرصر	[särsär]	سوغۇق، كۈچلۈك ۋە قاتتىق شامال
مرک	[märg]	ئۆلۈم، ئەجەل
کرد	[gird]	ئەتراپ، قىرغاق، چۆرە
سپارش	[siparish]	(1) تاپشۇرۇق، هاۋالە؛ (2) هۆرمەت، مېھرىبانلىق
ودیعت	[wädi′ät]	ئامانەت، ئامانەت قويۇلغان نەرسە
ابر	[äbr]	بۇلۇت: ابربهار ـ باهار بۇلۇتى
نسیم	[näsim]	مەيىن (يېقىملىق) شامال، تاك شامىلى
سامع	[sami′]	ئاڭلىغۇچى، تىڭشىغۇچى، ئىشىتكۈچى
قانع	[qani′]	قانائەت؛ باربغا رازى بولۇپ، ئارتۇقچە نەرسە تەلەپ قىلمىغۇچى
رنجور	[ränjur]	كېسەل، كۈچسىز، ئېزىلگەن
معذور	[mä′zur]	ئۆزرىلىك، ئەپۇ قىلىنغان، كەچۈرۈلگەن
باور	[bawär]	ئىشىنىش، ئىشەنچ
یاور	[yawär]	ياردەمچى، مەدەتكار
شکیبا	[shikiba]	سەۋرلىك، چىداملىق
نشین	[nishin]	سۆزلەرگە قوشۇلۇپ «ئولتۇرغۇچى»، «ياشىغۇچى» مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ: خلوت نشین ـ خىلۋەتتە ئولتۇرغۇچى، ياشىغۇچى

نزار	[nizar]	بوش، زەئىپ؛ ئازغان جسم نزار - بوش (كۆچ-سىز) ۋە ئازغان گەۋدە
باک	[bak]	قورقۇنچ، خەۋپ؛ زەرەر
فن	[fän]	بىلىم، ئىلىم - پەن، ھۈنەر - سەنئەت
ماءمن	[mä'män]	ئامانلىق جايى، قورقۇنچسىز جاي، تىنچ جاي
اسباب	[äsbab]	سەۋەبلەر، كېرەك - ياراغلار
بيخواب/بى‌خواب	[bexab]	ئۇيقۇسىز، ئويغاق
نعش	[nä'sh]	تاۋۇت
نوحه	[näwhä]	ئاۋاز چىقىرىپ يىغلاش، مۆڭلۈق يىغلاش، ناله
بنياد	[bunyad]	ئاساس، نېگىز؛ تەرتىپ: بنياد اتماک - يۈزىگە كەلتۈرمەك، پەيدا قىلماق
كرد	[gärd]	چاڭ، توزان، غۇبار
والدين	[walidäyn]	ئاتا - ئانا
شهباز	[shähbaz]	لاچىن
اشفته	[ashuftä]	پەرىشان، غەملىك
پژمرده	[päzhmurdä]	سۇلغۇن، غەمكىن
ضمير	[zämir]	ئىچ، يۈرەك، كۆڭۈل، دىل
ريش	[resh]	يارا، جاراھەت؛ ھەسرەت
هاطف	[hatif]	تاۋۇش چىقارغۇچى، غايىبتىن ئاۋاز (خەۋەر) بەرگۈچى
پيچ وتاب	[pechu tab]	تولغىنىش، ئىزتىراپ؛ سىقىلىش
رعشه	[rä'shä]	تىترەك
خروش	[xurush]	قىچقىرىش؛ پەرياد، پىغان، شاۋقۇن، غەۋغا
تحرک	[tähärrük]	قىمىرلاش، ھەرىكەتلىنىش
مشعوف	[mäsh'uf]	ئاشىق، مەپتۇن
موقوف	[mäwquf]	توختىتىلغان، توختىتىپ قويۇلغان، باغلىق، باغلانغان
سپار	[sipar]	سۆزلەرگە قوشۇلۇپ «تاپشۇرغۇچى، بېغىشلىغۇچى، بەرگۈچى» مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ: جان سپارايلامک - جاننى بېغىشلىماق
هراس	[häras]	قورقۇنچ
مهابت	[mähabät]	ھەيۋەت، سۆلەت؛ قورقۇنچلۇق كۆرۈنۈش
صلابت	[sälabät]	(1) قاتتىقلىق، مۇستەھكەملىك؛ (2) سۆلەت، شەۋكەت، سالاپەت
مردمان	[märduman]	(1) ئادەملەر، كىشىلەر؛ (2) قارىچۇق

دو	[däw]	سۆزلەرگە قوشۇلۇپ «يۈرگۈچى، چاپقۇچى» قاتارلىق مەنىلەرنى ئىپادىلەيدۇ: تيزدو - تېز يۈگۈرگۈچى، چاپقۇر
دام	[dam]	(1) توزاق؛ (2) تۈرلۈك ھايۋانلار (ئۆي ھايۋانلىرى ۋە ياۋايى ھايۋانلار)
شير	[sher]	شىر: شير ژيان - يىرتقۇچ، غەزەپلىك شىر
كام	[gam]	قەدەم: كام اورماق - يۈرمەك، قەدەم قويماق
اقدام	[äqdam]	«قەدەم» نىڭ كۆپلۈكى، قەدەملەر
بى تحاش	[bitähash]	قورقۇمسىز، پەرۋاسىز، قورقماستىن
فعل	[fe'l]	ئىش، ھەرىكەت، قىلىق، ئادەت
ديده	[diydä]	كۆز: ديده كريان - يىغلاپ تۇرغان كۆز
سيمبر	[siymbär]	كۆمۈش بەدەن، ئاپئاق، گۈزەل
خاكدان	[xakdan]	دۇنيا، ئالەم
ولوله	[wälwälä]	توپىلاڭ، شاۋقۇن - سۈرەن
يكجهت	[yäkjihät]	كېلىشىش، بىللىلىك، ئاجرالماسلىق
ملک	[mulk]	مەملىكەت، ۋەتەن؛ دۆلەت، پادىشاھلىق؛ دۇنيا، ئالەم
غمناک	[ghämnak]	غەملىك، غەم چەككەن
جاودان	[jawidan]	ئەبەدىي، دائىمىي، مەڭگۈ، دائىم
عمارى	['ämari]	كاجۇۋا (ئادەم توشۇش ئۈچۈن تۆگە ياكى پىل قاتارلىقلارغا ئارتىلغان كاجۇۋا)
متاع	[mäta']	مال، ئەشيا، ماتا
ديبا	[deba]	نازۇك ۋە نەپىس نەقىشلەر سېلىپ توقۇلغان يىپەك ماتا (رەخت)
عزم	['äzm]	بىرەر ئىشقا قەست، نىيەت قىلىش، ئىنتىلىش، يۈرۈش، جۈنەش
رخش	[räxsh]	يۈگۈرۈك ئات، چېپار، چىرايلىق ئات
قران	[qiran]	(1) يېقىنلىشىش، بىرلىشىش؛ (2) ئىككى سەيياردا يۇلتۇزنىڭ بىر بۇرجدا توقۇنۇشۇشى
بيداد	[bidad]	جەبىر، زۇلۇم، ئادالەتسىزلىك
ازرده	[azurdä]	ئازار چەككەن، رەنجىگەن
مجاز	[mäjaz]	ھەقىقىي ئەمەس، ھەقىقىي بولمىغان
پاداش	[padash]	مۇكاپات، بەدەل
سخط	[säxt]	قىيىن؛ ئاچچىق، غەزەپ
پركاله	[pärgalä]	(1) پارچە - پارچە، بۆلەك؛ (2) يىرتىلغان، تىتىلغان، پارچىلانغان
سودمند	[sudmänd]	پايدىلىق
كزند	[gäzänd]	زەرەر، زىيان - زەخمەت، ئاپەت

ئىزاھ:

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشلەردىن پەرقلىق بولغان تۆۋەندىكىدەك رەۋىشلەر قوللىنىلغان:

(1) ۋاقىت رەۋىشلىرى ئۈچۈن:

بورنا	[burna]	بۇرۇن، ئاۋۋال
بسا	[bäsa]	ئارقىدىن؛ شۇ چاغدا
تونلە / تونلا	[tünlä]	كېچىچە
ايرتەچاغدا	[ertächaghda]	بۇرۇنقى زاماندا
تون وكون	[tünukün]	كېچە ـ كۈندۈز
هنوز	[hänuz]	تېخىچە، ھېلىغىچە
حالا /حالان	[hala/halan]	ھازىرمۇ
هردم	[härdäm]	دائىم، ھەر ۋاقىت

(2) ئورۇن رەۋىشلىرى ئۈچۈن:

اينغارو	[in'gharu]	قارشى تەرەپكە
قوى	[quyi]	تۆۋەن، تۆۋەنگە، تۆۋەندە
اوترو	[utru]	ئۈدۈل، ئۈدۈلى

(3) دەرىجە رەۋىشلىرى ئۈچۈن:

اسرو	[äsru]	ناھايىتى، بەكمۇ
بغايت	[bäghayät]	ئىنتايىن، ناھايىتى
بسى	[basi]	بەك، ئىنتايىن
بسيار	[bisyar]	ناھايىتى؛ كۆپ
غايت	[ghayät]	ناھايىتى، ئىنتايىن
بيحەد /بى حد	[bihäd]	ھېسابسىز، چەكسىز

(4) ھال رەۋىشلىرى ئۈچۈن:

اتفاقا	[ittifaqän]	تۇيۇقسىزدىن، كۈتۈلمىگەندە
مقررا	[muqärrärän]	قايتا ـ قايتا
فيل حال/فيلحال	[filhal]	دەرھال
بالحقيقت	[bilhäqiqät]	ھەقىقەتەن، راستتىن

(5) يۇقىرىقىلاردىن باشقا [a, ä] قوشۇمچىلىرىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ياسالغان تۆۋەندىكىدەك سۆزلەرمۇ رەۋىش ئورنىدا قوللىنىلغان:

بولا	[bula]	كۆزدە تۇتۇپ
باقا	[baqa]	قاراپ
اوتا	[ötä]	قارشى تەرەپكە
كورا	[körä]	قارىتا، قارىتىپ

.....

5. بەش پارچە هۆججەت

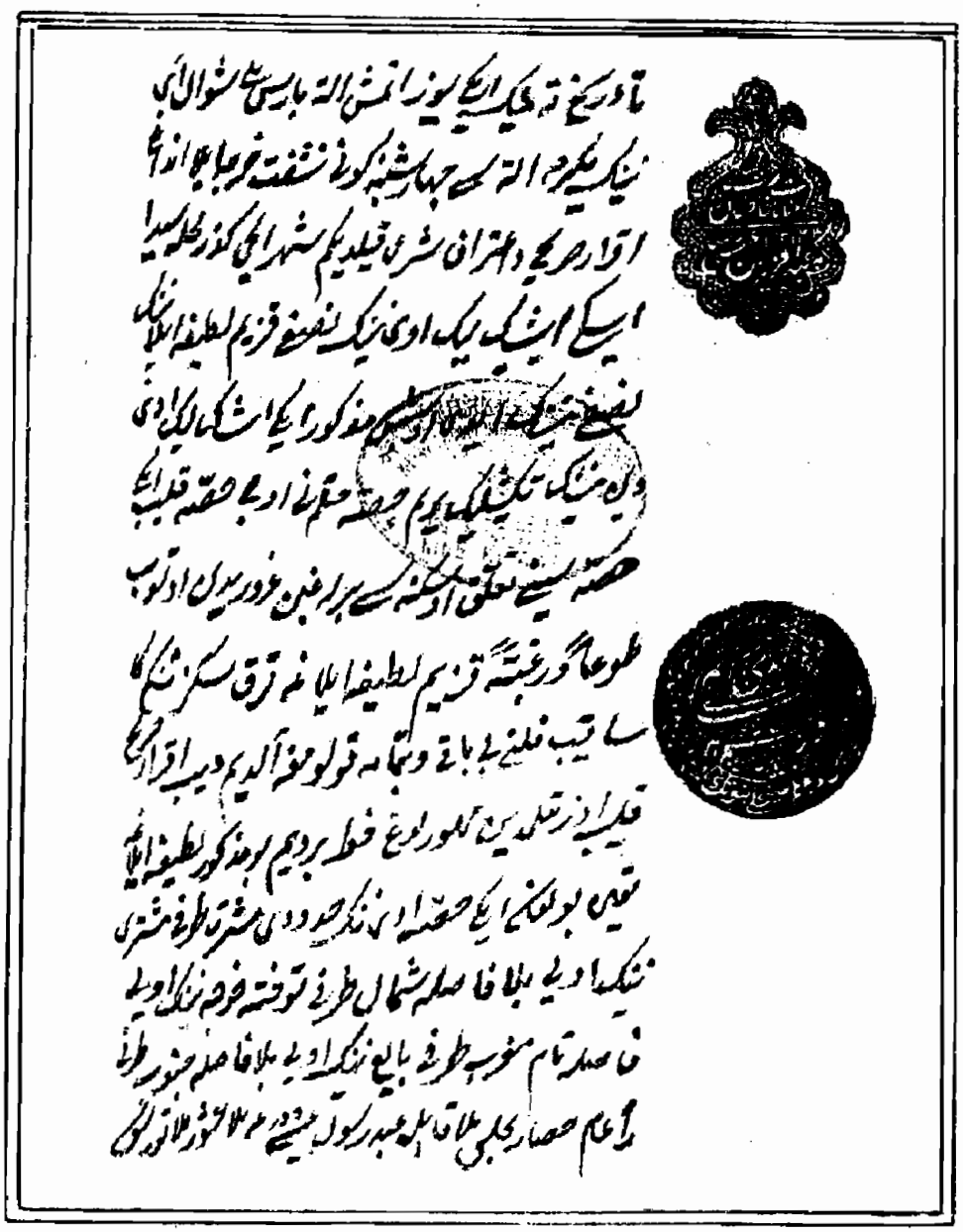

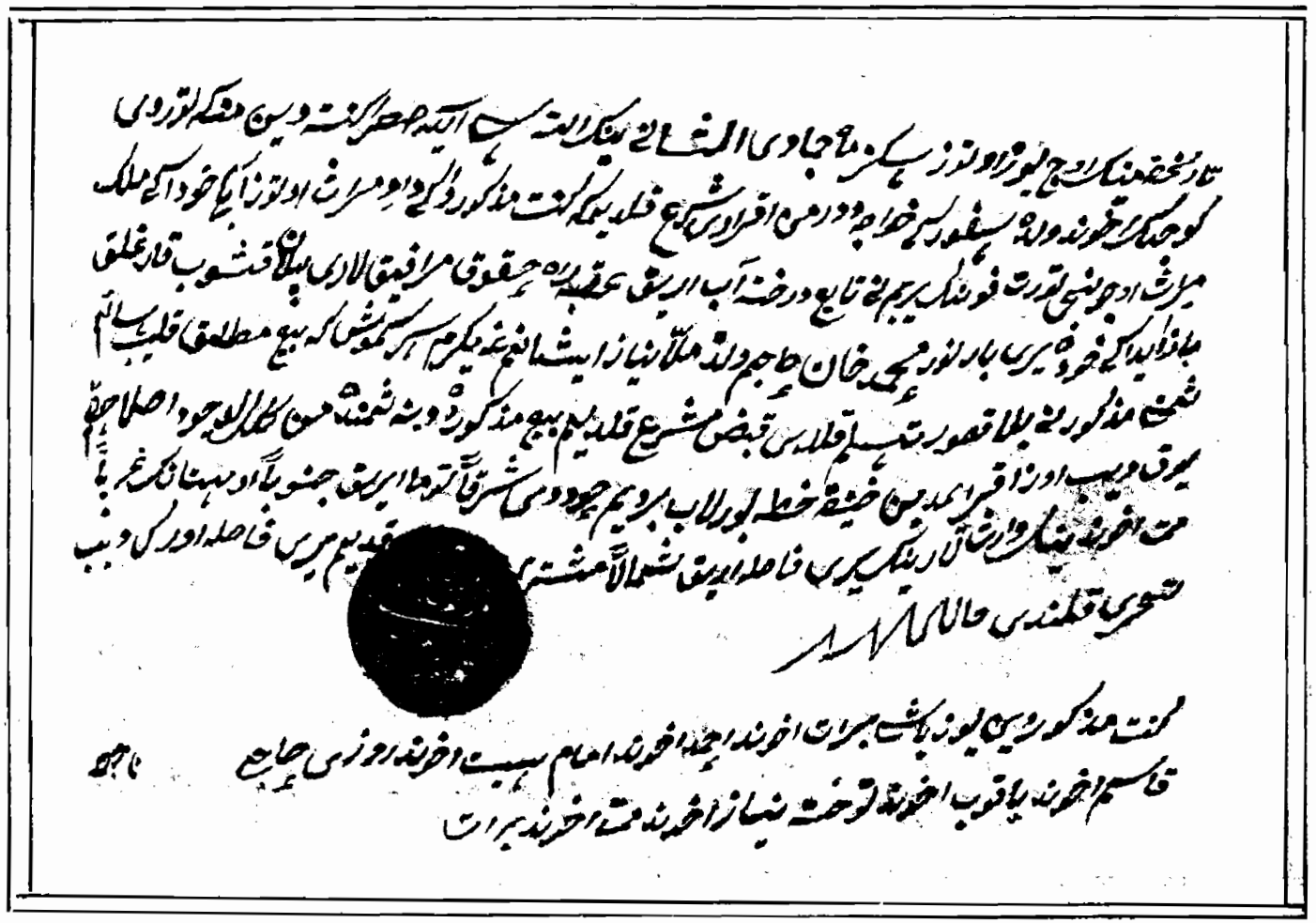

سۆزلۈك

بارس	[bars]	يولۋاس؛ قاپلان
صريح	[sārih]	ئوچۇق، ئېنىق، روشەن، ئايدىڭ
شرعى	[shär'iy]	شەرىئەتكە (دىنىي قائىدىگە) تېگىشلىك
غبن	[ghābn]	ئالداش، ئالدام، ساختىلىق
غرور	[ghurur]	«غبن» گە قارالسۇن
طوعا	[tāw'ān]	ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن، ئۆز رازىلىقى بىلەن، ئۆز خاھىشى بويىچە
حدود	[hudud]	چېگرالار
مشرق	[mäshriq]	شەرق، كۈنچىقىش
مشترى	[mushtāriy]	سېتىۋالغۇچى، خېرىدار
مغرب	[māghrib]	غەرب، كۈن پېتىش
بايع	[bayi']	ساتقۇچى، سېتىپ بەرگۈچى
راه	[rah]	(1) يول؛ (2) مەسلەك، ئۇسۇل
حضار	[huzzar]	«هازىر» نىڭ كۆپلۈكى، هازىرلار، هازىر بولغان كىشىلەر
موش	[mush]	چاشقان
موضع	[māwzi']	جاي، ئورۇن، يەر
عقبه	['āqābā]	يول
بيع	[bäy']	سودا؛ سېتىش
ثمن	[sämān]	نەرخى، باهاسى؛ پۇل
عند	['indā]	بويىچە، بىنائەن، ئاساسەن:
عندالشرعى	['indāsh—shär'iy]	ـ شەرىئەت بويىچە، شەرىئەت ئالدىدا
باطل	[batil]	بۇزۇلغان، بىكار قىلىنغان، ئاساسسىز
سدر	[sädr]	هوقۇق، كاتتا مەنسەپ؛ تامغا
حواى	[häway]	قارارسىز، توختامسىز؛ دەرهال
قراغ	[qaragh]	قارىچۇق، كۆز قارىچۇقى: قراغوم قيلماق ـ كۆز تىكمەك، كۆز سالماق
نامسموع	[namāsmu']	ئاڭلىماسلىق، قۇلاق سالماسلىق
تصرف	[täsärruf]	(1) ئۆز ئىختىيارىغا ئېلىش، ئىگىلىك قىلىش؛ (2) ئۆزگەرتىش (شېئىرىيەتتە)
مالک	[malik]	ئىگە، ئىگىلىك قىلغۇچى

وقف	[wäqf]	مەسچىت، مەدرىس ۋە باشقىلار ئۈچۈن بەلگىلەپ قويۇلغان دارامەتلىك يەر، دوكان، ساراي، تۈگەمەن قاتارلىقلار
حد	[häd]	(1) دەرىجە، مەرتىۋە؛ (2) چەك، چېگرا؛ (3) ھەق، ھوقۇق، ئىختىيار؛ (4) تەرەپ
سگ	[säg]	ئىت
قليل	[qälil]	كەم، ئازغىنە
كثير	[käsir]	كۆپ، مول
خويش	[xiysh]	قېرىنداش، يېقىن كىشى
اربعه	[ärbä′ä]	ئەتراپ، چېگرا
ذكر	[zikr]	سۆزلەش، تىلغا ئېلىش، بايان قىلىش
ولد	[wäläd]	بالا، پەرزەنت، ئوغۇل
خواجه	[xajä]	(1) باشلىق؛ ساھىب، ئىگە، خوجايىن؛ (2) سودىگەر
اب	[ab]	سۇ
مرافق	[murafiq]	...ۋە باشقىلار، ... قاتارلىقلار
قبض	[qäbz]	ئېلىش، تۇتاملاش، تۇتۇش
مشرع	[mäshrä′]	(1) سۇ كىرىش ئېغىزى، تاقاق؛ (2) بېرىش، تاپشۇرۇش، «قبض» گە قارالسۇن.
من	[min]	...دىن، ...تىن
خنيق	[xäniq]	بېكىتىش، مۇقىملاشتۇرۇش

ئىزاھ:

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىدىن پەرقلىق بولغان تۆۋەندىكىدەك يارىمچى سۆزلەر قوللىنىلغان:

1. بيكين [begin] بيكى [begi]
ديكين [degin] تيكين [tegin]
ديک [däk] تيک [täk]
ينكليغ [yängligh] كبى [käbi]
مثل ليک [mäsällik] مثل [misl]

بۇ سۆزلەر ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆز ۋە بىرىكمىلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «ئوخشاش، كەبى» سۆزلىرىنىڭ ياكى «-دەك، -تەك» قوشۇمچىسىنىڭ رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

سوبيكين	[suwbegin]	سۇدەك، سۇغا ئوخشاش
شمع بيكى	[shäm′begi]	شامدەك، شامغا ئوخشاش
كوزونک كبى	[közüng käbi]	كۆزۈڭدەك

△ *بلند پرواز بول هرکلغه باقمه*
سووینکلیغ هرشجر تحتیکا اقمه — صلاحی.
(ئېگىز ئۇچ، ھەرقانداق گۈلگە قارىغۇچى بولما؛ سۈغا ئوخشاش ھەربىر تۇپ دەرەخ تۈۋىگىچە ئېقىپ كىرىۋەرمە.)

△ *یوقتور ای ساقی می وحدت مثل لیک غمزدا*
(ئەي ساقى، بىللىلىك شارابىدەك غەم باسمىدىغان نەرسە يوق.) — نەۋائى.

△ *پسته اغزینک مثل افسونکر ایکاننی بیلمادیم*
(پىستىدەك ئاغزىڭنىڭ ئەپسۇنچىغا ئوخشايدىغانلىقىنى بىلمىدىم.) — گۈمنام.

«تيكين» بەزىدە چەك كېلىش رولىدىمۇ كېلىدۇ[1]. مەسىلەن:

كيچه تيكين	[kechä tegin]	كەچكىچە
ياريم يولغه تيكين	[yarim yolghä tegin]	يېرىم يولغىچە

2. ايچره/ايچرا [ichrä]

بۇ سۆز ئورۇن كېلىش ياكى «ئىچىدە، ئىچىگە» مەنىلىرىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

باغ ايچره	[bagh ichrä]	باغ ئىچىدە
كونكلوم ايچره	[könglüm ichrä]	كۆڭلۈمدە

△ *کلستان ایچره ناکه کیردی بلبل*
تیکان بیرلا ایکاولان اولتوروب کل — صلاحی.

△ *لبینکغه بهشت ایچرا کوثر فدا*
سوزینکغه صدق ایچرا کوهر فدا — كامل.

3. اوكون [ögün] اوزكا [özgä] ايرو [ayru]

بۇ سۆزلەر چىقىش كېلىشتىكى ئىسىم ياكى ئىسىم رولىدىكى سۆز ئىبارىلەرنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ «بۆلەك، باشقا، ئوخشىمايدىغان» دېگەن مەنىلەردە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

ياردين ايرو	[yardin ayru]	ياردىن بۆلەك
بيزدين ايرو	[bizdin ayru]	بىزدىن باشقا
كويماكدين اوزكا	[köymäkdin özgä]	كۆيۈشتىن باشقا

△ *مقدمینک دا ساچقالی یوزدین اوکون یوق التونوم*
(ئاياق ئاستىڭغا چاچقىلى يۈزۈمدىن باشقا ئالتۇنۇم يوق.) — لۇتفى.

4. اوزره [üzrä] اوزا [üzä]

بۇ سۆزلەر ئورۇن كېلىش ياكى «ئۈستىدە، ئۈستىگە» مەنىلىرىدە قوللىنىلىدۇ. مەسىلەن:

اسمان اوزره	[asman üzrä]	ئاسماندا
افلاک اوزا	[äflak üzä]	پەلەكتە

① خەمىت تۆمۈر، ئابدۇرۇپ پولات: «چاغاتاي تىلى» (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى. 1987 ـ يىل نەشرى، 77 ـ بەتكە قارالسۇن.)

دلدل اوزره [duldul üzrā] دۇلدۇل ئۈستىدە

△ ***يوز اوزا سالسانک قاراب مشکين ساچينک نی ناز ايله***
کل اوزه بورقه سالورسين سونبول تردين لطتف

(خۇش پۇراق تارقىتىپ تۇرغان چاچلىرىڭنى تاراپ ناز بىلەن يۇزۇڭگە تاشلىساڭ، گويا يېقىملىق سۇنبۇلدىن گۇل ئۈستىگە پەردە ياپقاندەك بولىسەن.) — ئاتائى.

△ ***تانوب بر برين يغلابان زار زار***
تاپشتى بوقوملۇق اوزەايکى يار — نزارى.

5. ساری [sari]

يۇنىلىش كېلىش ياكى «تەرەپكە» سۆزىنىڭ رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

هرساری	[här sari]	ھەر تەرەپكە
قای ساری	[qay sari]	قاياققا، قايسى تەرەپكە

△ ***تيکانغه سالمه کوزنی کل ساری سال***
تيکاندين رنج يتسه کل بيرور بال — صلاحی.

△ ***کلور ايردی مجنون نکاری ساری***
کەليلی باسيب اندا ياری ساری — نزارى.

6. چاغليغ [chaghligh] جاغليق [chaghliq]

بۇ سۆز تۇرغۇن سۆزلەرنىڭ ئارقىسىدىن كېلىپ، مەلۇم شەيئىنى ئۆزىنىڭ ئالدىدىكى سۆزگە تەڭلەشتۇرۇش مەنىسىنى بىلدۈرۈپ، تەڭلەشتۇرمە كېلىش رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

المه جاغليغ نيمرسه (ئالمىچىلىك بىرەر نەرسە)
اسمان چاغليق (ئاسمانچىلىك)

7. سايين [sayin]

«غان، قان، كان» [ghan, qan, gän/kän] بىلەن ياسالغان سۆپەتداشلاردىن كېيىن كېلىپ، ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى كۆچەيتكۈچى قوشۇمچە «سىرى»نىڭ رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

بارغان سايين	[barghan sayin]	بارغانسېرى
کولکان سايين	[külgän sayin]	كۆلگەنسېرى

8. تيکرو ~ تکرو [tegrü ~ tägrü]

بۇ سۆز رەۋىشلەرگە ياكى يۇنىلىش كېلىشتىكى سۆزلەرگە قوشۇلۇپ، چەك كېلىشنىڭ رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

تانکغه تيکرو	[tan'ghä tegrü]	تاڭغىچىلىك
کيچه تيکرو	[kechä tegrü]	كەچكىچە

△ ***نيچەکا تکرو مينی زارو مبتلا قيلغونک***
(مېنى قاچانغىچە زار - زار قاقشىتىسەن؟) — لۇتفى.

9. بابيندا [babinda]

بۇ يارەمچى سۆز «توغرۇلۇق، توغرىسىدا، ھەققىدە» مەنىلىرىدە كېلىدۇ. مەسىلەن:

نظم بابیندا [näzm babinda] نەزمە (شېئىر) توغرىسىدا

میویلار بابیندا [mewilār babinda] مېۋىلەر توغرىسىدا

10. بیلا ~ بیله [bilā] بیرلا ~ بیرله [birlä]

بیلان [bilän] بیرلان [birlān] ایله [ilā]

بۇلار قوللىنىش جەھەتتىن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «بىلەن» سۆزى بىلەن ئوخشاش، پەقەت فونېتىك شەكلى، يەنى يېزىلىشى جەھەتتىلا پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن:

△ *جکیب اه فرزند اوجون درد ایله*

کچیک چونک تینیب جهره زرد ایله — نزارى.

△ *ایا بلبل تیلار بولسانک وصالیم*

سوغار غیل کوز یاشینک بیرلا نهالیم — صلاحى.

11. داغی [daghi] تخی [täxi]

بۇ سۆز ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «يەنە»، «ھەم» سۆزىنىڭ مەنىسىدە قوللىنىلىغان. مەسىلەن:

△ *نظر قیلدی مجنون نکاری کلور*

داغی لیلی کوردیکی یاری کلور — نزارى.

6. زەلىلى: «تەزكىرەئى خاجە مۇھەممەد شەرىف بۇزۇرگۋار» دىن پارچە

مۇھەممەد سىددىق، تەخەللۇسى «زەلىلى». تەخمىنەن 1670 ـ يىلى يەكەندە تۇغۇلۇپ، خوتەندە ۋاپات بولغان. زەلىلى يەكەن مەدرىسلىرىدە ئىلىم تەھسىل قىلغان. ئۇزاق ۋاقىت شىنجاڭدىكى كۆپلىگەن شەھەرلەرنى كېزىپ، ئۆز دەۋرىنىڭ ئوقۇمۇشلۇق، ئىلغار زاتلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، ئەينى دەۋرنىڭ زور ئىجتىمائىي مەسىلىلىرى ۋە كىشىلىك مۇناسىۋەتلىرى ھەققىدە چوڭقۇر بىلىمگە ئىگە بولغان. ئۇمرىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىنى خوتەندە ئۆتكۈزۈپ، مول ئىجادىي مىراسلارنى قالدۇرۇپ كەتكەن. ئۇنىڭ ئىجادىي مىراسلىرىدىن «دىۋانى زەلىلى»، «سەپەرنامە»، «تەزكىرەئى خاجە مۇھەممەد شەرىف بۇزۇرگۋار» قاتارلىق لىرىك ۋە ئېپىك ئەسەرلىرى جامائەتچىلىككە تونۇش. بۇ ئەسەرلەرنىڭ بىر قانچە قوليازمىلىرى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. زەلىلى ئۇيغۇر تىلى ۋە پارس تىلىدا غەزەللەر يازغان ئىككى تىللىق لىرىك شائىردۇر.

زەلىلى ئەسەرلىرىدە ئىشق ـ مۇھەببەت تېمىسى مەركەز قىلىنغان ھالدا ۋەتەنپەرۋەرـ لىك، خەلقچىللىق، گۈزەل ئىنسانىي پەزىلەتلەر ئالاھىدە كۈيلىنىپ، شائىرنىڭ تەرەققىيپەرـ ۋەر ئىدىيىسى مۇئەييەن بەدىئىي شەكىللەر بىلەن روشەن ئىپادىلەنگەن.

زەلىلى شېئىرىيىتى تىلىدىكى پاساھەت، پىكرىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، ئوخشىتىشلىرىنىڭ گۈزەللىكى بىلەن ئۆزىگە خاس ئۇسلۇبقا ئىگە[1].

① «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» (جۇڭگو قامۇسى نەشرىياتى، 1997 ـ يىل نەشرى 2 ـ توم).

که تلاوت برله کاهی انتظار — تشنه و آج پریشان روزکار

اول اخشام ایردی اخر مصطفی — گوهر رخشان دریای صفا

روضه دین شول حین دا پیدا بولدیلار — شمس دین روشن هویدا بولدیلار

لیلة القدر ایردی آیا اول کیجه — خواجه غه تلقینی قیلدیلار نجه

ایدیلار سلطان بزنینک فرزندیمز — تو تعیل امرین سین داغی دلبندیمز

هر نه سلطان ایتور انداغ ایلا کیل — امر سلطانینی خدا امرین دکیل

بیر کرسندین رضا دور بیز رضا — تارتماغونکدور ایکی عالم دا ایزا

بعد رخصت بردیلار غیب اولدیلار — خواجه دریا دیک لبالب بولدیلار

خواجه بزرگوار مدینه دین یوروب بندری صورت توشوب
هندوستان بیلان یارکند زمین کلکان لاری

خلق عالم برله ایلاب خیرباد — گردیلار یولغه مثالی برق باد

ایکی باره سیراتیب بو ناتوان — بندری صورت بیله هندوستان

نجه ای اوتتی و کنجد کلدیلار — پیشه حقانیت دین شیر نر

تورماین کنجد دا بو مرآت نور — یوردیلار منزل بمنزل تا داور

انداداورینینک زمینی تار ایدی — اولتوردغ اوق بر جماعت بار ایدی

حضرت بزرگوارنی کوردیلار — بر مسافر حاجی بر خورجین خر

بل کا با غلاب برکنه کولباری بار — لیک معیندانه درسین باری بار

خلق کلتوردی قاتیق آش نان — آش نانینی یب بولوب پیر جوان

اویلاریکا تار قاشیب کتی هم — خواب خور ایوانیغه یتی هم

خواجهٔ بزرگوار داورغه کلیب بر علامه نینک حالی مکشوف بولوب مزاراتینی تعمیر قیلیب ایلکا نشان برکوچه بر تول خاتون یریمنی بوزماغیل دیب ماجرا قیلیب فریاد قیلغانی

قوندیلار القصه موندا بو کیجه — کوردیلار باطن دا اسرار اوز کیجه

یاتماین اولتوردیلار بو راهبر — روبرو دین بر عزیزی کلدیلار

خواجه غه قیلدی سلام اکرام اتیب — بارچه احوالاتینی اعلام اتیب

ایدی ای مرد خدا خوب کلدینکیز — بولدی اوچ یوز ییل بیلینک زندانیز

جمله عالم لارنه من اعلم ایدیم — فطرت دانش در عالم ایدیم

ناکهان بر لفظ فتوی دین غلط — بولغانیدین ییدومن هر کوندالت

قبر ایچیده حق جزا بردی منکا — سهو قیلغاندین اذا بردی منکا

اونک کوزوم دین اوندی براز غان زور — یورکا شیبان شاخیغه ماران کور

هر محلیکیم چیقاراندین شمال — تبره تور ازغاننی ای اهل کمال

اول سبب دین بارها ازرده من — قوتیم یوق تبرا نورکا مرده من

تنج ایماس دورمن منکا ارام یوق — کوییا ازغان کوزومکا تکان اوق

نی بولور ازغاننی یولغه سالسه لار — بیخ ریشینی یولوبان آلسه لار

قبریمز بویرده دیب کورکاتی لار — کوزلاریدین غیب اولوبان کتیلار

بو عزیزننک کراماتینی یاد — ایلابان بعد از نماز بامداد

کنت ایچیدین خواجهٔ صاحب نظر — اوج تورت کتمانجی نی کلتوردیلار

ایدیلار کتمانده ای کتمانجی لار — پارهٔ بویرنی قیل زیر و زبر

توروب ایردیلار بولاریرنی چاقیب — اولیانینک جایکاهینی تافیب

اوشبو حالت دا ایدی بر تول خاتون — ایلکیه اوت اوجاسیدا اوتون

قیچقریب کلدی یریمنی بوزماغیل — خانقاهی صوفیلار مویا اغیل

خواجه ایدیلار که جرا تکیل ماما — من برای تاوانینی کوب یغلاما

قیلمادی هرکیز قبول بو تول خاتون — تاشلادی یرکا اوجاسیدین اوتون

خانغه عرض ایلار مدیب بولدی روان — قارغالیق دا تا بتی خاننی ناکهان

یورت معمور ایروی خلق بسیار ایدی — اول محل عبدالرشید خان بار ایدی

بیوزن کلدی فریاد ایلادی — ایکی تیزینی بوکوب داد ایلادی

ایدی ای سلطان عالم داد داد — ظلم قیلدی صوفیء بیداد داد

قطعهء آب زمینیم بار ایدی — نفع هر بیلدامنکا بسیار ایدی

صوفیء بیدا بولوبدور کج قورون — ایلنی آلداب یرکا سالوس هرون

جمع اولوبدور صوفیلار مکر ایلا کاج — خرقهء انکیدا باشیدا سیج

نجه کتمانجی سالیب بوزدی یریم — صوفیغه سوزلاشکالی یوقتور ایریم

عاجز آواره من داد ایلادیم — حضرتینکغه مونجه فریاد ایلادیم

عبدالرشید خان خواجهٔ بزرگوار نی شهرکا تکلیف قیلغان لاری

ایلادی تکلیف خانی هوشمند — ایمدی سیر اتسون که یورت یارکند

بو مغولستان ایچده شهرلار — چار باغ جویبار و نهرلار

خلق نینک جوش خروشی چون قزان — هر طرف مسجدده اوازازان

حضرتینکغه قندز بو تاج کمر — پای تختی رختی اون سکیز شهر

بی توقف بولسولار آطقه سوار — پاک ایلاب شهر دین کرد عبار

خواجه اولدم داسوار ابولدیلار — لشکر خان یول ایچیکا تولدیلار

سیر ایتیبان خان بیلان بزرگوار — قارغه لیق نینک کنتی کا توشتی گذار

کوردیلار کیم کنت لار هر یان ایرور — اوتراسی میدان خاریستان ایرور

طرفه میدانیکه قوم تاشلیغ — اونماکان اول یرده هر کیز اشلیغ

خانقه ایدیلار که بو منزلنی شاه — ایلاسام بر قریهٔ یا خانقاه

وقت تنک دور خانقه اتمک کرک — دین اصلام ایلکا اورکا تماک کرک

خواجهٔ بزرگوار قارغالیق موضعیدا خانقاه سالدورغونجه

بر عزیزیدین اسرار الهی مشاهده قیلغان لاری

جون ایشارت قیلدیلار بزرگوار — جمع بولدی نجه صوفیء بکار

برسی بالحیق اتی قویدی برسی خشت — جمع بولدیلار اویرده خوب زشت

تورت تامینی قوفاردی صوفیلار — کیجه یاتیب ارته سیکا کوردیلار

بر تامی باشدین اپاغ ویران ایرور — صوفیلار ایدی کشی قیلغان ایرور

تام قوپاردیلار ینه تا وقت شام — تنک قیلیب اوچ تامغه تا بالای تام

باقتیلار بعد از نماز بامداد — بر تامی اوچ تام دین اتمیش خیرباد

اوچ مراتب تام قوپاردی صوفیلار — کیجه قیلدیلار کلیب زیر و زبر

خواجه تودینجی کیجه اولتوردیلار — باعثی نیدورکه الغایلار حبر

نی کورارلار و برودین نیم شب — اشتری مست یتیب کلدی عجب

کتفی برله تامنی ویران ایلادی — خشت لارنی هر کا یکسان ایلادی

خواجه فریاد ایلادیلار ای شتر — تامنی یوق قیلدینک نه جان سین موندا تور

اشتر اصلیکا کلیب قیلدی سلام — ایدی ای ملا شریفی نیک نام

سۆزلۈك

تلاوت	[tilawät]	قۇرئاننى مەخسۇس ئاھاڭدا ئوقۇش
مصطفى	[mustäfa]	(1) تاللانغان، تاللىۋېلىنغان؛ (2) مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۈپەتى
كوهر	[gäwhär]	(1) گۆھەر؛ ئۇنچە، ياقۇت، ئالماسقا ئوخشاش قىممەت باها تاش؛ (2) ئەسلى، نەسەب، كېلىپ چىقىشى؛ (3) ئاساسىي خۇسۇسىيەت؛ (4) ماھىيەت، ئاساس
رخشان	[räxshan]	يالتىراق، پارلاق؛ تاۋلانغۇچى
صفا	[säfa]	يورۇقلۇق، روشەنلىك، پارلاقلىق؛ خۇرسەنلىك؛ مەئىشەت
روضه	[räwzä]	(1) باغ؛ (2) جەننەت؛ (3) مۇقەددەس جاي، قەبرە
حين	[hin]	ۋاقىت، پەيت، زامان
هويدا	[huwäyda]	ئاشكارا، ئايان، زاهىر، روشەن
ليلةالقدر	[läylätul—qädr]	قەدىر كېچىسى (رامزاننىڭ 27 ـ كېچىسى بولۇپ، بۇ كېچە قۇتلۇق ھېسابلىنىدۇ)
تلقين	[tälqin]	تەلىم، بىرەر مەسىلىنى باشقا كىشىگە ئېنىق قىلىپ چۈشەندۈرۈش
بعد	[bä′d]	كېيىن، سۇڭ
بزركوار	[buzurgwar]	ئۇلۇغۋار، ھۆرمەتلىك، ئاتاقلىق
بندر	[bändär]	پورت، ماتۇ
برق	[bärq]	(1) چاقماق، چېقىن، يېشىن؛ (2) ئوت، ئاتەش
باد	[bad]	شامال، يەل
باره	[barä]	مەرتەم، قېتىم
ناتوان	[natäwan]	كۈچسىز، بوش؛ زەئىپ؛ تاقەتسىز
بيشه	[beshä]	توقاي، ئورمان، جاڭگاللىق
شيرنر	[sheri när]	ئەركەك شىر
مرات	[mirat]	ئەينەك، كۆزگۈ؛ روشەنلىك، سۈزۈكلۈك
داور	[dawur]	جاي نامى
كولبار	[kulbar]	خۇرجۇن
جوان	[juwan]	يىگىت

خواب	[xab]	ئۇيقۇ: خواب وخور [xabuxor] - يېيىش - ئىچىش ۋە ئۇيقۇ.
علامه	[ʼāllamā]	ئالىم، كاتتا ئالىم
مكشوف	[mākshuf]	ئېچىلغان، كەشىپ قىلىنغان؛ ئوچۇق: مكشوف بولماق - ئېچىلماق
مزارات	[mäzarat]	مازارلار، قەبرىلەر، «مازار» نىڭ كۆپلۈكى
تعمير	[tä'mir]	ئىمارەت قىلىش، بىنا قىلىش، بۇزۇلغان جايىنى تۈزىتىش، رېمونت قىلىش
باطن	[batin]	ئىچكى تەرىپى، ئىچ، كۆڭۈل
روبرو	[rubäru]	يۈزمۇ يۈز، ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل، ئۇدۇل
عزيز	[ʼäziz]	ئەزىز، ھۆرمەتلىك
اكرم	[äkräm]	كەرەملىك، ھۆرمەتلىك
اعلام	[ä'lam]	(1) قوشۇن - لەشكەرلەرنىڭ بايراق ۋە نىشانلىرى؛ (2) ئاتاقلىق ئىسىملار
جمله	[jumlä]	ھەممە، بارچە، پۈتۈن، بارلىق
اعلم	[ä'läm]	بىلىملىك، كاتتا ئالىم؛ شەرىئەت قانۇنلىرى بويىچە قانۇنشۇناس
فطرت	[fiträt]	يارىتىلىش، تۇغما
دانشور	[danishwär]	بىلىملىك، دانىشمەن، ئوقۇمۇشلۇق، دانا
لفظ	[läfz]	سۆز؛ ئىپادە
فتوا/فتوى	[fätwa]	پەتىۋا (دىنىي قانۇن يۈزىسىدىن بىرەر مەسىلە ياكى دەۋا توغرىسىدا بېرىلگەن پىكىر)
غلط	[ghälät]	خاتا، يېڭىلىش، سەۋەن
لت	[lät]	ئۇرۇش، يەنچىش، زەربە
سهو	[sähw]	خاتا، يېڭىلىش، سەۋەن؛ ئۇنتۇش
ماران	[maran]	يىلان
بارها	[barha]	تەكرار - تەكرار، نەچچە رەت
بعداز	[bä'daz]	«بعد» گە قارالسۇن.
زيروزبر	[zeruzäbär]	ئاستىن - ئۈستۈن، ئاغدۇرۇلغان
اغيل	[aghil]	ئالغاي، كور، قارىغۇ
توان	[täwan]	قۇۋۋەت، تاقەت، كۈچ، قۇدرەت، چىدام
بيوه	[bewä]	بۇۋى
قطعه	[qit'ä]	پارچە
بسيار	[bisyar]	كۆپ، مول
سالوس	[salus]	بويامچىلىق، ئالدام، ھىيلە
خرقه	[xirqä]	شەيخ ۋە دەرۋىشلەرنىڭ ئۈست كىيىمى؛ جەندە

سپچ	[säpächi]	سەللە
بات	[bat]	تېز، تېزلىك، ئىتتىكلىك
كورباطن	[korbatin]	دۆت، ئەقىلسىز، ئىقتىدارسىز، بىلىمسىز، نادان؛ يېراقنى كۆرەلمەيدىغان، نەزەر دائىرىسى تار
تعدى	[tä'äddi]	زۇلۇم، تاجاۋۇز، تەھدىت: تعدى ايلاماك ـ تەھدىت سالماق، تەھدىت قىلماق؛ ھەددىدىن ئاشماق
ديكر	[digär]	ئۆزگە، باشقا

ئىزاھ:

12. بلكى [bälki] بلى [bäli] بل [bäl]

«بلى، بل» — «بلكى» نىڭ قىسقارغان شەكلى بولۇپ، رولى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «بەلكى» سۆزى بىلەن ئوخشاش. مەسىلەن:

△ ***بلى عشق ايچره عاشق بولسه صادق***
بولور معشوق عاشق هم موافق — صلاحى.

△ ***تيش اويغاق لخشيكير بل قارجى دزمال***
جوموج كفكى اياق سيز اش اوسالماس — كتاب عبدالله.

13. ليكين [lekin]، وليكين [wälekin]، ليک [lek]، وليک [wälek]، ولى [wäle] رولى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «لېكىن» سۆزى بىلەن ئوخشاش. مەسىلەن:

△ ***جهان ايچره كرفتار يم تولادور***
ولى توشتى سنكا مهر خيالىم

(جاھاندا ماڭا مەپتۇن بولغانلار كۆپ بولسىمۇ، لېكىن مېھرى خىيالىم ساڭىلا چۈشتى.) — صلاحى.

△ ***عشق نينک كون ومكان ايچره مكانى يوق تورور***
ليک باقسانک جان كوزيدا عشق سيز يوقتورمكان

(ئىشقىنىڭ دۇنيادا تۇتقان ماكانى يوق، لېكىن جان كۆزى بىلەن قارىساڭ، ئىشقسىز ماكان يوق.) — گۈمنام.

14. كە/كى [ki] كيم [kim]

رولى ئاساسەن ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «كى» باغلىغۇچىسى بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ھەرخىل مەنىدىكى بېقىنىدى جۈملە بىلەن باش جۈملىنى باغلاش رولىدا كېلىدۇ:

(1) ئىگە بېقىنىدى جۈملىنى باش جۈملە بىلەن باغلايدۇ. مەسىلەن:

△ ***قبرى معلوم ايماس كى قيدادور***

(قەبرىنىڭ نەدە ئىكەنلىكى «ئىگە بېقىنىدى جۈملە»، مەلۇم ئەمەس «باش جۈملە».) — نەۋائى.

(2) خەۋەر بېقىنىدى جۈملىنى باش جۈملە بىلەن باغلايدۇ. مەسىلەن:

△ ***حاجتيم بودور خدايا كيم كرامت قيلغاسين***

(ئەي خۇدا، ھاجىتىم شۇكى «باش جۈملە»، بىركارامەت كۆرسەتسەڭ «خەۋەر بېقىنىدى جۈملە».) — نەۋائى.

(3) تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈملىنى باش جۈمله بىلەن باغلايدۇ. مەسىلەن:

△ ***بند زلفونكدين نوائينى خلاص ايتكيل ديسام***
دركه بولماس بولماغونچه حكم سلطاندين خلاص

(چېچىڭنىڭ باغلىقىدىن نەۋائىنى بوشىتىۋەت دېسەم، دەيدۇكى ‹باش جۈمله›، پادىشاھ ھۆكۈم قىلماي تۇرۇپ مۇمكىن ئەمەس ‹تولدۇرغۇچى بېقىندى جۈمله›.) — نەۋائى.

(4) سەۋەب بېقىندى جۈملىنى باش جۈمله بىلەن باغلايدۇ. مەسىلەن:

△ ***قاشينك كوركاج نجوك ايلانمايين كيم قبله‌گاهيم دور***

(قېشىڭنى كۆرگەندە ئۇنى نېمىشقا ئايلانماي ‹باش جۈمله›، چۈنكى ئۇ مېنىڭ قىبلىگاھىم ئەمەسمۇ؟ ‹سەۋەب بېقىندى جۈمله›.) — گۈمنام.

(5) مەقسەت بېقىندى جۈملىنى باش جۈمله بىلەن باغلايدۇ. مەسىلەن:

△ ***عزم دير اتيم كه ايچكايمن صبوحى ساغرى***

(ناشتىلىققا بىر ئىچەي دەپ ‹مەقسەت بېقىندى جۈمله›، مەيخانىغا بارماقچى بولدۇم ‹باش جۈمله›.) — نەۋائى.

(6) ۋاقىت بېقىندى جۈملىنى باش جۈمله بىلەن باغلايدۇ. مەسىلەن:

△ ***خوجند هم مدت مديد ايديكيم عمر شيخ ميرزا ديوانيغه تعلق ايدى***

(ئۇزاق ۋاقىت بولغانىدى ‹ۋاقىت بېقىندى جۈمله›، خوجەندمۇ ئۆمەر شەيخ مىرزا ئىدارىسى ئاستىدا ئىدى ‹باش جۈمله›.) — «بابۇرنامه».

(7) دەرىجە بېقىندى جۈملىنى باش جۈمله بىلەن باغلايدۇ. مەسىلەن:

△ ***نوائى مى بيله كونكلومكا اوت سالكيم زمان اهلى***
ساوغ لوغ انجه قيلميش لاركه كونكلومنى ساوتميش لار

(نەۋائى، مەي بىلەن كۆڭلۈمگە ئوت سالى، چۈنكى زامان ئەھلى شۇنچىلىك سوغۇقلۇق قىلىشتىكى ‹باش جۈمله›، كۆڭلۈمنى سوۋۇتىۋەتتى. ‹دەرىجە بېقىندى جۈمله›.) — نەۋائى.

(8) ئورۇن بېقىندى جۈملىنى باش جۈمله بىلەن باغلايدۇ. مەسىلەن:

△ ***قايو طرفكى قوياش ينكليغ اول نكار بارور***
سونكيچه سايه مثل ليك بو خاكسار بارور

(خۇددى قۇياشقا ئوخشاش ئۇ نىگار قايسى تەرەپكە ماڭسا ‹ئورۇن بېقىندى جۈمله›، خۇددى ئۇنىڭ سايىسىدەك كەينىدىن بۇ خاكسار بارىدۇ. ‹باش جۈمله›.) — نەۋائى.

(9) شەرت بېقىندى جۈملىنى باش جۈمله بىلەن باغلايدۇ. مەسىلەن:

△ ***جنون بو بولسه كيم ياغدى پروش طفل لار تاشى***

(ئەگەر سارالىق مۇشۇ بولىدىغان بولسا، پەرىگە ئوخشاش بالىلار ئۇنىڭغا تاش ياغدۇرىدۇ.) — نەۋائى.

(10) قارشىلىق بېقىندى جۈملىنى باش جۈملىگە باغلايدۇ. مەسىلەن:

△ ***ساريغ چهره‌م كوروب رحمى كيلور ديب ييغلاب ايرديم من***
كه تأثر قيلمادى بو كوز ياشيم سين بدگمانيم غه

(سارغايغان چىرايىمنى كۆرۈپ، رەھىمى كېلەر دەپ يىغلىغانىدىم، لېكىن بۇ كۆز يېشىم سەن گۈمانخورۇمغا تەسىر قىلمىدى.)[1] — موللا بىلال.

① بۇ مەزمۇنلاردا تەتقىقاتچى مىرسۇلتان ئوسمانوۋنىڭ ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن سۆزلىگەن لېكسىيە خاتىرىسىدىن پايدىلىنىلدى.

7. مۆجىزى: «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن»دىن پارچە

موللا ئىسمەتۇللا بىننى موللا نېمەتۇللا مۆجىزى 19 ـ ئەسىردە ياشىغان ئۇيغۇر ئەدىبى، مۇزىكىشۇناسى ۋە تارىخچىسى. ئۇ خوتەندە تۇغۇلغان بولۇپ، ئۆز دەۋرىدە ئەدەبىيات، تارىخ ھەم مۇزىكا ئىلمىدا يۇقىرى ئىختىساسقا ئېرىشكەن، ئۆز ئانا تىلىدىن باشقا ئەرەب، پارس تىللىرىنىمۇ پۇختا ئىگىلىگەن ئىلىم مۆتىۋەرلىرىدىن بىرى ئىدى. مۆجىزى «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» (مۇزىكىچىلار تارىخى) ناملىق بۇ رىسالىنى 1855 ـ يىللىرى ئەتراپىدا شۇ ۋاقىتتىكى خوتەن ھاكىمى ئەلىشىر ھېكىم بەگنىڭ تەۋسىيە قىلىشى بىلەن قەدىمكى تارىخىي مەنبەلەردىن ئىشەنچلىك دەلىل ـ پاكىتلارنى توپلاپ يېزىپ چىققان.

ئۇيغۇر مۇزىكىسىنىڭ ئاساسى بولغان مۇقاملارنىڭ ۋە ئۇيغۇر خەلق چالغۇ ئەسۋابلىرىنىڭ كەشپ قىلىنىشى ھەققىدىكى بۇ تارىخىي ئەسەردە فارابى، لۇتفى، نەۋائى، مەلىكە ئاماننىسا، قىدىرخان، ... قاتارلىق ئەدىب ۋە مۇزىكا ئۇستازلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ھايات پائالىيىتى توغرىسىدا قىسقىچە مەلۇمات بېرىلگەن.

ئومۇمەن، «تەۋارىخى مۇسىقىيۇن» رىسالىسى ئۇيغۇر ئەدەبىيات ـ سەنئىتىنىڭ 18ـ ئەسىرنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىن باشلاپ، 19 ـ ئەسىردە يۇقىرى پەللىگە چىققان تەرەققىيات دولقۇنىنىڭ سەمەرىلىرىدىن بولۇپ، ئۇيغۇر ئەدەبىياتى ۋە سەنئىتىنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشتىكى قىممەتلىك مەنبەلەردىن بىرىدۇر.

چقاردیلار اوز زمانه لاریده معروف مشهور
موسیقیون لاردین بولوب ایردیلار تاریخ
نک سکزیوز سکسان بر داحصار ولایتیدا
مدفون بولدیلار یتنجی پیری حضرت
مولانا نورالدین عبدالرحمن جامی ایردیلار
بو عزیزنک خصلت فضیلت لاری نوع نوع
کتاب لارده مشهور دور فضلی انکدین
اوتماسکی امیر نظام الدین علی شیر نوایی دیک
عالیم غه بتمام علم و عمل ده اوستاد دور لار
نوایی دیک ذات بوکشی نی اوستادیم مرشدیم
دیمکی بو عزیزنک توصیف تعریف لاری
اوجون کفایه دورکیم نوایی حضرت لاری
اوز خمسه لاری ده بش جایدا بو عزیزنی
نیمه دیب تعریف قیلیبدورکیم کورگاسز لار

بس بو عزیز ہمّہ علمیده حضرت فارابی دیک
اوستاد کل ایردیلار شاعر عالیم بولغاندین بلکی
مجذوب لیق لاری قوت لیک راق ایردی بس
طنبور سه تار قانون قاتارلیق بارچه نغمه
نی اوزلاری قول لاریده ترنم قیلیب ایردیلار
عجم دیگان بر مقام نی انک ایکی له مرغوله لارینی
اختراع قیلیب ایردیلار کوب شاگرد بوفنده
مکمل قیلیب ایردیلار رساله دوّار ناملیق
بر کتاب بوفن خصوصیدا تصنیف قیلدیلار
حضرت علی شیر امیر حضرت لاری بوفن نی هم
حضرت جامیدین تعلم آلدیلار حضرت جامی
تیمش توقوز یاشلاریدا تاریخ نک سکزیوز توقسان
سکزیده خراسان نک هرات شهریده وفات
بولدیلار سکزنجی پیری حضرت امیر نظام

الدین علی شیر نوایی دور بو عزیز نینک عموم
فضل شرافت لاری اوز لاری پوتکان شعر
کتاب لاریدین معلوم دور کلیات چهار دیوان
لاری خمسه لاری بولاردین باشقا ایلگری
کین کوب از بولوب پوتکان اوتوز التهٔ فارچه
کتابلاریدین اوز لاریدیکی خصلت و عشق
محبت لارینی معلوم قلدیم بو یوسونلوغ شریف
علم لاری نینک اوستیگه فیر اوستاد لاری حضرت
جامی دین موسیقی فنی نی خوب اورگاندیلار
هر کیچه هر کیچه سه تار طنبور لارینی چلیب اوز
لاری ایتقان غزل لار هلان حمد ایتیب
بیهوش بولور ایردیلار نوادیگان بر مقام نی
اختراع قلیب عالم گه شایع بولدی لار
بو عزیز تاریخ نینک سکز یوز قرق اوچنجی

فقیر بهرمند بولوب

سۆزلۈك

معروف	[ä′ruf]	تونۇلغان، مەشھۇر؛ مەلۇم
مدفون	[mädfun]	كۆمۈلگەن، دەپنە قىلىنغان
نوع نوع	[näw′—näw′]	توپ - توپ؛ خىلمۇ خىل
فضل	[fäzl]	(1) ئارتۇقچىلىق، ئۈستۈنلۈك، يېتۈكلۈك؛ (2) ئىلىم، پەن، ھۈنەر، تالانت
مرشد	[murshid]	يول باشلىغۇچى، توغرا يولغا سالغۇچى، پىر
توصيف	[täwsif]	سۈپەتلەش، ماختاش
مجذوب	[mäjzub]	(1) قىزىقتۇرۇلغان؛ بېرىلگەن؛ (2) ھەيرەتتە قالغان
ترنم	[tärännum]	كۈيلەش، ناخشا (قوشاق) ئېيتىش، گۈزەل سۆزلەش
تصنف	[täsnif]	تۈزۈش، بارلىققا كەلتۈرۈش، يارىتىش؛ تۈپلەش، تۈركۈم ئايرىش
شريف	[shärif]	شاراپەتلىك، شەرەپلىك، ئەزىز، قەدىرلىك
شايع	[shayi′]	يېيىلغان، تارقالغان، مەشھۇر؛ ئاشكارا

ئىزاھ:

15. تا [ta] تاكە [taki]

بۇ يارىدەمچى سۆز كۆپىنچە قوشما بېقىندى جۈملىلەردە بېقىندى جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، بېقىندى جۈملىنى باش جۈملىگە باغلايدۇ.

(1) ۋاقىت بېقىندى جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ۋاقىت بېقىندى جۈملىنى باش جۈملە بىلەن باغلايدۇ. مەسىلەن:

△ ***يوزونك تاپرددين ظاهر بولوبدور***
صنملار حسن دعواسين قويوبدور

(يۈزۈك پەردە ئېچىدىن چىققاندىن بۇيان، سەنەملەر ھۆسن دەۋاسى قىلمايدىغان بولدى.) — ئاتائى.

△ ***تاكى سن باردينك قلندر قالدى زار***

(سەن كەتكەندىن كېيىن، قەلەندەر زار يىغلاپ قالدى.) — قەلەندەر.

(2) شەرت بېقىندى جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، شەرت بېقىندى جۈملىنى باش جۈملە بىلەن باغلايدۇ. مەسىلەن:

△ ***محبت اهلينى ايستارام تا ايا غيم بار***

(پۈتۈملا بولىدىكەن، مۇھەببەت ئەھلىنى ئىزدەۋېرىمەن.) — زەللىلى.

(3) مەقسەت بېقىندى جۈملىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، مەقسەت بېقىندى جۈملىنى باش جۈملە بىلەن باغلايدۇ. مەسىلەن:

△ ***تاكە يتكورسام ركابيغە باشم نى كاشكى***
قيلسە شخصيم نى منينک ايت شكلى بيرلا اشكار

(ئۇنىڭ ئۆزەڭگىسىگە بېشىمنى تەگكۈزگەن بولسام، مېنى ئىت ئورنىدا كۆرگەن بولسىمۇ مەيلىتى.) — نەۋائى.

(4) «ئاخىر، نەتىجىدە» مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

△ ***همیشه هفت ايقليم سيرو تماشاسيدا عمرمنى صرف ايلاب تاكى سياهليق تا مشهور بولدوم***

(ھەمىشە يەتتە ئىقلىم سەيلە ـ تاماشاسى بىلەن ئۆمرۈمنى ئۆتكۈزۈپ، ئاخىر سەييياھ دېگەن ئاتاققا ئىگە بولدۇم.) — «چاھار دەرۋىش».

(5) ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىلىرى ئالدىدا كېلىپ، چەك كېلىش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

△ ***تاقيامت ييغلاسام يتكايمو افغانيم منينک***

(قيامەتكىچە يىغلىسام، ئاھۇ ـ پەريادىم ساڭا يېتەرمۇ؟)

(6) بەزىدە «ئەگەر» مەنىسىدە كەلگەن. مەسىلەن:

△ ***اى ذليلى كيچه كوندوزدور ايشيم ديوانەليغ***
تاجنون ايقليميدين ملک مسخر بولماسا

(ئەگەر مەجنۇنلۇق ئىقلىمىدىن بىر يۇرت ئىگىلىمىسەم، مەن زەللىلىنىڭ كېچە ـ كۈندۈز قىلىدىغان ئىشىم بىخۇتلۇق بولۇپ قالىدۇ.) — زەللىلى.

16. ايلە [uylä] بيلە ~ بويلە [buylä]
ايلەكيم [uyläkim] بويلەكيم [buyläkim]

بۇ يارەمچى سۆز «خۇددى» سۆزىنىڭ مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. بەزىدە ھەر خىل رايدىكى جۈملىلەرنىڭ ياكى سۆز ۋە سۆز بىرىكمىلىرىنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۆزىدىن كېيىن كەلگەن تەركىب بىلەن قوشۇلۇپ، ئوخشاتما ھالەت ياكى ئوخشاتما جۈملىنى ئىپادىلەيدۇ. مەسىلەن:

△ ***عارضين يابقاج كوزومدين ساچيلور هرلحظه ياش***
بويلەكسم پيدا بولور يولدوزنهان بولغاج قوياش

(ئۇ يۈزىنى يېپىۋېلىشى بىلەن خۇددى قۇياش پاتقاندا ئاسماندا يۇلتۇزلار پەيدا بولغىنىدەك، كۆزۈمدىن ھېلىدىن ھېلىغا ياش قويۇلىدۇ.) — نەۋائى.

△ ***ايله رسوامن كەكوى وكوچه دا حاليم كوروب***
بعضى ايل كريان وبعض خلق خنداندورمنكا

(مەن شۇنداق بىر رەسۋا مەنكى، كوچا ـ كويلاردا مېنى كۆرگەن كىشىلەرنىڭ بەزىلىرى يىغلىشىدۇ، بەزىلىرى كۈلۈشىدۇ.) — نەۋائى.

17. نيچوككه [nechükki] نيچوككيم [nechukkim]

(1) جۈملە بۆلەكلىرىگە قوشۇلۇپ «خۇددى، دەك» مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

△ ***تاپیلمای اودو سندل ایچره نجار***
نیچوککیم کیرسه دوکان ایچره تجار

(ئۇد ۋە سەندەل ئارىسىدىكى ياغاچلارنى خۇددى دۇكان ئىچىگە كىرىپ كەتكەن سودىگەر-لەرنى تاپقىلى بولمىغاندەك تاپقىلى بولمايتتى.) — نەۋائى.

△ ***بوجنت لارغه قیلغایلار خرامان***
نیچوککیم روضه ایچره حرو غلمان

(ئۇلار بۇ باغچىلاردا خۇددى جەننەتتىكى ھۇر ۋە غىلمانلاردەك جىلۋىلىنىپ يۈرسۇن.) — نەۋائى.

(2) «چۈنكى، شۇڭا» سۆزلىرىنىڭ رولىدا كېلىدۇ. مەسىلەن:

△ ***خوجندنینک اناری یخشیلیققه مشهوردور نیچوککیم سیب سمرقند اناری خوجند دیرلار.***

(خوجەنتنىڭ ئانىرى ياخشىلىقتا داڭق چىقارغان، شۇڭا «سەمەرقەنتنىڭ ئالمىسى، خوجەنتنىڭ ئانىرى» دېيىشىدۇ). — «بابۇرنامە.»

△ ***بو خاره تیشه بیرلا بولماس افکار***
نیچوککیم تیشه‌میتین ایلاماس کار

(بۇ تاشلار كەكە بىلەن چېپىلمايدۇ، چۈنكى ئۇنىڭغا كەكە، مىتىن كار قىلمايدۇ.) — نەۋائى.

(3) تەڭداش قوشما جۈملىلەرنى ئۆزئارا باغلاش، تۈرلۈك بېقىندى جۈملىلەرنى باش جۈملىگە باغلاش قاتارلىق روللاردا كېلىدۇ. مەسىلەن:

△ ***بولوبدور تشنه جانیم اب کوثر برسه‌هم قانماس***
نیچوککیم تشنه‌لیک دفعیغه‌لعلی نینک خیالیدور

(جېنىم تەشنا بولدى. كەۋسەر سۇيى بەرسىمۇ قانمايدۇ ‹باش جۈملە›، چۈنكى تەشنا-لىقنى بېسىش ئۈچۈن لەۋلىرىنى خىيال قىلىدۇ ‹سەۋەب بېقىندى جۈملە›.)
— گۈمنام.

△ ***عشق دشتی موریدین ایلار هزیمت اژدها***
اژدها بیرلا نیچوککیم مورایتا الماس مصاف

(ئىشق دەشتىنىڭ چۈمۈلىسىدىن ئەجدىھامۇ قورقۇپ قاچىدۇ ‹باش جۈملە›، ۋەھالەنكى چۈمۈلىنىڭ ئەجدىھا بىلەن تەڭ تۇرالماسلىقىغا قارىماي ‹قارشىلىق بېقىندى جۈملە›)
— نەۋائى.

18. نېچە [nechä] ھرنېچە [härnechä] ھرنېچەكىم [härnechäkim] بايان رايىدىكى جۈملە ۋە خەۋەرلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، كۆچەيتىلگەن توسقۇنسىز قارشى-لىق بېقىندى جۈملىنى باش جۈملە بىلەن باغلايدۇ. مەسىلەن:

△***نیچه زنجیرایلاسام کونکلوم اوینینک اشیکین***
نیلایین قاندین کیلور زلفونک خیالی باش اوروب

(كۆڭلۈمنىڭ ئىشىكىنى زەنجىرلەپ مەھكەم تاقىۋەتسەممۇ، قەيەردىندۇر چېچىڭنىڭ خىيالى كىرىۋېلىپ ئارام بەرمەيدۇ.) — ئاتائى.

△ *نیچه اول شمع بار ایردی دل افروز*
ولی کوب شعله تارتار ایردی جان سوز

(ئۇ چىراغ قانچىلىك دىل تارتقۇچى بولسىمۇ، ئۇنىڭ شولىلىرى جاننى تولا كۆيدۈرگۈچى ئىدى.) — نەۋائى.

△ *هرنیچه کیم سیزکا زخمتدور ذکات حسن اوجون*
التفاتی لطفی ساری کاەکاه ایلاب اوتونک

(سىزگە ھەر قانچە زەخمەت يەتسىمۇ، ھۆسنىڭىزنىڭ زاكاتى ئۈچۈن لۇتفىغا ئاندا ساندا ئىلتىپات كۆرسىتىپ قويۇڭ.) — لۇتفى.

19. باوجود [bawujud] باوجودی [bawujudi] باوجودکیم [bawujudkim] باوجودی کیم [bawujudikim]

بۇ يارەمچى سۆز بايان رايىدىكى جۈملىلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، توسقۇنسىز قارشىلىق بېقىندى جۈملىنى باش جۈملىگە باغلاش رولىنى ئويناىدۇ. مەسىلەن:

△ *باوجودی مونچه نادانلیغ مرید ایلار اوجون*
کوب اوزیدین مونچه نادانلیغ نی پیدا قیلدی شیخ

(شەيخ ئۆزىنىڭ شۇنچە نادانلىقىغا قارىماي، يەنە كىشىلەرنى مۇرىت قىلىش ئۈچۈن تېخىمۇ كۆپ نادانلىقلارنى قىلدى.) — نەۋائى

△ *باوجودیکیم بیلورسین یارصادق من سنکا*
هرزمان دیرسن منی اغیار تقصیریم نەدور

(ساڭا سادىق يار ئىكەنلىكىمنى بىلىپ تۇرۇپ، يەنە ھەر دائىم دۇشمەن دەيسەن، مېنىڭ زادى كەمچىلىكىم نېمە؟) — ئاتائى.

8. «دىۋانى گۈمنام» دىن پارچە

مۇھەممەتئىمىن ئىبنى خاجەمقۇلى گۈمنام («گۈمنام» لىرىك شېئىرىيەتتە قوللانغان تەخەللۇسى) ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدا مۇھىم ئورۇن تۇتقان ۋەكىللىك خاراكتېرگە ئىگە مەشھۇر شائىرلاردىن بىرى. ئۇنىڭ «مۇھەببەتنامە ۋە مىھنەتكام» ناملىق ئىپىك داستانى ۋە «دىۋانى گۈمنام» قاتارلىق ئەسەرلىرى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. ئۇ ئىپىك شېئىرىيەتتە «ھىرقەتى» تەخەللۇسىنى قوللانغان. «مۇھەببەتنامە ۋە مىھنەتكام» ناملىق داستانىدا كۆرسىتىلىشىچە، شائىر قەشقەرنىڭ تازغۇن يېزىسىدىكى باغچى كەنتىدە تۇغۇلغان. ئافاق خوجا دەۋرىدە ياشاپ، ئۇنىڭ ھۇزۇرىدا باغۋەن، چىراغچى، كاۋاپچى مەنسەپلىرىدە بولغان. شائىرنى مىلادى 1634 ـ يىلى تۇغۇلۇپ، 1724 ـ يىلى ۋاپات بولغان دېگەن قاراشلار بار.

داستاندا شائىر «مۇھەببەت — جاپا ـ مۇشەققەت دېمەكتۇر. مېھنەت قىلماي، رىيازەت چەكمەي تۇرۇپ، ۋىسالغا يەتكىلى بولمايدۇ» دېگەن مەزمۇننى ئىلگىرى سۈرىدۇ. گۈمنام مەيلى داستاندا، مەيلى دىۋاندا بولسۇن «ساباً»، «گۈل»، «بۇلبۇل»، «مەشۇق»، «ساقى»، «مەي» قاتارلىق سىمۋولىستىك ئوبرازلار ۋاستىسى ئارقىلىق ھايات ۋە تۇرمۇشقا، كىشىلىك مۇناسىۋەتلەرگە بولغان كۆز قاراشلىرىنى، ۋەتەنگە بولغان مۇھەببىتىنى ئۆزىنىڭ ئاجايىپ پاساھەتلىك تىلى بىلەن روشەن ئەكس ئەتتۈرىدۇ[1].

① «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» (جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى، 1997 ـ يىل نەشرى 4 ـ توم).

چقسه باشیغه تاج تاقیب کویدورور دیلنی اوت باقیب هر ساریغه قاراب باقیب برقی شرر نما کورونک

عشق اسیرلارین یغیب اولتوروشی نیشانیدور تازه نهالی اوشنیده لاله کبی قبا کورونک

کونکلوم اوقی یراسیدین لاله لار آجتی چون چمن غمکین ایسانک قیلورغه بو کوکسوم آچیب یرا کورونک

کمنام ایتنی ایتلاری تیشلا شیبان تالاشه دور

یار ایشکیده عشق ایلی هر کونی ماجرا کورونک

دلبرا حسنونک شکاری نقش تابیدور فلک عیش خلوت ایچره همتارینک ایمس ایردی ملک

میوه اوزمک ای پری قدینکدین ایتیم التماس یتماس ایلکیم لطف ایتب ای طوبی قد شاخینک ایک

بزم ارا کلشن یوزنکا عیب ایمس قیلسام نظر باغ ارا کرسه برابردور فقیر و شاه بیک

مهر دیک قیلسانک طلوع کرم ایت منی تابینک بیله میوه پیشسه یرکا توشسه طعمه ایلارمش و سک

هیچ عضویم خالی ایرمس غنچه لعلینک فکریدین هو شجر تحتیکا یتسه سیر بولغای شاخ رک

یادکاری التماس ایتم صبادین یارغه یولغه ایردیم منتظر مژکان اوقی کلدی بولک

ناکهان توشتی قولومغه اوجتی بختیمدور منینک ایندهسام ایلکیم کا قونماس باغری قاتیق تاش تولک

کمنام کوزونک تیغی بیله تابتی شهادت
قانلیغ تنیکا عشق لباسین کفن اتتیم

کوردوم یوزونکنی دیوانه بولدوم عقل هوشوم دین بیکانه بولدوم
تارتیب جفانیک اولسام یولونکدا باغماسم هرگز مردانه بولدوم
بولدوم جهاندا رسوایی عالم یخشی یمانغه افسانه بولدوم
کوثر شرابی یاد یغه کالماس لعلینک غمیدین مستانه بولدوم
کوردوم توشوده شمع جمالینک کویدوم اوروب هرخ پروانه بولدوم
یوصدوم کوزوم نی سندین بولکدین کتیم باریدین رنیدانه بولدوم
عشقینک میکیه پور بولدی جسیم حکم ساقی ایله می پیمانه بولدوم
برقطره ایردیم جوکتوم تنکیز کا کیردیم صدفکا دردانه بولدوم
کویدورمیسه اوت بولماس یغاچ جوغ عشق اوتی بیله کخوانه بولدوم
بولدوم فنا من تفراغ الجیده بردانه ایردیم مینک دانه بولدوم

هر قیان باقه سینینک جهره نکا میراندور کوزوم تیغی مهرینک ضرب بیله غرقه قاندور کوزوم

کجه و کوندوز ایمس غایب کوزوم دین کل یوزونک یومسه آجسا قویاش نوریغه یکساندور کوزوم

کلنی کورکیل کیم تیکن لار ایچره آچیلغان کبی تیره مژکانلار آرا خورشید تاباندور کوزوم

بیل کباب نی اوتغه سالغاندیک آقیزغای باشلار لعل مرجان یوق یورک قانین آقیزغاندور کوزوم

افتابدین تاغدا لعل دریاده اکوهر بوتار بو مثل اول یوزکا کونکلوم دین یول آچقاندور کوزوم

عشق بحریدین وجودوم قطره لار جذب اتماسا نه اوچون عشاق ایچیده ابر کریاندور کوزوم

عشق ایلی نینک کونکلیده دُر کرهر بوتکار کالی عشق نینک دریاسی نینک دُر ایچیده نیساندور کوزوم

آسمان کوک لت سیغه چرماغاندیک مهرنی برقرار نکین ایچیده دُر پنهاندور کوزوم

درد محنت قوشلارینی جانیم ایتی پرورش دانه و سوا ورنیغه دایم درفشاندور کوزوم

انتظارلیق یولیدا دیر ایل اقاردی کوزلاریم کلماکاج بویانغه حسرتدین قارارغاندور کوزوم

اعتقاد اتماکل لاله اونوبدور دشت ارا عشق زخم اتکان یورک قانین تامیزغاندور کوزوم

بو بلالار آی یوزیدین بیلماکان دور کلمشین وصلیدین عشرت قیلورمن دیب ساغینغاندور کوزوم

نوح طوفانی جهان غرق ایتی بولدی ناپدید آشتی کوکدین لحظه تیناسی موج طوفاندور کوزوم

قاش مژکان یوق یمان کوز توشماسون دیب حسنیغه پاس ایتار کاساغداقین یانیغه آسقاندور کوزوم

خاکپا بینکلغه نچون کمنام کوهر سا چماسون

مهر تابان کوزی توشکان معدن کان دور کوزوم

نچوک مهر ایردی حسنونک زره ینکلیغ بیقرار اولدوم یالشوندی سالدی هجران ظلمتینی دلفکار اولدوم

طلوع ایت مشرق کویونک ساریدین روشن ایت ظلمت یوزونک خلدیغه دوزخ اهلی ینکلیغ انتظار اولدوم

غمینک نینک کثرتیدین جون کبوتر خانه دور کونکلوم کراوچسا قایدین ایزداب کوز قانیدین دانه زار اولدوم

قرازولغونک خیالی چرمادی باشدین ایاغیم نی مکر بر عنکبوتیغه مکس دیک صید تار اولدوم

ایاغینک اوپماکین قیلدیم تمنا بولمادی حاصیل تیلاب رخشینک ایاغین یولونک اوزره خاکپا اولدوم

تن زاریم بلا اطفال تاشی نینک نشانیدور تیشیب صریان اقیب قان مثل دشت لاله زار اولدوم

اولومدور یخشراق ایدل تریکلنک دولتیدین کیم آسیلیب رخش فتراکیغه صید شهسوار اولدوم

سلیمان لیق ایرور تاپتیم کدالیق آستان الحیره نچه تحقیر ایسام بولدوم کدای اعتبار اولدوم

دیدی اغیاردین کمنام اوزکیل رشته مهرینک

وفاسیز سنک دل دیکان سارمن استوار اولدوم

یا شبستان الچره آی دور شمع یا فانوس ارا کونکلوم الچره کون یوزونک ننک اوتیدین یاندورمانیم

بیوفالیق سندین اوتکا دیب کمانیم یوق ایدی جرم ایکان سندیک وفاسینه غه کونکل الدورمانیم

سین نچه بدعهد سین من جان برور من عهد ایله منکا مشکل دور برونقی عهدنی سیندورمانیم

من بو یولدین یانماغوم یوزلانسه هر تورلوک بلا قیلماغیل هرگز خیال ای زاهدا یازغورمانیم

عشق اوتیغه توشتونک ای کمنام توشکاندیک خلیل

ایش تمام اولسه کین بیهوده دور قایغورمانیم

کوز توتوب مهر جمالنک کویونک الچره یانمانیم مهر مه ینکلیغ آچوقدور کوزلاریم یوق تاپمانیم

کهف ایلی ینکلیغ یاتیب من عشقدین برجام الچیب اول اویاندمینک قیامت بولسه یوق اویغانمانیم

زهد ایلی دیک ایکری بولماسام ایرمس عجب خاکپا ینکلغه باشیم نی قویدوم یوق آلمانیم

قعده عشقینکده اوترو کوزلاریم نظاره سی نی قیام نی رکوع یوق اونک سولغه باقمانیم

یورسام تورسام ایرورسین سایه ینکلیغ همرهیم وصل بو ایرسه ایمس مشکل سنی من تاپمانیم

وحدت ذاتینک میسر سو بیله تفراغندیک کیم بیلور بو ایش بو ایسه سندین منی آجراتمانیم

سۆزلۈك

برقی‌شررنما	[bärqi shärärnäma]	چاقماق چاقتۇرۇپ، ئۇچقۇنلار كۆرسەتكۈچى
برق	[bärq]	(1) چاقماق، چىقىن، يېشىن؛ (2) ئوت، ئالاۋ
شرر	[shärär]	ئۇچقۇن، يالقۇن
نما/نمای	[näma/nämay]	سۆزلەرگە قوشۇلۇپ «كۆرسەتكۈچى، بىلـ دۈرگۈچى» مەنىلىرىنى ئىپادىلەيدۇ.
نهال	[nihal]	كۆچەت؛ كىلىشكەن قامەت
نقش تاب	[naqshitab]	ئاپتاپ
عیش خلوت	['äyshi—i xilwät]	خالىي جايدىكى خۇشال تۇرمۇش
همتا	[hämta]	تەڭداش، باراۋەر
طوبی قد	[tubiqäd]	قەددى تۇبى دەرىخىگە ئوخشاش «ئىزاھ» قارالسۇن.
كرم	[gärm]	قىزغىن؛ يېقىملىق، ئوچۇق چىراي
میش وسک	[mishu säg]	قوي ۋە ئىت
عضو	['uzw]	ئەزا، گەۋدە بۆلەكلىرىدىن بىرى (قول، پۇتقا ئوخشاش)
سیر	[siyr]	تويۇنۇش، قىنىش
رک	[räk/räg]	تومۇر، قان تومۇر
شهادت	[shähadät]	شاھىدلىق، گۇۋاھلىق
پیمانه	[päymanä]	مەي پىيالىسى قەدەھ
جذب	[jäzb]	تارتىش، مەھلىيا قىلىش
ابرکریان	[äbr—i giryan]	ياش تۆككۈچى بۇلۇت
درج	[durj]	قىممەت باھا تاشلار سېلىنىدىغان قۇتىچاق
نیسان	[näysan]	باھار ئېيى
لت	[lättä]	لاتا، رەخت
پاس اتماک/اتمک	[pas ätmäk]	قورۇقدىماق، ساقلىماق
خلد	[xuld]	جەننەت؛ ئەبەدىيلىك، دائىملىق
کثرت	[käsrät]	كۆپلۈك، نۇرغۇنلۇق، جىقلىق
عنکبوت	['änkäbut]	ئۆمۈچۈك
مکس	[mägäs]	چۈشن
خاکسار	[xaksar]	تۆۋەن، پەس، خار، كۆچسىز
اطفال	[ätfal]	«طفل» نىڭ كۆپلۈكى، بالىلار

فتراك	[fätrak]	غانجۇغا
جرم	[jurm]	گۇناھ
يازغۇرماق	[yazghurmaq]	خاتالاشتۇرماق
خليل	[xälil]	«ئىزاھ» قا قارالسۇن.
كهف	[kähf]	غار؛ كەھف ئېلى ـ غاردا ياشايدىغانلار
ايكريى و	[igriyu]	تىك تۇرالماسلىق
اولماغيم/الماغيم	[olmaghim]	ئالماق، كۆتۈرمەك
ذهد ايلى	[zuhd eli]	دۇنيادىن ۋاز كېچىپ ئىستىقامەت بىلەن شۇغۇللانغۇچى

ئىزاھ:

20. جون [chun] چو [chu]

(1) ئىسىم ياكى ئىسىم بىرىكمىلىرىنىڭ ئالدىدا كېلىپ «خۇددى، دەك، تەك؛ كەبى، ئوخشاش» مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

△ ***كونكلوم اوقى يراسيدين لالەلار اچتى چون جمن***

(ئۇنىڭ ئوقىنىڭ يارىسىدىن كۆڭلۈم خۇددى چىمەنزارلىقتىكىدەك لالىلەرنى ئېچىلدۇرىدى). — گۇمنام.

△ ***توروب محبوب اليده محبيغه***
چوكل چاك گريان وقتى بولدى

(ئاشىقلار يار ئالدىدا تۇرۇپ، گۈلگە ئوخشاش ياقا يىرتىدىغان ۋاقىت بولدى) — ئاتائى.

△ ***چو اژدرهايى اتش دود سالور هربيشه كا اهيم***

(چەككەن ئاھىم ئوت چېچىپ تۇرىدىغان ئەجدىھادەك جاڭگالغا تۇتۇن تارقىتىدۇ) — زەلىلى.

(2) بايان جۈملە ياكى خەۋەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، ئۆزى قوشۇلغان جۈملىنىڭ باش جۈملىگە سەۋەب، ۋاقىت، شەرت قاتارلىق مەنىلەردە بېقىنىپ كەلگەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

△ ***بس دور يراق اكر يوروب كل يوزيكا قراماقيم***
كوزكا سالور چو تيرەليك كون يوزيكا نظارەدور

(گۈل يۈزىگە يىراقتىنلا قاراپ يۈرسەم بولىدى ‹باش جۈملە›، چۈنكى كۈنگە قارىسا كۆزنى قاراڭغۇلاشتۇرىدۇ ‹سەۋەب بېقىندى جۈملە›) — گۇمنام.

△ ***چون جمالينک جلوەسى عالم كاسالدى رستخيز***
قيلماغاى ايردى كوزوم انى تماشا كاشكى

(جامالىڭنىڭ جىلۋىسى بىلەن ئالەمدە قىيامەت بولۇپ كەتتى ‹سەۋەب بېقىندى جۈملە›، كۆزۈم ئۇنى كۆرۈپ قالمىسا بولاتتى ‹باش جۈملە›.) — نەۋائى.

△ *چودنيا اوجون قىلسانىڭ عرض ونياز*
قيلاي سيزنى دنيا بيله سرافراز

(ئەگەر دۇنيا ئۈچۈن موھتاج بولىدىغان بولساڭ ‹شەرت بېغىنىدى جۈملە›، مال - دۇنيا بىلەن سېنىڭ قەددىڭنى كۆتۈرۈپ قويايى ‹باش جۈملە›.) —نىزارى.

(3) «چۈنكى» سۆزىنىڭ رولىنى كېلتۈرۈڭ. مەسىلەن:

△ *چون يوق قاشينىڭ غه بيتاركا حديم*
قاشينىڭ غميدين ايكيلدى قديم

(قېشىڭنىڭ غېمىدىن قەددىم ئېگىلدى، چۈنكى يېنىڭغا بېرىشقا ئۆزۈمدە ئىختىيار يوق.) —نەۋائى.

(4) بەزىدە سۆزلەرنىڭ ئالدىنا كېلىپ تەكىت مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

△ *چوحكم ايلادى اول شه حكمران*
خيالينىڭ داكى ايشنى قيلغيل عيان

(ئۇ ھۆكۈمران شاھ، خىيالىڭغا كەلگەن ئىشنى ئاشكارىلىغىن، دەپ ھۆكۈم قىلدى) —نىزارى.

△ *چو سوز بيرله انينىڭ اسرارين ال*

(سۆز بىلەن ئۇنىڭ سىرلىرىنى بىلگىن). —نىزارى.

21. اكر / اگر [ägär] كر / گر [gär]
اكرچه [ägärchä] كرچه [gärchä]

بەزى شەرت، قارشىلىق ۋە سەۋەب بېغىنىدى جۈملىلەرنى باش جۈملە بىلەن باغلايدۇ. مەسىلەن:

△ *اكر كشتى لب دريا قيلورسن*
كوزومكا كيلكى عمان حاجت ايرماس

(ئەگەر دەريا لېۋىنى بويلاپ تاماشا قىلماقچى بولساڭ ‹شەرت بېغىنىدى جۈملە›، كۆزۈمنىڭ قېشىغىلا كەل، دەريا ھاجەت ئەمەس) — ئاتائى.

△ *كيشيكيم يوقتور مهرو وفاسى*
اكر خورشيد دور اندين نەحاصل

(مېھىر - ۋاپاسى يوق ئادەم قۇياش بولۇپ كەتسىمۇ ‹قارشىلىق بېغىنىدى جۈملە›، ئۇنىڭدىن نېمە نەپ ھاسىل بولىدۇ؟) —لۇتفى.

△ *منى دردىمغه ايمدى ايلا درمان*
كراولسام قالماغاى كونكلومدا ارمان

(مېنىڭ دەردىمگە ھازىرلا داۋا قىل ‹شەرت بېغىنىدى جۈملە›، ئەگەر ئۆلۈپ كەتسەم كۆڭلۈمدە ئارمان قالمىسۇن) —صلاحى.

△ *اى نوائى خلق ديرجان بيرو ياكيچ عشقدين*
كرچه بودشوار ايرورليكين اول اساندورمنكا

(ئەي نەۋائى، خەلق يا ئىشقتىن كەچ، ياكى جان بەرگىن، دەيدۇ، گەرچە بۇ تەس بولسىمۇ ‹قارشىلىق بېغىنىدى جۈملە›، لېكىن ئۇ ماڭا ئاسان ‹باش جۈملە›) —نەۋائى.

بۇ خىل يارەمچى سۆزلەرنىڭ «كر/گر» [gär]، «ار» [är]، «ارچە» [ärchä]، «كرچند/گرچند» [gärchänd] شەكىللىرى كۆپرەك شېئىرىي ئەسەرلەردە قوللىنىلغان. مەسىلەن:

△ *پای بوسین کرتاپار ارتوق تمنا ایلاماس*

(ئايىقىغا سۆيۈشكە ئېرىشسىلا ‹شەرت بېقىندى جۈملە›، باشقا نەرسە تەلەپ قىلمايدۇ (باش جۈملە)). — نەۋائى.

△ *اول یول ار باغلاندی اچوقدور بو یول*

(ئەگەر ئۇ يول توسۇلغان بولسا ‹قارشىلىق بېقىندى جۈملە›، بۇ يول ئوچۇق ‹باش جۈملە›) — نەۋائى.

△ *فلک بیدادیدین کرچندمن خاک وغبار اولدوم*
تیلاب کیم تابماغایلار توتیالیقغه غباریم نی

(پەلەكنىڭ ئادالەتسىزلىكىدىن مەن چاڭ - توپا بولۇپ كەتتىم (قارشىلىق بېقىندى جۈملە)، ئەمدى تۇتىيالىقىمۇ چاڭ - توپامنى تىلەپ تاپالمىسۇن ‹باش جۈملە›) — نەۋائى.

22. مكر [mägär] مكركه [mägärki] مكركيم [mägärkim]

جۈملىلەرنىڭ ئالدىدا كېلىپ، شۇ جۈملىدە ئىپادىلەنگەن ئوي - پىكىرنىڭ پەرەز، مۆلچەر، تەئەججۇپلىنىش تەرىقىسىدە ئېيتىلغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

△ *توکار غمزنک دمادم لطفی قانین*
مکر کوز اوچیدین ایما قیلیب سن

(سېنىڭ غەمزەڭ لۇتفىنىڭ قېنىنى دائىم تۆكىدىغان بولدى، بەلكىم سەن كۆزۈڭنىڭ ئۇچىدىن ئىما قىلدىڭ بولغاي.)

△ *کیشی جهاندا رضا بیرلا ترک جان ایتماس*
مکرکه سندین ایریغای بیکیم قضا بیزنی

(كىشى دۇنيادا ئۆزلۇكىدىن جاندىن كەچمەيدۇ، خانىم مېنى سەندىن قازا ئايرىۋېتىدىغان ئوخشايدۇ.) — ئاتائى.

△ *ای نوائی هیچ بیلمان کیم تابیب من وصلینی*
یامکرکیم جملهٔ عالم مسخردور منکا

(ئەي نەۋائى، بىلەلمىدىم، يارنىڭ ۋەسلىگە يەتتىممۇ؟ ياكى پۈتۈن ئالەم ماڭا بويسۇنىدىغان بولۇپ قالدىمۇ؟) — نەۋائى.

بۇ يارەمچى سۆز بەزىدە «ئەگەر» سۆزىنىڭ رولىدا كېلىپ شەرت مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ. مەسىلەن:

△ *مکر پادشاه بولماسه ادمیلار بربرینی نابود قیلورلار.*

(ئەگەر پادىشاھ بولمىسا، ئادەملەر بىر - بىرىنى نابۇت قىلىدۇ)

— «ئەخلاقۇل - مۇھسىنىن»

بۇ يارەمچى سۆز بەزىدە ئۆزى قوشۇلغان جۈملىنى قارشىلىق بېقىندى جۈملىگە ئايلاندۇرىدۇ. مەسىلەن:

△ ***فراقينک نينک مکرکيم جانی يوقتور***
مينی سينسيز تيريک موندا‌غ توتوبدور

(گەرچە پىراقىڭنىڭ جېنى بولمىسىمۇ، مېنى سېنىڭدىن تىرىك ئايرىپ مۇشۇ ئەھۋالدا قويدى.) —لۇتفى.

※ طوبي [tubi]: رىۋايەتلەرگە كۆرە، جەننەتتىكى تولىمۇ چىرايلىق بىر دەرەخ، جەننەت دەرىخى؛ كلاسسىك ئەدەبىياتتا يارنىڭ كېلىشكەن قەددى ـ قامىتىگە سىمۋول قىلىنىدۇ.

※ خليل [xälil]: ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام، يەنى ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام خەلىلۇللاھ (خەلىل ـ دوست؛ خەلىلۇللاھ ئاللاھنىڭ دوستى). ئۇ پەيغەمبەرلەرنىڭ بوۋىسى دەپىلىنىدۇ. ئىشەنچلىك رىۋايەتلەرگە ئاساسلانغاندا، ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام 175 يىل ئۆمۈر كۆرگەن①.

① «قۇرئان كەرىم» (مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىل نەشرى، 628 ـ بەت).

9. ئىبراھىم ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى: «مەنتىقۇت ـ تەير» دىن پارچە

«مەنتىقۇت ـ تەير» (قۇشلار تىلى) XVIII ئەسىردە خوتەندە ياشاپ ئۆتكەن ئۇيغۇر شائىرى ئىبراھىم ئىبنى يۈسۈپ خوتەنىنىڭ دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن شېئىرىي ئەسىرى. ئۇ ئۆز زامانىسىنىڭ ئىدېئولوگىيە سىستېمىسىدا مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسى مەزمۇنىدىكى مۇھىم ئەدەبىي يادىكارلىق.

ئىبراھىم ئىبنى يۈسۈپ خوتەنى بۇ ئەسىرىنى ئىران شائىرى پەرىدىددىن ئەتتار (1145 — 1229)نىڭ «مەنتىقۇت ـ تەير» ناملىق ئەسىرىدىن ئىلھام ئېلىپ يېزىپ چىققانلىقىنى ئەسەرنىڭ كىرىش قىسمىدا قەيت قىلىپ ئۆتىدۇ. بۇ جەھەتتىن شائىرنىڭ بۇ ئەسىرىنى ئەلىشىر نەۋائىنىڭ ئەسىرى «مەنتىقۇت ـ تەير»دىن كېيىنكى ئۇيغۇر تىلىدا يېزىلغان يەنە بىر قىممەتلىك نامايەندە دېيىشكە بولىدۇ.

«مەنتىقۇت ـ تەير» دە ئاپتور سىمۋوللۇق خاراكتېرىدىكى بىر قانچە قۇشنىڭ ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق ئىجتىمائىيەت، ئەخلاق، ھايات ھەققىدىكى پەلسەپىۋى چۈشەنچىلىرىنى بەدئىي ئۇسۇلدا ئىپادە قىلغان؛ قانائەت، سەۋر ـ تاقەت، يەكدىللىق، شەخسىيەتسىزلىك قاتارلىق ئەنئەنىۋى تېمىلارنى ئۆز نۇقتىئىنەزىرى بويىچە چۈشەندۈرگەن. ئاپتورنىڭ «مەنتىقۇت ـ تەير»نىڭ ئاخىرىدا «لوقمان ھېكىمنىڭ يۈز نەسىھىتى»نى ئەرەب تىلىدىن ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ، ئۇنى شېئىرىي ئۇسۇلدا بايان قىلىشىمۇ ئۆزىنىڭ ئەخلاقىي كۆز قاراشلىرىنى بىۋاستە ۋە ئەمەلىي تەشەببۇس قىلىش ئىكەنلىكى ناھايىتىمۇ ئېنىق. شائىر كىتابنىڭ بۇ قىسمىدا لوقمان ھېكىم تىلىدىن بېرىلگەن ئويلاپ سۆزلەش، نادانلار بىلەن ھەمسۆھبەت بولماسلىق، دانىشمەنلەرنى دوست تۇتۇش؛ ئالىملارنى، ئۇستازلارنى، ئاتا ـ ئانىلارنى، دوستلارنى ھۆرمەتلەش، ئەۋلادلارنى ياخشى خۇلقلۇق قىلىپ تەربىيىلەش، ياشلىقنى قەدىرلەش قاتارلىق پەند ـ نەسىھەتلەرنى چىرايلىق ۋە يېڭىل تىل بىلەن ئىپادە قىلغان.

1. تبکنست (1)

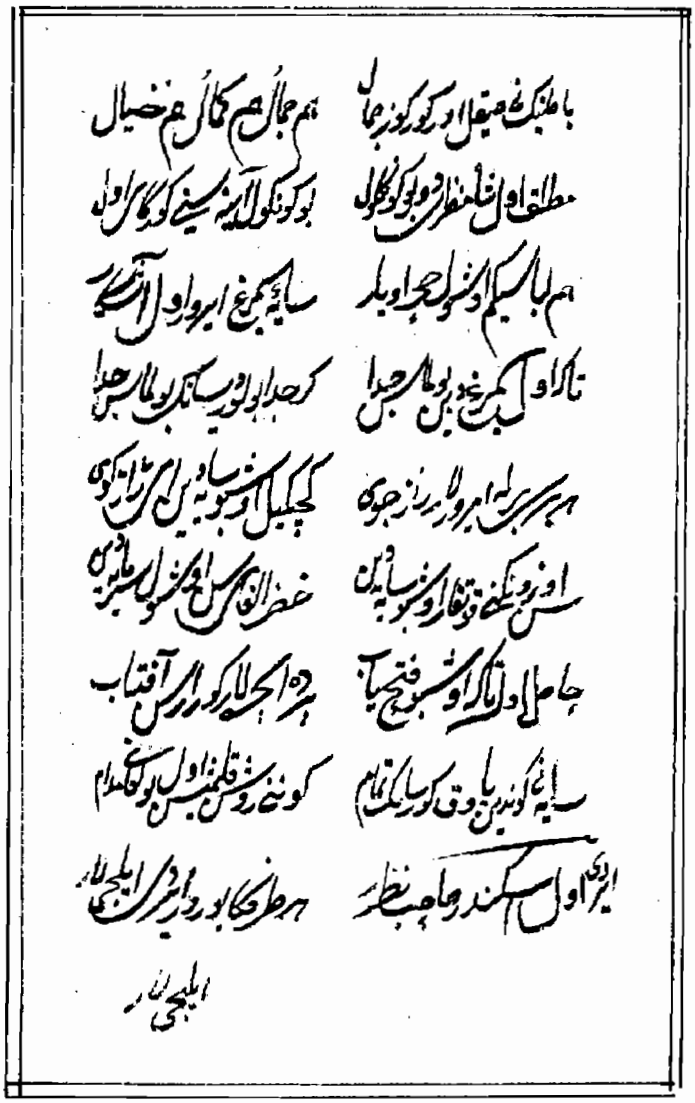

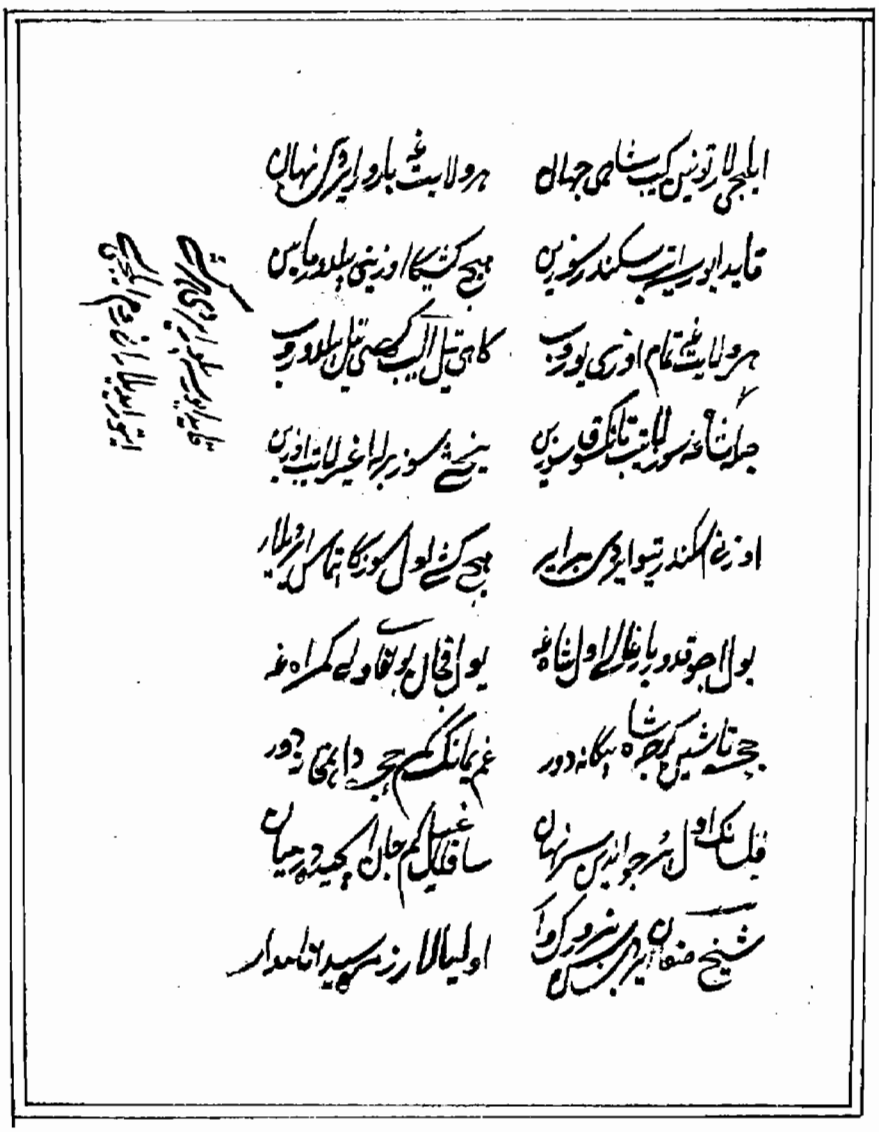

ایلچی لار تونین کیب شاهی جهان — هر ولایت غه بارور ایردی نهان

قاید ایوسه ایتسه سکندر سوزین — هیچ کشیکا اوزینی بیلدورمایین

هر ولایت غه تمام اوزی یوروب — کاهی تیل الیب کهی تیل بیلدوروب

جمله شاه غه سوز لاتیب تانکسوق سوزین — ینجه سوز برله اغیر لاتیب اوزین

اوزنی اسکندر تیو ایردی برایر — هیچ کشی اول سوزکا تماس ایردیلار

بول اچو قدور بارغالی اول شاه غه — یول قچان بولقاولی کمراه غه

حجره تاشین کرچه شاه بیگانه دور — غم یمانک کم حجره دا همخانه دور

قلسانک اول هر جوانین سر نهان — ساقلاغیل کم جان ایچیده درمیان

شیخ صفان ایردی بس نزدیک وار — اولیالار زمره سیدانامدار

قاید ایوسه بلور ایردی هر کشی
ایتور ایدیلار انی دم ایلچی

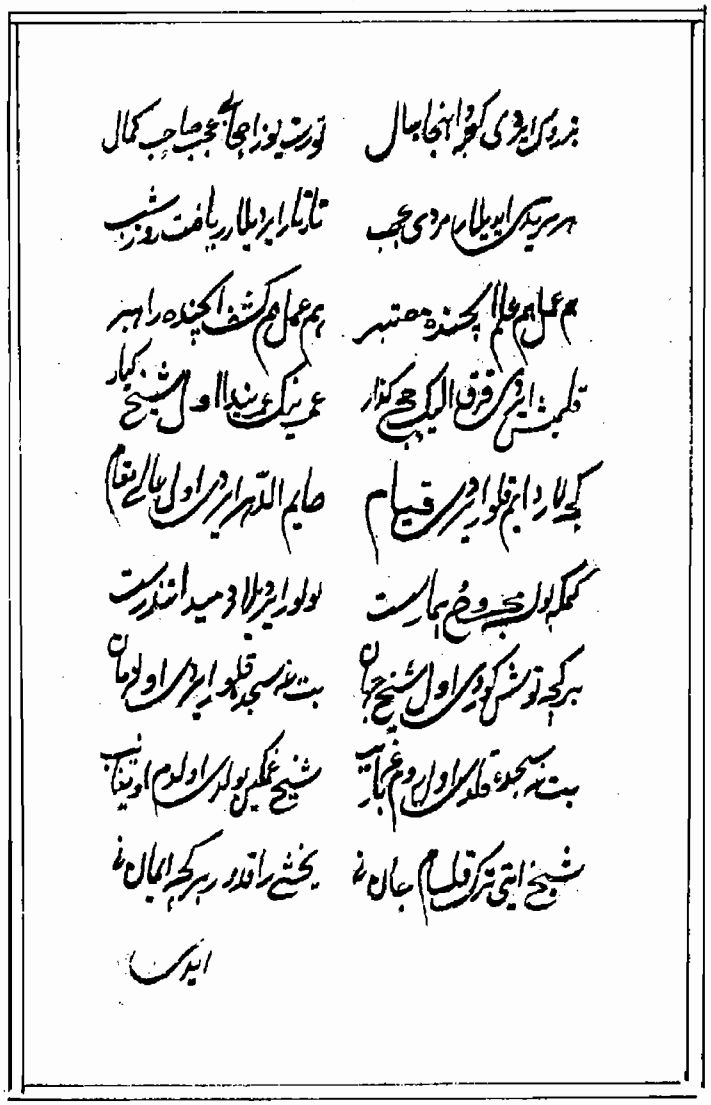

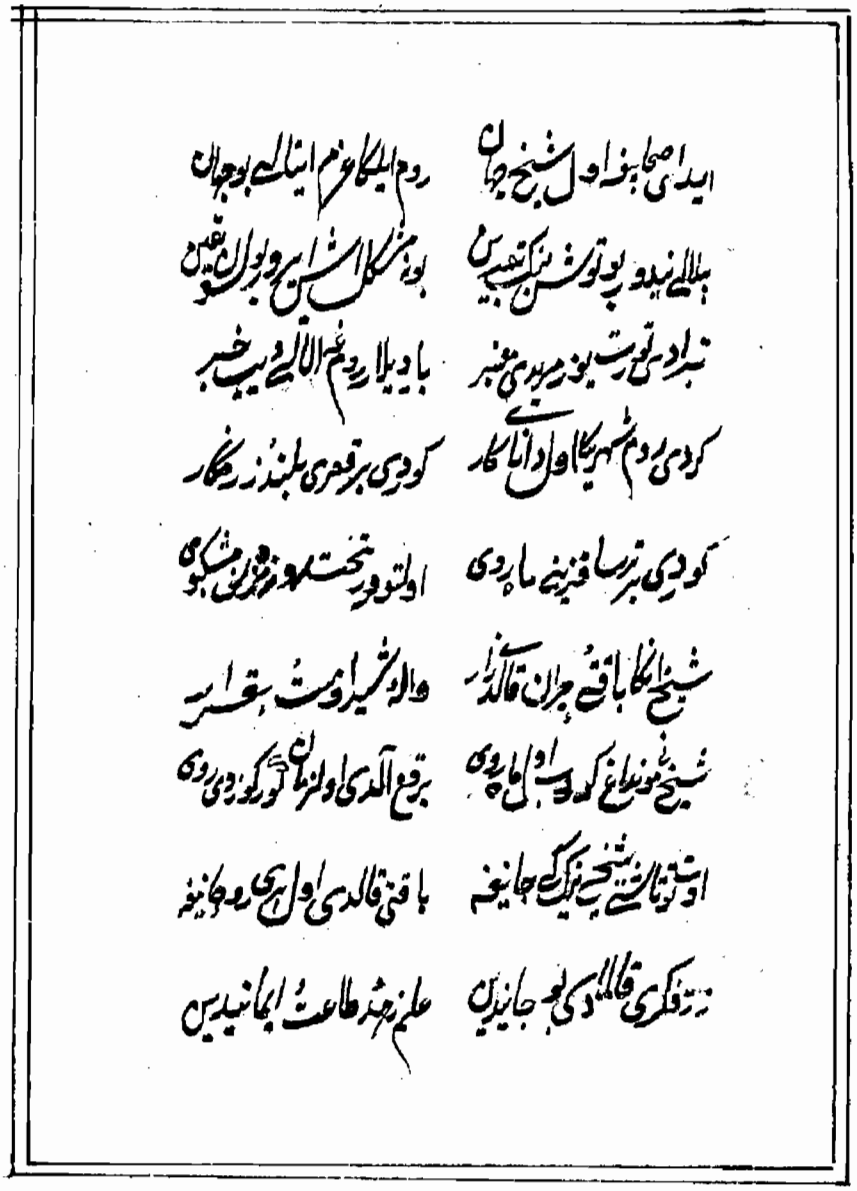

ایدی اصحابنه اول شیخ جهان — روم ایلکا عزم ایتالی بو جهان

بیلالی نیدور بو توشن بنک تعبیرین — بونه مشکل اشن ایرور بولسون یقین

تبرادی تورت یوز مریدی معتبر — بادیلار روم غم الالی دیب خبر

کردی روم شهریکا اول دانای کار — کوردی بر قصری بلند زرنگار

کوردی بر ترسا قزینی ماه روی — اولتوور تخت روزن مشکبوی

شیخ انکا باقتی حیران قالدی زار — واله شیدا اوست بیقرار

شیخ نی مونداغ کوروب اول ماه روی — برقع آلدی اول زمان کورکوزدی روی

اوت توتاشتی شیخ نیک کی جانیغه — باقتی قالدی اول پری رو جانیغه

زر فکری قالمادی بو جانیدین — علم زهد طاعت ایمانیدین

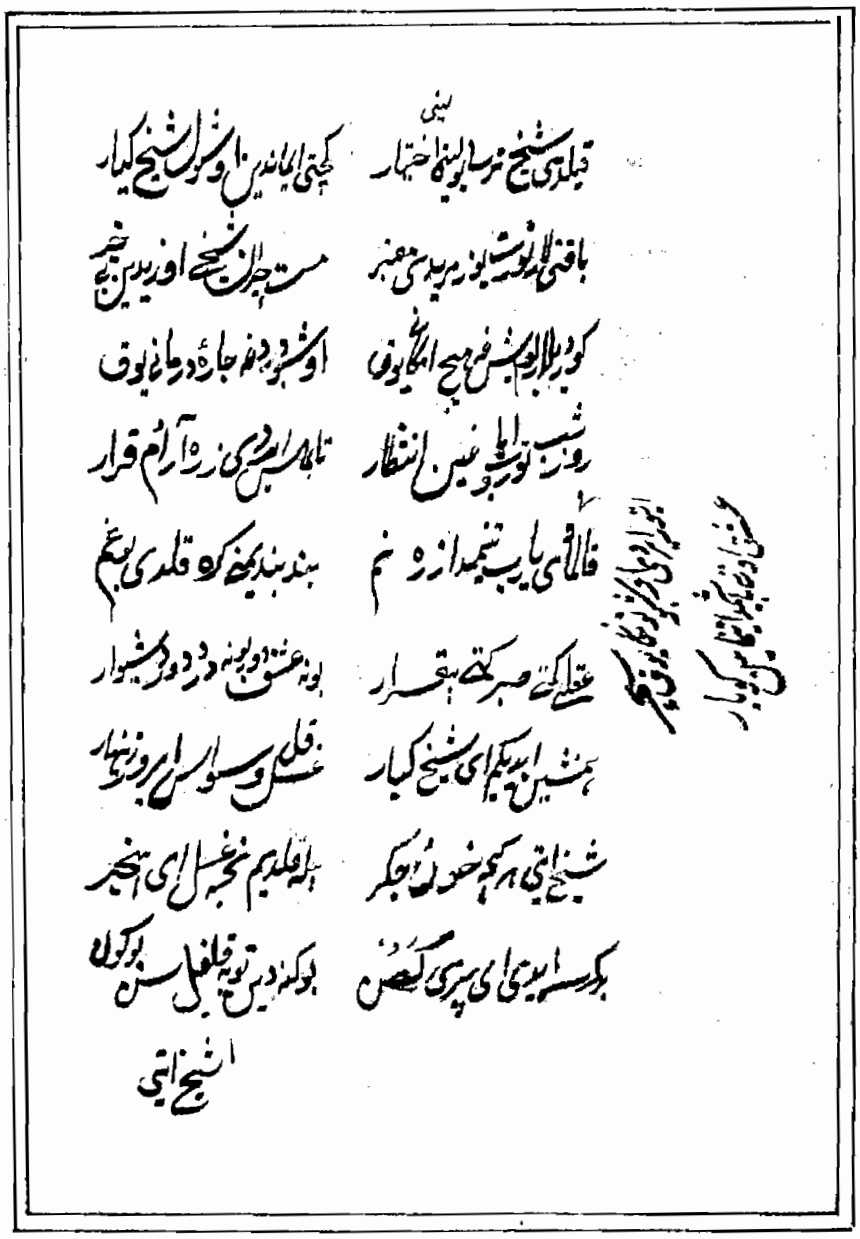

قیلدی شیخ ترسا بولینی اختیار — کچتی ایماندین اوشول شیخ کبار

باقتی لار نوبت یوز مریدی معتبر — مست چران شیخی اوزیدین بی خبر

کوردیلار بوش فرهیچ امکانی یوق — اوشبو دردنه چاره درمانی یوق

روز شب تورب اما غین انتظار — تا بماس ایردی زره آرام قرار

قالمادی یارب تنیمدا زره نم — بند بندیمنی کره قلدی بو غم

عقلی کتی صبر کتی بیقرار — بونه عشق دور بونه درد دور دشوار

همنشین ایدیکم ای شیخ کبار — غسل قل وسواس ایرور زنهار

شیخ ایتی هر کیمه خون جگر — بیله قلدیم نجه غسل ای بیخبر

بر کرسه ایدی ای پیری کهن — بو کنه دین توبه قلغیل سن بو کون

اشیخ ایتی

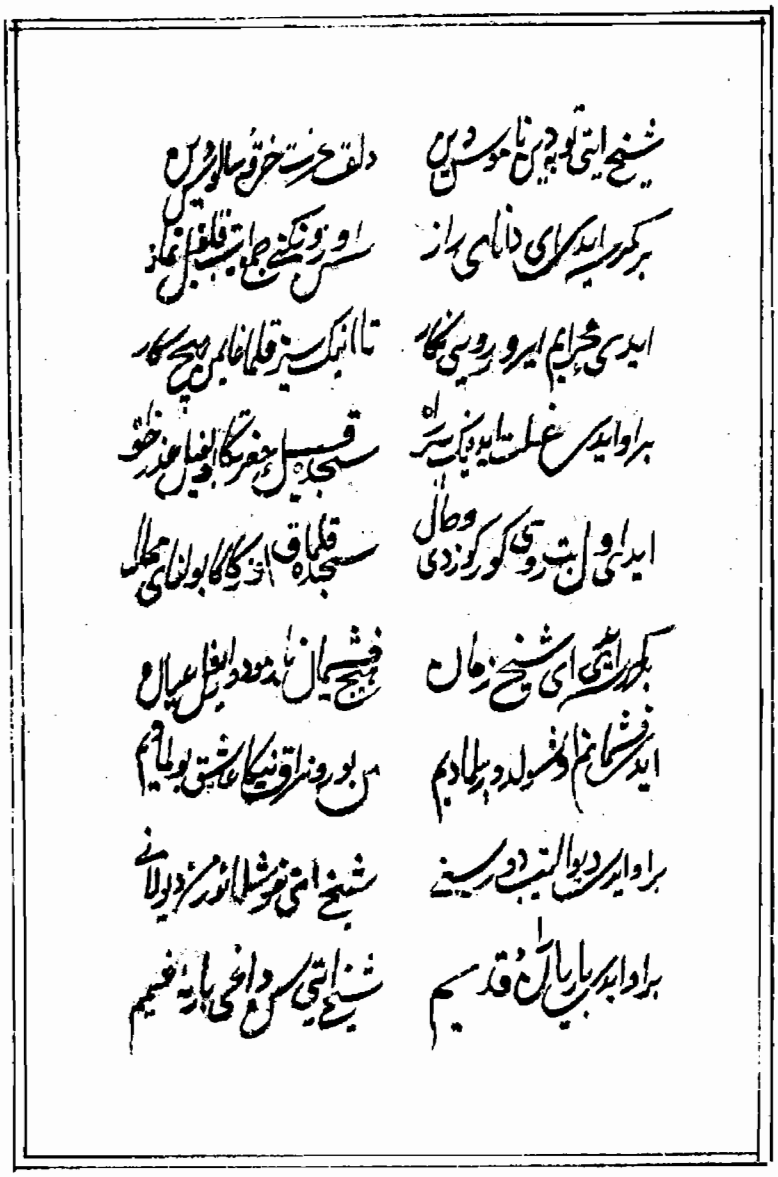

شیخ ایتی توبه دین ناموس دین — دلق عزت خرقه سالوس دین

بر کمر ایدی ای دانای راز — سس اوزونکنی جمع ایتب قلغیل نماز

ایدی محرابم ایرور رویی نگار — تا انیک سیز قلما غایمن هیچ کار

بر او ایدی غلت ایدوب یک سر راه — سجده قیل جعفر تکا بو لغیل عذر خواه

ایدی اول بت روی کور کوزدی وحال — سجده قلماق اوزکا کا بولنای محال

بکر ایدی ای شیخ زمان — هیچ فشیمان نامدو ایغل عیان

ایدی فشمانم اوشولدو بیلمادیم — من بو رونراق نیکا عاشق بولمادیم

بر او ایدی دیوالتیب دور سنی — شیخ ایتی نوشلا اوزمن دیولانی

بر او ایدی باریاران قدیم — شیخ ایتی سن داغی بارنه غمیم

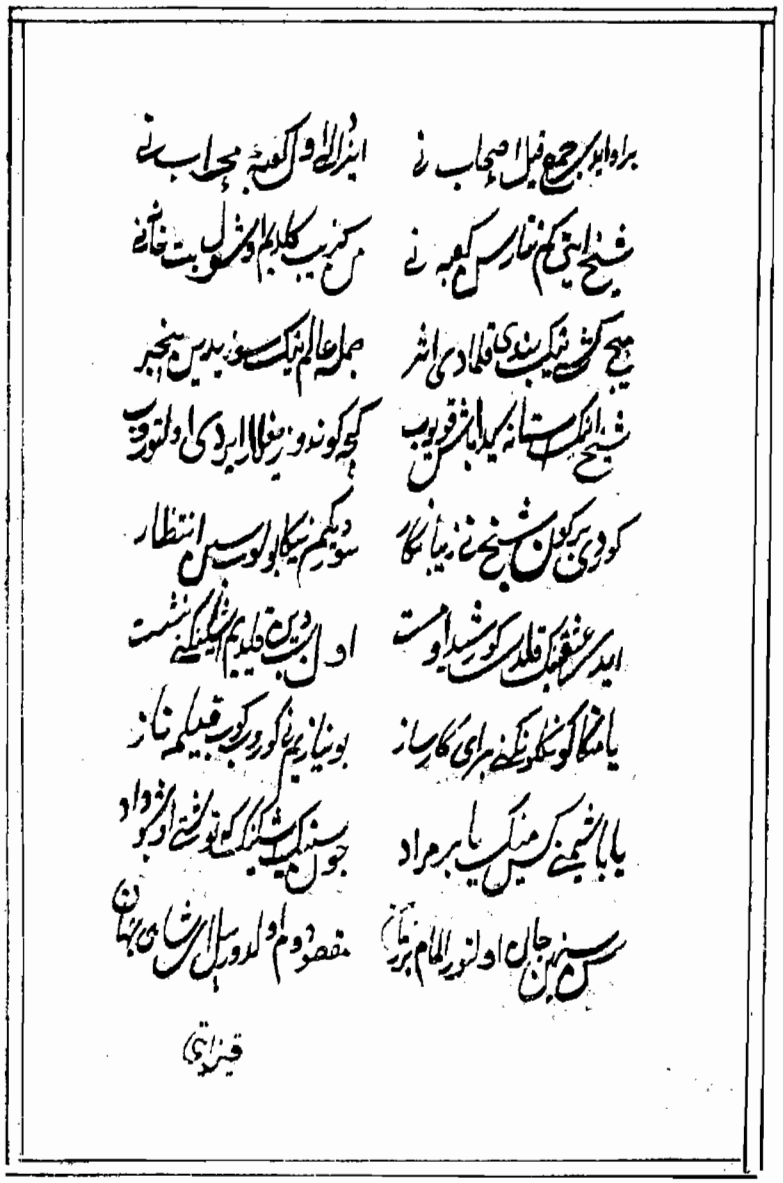

براو ایدی جمع قیل اصحاب نی ایزد الی اول کعبهٔ محراب نی

شیخ ایتی کم نتارسن کعبه نی من کزیب کلدیم اوشول بت خانه نی

هیچ کشی نیک بندی قلمادی اثر جمله عالم نیک سوزیدین بیخبر

شیخ انک آستانه سیدا باش قویوب کیجه کوندوز یغلار ایردی اولتوروب

کوردی بر کون شیخ نی زیبا نگار سوردیکم نیکا بولوب سن انتظار

ایدی عشقنک قلدی کوشیدا و مست اول بت دین قلدیم اشکینکنی نشست

یا منکا کونکلونکنی برای کارساز بو نیازیم نی کوروب کوب قیلمه ناز

یا باشیمنی کیس منک یا بر مراد چون سنک اشکینک که توشتی اوشبو داد

سن سنین جان اولتور الهام بر زمان مقصودوم اولدور هل ای شاه جهان

قیزاتی

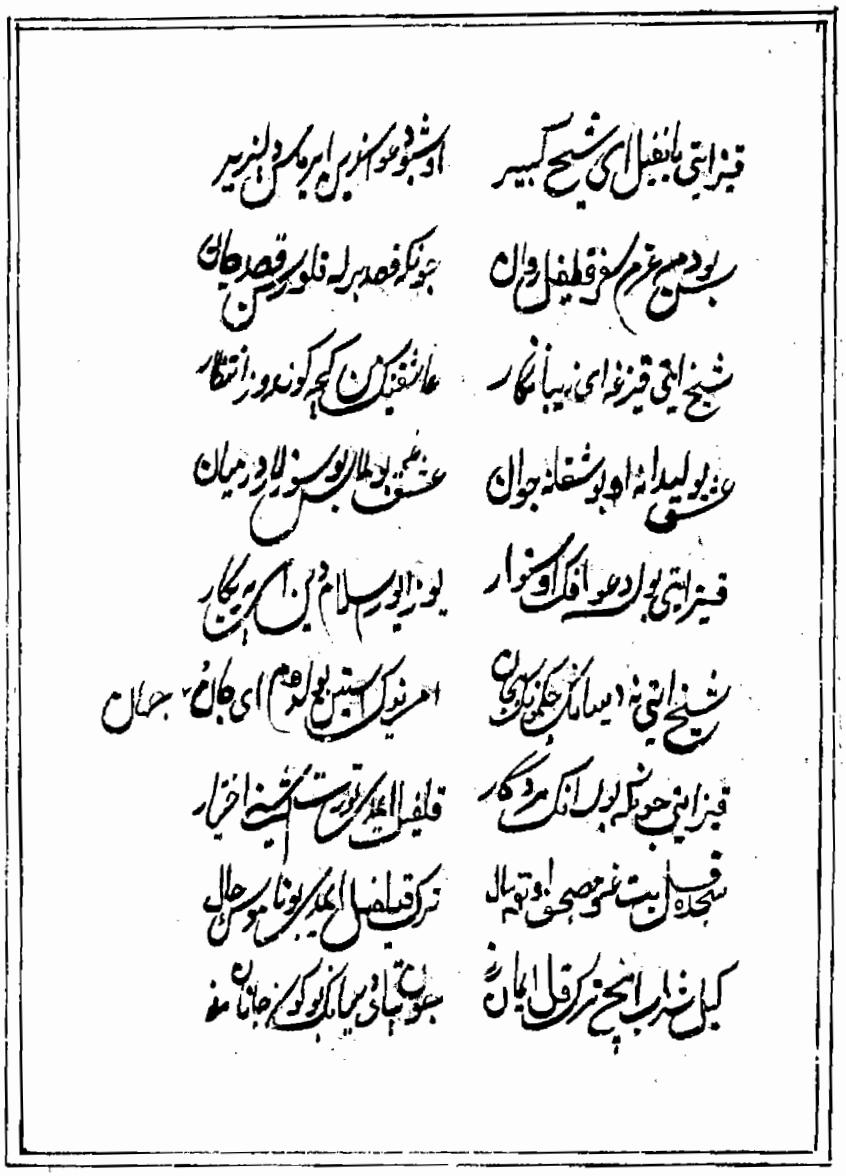

قیز ایتی یانفیل ای شیخ کبیر — اوشبو دعواسن ایرماس دلپذیر

بس بودم عزم سفر قلفیل روان — چونکه قصد برله قلورسن قصد جان

شیخ ایتی قیزغه ای زیبا نگار — عاشقینک من کچه کوندوز انتظار

عشق بولیدانه او بوشقانه جوان — عشق بولمالی بوسوزلار درمیان

قیز ایتی بولدعوا فک اوسنوار — یوز ایور اسلام دین ای پریکار

شیخ ایتی نه دیسانک چکمونک بجان — امرینک استین بولدوم ای جان جهان

قیز ایتی چونکه بولانک مردگار — قلفیل ایمدی تورت آشینه اختیار

سجده قیل بت غم مصحف اوتوه سال — ترک قیلفیل ایمدی بونا موس حال

کیل شراب ایچ ترک قیل ایمان — چون تپای دیسانک بوکون جانان

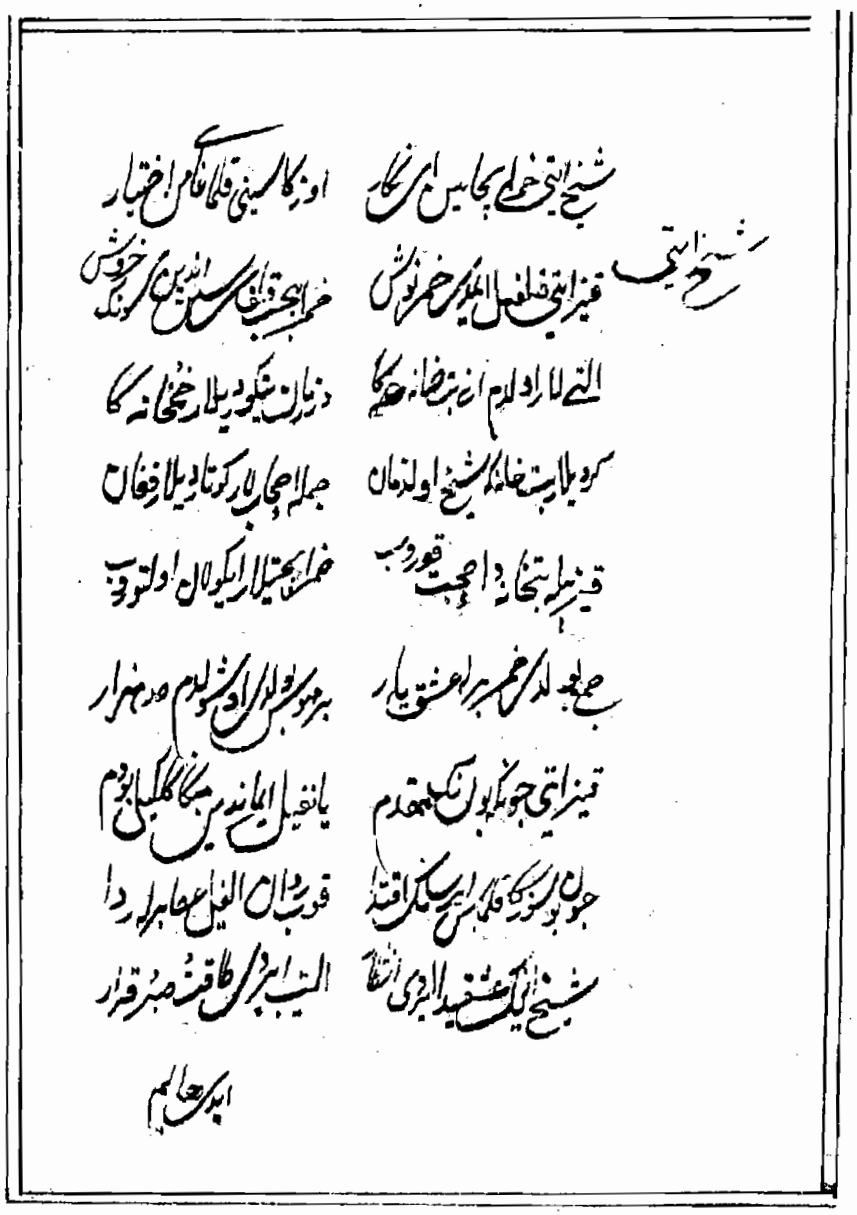

شیخ ایتی

شیخ ایتی خمرلی بچایین ای نگار — اوزکا سینی قلمانکی من اختیار

قیز ایتی قلغل ایلدی خمر نوش — خمر ایچب قلغاسین اندین سونک خروش

التی لار اولدم انی بتخانه‌کا — دزمان شکو دیلار خمخانه‌کا

کرو یلار بتخانه‌کا شیخ اولدمان — جمله احباب لار کوتاردیلار فغان

قیز بیله بتخانه‌دا احبت قوروب — خمر ایچتیلار ایکولان اولتوروب

جمع بولدی خمر برله عشق یار — بر مهوش بولدی اوشولدم صد هزار

قیز ایتی جونکه بولنک مقدم — یانغیل ایماندین منکا کلکیل بودم

جون بو سوزکا قلماس ایرسانک اقتدا — قوب دان الغیل عصا برله ردا

شیخ ایتک عشقیدا ایردی انتظار — التیب ایردی طاقت صبر قرار

ایدی عالم

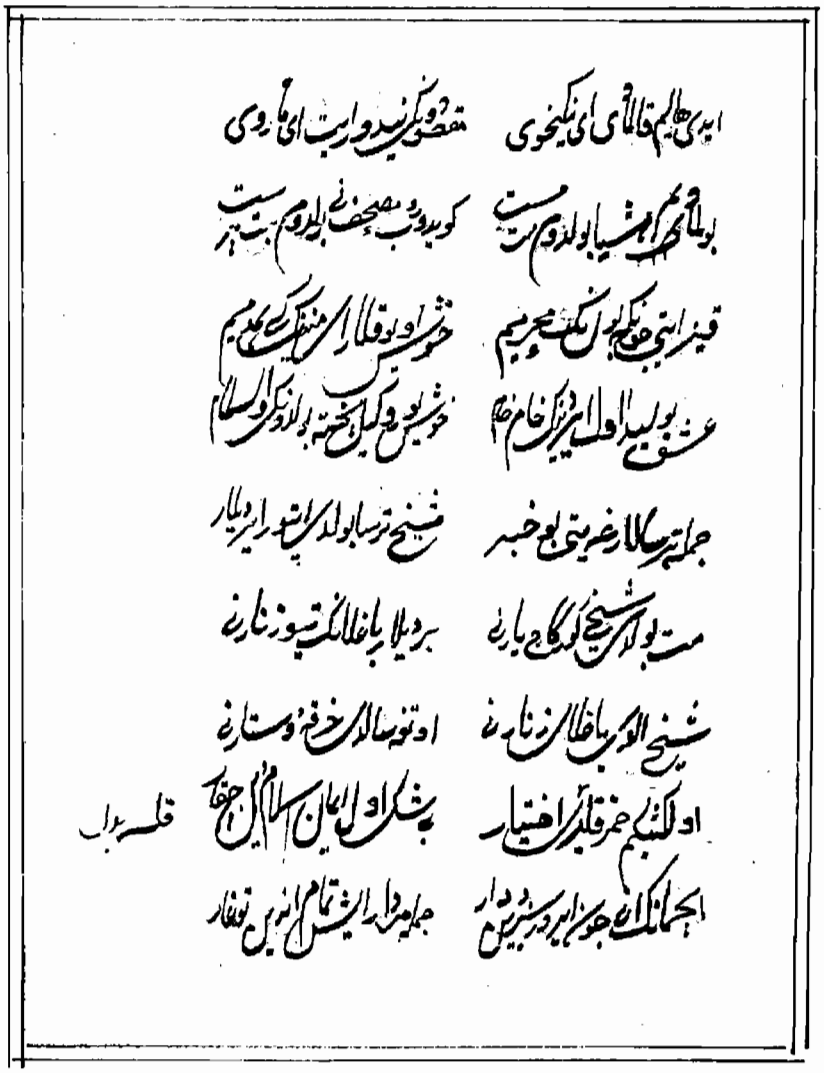

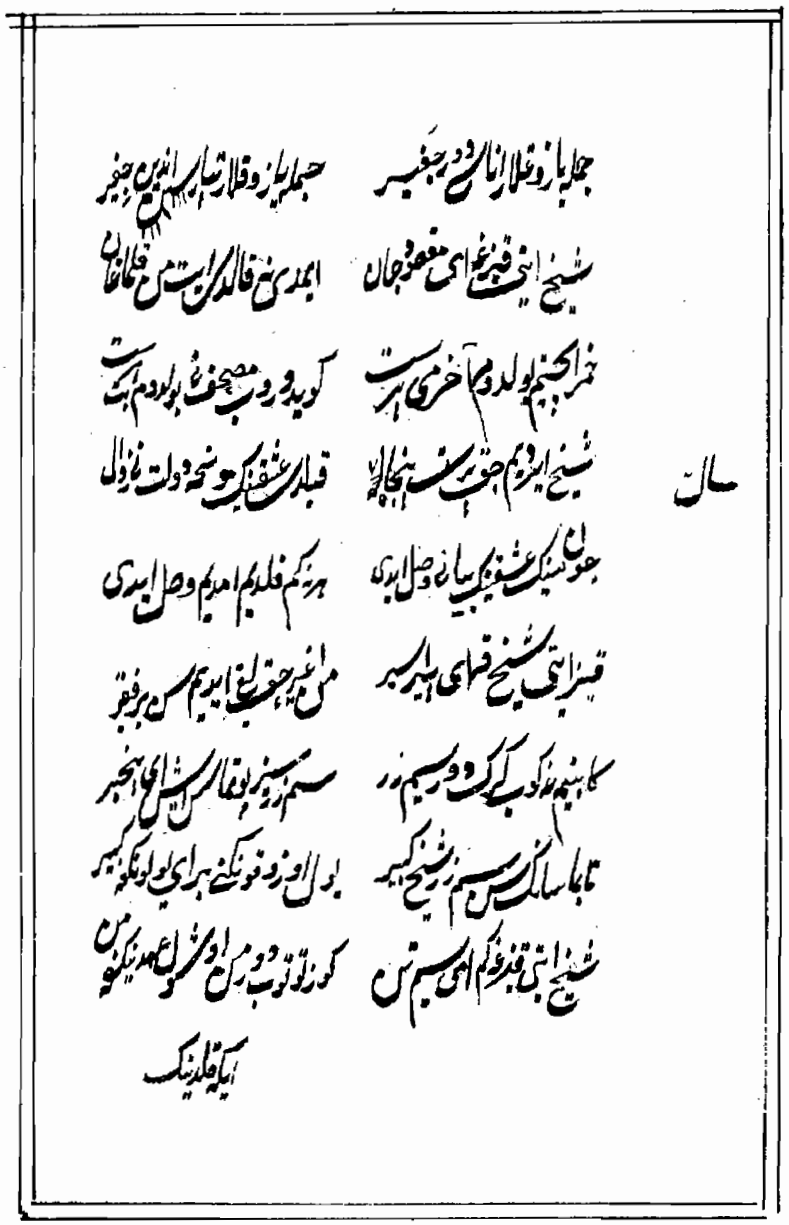

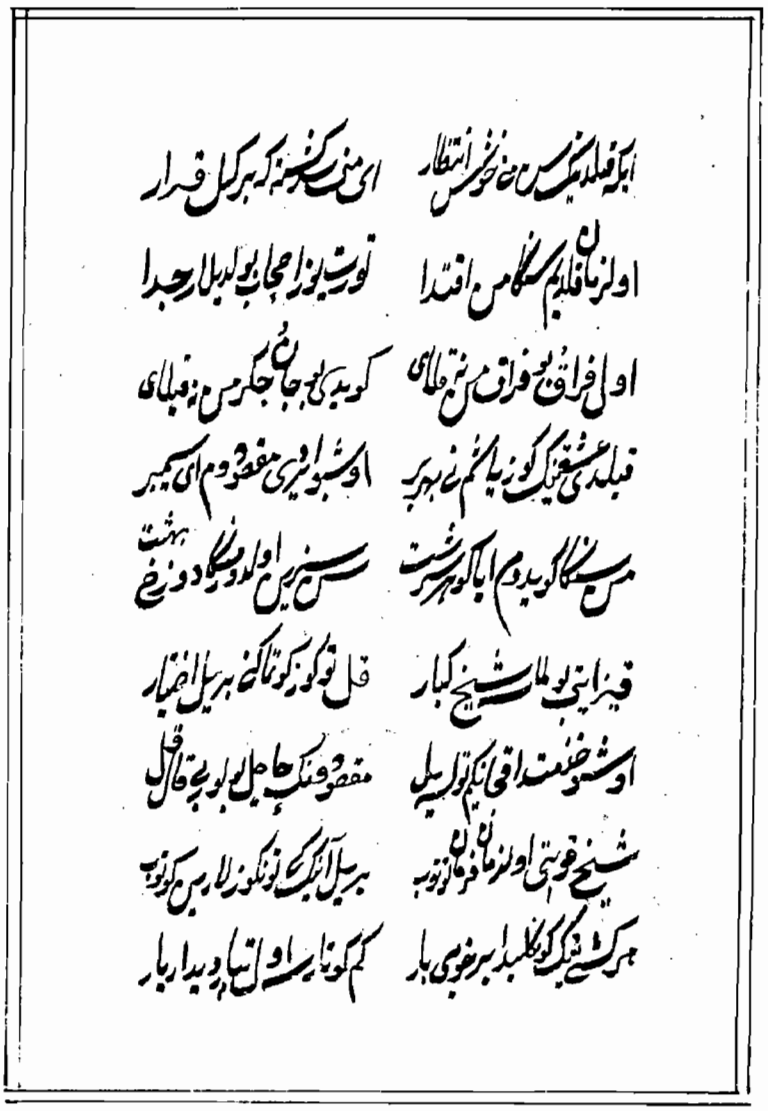

ایکه قیلدینک سن منی خوش انتظار — ای منی سرگشته که بر گل قرار

اولزمان قیلدیم سنکا من اقتدا — تورت یوز احجاب بولدیلار جدا

اول فراق بو فراق من نه قیلای — کویدی بو جان جگر من نه قیلای

قیلدی عشقینک کوزیاشم نی بهر بر — اوشبو ایردی مقصودوم ای سیمبر

من سنکا کویدوم ایا کوهر سرشت — سن سزین اولدور منکا دوزخ بهشت

قیز ایتی بولماسه شیخ کبار — قل توکوز کوتماکنی بر یل اختیار

اوشو خدمت اقی انکم تولسه یل — مقصودونک حاصل بولور بی قال و قل

شیخ قوبتی اولزمان فرمان توتوب — بر یل آنک کی تونکوزلارین کوتوب

هر کشی نیک کونکلیدا بر خوبی بار — کم کوتارسه اول تیار دیدار یار

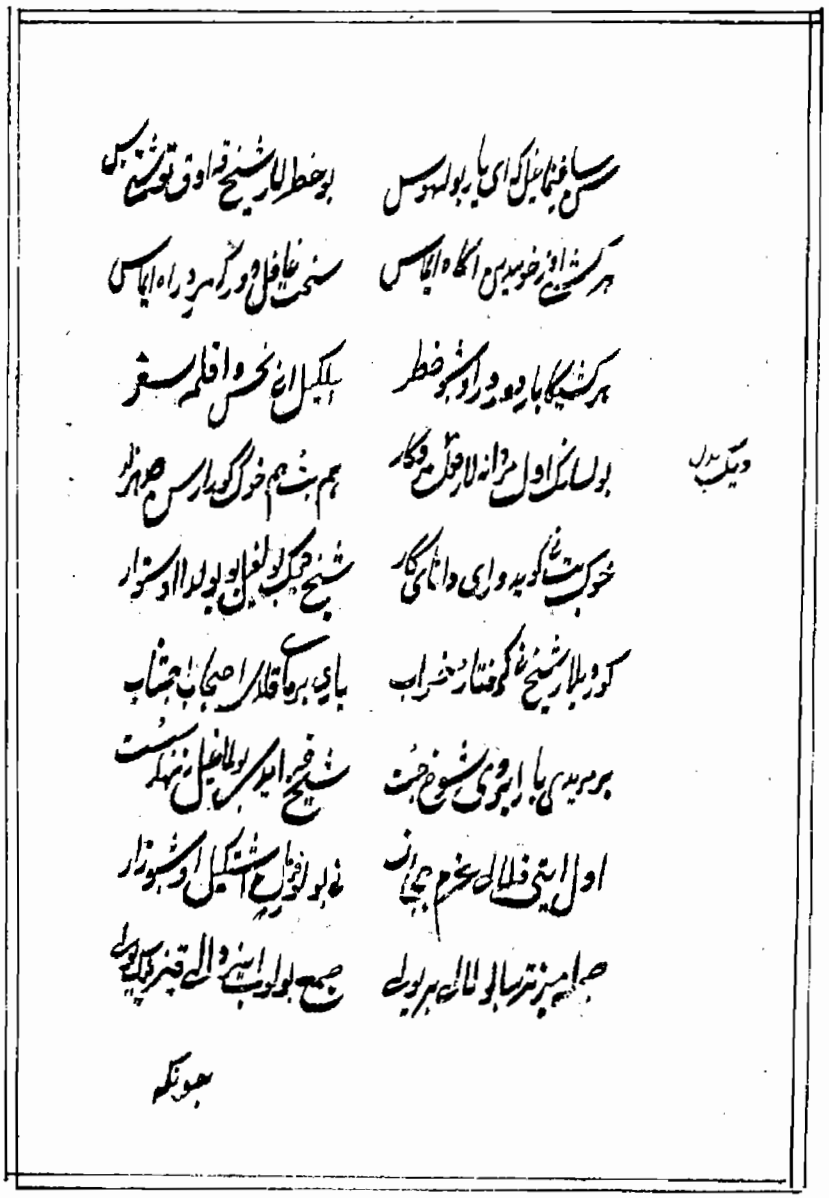

سن ساغینماغیل که ای یار بولهوس — بو خطرلار شیخ قه اوق توشتی بس

هر کشی اوز خویدین آگاه ایماس — سخت غافل دور که مرد راه ایماس

هر کشیکا بار دور اوشبو خطر — هلکیل انی نحس و اقلمه سفر

بولسانک اول مردانه لار قول مردکار — هم بت هم خوک کورارسن صد هزار

دیک بدل

خوک بت نی کوید وای دانای کار — شیخ دیک بولغیل بو یولدا اوستوار

کوردیلار شیخ نی کرفتار خراب — یاری برماقلاری اصحاب اجتناب

بر مریدی بار ایروی شوخ جست — شیخ قیز ایدی بولماغیل زنهار سست

اول ایتی فلالی عزم جهان — نی بولور فرمان اشتکیل اوشبو زار

جمله میز ترسا بولالی بر یولی — جمع بولوب اینه دالی قیز نیک یولی

چونکه

سۆزلۈك

باطن	[batin]	ئىچكى تەرىپى، ئىچ؛ كۆڭۈل
صيقل	[säyqäl]	پەردازلاش، پارقىرىتىش: صيقل اورماق ـ پەردازلىماق، پارقىراتماق
منظر	[mänzär]	كۆرۈنۈش؛ نەزەر تاشلىنىدىغان
رازجوی	[razjoy]	سىر ئىزدىگۈچى، سىرداش
خضر	[xizr]	«ئىلياس» قا قارالسۇن.
فتح	[fäth]	(1) ئېچىلىش؛ ئېچىش؛ (2) بويسۇندۇرۇش، قولغا كىرگۈزۈش
باب	[bab]	(1) ئىشىك، دەرۋازا؛ (2) كىتاب بۆلۈمى
مدام	[mudam]	(1) دائىم، ھەرچاغ (2) مەي، شاراب
اسكندر	[iskändär]	«ئىلياس» قا قارالسۇن.
درميان	[därmiyan]	ئوتتۇرىدا، ئارىدا
زمره	[zumrä]	جامائەت، گۇرۇھ
پنجاه‌سال	[pänjah sal]	ئەللىك يىل
گذار	[guzar]	ئۆتكۈزگۈچى؛ ئۆتكۈنچى؛ يول
صايم الدهر	[sayimud—dähr]	يىل بويى روزا تۇتقۇچى
ترسا	[tärsa]	خرىستىئان دىنىدىكى
واله	[walä]	بېرىلگەن، مەپتۇن
برقع	[burqä']	پەردە، نىقاب
روحانی	[ruhaniy]	روھقا مەنسۇپ، جىسمانىي بولمىغان
زهد	[zuhd]	دۇنيادىن ۋاز كېچىپ تائەت ـ ئىبادەت بىلەن شۇغۇللىنىش، ئېتىقاد
دشوار	[dushwar]	قىيىن، ئېغىر، مۇشكۈل
دلق	[dälq]	دەرۋىشلەر كىيىمى
سالوس	[salus]	رىياكارلىق
محال	[muhal]	مۇمكىن بولمايدىغان ئىش
ايلتماک	[eltmäk]	ئېلىپ بارماق، ئېلىپ كەتمەك؛ ئازدۇرماق
نشست	[näshäst]	ئولتۇرۇش، تاۋاپ قىلىش
اوستوار	[ustuwar]	چىدامىلىق، مەھكەم
پيكار	[päykar]	ئۇرۇش، جەڭ؛ جىدەل
مصحف	[mus'häf]	كىتاب، قۇرئان
ردا	[rida]	دەرۋىشلەر كىيىمى

نیکخوی	[nek xuy]	یاخشی خۇي، گۈزەل قىلىقلىق
ماەروی	[mahroy]	ئاي. يۈزلۈك، گۈزەل، چىرايلىق
محرم	[mähräm]	قېرىنداش؛ ئۇلپەت، دوست، سىرداش؛ خۇسۇسي خىزمەتچى
اویوماق	[uyumaq]	ئۇخلىماق
مردار	[murdar]	ناپاك، هارام
یازوق/یازۇغ	[yazuq/yazugh]	گۇناھ؛ ئەيىب
سرکشته	[särgäshtä]	بېشى ئايلانغان، سەرگەردان، هەيران
سیمبر	[siymbär]	كۆموش بەدەن؛ ئاپئاق، گۈزەل
اوق	[oq]	سۆزلەرگە قوشۇلۇپ: خۇددى، هامان، شۇ زامان، پەقەت، ...لا، قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.
نحس	[nähs]	تەلەيسىز، بەختسىز، تەتۇر پېشانە
اجتناب	[ijtinab]	چېكىنىش، ئايرىلىش

ئىزاھ:

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللارنىڭ هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىدىن پەرقلىق بولغان تۆۋەندىكىدەك شەخسلىك شەكىللىرى كۆرۈلىدۇ:

(1) I شەخس بىرلىك تۈرى

«ورمن» [urmän/ürmän]، «ادورمن» [adurmän]، «ادورمن» [ädürmän]، «ارمن» [armän]، «ارمن» [ärmän]، «غوم - غومدورور» [ghum—ghumdurur]، «قوم» [qum]، «كوم» [güm/küm]، «غايمن» [ghaymän]، «كايمن» [käymän/gäymän]، مەسىلەن:

بارورمن	-	بارادورمن	-	بارىمەن
كورورمن	-	كورادورمن	-	كۆرىمەن
اوچارمن	-	ئۇچىمەن		
فرياد ايتارمن	-	پەرياد قىلىمەن		
الغوم	-	الغوم دورور	-	ئالىمەن
بارغوم	-	بارغوم دورور	-	بارىمەن
اچقوم	-	اچقوم دورور	-	ئاچىمەن
بارغايمن	-	بارىمەن، ساقلاغايمن	-	ساقلايمەن
كوركايمن	-	كۆرىمەن		

كۆپلۈك تۈرى

«دوك» [dük]، «ادورميز» [adurmiz]، «ادورميز» [ädürmiz]، «اورميز» [urmiz/ürmiz]، «غايميز» [ghaymiz]، «كايميز» [gäymiz/käymiz] مەسىلەن:

چيقدوك - چىقتۇق

بارورميز - بارادورميز - بارغايميز - بارىمىز

كورارميز - كورادورميز - كوركايميز - كۆرىمىز

I شەخس كۆپلۈك شەكلى «مىز» بەزىدە «بيز» [biz] فورمىسىدىمۇ كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

باراربيز - باريمىز، باردۇق

كيلوربيز - كېلىمىز، كەلدۇق

△ ***شاەفرنک قاشيندين كيلوربيز*** *(پەرەڭ شاھى قېشىدىن كەلدۇق)*

(2) II شەخس بىرلىك تۈرى

«ورسن» [ursän]، «ورسيز» [ursiz]، «ارسن» [arsän]، «ارسىز» [ärsän]، «ادورسن» [adursän]، «ادورسيز» [adursiz]، «ادورسن» [ädursän]، «ادورسيز» [ädursiz]، مەسىلەن:

بيلورسن — بىلىسەن، بيلورسيز - بىلىسىز

نەاوچون بوزارسن — نېمە ئۈچۈن يۇزىسەن؟

نيكا كيتارسين — نەگە كېتىسەن؟

نيمە قيلا دورسن — نېمە قىلىسەن؟

كيلادورسن — كېلىسەن

قيدين كيلادورسيز — قەيەردىن كەلدىڭىز؟

كۆپلۈك تۈرى

«ورسيزلار» [ursizlar]، «ارسيزلار» [arsizlar]، «ارسيزلار» [ärsizlär]، «ادورسيزلار» [adursizlar]، «ادورسيزلار» [ädursizlär]، مەسىلەن:

قيدين كيلورسيزلار — قەيەردىن كەلدىڭلار؟

عقل بيلا اعش قيلارسيزلار — ئەقىل بىلەن ئىش قىلارسىلەر.

مونى نيمە قيلادورسيزلار — بۇنى نېمە قىلىسىلەر؟

سوئال شەكىللىرى بەزىدە II شەخس ئالمىشىنىڭ ئالدىغا «مۇ» قوشۇلۇپ ئىپادىلەنگەن، مەسىلەن:

انى بيلورموسن — ئۇنى بىلەمسەن؟

II شەخس بىرلىك سىپايە شەكلى «سىز» چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا كۆپ هاللاردا II شەخسنىڭ هەم بىرلىك، هەم كۆپلۈك سىپايە تۈرى سۈپىتىدە ئوخشاش قوللىنىلغان. مەسىلەن:

الينک	[aling]	ئېلىڭ، ئېلىڭلار
اليسيز	[alisiz]	ئالىسىز، ئالىسىلەر
الدينكيز	[aldingiz]	ئالدىڭىز، ئالدىڭلار
السانكيز	[alsangiz]	ئالسىڭىز، ئالساڭلار

△ ***سيزلار مونى السانكيز الينک***

(سىلەر بۇنى ئالساڭلار ئېلىڭلار.) — «چاھار دەرۋىش».

(3) III شەخس بىرلىك ۋە كۆپلۈك تۈرى ئۈچۈن كۆپرەك «ديلار» [dilar/dilär]

شەكلى قوللىنىلغان. مەسىلەن:

كېلدىلار	[käldilär]	كەلدى، كېلىشتى
باردىلار	[bardilar]	باردى، بېرىشتى

* خضر [xizr]: رىۋايەتلەرگە كۆرە، ئابىھەيۋان (تىرىكلىك سۇيى) نى ئىزدەپ تاپقان ۋە ئۇنىڭدىن ئىچىپ، دائىمىي تىرىك يۈرگەن بىر پەيغەمبەرنىڭ نامى. كىشىلەرگە ياردەم بېرىش، دوستلۇق ئىزھار قىلىش بىلەن مەشھۇر.

* اسكندر [iskändär]: ئىسكەندەر زۇلقەرنەين؛ ئەلىشىر نەۋائىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «خەمسە» تەركىبىدىكى «سەددى ئىسكەندەرىي» ناملىق داستانىنىڭ باش قەھرىمانى.

تیکست (2)

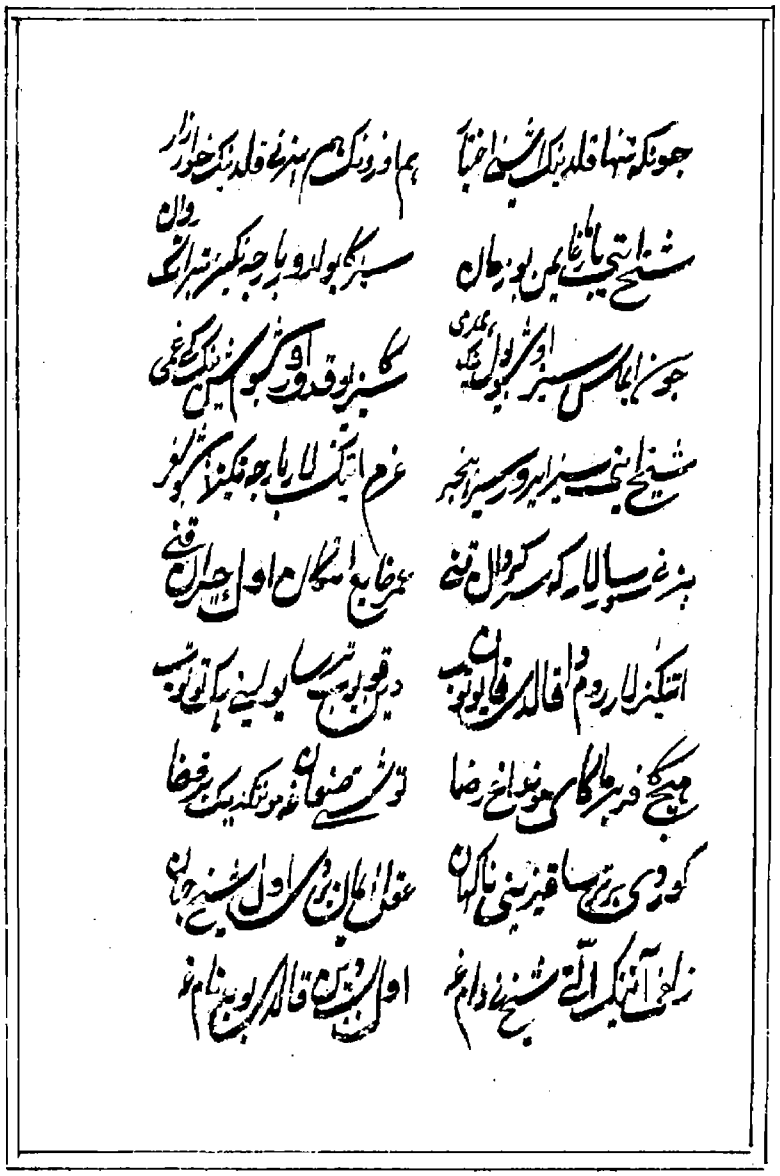

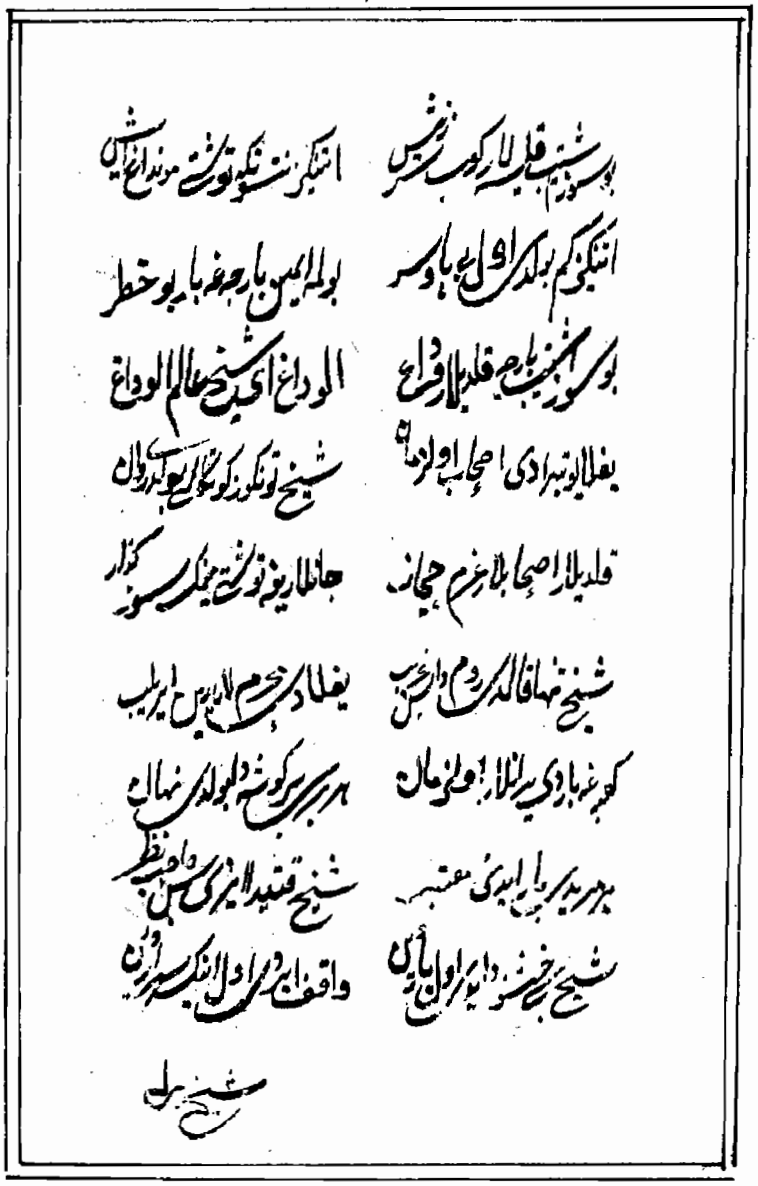

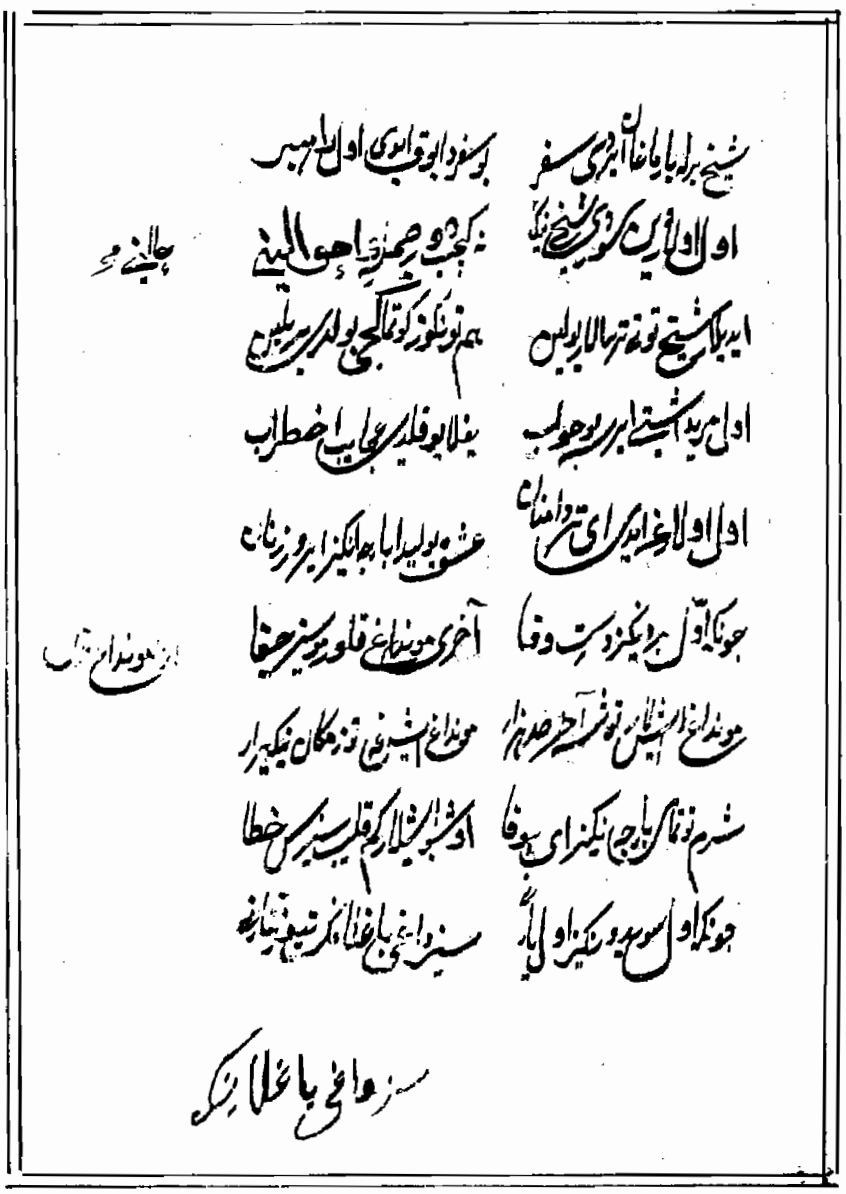

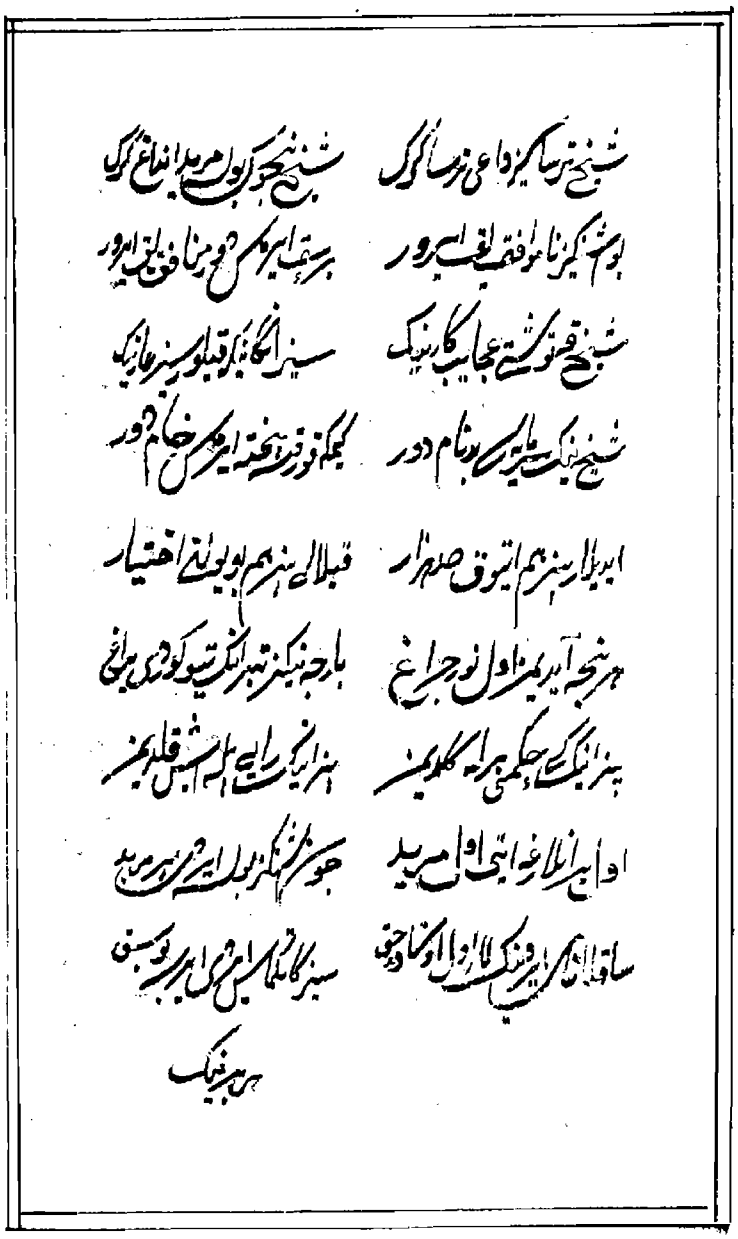

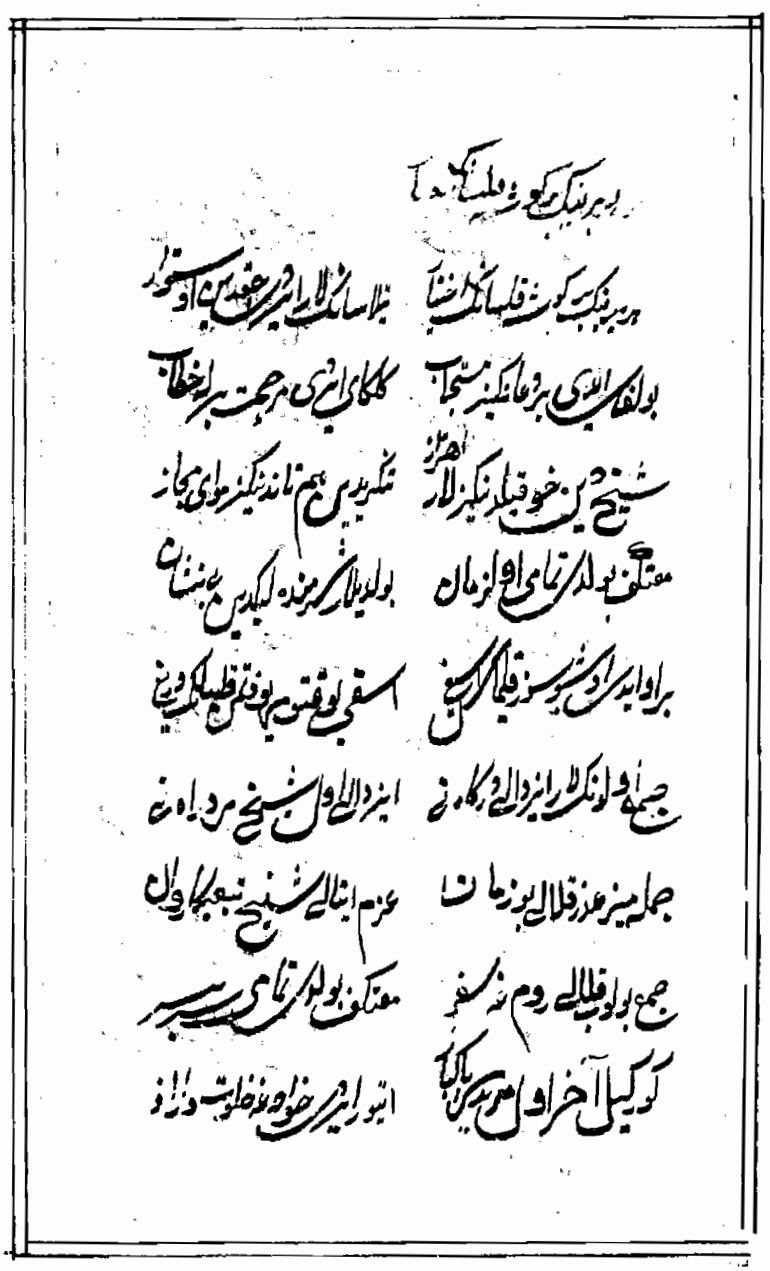

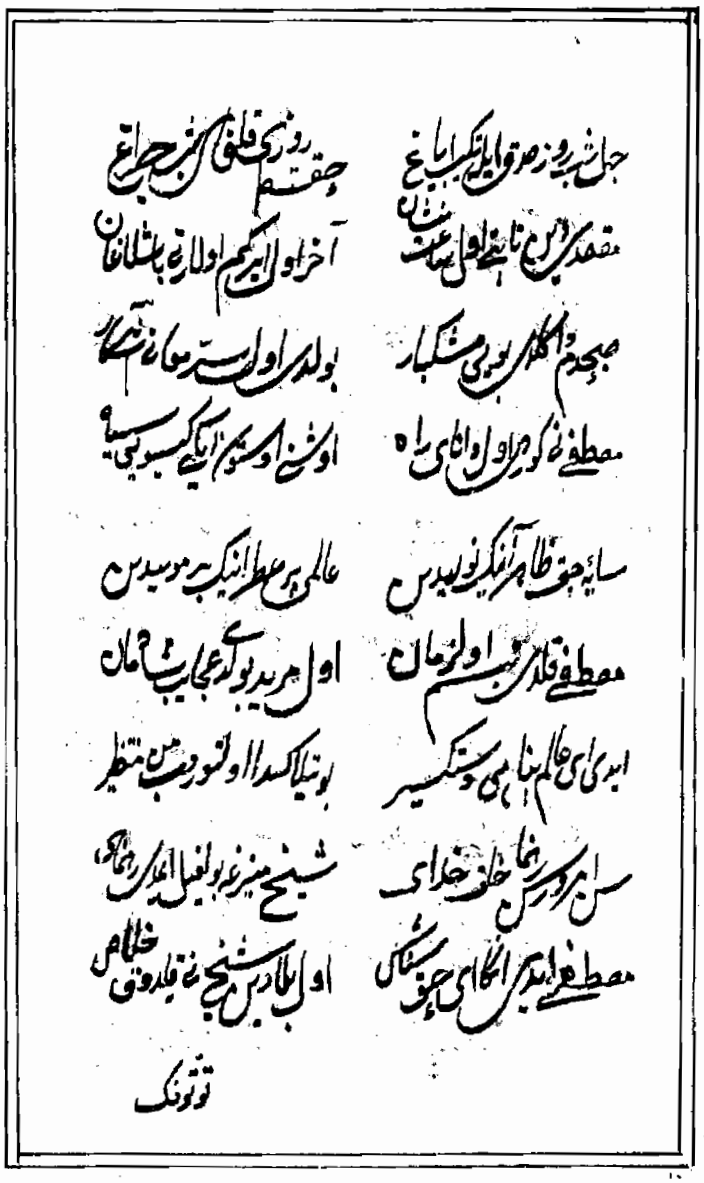

جهل شب روز صدق ایله تکیب ایاغ — حقسم روزی قلغای شب چراغ

مقصدی دین تا بنی اول ساعت نشان — آخر اول ایرکم اولارنی باشلاغان

صبحدم واکلدی بویی مشکبار — بولدی اول سر معانی آشکار

مصطفی نی کوردی اول دانای راه — اوشنی اوستون ایکی کیسویی سیاه

سایه حق ظاهر آنیک نور ایدین — عالمی پر عطر انیک بر موسیدین

مصطفی قلدی تبسم اول زمان — اول مرید بولدی عجایب شادمان

ایدی ای عالم پناهی دستگیر — بو تیلاکسدا اولنور دب من منظر

سن امروز رهنما خلق خدای — شیخ میرزه بولغیل ایمدی رهنمای

مصطفی ایدی انکا ای حق شناس — اول بلادین شیخ نی قیلدوق خلاص

توتونک

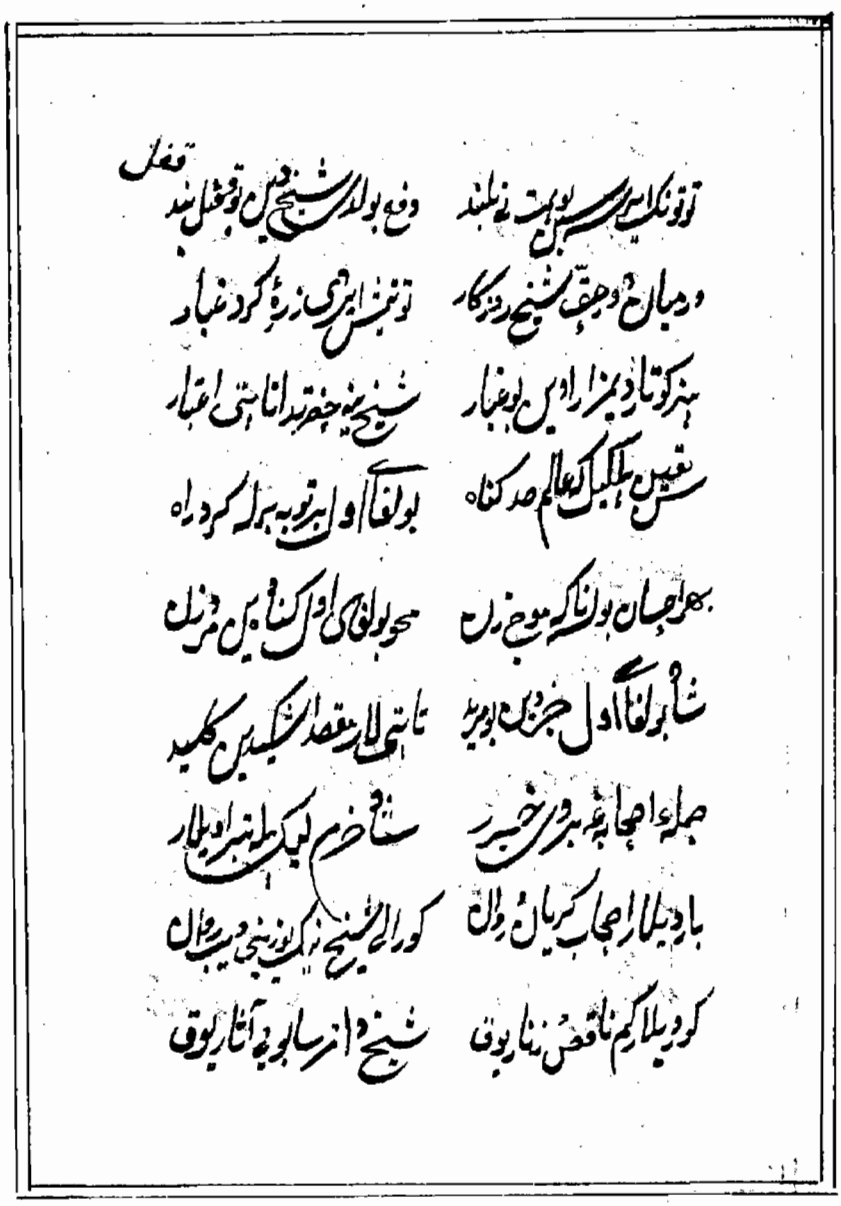

قفل

تو تونک ایرسه سن بو همت نه بلند — دفع بولدی شیخ دین بو قفل بند

ودمیان دوحق شیخ روزگار — تو تیمش ایردی زره کرد غبار

هنر کوتاردیمز اوین بو غبار — شیخ ینه حضرتدا ناهتی اعتبار

سن تعیین هلکیک که عالم صد گناه — بولغای اول بر توبه برله کرد راه

بهر احسان بولنا که موج زن — محو بولغای اول گناهین مرد زن

شاه بولغای اول جزدین بو مرید — تا تیملار مقصد اشکیدین کلید

جمله اصحابه بروی خیر — شاد خرم لیک بله تبراویلار

باردیلار اصحاب گریان و روان — کورالی شیخ نیک یوزینی دیب روان

کوردیلار کیم ناقص زنار یوق — شیخ دا ترسا بویه آثار یوق

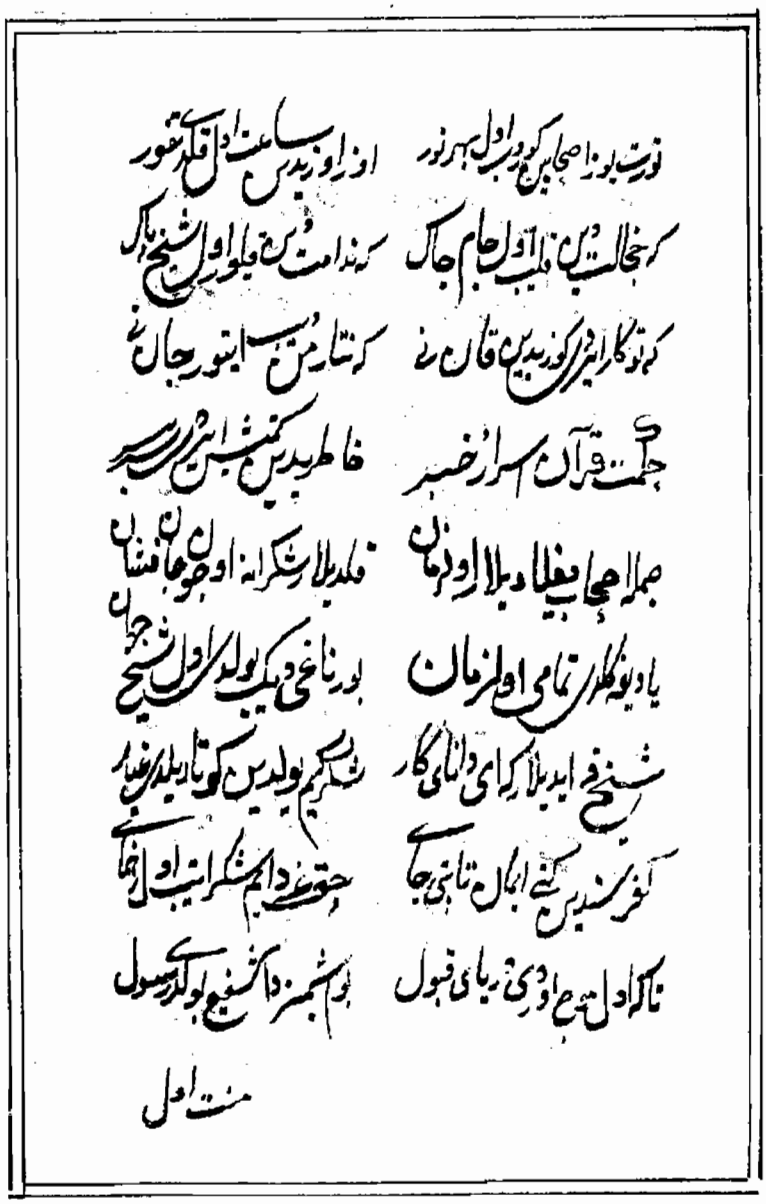

نورت بوز اصحابین کوروب اول بهر نور — اوز اوزیدین ساعت اول قلدی تفور

که خجالت دین قلیب اول جام چاک — که ندامت دین قیلور اول شیخ پاک

که توکار ایردی کوزیدین قان نی — که نثار من دیب ایتور جان نی

حکمت قرآن اسرار خبر — خاطریدین کتمیش ایردی سر بسر

جمله اصحاب یغلادیلار اول زمان — قلدیلار شکرانه اوچون جان فشان

یا دیو کلدی تمامی اول زمان — بو ناغی دیک بولدی اول شیخ جوان

شیخ قیدیلار که ای دانای کار — شکر کیم بولدین کوتاریلدی غبار

کفر سندین کتی ایمان تاپتی جای — حق غی دایم شکر ایتب اول رهنمای

تا که اول موج اوردی دریای قبول — بوم شمیز دا شفیع بولدی رسول

منت اول

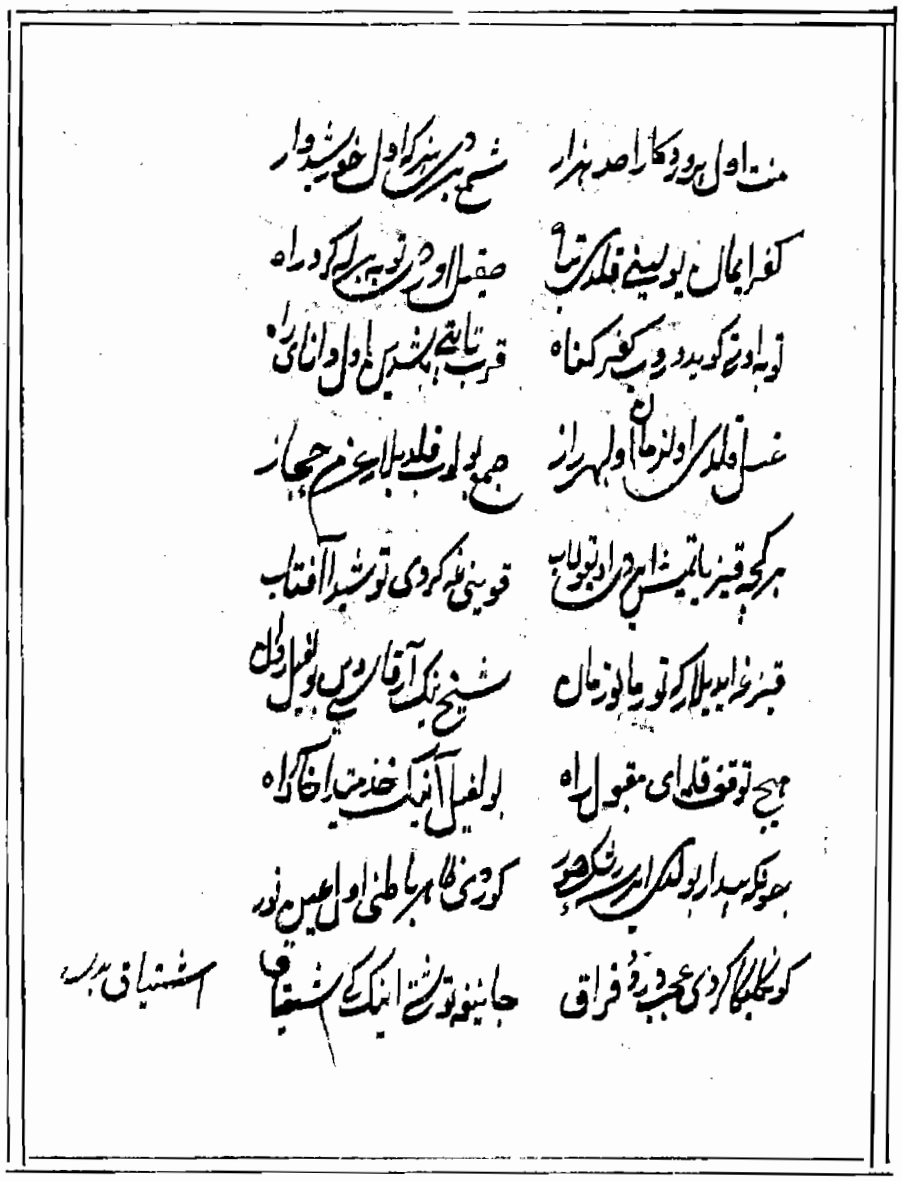

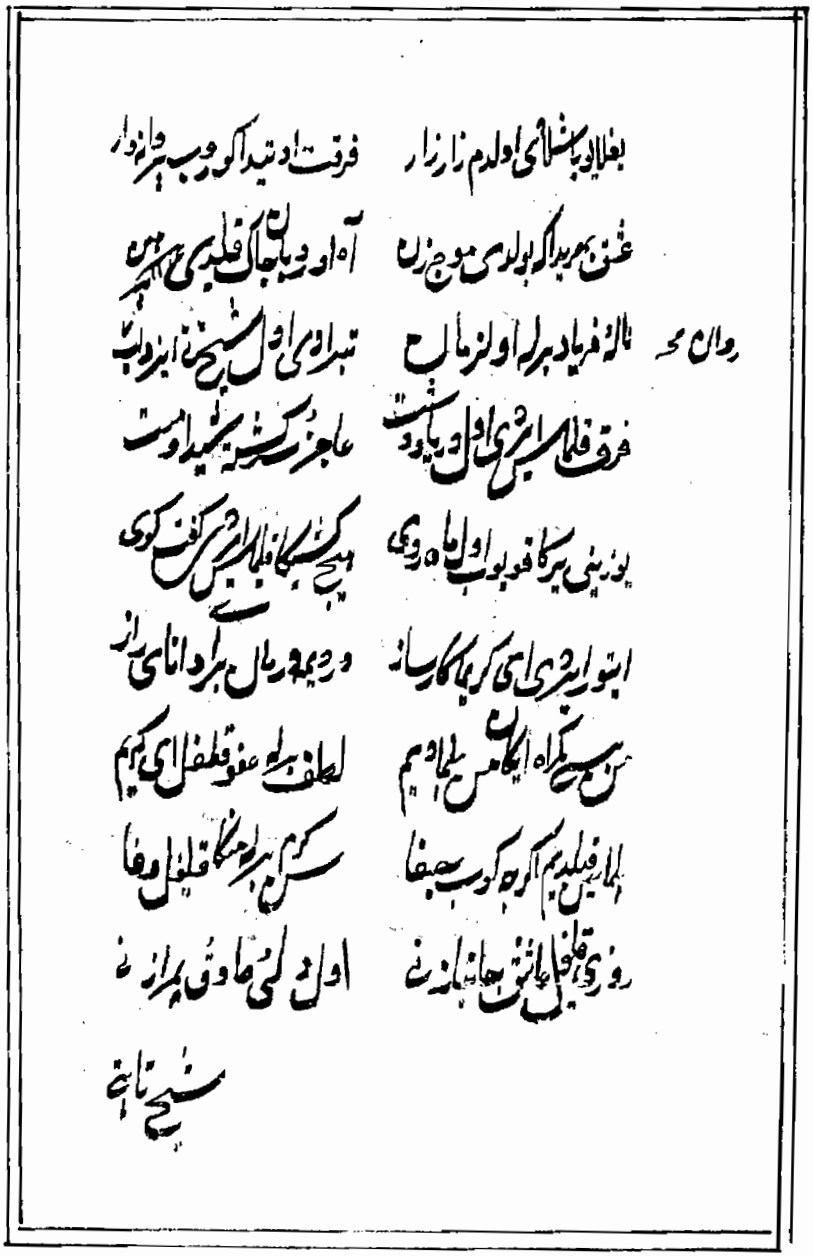

بغلایو باشلادی اولدم زار زار — فرقت اوتیدا کوروب پروانه وار

عشق بهریدا که بولدی موج زن — آه اوروبان جاک قیلدی پیرهن

روان محـ — ناله فریاد برله اولزمان — تبرادی اول شیخ نی ایزد لب

فرق قلماس ایردی اول دریا و دشت — عاجز سرگشته شیدا و مست

یوزینی یرکا قویوب اول ماه روی — هیچ کشیکا قلماس ایردی گفت گوی

ایتور ایردی ای کریما کارساز — دردیمه درمان برای دانای راز

من بیسی گمراه ایکان من بلمادیم — لطف برله عفو قلغل ای کریم

بلماس قیلدیم اگرچه کوب جفا — سن کرم برله منکا قلغل وفا

روزی قلغل عاشق جانبازنی — اول دلی صادق پرازنی

شیخ تاپتی

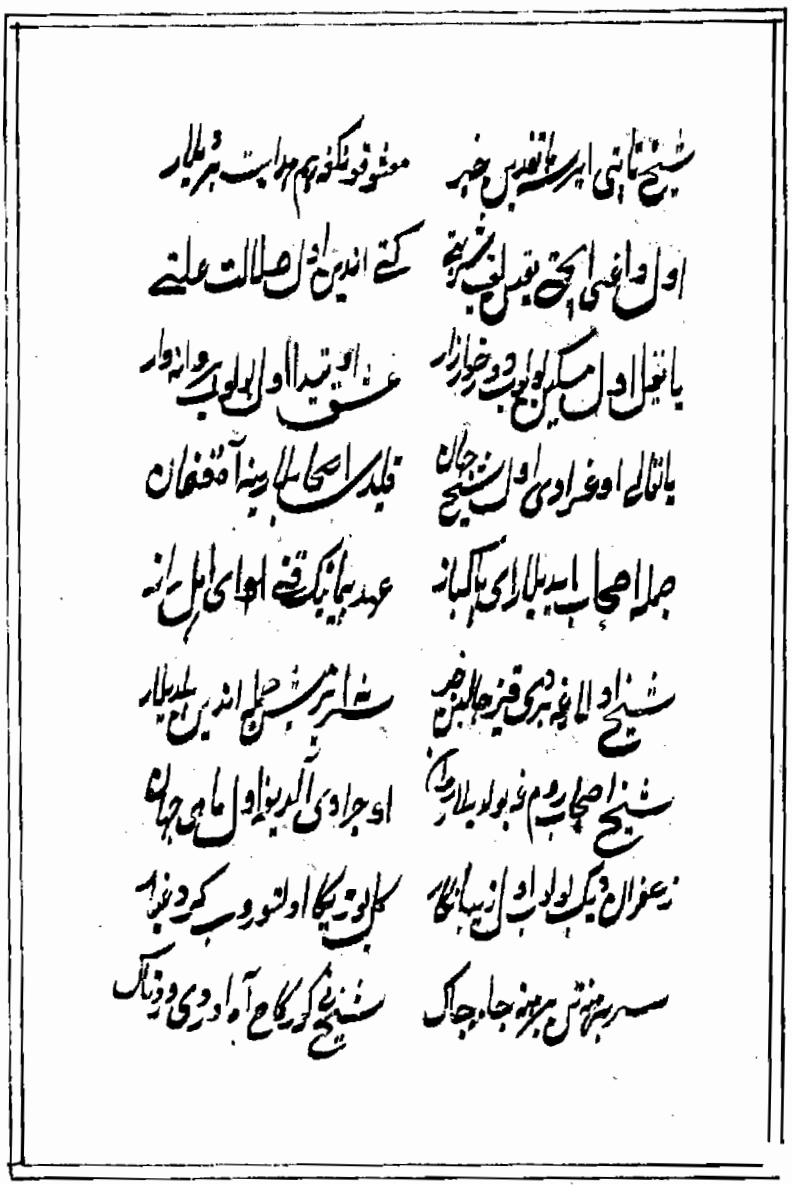

شیخ تاپتی ایرسه تقدیس خبر — معشوقونکه هم هدایت بر دیلار

اول داغی ایچی یقین لق شربتی — کتی اندین اول ضلالت علتی

یا نقل اول مسکین بولوب دور خوار زار — عشق اوتیدا اول بولوب پروانه وار

یا تعالی اوغرادی اول شیخ جان — قیلدی اصحابلارینه آه و فغان

جمله اصحاب ایدیلار ای پاکباز — عهد پیمانیک قنی اوای اهل راز

شیخ اولماغه بری قیز جالبن خبر — شرابزمش جمله اندین بلدیلار

شیخ اصحاب روم غه بولدیلار روان — اوجرادی آلدیغه اول ماهی جهان

زعفران دیک بولوب اول زیبا نگار — گل بوتیکا اولتوروب کرد غبار

سر برهنه تن برهنه جامه چاک — شیخ نی کورکاچ آه اوردی دردناک

یغلادی شیخ نی کوروب اول زار زار — هلمادیم حالینکنی ای سرگشته یار

شیخ ایا غیبه روان قویدی یاشین — جویباراتی کوزیدین قان یاشین

ایدی اول ساعتدا اول مسکین جواب — شیخ انیک یوزیکا قلدی آب آب

کرچه فرقت برله کوردیلار جفا — آخری عهد یوقه قلدیلار وفا

شیخ قه ایدی چاره قلفیل کویدی جان — من سنیک عشقیکدا بولدوم بی نشان

بولنی کورکوز کیل مکا ای رهنمای — عرض قل اسلام نی مؤمنین بولای

عرض قلدی شیخ انکا اسلام نی — شرح قیلدی هر نه کیم اعلام نی

عرض قلدی شیخ

چونکه بولدی ایرسه اول اهل ایمان — کشف بولدی آشکارا و نهان

ذوق ایمانتان پتمه ایرسه برقرار — بر محب بولدی اولدم صد هزار

نجه لارکه

نیجه لار کابری درد اوستیدا رنج نیجه لار کابری کنج اوستیدا کنج

قیز دیدی ای شیخ طاقت بولدی کاف طاقتیم یوق تورغالی درد فراق

قویدی اوشبو خاکدانه هر صداع الوداع ای شیخ عالم الوداع

رحم ایت مندین کچور ای هر راه بول منکا محشر کونیدا عذرخواه

اوشبو سوزنی ایدیکم قیز بری جان بولدی اول مجروح خسته بی نشان

یوزیکا اول مه لقا تارتی نقاب کوییا کردی بولوتغه آفتاب

قطره ایدی اول حقیقت بحریدین تامدی اول دریاغه بوردی زمین

اولنجوکیم قویدی بو فانی جهان هر هم آخر قویغومیز دور کمان

اوشبو درکاه بس عجب درکاه ایرور اولکشیکم هلاکی اول آکاه ایرور

سۆزلۈك

سرزنش	[särzänish]	كايىش؛ تەنبىھ؛ ھاقارەت: سرزنش قيلماق — كايىماق؛ تەنبىھ بەرمەك
ايمن	[imn]	تىنچ، خەۋپسىز، خاتىرجەم
اصحاب	[äs'hab]	سۆھبەتداشلار، ئۇلپەتلەر، دوستلار
عزم حجاز	['äzm—i hijaz]	ھەج سەپىرى
سوزكداز	[sozugudaz]	كۆيۈش، ئۆرتىنىش، يېنىش
كعبه	[kä'bä]	مەككە شەھىرىدىكى زىيارەتگاھ
كوشه	[goshä]	خىلۋەت، چەت جاي؛ بۇلۇڭ
قات/قت	[qat]	يان، ھۇزۇر، ئالدى، تەرەپ
تردامنان	[tärdamänan]	ئىپلاسلىق، بۇزۇقلۇق؛ ئەخلاقسىز
زنان	[zänan]	ئايال؛ ئايالدەك
ننك/نينك	[näng]	ئار، ئۇيات، نومۇس
مستجاب	[mustäjab]	تەلىپى قوبۇل ئېتىلگەن، قوبۇل بولغان
خو	[xo]	: خوقىلماق ـ ئادەتلەنمەك
اهتراز/احتراز	[ihtiraz]	ساقلىنىش، ئېھتىيات قىلىش
معتكف	[mu'täkif]	ئىبادەت ئۈچۈن خىلۋەتكە چېكىنگەن؛ ئىبادەت قىلغۇچىلار
اسيغ	[asigh]	پايدا، نەپ
اسيق	[asiq]	«اسيغ» قا قاراڭ.
سربسر	[särbäsär]	پۈتۈنلەي، باشتىن ـ ئاياغ
پاكباز	[pakbaz]	يېقىملىق؛ ساداقەتمەن ئاشىق، چىن ئاشىق
مشكبار	[mushkbar]	ئىپار ياغدۇرغۇچى
مصطفى	[mustäfa]	(1) «تاللانغان، تاللۇبلىنغان» دېگەن مەنىلەردە؛ (2) مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ سۆپەتلىرىدىن بىرى
كيسو	[gisu]	چاچ
منتظير	[muntäzir]	كۈتكۈچى؛ كۈتمەك، ساقلىماق
قفل	[qufl]	قۇلۇپ
حق	[huqqä]	قىممەت باھا تاشلار سېلىنىدىغان قۇتىچە
موج زن	[mäwj zän]	مەۋج ئۇرغۇچى، دولقۇنلانغۇچى
محو	[mähw]	يوقىلىش، كۆتۈرۈلۈش
ناقص	[naqis]	نۇقسان، كەمچىلىك

قرب	[qurb]	يېقىنلىق، يېقىن بولۇش
توقف	[täwäqquf]	توختاش
بيدار	[bedar]	ئويغاق، هوشيار
پيرهن	[pirähän]	كۆڭلەك
هاتف	[hatif]	غايىب
هدايت	[hidayät]	توغرا يول كۆرسىتىش؛ توغرا يول تېپىش، توغرا يولغا كىرىش
ضلالت	[zälalät]	ئادىشىشلىق، ئاداشقانلىق، گۇمراهلىق
دردناک	[därdinak]	دەردلىك، خەستە
جويبار	[joybar]	دەريا، ئېرىق
اعلام	[ä'lam]	ئاتاقلىق ئىسىملار
بحر	[bähr]	دەريا؛ دېڭىز

ئىزاھ:

چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكىدىن پەرقلىق بولغان «دورور» [durur]، «تۇرور» [turur]، «ايرور» [erur]، «ارسا ~ ايرسه» [ärsä/ersä]، «ايسه ~ ايسا» [esä]، «اردى ~ ايردى» [ärdi / erdi]، «ايرميش» [ermish]، «ايركان» [erkän]، «ايرماس ~ ايرمس» [ermäs]، «ايماس ~ ايمس» [emäs]؛ «اولماق» [olmaq]، «ايلاماک ~ ايلماک» [äylämäk] قاتارلىق شەكىللەردە كۆرۈلىدىغان بىر قىسىم يارىدەمچى پېئىللار ~ هۆكۈم يارىدەمچىلىرى قوللىنىلغان.

بۇلاردىن «ارسا ~ ايرسا؛ ايسه ~ ايسا» شەكىللىرى كۆپىنچە هازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى «بولسا» هۆكۈم يارىدەمچىسىنىڭ؛ «ايرميش، ايركان» شەكىللىرى «ئىكەن» هۆكۈم باغلامچىسىنىڭ؛ «ايكين ~ ايركين» شەكىللىرى مۇلچەر، پەرەز ئۇقۇمىدىكى سۆزلەرنىڭ (مەسىلەن: بارغانمۇ ايكين ـ بارغانمىكىن، بارمىكىن)؛ «اولماق» پېئىلى «بولماق»، «ايلاماک ~ ايلماک» پېئىلى «قىلماق، ئەتمەك» پېئىللىرىنىڭ رولىدا كېلىدۇ.

10. موللا سدىق يەركەندى: «نەسرىي خەمسە نەۋائى» دىن پارچە

«نەسرىي خەمسە نەۋائى» ياكى («نەسرىي مىرزا مۇھەممەد ھۈسەيىن بەگ») ئۇيغۇر كلاسسىك فروزىچىلىقىدىكى مۇنەۋۋەر ئەدەبىي مىراسلاردىن بىرى. بۇ ئەسەر ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «خەمسە»سى ئاساسىدا XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ياشاپ ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان تالانتلىق ئەدىب ۋە يازغۇچى موللا سدىق يەركەندى تەرىپىدىن ھىجرىيە 1228 ـ (مىلادى 1813 ـ) يىلى نەسرىيلەشتۈرۈلۈپ ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن[1]. ئاپتور بۇ ئەسىرنىگە ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «خەمسە»سىنى نەسرىيلەشتۈرۈش ئارقىلىق مەيداغا كەلگەنلىكى ئۈچۈن «نەسرىي خەمسە نەۋائى»؛ ئەسەرنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى ئۈچۈن ئالاھىدە غەمخورلۇق قىلغان، ئەينى ۋاقىتتىكى يەكەننىڭ ھاكىم بېگى مىرزا مۇھەممەد ھۈسەيىن بەگكە بولغان ھۆرمەت يۈزىسىدىن «نەسرىي مىرزا مۇھەممەد ھۈسەيىن بەگ» دەپ ئىككى خىل ئىسىم قويغان.

«نەسرىي خەمسە نەۋائى»غا نەۋائى «خەمسە»سى ئىچىدىكى «بەھرام ۋە دىلئارام»، «پەرھاد ۋە شىرىن»، «لەيلى ـ مەجنۇن» ۋە «سەددى ئىسكەندەرىي» ھەمدە نەۋائىنىڭ يەنە بىر مۇھىم ئەسىرى «مەنتىقۇت ـ تەير» (قۇش تىلى) قاتارلىق داستانلار نەسرىيلەشتۈرۈلۈپ كىرگۈزۈلگەن.

بۇ كىتابقا موللا سدىق يەركەندى نەسرىيلەشتۈرگەن «نەسرىي خەمسە نەۋائى» ئىچىدىكى «سەددى ئىسكەندەرىي» ۋە «پەرھاد ـ شىرىن» داستانىدىن پارچە كىرگۈزۈلدى.

«سەددى ئىسكەندەرىي» داستانىدا تارىخىي شەخسلەر ۋە تارىخىي ۋەقەلەر ئاساسىي تېما قىلىنغان بولۇپ، مىلادىدىن بۇرۇنقى 356 ـ يىلىدىن 323 ـ يىلىغىچە ھايات كەچۈرگەن، قىسقىغىنە 13 يىللىق پادىشاھلىق ھاياتىدا نۇرغۇنلىغان دۆلەت ۋە رايونلارنى ئىستىلا قىلغان، ئۆز دۆلىتىنى مىسلىسىز قۇدرەت تاپقۇزغان ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ سىياسىي ۋە ھەربىي ھەرىكەتلىرى، ئاجايىپ ـ غارايىپ سەرگۈزەشتىلىرى، تارىخىي ۋەقەلەر، تارىخىي شەخسلەر، رىۋايەت، ئەپسانىلەر تارىخىي پاكىتلار ئاساسىدا سۈرەتلەپ بېرىلگەن.

«نەسرىي خەمسە نەۋائى» ئىچىدىكى بىرقەدەر زور سالماقنى ئىگىلىگەن «پەرھاد ۋە شىرىن» داستانىدا بولسا، خوتەن شاھزادىسى پەرھاد بىلەن ئەرمەن مەلىكىسى شىرىن ئوتتۇرىسىدىكى پاك ۋە گۈزەل مۇھەببەت رىۋايىتى ئاساسىي لىنىيە قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ سۆيگۈ ـ مۇھەببەت يولىدا باشتىن كەچۈرگەن سەرگۈزەشتىلىرى نەسرىي تىل بىلەن ئىنتايىن تەسىرلىك بايان قىلىنغان.

بۇ ئەسەر ئىنسانىي سۆيگۈ ـ مۇھەببەت، مېھىر ـ ۋاپا، دوستلۇق ۋە ساداقەت، مېھنەت ۋە ئىجادكارلىق ئىشتىياق بىلەن كۈيلەنگەن ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە قەھرىمانلىق داستانىدۇر[2].

---

① موللا سدىق يەركەندى: «سەددى ئىسكەندەرىي» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىل نەشرى).
② موللا سدىق يەركەندى: «پەرھاد ـ شىرىن» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىل نەشرى).

تلیب هر یرده توقوز حصار توزدیلار اونک قول غه مشریقا زمین نینک خاقی آسمر
قند تا چین شهری غنچه تولوب توردی ینه یوز مینک اوزبک مغول لشکر بیله توردی
ینه بر یوز ایلیک مینک قالماق الته یوز مینک کشی چین لشکری اوزلارینی بهشت
ویک رسالا ایردی یته قسم پهلوان لاریته رنک لباس لار کیب ایردی وبا وپای اطا
لارغه کستوانلار یاقیب ایردیلار قویاق واولغاق اوستیکه چین توارلار یاقیب

ایردیلار وقالماق نینک خانی هم انداغ یسال لار توزوب ایردیکه کویاکه دوزخ شعله سیدین
نشان لار کورکوزوب ایردی دیول غالاری وقویاق دوزخ شعله سیدیک شعله
درور ایردیلار قالماق لار نینک خانی توغرات خان ایردی غایت سهمناک پهلوان
ایردی وینه مغول نینک شیر پکر پهلوان لاری اوت بالین ویک هیبت بیله بیحد وبیحساب
ایردی مغول نینک خانی منکو خان ایردی اینک قاشیدا اوزبک لاری کرده کرده ایردی
همه لاری کموش ویک کبه لار کیب توردیلار اولار نینک یانیدا ماوالنهر نینک ایلی توردی
همه لاری پهلوان لقیدا ایلغان ایردی وتیر اندازلیق وابی همتا ایردی اینک قشیدا
شمرقند خلق توردیلار که شمرقند شهرینی حضرت اسکندر بنا قیلغان تر ورسول
قولیدا مغرب زمین نینک خلق توردی لار برطاس یاقیق وبر بریغ همه لاری نینک قالقان

لاری و اولغاق لاری همه سارینغ ایردی عرب اولکوسیدین قریق مینک همه نیزه باز لار
علم لاری و نیزه لاری قرا ایردی و کستوان لاری هم قرا ایردی عرب پادشاه وکیع ایردی
مداین شهریدین یوز مینک لشکر بیله اردی پادشاه علمی کوک و اولغاق لاری و کستوانلاری کوک
ایردی بحرین دین و بغداد دین کسنه هم سپهبد لاری کوک تمورکا غرق کوک اطلس لار کیب توردی
لار اولار هم الته یوز مینک ایردی ینه مدد لشکری قیاس کلماس ایردی ینه یته یوز مینک کشی یسال
یسادی لار هم لاری ینک اولغاق لاری اق ایردی لار بولار قپچاق و خوارزم نینک لشکری ایردی
همه لاری کافور دیک اق لباس لار کایب ایردی یته یرده میدان و غول لشکر اراسته بولدی
هر حقی یوز مینک لشکر ایردی علم لاری هم شیل ایردی لباسلار همه یاشیل ایردی دارا پادشاه
ایق قلیب لشکر ده قرار تانتی مونداغ یسادا قلق لشکر بیله حضرت اسکندر طرفینکه قصد
قیلدی حضرت اسکندر لشکرینی اراسته قیلدی اونک قولیغه فرنک لشکرینی یبردیکه همه لاری
شیر ویل پهلوان لار ایردی شوندا قکه دارا نینک همه لشکرینی کوزیکا ایلماس ایردی لار سپهبد لار
همه لاری پهلوان ایق و ارستم زال ایردی همه در کوهر بیله مکمل قیلغان لباسلار یته رنک بخمل
کیب ایردی علم لاری یته رنک زربفت دین ایردی یوز مینک سوار ایردی اما هر بری شیر غران
دیک پهلوان ایردی لار سول قول لاریغه اوروس لشکر بارجه لاری عادی اطالار غریب ایرد

بلارنند و تیز تورور ایردی توبروک و یک نیزه لار قول لاریغه توتوب ایردی همه اطلاریغه کستو
انلار یغیب ایردی و دبولغا لاریغه اوتغات لار نجیب ایردی اولار هم یوز مینک کشی ایردی
اوتغاتلارینی هم تموردین یساب ایردی و خولاندین کیتم کیب ایردی لار و روم لشکری عولده
توردیلار یوزلادی قزیل و شیر بولباس لار تره سینی کیب ایردی هر قایسی لاری بر شیر غران و یا
اژدرهای دمانده یک ایردی حضرت اسکندر پادشاه ایق قلیب لشکره قرار نافتی باشیدا
شیر صورت لیک علم نی کوتریب ایردی
دار اطرفینکه یوزلاندی ایکی طرفدین جنک طبل اوردی عالم نی کوش نقاره نینک اوزی تولدی
کویا که یوز نرده بوغرلو قیلغاندیک جهان نی غوغا باستی و کیرنای لار جالدی علم لار شمال دین
جلوه بردی پهلوان لارینک اطلاری نینک کشنه کان لاری توا قلاریدین چقان اوتلار
جایقین و یک قرانکغو توغ ار اسیدا کوروندی اوشبو یوسوندا ایکی لشکر نینک ار اسیدا غریو غوغا
سی دین عالم ایچکا قیامت توشتی عالم خلق قوزغالدی چون ساعتی اوتتی میدان یری
اراسته بولدی چون ایکی طرفدین قیامت نینک حفیدیک حف لار اراسته بولدی تا قایسی ایراطینی
عیان و بیان قیلایین ناکاه اسکندر پادشاه نینک حفیدین بر پهلوان اطانی مصر که میدانغه
سوردی جولان بازلیق لار قیلدی انداغ سلاشورلوق هنرلار قیلدیکه دوست دشمن افرین
قیلدی لار باد پای اهن خای اطاغه قزیل لعل و یک کستوان یغیب و جوش اوستیکه حر

سۆزلۈك

سپهسالار	[sipāhsalar]	باش قوماندان
سپه ~ سپاه	[sipāh ~ sipah]	(1) ئەسكەر، قوشۇن؛ (2) ئەمەلدار
سالار	[salar]	رەئىس، باشلىق
كفتكو ~ كفتكوى	[guftugo ~ guftugoy]	سۆزلىشىش، سۆھبەت، گەپ تالىشىش؛ گەپ = سۆز
دارا	[dara]	«ئىزاھ» قا قاراڭ.
باد پاى	[badpay]	يەل تاپان، چاپقۇر
قوياق	[quyaq]	قەدىمكى جەڭ كىيىملىرىدىن بىر خىلى، ساۋۇت دەپمۇ ئاتىلىدۇ.
دبولغا	[dubulgha]	تۆمۈردىن ياسالغان باش كىيىم
سهمناك	[sähmnak]	قورقۇنچلۇق، خەۋپلىك، ھەيۋەتلىك
اوت بالين	[otbalin]	سەپرا، ھازىرلا پارتلايدىغاندەك قىياپەت (اوت ـ سەپرا؛ بالين ـ كىشىنىڭ باش تەرىپى).
ايلغان	[ilghan]	تاللانغان، خىللانغان
بى همتا	[bihämta]	يەككە ـ يېگانە، تېڭى، ئوخشىشى يوق
كس	[käs]	كىشى
سپهبد	[sipähbäd]	باش قوماندان
رستم ذال	[rustäm zal]	«ئىزاھ» قا قاراڭ.
سوار	[säwar]	ئات مىنگەن، ئاتلىق
شيرغران	[shirighurran]	ھۆركىرەپ تۇرغان شىر
عادى	[ʼadiy]	(1) ئاددى، ئادەتتىكى، ئادەتتىكىچە؛ (2) ئادەتلەنگەن، كۆنگەن
تند	[tund]	شىددەتلىك، غەزەپ؛ جاسارەت: تندوتيز — جاسارەت بىلەن، قاتتىق سۆز- ئەت (تەييارلىق) بىلەن
اژدرهاى دمان	[äzhdärhayidäman]	قورقۇنچلۇق، ھەيۋەتلىك ئەجدىھا
طبل	[täbl]	كاتتا ناغرا، دۇمباق
اهن	[ahän]	تۆمۈر
خاى	[xay]	سۆزلەرگە قوشۇلۇپ «چاينىغۇچى، چىش- لىگۈچى» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ.

ئىزاھ:

(1) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا بۇيرۇق ـ تەلەپ رايىنىڭ II شەخس بىرلىك ئاددىي تۈرى بۇيرۇق پېئىللارغا «غيل» [ghil —]، «قيل» [qil —]، «كيل» [gil/ — kil —] قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇش بىلەن ئىپادىلەنگەن. بۇ قوشۇمچە ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدا «ـغىن، ـقىن، ـگىن، ـكىن» شەكلىدە كۆرۈلىدۇ. مەسىلەن:

ايتغيل	[aytghil]	ئېيتقىن
انكلاغيل	[anglaghil]	ئاڭلىغىن

△ ***ياوق كيلكيل كورار بولسانىڭ جمالىم***

(جامالىمنى كۆرمەكچى بولساڭ، يېقىن كەلگىن.) — صلاحى.

(2) بۇيرۇق ـ تەلەپ رايىنىڭ II شەخس كۆپلۈكى ئۇچۇنمۇ، بىرلىك سىپايە تۈرى ئۇچۇنمۇ بەزىدە «ينگ» [ing—]، «نگيز» [ngiz—]، «ينگيز» [ingiz—] قوشۇمچىلىرى ئوخشاش قوللىنىلغان. مەسىلەن:

تارتينگ	[tarting]	تارتىڭ، تارتىڭلار
ايتينگيز	[aytingiz]	ئېيتىڭ، ئېيتىڭلار
دينگيز	[dängiz]	دەڭ، دەڭلار
ايستانگيز	[istängiz]	ئىزدەڭ، ئىزدەڭلار

△ ***ايستاكانلار بيزنى صحراى بلادا ايستانگيز***
وادى هجران ايله دشت فنادا ايستانگيز

(بىزنى ئىزدىگەنلەر بالانىڭ سەھراسىدىن ئىزدەڭلار، ئايرىلىق ۋادىسى بىلەن يوقلۇق دەشتىدە ئىزدەڭلار.) — نەۋائى.

△ ***پند ايشتينگ دوستلار هيچكيم بيله يار اولمانگيز***
كيم منينگ باغريمنى تيغ هجر بيرله تيلدى يار

(دوستلار نەسىھىتىمنى ئاڭلاڭلار، ھېچكىم بىلەن يار بولماڭلار، چۈنكى يار مېنىڭ باغرىمنى جۇدالىقنىڭ تىغى بىلەن يارىدى.) — نەۋائى.

(3) بۇيرۇق ـ تەلەپ رايىنىڭ I شەخس بىرلىكى بەزىدە پېئىلنىڭ ئەسلى I شەخس بىرلىك بۇيرۇق ـ تەلەپ رايى شەكلىگە يەنە «ين» [in/—yin—] قوشۇمچىسى قوشۇلۇپ ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

ديين [däyin] دەي، ئېيتاي

عرض حاليم ديين (ئەرز ـ ھالىمنى ئېيتاي)

نيچوك بارمايين (نېمىشقا بارماي!)

△ ***قاشينگ كوركاج نيجوك ايلانمايين كيم قبله كاهيمدور***
ايا غينگدغه نيدين باش اورماغايمن سجده كاهيمدور

(قېشىڭنى كۆرۈش بىلەن نېمىشقا ئۇنى ئايلانماي، چۈنكى ئۇ مېنىڭ قىبلىگاھىم، ئايىغىڭغا نېمىشقا باش ئۇرمايمەن، چۈنكى ئۇ مېنىڭ سەجدىگاھىمدۇر.)

— گۇمنام.

(4) بۇيرۇق ـ تەلەپ رايىنىڭ I شەخس كۆپلۈك شەكلى بەزىدە «لى» [li] «الى» [äli/ali] «لينک» [ling] «الينک» [äling/aling] قوشۇمچىلىرى قوشۇلۇپ ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن:

سودرالى	[södräli]	سۆرەيلى
اولتورالى	[ölturali]	ئولتۇرايلى
كورالينک	[köräling]	كۆرەيلى
بيان قيلالينک	[bäyan qilaling]	بايان قىلايلى
طلب ايلالينک	[täläb äyläling]	تەلەپ قىلايلى

(5) چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا پېئىللارنىڭ I شەخس بىرلىك بولۇشسىز شەكلى پېئىل ئۇزۇكىگە «مان» [man]، «مام» [mam] قوشۇمچىسىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەنمۇ ئىپادىلەنگەن: مەسىلەن:

قويمان	[qoyman]	قويمايمەن
اونوتمان	[ynutman]	ئۇنۇتمايمەن
بيلمان	[bilman]	بىلمەيمەن
ايستامان	[istäman]	ئىزدىمەيمەن
بيلمام	[bilmam]	بىلمەيمەن
بيلالمام	[bilälmam]	بىلەلمەيمەن

△ ***سىنىڭ ساريغە هركىز تىغ اوزاتمام***

(سەن تەرەپكە ھەرگىز تىغ ئۇزاتمايمەن.) — «ئەخلاقۇل ـ مۇھسىنى»

* خمسە [xämsä]: مەسنەۋىي شەكلىدە يېزىلغان بەش ئەسەر دېمەكتۇر. بۇنداق ئەسەرلەرنى مەيدانغا كەلتۈرگەنلەر «خەمسە نەۋىس» ياكى «خەمسەچى» دېيىلىدۇ. شەيخ نىزامى گەنجەۋى، ھەزرىتى ئەلىشىر نەۋائى مەشھۇر خەمسە نەۋىسلەردۇر①.

* دارا [dara]: ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «سەددى ئىسكەندەرىي» ناملىق داستانىدىكى قەدىمكى ئىران شاھلىرىدىن بىرى بولغان مۇھىم پېرسوناژ. ئۇ جاھانىنى قولىغا كىرگۈزگەن قۇدرەتلىك جاھانگىر سۈپەتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. كلاسسىك ئەدەبىياتتا شاھلارنىڭ سەلتەنىتىنىڭ يۇقىرىلىق دەرىجىسىنى كۆرسىتىشتە سىمۋول قىلىنىپ: «دارايى زەمان» — زامان پادىشاھى؛ «دارا» — پادىشاھ؛ ساھىب، ئىگە مەنىلىرىدە ئىشلىتىلىدۇ②.

* رستم [rustäm]: فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» ناملىق ئەسىرىدە تەسۋىرلەنگەن قەدىمكى ئىران پالۋانلىرىدىن بىرى. بەدىئىي ئەدەبىياتتا باتۇر، پالۋانلارنىڭ سىمۋولى سۈپەتىدە «رۇستەمچە»، «رۇستەم سۈپەت»... دېگەن ئوخشىتىشلار قوللىنىلىدۇ.

① ② «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» (جۇڭگو قانۇن نەشرىياتى، 1997 ـ يىل نەشرى، 1 ـ توم)

«پەرهاد ـ شىرىن» دىن پارچە

توغ چقتی توغ آراسیدین عاشق لار چراغی عاشق لارینه اسیدیک چاک بولدی
خلق ایشیتلار که همانا که اول خوب لار سلطانی یتیب کلمیش دیب خلایق نی
سوینک باشیدین هر طرفکه سوردیلار ینه فرهاد تیتر اماک توتتی مهمین بانوانی
کوروب فرهادغه نصیحت قیلدی شیرین نینک اطیدین توتوب آنت بردیکه ای پرزند بر لحظه

اوزونک نی ساقلاغیل کونکلونک نی اوزونکدا توتقیل بو ساعتدا هوشنکدین
کتسانک نجه یل دین تارتقان رنجینک ضایع بولغوسیدور اگر هن بیهوش بو
لسانک اول پریوش محبوب بولغاسیدور بردم غینه اوزونک نی اسراغیل که
زمانه خلق عیب تانماغای لار هم اوزونک نی هم بیزنی رنجور قیلماغیل اول چونکه نی
هم پیرشان قیلماغیل دیب تولا نصیحت لار قیلدی تولا شرطلار بردی فرهاد اوزینی
توتتا تقونجه شیرین یتیب کلدی رخ لاری اوتندین عالم غه اوت سالدی عاشق لار
اسمندیردیک اول اوت آراسیدا قالدی عنبر دیک ساجلاری اول اوت نینک ایسیدیک
چرمالدی رخی نینک اوتی جهاننی اورتادی ساجی نینک قرا ایسی خانه مانی قرا رتتی
یوزیدا که قرا خالی گلزار ایچدا قارغه قونغان دیک ساج لاری گویا که اسکندر نینک ظلمانی
یوزینی نقاب اهستیدا پنهان قیلیب ای نی بلوت استیغه آلغاندیک یتیب کلدی مهمین
بانو فرهادغه ایدی ایمدی ایشنکغه قدم قویغیل اول پریوش غه قرا شدین اوزونک نی

هسا ملاغیل اگر هنکا بو سوزنی اورکا تکان پیله بولماس حالا مصاحبت اوشبو ترور فرهاد
مهمین بانو آلیدا ایراونتی شانور پیله روان بولدی میتینی نی قولیغه الیب سونی آجقالی
قصد قیلدی شیرین هم اول یرکه یاتیب کلدی کولوسوب هردم تعجب دین باشینی ایرغاتور
ایروی بی در بی آنرین لار قیلور ایروی فرهاد تاشنی پاره پاره قلیب سونی اریقاغه
آجتی سوتکورمی قوشی قیولغاندیک اریقاغه روان بولدی خلایق آرا سیدا غریوغو
غافلک که میتیشتی اریغ نینک ایکی طرفیدین خلایق لار غلغله قلیشتیلار خوش آواز حافظ
لار ایکی طرفیدین اوسونینک آوازیغه کلتوروب سازلارین چالیب یخشی بر هوا
قچردیلار مهمین بانو پیله شیرین آطلارینی چاقور ایردی تا سوین ایلکاری اوردانغه

یتکایلار ولیکین سو انتهایی ایتک یادین چقان اوقادیک بارور ایروی اطاجانیب
یتماس ایردی خلایق لار یوکورشوب بربری نینک اوهیتکه یقیلور ایردی فرهاد
خلق نینک آرقه سیدین بارور ایردی اما جان کونکلی شیرین و ایردی شیرین
اون فرسنک یول دین اطا یوکورتوب کلیب ایروی ینه یانیب یته سکز
فرسنک تاش اوستیدا یوکورتوب آطی هاریب توقتادی بر یردین قدم کوتر
مدی اگر قدم کوتر سه شیرین غه چرماشیب یقیلماق نینک قورقونجی توشتی فرهاد

بوجالینی کوردی شیرین یرکه یقیلغو دیک درحال یوکوردی شیرین نینک آلدیدا یر
اوفتی شیرین نی اطی برله بازوسی اوستیکه الیب کوتردی برقولی برله آطا نینک
ایکی قولینی ینه برقولی برله ایکی فوتینی توتوب بوی نیغه کوتریب شمالدیک روان
بولدی مهمین بانو عجایب قالدی تا اوچ فرسنک یرکه کوتریب باردی تاکه اوردانه
وحوض نه یتی اطی بیله سلامت اول یرکه یتکوروب قویدی اوزی زار زار یغلاب
یرادوب یاندی تاغ اوستکه چقیب اولتوردی زار زار چون ابری نوبهار
یغلار ایردیکه اریق دین اول سو حوض نه یتیب کلدی اول کول لبالب تولوب
ینه اریقلار هم پیر بولوب سو اوردانی ایرکیب آقیب بیابان طرفیکه کتی اریق
غه بحر والحیات اطا قویدیلار حوض نی بحر والحیات اتادیلار مهمین بانو بیله
شیرین بوجالینی کوروب شاد خرم بولدیلار مهمین بانو شیرین فرمانلادی تا اول
اوردانه زربفت دیباجه دین بساطلار یایدیلار مجلس آراسته قیلدی عیش نشا
ط قیلدیلار والله اعلم بالصواب

ایچب بلوش بولغانلاری خسرو پرویز شیرین جمالین سیشتب ایلچی ابرکانی
مهمین بانو برمای بهانه لار قیلیب جواب ایتقانی خسرو آچغلانیب لشکر
تارتیب آرمنه که کلکانی خسرو کلیب فرهاد تورغان قورغانی کوروب
فرهاد غه قصد قیلغانی فرهاد غالیب کلیب خسرو نینک باشیدین اولوبینی

عالم نینک باشیدین پاینکی نی اوروب لتوشورکانی خسرو پیرویز تولامکر حیله لار بیله
فرهاد لار بیهوش بریب لوتتقانی راوی ایتوب چون اورد اتمام بولوب آندا
مجلس قورویلار مهمین بانو شیرین نینک محبتی نی هم بیلور ایردی خیال قیلور ایر
دیکه برایش قلیب فرهاد بیله شیرین نی بیرده اولتورغوزغای بس مهمین بانو
شیرین نه ایدیکه ای جانم نینک بیوندی بوشید ایکت تولا رنج لار تارتتی اینک قیلغانیغه
یوز کنج برسانک آز ایردی ولیکین کنج که حاجتی یوق تر و البته بخشی سوزلار بیله
اینک کونکلیکه قوت برماک کرک انی مهمان قیلیب بیز ایکولان انکا مهربانلیق
قیلماق کرک پادشاهانه مجلس قیلیب انی چرلاتماق کرک انی صندل اوزره اسیدا او
لتورغوزماق انی بخشی اعزازلاب کونکلی نی خوش قیلیب ایل نینک اعترا
ض هم بیزدین دفع بولور دیدی بو سوز ایشیتب شیرین کلدیک آچیلدی هر نی
قیلسانکیز بیلور سیز دیدی مهمین بانو فرمان لادی پادشاهانه مجلس قلالی
کوزوزی ایوان نینک ایچدامی ایچالی و چوخ نینک سوی نی تماشا قیلیب
اولتورالی وقتیکه کون آخشام بولوب جهان قرانکغو بولسه اوردا ایچدا ا
ارام تافلی اندا مجلس قورالی دیب بنجند دانشمندلار فرهاد ایردی انی تانیب

ارام تافلی اندا مجلس قورالی دیب بنجند دانشمندلار فرهاد ایردی انی تانیب

سۆزلۈك

كمين كاه	[kämin'gah]	پاناه بولغىدەك جاي، يوشۇرۇنىدىغان جاي، دالدا جاي
قارى~قرى	[qari ~ qäri]	بىر مېتىر چامىسىدىكى ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى
پيوند	[päywänd]	سۆزلەرگە قوشۇلۇپ ئۇلاش، كىرىشتۇرۇش، جىپسىلاش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ: پيوند قىلماق - ئۇلىماق، كىرىشتۈرمەك
صيقل برماك	[säyqäl bärmäk]	پەردازلىماق، يالتىراتماق
مسند	[mäsnäd]	تەخت، شاهانە ئورۇندۇق
رخ	[rux]	يۈز، بەت؛ چىراي، چېهرە
فرسنك	[färsäng]	ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى، بىر فەرسەك تەخمىنەن 6.24 كىلومېتىرغا تەڭ.
بحرالنجات	[bährun — näjat]	«ئىزاھ» قا قاراڭ.
بحرالحيات	[bährul — häyat]	«ئىزاھ» قا قاراڭ.
والله‌اعلم‌بالصواب	[wällahu ä'läm bissäwab]	«ئىزاھ» قا قاراڭ.
خسروپرويز	[xusräw pärwiz]	«ئىزاھ» قا قاراڭ.
راوى	[rawiy]	ھېكايە، قىسسە ئېيتقۇچى، خەۋەر، مەلۇمات بەرگۈچى، رىۋايەت قىلغۇچى

ئىزاھ:

ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى رەۋىشداش ياسىغۇچى قوشۇمچە «-پ، -ىپ، -ۇپ، -ۈپ» چاغاتاي ئۇيغۇر تىلىدا «ب، يب، وب» شەكلىدە كۆرۈلۈپ، شۇ مەنىنى بىلدۈرگەندىن باشقا، كۆپرەك يارەمچى پېئىل «ايدى» [idi]، «ايردى» [erdi] قوشۇلۇش بىلەن سۆپەتداش قوشۇمچىسى «-غان، - قان، - گەن، - كەن» نىڭ رولىدا كەلگەن. مەسىلەن:

يوكوروب ايردى	(يۈگۈرگەنىدى)
تولماب ايدى	(تولىمىغانىدى)
قاچيب كتيب ايردى	(قېچىپ كەتكەنىدى)
ياوق باريب ايردى	(يېقىن بارغانىدى)
شكارغه چيقيب ايردى	(شىكارغا چىققانىدى)

* بحرالنجات [bährun — näjat]: «پەرھاد - شىرىن» داستانىنىڭ باش قەھرىمانى پەرھاد تەرىپىدىن شىرىن ئۈچۈن قېزىلغان كۆلنىڭ نامى (ئەسلىي مەنىسى قۇتۇلۇش دەريا-سى، نىجادلىق كۆلى)

* بحرالحيات [bährul — häyat]: «پەرھاد ـ شىرىن» داستانىنىڭ باش قەھرىمانى پەرھاد تەرىپىدىن شىرىن ئۈچۈن قېزىلغان ئېرىقنىڭ نامى (ئەسلىي مەنىسى ھاياتلىق دەريا-سى، تىرىكلىك سۈيى)

* واللەاعلم بالصواب [wällahu ä'läm bissäwab] تەڭرى توغرىسىنى بىلگۈچىدۇر. «واللەاعلم» ـ تەڭرى بىلگۈچىدۇر.

* خىسروپەرويز [xusräw pärwiz]: ئەلىشىر نەۋائىنىڭ «خەمسە»سى ئىچىدىكى «پەرھاد ـ شىرىن» داستانىنىڭ مۇھىم پېرسوناژلىرىدىن بىرى؛ پەرھادنىڭ رەقىبى.

11. «دىۋانى زۇھۇرى»دىن پارچە

«دىۋانى زۇھۇرى» 1830 ـ يىللارنىڭ باشلىرىدىن 1850 ـ يىللارنىڭ باشلىرىغىچە قەشقەردە ھاكىم بەگنىڭ مەنسىپىدە بولغان مەرىپەتپەرۋەر شائىر — يۈسۈپ زۇھۇرىدىن (ئەدەبىي تەخەللۇسى زۇھۇرى)نىڭ شېئىرىي يالدامىسىدۇر. دىۋاندىكى 1530 مىسرادىن ئارتۇق غەزەل ئۆزىنىڭ بەدىئىي ساپاسى ئارقىلىق يۈسۈپ زۇھۇرىدىنىنىڭ شائىر زۇھۇرى سالاھىيىتى بىلەن XIX ئەسىر ئۇيغۇر ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىش دەۋرىنى ئېچىشتا ئا. نىزارى، زىيائى، غەربىي، سەبۇرىلار قاتارىدا زور رول ئوينىغان يېتۈك شائىر ئىكەنلىكىنى دەلىللەيدۇ.

«دىۋانى زۇھۇرى» دىكى غەزەللەرنىڭ كۆپچىلىكى ئىشق ـ مۇھەببەت تېمىسىغا بېغىشلانغان. بىز زۇھۇرى غەزەللىرىنى ئوقۇغىنىمىزدا، ئۇنىڭ كۆپچىلىك غەزەللىرى يارنىڭ گۈزەل سىماسىنى سۈرەتلەش، سۆيگۈ ۋە ۋىسال ئازرۇسى، جۇدالىق قايغۇسى، ۋاپاسىزلىققا نىسبەتەن قېيداش، رەنجىش ۋە تاپا ـ تەنىلەر، ئۇمىد بىلەن ئۇمىدسىزلىك گىرەلىشىپ كەتكەن مۇرەككەپ تۇيغۇلار، بىھۇدە ئۆتكەن ئۆمۈرگە ئېچىنىش، ئەجەل ئەندىشىسى، توۋا- ئىستىغپار قاتارلىق مەزمۇنلار ئەكس ئەتتۈرۈلگەن لىرىك شېئىرلاردىن ئىبارەت ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز.

زۇھۇرى ئۆز غەزەللىرىدە سۆيگۈ ئوبېيېكتىنىڭ خىيالىلاشتۇرۇلغان، رومانتىك تۇستىكى سەنئەت شەكلى بولغان «يار»نىڭ سىمۋوللۇق ئوبرازىنى يارىتىش ئارقىلىق، ئۆزىنىڭ دۇنيا ۋە ھايات توغرىسىدىكى قاراشلىرى، ئارزۇ ـ ئارمانلىرى ۋە تۇرمۇش بىلەن بولغان رېئال مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى يەكۈنلىرىنى، بەزىدە بولسا ئاللاغا بولغان ئېزگۈ ئېتىقادىنى ئۇستەلىق بىلەن ئىپادە قىلىپ بەرگەن.①

① «دىۋانى زۇھۇرى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى. 1995 ـ يىل نەشرى).

تېكست (1)

می منی قیلدی خمار مبتلالیق دین خلاص
کیفی بیخود ایلا کاج هم خود نمالیقدین خلاص

حمد لله قاجتی مندین مست کور کاج زهد ایلی
بولماسا ایردیم جهد ایتیب کوب آشنالیقدین خلاص

تا که مسجد ترک ایتیب میخانه ساری بار غالی
شکر کیم تافتیم ریای پارسالیقدین خلاص

دیر پری ایلکیدین تار تماس کشی کیم جرعه‌ء
اولماغای اوزلوک بیله فقر فنالیقدین خلاص

ساقیا بر مژده قالدیم وه خمار هجرارا
قیلغاسینی بر جرعه برله بو آرالیقدین خلاص

مظهری کر دیرارا توتساق ایکولان بر هوا
بولغاییز نفس هوا روی ریالیقدین خلاص

میر نوای برله جامی دین ظهوری توت امید
قیلغوسی بر جام بیله بی نوالیقدین خلاص

عشق منی ایلادی ننگ حیادین خلاص
تلبه‌ء ایتیب خلق آرا تلبه گدادین خلاص

عشق آرا خام دور اتسه کشی نام ننگ
کیم تیلاسا هجرارا رنج عنادین خلاص

عاشیق ایسانک کوب چکیل جفا توت کوز جفا
کرچه قرا کوزلو کونک بولسه وفادین خلاص

عشق کیبی رنگ دور رنگ بزیر اولماغیل
فقر لباسینی کی اق قرادین خلاص

عشق مریضیغه کر قیل فلاطون علاج
مینک دابری بولماغای اسرو دوادین خلاص

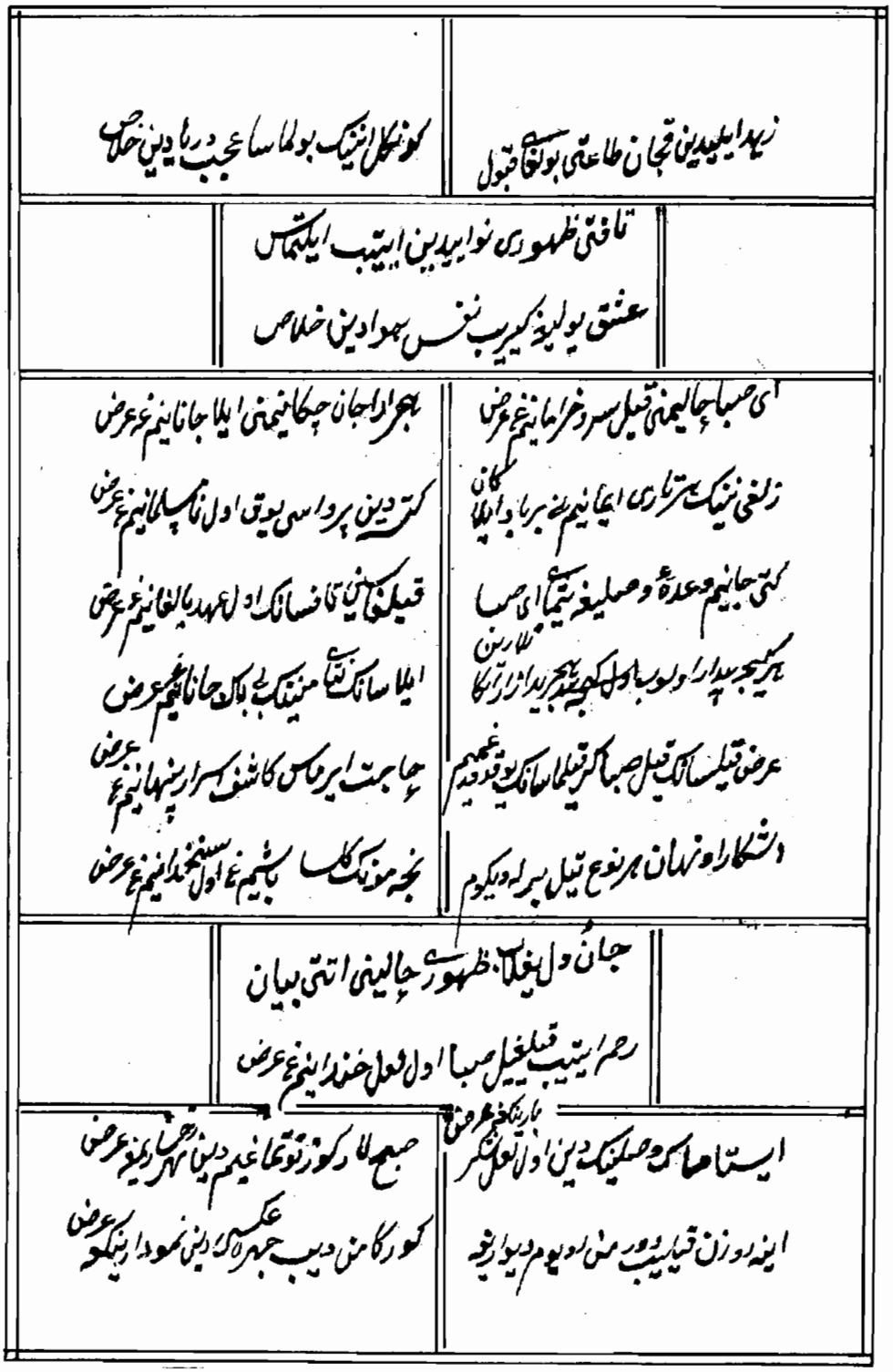

زهد ایلیدین قچان طاعتی بولغای قبول
کونکل اننیک بولماسا عجب دریادین خلاص

تا فتی ظهوری نوایدین ایتیب ایلتماس
عشق یولیغه کیریب نفس هوادین خلاص

ای صبا حالیمنی قیل سرو خرامانیم غ عرض
هجر ارا جان چکانیمنی ایلا جانانیم غ عرض

زلفی نینک هر تاری ایمانیم نی برباد ایلاکان
کتدین پرواسی یوق اول نامسلمانیم غ عرض

کتی جانیم وعدهٔ وصلیغه یتمای ای صبا
قیلغاسین تا فسانک اول عهد یالغانیم غ عرض

هر کیجه بیدار اولوب اول کیجه بیدار ازار تکا
ایلا سانک نتای منینک بی باک جانانیم غ عرض

عرض قیلسانک قیل صبا کر قیلماسانک یوقدر غمیم
حاجت ایرماس کاشف اسرار پنهانیم غ عرض

آشکارا و نهان هر نوع تیل بیرله دیکوم
نجه مونک کلسا باشیم غ اول سخندانیم غ عرض

جان و دل یغلاب ظهوری حالینی اتتی بیان
رحم ایتیب قیلغیل صبا اول لعل خندانیم غ عرض

ایستاماسک وصلینک دین اول لعل شکر بارینکغه عرض
صبح لار کوز توتماغیم دین نهر رخسارینغه عرض

اینه روزن قیلیب دور من رویوم دیوارینغه
کورکامن دیب جهره عکسی دین نمودارینکغه عرض

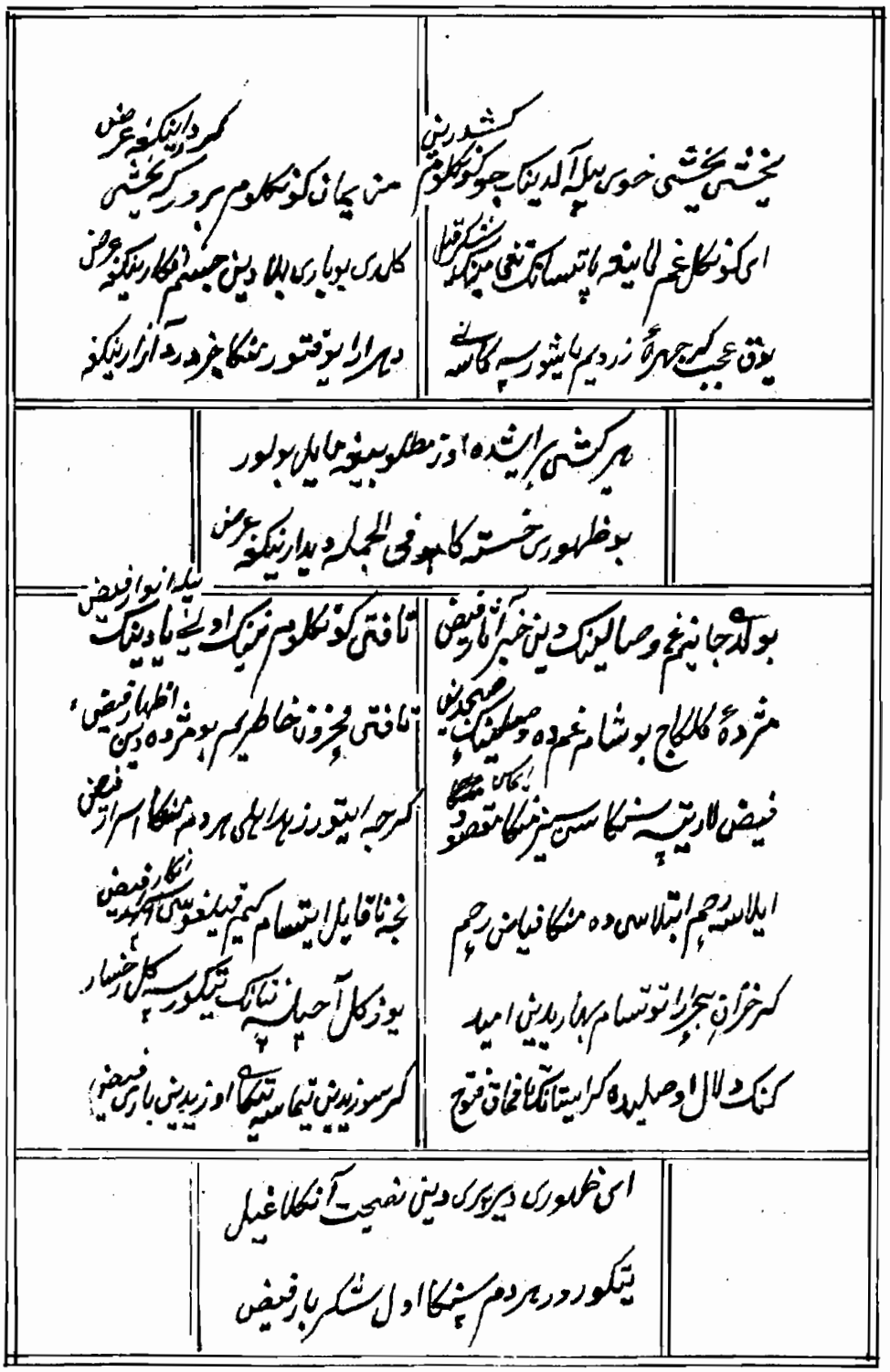

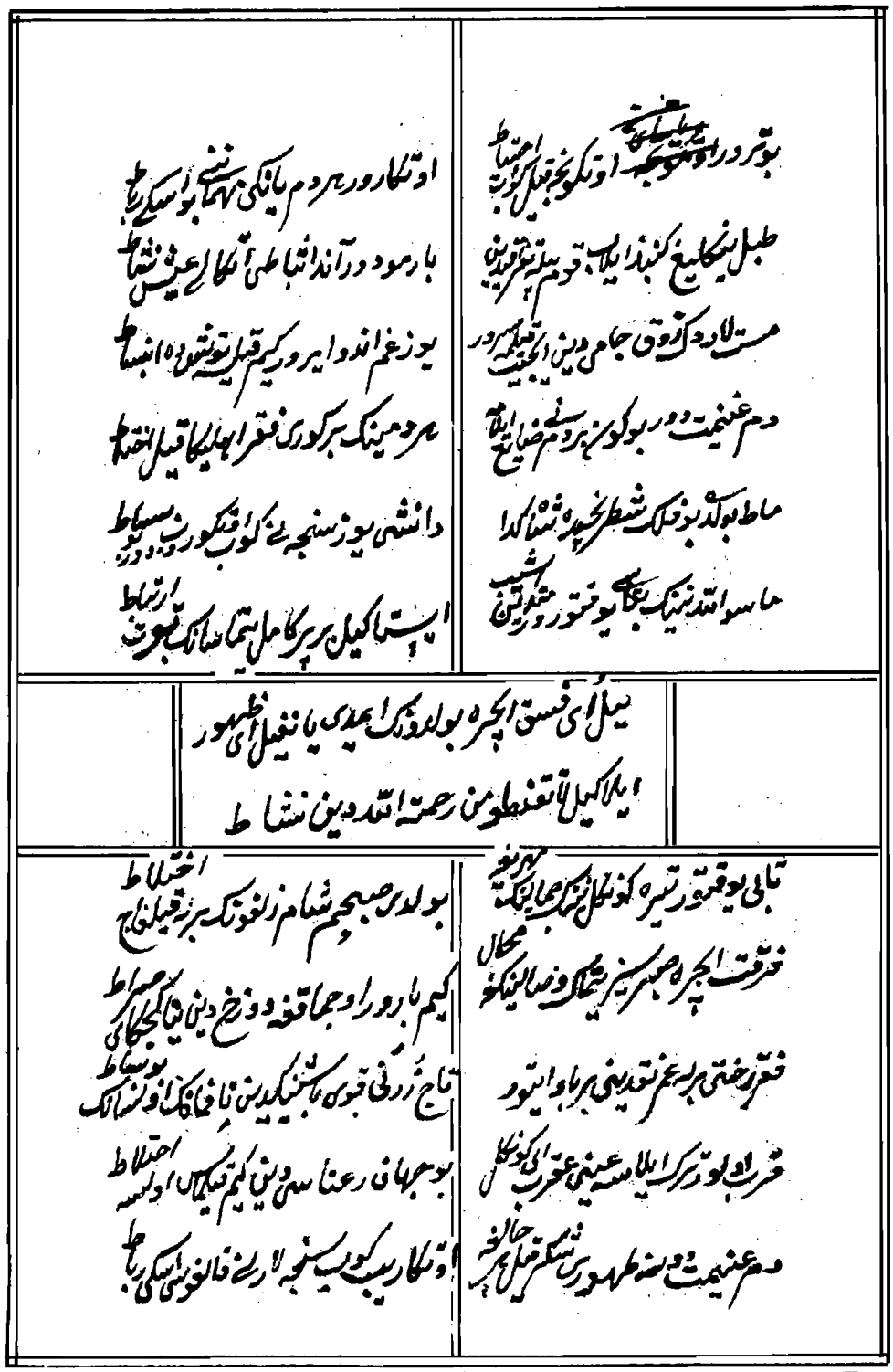

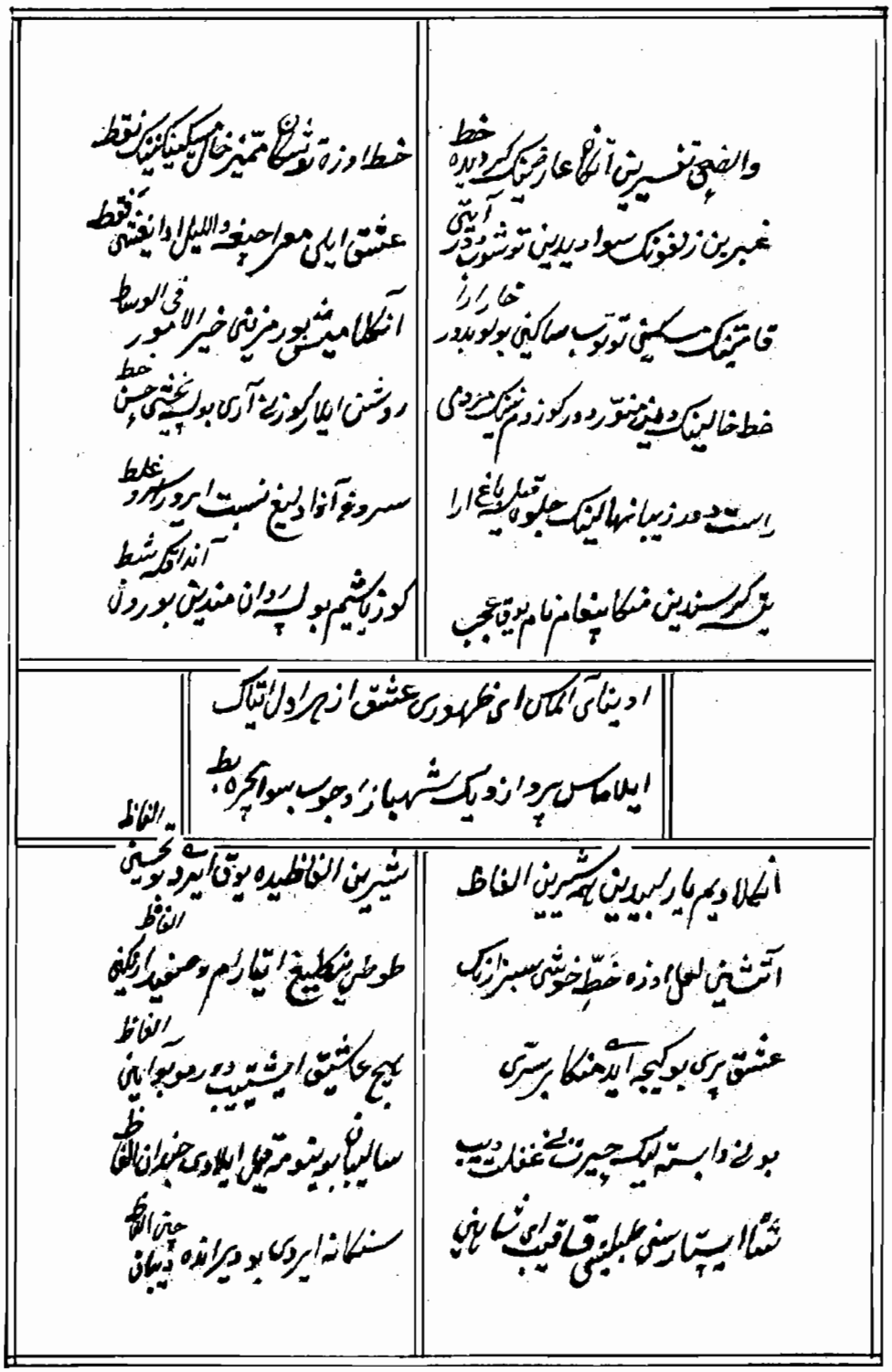

ایلادینک غم تیر بارانی بیله کوکسوم شکاف
رحم ایتیب کوکسوم شکافی اوتونکو ایلاسانک نتی غلاف

جست جابک اندا ایرور ایکی کوزونک
کوز یوموب آجقونجه ایلار ظاهر اول ایکی مصاف

کوز یاشیم دور رودینکلیغ ظاهر اولماسن نیدین
تو شما کایموسوغه یوز عکسی قچان کیم بولسه صاف

تاغ ایکیلیسوق عجب دردیم یوکیدین کرمنک
کور ایکیلکانینک نجوک دور عشقینک آیتیدا قاف

عاشق اولدوم دیب کیرور اوتغه ایتیب بارجه
کورمامیش عشق اوتینی توتمیش کرک آنی معاف

کیم که عاشق اولسه دوزخ اوتیدین نی باک بار
عشق اوتی نابود ایتار دوزخ اوتی یوقدور خلاف

ای ظهوری کچماینی جاندین دم اورمه عشقیدین
ورنه دم اورسانک ریایی زهد ایکیدک بارجه لاف

کچتی عمروم فسق برله نامسلمانلیقدا حیف
اوتتی ضایع وقت غفلت برکه نادانلیغ دا حیف

اکثر عمروم اوتوب نفس هوا و حرص ایله
قالغانی حرف اولدی اندوه پشیمانلیقدا حیف

نقیمه تا رتیب شمالی ریاضت برماینی
اوتکاریب من دشمنی کلینی آسانلیغ دا حیف

حیف دور کیم بو جهان لذاتیدین اوزمای کونکل
کتسه جانیم نی خبر بو نوع حیرانلیقدا حیف

هر سری قویدوم یوزومنی کوزومنی کونکلومنی حیف
وه عزیز عمروم اوتوبدور بو پریشانلیقدا حیف

سۆزلۈك

خودنمالیق	[xudnämaliq]	ماختانچاقلىق
ریای پارسالیق	[riyayi parsaliq]	يالغان تەقۋادارلىق
دیرپری	[däyrpiri]	مەيپۇرۇش، مەي ساتقۇچى
جرعهٔ	[jur'äi]	بىر يۇتۇم
مژده	[muzhdä]	خەۋەر، خۇش خەۋەر
مظهری	[mäz'häri]	«ئىزاھ» قا قاراڭ.
دیر	[däyr]	ئەسلىي: بۇتخانا؛ كۆچمە: مەيخانا
نفس هوا	[näfsiḥäwa]	نەپسانىيەتچىلىك
روی ریا	[roy—i riya]	ئىككى يۈزلىمە: روی ریالیق - ئىككى يۈزلىمىلىك
ننک	[näng]	ئار، ئۇيات، نومۇس
تلبەراتمک ~ تلبەراتماک	[tälbärätmäk]	تەلۈلىككە سالماق، تەلۈە ھالەتكە كىرگۈزمەك
نام ننک	[mamu näng]	ئار، ئۇيات، نومۇس
هجر	[häjr]	ئايرىلىق، جۇدالىق
عنا	[ʼäna]	مۇشەققەت، قىينىچلىق؛ ئازاب، ئوقۇبەت
پزیر	[päzir]	سۆزلەرگە قوشۇلۇپ «قوبۇل قىلغۇچى» مەنىسىدە كېلىدۇ: رنک پزیر - رەڭگە ئىنتىلمەك، رەڭگە ئامراق بولماق
فلاطون	[flatun]	«ئىزاھ» قا قاراڭ.
اسرو	[äsru]	ناھايىتى كۆپ، ئارتۇق، تالاي، غايەت
ذهد ~ زهد	[zuhd]	دۇنيادىن ۋاز كېچىپ تائەت - ئىبادەت بىلەن مەشغۇل بولغانلار
عجب	[ʼujb]	مەنمەنلىك، شەخسىيەتچىلىك، شۆھرەتچەرەسلىك
سروخرامان	[särwi xiraman]	گۈزەل يۈرۈشلۈك (نازىنىن)، سۆيگىنى
بی‌باک ~ بیباک	[bibak]	قورقماس، ھېيىقماس، تارتىنمايدىغان، بەڭۈاش
کاشف	[kashif]	كەشپ قىلغۇچى، ئاچقۇچى

سخندان	[suxändan]	سۆز ئۇستىسى، چىرايلىق سۆزلىگۈچى، ناتىق
لعل	[lä'l]	قىزىل رەڭلىك تاش، قىپقىزىل لەۋ: لعل خندان ـ كۈلۈپ تۇرغان لەۋ
شكربار	[shäkär bar]	شەكەر ياغدۇرغۇچى؛ شېرىن سۆزلۈك: لعل شكر بار ـ شەكەر ياغدۇرغۇچى قىپقىزىل لەۋ
روزن	[räwzän]	تۆڭلۈك، دېرىزە
نمودار	[nämudar]	كۆرۈنىدىغان، كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان
كردار	[kirdar]	ئىش، رەۋىش، كۆرۈنۈش، قىلىق
افكار	[äfgar]	يارىلانغان، جاراھەتلەنگەن، مەجرۇھ
مطلوب	[mätlub]	تەلەپ قىلىنغان، ئارزۇ قىلىنغان، ئىزدەلگەن نەرسە
فى الجمله	[filjumlä]	مەسىلەن، مىسال ئۈچۈن؛ ئازغىنە؛ بىرلا قېتىم
فى المثل	[filmäsäl]	«فى الجمله»گە قارالسۇن.
اثار	[asar]	ئەسەرلەر، نىشانلەر، بەلگىلەر
فيض	[fäyz]	بەرىكەت؛ مولچىلىق؛ ئىنئام ـ ئېھسان؛ بەھرە
محزون	[mähzun]	غەملىك، قايغۇلۇق، خاپا
ابتلا	[ibtila]	موپتىلالىق، گىرىپتار بولۇش
فياض	[fäyyaz]	پەيزى بەرگۈچى؛ لۇتف ۋە كەرەم قىلغۇچى
كنک	[gung]	ئاڭلىماس، قۇلىقى گاس
لال	[lal]	تىلى تۇتۇلۇش
فتوح	[futuh]	قولغا كىرگۈزۈش؛ غەلىبە
رباط	[räbat]	كارۋان ساراي، قونالغۇ، مۇساپىرخانا؛ بېكەت: اسكى رباط — دۇنيا
طبل	[täbl]	كاتتا ناغرا، دۇمباق
ثباط～ثبات	[säbat]	تۇرغۇنلۇق، بەرقارارلىق، مەھكەملىك
عيش نشاط	['äyshu näshat]	شاد ـ خۇراملىق؛ راھەت ـ پاراغەت
سرور	[surur]	شادلىق، خۇرسەنلىك، سۆيۈنچ
اندوه	[änduh]	غەم، قايغۇ
انبساط	[inbisat]	شادلىق، خۇرسەنلىك
اختلاط	[ixtilat]	ئارىلىشىش، باردى ـ كەلدى قىلىش

كورى فقر	[kurifäqir]	نامرات، يوقسۇل
سنجه	[sänjä]	بىلگۇچى، بىلەرمەن، ئوقۇموشلۇق
ماسوالله	[masiwällah]	خۇدادىن باشقا
ارتباط	[irtibat]	باغلىنىش، ئۇلىنىش، بىر ـ بىرىگە باغلاش
فسق	[fisq]	گۇناھ
لاتقنطو	[latäqnätu]	«ئىزاھ» قا قارالسۇن.
صراط	[sirat]	كۆۋرۈك؛ يول؛ دوزاخنىڭ ئۈستىدىن جەننەتكە ئۆتىدىغان ئىنچىكە كۆۋرۈك
فقررختى	[fäqr räxti]	«ئىزاھ» قا قارالسۇن.
قرب	[qurb]	«ئىزاھ» قا قارالسۇن.
والضحى	[wäzzuha]	«ئىزاھ» قا قارالسۇن.
كرد	[gird]	ئەتراپ، ئايلانما؛ يۇمىلاق
مميز	[mumäyyiz]	ئاجراتقۇچى، ئايرىغۇچى
مشک	[mushk]	قارا رەڭلىك، خۇش بۇي نەرسە
نقط	[nuqät]	نۇقتا، چېكىت
عنبرين	[ʻänbärin]	خۇش بۇي؛ قارا تۈسلۈك
سواد	[säwad]	(1) قارىلىق، قاراتۇس؛ (2) قاراڭغۇ، قاراڭغۇلۇق
معراج	[miʻraj]	يۇقىرىغا (كۆككە) كۆتۈرۈلۈش؛ «ئىزاھ» قا قارالسۇن.
والليل	[wälläyl]	«ئىزاھ» قا قارالسۇن.
مسكن	[mäskän]	تۇرارجاي، ماكان، ئورۇن؛ ئۆي
رمز	[rämz]	ئىما، ئىشارەت
خيرالامورفىالوسط	[xäyrul—umuri filwäsät]	ھەر ئىشنىڭ ئوتتۇراھال ئۆتكىنى ياخشى؛ «ئىزاھ» قا قارالسۇن.
خط	[xät]	(1) سىزىق، ئىز، زىناق؛ (2) يېزىق، خەت؛ (3) بۇرۇت، يېڭىدىن خەت تارتقان بۇرۇت
مردم	[märdum]	(1) ئادەملەر، كىشىلەر؛ (2) قاردۇچۇق
پيغام نام	[päygham—i nam]	خەتنىڭ (نامنىڭ) خەۋىرى
شط	[shät]	دەريا
ازهر～اظهر	[äz'här]	ئوچۇق، پارلاق، كۆرۈنەرلىك
شهباز	[shähbaz]	لاچىن
بط	[bät]	ئۆردەك

وصف	[wäsf]	تەرىپلەش، ماختاش
ايين	[ayin]	تەرز، تەرتىپ؛ ئوخشاش
شاهين	[shahin]	ئوۋ قۇشى، قارچىغا
شكاف	[shikaf]	تۆشۈك، ھۆتمە تۆشۈك
جست جابک	[chustu chabuk]	چاققان، ئەپچىل
قادر	[qadir]	قۇدرەتلىك، كۈچلۈك؛ ئۆتكۈر
مصاف	[mäsaf]	جەڭ مەيدانى، ئەسكەر سەپى
رود	[rod]	ئېرىق، دەريا
قاف	[qaf]	«ئىزاھ» قا قاراڭ.
معاف	[muáf~mää́f]	ئەپۇ قىلىنغان، گۇناھى كەچۈرۈلگەن: معاف قيلماق - ئەپۇ قىلماق
نى باک	[nebak]	نېمە قورقۇش
بى باک	[bebak]	قورقۇمسىز، ھېچنېمىدىن قورقمايدىغان
حيف	[häyf]	ئىسىت، ئەپسۇس
نفسيمه	[näfsimä]	«ئىزاھ» قا قاراڭ.
لذات	[läzzat]	لەززەتلەر

ئىزاھ:

(1) مظهرى [mäz'härі]: زۇھۇرى بىلەن زامانداش ۋە يېقىن دوست بولۇپ ئۆتكەن مەزھەرىددىن (مەزھەرۇددىن) نامىلىق ئۇيغۇر شائىرى (مظهر [mäz'här] — چىقىش، پەيدا بولۇش، كۆرۈنۈش، پەيدا بولۇش ئورنى).

(2) فلاطون ~ افلاطون [filatun ~ äflatun]: مىلادىدىن بۇرۇنقى مەشھۇر يۇنان پەيلاسوپى (پىلاتون).

(3) ***ايلاكيل لاتقنطو من رحمته‌لله‌دين نشاط***

(... «تەڭرىنىڭ رەھمىتىدىن ئۈمىدىڭلارنى ئۈزمەڭلار» دېگەن ئايەتتىن شادلان / خۇشالىق تاپ).

(4) ***فقررختى برله‌غم تورينى برباد ايتور***
تاج زرنى قوى باشينكدين تافماق اولسانک بوبساط

(پېقىرلىق مېلى بىلەن غەم بايلىقىنى بەرباد قىل، بىساتقا / يەنى روھىي بايلىققا / ئېرىشمەكچى بولساڭ، بېشىڭدىن ئالتۇن تاجنى ئېلىۋەت)

(5) ***قرب اولور ترک ايلاسه عينى عقرب اى كونكل***
بوجهان رعناسى دين كيم قيلماس اولسه احتلاط

(ئەي كۆڭۈل، كىمكى بۇ جاھان رەنالىرىدىن / گۈزەللىرىدىن / ئۆزىنى تارتمىسا، خۇددى «عقرب» [äqräb] - چايان دېگەن سۆزدىكى «ع» [äyn]نى ئېلىۋەتسە، «قرب» [qurb]— دوست، يېقىن دوست دېگەن سۆزگە ئۆزگىرىپ قالغاندەك ئىش بولىدۇ.)

* بۇ مىسرالاردا ئاپتور ھەرپ ئويۇنى ئىشلەتكەن. ئۇ ئەرەب ئېلىپبەسى بويىچە

«عقرب» - چايان دېگەن سۆزدىكى «ع»نى ئېلىۋەتسە، «قرب» - دوست بولۇپ قالىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ، ئېھتىيات قىلمىسالىق دۇشمەننى دوست دەپ تونۇپ قالىسەن دېگەن مەنىنى بىلدۇرمەكچى.

(6) والضحى - چاشگاھ ۋاقتى بىلەن قەسەمكى:

والضحى تفسرين اتكان عارضينک کردیده خط
خط اوزه توشکان ممیز خال مشکینک نینک نقط

(يۇمىلاق يۈزۈڭدىكى خەتلەر «ۋەززۇھا» / چاشگاھ ۋاقتى بىلەن قەسەمكى / ئايىتىنىڭ تەپسىرىدۇر؛ ئايرىلىپ تۇرغان ئىپارەڭ قارا خالىڭ ئاشۇ خەت ئۇستىگە چۈشكەن چېكىت-تۇر.)

(7) معراج — مىئراج كېچىسى «لەيلەئى مىئراج» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ھىجرىيە كالېندا-رى بويىچە رەجەپ ئېيىنىڭ يىگىرمە يەتتىنچى كېچىسى. مۇشۇ كېچىدە مۇھەممەد پەيغەمبەر مىئراجغا چىققان دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

(8) والليل ازايغشى - قاراڭغۇلۇقى ئەلەمنى قاپلىغان كېچە بىلەن قەسەمكى («قۇرئان كەرىم» 92 - سۈرە 1 - ئايەت):

عنبرين زلفونک سوادیدین توشوبدور ایتی
عشق ایلی معراجیغه والليل ازا یغشی فقط

(ئاشىقلارنىڭ مىئراجغا چىقىشى ئۈچۈن، ئەنبەر پۇرايدىغان قارا چاچلىرىڭدىن «ۋەل-لەيل ئىزا يەغشا» / قاراڭغۇلۇقى ئەلەمنى قاپلىغان كېچە بىلەن قەسەمكى / دېگەن ئايەت نازىل بولۇپتۇ.)

(9) ***قامتینک مسکن توتوب ساکین بولوبدور خارارا***
انکلامیش بو رمزینی خیرالامور فی‌الوسط

(قامىتىڭ تىكەنلەر ئارا ماكان تۇتۇپ ئورۇنلىشىپتۇ، بۇ ئىشارەتتىن «ھەر ئىشنىڭ ئوتتۇراھال ئۆتكىنى ياخشى» دېگەنلىك مەلۇم بولىدۇ.)

(10) ***کورایکیلکان نینک نجوک دور عشقنینک استیدا قاق***

(... ئېگىلىشىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى «ئىشق» دېگەن سۆزدىكى «ق»نىڭ شەكلىدىن كۆرۈۋالغىن.)

(11) ***نفسیمه تارتیب شمالی ریاضت برمایین***
اوتکاریب من دوشمنی کلینی اسانلیغ داحیق

(نەپسىمگە بېرىلىپ، رىيازەت شامىلىنى توسماي، بارچە دۇشمەنلىكلەرگە ئاسانلا يول قويۇۋېتىپتىمەن، ئىسىت!)

تېکست . (2)

سیر ایتیب اول قورو قنی ایلادیم نفسیم نی سیر
حسرتا یاویلتا قالدیم بو هر مانلیقدا حیف

بار کشت ایلاب ظهوری توت نوایدین امید
اوتکاریب سن دل بدل عمرونکنی بهتانلیقدا حیف

سنکا مقصد ایچره جوکان بولسه میدان اوینا ماق
قیش کونی نافمای حنا ایلکینکنی رنککینی اوینا ماق

حینی قیلیب زلفونکنی رخسارینکنی پنهان ایلادینک
حینی ایلی ینکلیغ مو دور بو رسم قیلغان اوینا ماق

قان یاشیم توتنی کوزوم نینک مردمی نینک نورینی
اوینا غیل بی باک مندین بولسه پنهان اوینا ماق

اوینای اوینای نمه کون دینیم فی تاراج ایلادینک
بو یولو بدور موسنکا ای نامسلمان اوینا ماق

بولدی چون اندوه محنت اوتیغه کوکسوم هدف
اقتاریب آل نجه لازیم بولسه پیکان اوینا ماق

وعده وصل ایلادینک اوینا ب ظهوریغه نجه
مونجه مو یالغان بولور ای عهد یالغان اوینا ماق

منی هجر ابتلاسیغه سزا قیلدی فراق
کویدوروب هم روزکاریم نی قرا قیلدی فراق

وصل ارا بر عیش عشرت ایلاماک قیلسام هوس
هجر درد محنتیغه مبتلا قیلدی فراق

جان کونکلوم یغلا شور ایتیب بری بریکا حال
خسته جسمیم نی منینک ماتم سرا قیلدی فراق

انسزین یوز قتله قویدی جسیمه داغ اورزه داغ
وه منکا بو صعب حالتنی روا قیلدی فراق

بر قدم قویماق خیال اتسام انکا ایتاب وصال
اینتها سیز جور دورکیم ابتدا قیلدی فراق

وصل نوشیدین ایتیب دور اوزکه لارنی مهر مند
هجر نشیدین منی بس خوا قیلدی فراق

یار سیز هر کونده اولماکدور ظهوری جانیغه
نه خوش اولکیم بر اولوم برله دوا قیلدی فراق

سنکا مقصد منکا عشقینکدا زار مبتلا قیلماق
منکا هم آرضو جان جهانیم نی فدا قیلماق

کیجه کوندوز تیلارمن بر کوروب یادینکدا اولماکنی
نه لازیم غیر دکرینکنی منکا شام صبا قیلماق

یوروب عالمنی کزدیم تا فدا دیم وه دلستادیم نی
کونکل نینک ناله سی بو دور تا فیب یار التجا قیلماق

عجب مشکل دور بو یوز قرا عرضینی بیان اتماک
سنکا اسان دور دریوز حاجتیم بولسه روا

زهی دریای عفوینک آقیتور یوز مینک کنه لارنی
انی پیلکاج منکا ایش بولدی هر دم یوز قرا

میسر بولسه کر مخفی سنینک یادینکدا بولماق لیغ
کرکماس دم اوروب عشاق طرز یدا نوا قیلماق

الهی بو ظهورینی یراق توت زهد تقویدین
کشی کیم زهد ایتار آندین یراق بولماس ریا قیلماق

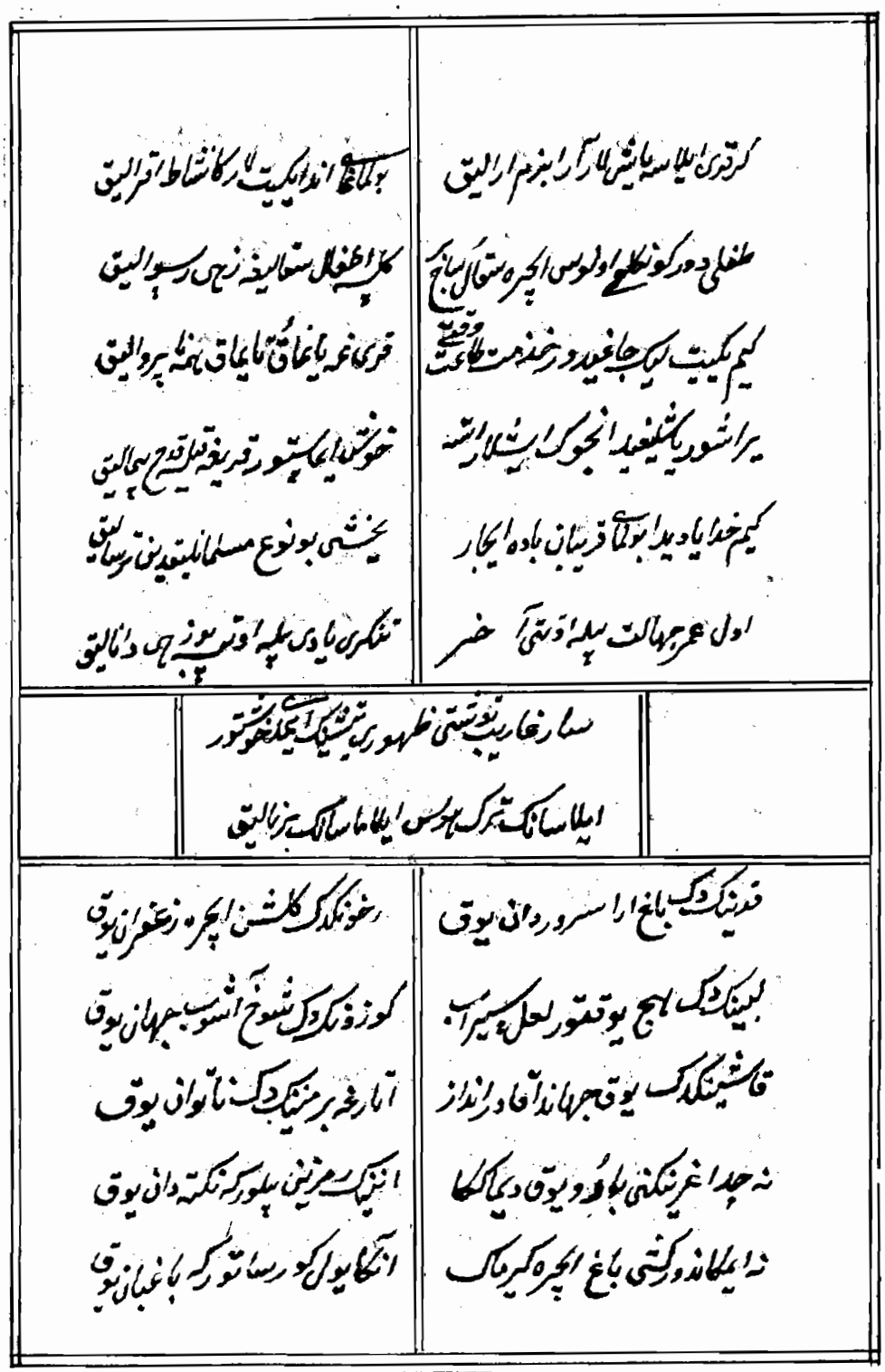

کر قری ایلاسه یاشیلار آرا بزم ارالیق
بولماغی اندا ایکیت لار کا نشاط اقرالیق

طفلی دور کونکلی اولوس ایچره سقال ساچ
کلسه اطفال سقالیغه زهی رسوالیق

کیم یکیت لیک جاغیدور خدمت طاعت وقتی
قری غمه یانماق تایماق همه نا پروالیق

یراشور یاشلیغیدا انجوک ایشلار اتسه
خوش ایماستور قریغه قیلسه قدح پیمالیق

کیم خدایا دیدا بولمای قریبان باده ایچار
بخشی بو نوع مسلمانلیقدین ترسالیق

اول عمر جهالت بیله اوتتی آخر
تنکری یادی بیله اوتسه بو زهی دانالیق

سار غاریب نوشتی ظهوری تیشینک ایچدی خوشتور
ایلاسانک ترک هوس ایلاماسانک برنالیق

قدینک دک باغ ارا سرو روان یوق
رخونکدک گلشن ایچره زعفران یوق

لبینک دک هیچ یوقتور لعل سیراب
کوزونک دک شوخ آشوب جهان یوق

قاشینکدک یوق جهاندا قادر انداز
آتارغه برمینک دک ناتوان یوق

نه چدا غرینکنی بارو یوق دیماککا
انینک رمزینی بیلور که نکته دان یوق

نه ایمکاندور کشی باغ ایچره کیرماک
انکا یول کورساتور که باغبان یوق

منینک سایر اماغیم کلرخ اوچوندور
قیلور مو ناله بلبل گلستان یوق

همه بخشی خوبونکنی حرف ایتور کا
جهان ایچره منینک ایتور که دک بریمان یوق

بولوب من خلق ایچیده انجه بدنام
منینک یانه رسوای زمان یوق

الهی کونکلیدورکیم بس پریشان
منکا ای رحم قیل بر دلستان یوق

قاشیمدا تا منینک لیلی کبی بر گلعذاریم یوق
انینک هجریدا مجنوندک اشیم جز آه یاریم یوق

خزان هجر آرا ساز غار میشام یغراغدک ده کیم
نه ینکلیغ غنچه دک خندان بولورمن نوبهاریم یوق

یورورمن گلرخوم شوخیدا بلبل دک ایتیب فریاد
عجب بیچاره لیک دورکیم منینک بر لاله زاریم یوق

نجه کیم جور چکتیم کورمادیم یاریمدا بر انصاف
نجوک ایلا انینک سیز لحظه صبر قراریم یوق

بولک لار تارفه یوز منینک یار دهیر یاریمجه بکار
فغانکیم یار سیز دورمن تمام عمر یاریم یوق

کشیکیم یار وصلیدین منکا بر مژده بر سه
ساچارغه باشیدین یاتیدین بولک لایق نثاریم یوق

الیب سینغان سنغال ایلکیمکا و میخانه که کیرسام
منکا جم جامیدین ارتوقتور اندین منینک عاریم یوق

ترحم ایلا سانک حالیم کوروب ای ساقی گلرخ
منی مست ازل قیل سندین اوزکه غمکساریم یوق

منی مظهر کبی بر یولدا محکم ایلا سانک یا رب
ظهوری دک بو یولدا جان بریب هرگز نیاریم یوق

غنچه نیکلیغ آچیلور غه وقت نوروزی کرک
ساجقالی باده خزان مندک سیه روزی کرک

سن سیزین بولدی منینک یوز پاره کونکلوم هر طرف
جمع ایتور که پاره نی بر تیر دلدوزی کرک

کوب منینک دردیم علاجیم یوق مگر چه داغ دین
یا غقالی باغریم غه اوت آه جگر سوزی کرک

کیرماک ایستار من می ایچماک بر له عشرت خانه غه
بزکه کو مطرب بیله بر مجلس افروزی کرک

یوقدر روزگانی جهاندا موندین بولک عیش خوش
ایتر ایرسانک آنی آه درد ایله سوزی کرک

عشق دیسین پیر کامل دین آلور لار اهل درد
اورکانور کا انی هم بر دانش آموزی کرک

بخشی کوردونک یمان یول ایستاسانک کلکیل ظهور
هر طرفکا بارغالی مندک قیل اوزی کرک

قیا باقیب جان آلور کوزلاری قراغه باقینک
بو در حیات ابد لعل جانفزاغه باقینک

رخی زلفیدین ایستاب نشانه کوز توتسام
دیدی کواه آنکا تفسیر والضحی غه باقینک

بو ایکی کوزنی یوموب ایکی عالم ایشلار بدین
وصال آرا کوز اجیب نور مصطفی غه باقینک

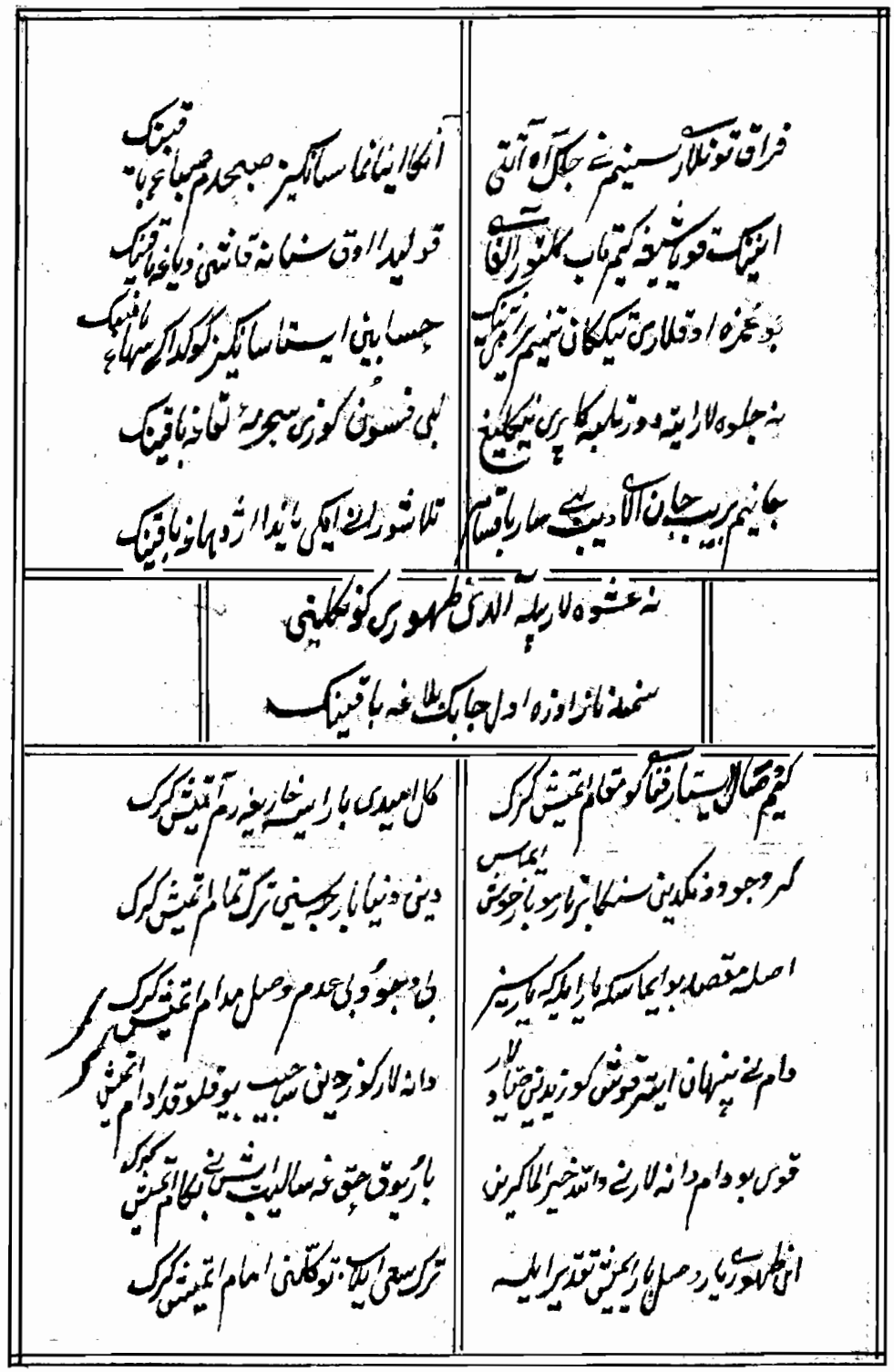

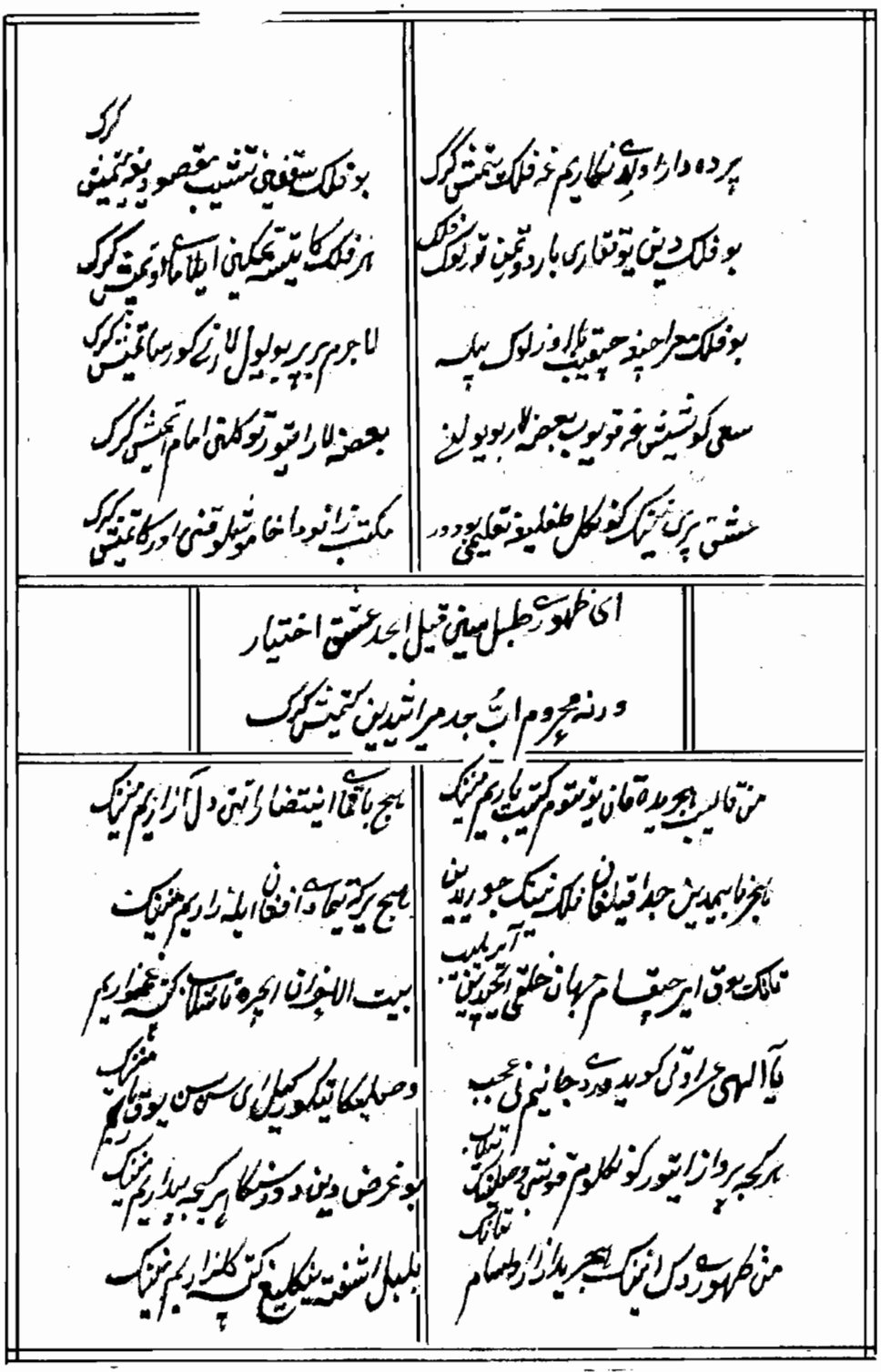

پرده دار اولدی نگاریم غه فلک یتمش کرک
بو فلک سقفین تشیب مقصودیغه یتمش کرک

بو فلک دین یوقاری بار دوتمن تورلوک فلک
هر فلک کاتیسه تمکین ایلاماغی اوتمش کرک

بو فلک معراجیغه چیقیب یا اوزلوک بیله
لاجرم بر پر بو یول لارنی کورساتمش کرک

سعی کوتیشیغه قویوب بعضه لار بو یولنی
بعضه لار ایتور توکلنی امام ایتمش کرک

عشق پری نینک کونکل طفلیغه تعلیمی بو دور
مکتب زانودا خاموشلوقنی اورکاتمش کرک

ای ظهوری طبل سینی قیل ابجد عشق اختیار
ورنه محروم ابجد میراثیدین کتمش کرک

من قالیب هجریده قان یوتوم کیتیب یاریم منینک
هیچ باقمای اینتضارا تین دل آزاریم منینک

هجر نابیمدین جدا قیلغان فلک نینک جوریدین
هیچ یرکه تیماسی افغان ایله زاریم منینک

تانک یوق ایرچیقام جهان خلقی ایچیدین آیریلیب
بیت الاحزان ایچره تاشلاب کتسه غمخواریم

یا الهی عراقی کویدوردی جانیم نی عجب
وصلیکا تیکو کیل ای سن سن یوق یاریم منینک

هر کیجه پرواز ایتور کونکلوم قوشی وصلینک تیلاب
بو غرض دین دوزسنکا هر کیجه بیداریم منینک

من ظهوری دک اینک هجریدا زار اوسام تانک
بلبل آشفته ینکلیغ کتسه کلزاریم منینک

سۆزلۈك

هرمان~حرمان	[hirman]	مەھرۇم، ئۈمىدسىز
بازگشت	[bazgäsht]	مۇراجىئەت؛ قايتىش
چين قيلماق	[chin qilmaq]	بۇدۇرە قىلماق؛ «ئىزاھ»قا قاراڭ.
هدف	[hädäf]	نىشان، نىشانغا ئېلىش جايى
ابتلا	[ibtila]	مۇپتىلالىق، بالاغا قېلىش، گىرىپتار بولۇش
سزا	[säza]	(1) جازا؛ (2) لايىق، مۇناسىپ، سازاۋەر: سزا قيلماق ـ جازالىماق؛ سازاۋەر قىلماق
ماتم سرا	[matäm sära]	ماتەم ئۆيى، قايغۇخانىسى
قتله~قاتلا	[qätlä~qatla]	مەرتەم، قەۋەت
صعب	[sä'b]	قىيىن، ئېغىر، مۇشەققەتلىك: صعب حالت — قىيىن ھالەت، مۇشەققەتلىك ھالەت
خواقيلماق	[xa qilmaq]	كەمستەمەك
دلستان	[dilistan]	كۆڭۈلنى ئۆزىگە ئەسىر قىلغۇچى، دىلبەر
زهى	[zihi]	ياخشى، پاك، گۈزەل؛ تەخسىمۇ
بزم ارا	[bäzm ara]	بەزمىنى، مەجلىسنى قىزىتقۇچى: بزم ارالیق — بەزمىنى جانلاندۇرۇش، بەزمىنى قىزىتىش؛ ئەيش ـ ئىشرەت
نشاط	[näshat]	شادلىنىش، خۇرسەنچىلىك: نشاط افزا ـ خۇرسەنلىك پەيدا قىلغۇچى، شادلاندۇرغۇچى
طفل	[tifl]	گۆدەك، ياش بالا؛ «ئىزاھ» قا قاراڭ.
اطفال	[ätfal]	«طفل»نىڭ كۆپلۈكى؛ گۆدەكلەر
قدح پيما	[qädäh päyma]	قەدەھ كۆتۈرۈپ يۈرۈش، مەي قۇيۇش
برنا	[bärna]	(1) ياش، گۈزەل، چىرايلىق؛ (2) يېگىت
رخ	[rux]	يۈز، چىراي، بەت
قادرانداز	[qadirändaz]	مەرگەن، ئوق ئېتىشقا، نىشانغا تەگكۈزۈشكە ماھىر
رمز	[rämz]	ئىما، ئىشارەت
كلرخ	[gulrux]	گۈل يۈزلۈك، گۈزەل، مېھر ئىسسىق

حرف	[härf]	(1) بەلگە، نىشان؛ (2) سۆز
غمكسار	[ghämgusar]	غەمخور، مېھرىبان
دلدوز	[dilduz]	دىلغا، كۆڭۈلگە ئازار بەرگۈچى، قىينىغۇچى (ئەسلى: كۆڭۈلنى تىككۈچى) : تىردلدوز ـ كۆڭۈلگە ئازار بەرگۈچى، قىينىغۇچى ئوق
كو	[ku]	بۇ يەردە؛ قەيەردە؛ يول، كوچا، كوي
مطرب	[mutrib]	سازەندە، چالغۇچى
مجلس افروز	[mäjlis äfruz]	بەزمىنى، سورۇننى نۇرلاندۇرغۇچى
اموز	[amuz]	سۆزلەرگە قوشۇلۇپ «ئۆگەنگۈچى، بىلگۈچى، بىلەرمەن» مەنىلىرىدە كېلىدۇ: دانش اموز ـ مۇئەللىم، بىلىم ئۆگەتكۈچى
قيل	[qil]	گەپ: قيل اوزى ـ گەپ ئىگىسى، گەپكە، دوق قىلىنىشقىلا لايىق
جانفزا~جانفزای	[janfiza~janfizay]	جاننى قۇۋەتلەندۇرگۈچى، جانغا راھەت بەرگۈچى، يېقىملىق
تفسيروالضحى	[täfsiri wäzzuha]	«ۋەززۇھا» ئايىتىنىڭ تەپسىرى
سنانه	[sinanä]	نەيزە ئۇچى؛ ئۆتكۇر نەيزە
سها	[suha]	ئەڭ يۇقىرىدىكى يۇلتۇزلار توپلىمى
فسون	[fusun]	ھىيلىگەر
مەلقا	[mähläqa]	ئاي سۇرەتلىك، گۈزەل
عشوه	[ʻishwä]	ناز ـ كەرەشمە، نازلىق، تاتلىق قىلىق
سمند	[sämänd]	يورغا، يورغا ئات
جابک	[chabuk]	تېز، چاققان
رم	[räm]	قورقۇش، ئۇركۇش، چۆچۈش
مدام	[mudam]	دائىملىق، ئەبەدىيلىك
واللەخيرالماكرين	[wällahu xäyril—makirin]	ئاللا ئەڭ ياخشى تەبىر بەرگۈچى
امام	[imam]	پېشۋا، يېتەكچى
سقفين	[säqfin]	گۇمبەز، گۇمبىزى
تمكين ايلاماک	[tämkin äylämäk]	تەمكىن بولماق، توختىماق
بااوزلوک	[ba özlük]	ئۆزلۇكتىن خالى، ئۆزىنى بېغىشلىغان، ئۆزىنى ئۇنۇتقان
لاجرم	[lajäräm]	چارىسىز، ئامالسىز
سعى كوشيش	[säʻyi koshish]	تىرىشىش، غەيرەت قىلىش
مكتب زانو	[mäktäb—i zanu]	مەكتەپتىكى چاغدىلا (زانو — تىزىق، تىزما، يېقىن)

اب جد~ابجد	[äbbujäd~äbjäd]	ئەبجەد ھېسابى، باشتىن باشلاش، ئېلىپبە
ھجرناب	[häjrnab]	ھىجران كەلتۈرگۈچى، ھىجرانلىققا سالغۇچى، ئايرىلىق ئازابىغا قويغۇچى (يار، مەشۇق)
ناب	[nab]	سۈزۈك، تىنىق، ساپ
بيت الاحزان	[bäytul—ähzan]	غەم ئۆي، غەمخانا
عسر	[ʻusr]	ئېغىر ئەھۋال، مۇشەققەتلىك، قىيىنچىلىق، ئازاب
اشفته	[ashuftä]	(1) پەرىشان؛ (2) بېرىلگەن، مەپتۇن، ئاشىق، شەيدا

ئىزاھ:

(1) ***جين قيليب زلفونكنى رخسارينكنى پنهان ايلادينك جين ايلى ينكليغ مودور بورسم قيلغان اويناماق***

(چېچىڭنى بۇدۇرە قىلىپ، چىرايىڭنى يوشۇرۇپسەن، بۇنداق ئويۇننى ئويىنىشىڭ ئۆزۈڭنى چىن ئېلىدىكىلەرگە ئوخشاتقىنىڭمۇ؟)

(2) ***طفلي دور كونكلى اولوس ايچره سقال ساج بير كلسه اطفال سقاليفه زهى رسواليق***

(گۆدەكلەر كۆڭلىدە جامائەت ئىچىدە ئولتۇرغانلارنىڭ چاچ ـ ساقىلى ئوخشاش دەپ قارايدۇ / يەنى چوڭ ـ كىچىك ھەممىنى ئوخشاش دەپ قارايدۇ / ناۋادا گۆدەكلەر چوڭلارنىڭ ساقىلىغا ئېسىلسا / چاقچاق قىلسا /، ئۇ ھالدا تولىمۇ رەسۋالىق يۈز بەرمەمدۇ؟)

12. «دىۋانى ئەرشى» دىن پارچە

«دىۋان» نىڭ ئاپتورى خوجا ياقۇپ بولۇپ، ئۇ تارىختا «خوجا جاھان» نامى بىلەن مەشھۇر. «ئەرشى» ئۇنىڭ ئەدەبىي تەخەللۇسىدۇر. تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، خوجا جاھان «قارا تاغلىقلار» گۇرۇھىغا مەنسۇپ خوجا شۇئەيبنىڭ نەۋرىسى، دانىيال خوجىنىڭ چوڭ ئوغلى بولۇپ، مىلادىيىنىڭ 1685 ـ يىلى تۇغۇلغان. 1730 ـ يىلدىن 1756 ـ يىلىغىچە ئالتە شەھەرنىڭ خانى بولغان. 1756 ـ يىلى «ئاق تاغلىقلار» گۇرۇھىغا مەنسۇپ مۇتەئەسسىپ كۇچلەرنىڭ ۋەكىلى بولغان بۇرھانىددىن خوجا تەرىپىدىن يەكەندە پۈتۈن ئەۋلادى بىلەن قوشۇلۇپ قەتل قىلىنغان.

خوجا جاھان ئەرشى يالغۇز دۆلەت ئەربابى بولۇش سۈپىتى بىلەنلا ئەمەس، بەلكى ئىستېدادلىق لىرىك شائىر بولۇش سۈپىتى بىلەنمۇ كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخىمىزدا سالماق-لىق ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇنىڭ قانچىلىك ئەسەر قالدۇرۇپ كەتكەنلىكى ھازىرچە مەلۇم ئەمەس. پەقەت «ئەرشى» تەخەللۇسىدىكى قولىيازما دىۋانى بىزگىچە يېتىپ كەلگەن.

ئەرشى ئىجادىيىتىدە مۇھەببەت تېمىسى ئاساسىي ئورۇندا تۇرسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆز نۆۋىتىدە رېئاللىست سۈپىتى بىلەنمۇ مەيدانغا چىقىپ، خەلقپەرۋەرلىك، ۋەتەنگە مۇھەببەت، تەرەققىيپەرۋەرلىكنى تەشەببۇس قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇ «ھىممەت ئەھلىنى تۇتقۇن قىلىپ، رەزىللەرنى ئازاد قىلغان ۋاپاسىز، تەتۇر زامان» دىن شىكايەت قىلىپ، ئەينى دەۋردىكى مەۋجۇت ئىجتىمائىي رېئاللىقنى چوڭقۇر ئەكس ئەتتۈرىدۇ.

ئەرشىنىڭ ياراتقان شېئىرلىرى مەزمۇنىنىڭ چوڭقۇرلۇقى، تەپەككۇرىنىڭ ئوبرازلىقلى-قى، تەسەۋۋۇر كۈچىنىڭ يۇقىرىلىقى، ھېسسىياتىنىڭ بايلىقى، تىلىنىڭ راۋانلىقى بىلەن ئالاھىدە خاراكتېرلىنىدۇ.

خوجا جاھان ئەرشى ئۇلۇغ سەنئەتكار ئەلىشىر نەۋائىنىڭ تراداتسىيىسىنى ئۆز ئىجادىيە-تىدە ئىزچىل جارى قىلىپ، نەۋائى مۇقامى بىلەن ناۋا چەككەن لىرىك شائىردۇر.①

① «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» (خۇڭگو قامۇس نەشرىياتى، 1997 ـ يىل نەشرى، 2 ـ توم)؛ «دىۋانى ئەرشى» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1995 ـ يىل نەشرى).

تپکست (1)

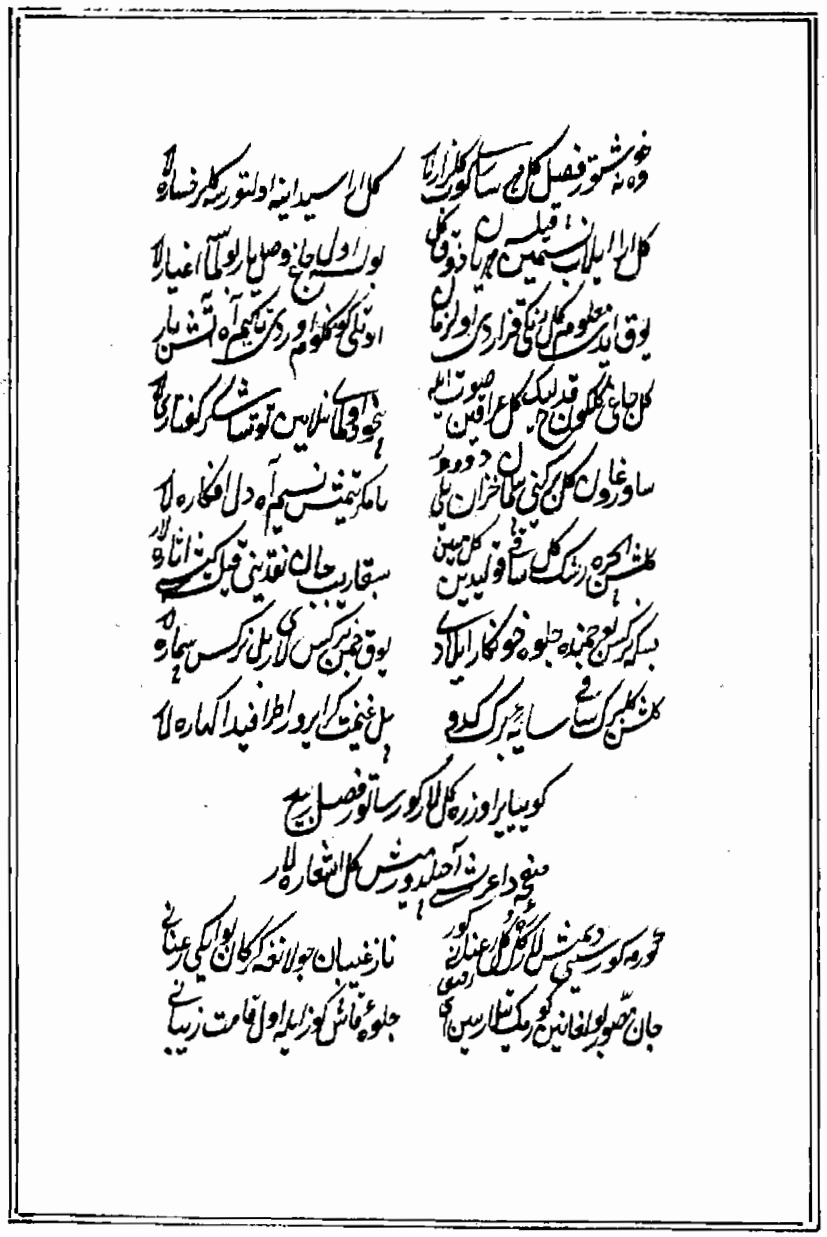

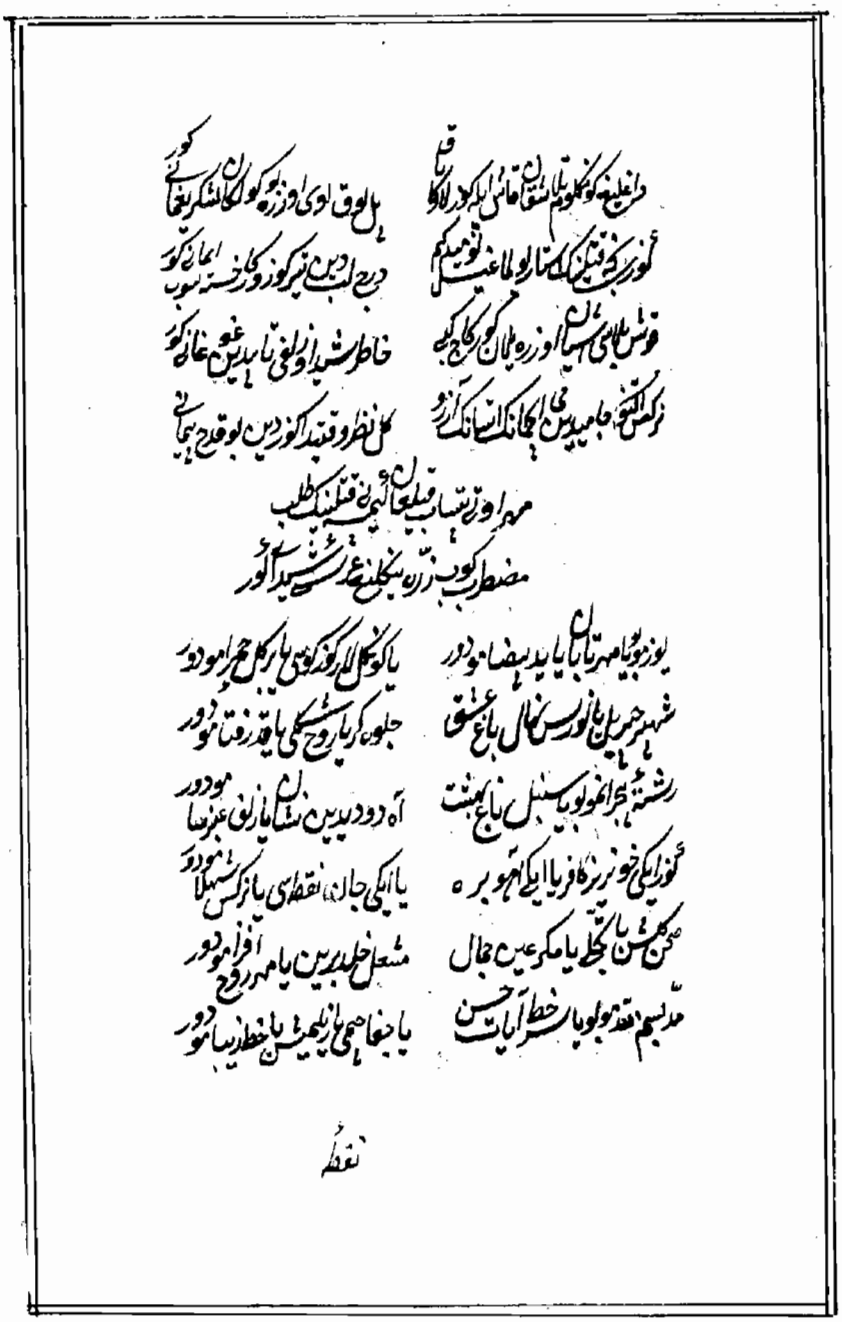

نقطه

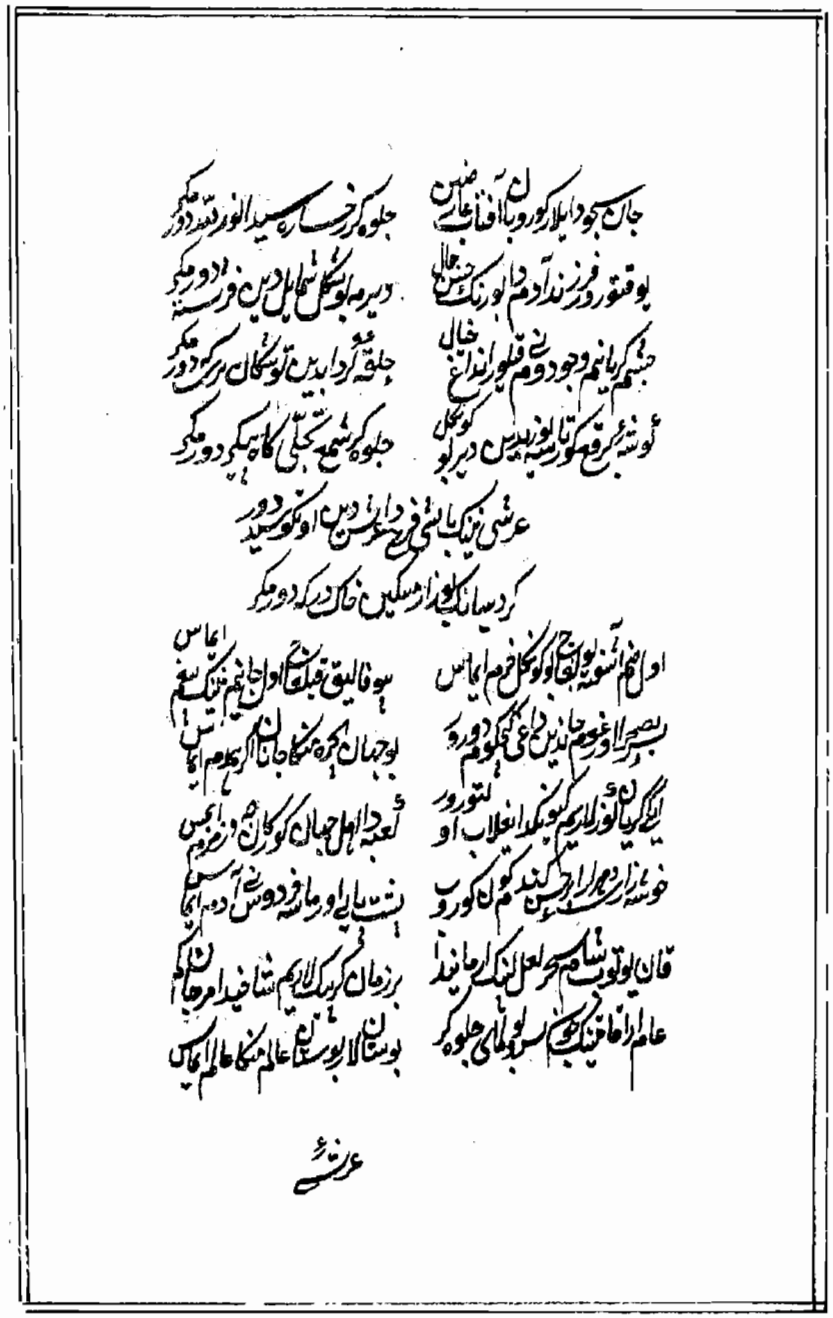

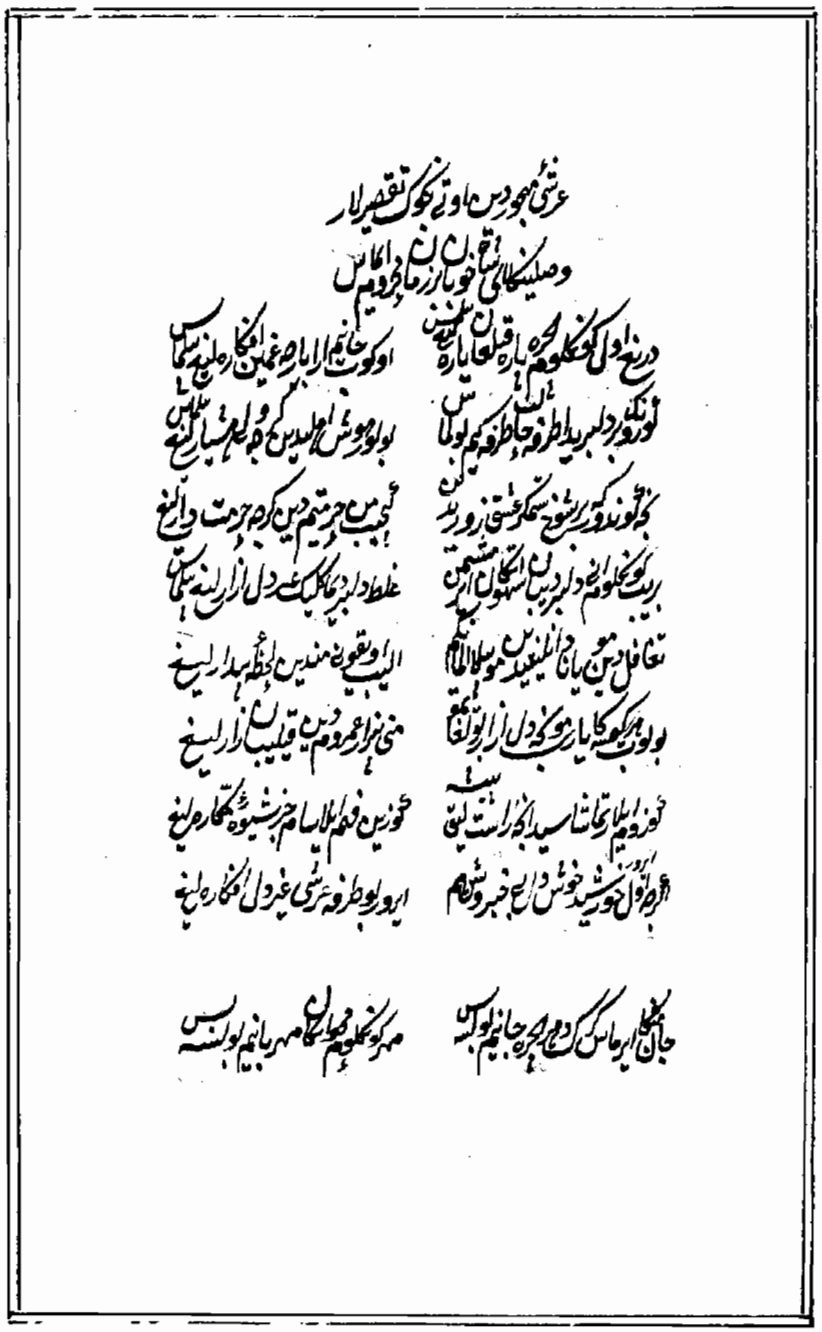

عرشی مهجوردین اوتی نکوک تقصیرلار

وصلینکالی شاه خوبان بر زمان محروم ایماس

درینغ اول کونکلوم الحره پاره قیلغان یاره لیغ سیلماس — اوکوب جانیم ارا پاره غمین افکاره لیغ سیلماس

کورنکلر دلبریدا طرفه حالت طرفه کیم بولماس — بولور هوش اهلیدین کرچه لیغ هشیار لیغ سیلماس

نجه کوندور که بر شوخ ستمکر عشق زوریدین — عجیب من حرمتیم دین کرچه حرمت دار لیغ

بریب کونکلوم انی دلبر دیبان سهو اتکان ایر مشمن — غلط دلبر دیما کلیک عمر دل ازار لیغ سیلماس

تغافل دین مو یانا دانلیغیدین موبیلا الماکیم — الیب اویقونی مندین لحظه بیدار لیغ

بولوب هر کیمسه کا یاری مونجه دل ازار بولغایمق — منی بیزار عمروم دین قیلیبان زار لیغ

کوزوم ایلار تماشا سید انجه راست لیق بیشه — کوزین فهم ایلاسام جز شیوه مکار لیغ

اگرچه اول خورشید خوش دایم خبر وش هم — ایرور بو طرفه عرشی غیر دل افکار لیغ

جان منکا ایرماس کرک دهر الحره جانیم بولسه بس — مهر کونکلوم محو اتکان مهربانیم بولسه بس

آرزو کوربدور بالا وصلین امکان آرزو — دهر ارادلیو بولیوق انکا دلستانیم توبسن

مهر اکر بولور دوز جهان ادا جهد اسالمانغا — کلیم بحره جلوهٔ ماهی جهانیم بولسه بس

جود وصلی برله جماو شلاین انقلابین دعای — کاکای شیوهٔ شیرین زبانیم بولسه بس

نیته اقلیم اوزره کوز شهلا ریمکا منظور الماس — کشور حسن ملاحت اعذره جانیم تو بس

نتکوننک ای جان آرزه بهستان آمینک سننک — رام اولغای اول دیمن اوق ارام جانیم بسن

سلماکان قدریم کیت لینک جاغی ابد یکیم بولور

عرش تا شلاب اوزکا نه بو قدر دانیم بولسه بس

کلی بیلا گلشن بحره بولک کلرخسار بس — شیوهٔ حسن ملاحت جلوهٔ دیدار بس

زلفینه بند دلنکا کوز بهتانبا سالمالی منظر — تار زلفی یاد برله ایلا سامم دیدار بس

دولت آتا آتاما دد قوشنیک نیک سیما — تیک برکول کوی یار سایهٔ دیوار بس

اول جفا جوز آیینی نه کرایلار قرونیم — سیمین وفا و مهر سیمین قیلمانغیل زنهار بس

آره کوبدور بو جمنده جلوهٔ جور نکی — بولک دا کلیم بحره برزخسار بس

کونزو

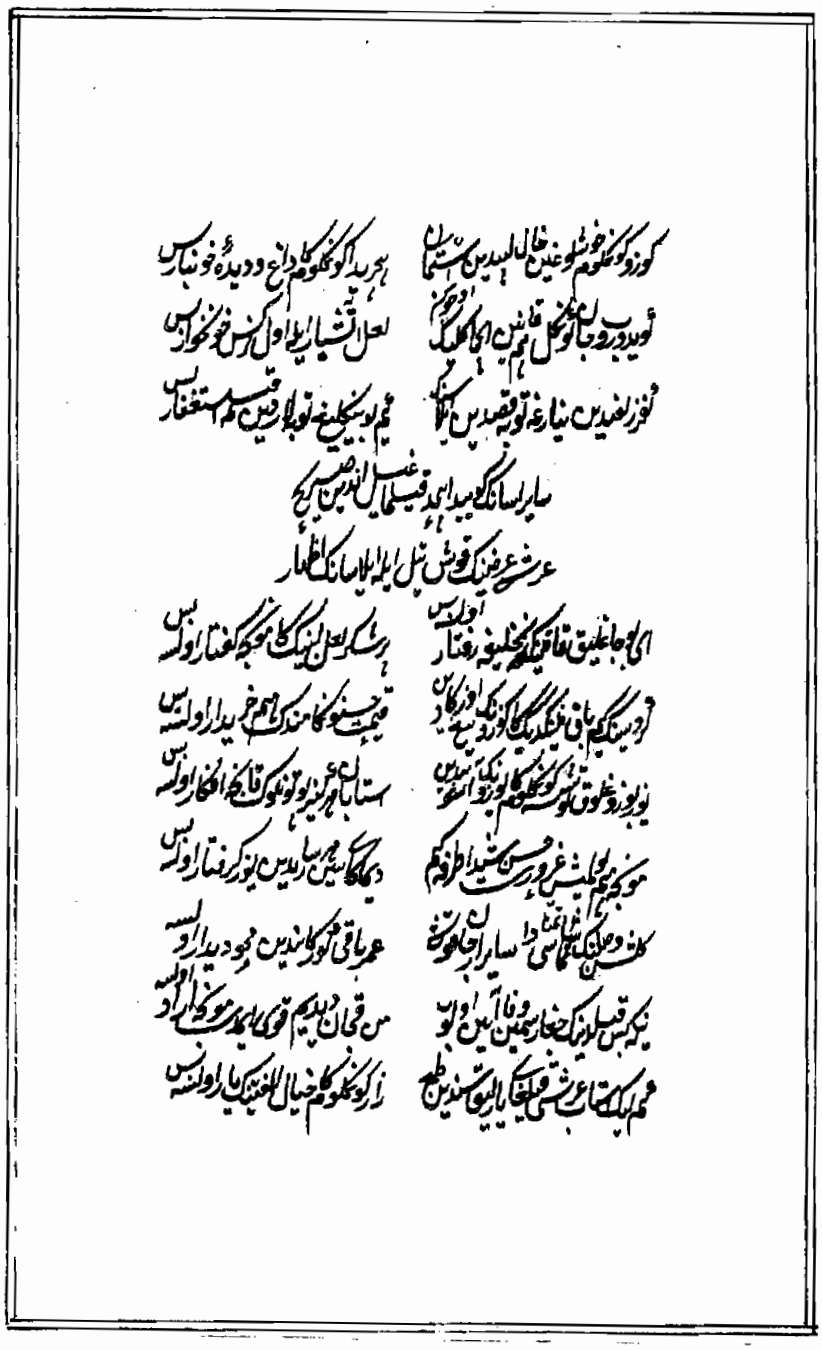

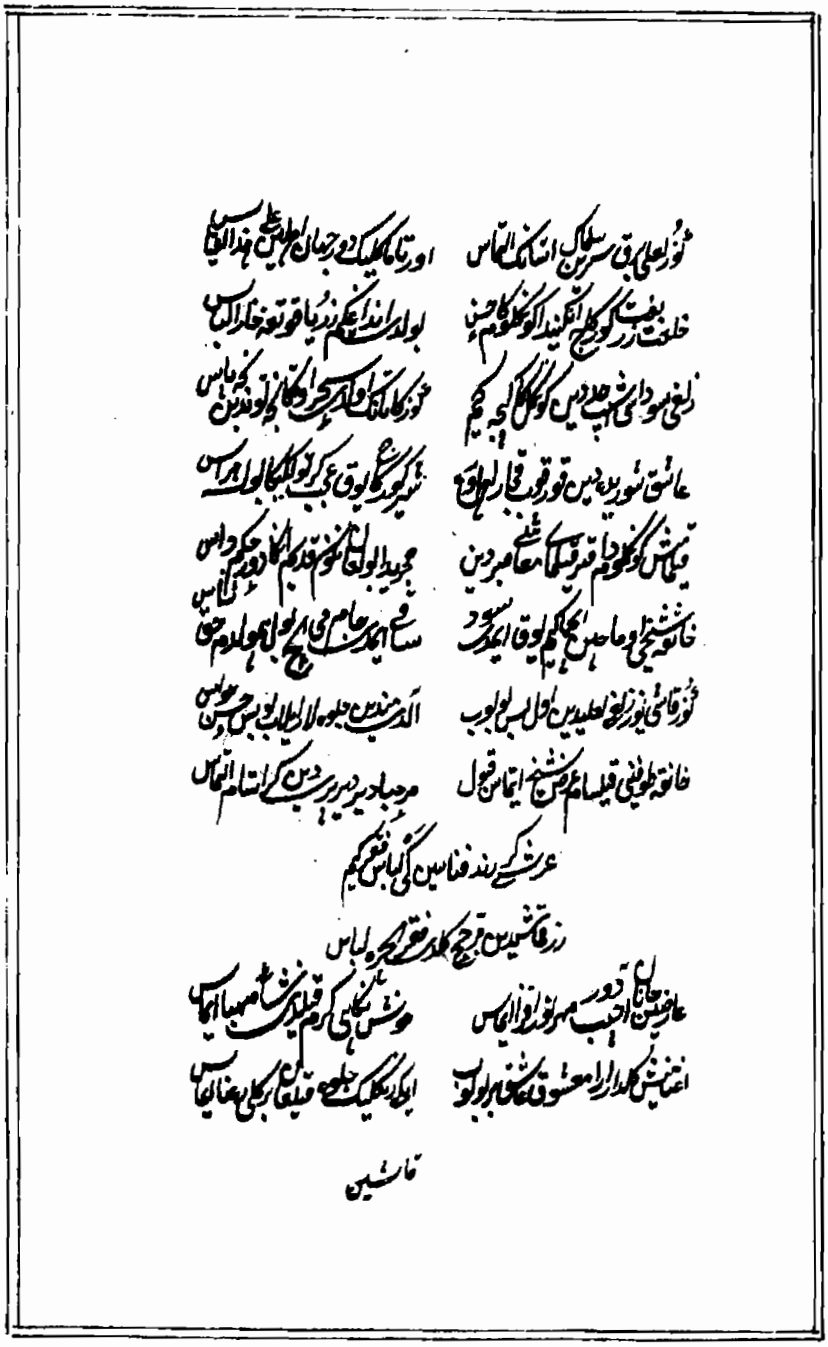

گوزلعلی برق سرین سلماک اشانک التماس — اورتا ماکلیک دور جهان اهلین علی هذا القیاس

خلعت زربفت کوزکاج انکیندا کونکلوم کا حسن — بولدی اندا عکم زر یاقوتغه خار الباس

زلفی سودا سی اشب جلدین کونکل کا کیجه کیم — گوزکا مانک اولدی سحر اوکا نجه توندین نجه پاس

عاشق شوریده دین قورقوب قجار اهل اوره — شیر کورکاچ یوق عجب کرتولکیکا بولسه هراس

قیلماش کونکلوم دا قیر قیلماک معاشی صبر دین — مجرید ابولعان نکوم قدیم انکا دور حکم داس

خانقه شیخی اوماحین ایچاکیم یوق ایمدی سود — ساقی ایمدی جام می ایچ بول هولدم حق شناس

گوز قاشی یوز زلفی لعلیدین اول بس بولوب — الدی مندین جلوه لار ایلاب بو بس حسن حواس

خانقه طوفینی قیلسام عرض شیخ ایتماس قبول — مرحبا دیر دیر پری دین کر استام التماس

عرشکی رند فناسین کی لباس فقر کیم

زر قماشیدین قرچج کلدی فقر الحره لباس

عارضین جانان اچیب دور مهر نور افزا ایماس — خوش نگاهی کرم قیلدی شاه صهبا ایماس

اغنیش کلدار ارا معشوق عاشق بر بولوب — ایکی رنکلیک جلوه قیلغان بر کلی رعنا ایماس

قاشین

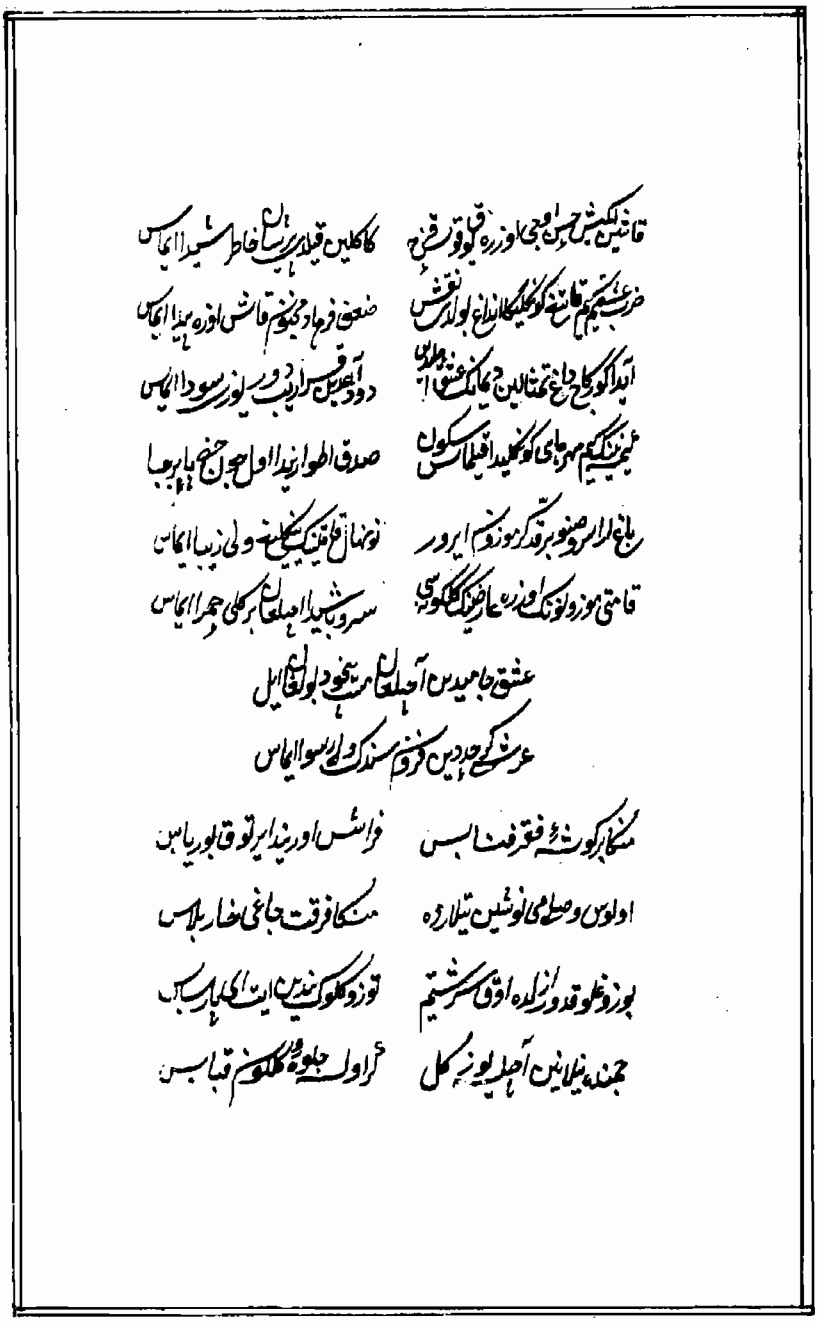

قاشین لکیش حسن اوجی اوزره یوقوتوب قزح — کاکلین قیلدی پریشان خاطر شیدا ایماس

ضرب عشقیم قاشنه کونکلیکا انداغ بولدی نقش — ضعف فرهاد مجنون قاشی اوزره پیدا ایماس

آیدا کورکاچ داغ تمثالین دیمانک عشق ایلدی — دود آهیدین قرار ایتدی یوزی سودا ایماس

عیسی نینک کیم مهرهای کونکلیدا قیلماس سکون — صدق اطوارینده اول چون چرخ پا برجا

باغ ارا سرو صنوبر قد کرموزونم ایرور — نونهال قامتینک نیکلیغ ولی زیبا ایماس

قامتی موزونونک اوزره عارضینک کلکونه سی — سرو باشیدا اچیلغان برکلی حمرا ایماس

عشق جامیدین آچیلغان مست بیخود بولغان ایل
عرشی کرچه دین فرونم سندک ولی رسوا ایماس

منکا برکوشهٔ فقر فنا بس — فراشی اورینده ایرتوق بوریا بس

اولوس وصلی می نوشین تیلارده — منکا فرقت جاغی خار بلاس

بوزوغلو قدور ازلده اوق سرشتیم — توزو کلوک نیدین ایت ای پارسا بس

جمنده نیلانین آچیلیوز کل — کر اول جلوه ده کلکون قبا بس

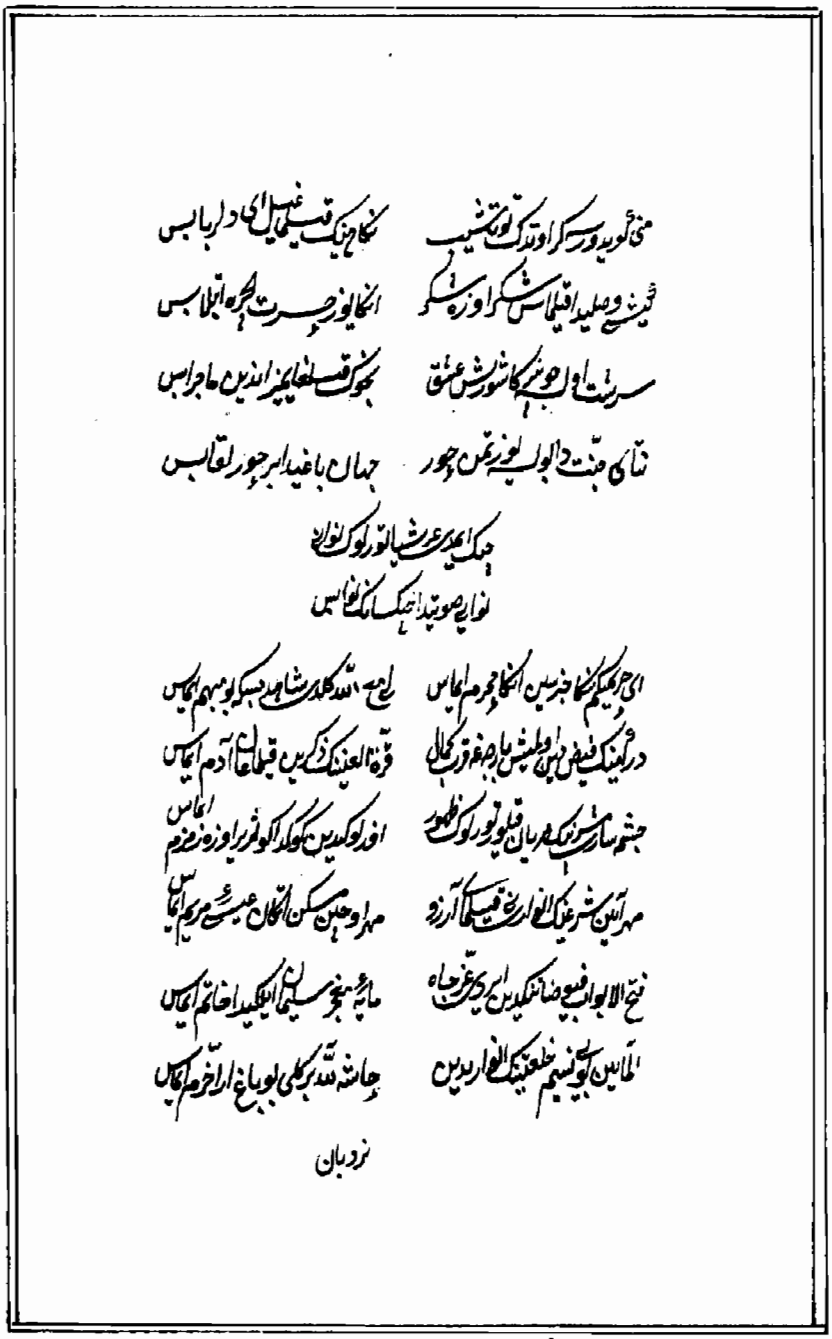

منی گویدورسه کر اوتدک توتشیب — نگاهینک قیلمغیل ای دلربا بس

کیشی وصلیدا قیلماس شکر اوزره شکر — انکا یوز حسرت الچره ابتلا بس

سرشت اول جوهرکا شورش عشق — بخوک قیلغایمز اندین ماجرا بس

ثنای جنت دا بولسه یوز تمن حور — جهان باغیدا بر حور لقا بس

چیک ایمدی عرشیا تورلوک نوانی
نوای صوتیدا چیکسانک نوا بس

ای حریمکم نکا خبرسین انکا محرم ایماس — لی مع الله کلدی شاهد بسکه بو مبهم ایماس

درکینک فیض دین اولمیش بارچه غرقه کمال — قرة العینینک ذکرین قیلماغان آدم ایماس

چشمه سارینک مریان قیلور تورلوک ظهور — اوزلوکیدین کوکدا کوثر یراوزه زمزم ایماس

مهر آیین شرعینک انوارینی قیلماکا آرزو — مهر اوچین مسکن اتکان عیسی مریم ایماس

فتح الابواب فیوضاتنکیدین ایردی عز جاه — مایه معجز سلیمان ایلکیدا خاتم ایماس

المآبین بو نسیم خلعتینک انواریدین — حاشا لله بر کلی بو باغ ارا خرم ایماس

نردبان

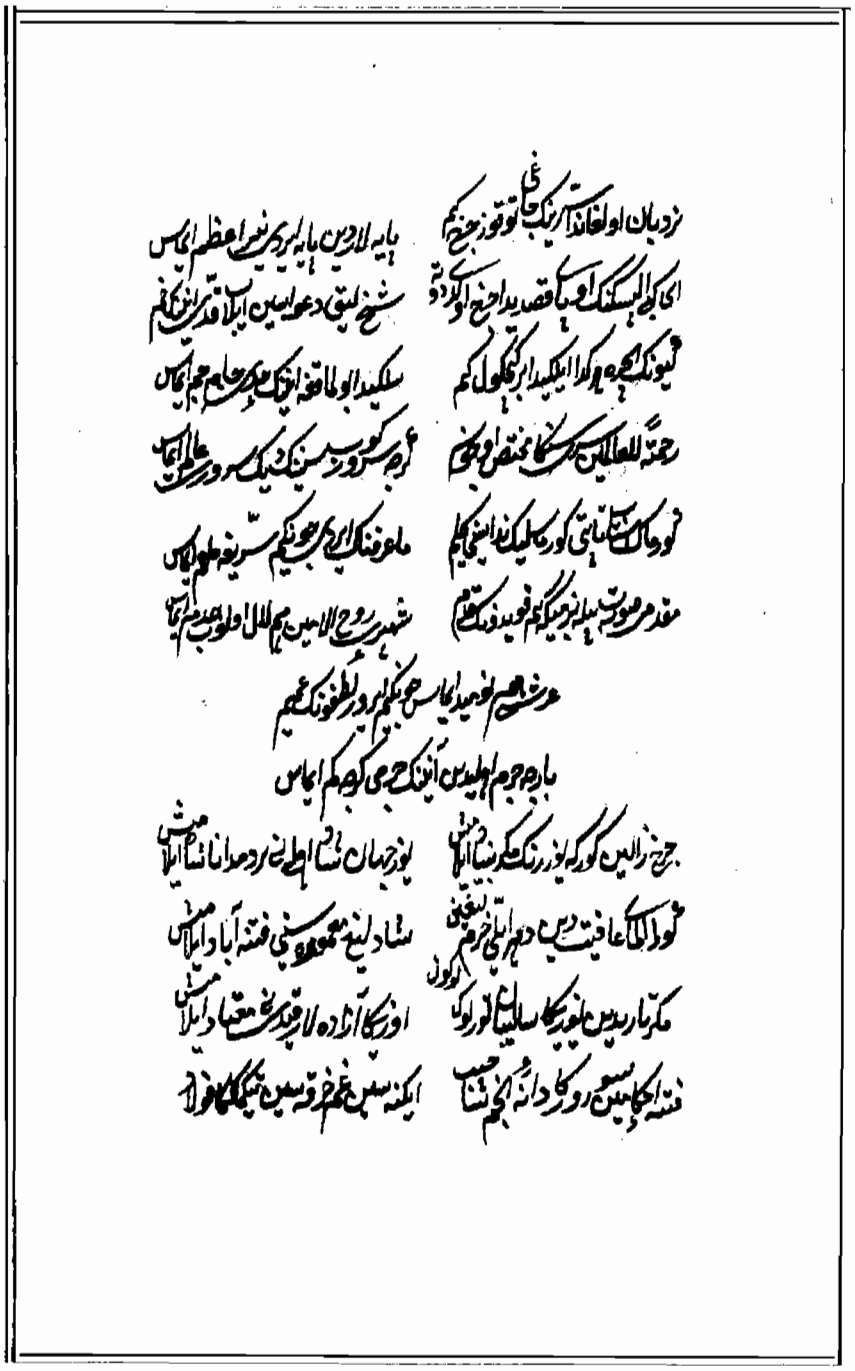

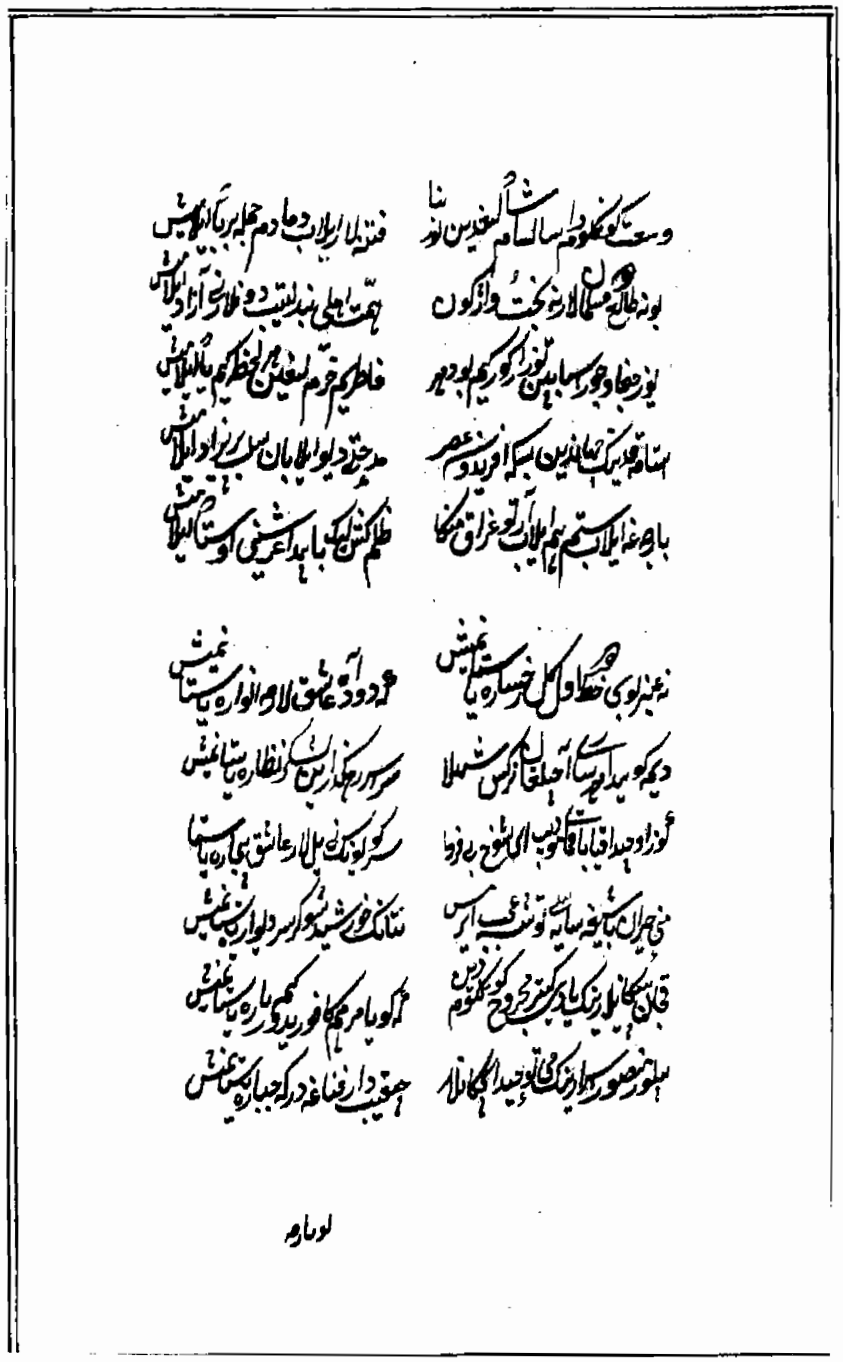

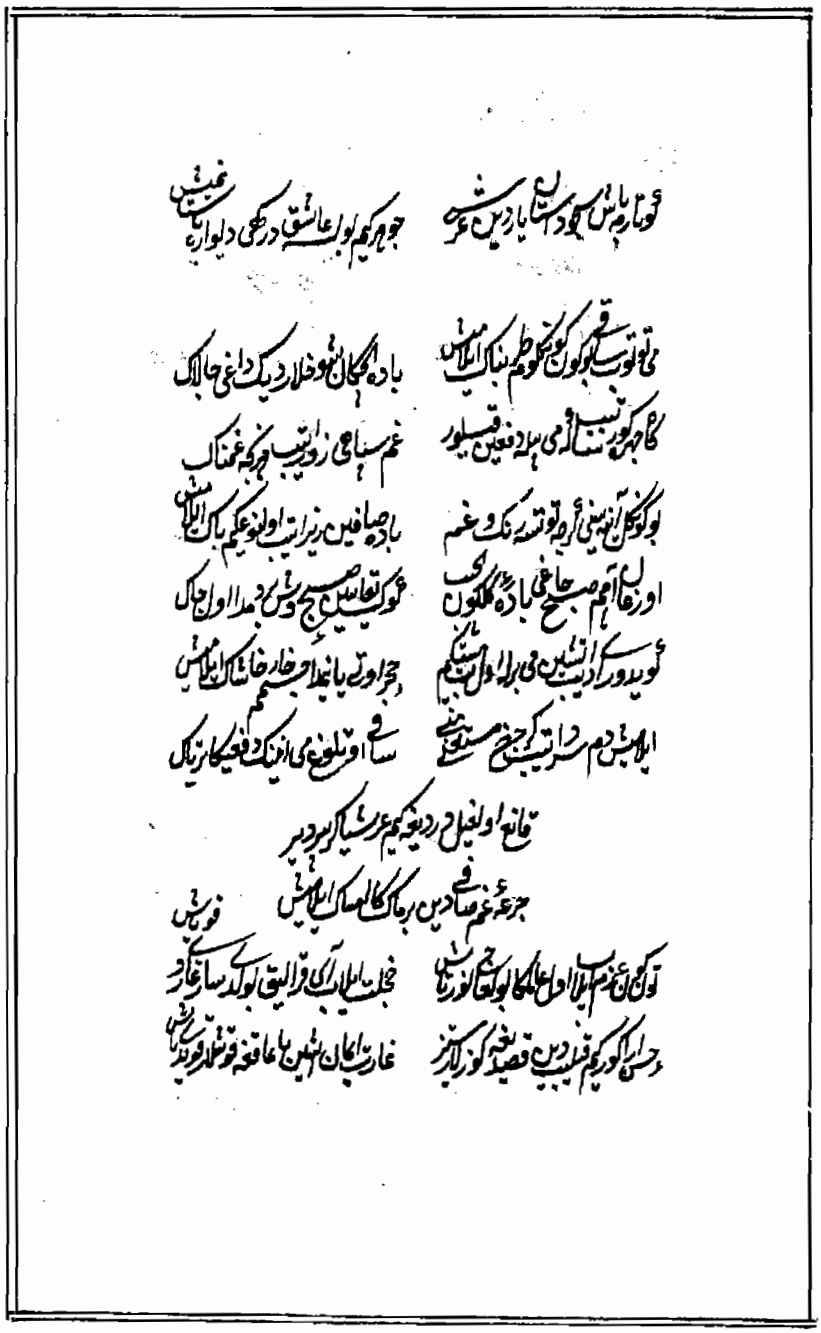

گوتارمه باش سجود آستان یار دین عرشی — جوهر کیم بولسه عاشق درگهی دیواره باشانمیش

می تو توب ساقی بو کون کونکلوم طربناک ایلامیش — باده اچکان شو خلار دیک داغی چالاک

گاه جهره کورتیب ساقی می بیله دفعین قیلور — غم سپاهی زور ایتیب هر نه غمناک

بو کونکل آینه سینی گرچه توتسه رنگ و غم — باده صافین زیر ایتیب اولنوعکیم پاک ایلامیش

اوزغان آهم صبح چاغی باده گلگون لب — گوک تعاسین صبح وش بردمدا اول چاک

گویدور کی دیب آتشین می برله اول بت مستکیم — حجر اوتی یانیمدا جسمم خار خاشاک ایلامیش

ایلامیش دم سرد ایتیب گرچه مستغنی منی — ساقی اوتلوغ می اینک دفعیکا تریاک

قانع اولغیل دردیغه کیم عرشیا گر پیر دیر
جرعه غم صافی دین برماک کالمساک ایلامیش

تون کون عزم ایلاب اول عالمکا بولغاچ نور تاش — خجلت ایلاب آی قرالیق بولدی سار غاری و قویاش

حسن آرا کورکیم قیلیب دین قصدیغه کوزلار ستیز — غارت ایمان ایشین یا عاقبه قوشلار قویدی باش

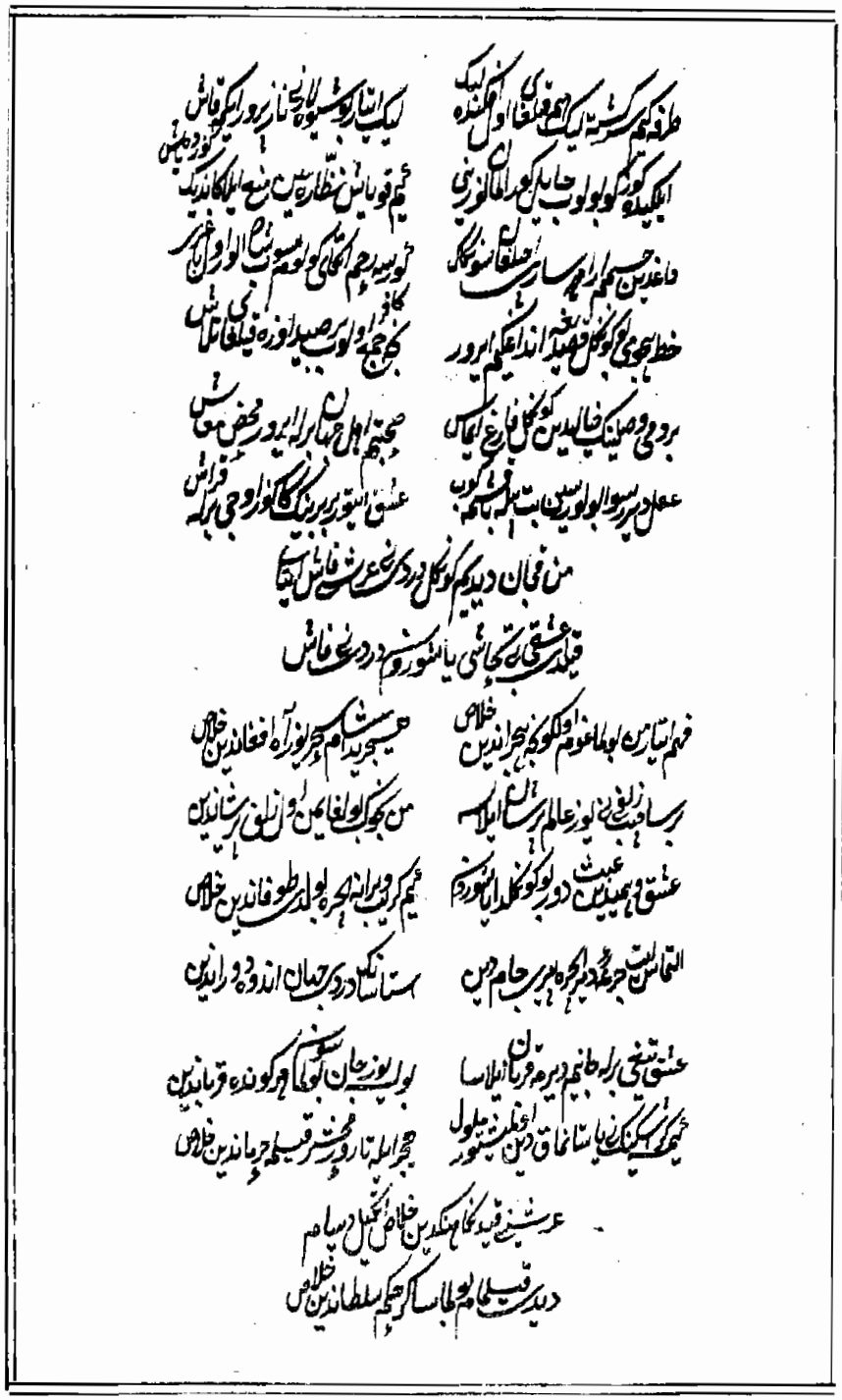

سۆزلۈك

نسیم~نسیمین	[näsim~näsimin]	مەيىن شامال، تاڭ شامىلى
اتش‌بار~اتشبار	[atäshbar]	ئوت ياغدۇرغۇچى، ئوتلۇق
کلکون	[gulgun]	گۈل رەڭ، قىزىل
صوت	[säwt]	ئاھاڭ، كۈي، مۇقام
اثار	[asar]	نىشانلار، بەلگىلەر
کدو	[kädu]	قاپاق، ئاشقىلار قاپىقى
کناره	[känarä]	(1) قىرغاق، چەت؛ (2) قۇچاق، قۇچاقلاش
ربیع	[räbi′]	كۆكلەم، باھار: فصل ربیع — باھار مەۋسۇمي، باھار پەسلى
مصور	[musäwwär]	سۈرەتلەنگەن، تەسۋىرلەنگەن
مضطرب	[muztärib]	ئىزتىراپتا قالغان، قارارسىزلانغان، تىنچسىزلانغان
یدبیضا	[yäd—i bäyza]	ئاپئاق قول
شهپر	[shähpär]	قانات، قاناتسىڭ ئۇزۇن پەيلىرى
نورس	[näwrās]	يېڭى ئۆسۈۋاتقان، ياش: نورس نهال — يېڭى ئۆسۈۋاتقان كۆچەت
قدرفتا	[qäd — i räfta]	چىرايلىق يۈرۈشلۈك، گۈزەل
عنبرسا~عنبرسای	[′änbärsa~′änbärsay]	ئەنبەر تۈسلۈك، خۇش بۇي
کافر	[kafir]	رەھىمسىز، رەھىمسىز يار؛ ئىنكار قىلغۇچى
تجلی	[täjälli]	كۆرۈنۈش، جىلۋىلىنىش؛ «ئىزاھ» قا قاراڭ
خلدبرین	[xuldibärin]	جەننەت
افزا~افزای	[äfza ~ äfzay]	ئارتتۇرغۇچى، ئاشۇرغۇچى
سرخط	[särxät]	ھۆسنخەت ئۆرنەكلىرى
سجود	[sujud]	سەجدىلەر
شمایل	[shämayil]	تۇغما خاراكتېر، خۇلق، ئەخلاق، شەكىل، سۈرەت.
که	[käh]	سامان، سېرىق
برقع	[burqä′]	پەردە، نىقاب
پیکر	[päykär]	ھەيكەل، گەۋدە؛ سۈرەت
فرح	[färäh]	خۇشال، خۇشاللىنىش، شادلىنىش

اشفته	[ashuftä]	پەرىشان؛ چېچىلغان؛ بېرىلگەن، مەپتۇن، ئاشىق
پشت‌پاا ورماق	[pushtipa urmaq]	تەرك ئەتمەك، كەچمەك، ئېتىبارسىز قالدۇرماق
محجور	[mähjur]	ئايرىلىپ قالغان، ھىجراندا قالغان، مەھرۇم
افكار	[äfgar]	يارىلانغان، جاراھەتلىك، مەجرۇھلۇق
افكارەليغ	[äfgaräligh]	«افكار» غا قاراڭ:
طرفه	[turfä]	يېڭى، يېڭىلىق، قىزىق، ئاجايىپ، نادىر
ستمكر	[sitämgär]	«ستم كار» غا قاراڭ.
ستم كار	[sitämkar]	زالىم، ئەزگۈچى، ئازابلىغۇچى
تغافل	[täghaful]	بىلىپ تۇرۇپ بىلمەسلىككە سېلىش
شيوه	[shiywä]	(1) ئادەت، ئۇسلۇب، يوسۇن؛ (2) ناز، كەرەشمە: شيوۀمكار ـ مەككارلىق، ھىيلىگەرلىك ئادىتى
محو	[mähw]	يوقىلىش، پۈتۈش، ئۆزىدىن كېتىش: محو بولماق ~ محواولماق ـ يوق بولماق، يوقالماق
دلجوى	[diljoy]	كۆڭۈلگە تەسەللى بەرگۈچى، كۆڭۈل سورىغۇچى، ئەركىلەتكۈچى
دلستان	[dilistan]	كۆڭۈلنى ئۆزىگە ئەسىر قىلغۇچى، دىلبەر
منظور	[mänzur]	كۆرۈنگەن؛ نەزەردىن ئۆتۈپ ماقۇل بولغان
ملاحت	[mälahät]	گۈزەللىك؛ ھۆسن؛ يېقىملىق
اوق	[oq]	(1) ئوق، كامان ئوقى؛ (2) سۆزلەرگە قوشۇلۇپ: خۇددى، ھامان، شۇ زامان، شۇندىن بېرى؛ (3) پەقەت، ...لا، مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ.
فزون	[fuzun]	ئارتۇق، زىيادە، كۆپ
ديده	[diydä]	كۆز
خون بار ~ خونبار	[xunbar]	قانلىق ياش تۆككۈچى، ئاچچىق يىغلىغۇچى: ديدهٔ خونبار — قانلىق ياش تۆككۈچى
استغفار	[istighfar]	گۇناھىنى كەچۈرۈشنى، ئەپۇ قىلىشنى سوراش استغفاراتماك، قىلماق — توۋا قىلماق، ئەپۇ سورىماق
صريح	[särih]	ئوچۇق، ئېنىق، روشەن، ئايدىڭ، ئاشكارا
رفتار	[räftar]	يۈرۈش، يۈرمەك

كفتار	[guftar]	سۆز، سۆزلەش؛ سۆھبەت
ايين	[ayin]	(1) ئادەت، تەرتىپ، ئۇسۇل؛ (2) كەبى، ئوخشاش
وفاايين	[wäfaayin]	ۋاپا ئادىتى؛ ۋاپادار
على هذالقياس	['älahazäl—qiyas]	شۇنىڭغا قىياسەن، شۇنىڭغا ئوخشاش، قىياسەن
خارا～خاره	[xara ～ xarä]	تاۋلىنىپ (يالتىراپ) تۇرىدىغان، قىممەت باھا يىپەك توقۇلما
پاس	[pas]	(1) كېچىنىڭ بىر قىسمى؛ كېچىنىڭ سەككىزدىن بىرى؛ (2) ساقلاش، كۇتۇش
شوريده	[shoridä]	پەرىشان: عاشق شوريده - پەرىشان ئاشىق
اهل ورع	[ähliwärä']	تەقۋادارلار، پەرھىزكارلار
معاش	[mä'aṣh]	تىرىكچىلىك، ياشاش؛ تىرىكچىلىككە كېرەكلىك نەرسىلەر
نكون	[nigun]	ئېگىلگەن، پۈكۈلگەن؛ تۆۋەن
داس	[das]	ئورغاق
سود	[sud]	پايدا، نەپ
طوف	[täwf]	ئايلىنىش؛ يۇزىنى سۇرتۇش، زىيارەت، تاۋاپ
رندفنا	[rindifäna]	خاراباتى، بىغەم، بىپەرۋا
قماش	[qumash]	توقۇلما، رەخت، ماتا
مرجح	[muräjjäh]	ياخشىراق، ئوبدانراق، بىرقەدەر ياخشى
كرم	[gärm]	(1) ئىسسىق، قىزىق، قىزغىن؛ (2) يېقىملىق، ئوچۇق چىراي
نشاء～نشئه	[näsh'ä]	كەيپ، ھۇزۇر - ھالاۋەت
صهبا	[sähba]	قىزىل مەي: نشاءصهبا - ھوزۇرلاندۇرغۇچى قىزىل مەي
قوس قزح	[qäwsiquzäh]	ئوقيا، كامالله‌ك؛ يامغۇردىن كېيىن ئاسماندا كۆرۈنىدىغان ھەسەن - ھۈسەن
ضعف	[zä'if]	كۈچسىز، ھالسىز، ماغدۇرسىز
سودا	[säwda]	(1) قارا ئوت (خىلىت) — ئادەم مىجەزىدە بولىدىغان ئۆزگىرىش؛ (2) بېرىلىش، ئىشق، شەيدالىق؛ (3) ئىستەك، ھەۋەس، ئارزۇ؛ خىيال
چرخ پابرجا	[chärxipabärja]	بىر جايدا قىمىرلىماي تۇرۇش، مۇستەھكەم ئاياغ بېسىپ تۇرۇش: چرخ پابرجاايماس - جايىدا جىم تۇرالماسلىق، مۇستەھكەم ئاياغ بېسىپ تۇرالماسلىق

موزون	[mäwzun]	كېلىشكەن، چىرايلىق
كلكون	[gulgun]	گۈزەل رەڭ، قىزىل
كلى حمرا	[gul—i humra]	قىزىل گۈل
حمرا	[humra ~ hämra]	قىزىل: بادەۋ حمرا - قىزىل مەي
فراش	[färrash]	خىزمەتچى، مۇلازىم؛ مازار، مەدرىسەلەرنى سۈپۈرۈپ تازىلىغۇچى؛ بورا - پالاس توشۇغۇچى
بوريا	[borya]	بورا (قومۇشتىن توقۇلغان)
ازل	[äzäl]	باشلىنىشى، ئىپتىداسى نامەلۇم ئۆتكەن زامان
سرشت	[sirisht]	يارىتىلىش، تەبىئەت، خۇلق
پارسا	[parsa]	ساقلانغۇچى، يامان ئىشلاردىن ئۆزىنى تارتقۇچى، خۇداجوي
قبا	[qäba]	تون، تون چاپان: كلكون قبا - قىزىل كىيىم، گۈل رەڭ تون
نگاه	[nigah]	قاراش، بېقىش
ابتلا	[ibtila]	مۇپتىلالىق، بالاغا قالغان، گىرىپتار بولغان
شورش	[shorish]	غەۋغا، توپىلاڭ: شورش عشق - ئىشق غەۋغاسى
صوت	[säwt]	(1) قامچا؛ (2) تاۋۇش، ئاۋاز، شاۋقۇن؛ ئاھاڭ، كۈي، مۇقام
حريم	[härim]	«حرم» گە قاراڭ.
حرم	[häräm]	خاس جاي؛ كەبە
جز	[juz]	باشقا، ئۆزگە، بۆلەك
محرم	[mähräm]	قېرىنداش؛ ئۇلپەت، ھەمدەم، سىرداش؛ خىزمەتچى، خاس مۇلازىم
لى مع الله	[liymä'ällah]	«ئىزاھ» قا قاراڭ.
مبهم	[mubhäm]	يوشۇرۇن، بىكىك، نا ئېنىق
دركه	[därgäh]	(1) ئىشىك، ئاستانە، بوسۇغا؛ (2) پادىشاھ قەسىرى، ساراي
فيض	[fäyz]	بەرىكەت، مولچىلىق؛ لۇتف - كەرەم، ئىنئام - ئېھسان؛ بەھرە
قرب	[qurb]	يېقىنلىق، يېقىن بولۇش
قرةالعين	[qurrätul — 'äyn]	كۆز نۇرى، كۆزنىڭ روشەنلىكى، كۆز قارىچۇقى؛ پەرزەنت
كوثر	[käwsär]	جەننەت بۇلىقى

ايين	[ayin]	ئادەت، تەرتىپ، ئۇسۇل؛ ئوخشاش، كەبى
اوج	[äwj]	يۇقىرى، پەللە، يۇقىرى پەللە، يۇقىرى تەرەپ
مسكن	[mäskän]	تۇرار جاي، ئورۇن، ئۆي
عيسى	['iysa]	«ئىزاھ» قا قاراڭ.
فتح الابواب	[fäthul — äbwab]	ئىشىكلەرنى ئېچىش
فيوضات	[fuyuzat]	بەرىكەتلەر، مولچىلىقلار؛ لۇتف ـ كەرەملەر، ئىنئام ـ ئېھسانلار، بەھرىلەر
عزجاه	['izzujah]	قەدىر ـ قىممەت، ئىززەت ۋە مەرتىۋە
مايه	[mayä]	(1) ماھىيەت، ئاساس، نىگىز، بىرەر نەرسىنىڭ ئەسلى؛ (2) ئوغۇت، ئېچىتقۇ؛ (3) دەسمايە، مەبلەغ: مايۀ معجز ـ مۆجىزىنىڭ ماھىيىتى، ئاساسى
خاتم	[xatäm]	مۆھۈر، تامغا؛ ئۇزۇكنىڭ كۆزى: خاتم السلطنت ـ سەلتەنەت (پادىشاھلىق) مۆھۈرى، تامغىسى
بويى نسيم	[buy—i näsim]	مەيىن، تاڭ شامىلىنىڭ ھىدى
خلعت	[xil'ät]	ھەشەمەتلىك كىيىم، تون ـ سەرۇپاي
حاشەلله	[hashälillah]	ھېچقاچان، ھېچبىر؛ خۇدا ساقلىسۇن!
نردبان	[närdban]	شوتا
پايه	[payä]	ئاياق؛ مەرتىۋە
نير	[näyyir]	پارلاق، نۇر چاچقۇچى، نۇرلۇق: نيراعظم — قۇياش
الباس~البس~البيس	[älbas~älbäs~älbis]	لىباسلار، كىيىملەر
دوتاه ~ دوته	[dutah ~ dutäh]	پۇكۇلگەن، پۇكۇك، ئېگىلگەن؛ غەمدىن قامىتى ئېگىلگەن
خم	[xäm]	ئېگىلگەن، پۇكۇلگەن: خم اولماق — ئېگىلمەك، پۇكۇلمەك، خم اتماک ~ خم قيلماق ـ ئەگمەك، پۇكمەك
كچكول	[kächkul]	قەلەندەرلەر يانلىرىغا ئېسىپ يۈرۈيدىغان قاپاق
سلک	[silk]	(1) يىپ، رىشتە؛ (2) قاتار، تىزىق
رحمته‌للعالمين~ رحمتاللعالمين	[rähmätänlil'alämin]	«ئىزاھ» قا قاراڭ.
مختص	[muxtäs]	ئالاھىدە، مەخسۇس، پەۋقۇلئاددە؛ ئالاھىدىلىك
ندا	[nida]	چاقىرىق، ئۇندەش، ۋارقىراش
كليم	[kälim]	سۆزلىگۈچى؛ ھەمسۆھبەت؛ «ئىزاھ» قا قاراڭ:

ماعرفنک~ماعرفناک	[ma′ārāfnāk~ma′ārāfnak]	سېنى ئۆزۈڭگە خاس سۈپەتلىرىڭگە لايىق تونۇيالمىدۇق، دېگەن مەنىدىكى ئىبارە.
ملهم	[mulhäm]	ئىلهاملانغان
ملهم	[mulhim]	ئىلهام بەرگۈچى، كۆڭۈلگە سالغۇچى
مقدم	[mäqdäm]	قەدەم قويۇلغان جاي ۋە پەيت؛ قايتىش، قەدەم قويۇش؛ بېرىش
شهپرىروح‌الامين	[shähpäriruhul—ämin]	جىبرائىل ئەلەيهىسسالامنىڭ سۈپىتى؛ «ئەزراھ» قا قاراڭ.
همدم	[hämdäm]	ئۇلپەت، بىرگە يۈرگۈچى؛ ئورتاق، دوست
عميم	[′ämim]	ئومۇمىي، هەممىگە يېيىلغان
جرم	[jurm]	گۇناھ، جىنايەت: جرم اهلى ـ گۇناھكارلار
جرخ ذلين	[chärx—i zalin]	هىيلىگەر پەلەك
بنياد ايلاماک	[bunyad äylämäk]	بارلىققا كەلتۈرمەك
بنياد اتماک	[bunyad ätmäk]	بارلىققا كەلتۈرمەك
عافيت	[′afiyät]	ساقلىق؛ تىنچلىق: عافيت اهلى — ساغلام، پاكىز كىشىلەر
معموره	[mä′murä]	ئاۋات شەھەر، مەملىكەت؛ دۇنيا
قيد	[qäyd]	بەند، باغلانغان؛ كىشەن: قيد قيلماق — بەند قىلماق
معتاد	[mu′tad]	ئادەتلەنگەن، ئۆگەنگەن
احكام	[ähkam]	«حكم»نىڭ كۆپلۈكى؛ هۆكۈملەر، قانۇنلار، پەرمانلار، بۇيرۇقلار
انجم	[änjum]	يۇلتۇزلار
وسعت	[wus′ät]	كەڭلىك، كەڭرىلىك، يېيىقلىق: وسعت كونكل ـ كۆڭۈلنىڭ كەڭلىكى
واژكون	[wazhgun]	تۆۋەن، پەس
مدحت	[midhät]	ماختاش، مەدھىيىلەش
سلب	[sälb]	تېنىش، ئىنكار، يوققا چىقىرىش: سلب ايلاماک ـ يوق قىلماق، ئىنكار قىلماق
عنبر	[′änbär]	خۇش پۇراق نەرسىلەر ئارىلاشتۇرۇلۇپ تەييارلانغان خۇش بۇي ماددا؛ خۇش بۇيلۇق
كل رخسار	[gul—i ruxsar]	گۈزەل يۈز، جامال
ياستاماق~ياستانماق	[yastamaq~yastanmaq]	تەكيە قىلماق، ياستۇق قىلماق، تايانماق، يۆلەنمەك؛ باش قويماق
مەانوار	[mäh—i änwar]	پارلاق ئاي، نۇرلۇق ئاي
نركس شهلا	[närgis—i shähla]	چىرايلىق ۋە قارا كۆز، شەھلا كۆز

سراسر	[sära — sär]	باشتىن ئاياق، پۈتۈنلەي
رەكذار~رەھكذار	[rähguzar]	كانتا يول؛ ئۆتكۈنچى
لشكر	[läshkär]	(1) لەشكەر؛ (2) غالىب، يەڭگۈچى
نظارە	[näzzarä]	(1) نەزەر تاشلاش، كۆز سېلىش، قاراش؛ (2) تاماشا
سر	[sär]	باش، چوققا
كوى	[koy]	(1) كوچا، يول؛ (2) مەھەللە
شوكر ~ شوكار	[shäwkär]	سركوى - كوچىنىڭ بېشى، مەھەللە بېشى : خورشيد شوكر - نۆۋەتچى، كېچىلىك نۆۋەتچى؛ قۇياشقا قارىغۇچى، قۇياشنى ساقلىغۇچى (قۇياشقا تەلمۈرگۈچى)
پيكان	[päykan]	ئوق؛ كىرپىك (كىرپىك ئوقى)
مرهم	[märhäm]	مەلھەم، مەلھەم دورا
كافور	[kafur]	ئاق ۋە خۇش بۇي ماددا؛ ئاپئاق تۇس
مى توحيد	[mäy—i täwhid]	هەقىقەتكە يېتىش شارابى
توحيد	[täwhid]	كىشى روھىنىڭ ئىلاھى، ئىلاهي روھ بىلەن قوشۇلۇپ كېتىشى (سوپىلىقنىڭ يۇقىرى پەللىسى)
دارفنا~دارالفنا	[darifäna~darul—fäna]	پانىيلىق ئۆيى؛ بۇ دۇنيا
جبار	[jäbbar]	قۇدرەتلىك (تەڭرىنىڭ سۈپەتى)
سجود	[sujud]	«سجدە» نىڭ كۆپلۈكى؛ سەجدىلەر
طربناک	[tärābnak]	خۇرسەن، خۇرسەنلىك بىلەن
جالاک	[chalak]	تېتىك، چاققان
دفع	[däf′]	قايتۇرۇش، رەت قىلىش، كەتكۈزۈش
غمناک	[ghämnak]	غەملىك، قايغۇلۇق
زنک غم	[zängughäm]	غەم ۋە غۇبار
زنک	[zäng]	چاڭ، كىر، غۇبار
يادەصافين	[badäsafin]	ساپ، تىنىق مەي
ريزاتماک	[rez ätmäk]	تۆكمەك؛ قۇيماق، چاچماق
نوع	[näw′]	تۈر، خىل
باک ايلاماک	[bak äylämäk]	قورقۇتماق، قورقۇتۇش
سرد	[särd]	سوغۇق
جرخ	[chärx]	پەلەك، تەقدىر
مستغنى	[mustäghna]	تارتىنىش، ئۇمىدسىزلىك
تریاک	[täryak]	زەھەرگە قارشى دورا
پيردير	[piridäyr]	مەيپۇرۇش، مەي ساتقۇچى

امساک	[imsak]	بېخللىق
عزم	['äzm]	.بىرەر ئىشقا قەست، نىيەت قىلىش، ئىنتىلىش، مېڭىش، جۈنەش: عزم ايلاماک ~ عزم قيلماق ~ عزم اتماك — بىرەر ئىشقا نىيەت قىلماق
تاش	[tash]	(1) تاش؛ (2) تاشقىرى، سىرت؛ (3) مۇساپە
ستز	[sitiz]	(1) خۇسۇمەت، دۇشمەنلىك؛ (2) زۇلۇم؛ جاڭجال، ماجىرا، غەۋغا
غارت	[gharät]	تالان قىلىش، بۇلاش ، بۇلاڭ ـ تالاڭ
سرکشته	[särgäshtä]	بېشى ئايلانغان، سەرگەردان، ھەيران
افکنده	[äfkändä]	تۆۋەن، پەس، تاشلاندۇق، يىقىلغان
نازپرور	[nazpärwär]	نازلىق، نازلانغۇچى
حايل	[hayil]	توساق
محض	[mähz]	خالىس، ساپ؛ پەقەت، يالغۇز
بی تحاشی	[bitähashi]	قورقۇمسىز، ھېيىقماستىن، پەرۋاسىز
عبث	['äbäs]	بىھۇدە، بىكارغا، پايدىسىز
اندوه	[änduh]	غەم، قايغۇ
ملول	[mälul]	قايغۇلۇق، غەملىك، غەمكىن: ملول اولماق ـ غەمكىن بولماق، غەمگە پاتماق
حرمان	[hirman]	مەھرۇملۇق

ئىزاھ:

* تجلی [täjälli]: سەيد ھۇسەينىخان (تەخەللۇسى تەجەللى) ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ ئاخىرقى مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن بىرى. ئاتاقلىق شائىر، خىمىك ۋە تېبابەت ئالىمى.

ئۇ 1848 ـ يىلى قاغىلىقتا تېۋىپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. دەپلى مەدرىسىدە ئەرەب، پارس، ھىندۇ تىللىرى بويىچە ئىلىم تەھسىل قىلغان. تېببىي ئىلىم ۋە خىمىيە ئۆگەنگەن. ئەرەب، پارس، ئۇيغۇر ۋە ھىندۇ تىللىرىدا كۆپلىگەن لىرىك شېئىر ۋە قەسىدىلەرنى يازغان. ئۇنىڭ يۇقىرىدىكى تۆت خىل تىلدىكى شېئىرلىرىنىڭ دەسلەپكى توپلىمى «بەرق تەجەللى ۋە سەبەق مۇجەللى» نامى بىلەن 1969 ـ يىلى قەشقەر شەھىرىدە تاش مەتبەئەدە بېسىلغان. «دىۋانچە تەجەللى» 20 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا بۇلغارىيىدە ئۇيغۇر تىلىدا نەشر قىلىنغان. تەجەللى 1927 ـ يىلى قاغىلىقتا ۋاپات بولغان①

* لىي مەئەللاھ — «مەن ئاللا بىلەن بىللە» دېگەن مەنىدە (لىي مەئەللاھ — دىنىي چۈشەنچە بويىچە ئەۋلىيالىقنىڭ بىر دەرىجىسى).

① ھاجى ئەخمەت: «دېڭىز ئونچىلىرى» (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1990 ـ يىلى نەشرى).

* عيسى [ʼiysa] : «قۇرئان كەرىم» دە نامى كۆرسىتىلگەن پەيغەمبەرلەردىن بىرى. رەبغۇزىنىڭ «قىسسەسۇل ـ ئەنبىيا» ناملىق ئەسىرىدە رىۋايەت قىلىنىشىچە: ئىيسا پەيغەمبەر بى بى مەريەم ئاننىڭ ئوغلى بولۇپ، بىر نەپەس بىلەن ئۆلۈكنى تىرىلدۈرەلەيدىغان خاسىيەتكە ئىگە بولغانلىقىدىن «رۇھۇللاھ» دەپ ئاتالغان[1] كلاسسىك شېئىرلاردا كۆپىنچە ئۆلۈكنى تىرىلدۈرگۈچى كۈچ دەپ سۈپەتلىنىدۇ.

* رەھمەتەن لىلئالەمىن — «سېنى ئالەملەرگە رەھمىتىم سۈپىتىدە ئەۋەتتىم»[2] (مۇھەممەد پەيغەمبەرگە قارىتىلغان).

* كلىيم [kälim] : «قۇرئان كەرىم» دە نامى ئاتالغان پەيغەمبەرلەردىن بىرى — مۇسا پەيغەمبەرنىڭ لەقەبى. دىنىي رىۋايەتلەرگە كۆرە، تۇر تېغىدا تەڭرى بىلەن سۆزلەشكەن دېيىلىدۇ.

* شەھىرى رۇھۇل ـ ئەمىن — جىبرىئىل (جەبرائىل) ئەلەيھىسسالامنىڭ سۈپەتلەرىدىن بىرى. «قۇرئان كەرىم» دە بايان قىلىنىشىچە، ئاللانىڭ يېقىن پەرىشتىلىرىنىڭ بىرى. ئۇ «رۇھۇل ـ قۇدۇس» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. دىنىي رىۋايەتلەرگە كۆرە ئاللاتائالانىڭ ۋەھيىسىنى پەيغەمبەرلەرگە يەتكۈزىدىغان پەرىشتە[3].

① «ئۇيغۇر ئون ئىككى مۇقامى» (جۇڭگو قامۇس نەشرىياتى، 1997 ـ يىل نەشرى 6 ـ توم).
② «قۇرئان كەرىم» (مىللەتلەر نەشرىياتى، 21 ـ سۈرە، 107 ـ ئايەت).
③ «ئىسكەندەر نامە» (مىللەتلەر نەشرىياتى، 1990 ـ يىل نەشرى).

تبکسبت (2)

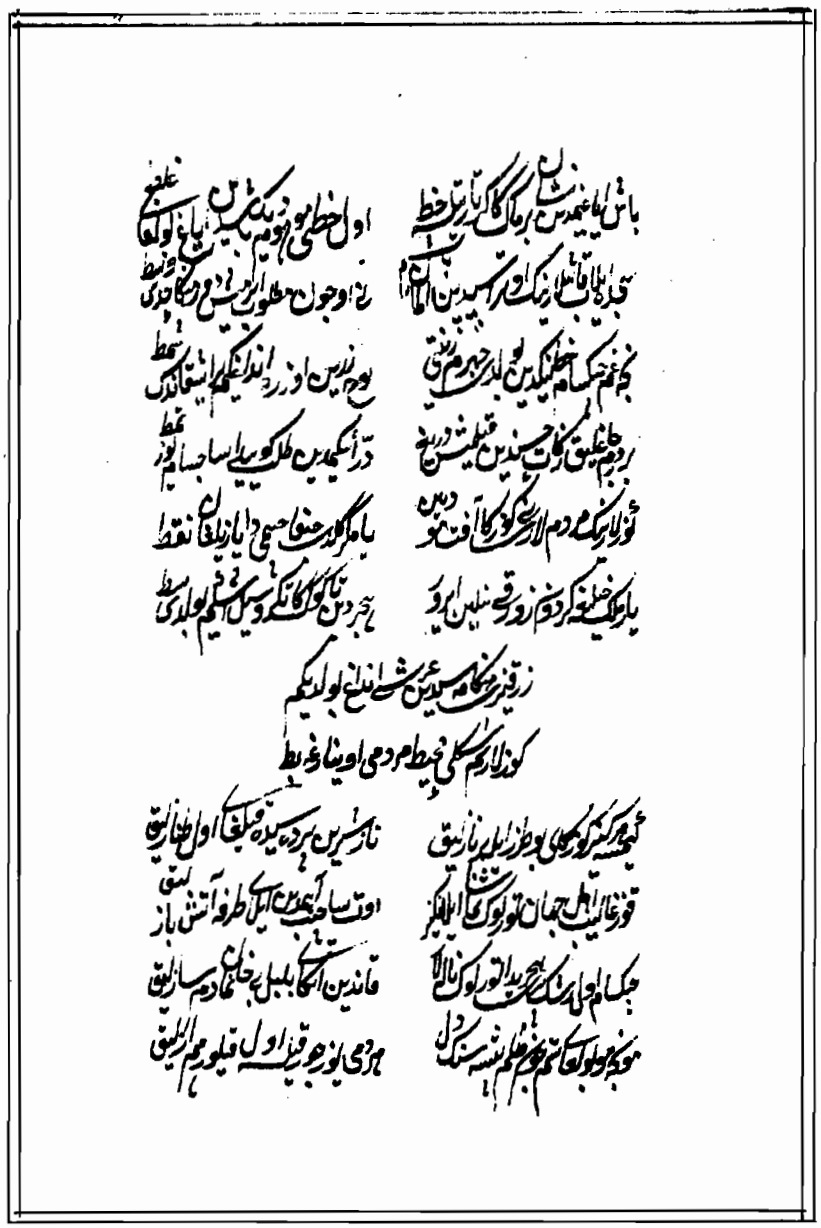

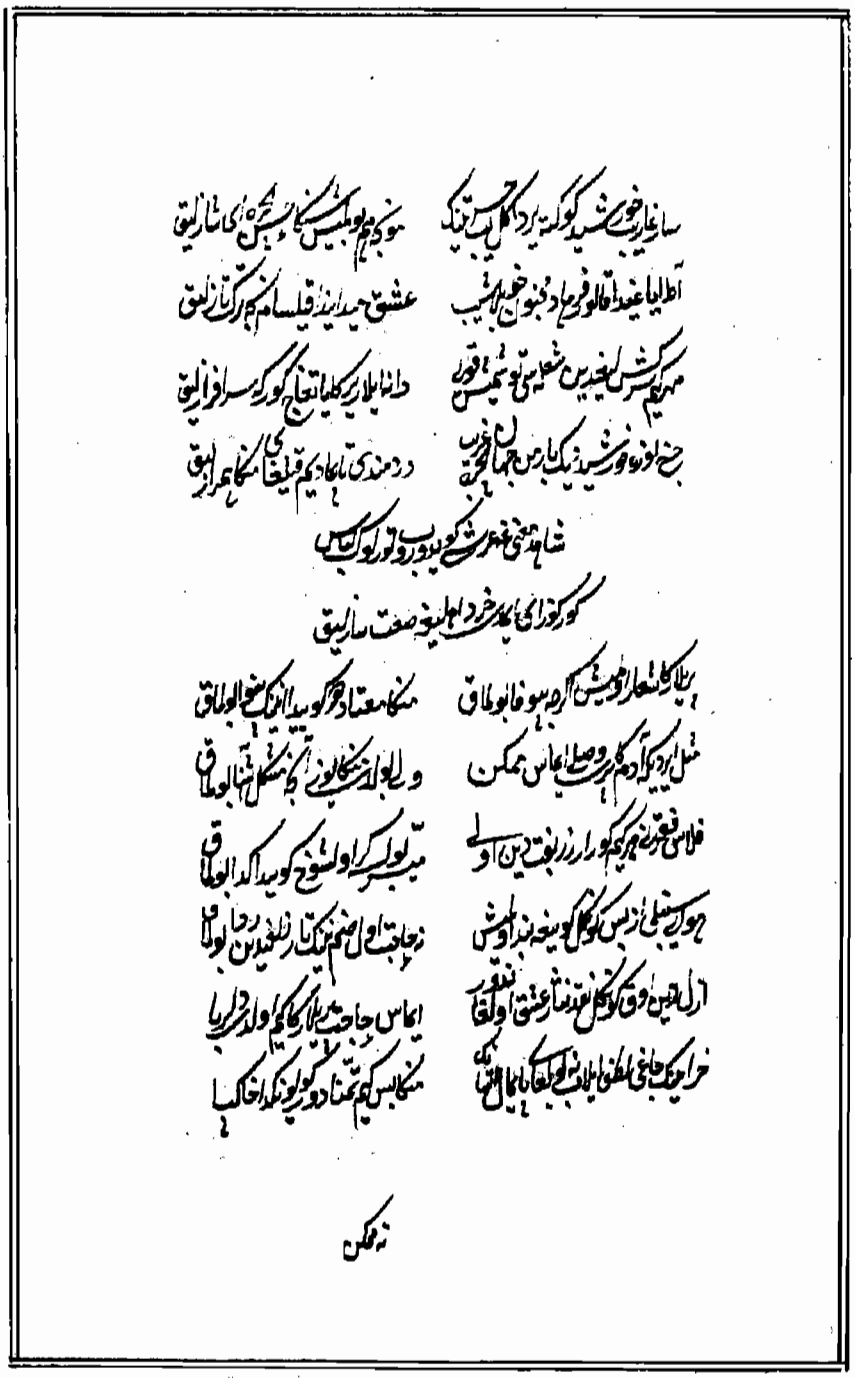

ساغر غاریب خورشید کوکته یرداکل لب حسرتینک — مونجه هم بولمیش سنکا حسن الحره ای شازلیق

آطلیا غیدا قالور فرهاد مجنون خوبلا شیب — عشق میدانیدا قیلسام نه ترک تازلیق

مهر کیم سرکش لیغیدین شعله سی توشمیش قوری — دانه ایلار یرکلیا تغاج کورکه سرافرازلیق

چرخ اوزره خورشید نیک بار من جهان الحره غریب — دردمندی تا بکا دیم قیلغای منکا همرازلیق

شاهد معنی غه عرشی کویدوروب تورلوک لباس

کورکوزای ایمدی خرد اهلیغه صنعت سازلیق

پریلار کا شعار اولمیش اکرچه بیوفا بولماق — منکا معتاد دور کویدا اینک بیوفا بولماق

مثل ایردیکه آدم کا پری وصلی ایماس ممکن — ولی بولدی منکا یوزی آنجه مشکل آشنا بولماق

فلاس فقرنی هر کیم کورار زربفت دین اولی — میسر بولسه کر اولشوخ کویدا کدا بولماق

هوای سنبلی از بس کوکل کوینغه بند اولمیش — نه حاجت اول صنم نینک تار زلفیدین ردا بولماق

ازل دین اوق کوکل نقد نثار عشق اولغاندور — ایماس حاجت پریلار کا کیم اولدی دلربا

خرامینک جاغی لطفی ایلاب نه بولغای پایمال التهانک — منکا بس کیم تمنا دور کویونکدا خاکپا

نه ممکن

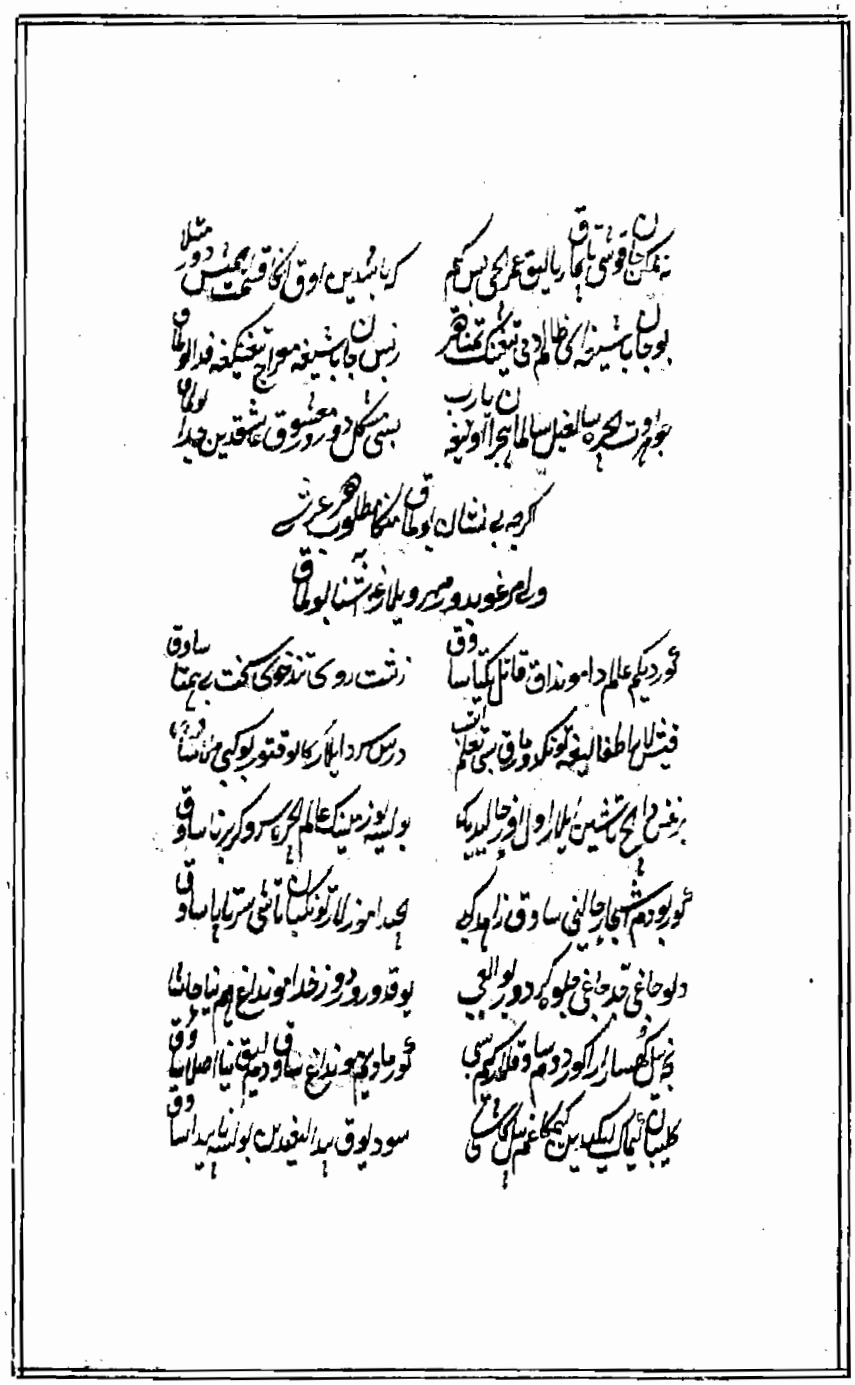

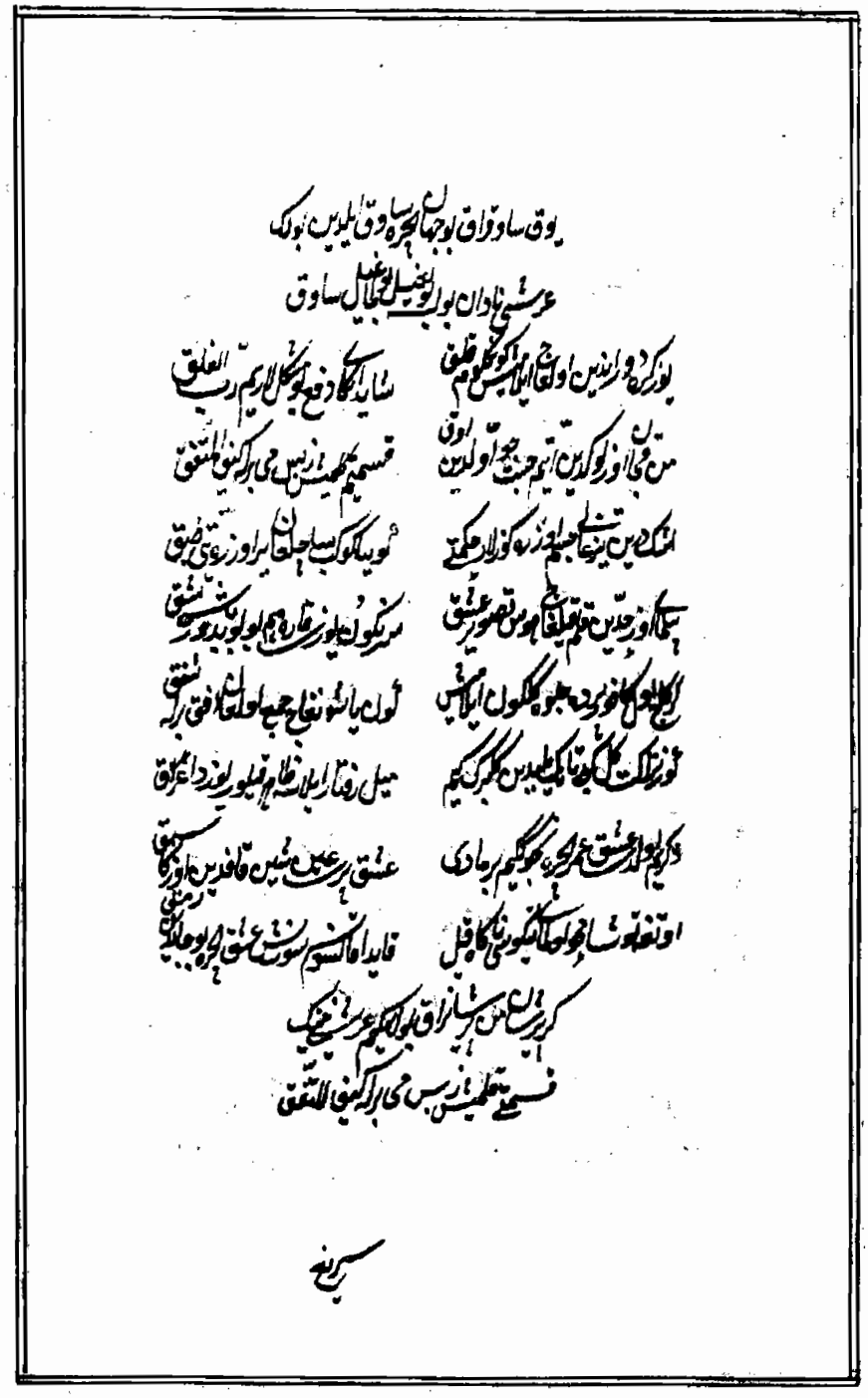

یوق ساوقراق بو جهان ایچره ساوق ایلدین بولک

عرشی نادان بولسه بو غیل بو جاهل ساوق

یوز کره دوراندین اولغاج ایلامیش کونکلوم قلق — شاید انکا دفع بو مشکل لاریم رب الفلق

من قچان اوزلوکدین ایتم جنت جو اولدین اوق — قسمیم قلمیش زبس می برله کیفی المتفق

اشکدین تیز غالی جسم اوزره کوزلار حکمتی — کویا کوکب ساچلغان یر اوزره یتی طبق

بیلماز اوز جدین قلم قیلغاج هوس تصویر عشق — سرنکون یوزی قاره هم بولوبدور باشی شق

کرکلیغ اول کافور پرده جلوه کلکون ایلامیش — کون یاشو نغاج جمع اولغان افق برله شفق

کوز نزاکت کل کبی تا یک یلیدین کلبرک کیم — میل رفتار ایلاسه ظاهر قیلور یوز داغ عراق

ذکریم اولدی عشق عمر ایچره بو کیم بر مادی — عشق پری عین شین قافدین اوزکا سبق

اوتغه توشا محو اولماسی کوسی ناکاه قیل — قایدا قالسون سوزنش عشق ایچره بو جاهلدین رمق

کر پریشان من پریشان راق بولایکیم عرشی خنک

قسمتی قلمیش زبس می برله کیفی المتفق

سریع

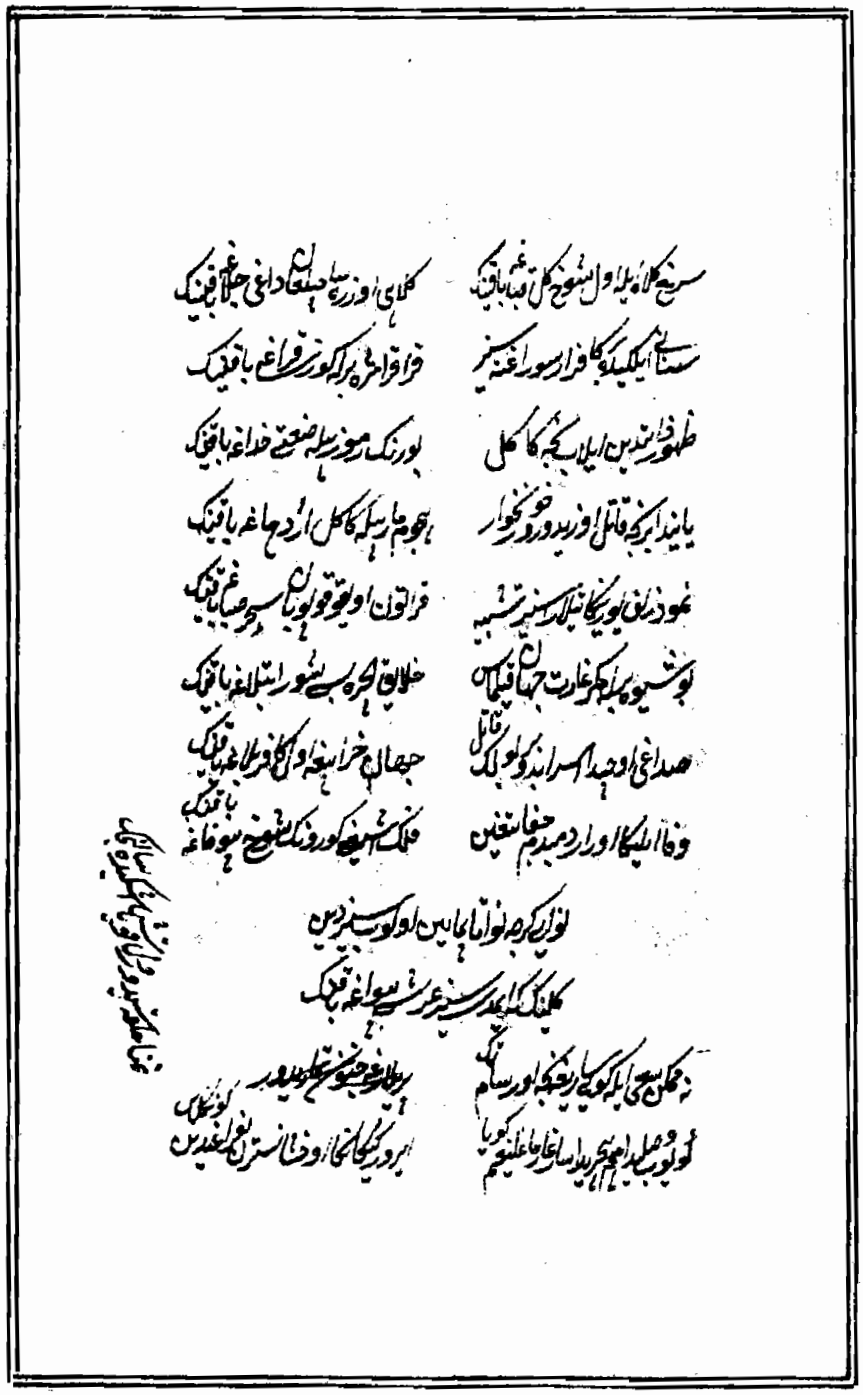

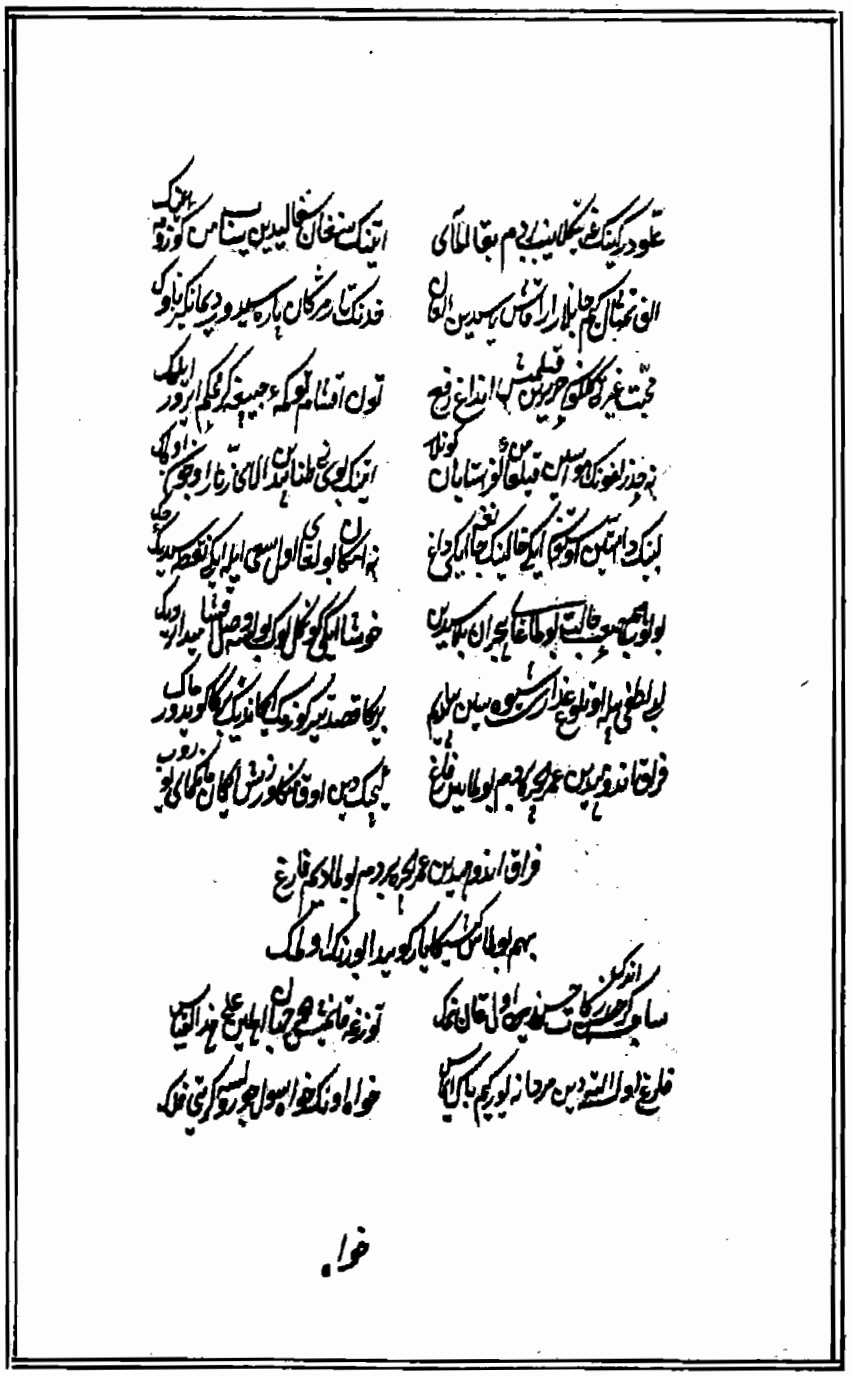

علو درکینک غه بکلاینب بردم بقا الماى — اتینک سنغان سغالیدین سنا من کوزومه اینک

الف تمثال کیم جانلار ارا قاش یاسیدین الغان — خدنک تار مژکان پاره سیدور دیمانکیز ناوک

محبت غیرتی کلکون حریرین قیلمش انداغ رفع — تون اقشام توکمه جیبغه کرمکم ایرور ایلک

نه حذر لغونک هواسین قیلغان من نوستابان کونلار — اتینک بوی نی طنابیدین الای زنار اوجون اولمک

لبینک دامنین اوتوکم ایکی خالینک جانغه ایکی داغ — نه امکان بولغای اول سعی ایله ایکی نقطه سیدیک چک

بولوب همصحبت حالت بولماغای هجران بلاسیدین — خوشا ایکی کونکل بولوب بو وصل قشا میدا ایدیک

لبی لطفی بیله اولوغ عذاری شیوه سین بیلدیم — بریکا قصد تیر کوزمک ایکاندیک بریکا کویدور ماک

فراق اندوهیدین عمر بحر بردم بولمایین فارغ — ایچک دین اوق منکا ورزش ایکان مانکمای یوروب

فراق اندوهیدین عمر بحر بردم بولمادیم فارغ
بهم بولماس کیشیکا یار کویدا بورنک اولمک

ساقی کرچه رکات حسن دین اول قان نمک — توزغه قانمیش هجر جهان اهلین علی هذا القیاس

فارغ اول الله دین مردانه یوریکیم باک ایماس — خواه اونک خواه سول چورولسه کرتی فلک

خوا

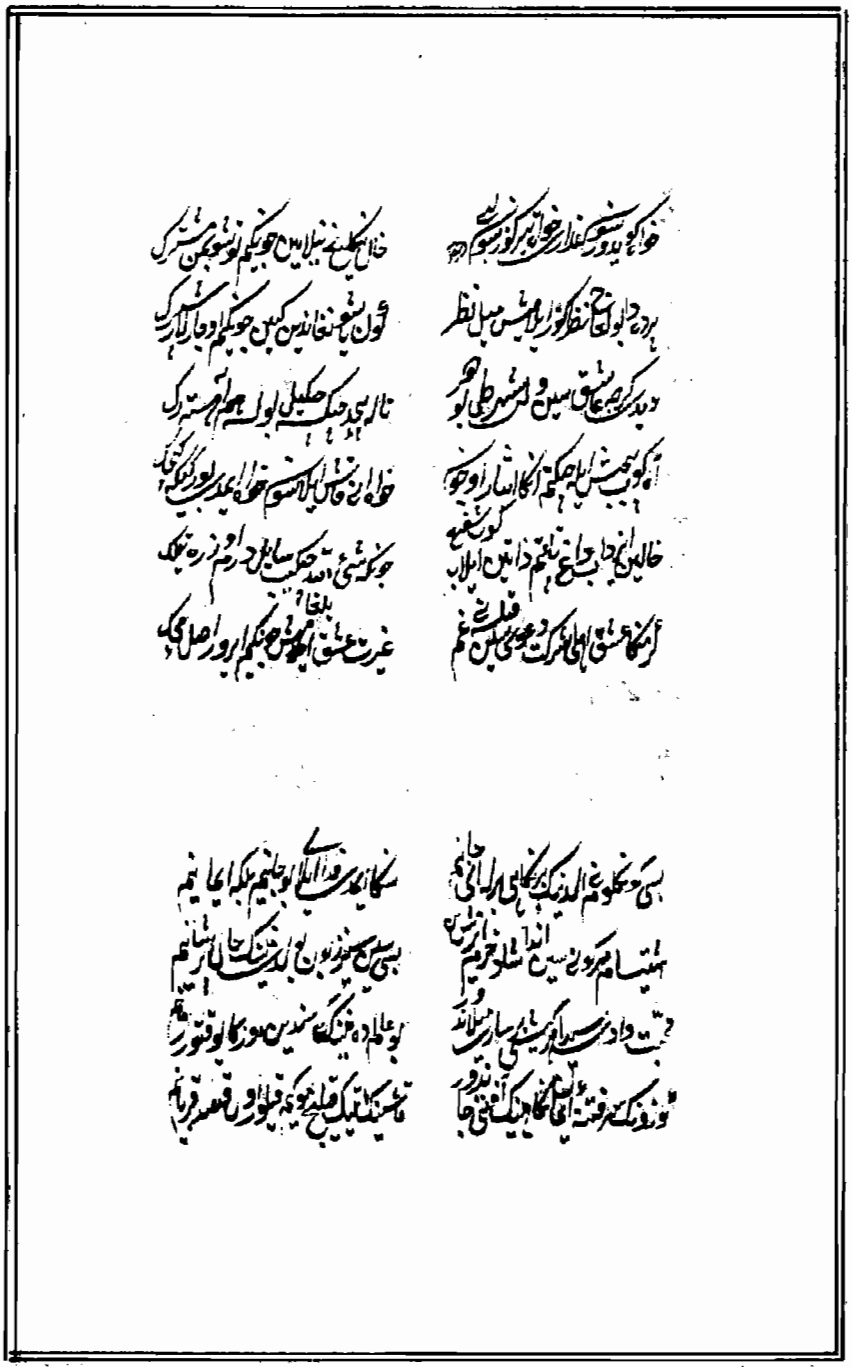

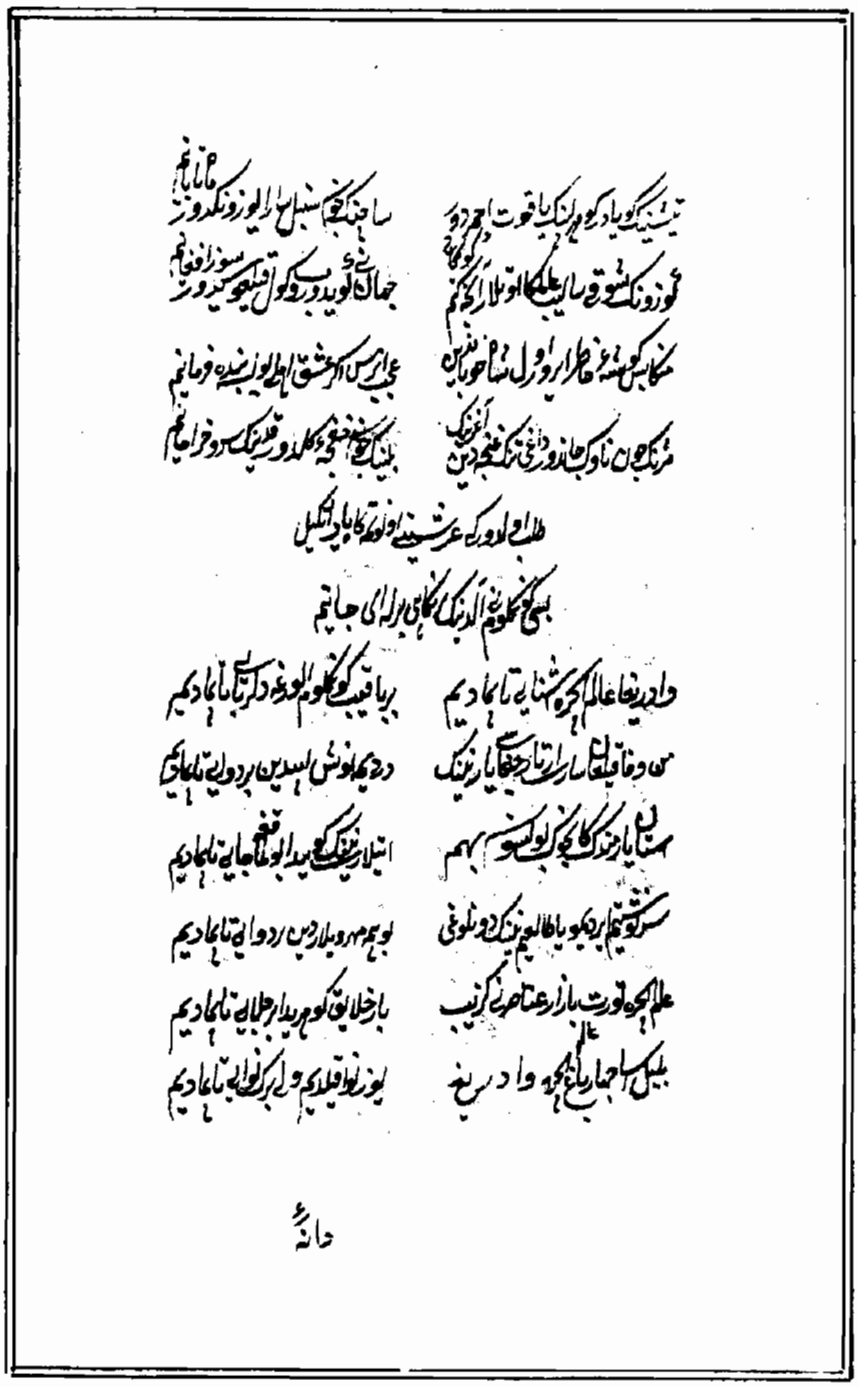

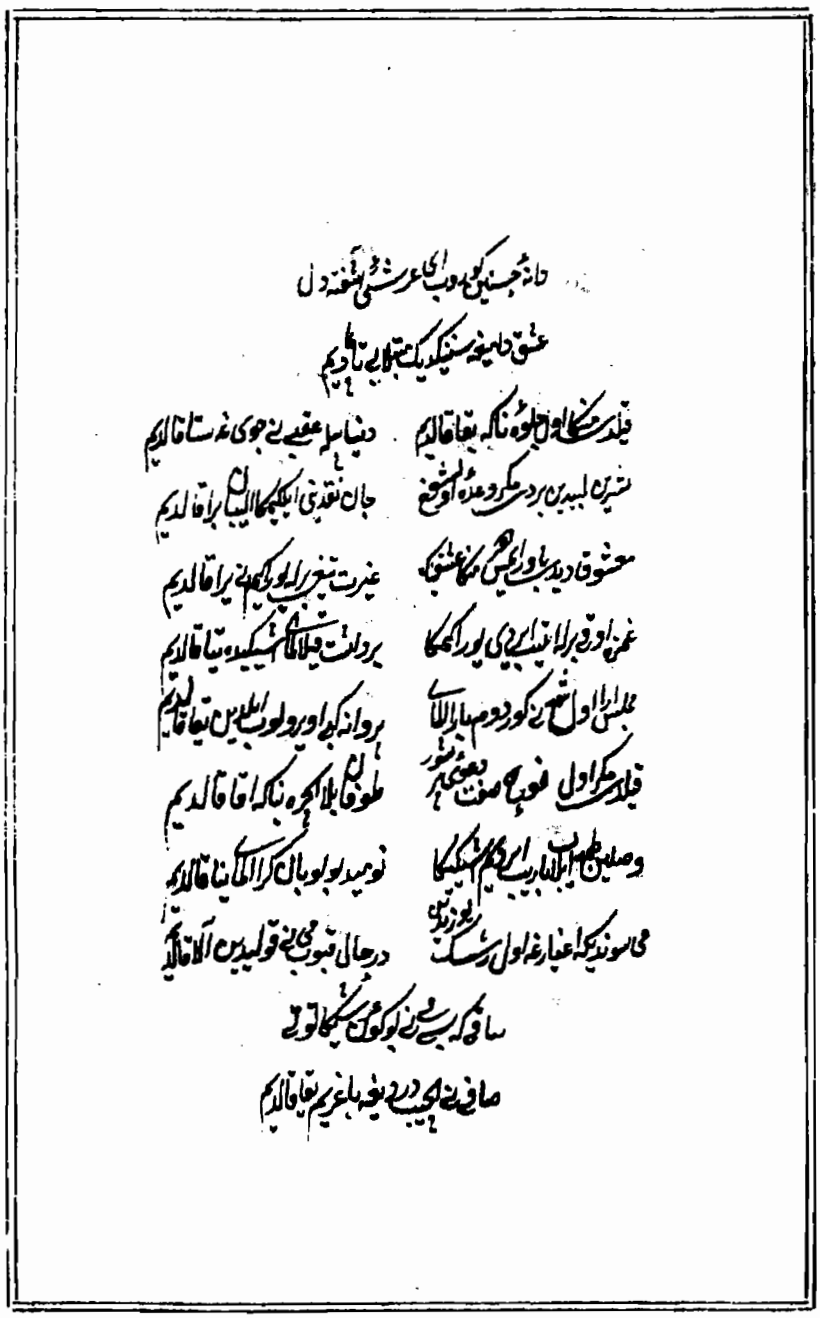

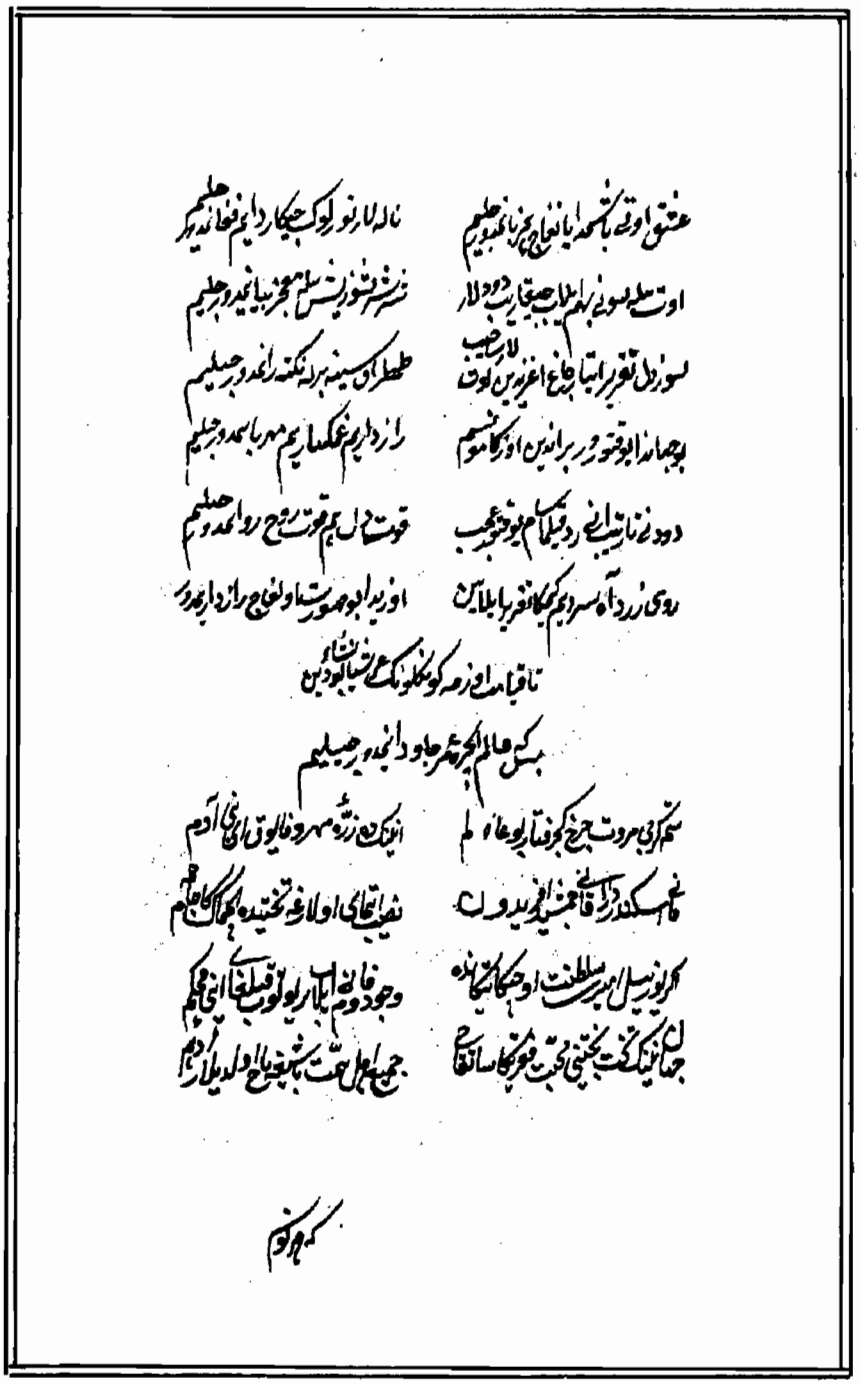

عشق اوتی باشمدا یانغاج بیر بانمدور حلیم — ناله لار نور لوک چیکار دایم فغانمدور حلیم

اوت سله سونی بهم ایلاب چیقاریب دودلار — شرشر شوزیش سله معجز بیانمدور حلیم

سوز دل تقریر ایتار چاغ اغزیدین اوت لار ساحیب — طمطراق سینه برله نکته رانمدور حلیم

بو جهاندا بو قتور بر براندین اوزکا مونسم — رازداریم غمکساریم مهربانمدور حلیم

دودنی تاریب انی رد قیلمام بو قتور عجب — قوت دل هم قوت روح روانمدور حلیم

روی زرد آه سردیم کیمکا تقریر ایلایین — اوزیدا بو صورت اولغاج رازداریمدور

تا قیامت اوزمه کونکلونک عرشیا بو نشاء دین

بس که عالم ایچره عمر جاودانمدور حلیم

ستم کری مروت چرخ کجرفتار بو عالم — انینک ده ذره مهر و فا یوق ای بنی آدم

مانی اسکندر دارا قانی جمشید افریدون — نصیب ایتمای اولارغه تختیده ایچماک کاجام

اکر یوز سیل امیری سلطنت اوچکا تیکانده — وجود دوم فانی ایلاب یوتوب قیلغای انی محکم

جهان نینک تخت بختینی محبت فقرینکا ساتقاچ — جمیع اهل همت باشیغه تاج اولدیلار ادهم

که هر کوم

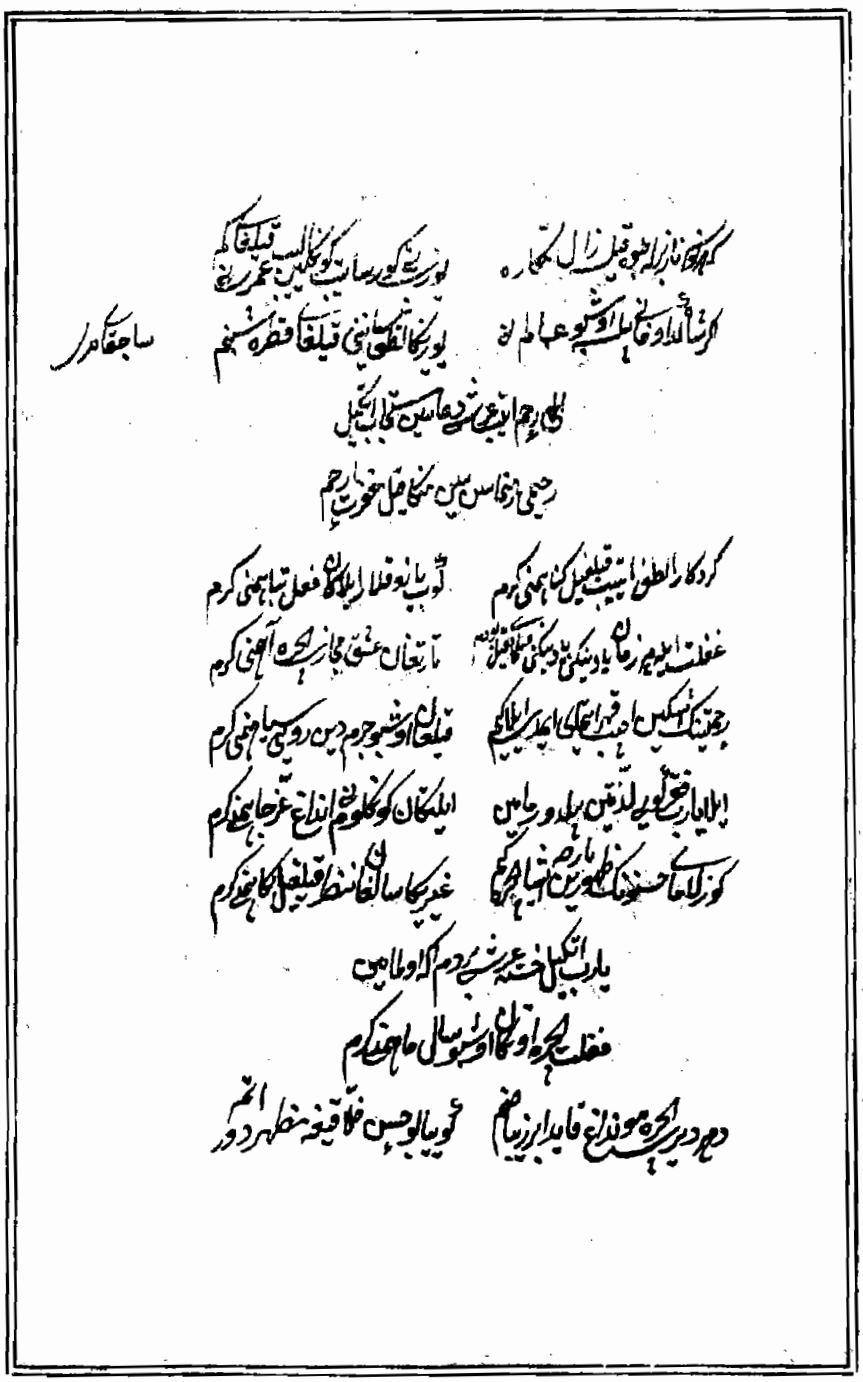

کہ ہر نوع نازبرلہ جوہ قیل زال تکارہ — یوزینی کورسایت کونکلین عمرینی قیلغای کم

اگر شاہ اولدی فانی ہیلسہ اوشبو عالم نی — یوزینکا نطق سانینی قیلغای قطرہ شبنم — ساجقا مرلر

الٰہی رحم ایتیب عرشی دعاسین مستجاب ایتکیل

رحیمی زمناسین بین منکا قیل مغفرت ارحم

کردکار الطف ایتیب قیلغیل گناہمنی کرم — گوب یازو قلار ایلاکان فعل تباہمنی کرم

غفلت ایلہ ہر زمان یادینکی یادینکی قیلغای قیلدم — تا تغان عشق مجازی الحرہ آہمنی کرم

رحمتینک اشکین احبب قہر ایتمای ایمدی ایلاکم — قیلغان اوشبو جرم دین رویی سیاہمنی کرم

ایلا یارب فقر گویی لذتین بیلدور مامین — ایلتکان کونکلوم نی انداغ عز جاہمنی کرم

کوزلاماسی حسنونک ظہورین یارب ایشا الحرہ کم — غیریکا سالغان نظر قیلغیل نگاہمنی کرم

یارب ایتکیل خستہ عرشی بردم اکہ اولمامین

غفلت الحرہ اوتکان اوشبو سال ماہمنی کرم

دہر دیری الحرہ مونداغ قاید ابرز بیاضم — گویا بو حسن خلاقیغہ مظہر دور اتم

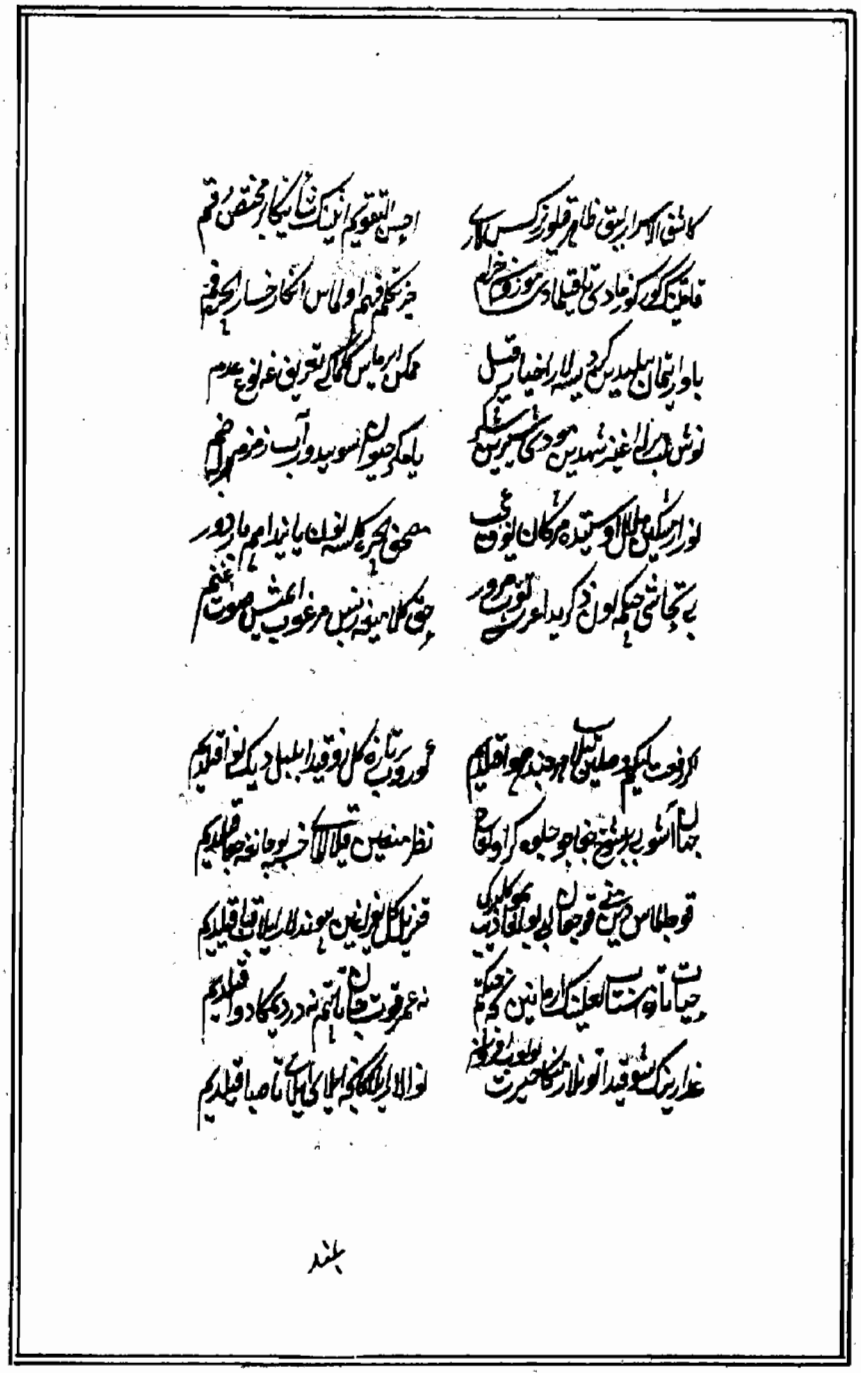

بلند

بلند فریاد اورماسی اولیرغه یوق اوجون مرغوب — حزین نالیش ایلان جان عودیدین اندک صدا

کیل ایمدی عرشی اوزکونکلونک صلاح پارسالیقدین

نکوکیم پاره ایلاب خرقه تاریدین ردا قیلدیم

کمال حسنونکا الحمد ایله دعا قیلایین — یوزونک صفاتینی والشمس ایله ادا قیلایین

سواد سایه سرو قدینک اکر توشه — ایکی جهاندا ایکی یوزومه قرا قیلایین

هوای کاکل کفرونکنی ایلابان زنار — ساچنک سوادی خیالنی من ردا قیلایین

بو دیر ایچره نجه یوزکا من خمار آلود — شراب شوق یحبب ذوقنی رسا قیلایین

می لیدین اکر ایلا سارو اکا میم — که نقد جان جهانی انکا فدا قیلایین

بو شوریش ایله سلای عالم ایچره یوز غوغا — که تیره آه ایله کوک کوکسینی برا قیلایین

نتا کلبوز مهر ربانی مسجد ایچره مدام — باریب صنمکده کا ذکر ربنا قیلایین

میسر اولماسه کرایت لارینک انزین اوپماک — اوپوب کوزومکا عبارینی طوطیا قیلایین

بو نظم تازیغه معنی دیرین تیزیب عرشی — سخن سرا ایله یوزین مثل کهربا قیلایین

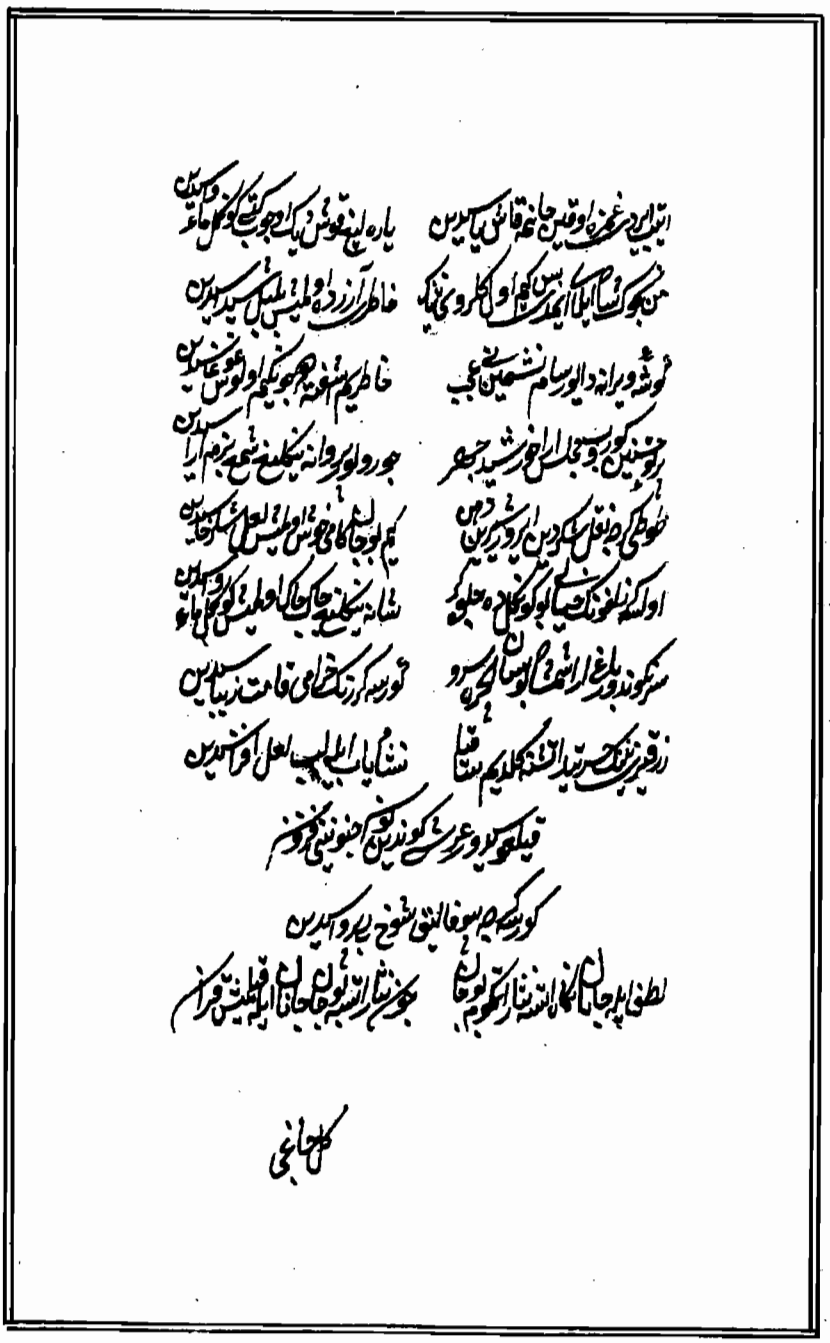

سۆزلۈك

موهوم	[mäwhum]	خىيالى، خىيالدىكى
غلط	[ghälät]	خاتا، نۇقسان، يېڭىلىشكەن؛ يالغان
مطلوب	[mätlub]	تەلەپ قىلىنغان، ئارزۇ قىلىنغان نەرسە، ئىزدەلگەن نەرسە
وسط	[wäsät]	ئوتتۇرا، ئوتتۇرتلىق: حدى وسط ـ ئوتتۇرا دەرىجە
لوح	[läwh]	(1) تاختا، يېزىق تاختىسى؛ (2) روشەنلىك؛ مۇلايىملىق
زرين	[zärrin]	زەرلىك، زەر (ئالتۇن) بىلەن زىننەتلەنگەن: زرين تاج — ئالتۇن بىلەن زىننەتلەنگەن تاج لوح زرين — زەر بىلەن زىننەتلەنگەن تاختا، زەر بىلەن زىننەتلەنگەن يېزىق تاختىسى
شمط	[shämät]	نەقىش
درم	[diräm]	كۈمۈش تەڭگە
ذكات	[zäkät]	مۇسۇلمانلار ھەر يىلى ئومۇمىي بايلىقىنىڭ قىرىقتىن بىرى(يەنى قىرىقتىن بىر ئۇلۇشى) بويىچە تاپشۇرىدىغان سېلىق(بۇ ئىلگىرى ئومۇمەن نامراتلارغا تارقىتىپ بېرىلەتتى).
ذكات حسن	[zäkat—i husn]	ئازغىنە چىراي كۆرسىتىش، چىرايىنى غىل-پاللا كۆرسىتىپ قويۇش
دراشكە	[durriäshk]	كۆز يېشى
در	[durr]	ئونچە، مەرۋايىت
اشكە	[äshk]	ياش
تمط	[tämät]	ساناقسىز، ھېسابسىز
مردم	[märdum]	قارىچۇق، كۆز قارىچۇقى؛ ئادەملەر
نقط	[nuqät]	(1) نۇقتا؛ (2) خال
زورق	[zäwräq]	قېيىق
نيلين	[nilin]	نىل رەڭلىك، كۆك
تكرو～تيكرو	[tegro]	... غىچە، قەدەر
سط	[sät]	تاقاشماق، تۇتاشماق
زرقيزى	[zärqizi]	مەلىكە، خان قىز

هنكامه	[hän'gamä]	(1) يىغىن، بەزمە، توپلىنىش؛ (2) ۋەقە، هادىسە
محيط	[muhit]	زور دېڭىز؛ ئوراپ تۇرغان، ئەتراپ
بط	[bät]	ئۆردەك؛ ئۆردەك شەكىللىك مەي ئىدىشى؛ غاز بويۇن مەي شىشىسى
طناز	[tännaz]	قىزىقچى، چاقچاقچى، يۇمۇرچى
اتش باز	[atäshbaz]	ئوت ياغدۇرغۇچى، يالقۇنلاتقۇچى
ساز	[saz]	(1) پايدا، مەنپەئەت (2) سۆزلەرگە قوشۇلۇپ: قىلغۇچى، ياسىغۇچى، ئىشلىگۈچى مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ.
خوب	[xob]	ياخشى، چىرايلىق، گۈزەل، دۇرۇست، مۇۋاپىق، ماقۇل؛ ھەيران بولۇش، ھەيران قېلىش
ترک تاز～ترکتاز	[türktaz]	ئات سېلىپ توساتتىن باستۇرۇپ كېلىش، تالان قىلىش، ئات سېلىپ ھۇنەر كۆرسىتىش: تركتاز ايلاماک ـ تالان قىلماق
سركش	[särkäsh]	تۇتۇق بەرمەس، ئىتائەتسىز
قوی	[qäwiy]	كۈچلۈك، قۇۋۋەتلىك
سرافراز	[säräfraz]	يۇكسەك، يۇكسەلگەن، ئۈستۈن؛ خۇرسەن
همراز	[hämraz]	سىرداش
خرد	[xiräd]	ئەقىل، پىكىر، زېھىن: خرد اهلی — دانالار، ئاقىللار، ئەقىل ئىگىلىرى
صعت	[si'ät]	ھەقىقىي، راستلىق: صعت سازلیق — كارامەتلىك، راستچىل، راستچىللىق
شعار	[shi'ar]	ئەسەر، بەلگە؛ ئادەت
معتاد	[mu'tad]	ئادەتلەنگەن، ئۆگەنگەن
بینوا～بی نوا	[binäwa]	بىچارە، يوقسۇل؛ بەختسىز، نا ئۈمىد
مثل	[mäsäl]	مىسال، ئوخشاش؛ ماقال ـ مەسەل؛ نەقىل
اولی～اولا	[äwla]	ياخشىراق، تۇزۈكرەك، ئارتۇق
ازبس～ازبسکه	[äzbäs ～ äzbäski]	چۈنكى، شۇنىڭ ئۈچۈن
ردا	[rida]	چايشاپ؛ دەرۋىشلەرنىڭ ئۈست كىيىمى
پایمال～پامال	[paymal～pamal]	ئاياغ ئاستىدا قالغان، ئېزىلگەن:

		پایمال اتماک ، ایلاماک ، قیلماق ـ ئایاغ ئاستی قىلماق ، ئەزمەك ، دومىلاتماق
تمنا	[tämänna]	تىلەك ، ئىستەك ، ئارزۇ
خاکسا~خاکسار	[xaksa~xaksar]	توپا ، توپراق ؛ تۆۋەن ، پەس ، خار ، كۆچسىز
دم	[däm]	(1) نەپەس ، دەم ؛ (2) قان ؛ (3) ئۇرۇش ، ئۇرماق ، ھۇجۇم
مرغوب	[märghub]	يېقىملىق ، سۆيۈملۈك ؛ ماقۇل ، ياقتۇرۇش
یکتا	[yäkta]	يەككە ، تەڭدىشى يوق ، بىردىنبىر
زشت	[zisht]	خۇنۇك ، يامان : زشت روی ـ خۇنۇك چىراي
تند	[tund]	ئاچچىق ، غەزەپ ، غەزەپلىك ؛ باشباشتاق ، شوخ
تند خوی	[tundxuy]	ئوسال مىجەزلىك ؛ نازۇك تەبىئەتلىك ، تەرى سۆرۇن
سخت	[säxt]	قاتتىق ، قېتىپ قالغان ، مۇستەھكەم ؛ قوپال
بی همتا	[bihämta]	يەككە ، يېگانە ، تېڭى ، ئوخشىشى يوق
اطفال	[ätfal]	گۆدەكلەر ، بالىلار
برنا	[bärna]	ياش ، گۈزەل ، چىرايلىق ؛ ياش ، مەرت يىگىت
اشجار	[äshjar]	بىرلىكى «شجر» ؛ دەرەخلەر ؛ ياغاچلار
سرتاپا	[särtapa]	باشتىن تا ئاياغقىچە ، باشتىن ئاياغقىچە
دلو	[dälw]	12 بۇرجىنىڭ بىرى ، يەنى 12 بۇرجىنىڭ 11 ـ سى ، قۇياش يىلى ھېسابىدا 11 ـ ئاي ، يانۋارغا توغرا كېلىدۇ
حاشا~حاشه	[hasha~hashä]	(1) ھېچ ، ھېچبىر ، ھېچقاچان ؛ (2) ئەلۋەتتە ؛ (3) ساقلىسۇن
حاشه‌الله	[hashälillah]	خۇدا ساقلىسۇن !
سود	[sud]	پايدا ، بەھرە ، نەپ
قلق	[qäläq]	خاتىرجەمسىزلىك ؛ خاتىرجەمسىز ، تىنچسىز ، بىئارام
شاید	[shayäd]	ئېھتىمال
رب‌الفلق	[räbbil — fäläq]	«سۇبھىنىڭ پەرۋەردىگارى» دېگەن مەنىدە .
جست جو	[justujo]	قىدىرىش ، ئاختۇرۇش ، ئىزدەش
زبس	[zibäs]	چۈنكى ، شۇنىڭ ئۈچۈن ، پەقەت ، پەقەتلا
کیف‌المتفق	[käyful — muttäfäq]	«بىرلەشمە كەيىپ» دېگەن مەنىدە
متفق	[muttäfäq ~ muttäfiq]	بىرلەشكەن ، ئىتتىپاقداش ، دوست

حكمت	[hikmät]	(1) بىلىمدانلىق، دانىشمەنلىك؛ (2) پەل-سەپە؛ (3) سىر، مەخپىيەتلىك؛ (4) قىسقا سۆز، مەسەل؛ (5) تەدبىر؛ (6) سەۋەب
كوكب	[käwkäb]	يۇلتۇز؛ كۆپلۈكى: «كواكب»[käwakib]
طبق	[täbäq]	(1) تۇۋاق، قاپ؛ قاپلاش؛ (2) قەۋەت
سرنكون	[särnigun]	(1) بېشى سېلىنغان، ساڭگىلىغان؛ (2) ئاستىن ـ ئۈستۈن؛ (3) شەرمەندە، تەلەيسىز
شق	[shäq]	يېرىلىش، يېرتىلىش
كافور	[kafur]	ئاق ۋە خۇش بۇي ماددا؛ ئاپئاق تۈس
كلكون	[gulgun]	گۈل رەڭ، قىزىل
محو	[mähw]	يوقىلىش، تۈگەش: محواولماق، بولماق — يوق بولماق، تۈگىمەك
سوزش	[sozish]	كۆيۈش، ئازاب
رمق	[rämäq]	ئاخىرقى نەپەس، جان چىقىش ئالدىدىكى تىنىق
قبا	[qäba]	تون، تون چاپان
جلا	[jila]	روشەنلىك، پارلاقلىق، پارقىراق
سنان	[sinan]	نەيزە ئۇچى، ئۆتكۈر نەيزە
رموز	[rämuz]	ئىما، ئىشارەت، يوشۇرۇن بەلگە
نمود	[nämud]	(1) قورۇنۇش؛ (2) ئوخشاش
تشبيه ~ تشبيه	[täshbih]	ئوخشىتىش: تشبيه اتماك ـ ئوخشاتماق
تك	[täk]	يۇرۇش، يۈگۈرۈش: تك اورماق ـ يۇرمەك، يۈگۈرمەك، چاپماق
علو	[ʼuluwwiy]	ئالىي، يۇقىرى، يۈكسەك: علوهمت ـ ئالىي هىممەت
خدنك	[xädängg]	ئوق، كامان ئوقى: خدنك اورماق ـ ئوق ئاتماق
ناوك	[nawäk]	(1) كامانىنىڭ ئوقى؛ (2) كىرپىك
حرير	[härir]	يۇپقا ۋە نازۇك توقۇما، نېپىز رەخت
رفع	[räfʼ]	كۆتۈرۈش، يۈكسەلدۈرۈش، يوق قىلىش: رفع حجاب ايلاماك ـ ئۈيانتنى ئوتتۇرىدىن (ئاردىن) كۆتۈرمەك، پەردىنى كۆتۈرمەك، ئېچىپ تاشلىماق

جيب	[jiyb]	(1) يانچۇق، چاپاننىڭ يانچۇقى؛ (2) ياقا، كىيىمنىڭ ياقىسى.
حک	[häk]	گۇل چېكىش، ئويۇش، تاراشلاش، يونۇش
صعب	[sä′b]	قىيىن، ئېغىر، مۇشەققەتلىك
ورزش	[wärzish]	مەشىق، كۆنۈكۈش، ئادەت
بهم	[bihäm ~ bähäm]	(1) ئورتاق؛ بىللە؛ قارشى، ئەكسى؛ (2) جاراھەتلىك، دىلى سۇنۇق، دىلى ئازار يەگەن
اندک	[ändäk]	ئازغىنە، كىچىككىنە، كۆپ ئەمەس، ئاز مىقداردىكى
نمک	[nämäk]	تۇز
علی هذلقیاس	['älahazäl — qiyas]	شۇنىڭغا قىياسەن، شۇنىڭغا ئوخشاش
مشترک	[mushtäräk]	ئومۇمىي، ئوتتۇرىدىكى، ئورتاق
شب پرک~شپرک	[shäbpäräk~shäpäräk]	شەپەرەڭ
پیچش	[pichish]	تولغىنىش، ئۆرتىنىش
کچک	[kächäk]	ئىلمەك ياكى كامالەككە ئوخشايدىغان نەرسە
شفیع	[shäfi′]	ۋاستىچى، ھىمايىچى
شئی الله	[shäyullah]	«ئاللانىڭ يولىدا بىر نەرسە بېرىڭلار» دېگەن مەنىدە
محک	[mähäk]	كۆمۈش ۋە ئالتۇنلارغا سۈرتۈپ، ئۇلارنىڭ راست ياكى يالغانلىقىنى ئاجرىتىدىغان تاش
میلان	[mäylan]	خاھىش، يۆنىلىش؛ ئۆز مەيلىچە
سرفتنه	[särfitnä]	پىتنە باشلىغۇچى، پىتنە قوزغاتقۇچى، پىتنىچى، ئارىنى بۇزغۇچى
احمر	[ähmär]	قىزىل، قىپقىزىل: ياقوت احمر ـ قىپقىزىل ياقۇت
سنبل	[sunbul]	(1) خۇش بۇي قارا رەڭلىك ئۆسۈملۈك؛ (2) چاچ، قىزلارنىڭ تاشلىنىپ (يېيىلىپ) تۇرغان چېچى
سارا	[sara]	ھەقىقىي، تازا، ساپ: سنبل سارا — ھەقىقىي سۈمبۈل؛ تازا، ساپ سۈمبۈل
تابان	[taban]	يورۇق، پارلاق، يالتىراق: ماه تابان — پارلاق ئاي؛ گۈزەل
شوق	[shäwq]	(1) ئارزۇ، ھەۋەس؛ ئىنتىلىش، كەيپ، ئىستەك؛ (2) ئۆرتىنىش

خاطر	[xatir]	(1) ئوي، پىكىر، خىيال، ئەس؛ (2) كۆڭۈل: كوشەئخاطر — كۆڭۈل ئۆيى، خىيال ئۆيى
خفچە	[xifchä]	نازۇك ۋە ئىنچىكە ئۆسىدىغان بىر تۈرلۈك
سرنوشت	[särnäwisht]	دەرەخ؛ تاغدا ئۆسىدىغان تاش ئالما دەرىخى تەقدىر، پېشانە، ئالدىن بەلگىلەنگەن
عناصر	[ʼänasir]	ئۇنسۇرلار، ئېلېمېنتلار (سۇ، ھاۋا، تۇپراق، ئوت)
جلا	[jila]	روشەنلىك، پارلاقلىق
اسا	[asa]	سۆزلەرگە قوشۇلۇپ (1) راھەتلەندۈرگۈچى؛ راھەتلىك؛ (2) كەبى، ئوخشاش مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ.
اشفتە	[ashuftä]	پەرىشان، توزىغان؛ بېرىلگەن، مەپتۇن، ئاشىق، شەيدا: اشفتەدل ـ پەرىشان كۆڭۈل
عقبى	[ʼuqba]	كېلەچەك، كەلگۈسى
جوى	[joy]	سۆز بىرىكمىسىدە «ئىزدىگۈچى، قېدىرغۇچى، ئاختۇرغۇچى، قازغۇچى» مەنىلىرىدە كېلىدۇ.
باور	[bawär]	ئىشىنىش، ئىشەنچ
پرشور	[purshor]	شاۋقۇن ـ سۇرەنلىك؛ توپىلاڭچى، شاۋقۇن ـ سۇرەن قوزغاتقۇچى
همزبان	[hämzäban]	سۆھبەتداش
فغان	[fighan]	ناله، ئاھۇزار، داد ـ پەريات
بهم	[bähäm]	بىرلىكتە؛ قوشۇش، بىرىكتۇرۇش؛ تەڭشەش
شوريش	[shorish]	غەۋغا، توپىلاڭ؛ شوراش، تارتىش
تقريراتماک	[täqrirätmäk]	گەپ قىلماق، زۇۋانغا كەلتۈرمەك
طمطراق	[tumtäraq]	تەنتەنە، دەبدەبە، شاۋقۇن ـ سۇرەن
نكتەران	[nuktäran]	چىرايلىق سۆزلىگۈچى، مەنىلىك جاۋاب قايتۇرغۇچى
مونس	[munis]	ئۇلپەت، ھەمراھ، دائىم بىللە بولغۇچى
رازدار	[razdar]	سىرداش، ئىشەنچلىك
غمكسار	[ghämgusar]	غەمخور، مېھرىبان، قايغۇدىن خالاس قىلغۇچى
تقريرايلاماک	[täqrir äylämäk]	زۇۋان سۇرمەك، ئېغىز ئاچماق، سۆزلىمەك
نشئە	[äshʼä]	كەيپ، ھۇزۇر، ھالاۋەت
جاودان	[jawidan]	ئەبەدىي، دائىمىي، مەڭگۇ

بی مروت	[bimuruwwät]	نامەرد، ئادەمگەرچىلىكنى بىلمەيدىغان؛ گەرىيلىك، پىخسىقلىق
مروت	[muruwwät]	مەردلىك، ئادەمگەرچىلىك، سېخىيلىق
چرخ	[chärx]	(1) چاق؛ (2) ئايلىنىش؛ (3) ئاسمان، كۆك، پەلەك؛ (4) تەقدىر، تەلەي
كجرفتار	[käjräftar]	مەككار، ھىيلىگەر، تەتۇر: چرخ كجرفتار — تەتۇر ئايلانغۇچى پەلەك، مەككار، ھىيلىگەر پەلەك؛ تەتۇر پېشانە
بنی ادم	[bäni adäm]	ئادەم بالىلىرى، ئادەم ئەۋلادى، ئىنسانلار
بنی	[bäni]	ئەۋلاد، بالىلار
ادھم	[ädhäm]	«ئىزاھ» قا قارالسۇن.
زال	[zal]	(1) كەمپىر، مەككار؛ (2) بۇ دۇنيا
نیسان	[näysan]	باھار ئېيى؛ باھار پەسلى
مستجاب	[mustäjab]	تەلىپى قوبۇل بولغان
مغفرت	[mäghfirät]	كەچۈرۈش، گۇناھىدىن ئۆتۈش
ارحم	[ärhäm]	ناھايىتى رەھىملىك، ناھايىتى مېھرىبان؛ «رحيم» نىڭ ئاشۇرما دەرىجىسى
كردكار	[kirdigar]	ياراتقۇچى، تەڭرى
كرم	[käräm]	ياخشىلىق، ئېھسان، مەرھەمەت، ئىلتىپات
مجازی	[mäjaziy]	ھەقىقىي ئەمەس: عشق مجازی — ھەقىقىي بولمىغان، كۆرۈنۈشتىكى ئىشق، شەكلەن ئىشق
ایلتماک	[eltmäk]	ئېلىپ بارماق، ئېلىپ كەتمەك
عزجاه	[ʻizzujäh]	ئىززەت ۋە مەرتىۋە
دھر	[dähr]	دۇنيا، ئالەم، زامان
دیر	[däyr]	بۇتخانا، مەيخانا
خلاق	[xällaq]	ياراتقۇچى، خۇدا
خالق	[xaliq]	ياراتقۇچى، ياراتمىش
خلق	[xälq]	يارىتىلغۇچى، يارالمىش، خەلق
اتم	[ätäm(m)]	بارلىق، پۈتۈنلەي، تامامى؛ مۇكەممەل، نۇقسانسىز
كاشف الاسرار	[kashiful — äsrar]	سىرلارنى، مەخپىيەتلىكلەرنى ئاچقۇچى
كاشف اسرار	[kashif — i äsrar]	«كاشف الاسرار» غا قارالسۇن.
نركس	[närgis]	گۈلنىڭ بىر تۈرى؛ بوتاكۆز، كۆز
احسن التقويم	[ähsänut—täqwim]	ئەڭ چىرايلىق كۆرۈنۈشلۈك، ئىنسان سۈرىتى
احسن تقويم	[ähsän—i täqwim]	«احسن التقويم» گە قارالسۇن.

احسن	[ähsän]	ناھايىتى ياخشى، ئەڭ گۈزەل
تقويم	[täqwim]	سۈرەت، كۆرۈنۈش؛ جەدۋەل، كالېندار
مختص	[muxtäs]	ئالاھىدە، كەم ئۇچرايدىغان
رقم	[räqäm]	يېزىق، پۈتۈك
موزون	[mäwzun]	ئۆلچىنىدىغان، قامەتكە يارىشا پىچىلگەن: موزون خرام ـ قەددى ـ قامىتى كېلىشكەن، چىرايلىق؛ ئەسلى: چىرايلىق ماسلىدىغان، چىرايلىق يۈرۈشلۈك
باور	[bawär]	ئىشىنىش، ئىشەنچ
اخبار	[äxbar]	خەۋەرلەر
نوع	[näw']	تۈر، جىنس
عدم	['ädäm]	يوق، يوقلۇق
شهد	[shähd]	ھەسەل، بال
هلال	[hilal]	يېڭى كۆرۈنگەن ئاي؛ قىزلارنىڭ يېڭى كۆرۈنگەن ئايغا ئوخشاش ئېگىلگەن قېشى
مشكين	[mushkin]	مۇشك ھىدلىق، خۇش بۇي، قارا رەڭلىك
مصحف	[mus'häf]	كىتاب، رىسالە
بى تحاشى	[bitähashi]	قورقۇمسىز، پەرۋاسىز، ھېيىقمايدىغان
مرور	[murur]	ئۆتۈش، ئۆتكۈزۈش: مرورايام ـ كۈنلەر ئۆتۈش
زىبىس	[zibäs]	مۇۋاپىق، لايىق، مۇناسىپ
مرغوب	[märghub]	يېقىملىق، سۆيۈملۈك
صوت	[säwt]	تاۋۇش، ئاۋاز، ئاھاڭ، كۈي، شاۋقۇن: صوت غنم ـ يېقىملىق، غەنىيمەتلىك كۈي، ئاھاڭ
رفعت	[rif'ät]	يۇكسەكلىك، يۇقىرى مەرتىۋىلىك
قوجماق	[quchmaq]	قۇچاقلىماق، سۆيمەك
پيوند	[päywänd]	سۆزلەرگە قوشۇلۇپ «ئۇلىنىش، باغلىنىش» مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ: پيوند ايلاماک — ئۇلىماق، باغلىماق پيوند اولماق — ئۇلانماق، باغلانماق
قبا	[qäba]	تون، تون چاپان
عود	['ud]	(1) خۇش بۇي جىسىم، كۆيدۈرگەندە خۇش پۇراق ئىس چىقارغۇچى ياغاچ؛ (2) بىر تۈرلۈك چالغۇ ئەسۋابى

صلاح	[sälah]	(1) ياخشىلىق، تۇزۇكلۇك؛ بىرەر ئىشنىڭ ياخشى تەرىپىنى ئىزلەش، ياخشىلىققا جورۇش؛ (2) ئاۋاتلىق، ئاسايىش
پارسالیق	[parsaliq]	پەرھىزكارلىق، يامان ئىش ۋە يامان يوللاردىن ساقلىنىش، تەقۋادارلىق
خرقه	[xirqä]	دەرۋىشلەرنىڭ ئۈست كىيىمى، جەندە
ردا	[rida]	دەرۋىشلەرنىڭ ئۈست كىيىمى، بوغۇمچە
والشمس	[wäshshäms]	«ئىزاھ» قا قارالسۇن.
سواد	[säwad]	1) قارىلىق، قاراتۇس؛ قارالىغۇ، قارالىغۇلۇق؛ (2) خەت ـ ساۋاد؛ يېزىق
مودام	[mudam]	(1) دائىم، ھەر چاغ؛ (2) مەي، شاراب
كده	[kädä]	ئائىلە، جاي، ئۆي
ربنا	[räbbäna]	بىزنى تەربىيىلىگۈچى ئاللا
سخن سرا	[suxän sära]	تەسىرلىك سۆزلەش، چىرايلىق، تەسىرلىك گەپ
كهربا	[kähräba]	(1) بىر تۈرلۈك سېرىق تاش؛ (2) سېرىق
ماءوا	[mä'wa]	باش پاناھ؛ تۇرار جاي، ماكان
ازرده	[azurdä]	ئازار چەككەن، رەنجىگەن
نشيمن~نشمين	[nishimän~nishimin]	(1) قۇش ئۇۋىسى، ئىن، تۇرار جاي؛ (2) مەجلىس، ئولتۇرۇش
دهن	[dähän]	ئاغىز
نقل	[nuql]	زاكۇسكا، شىرنىلىك، تاتلىق ـ تۇرۇم
شانه	[shanä]	تارغاق، چاچ تارايدىغان تارغاق
ياب	[yab]	تاپقۇچى، ئالغۇچى
نشاءياب	[näsh'ä—i yab]	ھۈنەر ـ ھالاۋەت تاپقۇچى
افزا~افزای	[äfza ~ äfzay]	سۆزلەرگە قوشۇلۇپ: ئارتتۇرغۇچى، ئاشۇرغۇچى مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ.
قران	[qiran]	يېقىنلىشىش، بىرلىشىش

ئىزاھ:

ادهم [ädhäm]: ئىبراھىم ئەدھەم — ئەسلى بەلخته ناھايىتى باي ئائىلىده دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، پۇل ـ مال، دۇنيادىن ۋاز كېچىپ ئۇزۇن مۇددەت تاغ ـ غارلاردا يېگانه سەجده ـ ئىبادەت بىلەن شۇغۇللانغان كىشى.

والشمس — «قۇياش بىلەن قەسەم» («قۇرئان كەرىم» 91 ـ سۈرە 1 ـ ئايەتنىڭ 1 ـ سۆزى.)

13. مولا مۇسا سايرامى: «تارىخى ئەمنىيە» دىن پارچە

مولا مۇسا سايرامى، يەنى مولا مۇسا بىننى مولا ئەيساخاجە سايرامى يېقىنقى زامان ئۇيغۇر تارىخ ئالىمى ۋە شائىرى.

مولا مۇسا سايرامى 1836 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 23 ـ كۈنى ئاقسۇ ۋىلايىتىنىڭ باي ناھىيىسىگە تەۋە سايرام رايونى ئاناقىز يېزىسى توغايلا مەھەللىسىدە ئۆلىما ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. باشلانغۇچ مەلۇماتنى ئۆز يۇرتىدىكى سايرام مەدرىسىدە تاماملىغاندىن كېيىن، ئەينى دەۋردە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئەڭ چوڭ ئىلىم يۇرتلىرىدىن بىرى بولغان كۇچادىكى «ساق-ساق» مەدرىسىگە بېرىپ ئىلىم تەھسىل قىلىپ، قۇرئان، ھەدىس، تارىخ، ئەدەبىيات، تەقۋىم (كالېندارشۇناسلىق)، ئىلمىي نۇجۇم، ناباتات (ئاگروبىئولوگىيە)، جۇغراپىيە، ئەرەب ۋە پارس، ئوردۇ تىلى قاتارلىقلار بويىچە ناھايىتى يۇقىرى نەتىجە قازانغان. 1854ـ يىلى بايغا قايتىپ، ئانا مەكتىپى — سايرام مەدرىسىسىدە مۇدەررىسلىك قىلغان. 1917ـ يىلى 4 ـ ئايدا يۇرتى سايرامدا ئالەمدىن ئۆتكەن.

مولا مۇسا سايرامى ئاقسۇدا ئومۇمەن 40 يىلغا يېقىن ۋاقىت يېزىقچىلىق ۋە تەتقىقات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. شۇ جەريانىدا ئۇ «تەزكىرەتۇل ـ ئەۋلىيا» (1885 ـ يىلى يېزىلغان)، «تارىخى ئەمنىيە» (1903 ـ يىلى 10 ـ ئاينىڭ 2ـ كۈنى تاماملانغان)، «دىۋانى مەسنەۋى» (1907 ـ يىلى يېزىلغان)، «تارىخى ھەمىدى» (1908 ـ يىلى 7 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى تاماملانغان)، «سالامنامە» (1916 ـ يىلى 9ـ ئايدا يېزىلغان)، «قەسىدەئى سىدىق»، «غەزەلىيات» قاتارلىق كۆپلىگەن تارىخىي ۋە ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يېزىپ قالدۇرغان.

«تارىخى ئەمنىيە» دە ئومۇمەن موڭغۇل ـ چىڭگىز ئىستىلاسىدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيا-غا ھۆكۈمرانلىق قىلغان چاغاتاي خان ۋە ئۇنىڭ شىنجاڭ رايونىدا ھاكىمىيەت يۇرگۈزگەن كېيىنكى ئەۋلادلىرىنىڭ ھەرقايسى ۋىلايەت ـ ئوبلاستلاردىكى ھۆكۈمرانلىق تارىخى، ھاكىمىيەت تالىشىش ئۇرۇشلىرى، كېيىنكى دەۋرلەردىكى خەلق قوزغىلاڭلىرى قاتارلىقلار توغرىسىدا ئىزاھات خاراكتېرلىك مەلۇمات بېرىلگەن. بۇ ئەسەر شىنجاڭنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ۋە يېقىنقى زامان تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى يۇقىرى ماتېرىياللىق قىممىتىگە ئىگە[1].

① مولامۇسا سايرامى: «تارىخى ھەمىدى» (مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 ـ يىل نەشرى).

سۆزلۈك

حدود	[hudud]	چېگرالار
اميرالامراء	[ämirul—umärā′]	ئەمىرلەرنىڭئەمىرى، بەگلەرنىڭ بېگى
بن ~ ابن	[bin/binni~ibn/ibni]	ئوغۇل، ئوغلى: ابن سلطان - سۇلتان ئوغلى احمد بن عبدالله - ئابدۇللا ئوغلى ئەھمەد
قصه	[qissä]	ھېكايە، تارىخ؛ تەرجىمىھال
واقعات	[waqi′at]	«ۋاقىئە» نىڭ كۆپلۈكى، ۋەقەلەر
مقالات	[mäqalat]	«ماقالە» نىڭ كۆپلۈكى
اميرخدايداد	[ämir xudaydad]	«ئىزاھ» قا قاراڭ.
تقرير	[täqrir]	بايان، ئاغزاكى تەپسىلات
كارمالى	[kar — mali]	ئىش - ئوقەتلىرى
ياران	[yaran]	دوستلار؛ «يار» نىڭ كۆپلۈكى
برادران	[buradäran]	«بۇرادەر» نىڭ كۆپلۈكى
جالاک	[chalak]	پاراسەتلىك، ئەقىللىق؛ چاققان
خفى	[xäfiy]	يوشۇرۇن، مەخپىي
پوشيده	[pushidä]	يېپىق، يېپىقلىق
اسين بۇغاخان	[äsin bugha xan]	«ئىزاھ» قا قاراڭ.
حامله	[hamilä]	ئېغىر بوي، ئېغىر ئۇستىخان
دوختوى	[duxtuy]	«ئىزاھ» قا قاراڭ.
قوم	[qäwm]	قەبىلە؛ مىللەت؛ قېرىنداش
رشک	[räshk]	كۆندەشلىك، كۆنلەش: كىمالى رشک - قاتتىق كۆنلەش
لامقام	[lamäqam]	مەرتىۋىدە تەڭدىشى يوق
تعريض~تعرض	[tä′riz]	(1) كىنايە بىلەن سۆزلەش، تاپا قىلىش؛ سۇرۇشتۇرۇش (2) قارشى چىقىش، ئېتىراز بىلدۇرۇش
جراكى	[chäraki]	چۈنكى؛ سەۋەب
اولوس	[ulus]	جامائەت، قەبىلە، خەلق
تولوى	[tuluy]	«ئىزاھ» قا قاراڭ.
قتال	[qital]	ئۇرۇش، جەڭ

نسبت	[nisbät]	(1) نەسەب، جەمەت، قېرىنداشلىق (2) مۇناسىۋەت: نسبت نابود بولماق ـ قېرىنداشلىق بۇزۇلماق؛ مۇناسىۋەت يېرىكلەشمەك
اسايش	[asayish]	تىنچلىق، ئامانلىق
امنيت	[ämniyät]	تىنچلىق، ئامان ـ ئېسەنلىك
استوار	[ustuwar]	چىداملىق، مەھكەم؛ توغرا: استوارتافماق — مۇستەھكەملەنمەك
اباواجداد	[abawuäjdad]	ئاتا ـ بوۋىلار
سابقه	[sabiqä]	ئىلگىرىكى، ئاۋۋالقى، بولۇپ ئۆتكەن
تغير	[täghäyyur]	ئۆزگىرىش، باشقا تۈسكە كىرىش
تبديل	[täbdil]	ئالماشتۇرۇش، ئۆزگەرتىش، يۆتكەش
كينه	[kinä]	ئۆچ، ئاداۋەت
مغفور	[mäghfur]	كەچۈرۈم قىلىنغان
حی	[häy]	تىرىك، جانلىق
حی غفور	[häyyi ghäfur]	كەچۈرگۈچى، شەپقەت قىلغۇچى، كەچۈرۈم قىلغۇچى؛ تەڭرىنىڭ سۈپىتى
منتظر	[muntäzir]	ئىنتىزار، تەقەززا
موريد	[mäwrid]	(1) پايدا، مەنپەئەت؛ (2) ئەمەلىي ئەھۋال، ھالەت
مخالفت	[muxalifät]	قارىمۇ قارشى، قارشىلىشىش
علانيه	[ʼälaniyä]	ئاشكارا
اسلحه	[äslihä]	ھەربىي ئۈسكۈنە، قورال ـ ياراق
اتمام	[itmam]	تاماملاش؛ تامام بولۇش، تۆگەش، ئاخىرلىشىش
اختتام	[ixtitam]	تامام بولۇش، تۆگەش، ئاخىرلىشىش
كوراكان	[koragan]	«ئىزاھ» قا قارالسۇن.
احد	[ähäd]	بىر
رغبت	[räghbät]	قىزىقىش، ئارزۇ، ھەۋەس
راغب	[raghib]	ھەۋەسكار، قىزىققۇچى
القصه	[älqissä]	ھېكايە، قىسسە
رحلت قيلماق	[rihlät qilmaq]	(1) سەپەر قىلماق؛ (2) ۋاپات بولماق
منقطع اولماق	[munqätäʼolmaq]	ئۈزۈلمەك
الای ايچينده	[alay ichindä]	خەلق ئىچىدە، پۇقرالار ئارىسىدا
مضافات	[muzafat]	ئەتراپ، ئەتراپلىرى، بويلىرى
كاالنقش فی الحجر	[kännäqsh filhäjär]	تاشقا ئويۇلغان نەقىشتەك
كا (ک)	[kä]	ئالدى قوشۇلغۇچى: دەك/تەك

فی الحجر	[fil häjär]	تاشتا، تاشتىكى
فی	[fi]	ئالدى قوشۇلغۇچى: دا، دە، تا، تە
میعاد	[miy'ad]	ۋاقىت، چاغ، پەيت
وقت میعاد	[wäqt—i miy'ad]	مۇۋاپىق چاغ، پەيت
خبربخت انکیز	[xäbär—i bäxt än'giz]	خۇش خەۋەر
اشام	[asham]	ئىچىش، ئىچمەك
مطلب	[mätläb]	نىشان، مەقسەت
نزول	[nuzul]	چۈشمەك، قونماق
اجلال	[ijlal]	ھۆرمەتلەش، چوقۇنۇش
جلاو	[jilaw]	تىزگىن

ئىزاھ:

ئەمىر خۇدايداد — تۇغلۇق تېمۇرنىڭ باش ۋەزىرى.

ئەسىن بۇغاخان — تۇغلۇق تېمۇرنىڭ دادىسى.

دوختۇي قەۋمى — موڭغۇللارنىڭ بىر قەبىلىسى.

تولۇي — چىنگىز خاننىڭ كىچىك ئوغلى.

ماۋەرا ئۇننەھر — ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەرياسى بىلەن سىر دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدىكى جايلارنىڭ ئومۇمىي نامى.

ئەمىر تېمۇر كوراگان — تېمۇر لەڭ. ئاقساق تېمۇر دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ مىلادى 1370—1500 يىللىرى ئارىلىقىدا داۋام قىلغان تېمۇر خانىدانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى.

مىرزا ئۇلۇغ بەگ — تېمۇرلەڭنىڭ نەۋرىسى (تېمۇرلەڭنىڭ ئوغلى شاھرۇھنىڭ ئوغلى). مىلادى 1445 — يىلى تېمۇرلەڭ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى شاھرۇھ ھاكىمىيەت ئۇستىگە چىققان.

14. نەۋائى: «داستانى پادىشاھ ئىسكەندەر» دىن پارچە

غىياسىددىن كىچىك ئوغلى ئەلىشىر نەۋائى (1441—1501) زامان ۋە ماكان جەمبىرىكىدىن ھالقىغان ئۇلۇغ شائىر، مۇتەپەككۇر ۋە جامائەت ئەربابى، ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا ئىنتايىن يۇكسەك ۋە پەخىرلىك ئورۇن تۇتقان شانلىق نامايەندە، مەدەنىيەت تارىخىمىزدا يۇسۇپ خاس ھاجىپتىن كېيىنكى يەنە بىر ئۇلۇغ مەنىۋى خەزىنە ئىگىسى. نەۋائىدىن كېيىن ئۆتكەن شائىرلىرىمىزنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بۇ ئۇلۇغ سەنئەتكارنى ئۆزلىرىنىڭ پىرئۇستازى دەپ بىلىپ، ئۆز ئىجادىي ئەمەلىيىتىدە ئۇنىڭدىن ئۈلگە ئالدى؛ نەچچە يۈز يىلدىن بېرى ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئۇيغۇر مەدرىسە ـ مەكتەپلىرىنىڭ مۇھىم بىر دەرسلىكى بولۇپ ئوقۇلدى؛ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كلاسسىك مۇزىكا قامۇسى بولغان ئون ئىككى مۇقام ناخشىلىرىنىڭ تولىسى نەۋائى تېكىستلىرى بىلەن ياڭرىدى.

نەۋائى ئەسەرلىرىنىڭ مىقدارى، ھەجمىنىڭ كۆپلۈكى، تېماتىك مەزمۇنىنىڭ كەڭ ۋە خىلمۇخىللىقى، بەدىئىي جەھەتتىكى مەپتۇنكارلىقى كىشىنى تاڭ قالدۇرىدۇ.

نەۋائىنىڭ «خەزايىنۇل ـ مەئانى» (مەنىلەرخەزىنىسى) ۋە «خەمسە» سىدىن باشقا تەزكىرىلىرى، ئىلمىي نەزەرىيىۋى ئەسەرلىرى، ئەخلاقىي ئەسەرلىرى، تارىخىي ئەسەرلىرى، بىئوگرافىك ئەسەرلىرى ۋە ۋەسىقىلىرى بولۇپ جەمئىي 29 پارچە ئەسەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان كوللىياتى دەۋرىمىزگىچە يېتىپ كەلگەن. ئۇنىڭ دىۋانلىرى، خەمسەلىرى ۋە يەككە ئەسەرلىرىنىڭ قولىيازمىلىرى خەلقىمىز ئارىسىدا ئىنتايىن كۆپ تارقالغان. «داستانى پادىشاھ ئىسكەندەر» ئەلىشىر نەۋائىنىڭ مەشھۇر «خەمسە» سى تەركىبىدىكى بەشىنچى داستان بولۇپ، ئۇ مۇندىن ئىككى مىڭ يىل مۇقەددەم ئۆتكەن يونان — ماكدونىيلىك جاھانگىر ئالېكساندىر ماكىدونىسكى (ئىسكەندەر زۇلقەرنەين) نىڭ ھاياتىي پائالىيەتلىرى ۋە تارىخىي يۈرۈشلىرى تەسۋىرلەنگەن تارىخىي داستاندۇر.

تبکست (1)

قلیب حق از سید المرسلین — رسالت او از ابوالقاسم مستفاد — بود مایین او و آدم هزار — از آن ملوک — آنکه گوید دیار شه لیق ایچون ملوک

کوب ایتمم تواریخ اقوام سای سبیل — همانا که بار ایرمیلار تورسه خیل — که تا تاریخ تحریرین انکان رقم — بو توب دور اولانه ملوک عجم

اگر بعضه اولنمش دور اختلاف — که بار اختلاف ایلاکن لامعاف — که سالمیش دور اوزره تمام — حوادث تمام ایلمامش آسمان

تواریخ وصفی غم بیحد فتور — که اندین بو فن ایچره بولمش قصور — ولی بنجه برکا ملار اندین خبر — نظام تواریخ ایرور معتبر

قلیب اوزره کالار برلا تطبیق هم — بو سیر ایله مهر ستین ایتم رقم — ایله لازم ثبت ایلادیم تورقم — اثبت آیکی بار یغه تاریخ اسم

بو رونقره کلدی لقب شداد — انکا جنس ایمتش لار کیانی نژاد — او جنجی انکا نبولدی لقب — یا بوکا سامانی ایلدی لقب

ولی شداد بوکدا اون پرکشی — بو لار ده سلطنت کلدی بو توم باشی — اولار پشوا سی کیو شرداد — کراول قویدی تخت اوزره آیین داد

تو توب جنانه اساسی اینک — وده حشی جمی کبای اینک — یا نا بر جهاندار سیوشنک ایدی — که زینده تاج اورنک ایدی

انکا یوق خردمند لیق ایچره حد — بو توب نسخه جاودانی خرد — جواول یادی طهمورس دیدیلر — انکا بانه لادی عالم اهلی امید

بو شهر عالم دانیلیر کی بنا — نشا بور مروی سپاهان یا نا — یا نا سوری جمشید عالم غه خش — که هم تخت کیر آیدی هم تاج بخش

خلایق غه کوب نیکو و ب استفاع — غریب امر کوب ایلادی اختراع — یا نا دهر اک سای ضحاک ایدی — که ایلی قانی نو کاکه پاک ایدی

بنجه کون اشبو کوره ندی نبات — بار و جاغ کوره ندی انکا سروپات — فریدون ایدی سونکرا فاق کیر — انکا بای آفاق فرمانپذیر

بنا بی اوزره تاج کیانی بو توب — دو فشی اینک کاوه یا نه بو توب — منوچهر بوکدولی عهد انکا — که مسند ایدی بو ظفر طاق را

فرات ارزقین اول دولت ایلادی — شجر ایکنی و بوستان ایلادی — یا نا تو نوذر جهاندین نوا — جهان ملکی کا ایردی فرمان روا

ولی دهر کمین رو تا قیامادی — انکاداغی عالم و فا قیامادی — نه شاه لیق قیامادی او اسیاب — ولی قیامادی عالم ظلم خراب

زمانیدا کرایردی آباد کم — اوقو یمادی جرخ آباد دهم — بولوب راب طهماسن نیک نوبتی — فلک دین او تو جتیری نیک رفعتی

مسلم انکا ایردی اورنگ تاج — که باغشلادی تیه یل لیق خراج — جو عالم تهی بولدی طهماست دین — زمانه زیب و فرباسی کی شاست دین

فلک توسنین کرچه رام ایلادی — جو وقت اوکدی اول هم خرام ایلادی — باری دهر نیک سر فرازی آیدی — ولی دهرین بارچه بازی بیدی

کیتور ساقی اول جام جمشید ساز — اوقیلغای جهاندین منی بی نیاز — جو بولسا شاه لیق رسی کاه لیق — ایرور سر دین تهمکا لیق شاه لیق

مغنی عجم ایچره تو تغیل نغم — سبغو ایتدادکر ملوک عجم — اولار بیتدا دایر کانین یاد قبیل — سخا بین داغی ترک پیشه ادقبیل

نوایی عجب یر کا تیمش سوزونک — انچنی طبقه کیانی بولدو دور لار اولار نیک تخت لاری — نه ایل دو بولا رخود پسورسین اوزونک

ادب یولی شاها نه ساغر سمور — کیانی تاج لارین باشی دین ایاغوچه دیماک — دماغیمک جو کرم اولدی افسانه سور

بروکیم بوسوز ایلادی ابتدا — قیلوب نوشش تاوریخی بو نوع ادا — ایم ایردی انچنی کیانه کروه — که عالم دا ایردی اولار دین شکوه

بولار دین بو رونق بیل کیتماد — که ایردی خردمند عالی نهاد — مکر رستم اولوقت ایچی نوجوان — که بولدی انکا نیک ایسا اسهلوان

یانا تونی کا دوس آفاق نی — طمع ایلادی جرخ نه طاق نی — سیهدار کودرز ایردی طوس — سیاوش غم یاروتی بارچه بوس

یانا بولدی کیخسرو پاک رای — جهانا اهلینه رای ایلادی خدای — سیهدار انکا طوس کودرز کیو — فرامرز ایلار رستم زال نو

یانا بولدی لهراست ملک اوزه رانشا — کو دیلیج ایردی انکا تخت کاه — یقین دا انکا تیز بولدی بصیر — کران کرکنی بولدی بخت النصیر

یانا ملک اوزه قیلدی کرشاسپ حکیم — بجو کتم قیلیب ایردی لهراست حکیم — دلی تو تی زردشت آینی اول — مجوس اولدی استاب اولادی نی اول

یانا ملک اوزه اتونی بهمن قرار — او جودی ضلالت بولوب بیخ شرار — اکر ابلستانغه مساکه فتور — ولی بیت مقدس غم بردی قیصور

جو اولادی ملکنی بردی خدای — قرنغه کیا ایردی آتی همای — جو توفیق انکا بولدی آموزکار — بنجه یل انکا تو نهادی روزکار

وفا قیلمادی اول عالم آرا غه ملک — یانا منتقل بولدی دارا غه ملک — شهی ایردی اول نیچه سی عدل داد — بویوردی جهانا اهلینه انقیاد

اینک او غلی دارای دارا ایدی — که اندین سونک عالم اولی ایدی — وزیر بنه شاه ایلادی خشمناک — اینک قصیدین نوع کلدی ایکنجی

سکندر کبی کره ونه چکتی نوا — اینک عصر ایدی بولدی فرمان روا — اوزاوزنه اکزکی تاجی تخت وتوج — ولی قیلماغوم قصه سنی رجوع

کیانلار ایردی بوتوقوزنجی — که چکتی اولاغ فلک کوشی — ولی ایلاکم کوک کاچکتی بلند — قرار اوزره ساکدی آخر شرمند

ایاقجی مرد دستکاه کیتور — تولا ایاچام کیانی کیتور — که دوران که آنی بولمیش جفا — نی کی کانی دار اغه ایلادی وفا

مغنی تورب نغمه بهلوی — سرودی اینک برلا جنک معنوی — بوشه لار کی نظم ایکنجی قیلدیم سوز — سرودونک آرتی داغی ایلایاد

نوایی اچ یول داغی ره شناس — بوشه لار دین ایت اوزه شنکلی قیاس — جهاندار لانی جهان قیلیت — تاپا آلاغایمو کدلار غه دست

مورخ که بادی ملوک عجم — او جونجی طبقه اشکانی لار دور لار اولار نی ملوک طوایف — بو بنکلغ قیلور داستانی رقم

که اول تو قوزایر اوجونجی سلوک — هم دیب دور لار اولار حالا تیدین داستان سور ماک — که بار ایردیلار عالم اچره ملوک

ملوک طوایف کی مشهور ایردی — بولار دوکر دفتر داسطور ایردی — که اسکندر کاردان اتی نصیب — ممالک اراحکم ران اتی نصیب

اولار دین بری بیرکی دارا ایدی — که کوشوکتی اشکار ا ایدی — بخوکم قیلب ظلم یا عدل داد — جهان ملکینی ایلادی خیر باد

نجوم اسکان دا اغه بولدی جهان — قیلب ظلم نی اشکار نهان — جهان اهلی اغه بولدی مقام — ظهور اتی عیسی علیه السلام

جو بهرام شاپور غه قالدی دهر — باری دهر ایی عدلیس تاتی بهر — یلاش این بهرام سوکی سمند — فلک رجعه محکم اتی کمند

جو آلدی جهان هر منیز این یلاش — عدالت اوما دهر اقیلدی نقاش — یانا رس این یلاش اتی لحک — بخه کون اغه کامران اتی تخت

یانا قالدی فیروز هرمز غه تاج — اوکوشن تاج ولاردین آلدی خراج — یلاش این فیروز جو پهلوی ملک — تفاخر اینک ملکیدین قیلدی ملک

یانا خسرو این یلاش آلدی شاه — انکا یاردین توقی خیل سپاه — یانا شه لیق اتی یلاش یاش — کشه کا اینک کولای تلاش

یانا اردوان آلدی تخت بلند — اینک تینی نی هم فلک قیلدی کند — یانا اردوان این اشغان بولدی — زمانه اینک عذر ینی هم قولوب

جهان الدی کوذر اشغان یانا — انکا هم جفا قیلدی دوران یانا — یانا شاپری کودرز ایدی — که منزل کهر بوکهن درز ایدی

یانا بولدی کو در زیری اولوغ — انی هم زوال ایلادی قایغولوغ — یانا تورتی عالم یوزین اردوان — کی چیکتی انی جرخ اخضر دوان

بولا غه دا غبر باقی اولای حیات — فلک ملکنی بردی الدی مات — کتوردی ساقه اول سا غر لعل رنگ — انکا دوردی اظهار شادی درنگ

جو یو قدر زنگی فلک جامه سنه — توکل تو یه آغاز انجامه سنه — مغنی بوشلا کی چیکتم طراز — اولا یادنه نغمه چیک دلنواز

کی نغمه نگ سلاریله قدح نوش ایتای — دی نکه دین تیلی نی خاموش ایتای — نوایه بوشلا کی کوردی جهان — بوکون یاره تغرانغ ایلادوی نهان

جو یا رنه اولنگای عزیمت دوره دور — زمانه خوشی اولماق غیبت دوره دور — نواساز دیه نگ آزرده ست — بونوع ایتی سوز رشته سین بسته ست

کی تور تو نجی خلق انجه شاه ایردیلار — تور تو نجی طبقه ساسانیلار ایردیکیم جهان ملکیدا جهانبانلیق دوبع — فلک قدر انجم سپاه ایردیلار

کی حالا عدم دوا ولاغه مقر — مسکون مملکتلرنی — یکرمه دورداغی تو قوز نفر

بری اردشیر ابن بابانک ایدی — کی بعضی ایل آنی ولی هم دیدی — یانا ایردی شاپور دین اردشیر — کی شاهی ایدی کاردان دلیر

اول ایتی تقا ملک ساری خرام — قو یوب دغلی هرمزنی قایم مقام — یانا تیکدی بهرام هرمزغه تاج — جهانا یکرکی عدلیدین آدگی خراج

یانا فیلدی بهرام بهرام جهد — کی دهرانی تازه اینمک برله عهد — یانا اوغلیغه دهرا کام ایدی — کی بهرام بهرام ایدی

یانا قولدی زرشته دهرا جمند — هم آخر عدم ساری سوردی سمند — یانا هرمزنی سن ایتی غلو — کی قودی فلک دین اشودی غلو

یانا نایی شاپور هرمزغه زور — کی سالدی سپه برلا عالم غه شور — یانا اردشیر ابن هرمزغه کون — یشتی جو اول لشکر مدین تا بی عون

یانا فیلدی شاپور شاپور کین — کی آفاق ایچره بولدی نذیر کین — یانا تو زدی شاپور بهرام جش — کی ایلکا الدی تو لا جام عیش

یانا الدی فیروز بن یزدجرد — جهاندا قیلب عدل انصاف ورد — یانا بلاش ابن فیروز ایدی — عدالت بیلا عالم افروز ایدی

قباد ابن فیروز هم تو زدی بزم — بوکا خ ایچره لیکن قو یوب قیلدی عزم — یانا بولدی جاماسپ کشور ستان — جهان بولدی انصاف بیدین بوستان

جو تخت الدی نوشیروان قباد — اول ایتی یانا دهرا عدل داد — یانا هرمز ابن انوشیروان — کی تو زدی جهان جسی الجرم روان

جو بردهرمزغه جرخ اولدی یار — زمانه اشادا ولدی ملک دیار — جو شه یه آغاز کین ایلادی — عزیز ایلنی خوار زبون ایلادی

یانا بولدی کودرز تیری او تکو انی هم زوال ایلادی فایتولو رخ یانا توقی عالم یوزین ایلادی ویران کرچکته انی چرخ اخضر دوران

بو معنی غه کوین کم آنا ایدی کر کشور کشایان جهاندار ایدی تا پس بشی یوز بلکه مینک میل امان بو معتدا حکومی اهل زمان

قیلیب خاطرغه کلکانچه آیشی اولار غه نصیب اولادی انچه آیش کر از دقت ارا شاهنیزدان درست سکندر کا آفاق ایردی دست

پلنکای دیکاندا هر برآیشی کر خلق اتمادی تنکری انداق ایشی بو جمله کر وصف ایلادیم ذاتینی قیلای ایدی باری بنمک اشیا تینی

هم اول توب خیلی کم یازدیم سطور ایکی دین سوز تک اسکندر ذکر ظهور کیانی لار اولغاندا بر بر نهان کر دارای بهمن غه تا لدی جهان

مباحاث ایب تخت ایلتاج انکا بر ولایدی شاه لاج انکا بو وقت ارا اولی روم روس شهی ایردی انی ملک فیلقوس

ملک دشمن گیر صفات انینک ملک دشمن ولی ملک ذاتی انینک نظامی کی نظم اهلغه ثنا ایدی بو شهر کی شتدین آگاه ایدی

کتابیدا دیر غه ثنا بین انینک بو نکلغ بیدی استا بین انینک کر انی ایچره یوق ایردی سوند انکا مراد ایردی عالم دا فوزندا انکا ر

بو سود اسا یب جمیغه پیچ پیچ کم اولماس ایدی اول تمنای هیچ مکر کون اودین تا یب نکلغ بهر طریق الا ایلاب ایدی عزم شهر

کو ونلدی یولی اوزرا ویرانه یو موکان فلک ظلمی کاشانه یتا خسته لاکو نکلی نکلغ سبوق ایکی ماه نمیلار ایچیدیک یوزه ق

بو ویرانه ایرگشته بختیار صبا سر بنی سودی بر اختیار کو ر ایکم قو یوب صحن برجا ملر زین قالما بین روح انکا جسم ایلر

یا تیب الدیدا طفلی زار زبون چکب کچکی سغلاغان بنکلغ اون بو یوب شام رحمت انا بنک کو لهونی کلیب کاه کر یوق ایدی غوان بنک اونی

اونیکا بو یکم بغلاماق نی یا تیب انا سوکی انی کر سغلا تیب سا یب جون اولار غه نظر فیلقوس دیکیل تو شتی کو نکلی کا بر جوس

بو یوز دیکه محرم دوشی این تی لار اولوک ذهم اوی بر دا دفن ایتی لار اوزی طفلی آلدی اغزار ایله قیلو ایردی پرورده بو نازایله

سکندر یا ب اول غلی پیلدی انی اولار دا ولی عهد قیلدی انی مورخ یانا نوع هم سودی سوز کر بنت دارا غه بنکوردی سوز

کر دارا غه بردی قیز شاه روم یا ساز یب ایلا یا کم نجل موم برا شبن بولدیکم نی مدارا انی انا سبغه قا یتاردی دارا انی

همانا کم سوز نون ایلا کان سبب بغه تو لوب ایردی درخوشاب جو وقت اولدی فاش ایلادی اول صدف دری کم جهانا یتی اندن شرف

یا ما بپرسوز دانی مذکور ایرد — که تاریخ فرس چون مسطور ایرد — که عالم دا کیی سکندر بمش — که کیی سرسر و رانداد اورا بمش

بری او لکه دار اپله قیلدی ارزم — بری او لکه سب باغلا یو قیلدی عزم — ولیکن بو فرمت که دانای دهر — بر و ایردی بو قصه دین اینکا بهر

که جام صفا اوردی ایکا صلاح — که جامیغه تیکور سنوحق بلا — سکندر ایشی ایردی منظوم انکا — باری حالتی ایردی معلوم انکا

مکا هم جو شغول لوق بو ایدی — تواریخ الدید اترو ایدی — بو پردانی جونکه عجز ایتی لال — او بو بوب نی دار ادین انیم سوال

سکندر کا کیی ایکا نتی عدد — جو الدید اتحقیق ایدی قیلدی رد — اول ایشلاردی دیدیکا واقع دو دور — تو ایی اینک نقص قاطع دو دور

اینک دیمکه اصلین نظامی دیدی — همو لنوع فرزانه جام دیدی — کیم اول فیلقوس اوغلی ایردی یقین — ایماس ایکا تاریخ الدید اجین

قیلندی جو تحقیق تدقیق ایلا — قیلای ایکا تدقیق تحقیق ایلا — بو سنگلیغ بیان ایتی تاریخ سنج — کیجون بادر اولدی سر ایتی سنج

سکندر زمانی ملک فیلقوس — یا ساب ملکین اندا نکه زیبا عروس — اجیب بخشش نزل ایوانی — تو زاتی باری سور سیاحی فی

ملوکانه ترتیب آیین سپله — باروب کوزین اول جهان بین سپله — قیلب حفظ غه کیچه کوندوز قیام — فروزان قیلب دمبدم اهتمام

برین بزم و رشنی مناسب خورش — منا خورشین دین تا ایب پرورش — انی اسرای کاخ ایوان ارا — یا ساب کوکل ایچره یل جان ارا

نجو گیم تنکر ورشاهانه سین — تنکر زو فکه کان لعل یکدانه سین — انکا تکرد یکم بولدی لفظی درست — تعلم ایشی واجب اولدی نخست

لقو ما حسن الدید استور ایدیکا — که حکمت غه عالم دا مشهور ایدی — سپهر جنغه فکر عشر نمای — فلاک سیر بدین رایی مشکل کشای

نظر جا بکین جو قیلب تزین — بولوب ناظر وجه عین الیقین — کتی بوق بیلیک ایچره مانند انکا — ارسطوی فرزانه فرزند انکا

جو تدبیر ایلاد فع آفات ایب — اینک رایغه شه مباحات ایب — سکندر نی دانا غه باجو دی حبت — کو انشین تنکلا رقین ایتکای درست

باری علم ارایله صاحب کمال — که کامل اینکا دیکه تا بیلای حال — اوزیکا شرف بیلدی دانا مونی — که اول واقف ایردی ولادت کونی

باقیب برج تیکه مارد ها لانیغه — کو اکب تنک اقبال آفا تیغه — کو روب مستقیمین بیلب راجعین — یازیب ایردی حولودی تنک طالعین

قیلب حکم لار انچه ارقامیغه — رقم لار تو یوب اول کای غه — عم اول فعل فرخ پی پاک ذات — شهی تو تو سنگ فرخ نهاد

بنی کوک ارانشو کنی بسکوب — یوروب بع مسکون فتح انکوسی — کریب شاه لار قوللاری سانیغه — بویوقونیغوسی طوف قیلغوسی
سپهر دجغه تیکورب بهتین — فلک طاقیدا جالغوسی نوبتین — جوبهات داطبع جوان قیلغوسی — فلک مشکلاتینی حل قیلغوسی
حکیم باشی ایردی جون بارچه حال — بوقابلیدی بوکون عجب سکال — مرتب قلب لوح ارشادینی — انکا قیلدی تعلیم بنیاد دینی
قابوقاشنی تعلیم قیلغان زمان — اشتماکان ایردی بیلاک همان — بیلب بوکاس ایردی توقف انکا — قیلا ایردی تورلوک تصرف انکا
بوبنکلغ که تعدادی بوکدی صفات — همانا اون انجه کتب ذکر ایتمات — بیلمک کسبنی قیلدی تاجانه یار — هنر بیلدی انجه که امکانه یار
جوتوزدی تسلم کالاتین ایلین — دلاوریق امریغه کسب ایتیسبل — نی ایشکم سپاهیغه نفع ایلاکای — کراندین عدوسینی دفع ایلاکای
ئی مرکب اوزرا سلیح شور ایدی — یاماغلیق داکروزرینی زور ایدی — دیمای کیم اوقه آجتی تارزره — کتار تخیل دین آجتی کره
سنانی پله تیکتی اختر کورین — نه اختر کورین هرخ اختر کورین — انیکا تیغی خارا نه قیلدی شکاف — که کیمخاب غبرین اتی غلاف
ئمندین کی جن چین قیلیا باشلادی — فلک قلعه سی برجیغه تاشلادی — قجان کرزینی قیلدی خارا بزد — قاتیغ خاره دین کوک کا تیکوردی کرد
جوحیدان ارانوزرسین توزوب — جوروکایت کیبی اژدهای اوزوب — وکرایی برلا بولوب جاه وسا — دلاوریق کوچ کربولمای نیاز
باری اشیدا بر کاتی ایشی — ئی مکین ایمس انداق اولماق عجب — اتای داغی جون سوروایردی عمر — وداع ایتکالی تیکوروب ایردی عمر
قدی نیک خصلت لیک بیلب ایردی خیل — کرجیمغه تواغ ساری بوکا میل — نوایسنی ضعف ایلاکان جاغدا ایدی — سکندر بوکا ایردی شه لیغ دا ایدی
اوزی بوکدی تنکر تنکا پوزش نه پیر — سکندر کا باشوردی تاج سریر — جواوغلغه تختی قیلدی مقام — اوزی ایلادی تخته ساری خرام
همانا ایکی شاخ بردی درخت — برین بوندیلار تخته بر بی تخت — نه قوش غم کم برشاخ مسکن دوزر — یاناشاخ سوکر انشیمین دوزر
سکندر جوکوردی انا مرکنیه — یقین ایردی قیلغای جهان تر کنیه — جوستوایوکدی بونیت انکا — انا قیلمش ایردی دقیقت انکا
که سلکو مدا ایکانه نی قوبا غیل — شبستانیرا نه نی قویما غیل — جریمم ارا کیرماسونسی هیچ بات — که بولغای انکا پرده در لیکد آت
سنی شعاعان تا بغا نمدین مراد — بوده ریم قوان ایلیام خیر با د — سین اوسا رک جوقایم تعالیم تنک — بیاداولماغای نرم منک

سۆزلۈك

سيدالمرسلين	[säyyidul—mursälin]	پەيغەمبەرلەر خوجىسى
سيد	[säyyid]	يېتەكچى، باشلىق؛ پەيغەمبەرلەر ئەۋلادى
مرسلين	[mursälin]	ئەلچىلەر، پەيغەمبەرلەر
رسالت	[risalät]	پەيغەمبەرلىك، ئەلچىلىك
مسندنشين	[mäsnädnishin]	يۇقىرى ئورۇنغا ئولتۇرغۇچى، تەختكە ئولتۇرغۇچى
مسند	[mäsnäd]	تەخت، يۇكسەك ئورۇن
نشين	[nishin]	سۆزلەرگە قوشۇلۇپ «ئولتۇرغۇچى، ياشىغۇچى» قاتارلىق مەنىلەرنى بىلدۈرىدۇ.
مابين	[mabäyn]	ئارا، ئارىلىق، ئوتتۇرىسى
واقع	[waqi′]	يۈز بەرگەن، پەيدا بولغان
ملک	[muluk]	پادىشاهلار
سلوک	[suluk]	يول تۇتۇش، ياخشى يولغا كىرىش
ملک عجم	[mulk—i ′äjäm]	ئەجەم پادىشاهلىرى
عجم	[′äjäm]	ئەرەب خەلقلىرى ۋە مەملىكەتلىرىدىن باشقا سى (كۆپىنچە ئىران مەملىكىتى ۋە خەلقلىرى كۆزدە تۇتۇلىدۇ.)
معاف	[mu′af — mä′af]	ئەپۇ قىلىنغان
امتداد	[imtidat]	سوزۇلۇش، ئۇزىراش امتدادزمان ـ زاماننىڭ ئۆتۈشى، ئۇزىرىشى
وصف	[wäsf]	تەرىپلەش، ماختاش
فتور	[futur]	(1) ۋەيرانلىق، خارابلىك (2) كۈچسىزلىك، زەئىپلىك
فهرست	[fihräst]	كىتاب مۇندەرىجىسى، كىتاب مۇقەددىمىسى
ثبت	[säbt]	يېزىش، تۇرغۇزۇش
كيانى نژاد	[kiyani nizhad]	كىيانىلار تەبىقىسى (سۇلالىسى)
اشكانى	[äshkani]	ئەشكانى سۇلالىسى
ساسان	[sasan]	ساسانىلار سۇلالىسى
ايين داد	[ayini dad]	ئادالەت تەرتىپلىرى، يوسۇنلىرى
وحشى	[wähshiy]	ياۋايى، يىرتقۇچ
زيبنده	[ziybändä]	كېلىشكەن، يارىشىملىق
اورنگ	[äwräng]	تەخت

خردمند	[xirädmänd]	ئەقىللىق، دانا
جاودان	[jawidan]	ئەبەدىي، مەڭگۈ، دائىمىي
خرد	[xirād]	ئەقىل
طهمورس	[tähmurās]	ئىران پادىشاھلىرىدىن بىرى
پديد	[pädid]	پەيدا بولۇش
رخش	[räxsh]	ئات
انتفاع	[intifa′]	مەنپەئەت، پايدا
غريب	[ghärib]	ئاجايىپ، قىزىق
دهر	[dähr]	زامان
دارا	[dara]	(1) ئىگە، ساھىب؛ (2) شاھ، پادىشاھ؛ (3) قەدىمكى ئىران پادىشاھلىرىدىن بىرى
ضحاک	[zähak]	ئىران شاھلىرىدىن بىرى، زالىم ۋە قانخور پادىشاھ
ثبات	[säbat]	مەھكەملىك، تۇرغۇنلۇق، مۇستەھكەملىك
افاق کير	[afaqgir]	جاھاننى ئالغۇچى، تۇتقۇچى، جاھانگىر
افاق	[afaq]	دۇنيا، جاھان
کير	[gir]	سۆزلەرگە قوشۇلۇپ «ئالغۇچى، تارتقۇچى، تۇتقۇچى» مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ.
بذير	[päzir]	سۆزلەرگە قوشۇلۇپ «قوبۇل قىلغۇچى» مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ: فرمان پذير - پەرماننى قوبۇل قىلغۇچى، پەرماننى ئاڭلىغۇچى
درفش	[dirāfsh ~ dārāfsh]	چاقماق، پارلاق، پارلاپ تۇرغان
کاويانى	[kawyaniy]	(1) چاقماق، پارلاق، پارلاپ تۇرغان؛ (2) بايراق: درفشى كاويانى - قەدىمكى ئىران شاھلىرىدىن زەھاكقا قارشى خەلق قوزغىلىڭىنى تەشكىل قىلغان ئىسپاھانلىق مەشھۇر تۆمۇرچى كاۋەنىڭ تېرە بايرىقى (تېرە پەرتۇقتىن ياسالغان بايراق).
منوجهره	[mänuchährä]	ئىران شاھلىرىدىن بىرى.
ولى عهد	[wäliy′ähd]	ئىز باسار
کهن طاق	[kuhäntaq]	قەدىمىي دۇنيا، كونا دۇنيا (جاھان)
فرات اريقى	[furat ariqi]	فۇرات دەرياسى
نودر	[nudär]	ئىران شاھلىرىدىن بىرى

نوا	[näwa]	(1) ئاۋاز، سادا؛ (2) كۆي، ئاھاڭ؛ (3) بايلىق؛ (4) پايدا، مەنپەئەت.
ملک	[mulk]	(1) دۆلەت، مەملىكەت، ۋەتەن؛ (2) پادىشاھلىق؛ (3) مال ـ مۈلۈك، بايلىق؛ (4) دۇنيا، ئالەم
دهرکامی	[dähr—i kami]	مەقسەت ئالىمى؛ تىلەك، ئىستەك
افراسیاب	[äfrasiyab]	ئىرانىنىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى پىشدادىيان سۇلالىسىنىڭ 9ـ پادىشاھى
ولی	[wäli]	لېكىن، ئەمما، بىراق
زاب	[zab]	ئالاھىدە، ئالاھىدىلىك
طهماس~طهماسیب	[tohmas~tohmasib]	ئىرانىنىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى پىشدادىيان سۇلالىسىنىڭ 10 ـ پادىشاھى
رفعت	[rif'ät]	ئېگىزلىك، يۇكسەكلىك
مسلم	[musälläm]	تەسلىم بولۇش، تاپشۇرۇلۇش: مسلم توتماق ـ تەن ئالماق، قايىل بولماق
زیب	[ziyb]	بېزەك، زىننەت؛ گۈزەللىك، ھۇسن
تهی	[tihi]	خالى، بوش
فریاسی	[färyasi]	مەدەت بېرىشى، ياردەمى
کرشاست~کرشاسیب	[kirshast~kirshasib]	ئىرانىنىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى پىشدادىيان سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرىدىن بىرى.
توسن	[täwsän]	شوخ ئات، توسۇن ئات
سرفراز	[särfäraz]	يۇكسەك، ھەممىدىن ئۈستۈن، ئۈلۈغۋار
بازی ییماک	[bazi yemäk]	ئالدانماق
بی نیاز	[biniyaz]	ئېھتىياجسىز، موھتاجسىز، ئازاد، ئەركىن
نغم	[nghäm]	نەغمىلەر، سازلار
بیداد	[biydad]	جەبىر، زۇلۇم، ئادالەتسىزلىك
کرم	[gärm]	ئىسسىق، قىزىق، قىزغىن
شکوه	[shukuh]	ھەيۋەت، قورقۇنچ
نهاد	[nihad]	خاراكتېر، خىسلەت، تەبىئەت
کاووس	[kawus]	كەيكاۋۇس (كى كاووس)، ئىرانىنىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى كىيانىيان سۇلالىسىنىڭ پادىشاھلىرىدىن بىرى («كى» [käy]: ئۇلۇغ پادىشاھ، ئۇلۇغ مەرتىۋىلىك)
سپهدار	[sipähdar]	قوماندان، سەركەردە
کودرز	[gudärzä]	كەيكاۋۇس قوشۇنىدىكى مەشھۇر بىر پالۋان، سەركەردە

طوس	[tus]	«كودرز» گه قاراڭ.
سیاوش	[siyawush]	كىيكاۋۇسنىڭ ئوغلى
كيخسرو	[käyxisro]	ئىرانىنىڭ رىۋايەت دەۋرىدىكى پادىشاھلىرىدىن بىرى
پاک رای	[pakray]	ياخشى پىكىرلىك؛ بىلىملىك، ئاق كۆڭۈل
كدخداى	[kädxuday]	ھۆكۈمران، پادىشاھ
لهرست~لهرسيب	[luhräst~luhräsib]	ئىران شاھلىرىدىن بىرى.
بصير	[bäsir]	كۆرگۈچى، ئۆتكۈر كۆزلۈك
لشكركش	[läshkärkäsh]	لەشكەر باشلىقى، قوماندان
بخت النصير	[bäxtun — näsir]	زالىم بىر سەركەردە (ئىسىم)
زردشت اينى	[zärdusht ayini]	ئوتپەرەستلىك دىنى
مجوس	[mäjus]	ئاتەشپەرەست، ئوتقا چوقۇنغۇچى
بهمن	[bähmän]	ئىران شاھلىرىدىن بىرى
ضلالت	[zälalät]	ئاداشقان، يولدىن چىققان، گۇمراھلىق
شرار	[shärar]	ئۇچقۇن، ئوت ئۇچقۇنى
زابلستان	[zabulistan]	ئىراندىكى بىر ئۆلكىنىڭ نامى.
فتور	[futur]	(1) ۋەيرانلىق، خارابلىك (2) كۈچسىزلىك، زەئىپلىك
بيت مقدس	[bäyti muqäddäs]	ئىرۇ سالىم
همای	[humay]	ئىران شاھى بەھمەننىڭ قىزى
توفيق	[täwfiq]	مەدەت، ياردەم
اموزكار	[amuzgar]	ئۇستاز
روزكار	[rozgar]	(1) تۇرمۇش، تىرىكچىلىك؛ (2) دەۋر، زامان
منتقل	[muntäqil]	ئۆتمەك، كۆچمەك
شيبهسى	[shibäsi]	ئادىتى، يوسۇنى
عدل داد	[ʼädlu dad]	ئادالەت ۋە ئىنساپ
انقياد	[inqiyad]	بويسۇنۇش، باش ئېگىش
دارای دارا	[darayi dara]	دارانىڭ ئوغلى
خشم ناک~خشمناک	[xäshmnak]	ئاچچىقلانغان، غەزەپلىك: خشم ناک ايلاماک ـ ئاچچىقلانماق، غەزەپلەنمەك
وقوع	[wuquʼ]	يۈز بېرىش، پەيدا بولۇش
رجوع	[rujuʼ]	(1) قايتىش؛ (2) مۇراجىئەت؛ (3) يۈكلەش، تاپشۇرۇش

كردش	[gärdish]	(1) چەمبىرەك؛ (2) ئايلىنىش، ئايلانما؛ (3) ئايلىنىپ يۈرۈش، سەيلە قىلىش
نژند	[näzhänd]	غەملىك، غەم پەيدا قىلىدىغان؛ پەس، خار
دوستكانى	[dostganiy]	دوستلۇق قەدەھى، كۆڭۈل قەدەھى (باشقىلارغا تۇتۇلىدىغان ياكى تەقدىم قىلىنىدىغان قەدەھ).
بهلوى	[pählāwiy]	قەدىمكى پارس تىلى
سرود	[surud]	قوشاق، كۈي، مۇزىكا
ملوک طوايف	[mulukitāwayif]	ئەشكانىلار سۇلالىسىنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى (نامى).
مسطور	[mästur]	(1) بېكىتىلگەن، يوشۇرۇنغان، پەردىلەنگەن؛ مەھكەم، بىكىك؛ (2) ئۇنتۇلغان، چەتتە قالغان؛ (3) يېزىلغان، كۆچۈرۈلگەن
كاردان	[kardan]	ئىش بىلىدىغان، بىلەرمەن؛ تەجرىبىلىك
ممالک	[mämalik]	مەملىكەتلەر
خيرباد	[xäyrbad]	خەيرلىشىش، ۋىدالىشىش
بهرام	[bähram]	ئىران شاھلىرىدىن بىرى
شاپور	[shapur]	ئىران شاھلىرىدىن بىرى
يلاش ابن بهرام	[yälash ibn bähram]	بەھرامنىڭ ئوغلى
يلاش	[yälash]	ئىران شاھى
سمند	[sämänd]	يۈگۈرۈك ئات، چاپقۇر ئات
هرميزابن يلاش	[hurmiz ibn yälash]	يەلاشنىڭ ئوغلى ھۇرمىز (ئىران شاھى)
نرس	[närs]	ئىران شاھى يەلاشنىڭ ئوغلى
كامران	[kamran]	(1) ئۆز مەقسىتىگە ئېرىشكەن، بەختلىك؛ (2) ھاكىم، ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى
فيروز	[firuz]	(1) بەختلىك، تەلەيلىك؛ (2) غالىب
اوكوش	[öküsh]	كۆپ، نۇرغۇن
تاج ور～تاجور	[tajwär]	پادىشاھ
تفاخر	[tāfaxor]	پەخىرلىنىش: تفاخر قيلماق - پەخىرلەنمەك
اردوان	[ärdäwan]	ئىران شاھلىرىدىن بىرى
تند	[tund]	(1) شىددەتلىك، قاتتىق؛ (2) ئاچچىق، غەزەپ
كند	[kund]	ئۆتمەس، ئۆتمەيدىغان
درز	[därz]	چاك، يېرىق
اخضر	[äxzär]	كۆپكۆك، يېشىل:

چرخ اخضر ـ (1) كۆك، ئاسمان، پەلەك؛ (2) تەقدىر، تەلەي

درنگ [däräng] (1) توختاش، تۇرۇپ قېلىش، تەخىر قىلىش، كېچىكىش؛ (2) پۇرسەت، ۋاقىت

دلنواز [dilnäwaz] كۆڭۈلنى سۆيۈندۈرگۈچى، يېقىملىق، سۆيۈملۈك

عزيمت ['äzimät] بىرەر ئىشقا قەست، نىيەت قىلىش، ئىنتىلىش

ازرپرست [azärpäräst] ئوتپەرەس، ئوتقا چوقۇنغۇچى

بارست [baräst] ئىجازەت، رۇخسەت، ئىجازەت بويىچە

روبع مسكون [rub' — i mäskun] يەر يۈزىنىڭ ئىنسان ياشايدىغان ئاۋات قىسمى

حالا [hala] هازىردىن، شۇ پەيتتە

عدم ['ädäm] يوق، يوقلۇق؛ نابۇت، ئۆلۈم

مقر [mäqär] قارار تېپىش ئورنى، توختىلىدىغان جاي، مەنزىل، ماكان، قارارگاه

اردشرابن بانک [ärdäshir ibn bang] ساسانىيلار تەبىقىسىگە ئائىت ئىران شاهلىرىدىن بىرى.

دلير [dälir] يۈرەكلىك، شىجائەتلىك، جەسۇر، باتۇر

قايم مقام [qayimmäqam] ئورۇن باسار، نايىب

نرسى [närsi] ساسانىيلار تەبىقىسىگە مەنسۇپ ئىران شاهى

ارجمند [ärjumänd] ئەزىز، ئىززەتلىك، قەدىرلىك، هۆرمەتلىك، دانىشمەن

غلو [ghuluw] غەلۋە، قىيا ـ چىيا، توپىلاڭ، هۇجۇم، هەددىدىن ئېشىش

كون [käwn] بارلىق، مەۋجۇدلۇق؛ دۇنيا

عون ['äwn] ياردەم، كۆمەك

كين [ken] كېيىن، ئارقا

زيرنكين [ziyrunigin] تەۋە، قارام

جش [jäsh] ئويۇن، كۇلكە، مەجلىس، بەزمە

ورد [wärd] ئىران شاهلىرىدىن بىرى

كاخ [kax] قەسىر، كاتتا بىنا؛ ئاسمان

اثار [asar] نىشانلار، بەلگىلەر

يزدان پرست [yäzdan päräst] خۇداغا ئىشەنگۈچى

سطور [sutur] يول، يېزىشنىڭ بىر خىل تەرتىپى

مباهات~مباحات [mubahat] پەخىرلىنىش، ماختىنىش

والى روم روس [wali—i rum—rus] رۇم، رۇس مەملىكەتلىرىنىڭ ۋالىيسى

فیلقوس	[fäylāqus]	قەدىمكى رۇم پادىشاھى (ئىسكەندەر زۇلقەرنەينىنىڭ ئاتىسى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 359 ـ 336 ـ يىللار)
رزم	[räzm]	ئۇرۇش، جەڭ
منظوم	[mänzum]	تۇزۇلگەن، تەرتىپكە سېلىنغان؛ نەزمە (شېئىر) ھالەتكە كەلتۇرۇلگەن
نص	[näss]	ھۆكۈم؛ ئېنىق دەلىل
قاطع	[qati′]	كەسكىن، قەتئىي
تاءريخ سنج	[tä′rix sänj]	تارىخ تەكشۈرگۈچى، تارىخچى
سراى سنج	[särayi sänj]	ساراي تەكشۈرگۈچى، ساراي سالغۇچى
عروس	[′ärus]	كېلىن، كېلىنچەك
بذل	[bäzl]	ئىنئام، ئېھسان، ھەدىيە
ابواب	[äbwab]	ئىشىكلەر، بۆلەكلەر، قىسىملار، كىتاب بابلىرى (بىرلىكى: باب [bab]) : بذل ابوابى ـ خەير ـ ئېھسان ئىشىكلىرى
جهان بين	[jähanbiyn]	جاھاننى كۆرسەتكۈچى، يىراقنى كۆرەلىگۈچى
حفظ	[hifz]	(1) ساقلاش؛ ساقلىنىش؛ (2) ئەستە تۇتۇش: حفظ قيلماق — ئېسىدە تۇتماق، يادلىماق، ساقلىماق، ئاسرىماق
اهتمام	[ihtimam]	ئەھمىيەت بەرمەك، كىرىشمەك
خورش	[xorish]	يېيىش؛ يېمەك، يېمەك ـ ئىچمەك
كاخ ايوان	[kaxu äywan]	كاتتا قەسىر
نخست	[nuxust]	بىرىنچى، بىرىنچى مەرتەم، بىرىنچىدىن، ئالدىن
تعلم	[tä′ällum]	ئۆگىنىش، بىلىم ئېلىش
لقوماحسن	[läqumahsin]	كىشى ئىسمى (تومۇر تۇتۇپ كېسەل كۆرگۈچى مەشھۇر تېۋىپ)
سپهر	[sipehr]	ئاسمان، ئاسمان گۈمبىزى؛ پەلەك
سرعت نما(ى)	[sur′ätnäma(y)]	سۈرئەت كۆرسەتكۈچى، چاققانلىق قىلغۇچى؛ ئۆتكۈر: فكرسرعت نماى ـ ئۆتكۈر پىكىرلىك
مشكل كشاى	[mushkilkushay]	مۇشكۈللۈكنى ئاچقۇچى، مۇشكۈلنى ئاسان قىلغۇچى
نظرجابكى	[näzär chabuki]	چاققان، شوخ، ئويناق
تزيين	[täzyin]	زىننەتلەش، بېزەش

عين‌اليقين	['äynul — yāqin]	بىرەر نەرسىنى ماھىيىتى بىلەن ئېنىقلاش ۋە كۆزىۇش
دفع افاق	[däf'afaq]	ئاپەتلەر، بەختسىزلىكلەرنى يوق قىلماق
مباهات	[mubahat]	پەخىرلىنىش، ماختىنىش
حمال	[hämmal]	(1) كۆتۈرۈش، كۆتۈرۈپ تۇرۇش؛ (2) يەلكىسىدىكى يۈك
ولادت	[wäladät]	توغۇلۇش: ولادت كونى ـ تۇغۇلغان كۈنى، تۇغۇلۇش كۈنى
مستقيم	[mustäqim]	(1) توغرا، راست؛ ھالال؛ (2) بىر جايدا تۇرغۇچى
راجع	[raji']	(1) قايتقۇچى؛ (2) تېگىشلىك
مولود	[mäwlud]	تۇغۇلغان، دۇنياغا كەلگەن؛ تۇغۇلۇش ۋاقتى
ارقام	[ärqam]	(1) رەقەملەر، سانلار؛ (2) يېزىقلار، يازمىلار (بىرلىكى: رقم [räqäm])
فرخ	[färrux]	گۈزەل، يېقىملىق؛ قۇتلۇق، بەختىيار
نهاد	[nihad]	خاراكتېر، خىسلەت؛ تۇزۇلۇش، تەبىئەت، ئوخشاش: فرخ نهاد ـ فەررۇخقا ئوخشاش
نوبت	[näwbät]	ناغرا
سكال	[sigal]	خۇلق، ئادەت، يۈرۈش ـ تۇرۇش: عشرت سكال ـ خۇشۋاق، شات، شاتلىققا مايىل
مرتب قيلماق	[murättäb qilmaq]	تەرتىپلىمەك، تەرتىپكە سالماق
ارشاد	[irshad]	توغرا يول كۆرسىتىش
بنياد	[bunyad]	ئاساس، نېگىز؛ تەرتىپ
توقف	[täwäqquf]	توختاش، تىك تۇرۇش
تصرف	[täsärruf]	ئۆز ئىختىيارىغا ئېلىش، ئىگىلەش
تعداد	[tä'dad]	ھېساب، ھېسابى؛ ئادىتى
مسلم	[musälläm]	ئىشەنچلىك، ساغلام
سلح شور	[silähshor]	قورال ئوينىتىشقا ماھىر
ورزيش	[wärzish]	مەشىق، ئادەت
تارزره	[tari ziräh]	ساۋۇت، ئوق ئۆتمەيدىغان كىيىم
تارتخيل	[tari täxäyyul]	خىيالىغا كەلتۈرۈش، خىيالىچە
سنان	[sinan]	نەيزە ئۇچى، ئۆتكۈر نەيزە
جرخ اخضر	[chärxi äxzär]	كۆك ئاسمان، پەلەك
خارا	[xara]	تاش

شكاف	[shikaf]	يېرىق، دەز، تۆشۈك: شكاف قىلماق ـ تەشمەك، يارماق
كيمخاب غبرا	[kimxab—i ghäbra]	يەر شارى، يەر شارىنىڭ كىمخابى
خارانبرد	[xara näbärd]	جەڭ قورالى
ايب	[ip]	يىپ
قواس	[qäwwas]	ياي، كامان، كامالەك
پوزش پذيز	[pozish pǎzir]	(1) ئۆزرىنى قوبۇل قىلغۇچى؛ (2) ئۆلۈمگە بويسۇنغۇچى
تاج سرير	[taju särir]	تاج ۋە تەخت
نشيمن	[nishimän ~ näshimän]	(1) قۇش ئۇۋىسى، ئىن، تۇرارجاي؛ (2) مەجلىس، ئولتۇرۇش
مرک	[märg]	ئۆلۈم، ئەجەل
مستولى	[mustäwliy]	(1) ئىستىلا قىلغۇچى، بويسۇندۇرغۇچى؛ (2) يېيىلغان، تارقالغان
شبستان	[shäbistan]	(1) كېچىلىك ياتاقخانا، ئىچكى ھەرەم دائىرىسى؛ (2) قاراڭغۇ كېچە، قاراڭغۇلۇق
بباد اولماق	[bäbad olmaq]	شامالغا، ھاۋاغا ئۇچماق، سورۇلماق، يوقالماق

تیکست (2)

بود رلاریخیم ساجتی کو هروشس | اسکندر نیک سلطنت تاجی دین سرکشی لیک خلافت تختی دین | صدف آغزیه یکسان یل آوی گوهوش
کدازین غه اوکیم قلم قیلدی تیز | ایاغ تارتقانی ودهم ایلهان باشلادین ایاغنه قویوانیک مقدمیدین | قلم دین بوخلغ بولوتکته ریز
کیجون فیلقوس اوغلی دین چکتی رخت | تخت بیرین بلند قلیب تاج قدرین ارجمند قیلغانلاری دونیک عدلی | سکندر تسلیم تاجی تخت
انکا تاج ایلهم تخت توشمای قبول | عینی نیک قویاشی بیلا ظلم شامی نیک خفاشین کوراتیب جهانی | بواندیشه دین بیچه اولدی ملول
کوشه لبغداد دین تاشقان ایروز | یارو تقانی وظلم اهلی نیک عالمیه یوزیدین قراق توتقانی | نه قیلسا فلک دین سکافات ایروز

اگر ترکه کاکو نکلی فی شاد اتیب | انا نیک دیمت لارین یاد اتیب | کوآب اشغنه قیلغانی بو بحث | اوکوشین یغیب توزدی برانجمن
کوبیچه بغلدی شریف و فیع | سوزی قیلدی آغاز بیچه بدیع | کای قوم کیم ملکو نکیز کلدی روم | کوآلدیمدا حالا قیلیب سیز هجوم
اگر شهر فوزه فکنده سیز | باری تنگری یاردامین کیبنده سیز | ایماس سیز کبی سیزدین اوکوب | اتاسیز دال آنی رده بیلک
آتامنی اگر لطف ایلاب آله | بوکشوراولادی پادشاه | همانا بوایش قوسز اولادی | بوبوک جیکالی قوتی بار ایدی
وزآباواجداد دین قیلدی حق | بوملک اهلینه حکم رانلیق نسق | اولاداغی نه بهای تخت ایروبلار | توانا وفیروز بخت ایروبلار
ولی من ایروس نهایت حقیر | داغی سلطنت امری بیچه خطیر | بوایش قوکراکدور توانا کشی | ایماس من کبی ناتوانلار اشی
ایروز تارتیماق شهر جنگالی مور | یوکین بیل بنیک ایلاب اکب شه زور | یکم شه لیک ایلاب کانیت منکا | نه ایلای دیسام قابلیت منکا
بوتخلیق دین چونکه رنجور مین | اگر ایلاسام ترک معذور مین | جومین ایلادیم عرضیم اظهاری | بواندیشه دین کونکلوم آزادی
سیزاوزه یکیز کاشاهی تانیک | بوکشوغه کشور نهای تانیک | هرایشدا زمانلا ایلین نیک فایقی | کتابوغای اول شاه لیق لایقی
توبشدیک قوی جوهر دولش ضمیر | وکر حقه اشهب غه آفاق کیر | عدالت ارا فصل نوروز دیک | سیاست دا برق جهانسوز دیک
ایروز یک جاغز خصم غه جاره ساز | قاتیغ تحای رغبت نوازه | انکا بخت دولت دین مسکین قیلیانک | باشین تاج برلهمزین قیلیانک

کہ اول باغدور وب ایلا احسانینی ارم دیک قلب ملک ستانینی عدو خیلین آشفته حال ایلاسونر ضمیر زلیدیک ایلاسون

بخه شعله فتنه یاقه عدو فیلیج سیلی دین اورسون اول اوتغه سو رعیت غه قیلمه ظلم زن ستم قلم زن نیزیک ایکنی قیلسون قلم

مسازیولی رشته سین اوزماسون فراقچی فراسینه کورکوزماسون قیلیب ضبط ایلا حکم اغری یولین اولوس ماییدن قیلسون قوللین

عدم ایلاسون ظلم تعلیمی نی لم اجد اتیب لام ایله میمی نی عدالت قیلوزیک تا ابد حالتین فزون قیلسون ایلک اعدوالتین

نیکم حق بولیور شیر یولوب بروی حق ایتوادا اولوس ایلکین انتوقوی بریب ظلم ستم غه فرسوده لیق رعیت غه تیکورسون آسوده لیق

تولکا تخ سوزین شاه روشن ضمیر اولوس جیکنه لار هر قدین نغمیر کرای خسرو عادل داد کیر نیکا ایلادیمک بنرنی فریاد کیر

تیاوجاغدا غدانیک دین ایکی نوا بوینکنغ بیلان ظلم کوردونکه روا نی سوزلا ایدیکم بیلان ایلادیمک کہ تو خلق باغرینی قان ایلادیمک

بوسوزنی دیکونجه افیز قانمیز کہ اول بولونکه اقدا جانمیز سین اولغو بجه بولونکه باشیدین یراق یراق اللہ رجانیدین بخیراق

سنکره جانبخش کلدی کلام یقین بیردیکم ایلاکا نی قتل عام سین سلطنت ترکی سوزمولور بدنکنی کورکوچی کوزمولور

بوکون عالم ایچره سین اول شاه سین کرا ملاک سیریدین آکاه سین جهان ایچره سین پیلماکان بوق علوم پیلور عالمی نیکم اهل روم

فلک شمعی رای منیر نیک سنیک ملایک صف اغزی ضمیر نیک سنیک جهان کورکاکاسین کی خسروی قویاش طلعتی مشتری پرتوی

قیلیب عدل اینیکدین آندا ق ظهور کہ کل بن اخور شیدین عطر نور پیلور بزکه بو ملک ایردیکم سنکا امید ولکه بولغای جهان هم سنکا

فلک سیریدین آکاه زنهار کہ حکمی بارپیرسین نیک دور جهان بانا کیم فرمان روا قیلماغیل جهانی اهلینی بی نوا قیلماغیل

اکر سین بو اشنی قبول ایتماکونک بو ملک اهلی فریاد ینه تیماکونک قویوب ملکنی دشمنکا یانه سن روا کورسانک اوی اچره یکانه سن

قیلا آلمایین بو بلا اختیار بارمیسر قیلور میسر جلا اختیار جو تو شاک کدا لیق قه هر ملک ارا خدا سوزغوچی سندین اول ماجرا

بوسوزدیب اولوس بولدی ملاز اشکدیز بخش ایلابلا بلاک جیکنه لار رستخیز سکندر کہ موندا ق علامات کورو ب علامت دیمایکم قیامت کورو ب

فشیمانلیغ بولوب دیکنی اقبالیدین بوزولدی رسم کونجی اهل حالیدین سالیب اول صفت صدق آین صفات دیکاندین انهزم کونکلی اچره اوبات

هم انتباهی نیک بخشی نیت لاری | یا نا هم آنکاسی دقیقت لاری | عیان ایتی بو نوع تاثیر انکا | که بر ماک محال اولدی تبعر انکا
بولوب خاطری حدین آرتوق ملول | اولوس التماسینی قبلدی قبول | رضا ظاهر انکا شاه نوجوان | ارسطوی فرزانه قوتی روان
الیتاغه ایلاتام ارجمند | اینیک باشی دین ایلادی بر بلند | روان تونی ایتب ثنا برقولین | بلینکاس دانایا نابر قولین
ایکی کنج حکمت انی یولداشان | چقاردیلار اونک اوزا اولداشان | تاهب مقدمدین برکیا یه تخت | قوباشان باشی اوزرا سالیب ساچتخت
نثار اولدی ساچتی بخشی یا ماس | اوقیلدی نجوم آرض نی آسمان | عدد سیز سرور اهلیغه بولدی سور | اینیک دیکه سوراهلی ایلغا سرور
جو اسکندر مهر اولوب پرده نوش | شفق بادهسی ساقی قیلماقغه نوش | طربدین فلاک قیلدی خالی انکا | یانکی آی جام هلالی انکا
قدح تر توی کیم دمادم تو توب | شبستانی خورشید دیک یارو توب | دیبان سوزدی شاه کرد و جناب | جوابین ارسطوی حکمت مآب
سوروب نکته هر بایدا دانشوری | سلاک ایکی علائم کشوری | زحکمت دین ابردی قدح گردشی | نه حرم علم حکمت تخلم ایشی
نکب کیم شهی کامیاب ایتیان | انکا نکته اهلی جواب ایتیان | ظهور ایلیان کرده عیش طرب | ولی بسر محض علم ادب
جو علم دین بولدی گفت شنید | دماغینی شه نیک تعریتی نبید | تو یوب جمله میل کوزدی خیل | کوزی شاه نیک اوتوغه قیلدی میل
بولوب اوتوب جوابنی مطلوب اولوب | یا یم کیچه سجده مرغوب اولوب | عبادت اولن خوشنا میزدان پرست | اوزن خسرکی قیلدی تقرب غه بت
ایشی بغلایو غه دمادم ایدی | انکا تانک غیچه سیلا اوقات ایدی | قوباشان جوان قیلیب اوج آهنکنی | یاروز یا شمعی اورنکه سنی
کواکب تانیب ای یاروقدین ضرر | باری اوجتی لار اول صفت کیم شرر | سکندر یانا تختین ایلاب مقام | خلایق غه حکم ایلادی بارعام
اوکوس قیلدیلار اخذ میغه بجوم | قوباشان کیم اسید بخوکم نجوم | بغلغاج اوکوس شه قیلیب ابتدا | خلایق غه سوز موذاق اینی ادا
که بردی منکا داد کر ایک آیسه | باریر خلایق ارادا دخواه | کیلیب عرض حال ایلا سوسنر | اوزا حوالینه قیلی قال ایلا سوسنر
قاشمد سوزین عرض ایلاز مان | منی برادری سکنغه امین کمان | نه تختم دین اولسوانکا دیشی | نه تاجم دین اولسوانکا دیشی
نه شه دیب منی ایلا سوسنر اضطراب | نه مقصد ادا سیدی قیلسون شتاب | عیان ایلا سوسنر بو سوز دین دماغین | یا قای دادبر ماک سلمه مرهمین

او کوسن پاشالادی غرض حال ایلماک — سکندر سایه قیلمیش ایلماک — سحر دین انکا مکروکیم استوا — سوروب خلقی دیغه قیلدی دوا

کشف قازتوکمکان بوینین اوزوب — قولین کتوروب زنجیرلیک قولین کسوب — بریب داد مظلوم غمخواره غه — قیلدیم مرحوم بیچاره غه

قیلیب ظلم اهلین قرارکاست — اولارغه که مظلوم ایروزیردست — خوش اولتی که ظلم اهلین ایلانکون — جفاکش جفاکرکه کورکای زبون

بویکلغ قویوب عدل بنیاد دینی — یاریم کون غجه بردی ایل دادینی — انکا کی زمانیدا هرنوع آیش — که ایدی خلایق غه آزار ایمش

تمامین اویسن پاشای دین قیلدی دفع — بتشوب دیب ایدی خلایق غه نفع — یانماشالاریدعت انکان رسوم — که بیدادایمش خلق ارا بوغموم

اولاطرحینه بوزدی بنیاد دین — خلایق غه قوتقاردی بنیاد دین — عدالت طریقینه باشن ایلادی — سیاست انکادوباشن ایلادی

رعیت غه معلوم ایتیب احتیاج — ایکی یل الاردین کوتاردی خراج — عمل ایلیغه قیلدی مشغول لوق — یمانلارغه تیکوردی معزول لوق

دلی یخشیلارتقویت ایلادی — یامانلرخ لارتربیت ایلادی — یامانلرخ لارغه قیلیب اشتغال — اغرسا تعوجی غه بریب کوشمال

توزایلاب اوزه ایکی باشینه — تموردین یاسابه رایتیب تاشینه — قاری هم تموردین انکا بوکدی خاص — که ایل بوکدکم کز الوردین خلاص

فضای عسم اول اختراع ایلادی — قیاس ایچره رفع نزاع ایلادی — یامانلرکوک ظهارینه توزدی کیل — که ایل قیلماغای ایکی یلیک ساری میل

یامانلرتوزدی التون ترازوسینه — قوی ایلاب عدل بازوسینه — مراسل ارا قویدی بیدارلاره — یول ایلین خطردین نگهدارلاره

عدالت قولین توتی انداق بیرک — که نابتی امان ارسلاندین کیک — کرک خیلی غه قارچغای دیمیان — اولاچوبه بیکلغ بولارما کیان

یاریم کون غجه عدل ایدی دادایدی — یانماسوکمکی کون یخشی نیچ ایدی — بویکلغ جوازوقت توزدی رسوم — غنی بولدیلارعدلیدین اهل روم

کتورساقیا تولدورجام اعدل — که کوکوزدی اسکندرایام عدل — تفاول ایلیه تونانی بی همال — ایچارکا منکا کرصبوق اعتدال

مغنی نوایی توزوب معتدل — نواسازیتوق قیل منکا متصل — قولاغیمغه دلکش صدایی یتور — منی پنواغه نوایی یتور

نوایی تعادل دین اتمه عدول — قبول ایلیدین کرتیلارسین قبول — جوعادل شه ایلیکیدی ایچکونیک آیاق — بخه اعتدال اسراسانکه بخشراق

بخوکم ایروعدل شه لارغه زیب — عدالت عبنه تعریف ایکم سلاطین نیزنک ظلمات ظلمی ارا سیدا — ایردیم کداخاکه لارغه زیب

شهی کیم عدالت دو آنینک اشیے | عین الحیات جاودان دور دور | تنیک ارسه مال انکا شاه لاردین کشی
فے اسماکه اوا حق صفاتینه دور | انینک ذکری نینک بیر آتینه دور | نے امریکه بولغای صفت داخلے | حق آتے دور اول امر نینک فاعلے
کرم قیلدیدین کیم اولماغی | ترحم کوپیدین رحیم اولماغی | اکر واحد با حدایت اعتبار | اکرحی قیوم بر حکمی بار
ولی آتے اسماداعادل ایماس | اوتوروجاغدا ایل آنے عادل دیماس | عدالت غه سنکاندا قیلمش خدا | اوزآتے نے العدل بے لا ا دا
بوآتینه کوبراک اوچون اهتمام | اینک برله عالم غه بردی نظام | نے شه کیم اینک عدل سر دار بدور | دیسام کیم عجب یوق خطا بار بدور
بومعنی دین اهل کین عالم دا شاه | کرم دیرلار انے خلق ظل آله | کرافعال مرضود مقبول ایماس | بولار دین قیامت دا مسئول ایماس
ایرور عدل کیم قادر ذو الجلال | قیامت کونے ایلا ایدین سوال | اکرعدل یوق ایش کار نهان | بقین ملک کیزیر بر دو جهان
انوشیروان کرچه کافر ایدی | ولی عدلی ذاتیدا ظاهر ایدی | اوزن کرچه فرخه دوزخ دور دور | انینک عدلیدین اوزی برخ دور دور
اکر کفر و فسوان سیاری قویمادی | ولی عدلے نران سیاری قویمادی | اول اوچون بو ایش بیر مثل اندازه دور | عدالت دین آوازی تازه دور
ایرور طرزه بو کیم سلاطین ارا | قیلور عدل ابتدا کشور دین ارا | قیلور اصفت عدل اوصافینے | نهایت نخت نیکوئی انصافینے
دیماکلیک ایماس حکم ران زمان | دیماکه دو انوشیروان زمان | عجب اتفاق بو کیم بو صفت آتے بار | بو تشبیه لامباحاتے بار
نے سزدین اوتے ایرور بو عجب | که کونین شاهی سول عرب | شهی کیم رسل کلدی خیلے اینک | باری آفرینش طفیلے اینک
قیلوجاغدا حق شکر اظهار ینی | مکر بو صفت سوردی کفتار ینی | که سلطان عادل زمانینه دهر | وجود دم پایه بردی عالم غه بهر
منکا نجو ولادت زمانی ایدی | اوکوکش عدالت زمانی ایدی | حدیثی دا بو هم بشارت دیور | که عدل املے ساری ایشارت دیور
که عدل ایکراتکا بر ساعت | ایرور به که جن بشر طلعت | یانا هم حدیثی دور بو صحیح | که ایلاب دورانے روان فصیح
قالور کفرا اقالیم آباد ملک | بولور ظلم اکر بولسا بیداد ملک | شاه کفر اذ عدلین ایتسه روان | تورار ملکین اندا که نوشیروان
وکر دین اظلم هر ان قیلور | بولسه لا دیک آنے جاغدا ویران قیلور | شهی کیم قیلور خیل انسانغه امر | حق اتمیش انکا عدلا احسانغه

سۆزلۈك

كذارش	[guzarish]	(1) ئۆتكۈزۈش؛ (2) هېكايه قىلىش، نه-قىل ئېيتىش؛ هېكايه، نەقل
ملول	[mulul]	قايغۇلۇق، غەمكىن، خاپا
اشفته	[ashuftä]	(1) پەرىشان، توزىغان، تارقاق؛ (2) بې-رىلگەن، مەپتۇن، ئاشىق، شەيدا
محن	[mihän]	مېهنەتلەر، مۇشەققەتلەر، زەخمەتلەر؛ بىر-لىكى: محنت [mihnät]
شريف وضيع	[shärifu zi′]	چوڭ ـ كىچىك هەممىسى
سرفراز	[särfäraz]	(1) يۈكسەك، يۈكسەلگەن، هەممىدىن ئۈستۈن، ئۇلۇغۋار؛ (2) خۇرسەن
سرافكنده	[säräfkändä]	بېشى ئېگىلگەن، ئۈياتقا قالغان، خىجالەت چەككەن؛ بويسۇنغان، ئىتائەت قىلغان
ازرده	[azurdä]	ئازار چەككەن، رەنجىگەن
بكس	[bikäs]	هېچكىمى يوق، يېگانه، يالغۇز
نسق	[näsäq]	تەرتىپ، ئىنتىزام؛ تەرز، رەۋىش
توانا	[täwana]	كۈچلۈك، قۇۋۋەتلىك، قۇدرەتلىك؛ ساغلام
فيروز	[firuz]	(1) بەختلىك، تەلەيلىك؛ (2) غالىب
فايق～فائق	[fayiq ～ faiq]	ئۈستۈن، يۈقىرى
ضمير	[zämir]	(1) ئىچ، يۈرەك، دىل، كۆڭۈل؛ (2) يوشۇرۇن پىكىر، ئوي
اشهب	[äshhäb]	ئېقىش، كۈل رەڭ توس ۋە شۇ رەڭدىكى ئات؛ بوزئات
خصم نواز	[xäsm] [näwaz]	دۈشمەن، رەقىب؛ مۇقابىل، مۇخالىپ سۆزلەرگە قوشۇلۇپ «تەربىيە بەرگۈچى، مەرھەمەت كۆرسەتكۈچى» مەنىلىرىنى بىل-دۈرىدۇ: رعيت نواز ـ خەلقپەرۋەر
مزين	[muzäyyän]	زىننەتلەنگەن، بېزەلگەن: مزين ـ قىلماق ـ زىننەتلىمەك، بېزىمەك
اشفته حال	[ashuftä hal]	پەرىشان هال
پايمال	[paymal]	ئېزىلگەن، ئاياغ ئاستى بولغان
قلم زن	[qälämzän]	يازغۇچى، كاتىپ، مىرزا
الت	[alät]	قورال، ئەسۋاب

كستر	[gustär]	سۆزلەرگە قوشۇلۇپ «يايغۇچى، تارقاتقۇچى» مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ.
اسوده	[asudä]	تىنچ، تىنچلانغان
نفير	[näfir]	(1) كارناي، ئاۋاز؛ (2) ناله، پەرياد، يىغا؛ (3) جامائەت، گۇرۇھ
منير	[munir]	نۇر بەرگۈچى، يورۇتقۇچى
مشترى	[mushtäri]	(1) سېتىۋالغۇچى، خېرىدار (2) يۇپىتىر پىلانېتىسى
موروث	[mäwrus]	مىراس بولۇپ قالغان نەرسە، مىراستىن تەگكەن ئۇلۇش
اقبال	[iqbal]	دۆلەت، بايلىق؛ ئامەت
اتباع	[ätba′]	تەۋەلەر، پۇقرالار
سرور	[särwär]	شادلىق، خۇرسەنلىك
سور	[sur]	توي، بەزمە، شاتلىق يىغىنى
حكمت ماب	[hikmät mäab]	دانىشمەن، ھەكىم، پەيلاسوپ
محض	[mähz]	خالىس، ساپ، پەقەت؛ يالغۇز
شنيد	[shunid]	ئىشىتىش، ئاڭلاش: كفت وشنيد ـ گەپ ـ سۆز؛ سۆزلىشىش
نبد	[näbid ~ nubid]	مېۋە شارابى
يزدان	[yäzdan]	خۇدا، تەڭرى
مافات	[mafat]	يوقالغان، قولدىن كەتكەن: عزرمافات ـ نەمىلىكى بولسا، نەمىلا بولسا
اوقات	[äwqat]	ۋاقىتلار، كۈنلەر، پەيتلەر؛ «وقت» نىڭ كۆپلۈكى
استوا	[istiwa]	چۈش پەيتى، قىيام ۋاقتى (ئەسلىي: بارا-ۋەرلىك، تەڭلىك)
معذول	[mä′zul]	(1) بوشىتىلغان، بوشالغان؛ ئىشىدىن ئازاد قىلىنغان؛ (2) يوقىلىش، كېتىش
تقويت	[täqwiyät]	قۇۋۋەتلەش، قۇۋۋەت بېرىش، ياردەم بېرىش
اشتغال	[ishtighal]	شۇغۇللىنىش، مەشغۇلات
كيل	[käyl]	چارەك، غەللە، ئاشلىق ئۆلچەيدىغان ئىدىش
مراسل	[märasil]	ئەلچى، ئەلچىلەر
تعادل	[tä′adul]	باراۋەرلىك، تەڭلىك
بى همال	[bihämal]	شىرىكسىز، شىرىكى بولمىغان
اعتدال	[i′tidal]	نورمال، ئوتتۇرىچە
متصيل	[muttäsil]	تۇتاش، ئۇزلۇكسىز، دائىم

عدول	[ʻudul]	يولدىن چىقىش، قايتىش، چېكىنىش
فرط	[färt]	ئارتۇقلۇق، چەكسىزلىك
واحد	[wahid]	يەككە، يېگانە
اهتمام	[ihtimam]	تىرىشىش، ئەھمىيەت بېرىش، دىققەت قىلىش
ظل اله	[zulli ilah]	ئىلاھنىڭ سايىسى، ھىمايىچىسى، پادىشاھى
ذوالجلال	[zul — jälal]	بۈيۈكلۈك ئىگىسى
برزح	[bärzäh]	ئارىلىق، جەننەت بىلەن دوزاخنىڭ ئارىلىقى
تشبه	[täshbih]	ئوخشىتىش
مباحات~مباهات	[mubahat]	پەخىرلىنىش، ماختىنىش
افرينش	[afärinish]	يارىتىلىش، ۋۇجۇدقا كېلىش
ولادت	[wäladät]	تۇغۇلۇش
صحيح	[sähih]	ساغلام، توغرا، دۇرۇس، خاتاسىز
فصيح	[fäsih]	ئوچۇق، روشەن، راۋان؛ پاساھەت

15. نەۋائى: «مەھبۇبۇل - قۇلۇب»تىن پارچە

«مەھبۇبۇل - قۇلۇب» (كۆڭۈللەر سۆيگۈنى) — ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ۋە بۇيۇك شائىر ئەلىشىر نەۋائى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئىجاد ئەتكەن يېرىك نەسرىي ئەسەر بولۇپ، ئۇ ھىجرىيە 1906 - يىلى (1500—1501) يېزىلغان.

نەۋائى پۈتكۈل ئۆمرىدىكى تەجرىبە ۋە بىلىملىرىنىڭ يەكۈنى بولغان بۇ ئىجادىي ئەمگىكىدە رېئال ھاياتتىكى زور ئىجتىمائىي مەسىلىلەر ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، ئەينى دەۋردىكى تۈرلۈك ئىجتىمائىي گۈرۈھ ۋە تەبىقىلەرگە قارىتا ئۆز كۆز قاراشلىرىنى، تەھلىللىرىنى، ھۆكۈم ۋە خۇلاسىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان.

«مەھبۇبۇل - قۇلۇب» مۇقەددىمىدىن باشقا ئۇچ چوڭ قىسىمغا بۆلۈنىدۇ: بىرىنچى قىسمى 40 پەسىل (باب) دىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭدا جەمئىيەتنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىنى تەشكىل قىلغۇچى ئىجتىمائىي تەبىقىلەرنىڭ ۋە ھەر خىل كەسىپكە مەنسۇپ كىشىلەرنىڭ جەمئىيەتتە تۇتقان ئورنى، خاراكتېر - خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدىكى پىكىر - مۇلاھىزىلەر بايان قىلىنغان؛ ناچار ئىللەتلەر قاتتىق ئەيىبلەنگەن.

ئەسەرنىڭ ئىككىنچى قىسمى ئون پەسىل (باب) دىن ئىبارەت بولۇپ، بۇ بابتا ئومۇمەن ئەخلاقىي مەسىلىلەرگە ئائىت مۇلاھىزىلەر بايان قىلىنغان.

ئەسەرنىڭ ئۈچىنچى قىسمى «تۈرلۈك پايدىلىق مەسلىھەتلەر ۋە ماقالىلار» دىن ئىبارەت تۈرمۇشنىڭ ھەممە ساھەلىرىگە مۇناسىۋەتلىك بولغان پەلسەپىۋى خۇلاسىلەر، ھېكمەتلىك سۆزلەر، چوڭقۇر ئىجتىمائىي ئەخلاقىي بىلىملەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 120 دىن ئارتۇق «تەنبىھ» ئاستىدا بايان قىلىنغان. بۇ قىسمىنى پۈتكۈل ئەسەرنىڭ جەۋھىرى دېيىشكە بولىدۇ.

ئومۇمەن، نەسرىي بايان شەكلى ھەمدە 110 پارچىدىن ئارتۇق مەسنەۋى، بەيىت، رۇبائىي ۋە قىتئەدىن ئىبارەت چوڭقۇر شېئىرىي پىكىر، گۈزەل، ئوبرازلىق شېئىرىي تىل، رەڭدار ۋە خىلمۇخىل ئىپادىلەش ۋاستىلىرى ئارقىلىق بىر لىرىك داستان دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن بۇ ئەسەر ئۇيغۇر شېئىرىيىتىدە مۇجەسسەملەنگەن بارلىق بەدىئىي ئىپادىلەش ۋاستىلىرىنى پروزىدا نامايان قىلىشنىڭ نادىر ئۇلگىسىدۇر.

تېكىست (1)

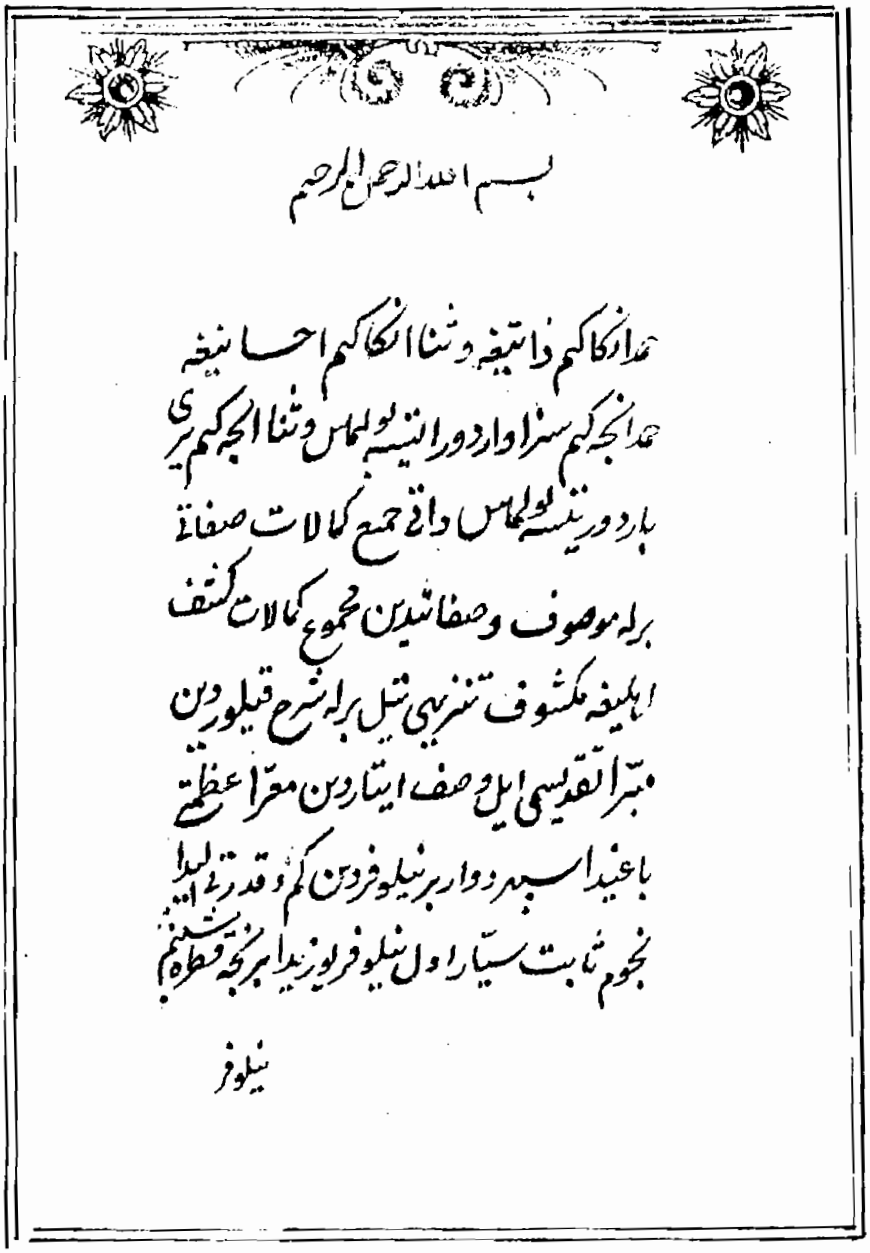

بسم الله الرحمن الرحيم

حمد انكا كيم ذاتيغه وثنا انكا كيم احسانيغه
حمد انجه كيم سزاوار دور اتيسه بولماس وثنا انجه كيم يرى
بار دور تيسه بولماس ذاتى جميع كمالات صفاتى
برله موصوف وصفاتيدين مجموع كمالات كشف
اهليغه مكشوف تنزيهى تيل برله شرح قيلوردين
مبرا تقديسى ايل وصف ايتاردين معرا عظمتى
باغيدا سپهر دوار بر نيلوفردين كم و قدرتى اليدا
نجوم ثابت سيار اول نيلوفر يوزيدا بر نجه قطره شبنم

نيلوفر

نیلوفر یوزیکا شبنم ساچقوجی هم اول و شبنم
سوییدین نیلوفر زار بلکه گلستان ارم آچقوجی
هم اول بی نیازلیغی جبینی دا چرخ نگون بر گدای
نیازمند و چاره سازلیغی الیدا بو دهر قلمون
بر بیچارهٔ عجز پیوند وجودی ملاحظه سیدا آفرینش
نا موجود و ذاتی مطالعه سیدا اولین و آخرین
بودی نابود خوان احسانی تکرا سیدا عالیشان لار
زرقیغه سایل تعقلی دا عالی مکان آگاه لار
جهلیغه قایل قهارلیغی صرصری (اوجوروغه) ثابت سیار
نسترن نینک اسلحه لغان یغراغلاری جبارلیغی
قیونی اوجورورغه دهر غدار بیت الحزن نینک

توکولکان تفراغلاری یوق نی بار و بارنی یوق قیلماق
اننیک ذاتیغه آسان و باریوق اننیک احسانی
دین امیدوار و قهریدین هراسان بر اوج تفراقی
ملکوت خلیدا خلافت تختی غه اولتورتماق انکا
یراشور ویللار ملایکهٔ مقربین غه پیشوا قیلغان ننک
بوینیغه لعنت طوقی اول سالالور نظم قادر یکم
قدرتیدین مونجه یوز امر غریب بولسه بر ساعت دا
موجود اندین ایرماس دور عجیب اون سکز مینک
عالم ادم یراتیب ایلاماک برکشینی افرنش دفتریدین
مسحیب اول قیلا الور انکا کلدی مسلم بو امور
کراوزی ایردی مسبب لیک بو بولدی سبب

سبحان

سبحان ذالملک والملکوت سبحان ذالقدرة
والجبروت جلت الائه وعمت نعمائه ولا اله غیره
نعت سید المرسلین درود نامعدود اول
محبوب عاقبت محمود غه کیم حق سبحانه وتعالی انجه قرب
ومنزلت بردیکیم وعالم وادم وجود یدین مقصود
انسنک وجودی ایردی خجسته طینتی روح پاک دین
طاهر وفرخنده طلعتی عناصر ترکیبی دین ظاهر عناصر
نینک نیلی مسیح انفاسی وتفراغی یعقوب کوزی نینک
طوطیاسی وسویی خضر چشمه سی نینک زلالی
واوتی کلیم درختی ناری نینک اشتغالی وبو عناصرنی
روح پاک دیسه بیری بار ور وحیغه روح فداک دیماک

سزاوار طایر سدره نشین براق برق کامی
وسایر روح الامین بیک علوی خرامی افلاک
شبستانی یوزی بهاریدین روشن وملائکه لار
عیونی رخشی غباریدین کلشن کلامی شأنیدا وما
ینطق عن الهوی ونطق بیانیدا ان هو وحی یوحی
اسرار الهی غه ذاتی امین عنایت نامتناهی غه
اتی رحمةً للعالمین نظم ایکی کیسوی ایکی لیلة القدر
بو سکلع ایکی لیل الحره یوزی بدر بو لیل بدر اولوب
شمع شبستان عذاریدین خوی اندا کوکبستان
بو کوکبلارنی ایلاب سری موجود نبوة معشریغه
در مقصود نبوت سپهریدا قویاش ایرکانی معلوم

مصاحب

مصاحب لاری شأنیدا اصحاب لاری کالنجوم صلوات
الله علیه وعلی اله واصحابه الی یوم الدین اما بعد
فقرانینک کدایی وغرایب مستوره لارینک چهره کشایی
الفقیر الحقیر علی شیر ملقب بالنوایی غفر ذنوبه وستر
عیوبه مونداغ عرض قیلور واداسین اوزیکا فرض
بیلورکیم بو خاکسار پریشان روزکار شباب
اوانینک بدایتی دین کهولت زمانینک
نهایتی غجه دوران واقعاتیدین وسپهر کردان
حوادثاتیدین وهر فتنه انکیز بوقلمون بوغیدین
وزمانه رنک آمیز کوناکون بوغیدین مدتی
مدید وعهد بعید وهر نوع شق وصورتدا قدم اوردوم

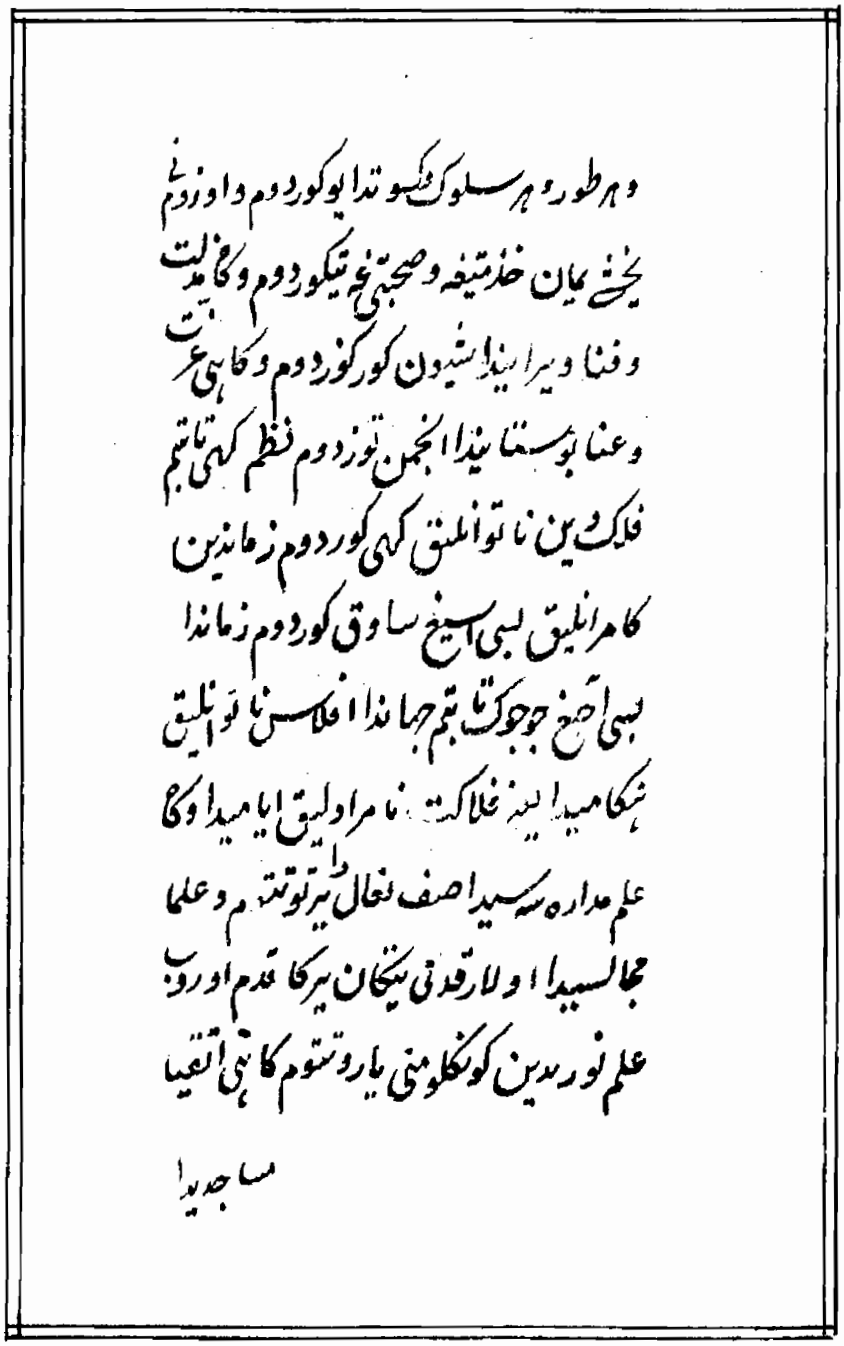

مساجدیدا اولار قدمی میکان یرکا یوز قویدوم
دسجده کثرتدین مانکلایم تره سین سویدوم
کاهی صفا خانقاه اهلی ابریقی غه سو قویماق برله
برله ارجمند بولدوم وکاهی فنا دیر سبوکش
لیکی دین سربلند بولدوم کاهی لئم لار الیدا
خارلیق وکاهی ارازل لار الیدا بی اعتبار
لیق دست بردی کاهی عشق کویی وا بی باک
لیق وادمی کش بری جهره لار کا هلاکت
لیک دست بردی وکاهی جنون محاسیدا
ارازل لار بوینو مغه سلی اوردیلار و احصال
لار باشیمغه تاش یاغدوردیلار کاهی شهریم

ایلی ستمیدین غربت کا توشتوم و غریب خلایق غه
قوشولدوم کاهی جبال قله سی آرام کاهم بولدی
و کاهی صحرا ایتاکی پناهم بولدی کاهی بو شدت
لاردین عزم وطن قیلدیم و خمول زاویه سیدا
نشیمن قیلدیم و کاهی غربت دا علیل و غریب ایلکا
زلیل بولدوم کاهی عزیزلار خدمتی دین اورومنی
بهره مند قیلدیم و سورومنی دلپسند تا بتم
نظم کردون منکا کر جفا و دونلوق قیلدی بختم
کبی هر ایشدا زبونلوق قیلدی که کام ساری
راه نمونلوق قیلدی القصه بسی بوقلمونلوق قیلدی
اما شغل و کامرانلیق جا غیدا و خلق هجومی

اولغا عیدا

کومکللاری بو خیر شر دین اثر سیز نظم

نه بیلکای اول کشیکم شهد مینی تا تمابدور که هجر

وصلی کبی اول جوجوک دورور بو اجنغ بیلور زلیل

مسافر که بویه ایلار دا قوم توزانک و یومشاغ

خاره و قاتیغ و بو اصحابغه و احباب لارغه

انتباه قیلماق اولارنی بو حال لاردن آگاه قیلماق

واجب کوروندی هر طایفه خصال دین و توقف لاری

و هر طبقه احوال دین شعورلاری بولغای که

نامناسب خلق صحبتیغه شتاب قیلمغایلار

و نامناسب ایل خدمتی دین و صحبتیدین اجتناب

قیلمغایلار بلکه واجب بیلکایلار و باری ایل بیله

سۆزلۈك

كمالات [kämalat] يېتۈكلۈك، يېتىشكەنلىك، مۇكەممەللىك، نۇقسانسىزلىق؛ تالانت؛ پەزىلەت؛ بىرلىكى: «كمال» [kämal]

صفات [sifat] سۈپەتلەر، خۇسۇسىيەتلەر؛ بىرلىكى: «صفت» [sifät]

موصوف [mäwsuf] سۈپەتلەنگەن، ماختالغان

مكشوف [mäkshuf] ئېچىلغان، كەشپ قىلىنغان، مەلۇم بولغان

تنزيه [tänzih] (1) نۇقسانسىز، پاك؛ (2) يامانلىق ۋە يارىماسلىقلاردىن پاك قېلىش ۋە تازىلاش

مبرا [mubärra] خالىي، ئازاد، پاك

تقديس [täqdis] پاك، مۇبارەك ۋە قۇتلۇق ھېسابلاش، مۇقەددەس ساناش، ئەزىز ۋە ھۆرمەتلىك دەپ بىلىش

معرا [mu'ärra] (1) بوش، خالىي؛ (2) يالىڭاچ، ئوچۇق

سپهر [sipehr] ئاسمان، پەلەك:
سپهردوار — ئايلىنىپ تۇرغۇچى پەلەك، ئاسمان

جنب [jänb] يان، يان تەرەپ

نكون [nigun] ئېگىلگەن، كۆمتۇرۈلگەن؛ تۆۋەن:
جرخ نكون — تەتۇر، كاج پەلەك

بوقلمون [buqälämun] رەڭمۇ رەڭ، رەڭگارەڭ؛ ئۆزگىرىشچان، سۆزىدە تۇرمايدىغان:
دهر بوقلمون ـ رەڭۋاز، ئۆزگىرىشچان زامان

بودى نابود [budi nabud] بار ـ يوق، بار ئىدى، يوق ئىدى

عاليشان ['aliyshan] يۇكسەك دەرىجىلىك، ئەڭ قەدىرلىك، شانۇ ـ شەۋكەتلىك

تعقل [tä'äqqul] ئەقىل يۈرگۈزۈش (چەكسىز ئەقىل ئىلمى پەقەت ئاللا ئۈچۈن، ئاللاغىلا خاس بولغان)

غدار [ghäddar] ئالدامچى، ھىيلىگەر؛ زالىم

بيت الحزن [bäytul — häzan] غەم ئۆيى، غەمخانا، قايغۇ ئۆيى

هراسان	[härasan]	قورققۇچى؛ قورققان؛ قورقماق
ملكوت	[mäläkut]	(1) پادىشاھلىق؛ (2) ئىگىلىك، تەسەر-رۇپ
ملايک	[mälayik]	پەرىشتىلەر؛ بىرلىكى: «ملک » [mäläk]
مقربين	[muqärräbiyn]	يېقىن تۇرغانلار، دوستلار
طوق	[täwq]	چەمبىرەك، ھالقا
منتخيب	[muntäxib]	تاللىۋالغۇچى؛ تاللاش، تاللىماق
مسلم	[musälläm]	قارشىلىق قىلماي ماقۇللانغان؛ تەسلىم بولۇش، تاپشۇرۇلۇش
مسبب	[musäbbib]	سەۋەبچى
سبب	[säbib]	سەۋەب
نعت	[nä′t]	پەيغەمبەرنى مەدھىيىلەش، ياخشى سۈپەتلىرىنى ئېيتىپ ماختاش
نامعدود	[namä′dud]	ھېسابسىز، سان ـ ساناقسىز
سيدالمرسلين	[säydul—mursälin]	پەيغەمبەر، ئەلچى
قرب	[qurb]	يېقىنلىق
خجستەطينت	[xujästä tiynät]	ياخشى زات
طاھر	[tahir]	پاك، نۇقسانسىز
فرخنده	[färxundä]	قۇتلۇق، سائادەتلىك، بەختلىك
مسح	[mäsih]	ئىيسا پەيغەمبەرنىڭ لەقىمى (ئىيسانىڭ ئۆز نەپسى بىلەن ئۆلگەنلەرنى تىرىلدۈرۈشى)
انفاس	[änfas]	نەپەسلەر؛ بىرلىكى: «نفس» [näfäs]: مسح انفاسى — ئىيسا پەيغەمبەرنىڭ نەپسى، تىرىلدۈرگۈچى نەپەس
كليم	[kälim]	مۇسا پەيغەمبەرنىڭ لەقىمى
نار	[nar]	(1) ئوت؛ (2) دوزاخ
اشتعال	[ishti′al]	پارلاپ تۇرۇش، يالتىراش، چاقناش
سدرەنشين	[sädränishin]	يەتتىنچى ئاسماندا تۇرغۇچى
براق	[buraq]	مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام كۆككە مىنىپ چىققان (مېئىراج كېچىسى) ئۇچار ئات، دۇلدۇل
برق	[bärq]	چاقماق
سايير	[sayir]	سەيلە قىلغۇچى
روح الامين	[ruhul — ämin]	جىبرائىل ئەلەيھىسسالامنىڭ لەقىمى
علوى خرام	[′ulwiy xiram]	يۇقىرىدا يۈرگۈچى؛ ئەلچى
عيون	[′uyun]	كۆز، بۇلاق

مايه	[mayä]	(1) ماهىيەت، ئەسلى؛ (2) ئوغۇت، ئېچىتقۇ؛ (3) دەسمايە، مەبلەغ
عن الهوى	['änäl — huy]	ھەقىقىتى، ماھىيىتى
ان هو-انهو-انهى	[änhu ~ änhi]	خەۋەر، مەلۇمات
وحى	[wähyi]	جىبرائىل پەيغەمبەرلىك ئارقىلىق مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا خۇدادىن يەتكۈزۈلۈپ تۇرغان خەۋەر؛ خۇدانىڭ سۆزلىرى
نامتناهى	[namutä nahiy]	چەكسىز، چېگرىسىز، پۈتمەس - تۈگىمەس
رحمةللعالمين	[rähmätän—lil'alämin]	پۈتكۈل ئالەم ئۈچۈن رەھمەت
كيسو	[gisu]	ئۆرۈلگەن چاچ، كوكۈلا: ايكى كيسوى سياه - ئىككى تال قىلىپ ئۆرۈلگەن قاپقارا چاچ، قاپقارا ئىككى تال كوكۈلا
ليلةالقدر	[läylätul — qädr]	قەدىر كېچىسى (رامىزاننىڭ 27 - كېچىسى) «ئىزاھ» قا قارالا.
بدر	[bädr]	تولۇن ئاي
شمع شبستان	[shäm'—i shäbistan]	كېچىنى يورۇتقۇچى شام
كوكبستان	[käwkäbistan]	يۇلتۇزلىرى چاقناپ تۇرغان سۇزۇك ئاسمان
كوكب	[käwkäb]	يۇلتۇز؛ كۆپلۈكى: «كواكب» [käwakib]
نبوت	[nubuwwät]	پەيغەمبەرلىك، ئەلچىلىك
مصاحب	[musahib]	ھەمسۆھبەت، دوست، ئۇلپەت
اصحاب	[äs'hab]	سۆھبەتداشلار، ھەمسۆھبەتلەر، ئۇلپەتلەر، دوستلار
فقرا	[fuqära]	كەمبەغەل، موھتاج، بىچارە؛ «فقير» «fäqir' نىڭ كۆپلۈكى.
مستوره	[mästurä]	مەخپىي، بىكىك؛ ئۇنتۇلغان
جهره‌كشاى	[chehräkushay]	چىراينى ئاچقۇچى، شادلاندۇرغۇچى
الفقيرالحقير	[älfäqirul — häqir]	«ئىزاھ» قا قارالا.
غفر	[ghäfärä]	«ئىزاھ» قا قارالا.
فرض	[färz]	قەتئىي قىلىشقا تېگىشلىك ۋەزىپە، بۇرچ
خاكسار	[xaksar]	تۆپراققا كۆمۈلگەن، توپىدا بۇلغانغان
روزكار	[rozgar]	ھايات، تۇرمۇش، ئائىلە؛ زامان
شباب	[shäbab]	ياش، ياشلىق
اوان	[äwan]	چاغلار، ۋاقىتلار
بدايت	[bidayät]	تا ...قەدەر

كهولت	[kähulät]	ئوتتۇرا ياشلىق چاغلار، قىرانلىق دەۋر
واقعات	[waqi'at]	ۋەقەلەر
سپهر	[sipihr]	ئاسمان، پەلەك
كردان	[gärdan]	ئايلانغۇچى، دەۋر قىلغۇچى
حوادثات	[hadisat]	ھادىسىلەر
رنگ اميز	[rängamiz]	رەڭ ئارىلاشقان، رەڭسىز: زمانەئرنگ اميز ـ رەڭسىز جاھان
كوناكون	[gunagun]	رەڭمۇرەڭ، خىلمۇ خىل
مديد	[mädid]	ئۇزۇن: مدتى مديد ـ ئۇزۇن مۇددەت، ۋاقىت
عهد بعيد	['ähdu bä'id]	قەدىمكى زامان
شق	[shäq]	يېرىلىش، يېرتىلىش؛ بەختسىز، ئامەتسىز؛ تەشۋىش، موشەققەت
طور	[tur]	تۇر، شەكىل
سلوك	[suluk]	مەلۇم پائالىيەت يولى، سوپىلىقتا تەرىگە يېتىشىش يولى
كسوت	[kiswät]	كىيىم، ئۇستۇاش
مذلت	[mäzällät]	خارلىق، خورلۇق
شيون	[shuyun]	چوقان كۆتۈرمەك، ھەيكەت قىلماق
عنا	['äna]	مۇشەققەت، قىيىنچىلىق، ئازاب، ئۇقۇبەت، كۈلپەت
كامران	[kamiran]	مەقسەتكە يەتكەن، دۆلەتمەن
هنكام	[hän'gam]	چاغ، ۋاقىت، پەيت
ايام	[äyam]	كۈنلەر
صف نعال	[säf — i nä'al]	ئاياغ، پەگا، كەش ئورنى
اتقيا	[ätqiya]	تەقۋادارلار، يامان ئىشلاردىن ساقلانغۇچىلار
كثرت	[käsrät]	كۆپ، جىق
صفا	[säfa]	خۇرسەنلىك، مەئىشەت؛ پاك: صفا اهلى ـ پاك كىشىلەر
ارجمند	[ärjumänd]	ھۆرمەتلىك، مەرتىۋىلىك
سبوكش	[säbukäsh]	شاراب كوزىسىنى توشۇغۇچى
سربلند	[särbäländ]	مەرتىۋىلىك، يۈزلۈك، ئابرۇيلۇق
لئم	[läim]	پەسكەش، بېخىل
ارازل	[ärazil]	رەزىللەر، پەسكەشلەر
بى باك~بيباك	[bibak]	يولدىن چىققان، باشباشتاق
ادمى كش	[adämikush]	ئادەمخور

سيلى	[silli]	كاچات، شاپىلاق: سيلى اورماق— كاچاتلىماق، شاپىلاق ئۇرماق
اطفال	[ätifal]	ئۆسمۈر بالىلار، ئۆسمۈرلەر
جبال قلەسى	[jibal qullāsi]	تاغلار، تاغ ئۈستى، تاغ چوققىسى
عزم وطن قيلماق	[ʻäzmi wätän qilmaq]	ۋەتىنىدىن باش ئېلىپ چىقىپ كەتمەك
خمول	[xumul]	نام ـ نىشانسىزلىق
زاويه	[zawiyä]	بۇلۇڭ ـ پۇچقاق، چەت
نشمين	[näshimin]	ئولتۇرۇش
عليل	[ʻälil]	كېسەل، ئاغرىق، قاقشال
زليل	[zälil]	خار، ئېتىبارسىز
دون	[dun]	پەس، پەسكەش
زبون	[zäbun]	ناچار، خار، كۈچسىز
كام	[kam]	مەقسەت
راەنمون	[rahnämun]	يول باشچى، يېتەكچى
شغل	[shughl]	مەشغۇللۇق، شۇغۇللىنىش، ئىش ـ ھەرىكەت
خير	[xäyr]	ياخشى، ياخشىلىق
شر	[shärrä]	يامان، يامانلىق
شهد	[shähd]	ھەسەل، قەنت؛ تاتلىق
پويه	[poyä]	يۈگۈرۈش، ئىزدەش؛ سوكۇلداش
انتباه	[intibah]	ئويغىتىش، ئاگاھلاندۇرۇش
خصال	[xisal]	سۈپەت، خۇسۇسىيەت، ئادەت، خاراكتېر
وقوف	[wuquf]	ۋاقىپ، خەۋاردار
شعور	[shuʻur]	تۇيغۇلار، ھېسلار
شتاب	[shitab]	چېچىلىش، ئاچچىق، غەزەپ
اجتناب	[ijtinab]	ساقلىنىش، ئۆزىنى تارتىش، ئېھتىيات قىلىش

ئىزاھ:

* ***لەيلەتۈل ـ قەدر*** — مىئراج كېچىسى «لەيلەئى مىئراج» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ھىجرىيە كالىنداری بويىچە رەجەب ئېيىنىڭ يىگىرمە يەتتىنچى كېچىسى. مۇشۇ كېچىدە مۇھەممەد پەيغەمبەر مىئراجغا چىققان دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ.

* ***ئەل — فەقرۈل — ھەقىر ئەلىشىر ئەل ـ مۇلەققەب بىن — نەۋائى*** — ئاجىزلارنىڭ ئاجىزى نەۋائى لەقەملىك ئەلىشىر

* ***غەفلەرە زۇنۇبەھۇ ۋە سەتەرە ئۇيۇبەھۇ*** — ئاللا ئۇنىڭ گۇناھلىرىنى كەچۈرگەي ۋە ئەيىبلىرىنى ياپقاي.

* ***كەلامى شەئنىدە ۋە مايە نۇتق ئەنەلھۇي ۋە نۇتق بەياندا ئەنھۇ ۋەھيى يۇھى*** — ئاللا ئۇنىڭ سۆزلىرى توغرىسىدا: «ئۇ (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام) ئۆز نەپسى خاھىشى بويىچە سۆزلىمەيدۇ، پەقەت ئۇنىڭغا نازىل قىلىنغان ۋەھىينىلا سۆزلەيدۇ» دېگەن («قۇرئان كەرىم» مىللەتلەر نەشرىياتى. 53 ـ سۈرە نەجىم 3 — 4 ـ ئايەت).

تېكىست (2)

باغلىق دور تنبه مظلوم كا بخشايش كور كور كىل كه ظالم
لاردين آسايش كور كاى سين زبردست لارغه
نفع تيكور كيل اكر تيلاسانك زبردست لاردين
ضرر تيماكاى خردمند مخالفت دين قاجار
و موافقت كا ملايمت ايشكين آجار زنبور
غوغا سيدين نيش متصور دور و عسل سودا سيدين
نوش ميسر دور تنبه سعادتمند يكت دور كه
شهوت كا ميل قيلماس بى سعادت قرى بينك
ايلكى دين خود هيچ ايش كلماس هر نيكم بى
بقا دور كونكل باتلاماق خطا دور اول كه
اندين باريغه معرض زوال دور اينك عشقين

برك توت

برک نوت اول باقی اوزکا بار فانی لارنی اونوت
اینک عشقینی برک توتماق کرک ینه باریوق نی
اونوتماق کرک مجازی عشقی که بر محبوب بولغای
اننک عشقی دانجوک مغلوب حقیقی عشق بیقراری
دانینک تخییلاتی خدمتی ینک بی اختیاری
خلق و اضطرابدا انکا یر اشا کرک بولغای
و غلبات جذباتی هم انکا یر اشا بولغای
نظم سها نینک عاشقی جون ناله اتکای
قویش نینک حالیغه کورکیم نه یتکای تنبه دوست
وصالین تیلار بولسانک عاشق بول اکر اوز
لوکونک برله بولا الماسانک عاشق لاتکراسیغه

اوردل اول اوت نینک شعله سی سنکا هول دور
بر شرر سنینک ساری یوزلانسه بس دور برادتی
دور اولکه انینک شعله سیدین بر شرر توشسه کردون
پرده سیفه اورتاکان انداغ مکر سین جسمینک
تاریدین انداغکه بولغای سین نحیف توشسه
اول بیکلنج جاقین توزکا یمو اول تار ضعیف
نظم ایرانلار خدمتیغه اولکه عمرین صرف ایتار
اکرچه عمر کتار اما جاوید عمر یکا یتار اوزونکنه
بورمزدین یراق توتمه باشینک بارسه بوقدر
اونوتمه عمر فانیدور بیوفا اما باقی حیات
موجب بقا نظم ایرانلار خدمتیدین حکما کیل
باش اکر باشینکغه کردوندین میغار تاش

اراول

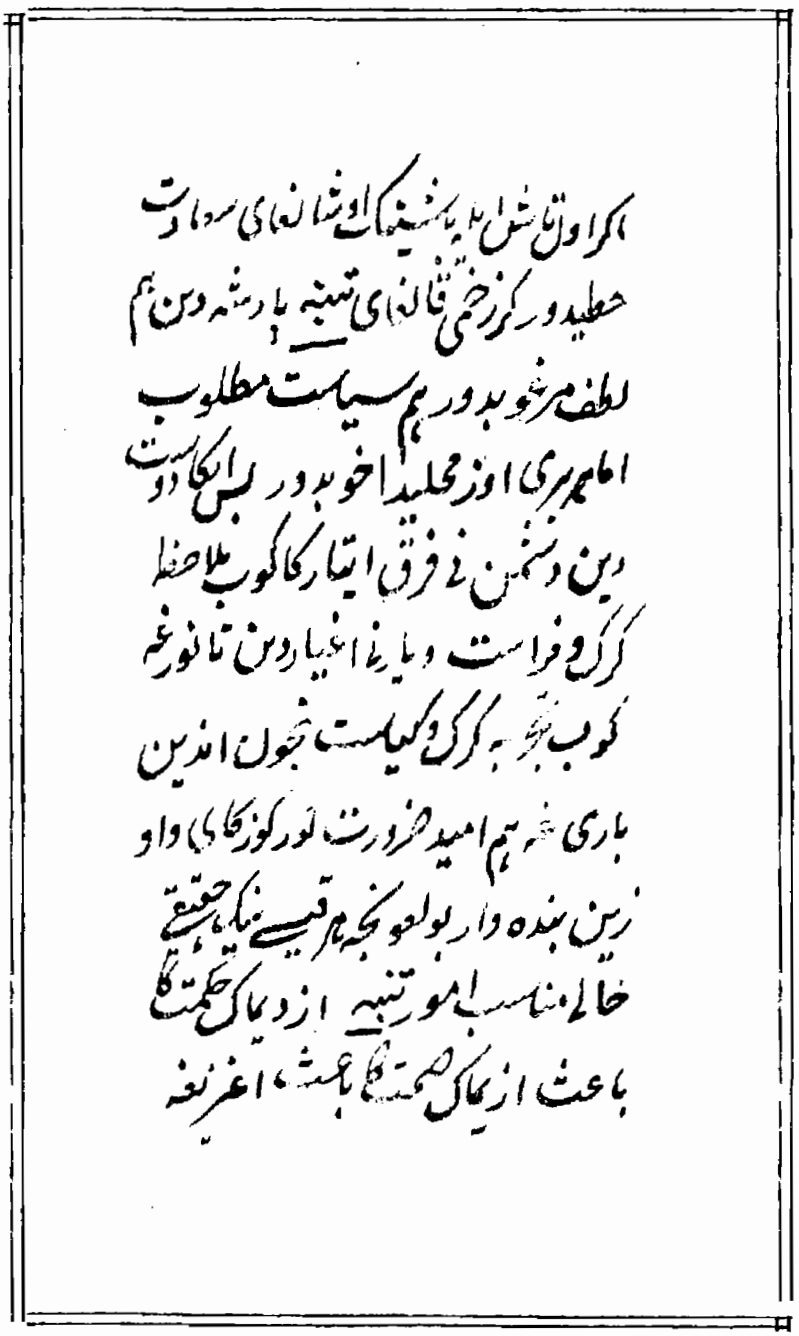

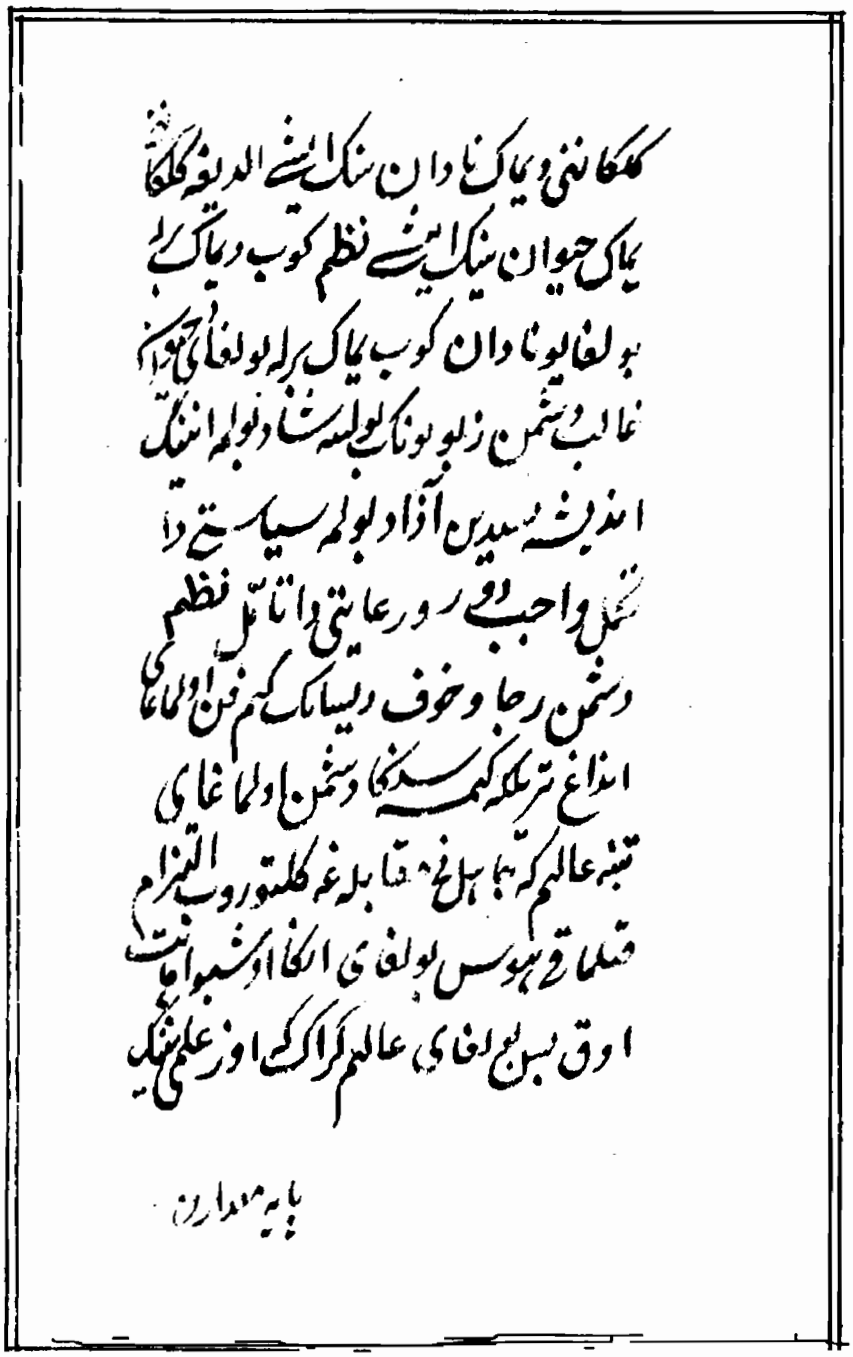

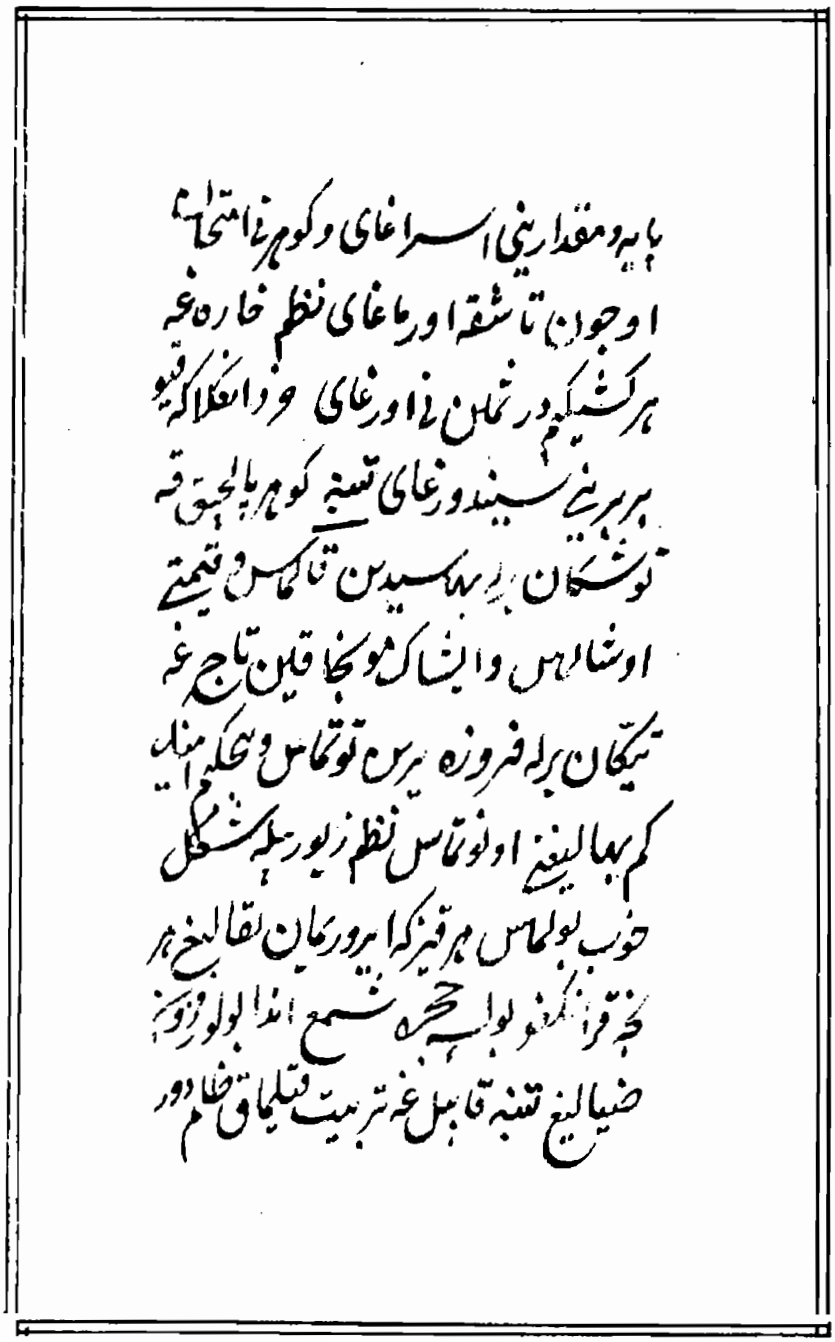

پایه و مقدارینی اسراغای و کوهرنی امتحان
اوچون تاشقه اورماغای نظم خاره غه
هر کشیکم در ثمین نی اورغای خرد انکلاکه قیو
بربرینی سیندورغای تنبه کوهر پالچیق قه
توشکان برله بهاسیدین قالماس و قیمتی
اوشالهس و ایشاک مونجاقین تاج غه
تیکان برله فیروزه یرین توتماس و بحکم اینک
کم بهالیغنی اونوتماس نظم زیور بیله شکل
خوب بولماس هر قیز که ایرورمان لقالیغ هر
نجه قرانکغو بولسه حجره شمع اندا بولور زوین
ضیالیغ تنبه قابیل غه تربیت قیلماق ظلم دور

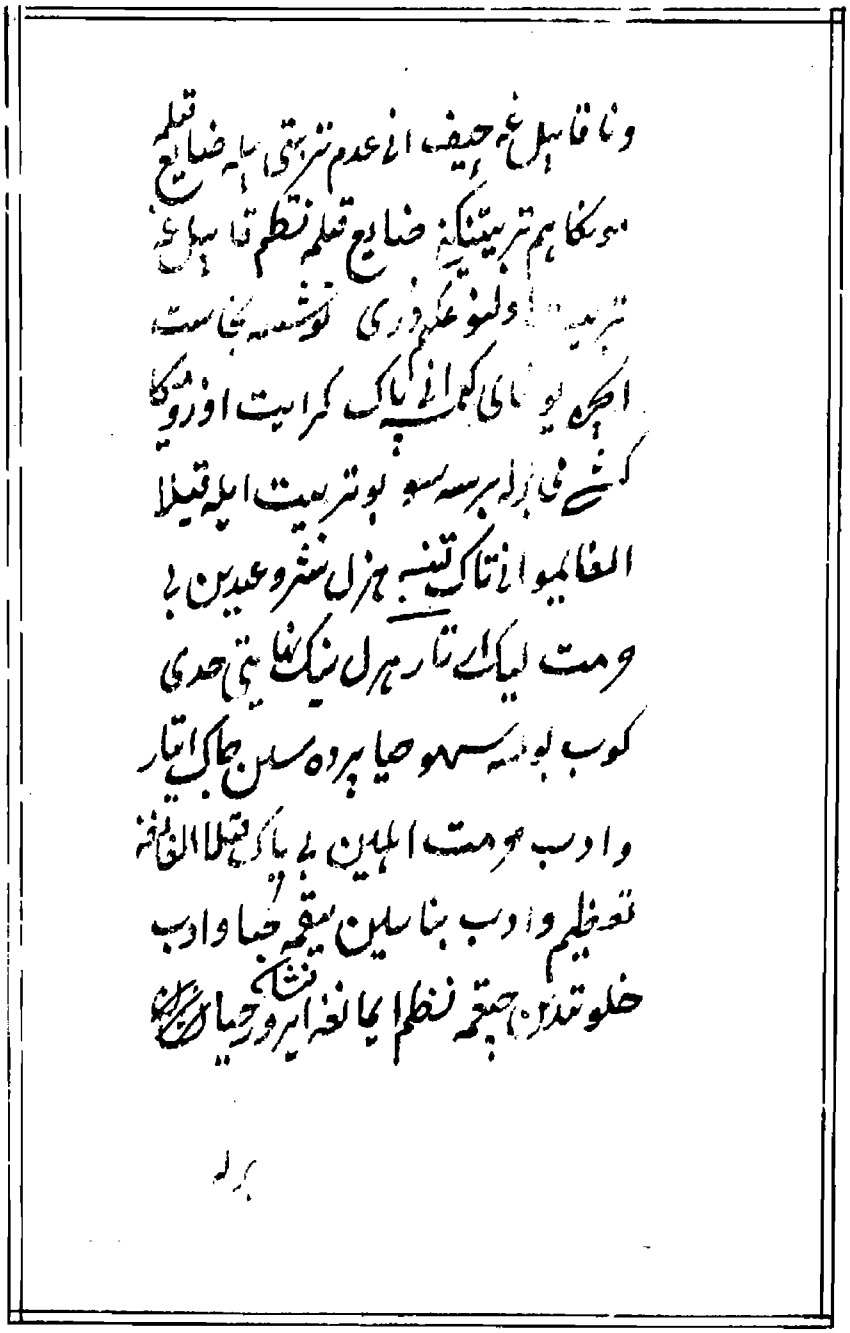

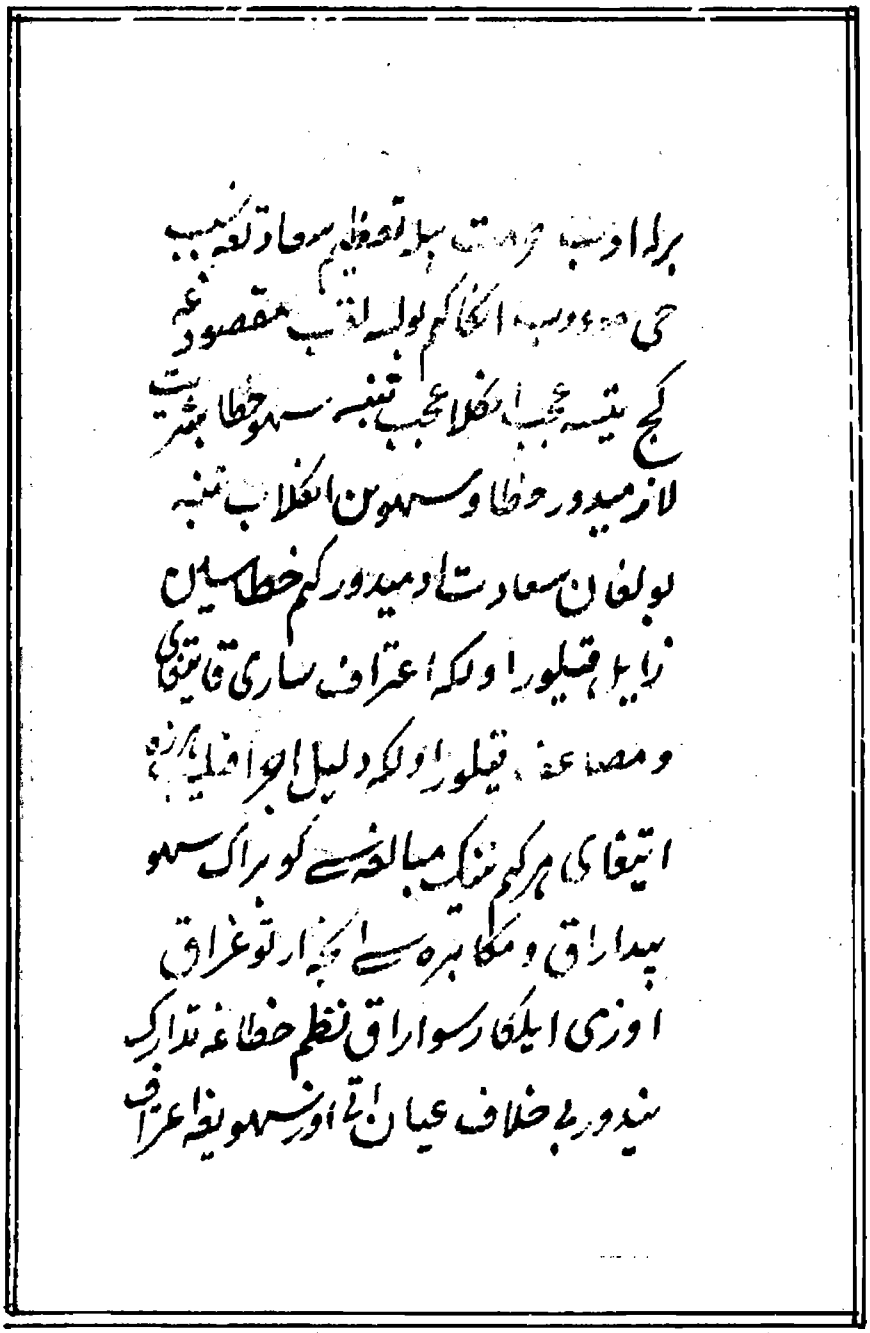

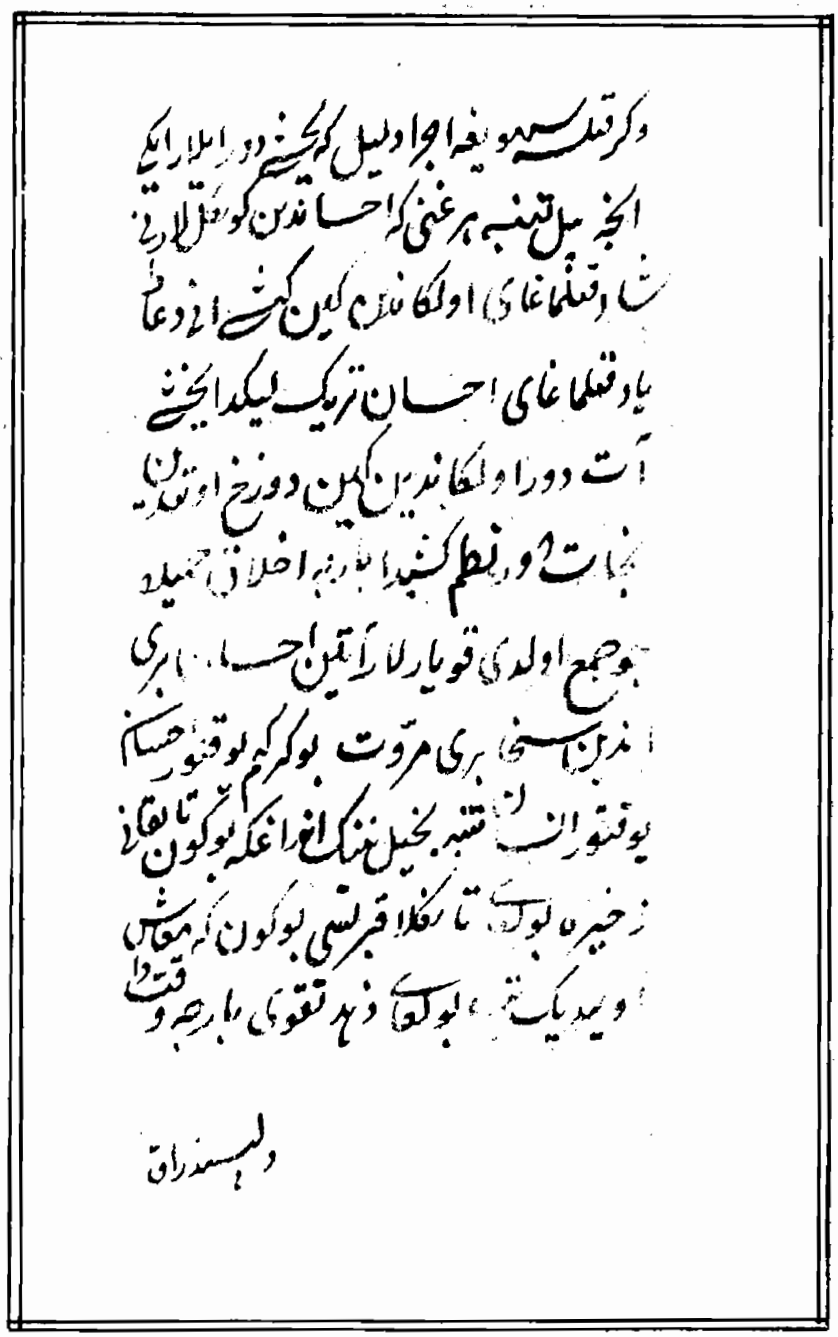

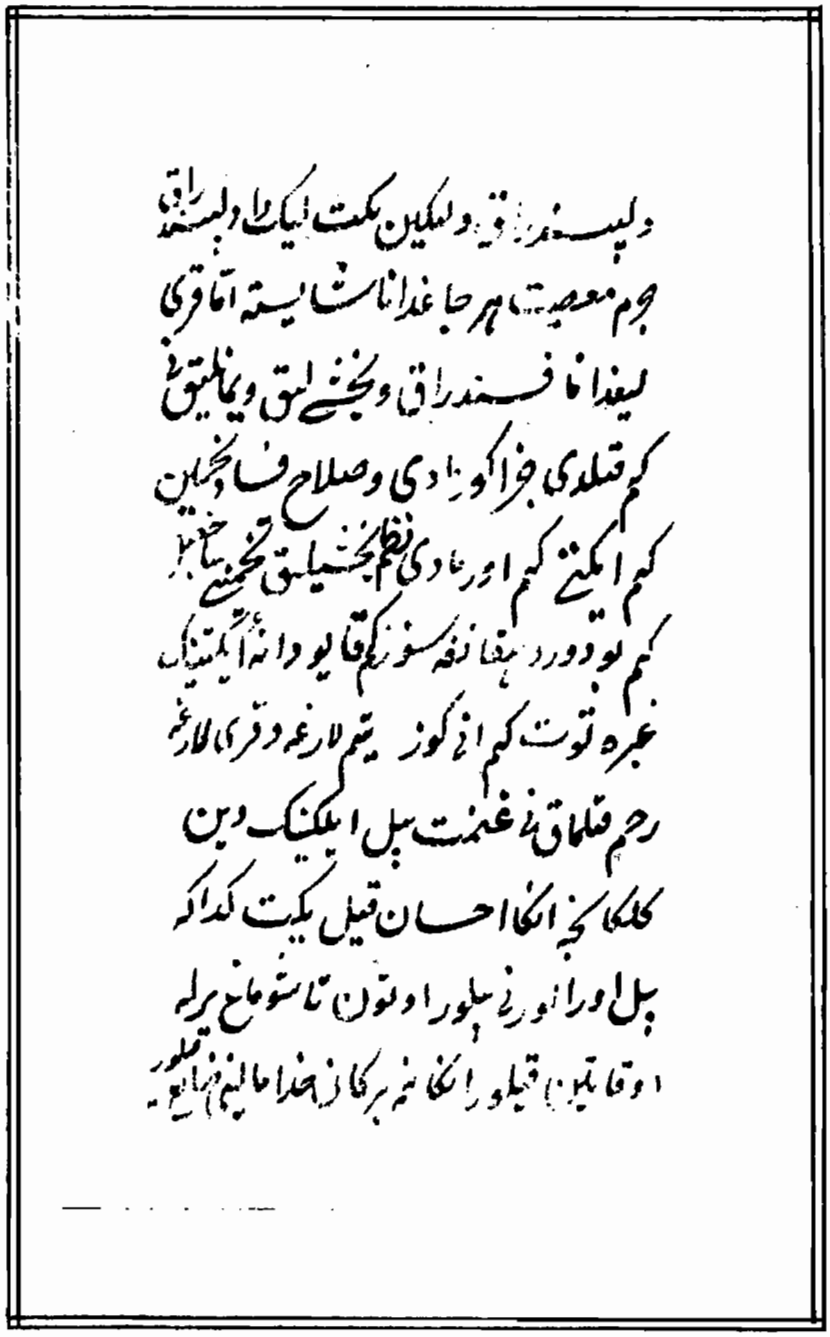

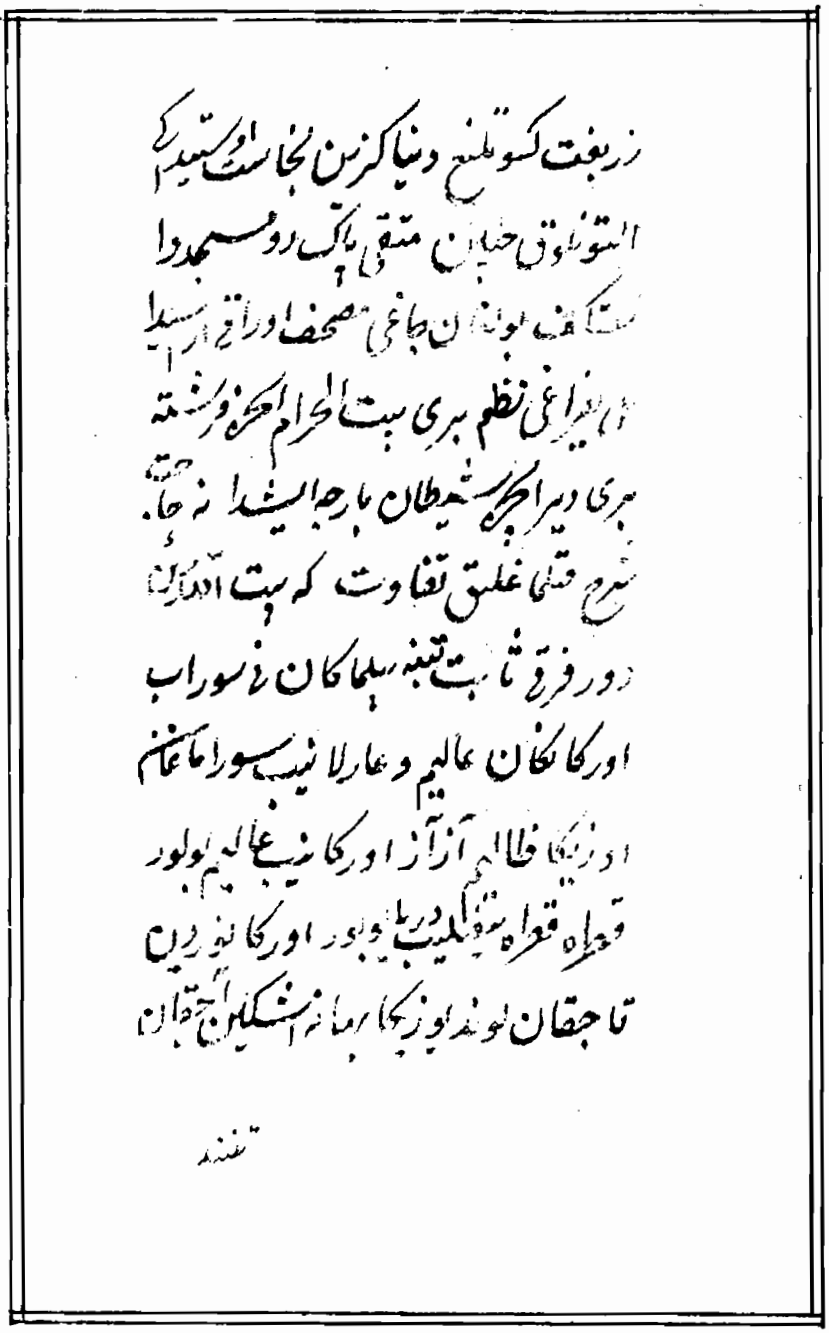

تنند وامکاک تا رتیب علم اورکانکان خردمند
نظم علم دین عاری اولوس هنک جاهلی خود
کامه سی اورکا نورکا جهد جهد اتکان جهان
علامه سی تنبه کدازادهٔ خردمند اکا هر همرازی
غنی زادهٔ لوندارازل دمسازی اول
علم دانش یورندین سلاطین نی قلیب
حاجتمند بو جهل غنا فرطیدین خلایق غه
نافسند بسا یکانهٔ مفلس که ملک سلطانی
علوم مسئله سیدا انکا محتاج ایرور بسا جهالت
بی باکلیکی دین غنی نی که سلطان اوزملکی
دین اخراج قیلور نظم تنج کونکل برله قانیع سیز

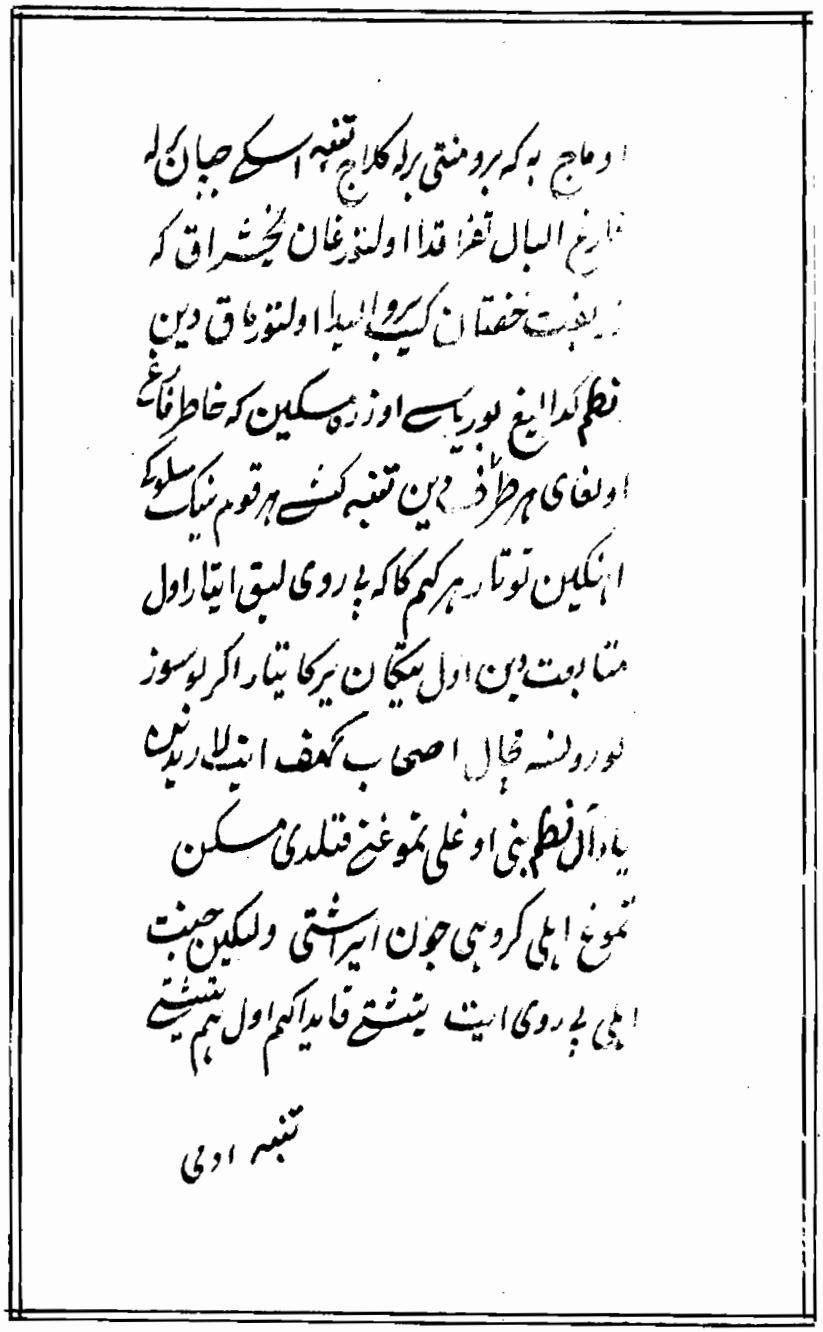

تنبیه ادی

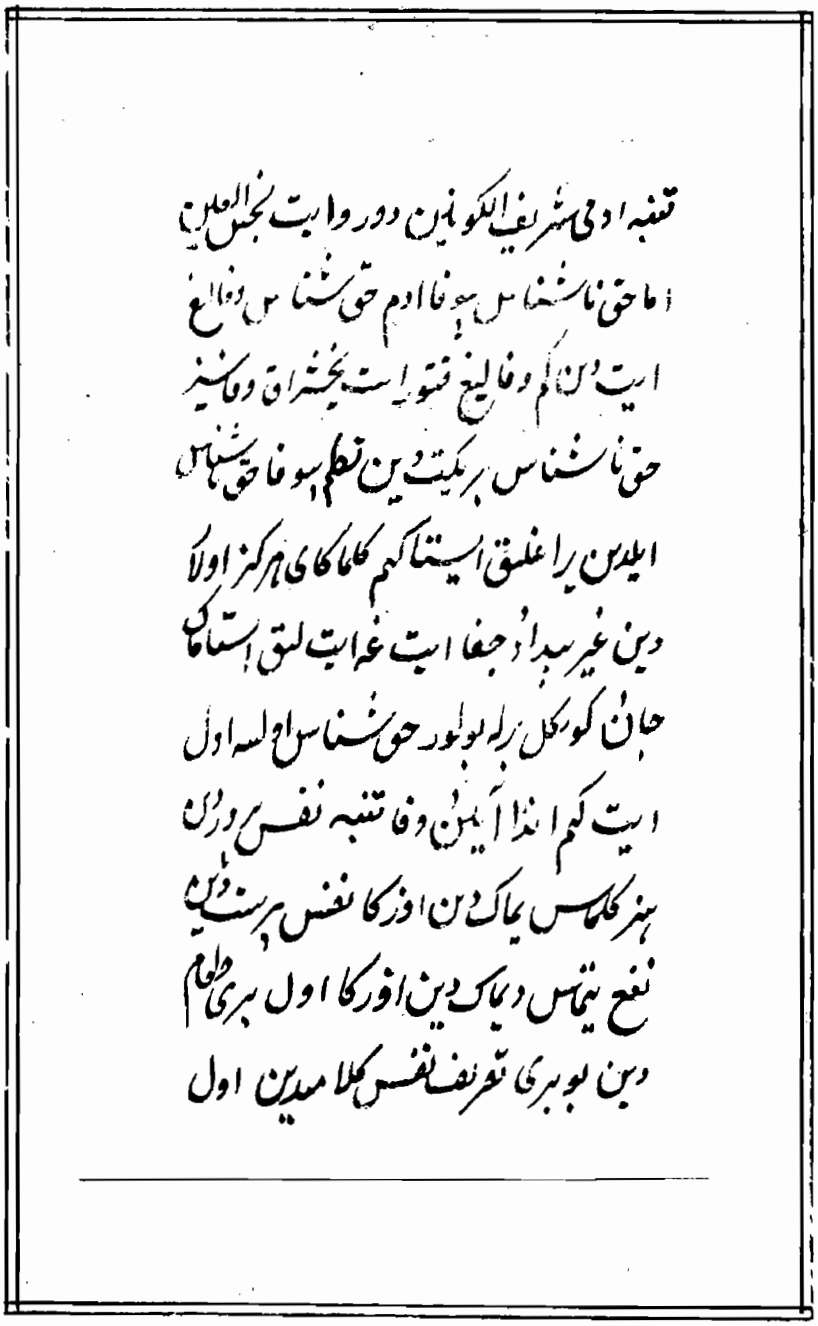

تنبه ادمی شریف الکونین دور وایت نجس العین
اما حق ناشناس بیوفا ادم حق شناس وفالغ
ایت دین کم وفالیغ قتوراست بخشراق وفاسیز
حق ناشناس بریکت دین نظم بیوفا حق ناشناس
ایلدین یراغلق ایستاکیم کلماکای هرکز اولا
دین غیر بیداد جفا ایت غه ایت لیق استاماک
جان کوکل برله بولور حق شناس اولسه اول
ایت کیم انذا آیین وفا تنبه نفس پروردین
هنر کلماس یماک دین اوزکا نفس پرست دین
نفع یتماس دیماک دین اوزکا اول بری طعام
دین بو بری تعریف نفس کلامیدین اول

سۆزلۈك

بخشايش [bäxshayish] بېغىشلاش، مەرھەمەت: بخشايش كوركوزماك ـ بېغىشلىماق، مەرھەمەت كۆرسەتمەك

زيردست [ziyrdäst] بىراۋنىڭ قول ئاستىدىكى؛ بويسۇنغان، تەۋە، تەۋە بولغان

خردمند [xirädmänd] ئەقىللىق، دانا

مخالفت [muxaläfät] قارشىلىشىش؛ كېلىشەلمەسلىك

موافقت [muwafäqät] (1) كېلىشىش، بىرەر ئىش توغرىسىدا بىراۋنىڭ رازىلىقىنى ئېلىش؛ (2) ماسلىق، مۇۋاپىقلىق

زنبور [zänbur] ھەرە: زنبور نيشى ـ ھەرە نەشتىرى

نيش [nish] (1) نەشتەر؛ (2) تىكەن

متصور [mutäsäwwär] تەسەۋۋۇر قىلىنغان، زېھنىگە كەلتۈرۈلگەن، سۈرەتلەنگەن؛ كۆرۈنگەن

نوش [nush] (1) تاتلىق، شېرىن تەم؛ (2) ھەسەل، بال؛ (3) سۆزلەرگە قوشۇلۇپ «ئىچكۈچى» مەنىسىنى بىلدۈرىدۇ: نوش ايلاماك ـ ئىچمەك نوش حيات ـ ھايات لەززىتى

معرض [mä′räz] (1) بىرەر نەرسىنىڭ كۆرۈنۈش جايى، كۆرسىتىلگەن جايى؛ (2) ھالەت

غلبات [ghäläbat] غەلىبە، ئۇستۈنلۈك

جذبات [jäzbat] تارتىش، جەلپ قىلىش؛ بىرلىكى: «جذبه» [jäzbä].

سها [säha] ھۈكەر توپلىمىدىكى يۇلتۇزلارنىڭ ئەڭ خىرەسى، سۇھا يۇلتۇز

تكرا~تيكرا [tägrä] ئايلانما، ئەتراپ

شرر [shärär] ئۇچقۇن، يالقۇن

ساری [sari] تەرەپ، تامان

كردون [gärdun] ئاسمان، پەلەك، كۆك

جاوید	[jawid]	ئەبەدىي، دائىمىي، مەڭگۈ
رمز	[rämz]	ئىما، ئىشارەت؛ بەلگە
موجب	[mujib]	سەۋەب؛ سەۋەبچى، تۈپەيلى
مرغوب	[märghub]	يېقىملىق، سۆيۈملۈك، ماقۇل
مطلوب	[mätlub]	تەلەپ قىلىنغان، ئارزۇلانغان، ئىزدەلگەن نەرسە
کیاست	[kiyasät]	زېرەكلىك، هوشيارلىق؛ پاراسەت
باعث	[ba'is]	سەۋەب، باهانە؛ سەۋەبچى
صحت	[sihhät]	ساقلىق، سالامەتلىك، ساغلاملىق
زبون	[zäbun]	(1) ئاجىز، بىچارە، كۈچسىز؛ (2) مەغلۇپ، يېڭىلگەن
تحمل	[tähämmul]	تاقەت، سەۋر، چىدام
تامل	[täämmul]	چوڭقۇر ئويلاش، دىققەت بىلەن پىكىر قىلىش، مۇلاهىزە يۈرگۈزۈش
رجا	[räja]	ئۈمىد، تىلەك
التزام	[iltizam]	مەجبۇرىيەت، بىرەر ئىشنى بېجىرىشنى ئۆز ئۈستىگە ئېلىش: التزام قيلماق — لازىم كۆرمەك
اهانت	[ihanät]	كەمسىتىش، خورلاش
پایه	[payä]	(1) ئاياق؛ (2) مەرتىۋە
ثمین	[sämin]	قىممەت باها
فروزه~فیروزه	[firuzä]	كۆكۈش رەڭلىك تاش
بشریت	[bäshäriyät]	كىشىلىك، ئىنسانلىق
زایل	[zayil]	يوقىلىدىغان، ئۆچىدىغان: زايل قىلماق - يوق قىلماق
مکابره	[mukabärä]	ئۆزىنى چوڭ تۇتۇش، هاكاۋۇرلۇق، چوڭچىلىق قىلىش
تدارک	[tädaruk]	(1) ئورۇنسىز (ناتوغرا) كەتكەن نەرسىنى ئورنىغا كەلتۈرۈش، تۈزىتىش؛ (2) ئىلاج، چارە
سخا	[säxa]	سېخىيلىق، قولى ئوچۇقلۇق، مەردلىك
مروت	[muruwwät]	مەردلىك؛ ئادەمگەرچىلىك، سېخىيلىق
ذخیره	[zäxirä]	زاپاس نەرسىلەر، ئېهتىياتى ئۈچۈن ساقلانغان نەرسىلەر
معصیت	[mä'siyät]	گۇناھ

صلاح	[sälah]	(1) ياخشىلىق، تۈزۈكلۈك؛ (2) ئاۋاتلىق، پاراۋانلىق؛ ئاسايىش؛ (3) پەرھىزكارلىق
فساد	[fäsad]	(1) بۇزۇلغان، بۇزۇقلۇق؛ (2) بۇزۇقچىلىق؛ تەرتىپسىزلىك
غبره~غبرا	[ghäbrä ~ ghäbra]	يەر، يەر يۈزى
اوقات	[äwqat]	ۋاقىتلار، پەيتلەر؛ كۈنلەر
كسوت	[kiswät]	كىيىم، ئۇستۇاش
دنياكزين	[dunyaguzin]	دۇنيانى (بايلىقنى) خالىغۇچى
متقى	[muttäqiy]	تەقۋادار، پەرھىزكار، گۇناھلىق ئىشلاردىن ساقلانغۇچى، ھالال ئىش تۇتقۇچى
معتكف	[mu'täkif]	كىشىلەردىن چىكىنگەن، ئىبادەت ئۈچۈن خىلۋەتتىن ئۇرۇن ئالغان
مصحف	[mus'häf]	(1) كىتاب، رىسالىلەر توپلىمى؛ (2) قۇرئان
بيت الحرام	[bäytul — häräm]	مەككە شەھىرىدىكى مەشھۇر زىيارەتگاھ، كەبە
تفاوت	[täfawut]	ئايرىما، پەرق
بيت الله	[bäytullah]	خۇدانىڭ ئۆيى؛ «بيت الحرام» گە قارالسۇن.
ثابت	[sabit]	(1) بىر جايدا قىمىرلىماي تۇرۇش؛ بەرقارار، تەۋرەنمەس؛ (2) ئىسپاتلانغان، ھۆججەتلەنگەن
لوند	[läwänd]	بوش؛ بىكارچى، ھورۇن؛ باشباشتاق
تنند	[tänänd]	ھورۇن، قولىدىن ئىش چىقماس
خردمند	[xirädmänd]	ئەقىللىق، دانا
خودكامه	[xudkamä]	ئۆزىنىلا ئويلىغۇچى، ئۆز مەقسىتىنىلا ئىزدىگۈچى
علامه	['ällamä]	ئالىم، كاتتا ئالىم
همراز	[hämraz]	سىرداش
اراذل	[ärazil]	رەزىللەر، پەسكەشلەر
سلاطين	[sälatin]	سۇلتانلار، پادىشاھلار
غنا	[ghina]	بايلىق؛ مالدارلىق؛ ئېھتىياجسىزلىق
فرط	[färt]	ئارتۇقلۇق، چەكسىزلىك
بسا	[bäsa]	كۆپ؛ شۇنچىلىك، كۆپىنچە
مفلس	[muflis]	كەمبەغەل، بىچارە؛ كەمبەغەللەشكەن
اخراج	[ixraj]	چىقىرىش، ھەيدەش، سۈرگۈن
كلاج	[kulach]	ھالۋىغا ئوخشاش بىر تۈرلۈك شىرىنلىك؛ شەربەت

فارغ‌البال	[farighul — bal]	خاتىرجەم، كۆڭلى تىنچلانغان
خفتان	[xäftan]	تون، ھەشەمەتلىك ئۈست كىيىم
سلوک	[suluk]	(1) يول تۈتۈش، ياخشى يولغا كىرىش؛ (2) سوپىلىقتا— خۇداغا يېقىنلىشىش يولى، دەرۋىشلىك ھاياتى
پيرو ~ پى رو	[päyräw]	ئەگەشكۈچى، ئىزىدىن، يولىدىن بارغۇچى
متابعت	[mutabä'ät]	بىراۋنىڭ كەينىدىن ئەگىشىش، ئىزىدىن بېرىش
مسكن	[mäskän]	تۇرارجاي، ئورۇن؛ ئۆي
كونين	[käwnäyn]	ئىككى دۇنيا (ئۇ دۇنيا بۇ دۇنيا)

16. نەۋائى: «غەرايىبۇس - سىغەر» دىن پارچە

«غەرايىبۇس - سىغەر» (ياشلىق لىرىكىلىرى ياكى بالىلىق غارايىبلىرى) بۇيۇك شائىر ئەلىشىر نەۋائى ئىجادىيىتىنىڭ ئەڭ يىرىك ۋە مەشھۇر نەمۇنىلىرىدىن بىرى، 22450 بەيىت، 44901 مىسرادىن تەركىب تاپقان زور ھەجىملىك ئەسىرى «خەزايىنۇل - مەئانى» (مەنىلەر خەزىنىسى ياكى «چاھار دىۋان») نامىلىق دىۋانىنىڭ بىرىنچى دىۋانى.

«خەزايىنۇل - مەئانى» («چاھار دىۋان») نىڭ تولۇق نۇسخىسى غەزەل، مۇستەھزات، مۇخەممەس، مۇسەددەس، مۇسەممەن، تەرجىئىبەند، مەسنەۋى، قەسىدە، ساقىينامە، قىتئە، رۇبائىي، تويۇق، فەرد، ... قاتارلىق 16 خىل لىرىك ژانىردا يېزىلغان تۆت دىۋاندىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭ بىرىنچى دىۋانىغا «غەرايىبۇس - سىغەر»، ئىككىنچى دىۋانىغا «نەۋادىر - رۇش - شەباب» (يىگىتلىك لىرىكىلىرى ياكى يىگىتلىك نادىرلىقلىرى)، ئۈچىنچى دىۋانىغا «بەدايىئۇل - ۋەسەت» (ئوتتۇرا ياشلىق گۈزەللىكلىرى ياكى ئوتتۇرا ياشلىق لىرىكىلىرى)، تۆتىنچى دىۋانىغا «فەۋائىدۇل - كىبەر» (قېرىلىق پايدىلىرى ياكى قېرىلىق لىرىكىلىرى) دەپ نام بېرىلگەن.

«غەرايىبۇس - سىغەر» نى نەۋائى سەككىز ياشلىرىدىن باشلاپ 20 ياشقىچە بولغان ئارىلىقتا (1449—1461) يارىتقان بولۇپ، بۇ دىۋان 650 غەزەل، بىر مۇستەھزات، ئۈچ مۇخەممەس، بىر مۇسەددەس، بىر تەرجىئىبەند، بىر مەسنەۋى، 50 قىتئە ۋە 133 رۇبائىيدىن ئىبارەت 840 شېئىر، يەنى 11437 مىسرادىن تەركىب تاپقان.

تېکست (1)

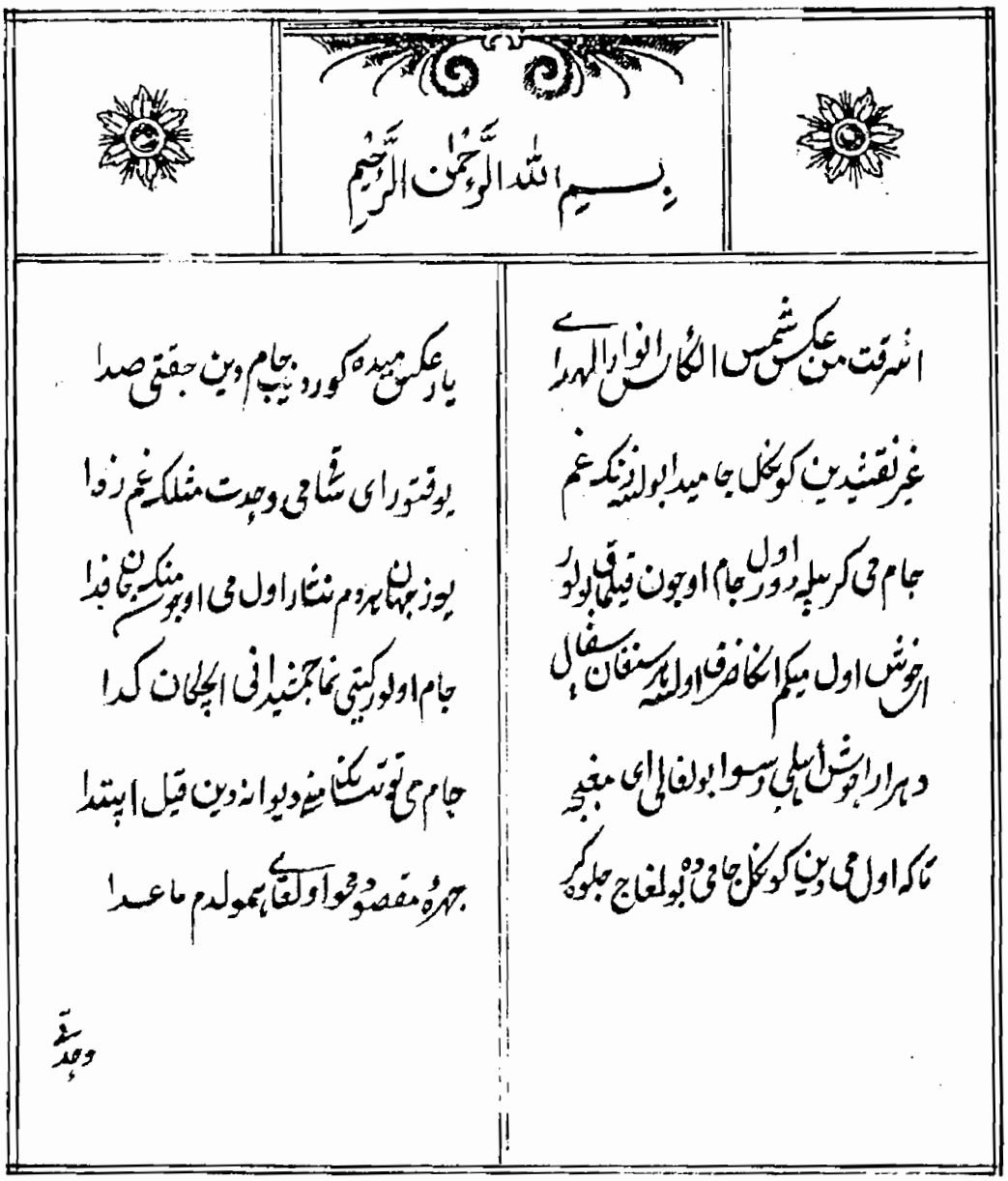

بسم الله الرحمن الرحيم

اشرقت من عکس شمس الکاس انوار الهدی
یار عکس میده کوردیب جام دین جقتی صدا

غیر نقشیدین کونکل جامیدا بولسه زنک غم
یوقتور ای ساقی وحدت مثلک غم زدا

جام می کر بیله دور اول جام اوجون قیلماق بولور
یوز جهان هردم نثار اول می اوجون منکن جان فدا

ای خوش اول میکم انکا ظرف اولسه هر سنغان سفال
جام اولور کیتی نما جمشیدانی ایچکان کدا

دهر ارا خوش اهلی رسوا بولغالی ای مغبچه
جام می توتسانکا منی دیوانه دین قیل ابتدا

تا که اول می دین کونکل جامی ده بولغاج جلوه کر
جهرهٔ مقصود محو اولغای همولدم ماعدا

وحدتی

وحدتی بولغای میسر می بیله جام ایچره کیم
جام می لفظین دیکان بو اسم ایله قیلدی ادا

سن کمان قیلغاندین اوزکا جام می موجود ایرور
بیلمایین نفی ایتما بو معنی نه اهلدن زاجدا

تشنه لب اولمه نوایی جون ازل ساقیسی دین
اشربوا یا ایها العطشان کیلور هر دم ندا

زهی ظهور جمالینک قویاش کبی پیدا
یوزونک قویاشیغه ذرات کون اولوب پیدا

یوزونک ضیاسی دین ار صبح عینی ایچره بیاض
ساجنک قراسی دین از شام باشیدا سودا

ظهور حسنونک اوجون ایلابان مظاهرنی
بو کوز کولاردا انی جلوه کر قیلب عمدا

چو جلوه ایلادی حسن استبان نیه عاشیق
صلای عشقین ایتب آفرینش ایچره ندا

بری قبول ایتالمای انی مسکر کیم من
قیلب ایتمینی ظلوم وجهول برله ادا

دیمانکه من اوزی معشوق اولوب اوزی عاشیق
که تیغ غیرت اولوب آنکا نقش غیر زدا

نوایی اولمادی توحید کفتکو بیله فهم
مکر که ایلاکا سن تیلغ قطع جان نی فدا

ای کدا نیکنینک کدای بارجه اهل تخت تاج
کیم کدا نیک دورانکا یوق تخت ایله تاج احتیاج

ایکه کونکلومنی بوزوب

کر صنوبر توتمامیش سروین خلافین کونکلی ده
یل جنار ایلکی بیله بیخون اورار هر لحظه کاج

ایکه کونکلومنی بوزوب دیرسین خیالیم نی چقار
هیچ کشی ویرانه یردین استاماس هرکز خراج

هجردین داد استادیم دیدنیک صبور اول وایکم
تازه داغمغه نیار اوت برله ایلارسین علاج

کوزلارنیک از جرم او جون قیلسه عطا ایرماس عجب
بار معین کیم بولور بیمارلار نازک مزاج

جون جفا کردی یغارنی سود تخت جاهنکا
کوکرنینک انجمیدین مکلل اطلسین قیلسانک دواج

سین جفا قیلغانی کونکل جان برله ترکم یوتیلار
بولسه شه ظالیم ایل ایچره مظلمغه ایرمیش رواج

تا کدا نیکدور نوایی تخت ایله تاج استاماس
ای کدا نیکنینک کدای بارجه اهل تخت تاج

کونکللار ناله سی ذلفونک کمندین ناکهان کورکاج
ایرور اندلغ که قوشلار قجقر شقایلار یلان کورکاج

کونکل جاکین کوزومدا اشک کلکون ایلکا فاش اتی
بالیق زخمی نی فهم ایلار ایل دریا داقان کورکاج

کوزوم قان یاش توکا نسبت کونکل زخمین یاشور ایکم
نیالار یرده زخمین صید قانیدین نشان کورکاج

خدنکینک زخمی ایچیدین بلالانی یوغان یاشیم
ایرور طفلیکه الغای قوش بلاسین اشیان کورکاج

بو یالغان قان ارا جان پرده سی تیکاج غم هجرینک
کونکل باغیدا برکیدورکیم آل اولمش خزان کورکاج

یوزونک زلف ایچره تا کوردوم اولوب صلیقه تیمانسمن
غلط اورمش یوز اورماق کچه اوتنی هر قیان

ایرور جون جاه فانی عالم ایچره بخشی آت باقی
سین ایلکامین روا ایلا اورونک نی کامران

نوایی خرده نظمینک نی انداغ ایلادینک تحریر
که ساجقای خرده باشینک اوزره شاه خرده دان کورکاج

زهی تلینک انا افصح تکلمی دا فصیح
سین املح اولدونک اکرچه دلبر بالار اولدی ملیح

طلوع صبح سعادت یوزونک صباحتی دین
زهی کمال صباحت زهی جمال صبیح

خمیر مایهٔ جسمینک دین ارتقاتنی قضا
ایکی بدندا قیلیب روح اتادی خضر مسیح

خانقه‌دا حلقهٔ ذکر ایچره غوغا قیلدی شیخ
اهل دل‌لار نقد اوقاتینی یغما قیلدی شیخ

اول بری دام ایردی بو بر دانه ایل صید اوچون
هر قیانکیم عزم تسبیح مصلا قیلدی شیخ

تا خیالینک باوجود خانقه فکری ایدی
هر کراماتی مقاماتیکه افشا قیلدی شیخ

کف ساجیب فریاد ایتب سکراب پریوشلارنی صید
قیلغالی دیوانه لیغ لار اشکارا قیلدی شیخ

توق چیقیب خلوتدین اوزنی روزه دیب جهالدین
اسر کوب نادان نی اونر طوریغه شیدا قیلدی

باوجود مسخ نادان لیغ مرید ایلار اوچون
کوب اوزیدین مسخ نادانراغ نه پیدا قیلدی شیخ

دیر پری نینک مرید منکه فیض نام ایرور
خانقه‌دا فیض نام ایلدین تمنا قیلدی شیخ

ویرارا تیندی قولاغیم را بها ذکرینک بجز
کیم سحر ذکر ایتور یدا کوب علالا قیلدی شیخ

ای نوایی خرقه سین بردی کرامات ایلادی
کیم ترتیبده رهن صهبا قیلدی شیخ

قانی سنینک کبی محبوب عاقبت محمود
که ظل عاطفتنک بولسون اوزه ممدود

شکر کاغدوبت دین لطفونکنه عجب کولسه
کم ایرنیکا ایش بولیمش اخلاف ارا شکرنند

یوق بولدی کلامینک دین اسفاء سما بارجه
اسفاء سما ویدین بولغان کبی یوق مانند

نی کلسه نوایی غه سندین یوز اورماسیکم
اول ذره دورورسین مهر اول بندوسین خاوند

قاشینک محرابینی وصل اهل ایتمش قبله مقصود
باشیم یوز قاتله اورسام یرکا هجرینکدین مکانی سود

ایچم ده عشق دین یوز برق دم اورماقغه زهرم یوق
اوی ایچره اوت سالب بس مشکل ایرمش ایاغین دود

جو قویدینک داغ تیندوردونک کونکل نی درد استار دین
درم برله کدانا ایله کیم قیلغای کشی خرسند

یاد اتاشیغه قان تکاج یاغین یاقاندک ای ساقی
یاغار یمغوردیک اشکم جون بولور لعلینک شراب آلود

تون انجم دیمه کیم دورانغه راحت قیلماسوندیب میل
قضا کل مخلاری قاقیمش قیلیب کردوننی قیراندود

جنون بو بولدیکیم یاغدی پریوش طفل لاری تاشی
مناسیب دور بو تاشلار قیلغای عقل اشکین مسدود

توکولدی کل فغان بس قیلدی بلبل شکر کیم باری
سینک حسنونکنه منیک عشقیمدا نقصان بولمادی موجود

اوزین شکر دیبه لعلینک غه مانند
قیلای تیشلاب انی پرکند پرکند

لبنیک اوبماکه کا حدیم یوق اولوب من
تخیّل برله اوبما کلیک کا خرسند

منی جون اول پریوش تلبه راقی
نه هودای ناصح ایمدی تلبه کا بند

مکر تنکری کا آدم خلقی تی دین
مراد ایردی سنینک دیک طرفه فرزند

لبنیک نینک شکّری ایلاب تبسّم
کلی خندان غه کورکوردی شکرخند

جهان رعناسی غه برمه کونکل کیم
آنکا آلدورمامیش کونکلین خردمند

نوایی نیلابان سین اورولکای
جوتا پتنیک رشتهٔ جانی غه پیوند

چکاراون کونکلومه اورسانک تیغ بداد
نتانک سوقولیغاج اتماک شعله فریاد

کونکل سین سیز تپارغم شادلیغ دین
غمینک تیکاج ولی ایلارانی شاد

نتانک مجنولوغوم میکم چلوه ایلار
کوزوم کا لحظه لحظه بر پری زاد

کونکلنی ساقیا می دین قیلب خوش
بوزوق نی سیل ایله ایلارسین آباد

منی شاد ایلاکیل بو جرعه برله
که غم دین جان غه یتی جان ناشاد

صنم آلیدامی دین باشن کوتارمان
که قیلدی دیر پری مونداغ ارشاد

سنینک یادینک بیله اولدی نوایی
تریکه بول کرچه آنی قیلمادینک یاد

ای قیلب زلفونک کمندی وحشی بر صحرانی صید
یوز من فرهاد ایله مجنون کبی شیدانی صید

یوق عجب فرهاد ایله مجنون نی خود صید اتماکنک
طرفه دور بو کیم قیلب شیرین بیله لیلی نی صید

وه بو نی صیادلیق دور کیم بر او کیم دهر ارا
حسن ایله عالم نی صید ایلاب سین ایلاب انی صید

کورکوروب جون دام زلف و آنی خال ایلابان
بلبل قمری دیمایکم بیشه تا غقانی صید

بربر آچیب دام زلفین تارتماق برله قیلب
یوز تمن قدسی طیور کلشن خضرانی صید

بیلمان ای صیاد قیسی دام ایله قیلماق بولور
اول نذر دل کش اول طاوس بزم آرانی صید

کرازایی خوبلار صید یدور اما قیلی میش
سندین اوزکا کیمسه اول آشفته و رسوانی صید

سن فردوس ایچدا کوثر و حور ای زاهد
من میخانه ارا باده توتغای شاهد

تلبه کونکلوم یرا و یار یار قاشی آلیدا
مست محراب ارا اول نوع که بولغای ساجد

ای کونکل هر نیکه عشق اهلینی منع ایلاب ایدوک
کورکاچ اول آی نه باری بزکا اوق اولدی عابد

من من مغبچه لار دیر ایچیده وه نشکای
موندین اوزکا کشی بت خانه دا بولسه عابد

من کدامست خرابات ارا ایلکیمدا سفال
باقسه جمشید بوا قبالیمه بولغای حاسد

بیلسه فرهاد ایله مجنون جزا تکا یلار ایدی
عشق بلیدا دیدین اولیجه منکا بولدی دارد

ای نوایی بو چمن ایچره وفا استاماکیل
اول متاع اولدی بو بازاردا بیحد کاسد

قضانه حکم که ایلار جهان غه دور نافذ
جهان غه بس دیمه کیم انس جان غه دور نافذ

سۆزلۈك

اشرقت	[äshrāqāt]	«ئىزاھ» قا قاراڭ.
من	[min]	...دىن، ...تىن
زنک	[zäng]	چاڭ، كىر، غۇبار؛ غەشلىك: زنک غم ـ غەم غەشلىكى
وحدت	[wähdät]	بىرلىك، يەككە ـ يىگانىلىك، تەنھالىق: مى وحدت ـ ۋەھدەت شارابى
غم زدا~غمزدا	[ghāmzuda]	قايغۇنى كەتكۈزگۈچى، تازىلىغۇچى
كيتى نما	[giti näma]	جاھاننى كۆرسەتكۈچى؛ «ئىزاھ» قا قاراڭ.
جمشيد	[jämshid]	«ئىزاھ» قا قاراڭ.
مغبچه	[mughbächā]	مەي توشۇغۇچى بالا
ماعدا	[ma'āda]	... دىن باشقا، ...دىن تاشقىرى
اشربوايايهاالعطشان	[ishrābu ya ayyuhal–ātshan]	«ھەي تەشنالار، ئىچىڭلار!» دېگەن مەنىدە
زهى	[zihi]	ياخشى، جايىدا، گۈزەل
ار	[är]	«ئەگەر» نىڭ قىسقارتىلمىسى
بياض	[bāyaz]	(1) ئاق، ئاقلىق، ئاققا كۆچۈرۈلگەن نۇسخا؛ (2) ئاق قەغەز؛ (3) شېئىرىي توپلام
مظاهر	[mäzahir]	بىرەر نەرسىنىڭ كۆرۈنىدىغان، پەيدا بولىدىغان جايى؛ كۆرۈنۈش
عمدا	['ämda]	قەستەن، ئەتەي
زدا	[zäda]	سۆزلەرگە قوشۇلۇپ «ئېرىتكۈچى، كەتكۈزگۈچى، تازىلىغۇچى» مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ.
توحيد	[täwhid]	(1) سوپىلىقتا — يەككە دەپ بىلىش، يالغۇزلۇقنىغا ئىشىنىش، يېگانە دەپ ھېسابلاش؛ (2) تەسەۋۋۇپ تەلىماتىدا ـ ھەقىقەتكە يېتىشىش، كىشى روھىنىڭ ئىلاھ، ئىلاھىي روھ بىلەن قوشۇلۇپ كېتىشى.
صنوبر	[sänäwbär]	(1) قارىغايغا ئوخشاپ كېتىدىغان خۇش قامەت دەرەخ؛ (2) كېلىشكەن قامەت
نى سود	[nesud]	نېمە پايدا
مكلل	[mukälläl]	(1) تاجلىق، تاج كىيگەن؛ (2) بېزەلگەن، يالتىرىغان، پارقىرىتىلغان
خدنک	[xädäng]	ئوق، كامان ئوقى

كامران	[kamran]	(1) ئۆز مەقسىتىگە ئېرىشكەن، بەختلىك؛ (2) ھاكىم، ھۆكۈمرانلىق قىلغۇچى
خرده ~ خورده	[xurdä]	پارچە، بۆلەك
خرده‌دان~خورده‌دان	[xurdädan]	پارچە (ئىنچىكە) ۋە نازۇك نەرسىلەرنى بىلەگۈچى، نازۇكپەم
انافصح	[änä äfsäh]	مەن ئەڭ پەسىھ مەن، مەن ئۆتكۈر ناتىقمەن.
تكلم	[täkällum]	سۆزلەش، سۆزلىشىش
املح	[ämläh]	ئەڭ گۈزەل، ئەڭ شېرىن، ئەڭ يېقىملىق
مليح	[mälih]	(1) گۈزەل، چىرايلىق؛ (2) شېرىن
صباحت	[säbahät]	گۈزەللىك، ھۆسن
صبيح	[säbih]	گۈزەل، لەتىپ، شېرىن
مسخ	[mäsx]	شەكلىنىڭ (سۈرىتىنىڭ) ئۆزگىرىپ، خۇنۇك قىياپەتكە كىرىشى
علالا	[ʼälala]	شاۋقۇن ـ سۈرەن، غەۋغا
خرقه	[xirqä]	شەيخ ۋە دەرۋىشلەرنىڭ مەخسۇس ئۈست كىيىمى؛ جەندە
رهن	[rähn]	گۆرۈ، رەنە: رهن ايلاماك ـ گۆرۈ قويماق، رەنىگە قويماق
صهبا	[sähba]	قىزىل مەي
ظل	[zil (l)]	(1) كۆلەڭگە، سايە؛ (2) ھىمايە، ھامىيلىق
عاطفت	[ʼatifät]	مېھرىبانلىق، شەپقەت، مۇرۇۋۋەت
اسفا~اصفا	[isfa]	ئىشتىش، ئاڭلاش
سماوى	[sämawiy]	ئاسمانغا تېگىشلىك؛ ھاۋارەڭ
مسدود	[mäsdud]	توسۇلغان، باغلانغان، چەكلەنگەن
پركند	[pärkänd]	پارچە، بۆلەك پركند پركند ـ پارچە ـ پارچە، بۆلەك ـ بۆلەك
تخيل	[täxäyyul]	خىيالىغا كەلتۈرۈش، خىيال قىلىش
ناصح	[nasih]	نەسىھەتچى، نەسىھەت (ئۇگۈت) بەرگۈچى
خلقت	[xilqät]	يارىتىلىش
طرفه	[turfä]	يېڭى، يېڭىلىق؛ قىزىق، كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان، كەم ئۇچرايدىغان، ئاجايىپ
ارشاد	[irshad]	توغرا يول كۆرسىتىش
قدسى	[qudsiy]	پاكلىققا مەنسۇپ
طيور	[tuyur]	(1) ئۇچۇش؛ (2) قۇشلار

طاس ~ تاس	[tas]	لىگەن؛ جام
فردوس	[firdäws]	باغ، جەننەت بېغى
عابد	[ʻabid]	ئىبادەت قىلغۇچى
حاسد	[hasid]	ھەسەتچى، كۆرەلمىگۈچى
نافذ	[nafiz]	نوپۇزلۇق، تەسىرى كۈچلۈك، تەسىرلىك
انس	[ins]	ئىنسان، كىشى، ئادەم جىنسى

ئىزاھ:

* ***بىسمىللاھىر ـ رەھمانىر ـ رەھىم*** — ناھايىتى شەپقەتلىك ۋە مېھرىبان ئاللانىڭ ئىسمى بىلەن باشلايمەن.

* ***ئەشرەقەت مىن ئەكسى شەمسىل ـ كەئسى ئەنۋارۇل — ھۇدا*** — «قۇياشتەك يورۇپ تۇرغان قەدەھنىڭ شولىسىدىن ھىدايەت نۇرى چاقنىدى» دېگەن مەنىدە.

* گىتىنەما — جاھاننى كۆرسەتكۈچى (ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ئىختىرا قىلدۇرغان، دۇنيادىكى مەۋجۇت نەرسىلەرنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۈرەلەيدىغان) جام.

* جەمشىد — (1) ئۇلۇغ پادىشاھ، ئالىي ھۆكۈمدار، مەلىك؛ (2) ئىرانىڭ قەدىمكى ئەپسانىۋى پادىشاھلىرىدىن بىرى (كلاسسىك ئەدەبىياتىمىزدا قىسقارتىپ «جەم» شەكلىدىمۇ ئىشلىتىلىدۇ).

تیکست (2)

خلاصی استاسانک عیان قیل اخلاصینک
که یوق کشیکا خلاص اتمایین عیان اخلاص

عوام ظاهریدیک قیلماغان غه ظاهر نی
میسر اولمادی باطن ایشی نجوک خواص

بروکه خاص عنایت بویولدا عام اولدی
که عام صورتی برله اوزینی ایلادی خاص

سماع وجد ایله کر بولماسا موءثر ایماس
که کولکو باعثی دور قیلسه قیل اوزین رقاص

بقادرین تیلابان یرکه غرقه لیغ نی اسیغ
بوورتیبارغه فنا بحری ایچره بول غواص

نوایی استاسا قتلینک حبیب سین ینه اول
که عشق تیغی شهیدلیغه بیله کلدی خلاص

می منی قیلدی پارسالیقدین خلاص
پارسالیق یوق که عجب خودنمالیقدین خلاص

خانقه اهلی یولوقسه مست لیقدین تاینمان
شکر کیم بولدوم اولارغه آشنالیقدین خلاص

عشق خلوت کنجیدین سالدی منی میخانه غه
قیلدی زندان کوشه سیدا مبتلالیقدین خلاص

دیر پری جرعه سین تا بمای کیم اولدور شاه لیق
دیرارا کر آرزو قیلسام کدالیقدین خلاص

ای جفا کر بر وفا قیل کیم ایکولن بولغامز
من جفا چکما کدین سین بیوفالیقدین خلاص

ساقیا هجر خمارا بچره نتیب من جانیمه
بر قدح برله منی قیل ارالیقدین خلاص

ای نوایی بینوا استاب سنی دلدار سین
کر نوا استار سین اولمه بینوالیقدین خلاص

عارضینکدور آفتاب عالم آرادین غرض
جانفزا لطفونکدا ور انفاس مسیحادین غرض

آجماغای من کوزمنی دیوانه حسنونک بولماسا
هر پری پیکر جمالیغه تماشادین غرض

اوق تکلسون کوزلاریم کا بولماسا اوقدیک قدینک
باغ آرا هر دم هوای سرو رعنادین غرض

شام هجرینک زلف مشکنکدین اوتسون تیره راق
کر ایماس کونکلوم دا زلفونک مشکباریدین غرض

جان بریب لعلمنی استاردین غرض نیدور دیمه
کیم بسی ظاهر دور جانا بو سودادین غرض

درد محنت چکما کیم دین قصدیم آنینک کویدور
کعبه دور سالک که قطع کوه صحرادین غرض

ای نوایی یارنینک مهر وفاسین ایزدما
قیلماغان بولسانک کونکل کا ظلم بیدادین غرض

کر بو دور قامت رعنا بیله زیبا عارض
سرو بوی چکماس آچماس کل رعنا عارض

عارضیم سبزه غه هر گلشن ارا سورتار من
سنکا تا سبزهٔ تر ایلادی پیدا عارض

طاقتیم یوق اوت برله منی اورتار کا
آتشین لعل منکا ایله عیان یا عارض

پرده یا پغیل که خطینک ایلادی بیحال منی
من خود اولدوم قیلا الماس غه تماشا عارض

عارضیمنی بر ایاق برله قرارت ایساقی
بخه سورتای ایاغینک غه من رسوا عارض

آی غه کلکونه مکر سورتای مشاطهٔ چرخ
یا سنکا می دین ایرور کل کبی حمر عارض

ای نوایی تیلا سانک دولت باغی تا بماق
الماغیل دیر فنا یولیدین اصلا عارض

ای قویاش وصفین دیماک دین ماه رخسارنک غرض
آب حیوان ذکریدین لعل شکربارنیک غرض

اولکه دیب دور لار بدن بستانیدا روح روان
اهل معنی آلیدا قدبرله رفتارنیک غرض

چلوه کر کوثر زلالی دین قویاش نینک لمعه سی
کوزکو ایچره چهره عکسیدین نمودارنیک غرض

ایکو

ایکونکل فرهاد تاغی مستین زخمی دین
درد محنت شدتیدین جسم افکارینک غرض

اولقو باش غه ای فلک بر ذره سی ذاراتماکینک
ذرهٔ مقصودیوق جز بیزکا آزارینک غرض

ای نوایی عمر بابی دا وفاسیزلیق سوزی
کیم بولور مذکور ایرور شکر شکربارینک غرض

جانغه زلفونک تابیدین اول لعل خنداندور غرض
خضر غه ظلمت تیلاردین آب حیواندور غرض

شوق اوتیغه اوراسام سوکویدور کونکلومنی پاک
استاکان دین اوقلارینک کونکلوم دا پیکان دور غرض

نیچون ای هجران عذاب ایلارسا انسیز جانیمه
استاکیل تا باشور ای کز خودسنکا جاندور غرض

آل اتیار بولسانک کفنیکنی وهشت اتمه تیغ سور
من بحیل قیلدیم سنکا کر آوج قاندور غرض

عالم آدم فدانک اولسونکه بارسین ای حبیب
سین غرض انسان دین ار عالم دین انسان دور

ای نوایی واقف اول حالیکغه کیم یار آلیدا
بس فراوان دور غرض والله دیراندور غرض

تا یقیل نوایی اوشبو اشنکنی لجاج ایله
کیم ثابت اولدی فقر دا مضمون من قرع

اولکه ایلار من غم هجرینک داجان برله وداع
کاش جاندیک ایلا سا بو ناتوان برله وداع

کر جهان جان ایله قیلماق وداع اسان ایرور
لیک بس مشکل دور اول جان جهان برله وداع

کر وداع اتسام زمانی یوزمنک آشوب بلا
نیلاب اتکایمن اول آشوب زمان برله وداع

خانمانیمغه وداع اتیم غمیدین وه انکا
کیم دی آلمایکم قیل اول بیخانمان برله وداع

من اولوب اول بخشی لار سلطانینک هجرا نیدا
اول تاپیب جان ایلاکا ندامن یمان برله وداع

ایلادیم کوب مهربان برله وداعی اولمادیم
آه اولار من قیلسام اول نامهربان برله وداع

دهر بستانیدا مغرور اولمه کوب ای باغبان
آخر اتکونک جون کل سرو روان برله وداع

کر وداعینک وقتی اولسام باریب اوزدین عجب
کیم ایرور کوب صعب سیندیک دلستان برله وداع

ای نوایی خیر بادی وقت خلوة استاکیم
ایلاکونک آشوب فریاد فغان برله وداع

منک

مینک جور ایله بروکه قیلور عشق دین رجوع
قیلماق رجوع دور ایش انکا قیلمای نی شروع

برکاندا پردیرمی ایلکیکا دیب ایدی
آلیمغه هرنه مغبچه لاردین تپار وقوع

قوتقا رغای ایردی کفردین اولسه حق آلی دا
بت سجده سیدا انجه که من ایلادیم خشوع

عشق ایرمیش اصل علم فنا درس کاهی دا
اهل اصول هرنه که دیر سر بسر فروع

ایلار خمار شامیدا یوز تیره لیک نی رفع
ساغر قویاشی قیلدی جوکوب جرخیدین طلوع

عشق ایچره سرخ رو اولالمان جو سغما سانک
رخسار زعفران اوزه لاله کون وموع

کر عشق دین رجوع نوایی قیلور ایدی
ایمدی رجوع قیلغانیدین ایلادی رجوع

لب لار نیکدین هر نفس جان نی تیلار من منقطع
منقطع بولمای نفس بولماس امیدیم منقطع

کوز یوموب آجقوبجه وه یوز قتل قیلماق یوق ایدی
بیله صنعت لاردا مهوشلاردا سین سین مخترع

کوکدا دور آهم قوروق تندین نیتب مونکلوع کونکل
شعله دفع اولمای اوتوندین دود بولماس مرتفع

عشق درد شوق کونکلوم ایچره دورلار آه کم
تا نی قیلغایلار بولوب مونداغ بلالار مجتمع

عشق ایلی غوغا سیدین دردیم دیسام مفهوم اتماس
خاصه کیم اولکیم انکا دیرمن خود اولماس مستمع

استاسانک دیر فنا سرّیغه بولماق اطلاع
مست لیغ بولماغیل دوران اشیکا مطلع

ای نوایی قیل فنا علمینی نخشی کسب کیم
ایلاکای سین دفع اکر تقوی بولور مبتدع

زهی براقینک ایزیدین قمر عذاریدا داغ
معین ایکی قراغینک غه سرمهٔ مازاغ

جو یاروتوب یورنک اوتی فلک شبستانین
اویاتیدین اوجوروب هر طرف نجوم چراغ

شمیم کم ساچیبان زلف عنبر افشانینک
بولوب صوامع قدسی ایلکا عطر دماغ

اوتوب جو قدر عذارینک سپهر اخضریدین
بو نوع سرو ایله کل تا بمایین ینه اول باغ

اولوسقه ظلمت کفر ایچره اضطراب ایردی
یورونک قهر و غیدین اولدی مونجه فراغ

کتابینک اوزکا تب دین که بار دور ور ابلغ
بلا فرنک غمنا سبب حق ایلامیش ابلاغ

بو بیتکه

بو بسکه عین عنایت برله کوزونک توشه
تموغ اوتیغه نوایی سودراب ایلتور چاغ

کالدی یارو بولماس آلیدا یدامیتر قاشلیغ
اول قویاش دین تا بتوق آخر منصب خفا شلیغ

انکلاماس بلبل ایچم بچانلارین کیم کل ایماس
ناوک اتسه تیره مژکانلیق مقوش قاشلیغ

کوزدادور اول طفل اورنی واستاریو کورماق انیک بیله
کوییا کیم بارانکا ماعث بو اشیکا یاشلیغ

عشق دشتیدا یا غار آواره لا باشیغه تاش
بو جهت دین بولمیش اول صحرا همانا تاشلیغ

عارضینک نقشیدا چین صورتکری بولدی زبون
چین بو دور کیم کلک صنع ایتمش انی نقاشلیغ

شوخ نومی شوخیغه قارون کنجی توکسام قدر یوق
بیزنی میخانه کدای قیلدی اول قلاشلیغ

باشلاریدین کچیتلار عشق اهلی هجران دشتیدا
وامق فرهاد ایله مجنون نوایی باشلیغ

بیل انی دیر دامست مدام من یکلیغ
کرمی کدالیغ ایتار صبح شام من یکلیغ

اوجام دا ای تو تولغان داغ دیک قالدی اشر کویا
اولوغ اریمش فتیله اسرجون کوکسوم کا قویغان داغ

یورندین مهر که ناکه یوزیکا مهریدین یوقکیم
حرارت یتماسون دیب کیم سالور هر ساریدین قالغاغ

کوزی اولشوخ نیک کم بولدی بیمار هم اسروک
تولا توب دور ایاغین ای کونکل کیم منهم اولمای ساغ

کوز آج اشک ندامت ساج اوز احوالنک غیه کیم بار دور
تونونک تیره کوزونک خیره یولونک تایغاق اطیکن اقساغ

قدم قویمه ادب سیز بو خزان کورکان چمن ایچره
که برکلرنک یوزونک صفحه سی دور هر ساری یفراغ

مکر کیم کوییدا یالنک ایاغ اول ای خرام اتمیش
نوایی ریک کوزلاریکه سرمه بولمیش اول قرا تفراغ

اوتا نورمن کیجه لار هجر نیکدا انداغکیم چراغ
دوشن ایلار رشته جسمم دادور کونکل اوت اشک یاغ

سرو سنبل لاله دیک قد زلف یوزونک هجریدین
هم الف هم لعل کستم کوندوروب یوزیرده داغ

برکوزومکا سرو اوقدور برکوزوم کاکل تیکان
سین سیزین ای سرو کلرخ تاکه اتسام کشت یاغ

جانیم ایچره اوتدو دور بر لعل میکون هجریدین
ساقیا نومت منکا تیکاج لبالب توت ایاغ

ساغ

ساغ یول دیوانه کراتینک منی می برله کیم
هجریدین دیوانه من بولدوم ایسه هر لحظه ساغ

استارم اغزین قیلب لعل خط حالینی وصف
خلق غایب دین نشانلار ایتیب اتکاندک سراغ

اول فراغ بو تردد ایتی مقصود اورتادا
کیم بولوب مقصود ایتی هم تردد هم فراغ

روزکاری تیره نطقی لاله بلبل دور مکر
کیم خزان فصلیدا ایلار لار تصور انی زاغ

تلبه دیب قیلمه نوایی ننک علاجین ای حکیم
کیم مشوش دور انکا براورکا سودادین دماغ

عارضینک خورشیدی کلدی اختر برج شرف
دوریدا خط شام مشک ایسا یوز اورمش هر طرف

داغیمه اتقان اوقونک کرتکماسه جسمم ده دور
اوقنی بند ایلارکا دور تفراق اوزه قویغان مدف

اولکه یوب کتماس قولیدین بسکه ناحق توکتی قان
وه نه حاجت کیم جفا برله ینه رنک اتسه کف

کراتا یوسف انا بولسه زلیخا فی المثل
ممکین ایرماس ای جسیم سین کبی کلماک خلف

کیمدور ای کلرخ مغنی حسن صوتونک جنکیدا
یانکی ای برله قویاش جرمیدین اولسه جنک دف

تلبه‌لار دیک سوزلا شور من اوز اوزوم برله مدام
جون اوزوم دین اوزکا یوق عالمدا هم وردیم مننک

تفراق اولسام کوییدا ای ابر رحمت یا مغوری
قیل مدد انجه کیم اندین چقماغای کردیم مننک

چقتی جان بیلمان مقامین مژده برای مسیح
کیم قیو مجلس دادور شمع جهان کردیم مننک

هر نجه کونکلوم ساوغ آهی دین ایتور آه کیم
یارغه باقماس نیکم ایتور بودم سردیم مننک

رزق جون مقسوم ایرور برقرص اوجون هر کون نندور
جز خدک سرکشته لیک کوییدا ناوردیم مننک

ای نوایی تا که اوردی مهر نقشین طاس چرخ
بو بساط ایچره عجب ششدر دوانردیم مننک

نی لطف ایدیکه منی نامه برله یاد اتینک
نی نامه ایردی که غمکین کونکول نی شاد اتینک

تیلم قلم تیلدنکه شکری دین ایرور عاجز
بو نامه برله که بو ناتوان نی یاد اتینک

اوقوردا اقتی یاشیم اختیارسیز کویا
که هجر دوده سیدین نامه غه مداد اتینک

یتوردی جسمه روح ای قویاش مکر که مسیح
معلم ایردی دمی کیم پتیک سواد اتینک

جواهریکه

جواهریکه ایبار دنیک بو نامرادنیک اوجون
کونکول خزانه سینی مخزن مراد اتنیک

نی سود بولسه عمل نامه سی کر قرا اکر خود
اتنیک نشان اوزا جمشیدکی قباد اتنیک

نوایی جسمیغه روح اول قویاش حدیثی اوجون
مسیح نطقی غه یوق یردا اعتقاد اتنیک

کر جفا قیل کر وفا کیم دلستانیم سین منینک
کر منی اولتور وکر ترکوزکه جانیم سین منینک

خواه رعنا قد بیله باد غیل یانمدین جلوه کر
خواه کیل قاشیمغه کیم سرو روانیم سین منینک

کونکلوم ایچره سین سین عشقینکدادی حالیم سنکا
جون بو نکلیغ محرم راز نهالیم سین منینک

جلوه ایلاب هر زمان افغان اهم قیلما عیب
هم سین اوق جون باعث آه فغانیم سین منینک

لعلیدین ایکی سوز مذکور قیل ای خسته جان
بادی بو بر ایکی دم کیم مهمانم سین منینک

تلبه لار دیک کرچه رد قیلدینک منی لیک انکلا غیل
کیم پری رخسارلاردین تانلاغانیم سین منینک

اولدی مهرنکدین نوایی بیوفا دیب سین انی
ایرتاکی نازک مزاج بدکمانم سین منینک

سۆزلۈك

عام	['am]	ئاممـا، كۆپچىلىك، ئومۇمىي
وجد	[wäjd]	هاياجان، شوخ - زوق هالىتى
موءثر	[muässir]	تەسىر ئەتكۈچى، ئەسىر قىلغۇچى؛ يېقىملىق؛ تەسىرلىك
پارسا	[parsa]	ساقلانغۇچى، يامان ئىشلاردىن ئۆزىنى ساقلىغۇچى
جرعه	[jur'ä]	بىر يۇتۇم، بىر ئوتلام (ئىچىملىك)
انفاس	[änfas]	نەپەسلەر، دەملەر: انفاس مسيحا - جان بېغىشلىغۇچى نەپەسلەر، ئۆتكۈر نەپەسلەر
پری پیکر	[päri päykär]	پەرى سۈپەت، گۈزەل، چىرايلىق
سالک	[salik]	سوپىلىق مەسلەكىگە مەنسۇپ؛ سوپىلىق يولىنى تۇتقۇچى
مشاطه	[mäshshatä]	بېزىنگۈچى، بىزەندۈرگۈچى، پەردازچى
خشوع	[xushu']	ئۆزىنى تۆۋەن تۇتۇپ يالۋۇرۇش: خشوع ايلاماک - يالۋۇرماق، يېلىنماق
اهل اصول	[ähl—i usul]	فىقھ ئىلمىنىڭ ئاساسلىرى بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار
فروع	[furu']	شاخچىلار، تارماقلار
رفع	[räf']	(1) كۆتۈرۈش، يۇكسەلدۈرۈش؛ (2) يوق قىلىش
ساغر	[saghär]	مەي قەدەھى، مەي پىيالىسى
طلوع	[tulu']	چىقىش، كۆرۈنۈش، بالقىش (قۇياش، ئاي)
منقطع	[munqäti']	ئاجرالغان، كېسىلگەن، ئۆزۈلگەن: منقطع قيلماق — ئۆزمەك، كەسمەك
مرتفع	[murtäfi']	يۇكسەلگەن، كۆتۈرۈلگەن؛ يۇكسەك، يۇقىرى
مجتمع	[mujtämi']	توپلانغان، بىرلەشكەن، جەم بولغان
مفهوم	[mäfhum]	پەملەنگەن، چۈشىنىلگەن مەنە، مەزمۇن:
ديرفنا	[däyrifäna]	پانىي بولغانلار (ئۆزلۈكىدىن كەتكەنلەر) دۇنياسى

وصف	[wäsf]	تەرىپلەش، ماختاش
لمعه	[läm′ä]	يالقۇن؛ شولا؛ پارلاقلىق، روشەنلىك
والله	[wäillah]	بولمىسا؛ ئەمما
لجاج	[läjaj]	بىرەر ئىش ۋە تەلەپ ئۈستىدە قاتتىق تۇرۇش؛ جاھىللىق
فقر	[fäqr]	(1) كەمبەغەللىك، يوقسۇللۇق؛ (2) دۇنيادىن كېچىش
قرع	[qär′]	قېقىش، تاقىلدىتىش (ئىشىكنى)
رجوع	[ruju′]	(1) قايتىش؛ (2) مۇراجىئەت؛ (3) يوقلاش؛ تاپشۇرۇش: رجوع قىلماق— (1) قايتماق (2) مۇراجىئەت قىلماق (3) يوقلىماق؛ تاپشۇرماق
شروع	[shuru′]	كىرىشىش، باشلاش
وقوع	[wuqu′]	پەيدا بولۇش، يۈز بېرىش
مفهوم	[mäfhum]	پەملەنگەن، چۈشىنىلگەن مەنە، مەزمۇن: مفهوم ايلاماک ـ پەملىمەك، ئاڭلىماق
خاصه	[xasä]	(1) مەخسۇس، ئايرىم تەبىقىدىكى؛ مۇتەۋەر؛ (2) خۇسۇسەن؛ خۇلاسە
مستمع	[mustämi′]	ئاڭلىغۇچى، ئىشتكۈچى
اطلاع	[ittila′]	ئاگاھلىق، خەۋەردارلىق: اطلاع بولماق — خەۋەردار بولماق، چۈشەنمەك، بىلمەك
مطلع	[muttäli′]	خەۋەردار، ئاگاھ
مبتدع	[mbtädi′]	بىدئەتچى؛ دىندا يېڭىلىق ياراتقۇچى
مازاغ	[mazagh]	مازاغ پەيغەمبەرنىڭ كۆزى ۋە يۈزىنى مەدھىيىلىگەن ئايەتنىڭ باش سۆزى. («مازاغ البصر» [mazaghäl — bäsär])
شميم	[shämim]	خۇش ئىس، خۇش ھىد
اخضر	[äxzär]	يېشىل، كۆپكۆك
ابلاغ	[iblagh]	خەۋەر قىلىش، ئۇچۇر بېرىش، يەتكۈزۈش
خفاش	[xuffash]	قارىغۇ شەپەرەڭ

ئالتىنچى ئىندېكس

ئا (A a)

اب	ab	5.
اباواجداد	abawuäjdad	13.
عابد	'abid	16. (1)
ابحيوان	abihäywan	4. (1)
اپريل	aprel	1. 2.
اتش بار	atäshbar	12. (1)
اتش باز	äatashbaz	12. (2)
عاطفت	'atifät	16. (1)
ادمي كش	adämikush	15. (1)
عادى	'adiy	10.
ارا اى	ara ay	1. 2.
ازرپرست	azärpäräst	14. (1)
ازرده	azurdä	4. (2) 12. (2) 14. (2)
اسا	asa	12. (2)
اثار	asar	11. (1) 12. (1) 14. (1)
اسايش	asayish	13.
اسوده	asudä	14. (2)
اسيغ	asigh	9. (2)
اسيق	asiq	9. (2)
اشام	asham	13.
اشوب	ashub	4. (1)
اشفته	ashuftä	4. (2) 11. (2) 12. (1)(2)
اشفته‌حال	ashuftähal	14. (2)
اشيان	ashyan	4. (1)
اغاز	aghaz	4. (1)
اغوش	aghush	4. (1)
اغيل	aghil	6.
افاق	afaq	14. (1)

14. (1)	afaqgir	افاق کیر
14. (2)	afärinish	افرینش
12. (1)	′afiyät	عافیت
13.	alay ichindä	الای ایچینده
14. (2)	alät	الت
15. (1)	′aliyshan	عالیشان
4. (2) 16. (2)	′am	عام
11. (2)	amuz	اموز
14. (1)	amuzkar	اموزکار
10.	ahän	اهن
1. 2.	awgust	اوکست
3. (2)	ayät	ایات
11. (1) 12. (1)	ayin	ایین
14. (1)	ayinidad	ایین داد

ئه (Ä ä)

12. (1)	′äbäs	عبث
11. (2)	äbjäd	ابجد
4. (2)	äbr	ابر
8.	äbr—i giryan	ابرکریان
4. (1)	äbushghä	ابوشغه
4. (1)	äbushqä	ابوشقه
14. (1)	äbwäb	ابواب
12. (2)	ätäm	اتم
14. (2)	ätba′	اتباع
15. (1)	ätqiya	اتقیا
8. 11. (2) 12. (2)	ätfal	اطفال
4. (2)	ätibba	اطبا
14. (1)	′äjäm	عجم
12. (2)	äxbar	اخبار
14. (1) 16. (2)	äxzär	اخضر
1. 2	′ädäd	عدد
4. (2) 12. (2) 14. (1)	′ädäm	عدم
1. 2.	′ädl	عدل

14. (1)	ʻädludad	عدل داد
12. (2)	ädhäm	ادهم
3. (2)	ä′da	اعدا
16. (1)	är	ار
15. (1) 15. (2)	ärazil	اراذل
5.	ärbä′ä	اربعه
14. (1) 15. (1)	ärjumänd	ارجمند
14. (1)	ärdäwan	اردوان
4. (2)	ärghäwan	ارغوان
14. (1)	ärqam	ارقام
12. (2)	ärhäm	ارحم
14. (1)	ʻärus	عروس
12. (1)	äzäl	ازل
12. (2)	äzbäs	ازبس
4. (2)	ʻäzm	عزم
9. (2)	ʻäzm—i hijaz	عزم حجاز
11. (1)	äz'här	ازهر
6	ʻäziz	عزیز
14. (1)	ʻäzimät	عزیمت
1. 2.	äsäd	اسد
4. (2)	äsbab	اسباب
4. (1)	äsrar	اسرار
4. (1) 11. (1)	äsru	اسرو
13.	äslihä	اسلحه
9. (2) 15. (1)	äs'hab	اصحاب
3. (2)	äsiz	اسیز
12. (2)	äshjar	اشجار
1. 2.	äshraf	اشراف
16. (1)	äshräqät	اشرقت
4. (2)	äshghal	اشغال
3. (2) 12. (2)	äshk	اشک
4. (2)	äshkal	اشکال
14. (1)	äshkani	اشکانی
14. (2)	äshhäb	اشهب
12. (1) 12. (2)	äfza	افزا
12. (2)	äfzay	افزای

4. (1)	äfghan	افغان
12. (1)	äfkändä	افکنده
11. (1) 12. (1)	äfgar	افکار
5.	ʻäqäbä	عقبه
4. (2)	äqdam	اقدام
1. 2.	ʻäqräb	عقرب
4. (1)	äqräba	اقربا
1. 2.	äkabir	اکابر
6.	äkräm	اکرم
16. (1)	ʻälala	علالا
13.	ʻälaniyä	علانیه
12. (2)	ʻälahazäl—qiyas	علی هذالقیاس
12. (1)	älbas	البباس
15. (1)	älfäqirul — häqir	الفقیرالحقیر
13.	älqissä	القصه
6. 15. (2)	ʻällamä	علامه
15. (1)	ʻälil	علل
4. (2)	ʻämari	عماری
16. (1)	ʻämda	عمدا
16. (1)	ämläh	املح
4. (2) 13.	ämniyät	امنیت
13	ämirul—umäraʻ	امیرالامراء
12. (1)	ʻämim	عمیم
11. (1) 15. (1)	ʻäna	عنا
12. (2)	ʻänasir	عناصر
16. (1)	änääfsäh	اناافصح
15. (1)	ʻänäl—huy	عن الهوی
12. (1)	ʻänbär	عنبر
12. (1)	ʻänbärsa	عنبرسا
11. (1)	ʻänbärin	عنبرین
4. (1)12. (1)	änjum	انجم
12. (2)	ändäk	اندک
4. (1)	ʻändälib	عندلیب
11. (1) 12. (1)	änduh	اندوه
15. (1) 16. (2)	änfas	انفاس
8.	ʻänkäbut	عنکبوت

15. (1)	änhu	ان هو
15. (1)	änhi	انهی
4. (1)	änwar	انوار
3. (2)	ähadis	احادیث
13.	ähäd	احد
15. (1)	′ähdubä′id	عهدبعید
12. (2)	ähsän	احسن
12. (2)	ähsänut — täqwim	احسن التقویم
12. (1)	ähkam	احکام
16. (2)	ähl—i usul	اهل اصول
12. (1)	ähl—i wärä′	اهل ورع
3. (1) 12. (2)	ähmär	احمر
4. (2)	ähibba	احبا
15. (1)	äwan	اوان
12. (1)	äwj	اوج
14. (1)	äwräng	اورنک
14. (2) 15. (2)	äwqat	اوقات
12. (2)	äwla	اولی
14. (1)	′äwn	عون
6. 9. (2)	ä′lam	اعلام
6.	ä′läm	اعلم
15. (1)	äyam	ایام
1. 2	′äyd ay	عیدای
1. 2	′äydqurban ay	عیدقربان‌ای
11. (1)	′äysh	عیش
8.	′äysh—i xilwät	عیش خلوت
14. (1)	′äynul—yäqin	عین الیقین

(B b) ب

9. (1)	bab	باب
6.	bat	بات
5.	batil	باطل
4. (1)6. 9. (1)	batin	باطن
6.	bad	باد

3. (1)	badä	باده
12. (1)	badäsafin	باده‌صافین
10.	badpay	بادپای
6.	barä	باره
14. (1)	baräst	بارست
5.	bars	بارس
6.	barha	بارها
11. (2)	bazgäsht	بازکشت
14. (1)	baziyemäk	بازی ییماک
4. (2)	bak	باک
12. (1)	bak äylämäk	باک ایلاماک
11. (2)	baözlük	بااوزلوک
4. (2) 12. (2)	bawär	باور
15. (2)	b′ais	باعث
5	bayi′	بایع
14. (1)	bäbad olmaq	بباداولماق
11. (1) 12. (2)	bät	بط
14. (1)	bäxtun — näsir	بخت النصیر
15. (2)	bäxshayish	بخشایش
15. (1)	bädr	بدر
1. 2.	bära′ät ay	براعت ای
14. (2)	bärzäh	برزح
6. 8. 15. (1)	bärq	برق
4. (1)	bärgäshtä	برکشته
11. (2) 12. (2)	bärna	برنا
14. (1)	bäzl	بذل
11. (2)	bäzm ara	بزم ارا
15. (2)	bäsa	بسا
14. (1)	bäsir	بصیر
15. (2)	bäshäriyät	بشریت
6.	bändär	بندر
12. (2)	bäni	بنی
12. (2)	bäni adäm	بنی ادم
12. (2)	bähäm	بهم
9. (2)	bähr	بحر
14. (1)	bähram	بهرام

3. (2)	bährbär	بهربر
10.	bährul—häyat	بحرالحیات
10.	bährun—näjat	بحرالنجات
14. (1)	bähmän	بهمن
6.	bä′d	بعد
6.	bä′daz	بعداز
16. (1)	bäyaz	بیاض
11. (2)	bäytul—ähzan	بیت الاحزان
15. (2)	bäytullah	بیت الله
15. (2)	bäytul—häräm	بیت الحرام
15. (1)	bäytul — häzän	بیت الحزن
14. (1)	bäytimuqäddäs	بیت مقدس
5.	bäy′	بیع
12. (1)	borya	بوریا
15. (1)	budinabud	بودی نابود
13.	buradäran	برادران
3. (1) 15. (1)	buraq	براق
4. (1)	burj	برج
9. (1) 12. (1)	burqä′	برقع
6.	buzurgwar	بزرکوار
15. (1)	buqälämun	بوقلمون
4. (2) 14. (1)	bunyad	بنیاد
12. (1)	bunyad ätmäk	بنیاداتماک
12. (1)	bunyad äylämäk	بنیادایلاماک
12. (1)	buy—i näsim	بویی نسیم
9. (2)	bedar	بیدار
4. (2)	bexab	بیخواب
6.	beshä	بیشه
6.	bewä	بیوه
11. (1) 15. (1)	bibak	بیباک
4. (2)	bitähash	بی تحاش
12. (1) 12. (2)	bitähashi	بی تحاشی
4. (2)	bidad	بیداد
15. (1)	bidayät	بیدایت
6.	bisyar	بسیار
14. (2)	bikäs	بکس

12. (2)	bimuruwwat	بی مروت
13.	bin.	بن
3. (2) 12. (2)	binäwa	بینوا
14. (1)	biniyaz	بی نیاز
14. (2)	bihämal	بی همال
10. 12. (2)	bihämta	بی همتا
14. (1)	biydad	بیداد
3. (1)	biydar	بیدار

پ (P p)

4. ()2	padash	پاداش
12. (1) 16. (2)	parsa	پارسا
12. (2)	parsaliq	پارسالیق
12. (1)	pas	پاس
8.	pas ätmäk	پاس اتماک
9. (2)	pakbaz	پاکباز
14. (1)	pakray	پاک رای
12. (2)	pamal	پامال
3. (2)	pay	پای
12. (1)15. (2)	payä	پایه
12. (2) 14. (2)	paymal	پایمال
4. (1) 14. (1)	pädid	پدید
3. (2)	pär	پر
4. (1)	pärubal	پربال
16. (1)	pärkänd	پرکند
4. (2)	pärgalä	پرکاله
3. (2)	päri	پری
16. (2)	päripäykär	پری پیکر
11. (1) 14. (1)	päzir	پذیر
4. (2)	päzhmurdä	پژمرده
9. (1)	pänjah sal	پنجاه‌سال
14. (1)	pähläwiy	بهلوی
4. (1)	päy	پی
15. (2)	päyräw	پیرو

11. (1)	päygham—i nam	پیغام نام
9. (1)	päykar	پیکار
3. (1) 12. (1)	päykan	پیکان
12. (1)	päykär	پیکر
8.	päymanä	پیمانه
3. (2)	päywästä	پیوسته
10. 12. (2)	päywänd	پیوند
14. (1)	pozish päzir	پوزش بذیر
4. (2) 15. (2)	poyä	پویه
3. (2)	pursish	پرسش
12. (2)	purshor	پرشور
4. (1)	purkar	پرکار
13.	pushidä	پوشیده
4. (2)	pechutab	پیچ وتاب
3. (1)	peshä	پیشه
9. (2)	pirähän	پیرهن
12. (2)	pichish	پیچش
12. (1)	piridäyr	پیردیر

ت (T t)

3. (2)	tab	تاب
12. (2)	taban	تابان
14. (1)	tajusärir	تاج سریر
14. (1)	tajwär	تاجور
4. (2)	taräk	تارک
14. (1)	taritäxäyyul	تارتخیل
14. (1)	tarizirāh	تارزره
16. (1)	tas	طاس
12. (1)	tash	تاش
1. 2.	talash ay	تلاش ای
15. (1)	tahir	طاهر
14. (2)	tä′adul	تعادل
6.	tä′äddi	تعدی
15. (1)	tä′äqqul	تعقل

14. (1)	tä′ällum	تعلم
15. (2)	täämmul	تامل
4. (1)	täbah	تباه
12. (2)	täbäq	طبق
13.	täbdil	تبديل
10. 11. (1)	täbl	طبل
12. (1)	täjälli	تجلى
4. (1)	täjrid	تجريد
4. (1)	täjhiz	تجهيز
16. (1)	täxäyyul	تخيل
15. (2)	tädaruk	تدارک
12. (1)	täräbnak	طربناک
7.	tärännum	ترنم
3. (2)	tärähhum	ترحم
9. (2)	tärdamänan	تردامنان
9. (1)	tärsa	ترسا
12. (1)	täryak	تریاک
14. (1)	täzyin	تزيين
5. 14. (1)	täsärruf	تصرف
7.	täsnif	تصنف
12. (2) 14. (2)	täshbih	تشبيه/تشبيه
12. (1)	täghaful	تغافل
4. (2) 13	täghäyyur	تغير
14. (1)	täfaxor	تفاخر
15. (2)	täfawut	تفاوت
15. (1)	täqdis	تقديس
13.	täqrir	تقرير
14. (2)	täqwiyät	تقويت
1. 2. 12. (2)	täqwim	تقويم
12. (2)	täk	تک
16. (1)	täkällum	تكلم
4. (1)	täkfin	تكفين
15. (2)	tägrä	تكرا
11. (1)	tälbärätmäk	تلبه‌راتماک
6.	tälqin	تلقين
12. (2)	tämät	تمط

12. (2)	tämänna	تمنا
15. (2)	tänänd	تنند
15. (1)	tänzih	تنزیه
12. (2)	tännaz	طناز
4. (2)	tähärrük	تحرک
3. (2) 15. (2)	tähämmul	تحمل
4. (1)	täh—bätäh	ته‌بته
3. (2)	tähsil	تحصیل
6.	täwan	توان
14. (2)	täwana	توانا
4. (1) 9. (2) 14. (1)	täwaqquf	توقف
5.	täw′än	طوعا
14. (1)	täwsän	توسن
7.	täwsif	توصیف
12. (1)	täwf	طوف
3. (2) 14. (1)	täwfiq	توفیق
15. (1)	täwq	طوق
12. (1) 16. (1)	täwhid	توحید
14. (1)	tä′dad	تعداد
14. (1)	tä′rixsänj	تاءریخ سنج
13.	tä′riz	تعریض
6.	tä′mir	تعمیر
8.	tubiqäd	طوبی قد
15. (1)	tur	طور
3. (2) 12. (1) 16. (1)	turfä	طرفه
14. (1)	tus	طوس
4. (1)	tughyan	طغیان
16. (2)	tulu′	طلوع
12. (2)	tumtäraq	طمطراق
10. 12. (2) 14. (1)	tund	تند
4. (2)	tundbad	تندباد
12. (2)	tundxuy	تندخوی
16. (1)	tuyur	طیور
12. (2)	türktaz	ترک تاز
15. (2)	tegrä	تیکرا
12. (2)	tegro	تکرو

11. (2)	tifl	طفل
6.	tilawät	تلاوت
14. (1)	tihi	تهی
3. (1)	tiyrä	تیره
3. (1)	tiyrbaran	تیرباران

ج (J j)

4. (2)	ja	جا
4. (2)	ja—bäja	جابجا
11. (2)	janfiza	جانفزا
4. (2)	janib	جانب
15. (2)	jawid	جاوید
4. (2) 12. (2) 14. (1)	jawidan	جاودان
12. (1)	jäbbar	جبار
4. (1)	jädid	جدید
1. 2.	jädiy	جدی
3. (2) 8.	jäzb	جذب
15. (2)	jäzbat	جذبات
14. (1)	jäsh	جش
4. (1)	jäfakosh	جفاکوش
4. (1)	jälis	جلیس
16. (1)	jämshid	جمشید
15. (1)	jänb	جنب
1. 2.	jänwari	جنواری
14. (1)	jähanbiyn	جهان بین
3. (1)	jähd	جهد
1. 2.	jäwza	جوزا
1. 2.	jolay	جولای
1. 2.	jon	جون
12. (2)	joy	جوی
9. (2)	joybar	جویبار
16. (2)	jur′ä	جرعه
11. (1)	jur′äi	جرعهٔ
4. (1) 8. 12. (1)	jurm	جرم

12. (1)	juz	جز
12. (2)	justujo	جست جو
6.	jumlä	جمله
6.	juwan	جوان
12. (2)	jila	جلا
13.	jilaw	جلاو
12. (2)	jiyb	جیب

(ch) چ

11. (2)	chabuk	جابک
12. (1) 13.	chalak	جالاک
13.	chäraki	جراکی/چراکی
4. (1)	chärakim	چراکیم
12. (2) 12. (1)	chärx	چرخ/جرخ
14. (1)	chärx—i äxzär	جرخ اخضر
15. (1)	chehräkushay	جهره‌کشای

(X x) خ

6.	xab	خواب
12. (1)	xatäm	خاتم
12. (2)	xatir	خاطر
5.	xajä	خواجه
12. (1) 14. (1)	xara	خارا
14. (1)	xaranäbärd	خارانبرد
4. (1) 12. (1)	xarä	خاره
16. (2)	xasä	خاصه
3. (1)	xashak	خاشاک
4. (2)	xakdan	خاکدان
12. (2)	xaksa	خاکسا
4. (1) 8. 12. (2) 15. (1)	xaksar	خاکسار
12. (2)	xaliq	خالق
3. (1)	xanman	خانمان

10.	xay	خای
11. (1)	xät	خط
3. (2)	xätm	ختم
16. (1)	xädäng	خدنک
12. (2)	xädäng'g	خدنک
4. (1)	xärash	خراش
14. (2)	xäsm	خصم
14. (1)	xäshmnak	خشم ناک
15. (2)	xäftan	خفتان
13.	xäfiy	خفی
12. (2)	xälq	خلق
12. (2)	xällaq	خلاق
8.	xälil	خلیل
12. (1)	xäm	خم
14. (2)	xändan	خندان
5.	xäniq	خنیق
15. (1)	xäyr	خیر
4. (1) 14. (1)	xäyrbad	خیرباد
4. (2)	xäyl	خیل
9. (2)	xo	خو
3. (2) 12. (2)	xob	خوب
4. (1)	xord	خورد
14. (1)	xorish	خورش
15. (1)	xujästätiynät	خجستەطینت
15. (2)	xudkamä	خودکامه
11. (1)	xudnämaliq	خودنمالیق
16. (1)	xurdä	خرده
16. (1)	xurdädan	خردەدان
4. (1)	xuruj	خروج
4. (2)	xurush	خروش
4. (1)	xushnäma	خوش‌نما
16. (2)	xushu′	خشوع
16. (2)	xuffash	خفاش
8.	xuld	خلد
12. (1)	xuldibärin	خلدبرین
15. (1)	xumul	خمول

12. (1)	xunbar	خون بار
4. (1)	xiram	خرام
3. (2)	xiraman	خرامان
12. (2) 14. (1)	xirād	خرد
14. (1) 15. (2)	xirādmānd	خردمند
6. 12. (2) 16. (1)	xirqā	خرقه
3. (2)	xirmān	خرمن
9. (1)	xizr	خضر
15. (1)	xisal	خصال
12. (2)	xifchā	خفچه
12. (1)	xil′āt	خلعت
16. (1)	xilqāt	خلقت
5.	xiysh	خویش

(D d) د

3. (2)	dadxah	دادخواه
10. 14. (1)	dara	دارا
14. (1)	darayi dara	دارای دارا
12. (1)	darul—fāna	دارالفنا
12. (1)	darifāna	دارفنا
12. (1)	das	داس
4. (1)	daghi	داغی
4. (2)	dam	دام
3. (1)	danish	دانش
6.	danishwār	دانشور
6.	dawur	داور
14. (1)	dārāfsh	درفش
14. (1)	dārāng	درنگ
9. (2)	dārdi nak	دردناک
14. (1)	dārz	درز
12. (1)	dārgāh	درگه
9. (1)	dārmiyan	درمیان
3. (1)	dāstar	دستار
4. (1)	dāstgir	دستگیر

12. (1)	dăf′	دفع
14. (1)	dăf′afaq	دفع افاق
1. 2. 12. (2)	dălw	دلو
9. (1)	dălq	دلق
14. (1)	dălir	دلیر
12. (2)	dăm	دم
3. (2) 4. (2) 12. (2)	dăhr	دهر
14. (1)	dăhr—i kami	دهرکامی
12. (2)	dăhăn	دهن
4. (2)	dăw	دو
11. (1) 12. (2)	dăyr	دیر
11. (1)	dăyrpiri	دیرپری
16. (2)	dayr—i făna	دیرفنا
14. (1)	dostganiy	دوستکانی
3. (1)	don	دون
1. 2.	du′a ay	دعاای
3. (2)	dubăr	دبر
10.	dubulgha	دبولغا
12. (1)	dutah	دوتاه
12. (1)	dutăh	دوته
4. (1) 8.	durj	درج
12. (2)	durr	در
12. (2)	durr—i ăshk	دراشک
9. (1)	dushwar	دشوار
15. (1)	dun	دون
15. (2)	dunyaguzin	دنیاکزین
4. (2)	deba	دیبا
14. (1)	dirăfsh	درفش
12. (2)	diräm	درم
6.	digar	دیکر
12. (1)	diljoy	دلجوی
11. (2)	dilduz	دلدوز
14. (1)	dilnăwaz	دلنواز
11. (2) 12. (1)	dilistan	دلستان
4. (2) 12. (1)	diydă	دیده

(R r) ر

14. (1)	raji′	راجع
9. (1)	razjoy	رازجوی
12. (2)	razdar	رازدار
13.	raghib	راغب
5.	rah	راه
15. (1)	rahnämun	راهنمون
10.	rawiy	راوی
11. (1)	räbat	رباط
12. (2)	räbbäna	ربنا
12. (2)	räbbil—fäläq	رب الفلق
12. (1)	räbi′	ربیع
15. (2)	räja	رجا
4. (2) 14. (1)	räxsh	رخش
6.	räxshan	رخشان
14. (1)	räzm	رزم
13.	räshk	رشک
13.	räghbät	رغبت
12. (1)	räftar	رفتار
12. (2)16. (2)	räf′	رفع
12. (2)	räqäm	رقم
8.	räg	رک
15. (1)	rängamiz	رنک امیز
11. (2)	räm	رم
12. (2)	rämäq	رمق
11. (1) 11. (2) 15. (2)	rämz	رمز
12. (2)	rämuz	رموز
4. (2)	ränjan	رنجان
4. (2)	ränjur	رنجور
12. (1)	rähguzar	رهکذار
16. (1)	rähn	رهن
4. (1)	räw	رو
6.	räwzä	روضه
11. (1)	räwzän	روزن

4. (2)	rä′shä	رعشه
11. (1)	rod	رود
3. (2)	roz	روز
1. 2.	rozä ay	روزه ای
4. (1) 14. (1) 15. (1)	rozgar	روزکار
11. (1)	roy—i riya	روی ریا
6.	rubäru	روبرو
14. (1)	rub′—i mäskun	روبع مسکون
14. (1) 16. (2)	ruju′	رجوع
10. 11. (2)	rux	رخ
10.	rustäm zal	رستم ذال
9. (1)	ruhaniy	روحانی
15. (1)	ruhul—ämin	روح الامین
4. (1)	rez	ریز
12. (1)	rez ätmäk	ریزاتماک
4. (2)	resh	ریش
9. (1)12. (2)	rida	ردا
4. (2)	rizwan	رضوان
14. (1)	risalät	رسالت
12. (2)14. (1)	rif′ät	رفعت
3. (1)	rindanä	رندانه
12. (1)	rind—i fäna	رندفنا
13.	rihlät qilmaq	رحلت قیلماق

(Z z) ز

14. (1)	zab	زاب
14. (1)	zabulistan	زابلستان
4. (1) 12. (2)	zal	ذال
3. (1)	zahir	ظاهر
15. (1)	zawiyä	زاویه
4. (1) 15. (2)	zayil	زایل
4. (1) 15. (1) 15. (2)	zäbun	زبون
15. (2)	zäxirä	ذخیره
16. (1)	zäda	زدا

4. (1)	zärd	زرد
14. (1)	zärdusht ayini	زردشت اینی
12. (2)	zärrin	زرین
12. (2)	zärqizi	زرقیزی
12. (2)	zäkat	ذکات
12. (1) 16. (1)	zäng	زنک
12. (1)	zängughäm	زنک وغم
9. (2) 14. (1)	zälalät	ضلالت
15. (1)	zälil	زلیل
4. (2) 14. (2)	zämir	ضمیر
4. (1)	zän	زن
9. (2)	zänan	زنان
15. (2)	zänbur	زنبور
14. (1)	zähak	ضحاک
12. (2)	zäwräq	زورق
12. (1)	zä'if	ضعف
3. (2)	zubdä	زبده
14. (2)	zul—jälal	ذوالجلال
3. (1)	zulf	زلف
14. (2)	zulliilah	ظل اله
9. (1)	zumrä	زمره
9. (1) 11. (1)	zuhd	زهد/ذهد
8.	zuhd eli	ذهدایلی
6.	zeruzäbär	زیروزبر
12. (2) 12. (2)	zibäs	زبس
12. (2)	zisht	زشت
5.	zikr	ذکر
16. (1)	zil	ظل
4. (2)	zindä	زنده
11. (2) 16. (1)	zihi	زهی
14. (1)	ziyb	زیب
14. (1)	ziybändä	زیبنده
15. (2)	ziyrdast	زیردست
14. (1)	ziyrunigin	زیرنکین

(zh) ژ

4. (1)	zhalä	ژاله

(S s) س

15. (2)	sabit	ثابت
13.	sabiqä	سابقه
12. (2)	sara	سارا
4. (1) 15. (2)	sari	ساری
12. (2)	saz	ساز
14. (1)	sasan	ساسان
4. (1)16. (2)	saghär	ساغر
4. (1)	sal	سال
10.	salar	سالار
9. (1)	salus	سالوس
16. (2)	salik	سالک
4. (2)	sami′	سامع
3. (2)	sahibqiran	صاحب قران
15. (1)	sayir	سایر
9. (1)	sayimud — dähr	صایم الدهر
3. (1)	säba	صبا
11. (1) 14. (1)	säbat	ثباط
16. (1)	säbahät	صباحت
14. (1)	säbt	ثبت
15. (1)	säbukäsh	سبوکش
15. (1)	säbib	سبب
16. (1)	säbih	صبیح
6.	säpäch	سپچ
12. (2)	sät	سط
15. (2)	säxa	سخا
4. (2) 12. (2)	säxt	سخط
3. (2)	säd	صد
5.	sädr	سدر

15. (1)	sädränishin	سدره‌نشین
12. (1)	sär	سر
12. (1)	sära—sär	سراسر
14. (1)	säray—i sänj	سرای سنج
1. 2.	särätan	سرطان
12. (2)	säräfraz	سرافراز
14. (2)	säräfkändä	سرافکنده
9. (2)	särbäsär	سربسر
15. (1)	särbäländ	سربلند
12. (2)	särtapa	سرتاپا
12. (1)	särxät	سرخط
12. (1)	särd	سری
4. (1) 9. (2)	särzänish	سرزنش
4. (2)	särsär	صرصر
14. (1) 14. (2)	särfäraz	سرفراز
12. (2)	särfitnä	سرفتنه
12. (2)	särkäsh	سرکش
4. (1) 9. (1) 12. (1)	särgäshtä	سرکشته
12. (2)	särnäwisht	سرنوشت
4. (1) 12. (2)	särnigun	سرنکون
3. (2)	särw	سرو
14. (2)	särwär	سرور
11. (1)	särwixiraman	سروخرامان
4. (1)	särishk	سرشک
5. 12. (1)	särih	صریح
11. (2)	säza	سزا
6. 15. (1)	säfa	صفا
1. 2.	säfär ay	صفرای
1. 2.	säfärqoshnäsi	صفرقوشنه‌سی
15. (1)	säf—i nä'al	صف نعال
11. (2)	säqfin	سقفین
5.	säg	سگ
4. (2)	sälabät	صلابت
15. (2)	sälatin	سلاطین
12. (2) 15. (2)	sälah	صلاح
12. (1)	sälb	سلب

16. (1)	sämawiy	سماوی
3. (2)	sämär	ثمر
5.	sämän	ثمن
14. (1) 11. (2)	sämänd	سمند
15. (2)	sämin	ثمین
16. (1)	sänäwbär	صنوبر
11. (1)	sänjä	سنجه
15. (2)	säha	سها
12. (1) 16. (1)	sähba	صهبا
10.	sähmnak	سهمناک
6.	sähw	سهو
14. (2)	sähih	صحیح
11. (1) 12. (2)	säwad	سواد
10.	säwar	سوار
12. (1)	säwda	سودا
12. (1)12. (2)	säwt	صوت
1. 2.	säwr	ثور
4. (2) 11. (2) 12. (2)	sä′b	صعب
4. (2)	sä′y	سعی
3. (1)	säyd	صید
15. (1)	säydul — mursälin	سیدالمرسلین
9. (1)	säyqäl	صیقل
10.	säyqäl bär	صیقل‌بر -
4. (1)	säyl	سیل
14. (1)	säyyid	سید
9. (2)	sozugudaz	سوزکداز
12. (2)	sozish	سوزش
12. (1)	sujud	سجود
11. (1)	suxändan	سخندان
12. (2)	suxänsära	سخن سرا
12. (1) 12. (2)	sud	سود
4. (2)	sudmänd	سودمند
14. (2)	sur	سور
14. (1)	sur′ätnäma	سرعت نما
4. (1) 11. (1)	surur	سرور
4. (2) 4. (1)	surush	سروش

4. (1)	sug	سوک
14. (1) 15. (1) 15. (2)	suluk	سلوک
12. (2)	sunbul	سنبل
1. 2.	sunbulä	سنبله
11. (2)	suha	سها
4. (1)	sürük	سوروک
1. 2.	septämbr	سپتمبر
12. (2)	si′āt	صعت
4. (2)	sipar	سپار
4. (2)	siparish	سپارش
10.	sipah	سپاه
10.	sipäh	سپه
10.	sipähbäd	سپهبد
14. (1)	sipähdar	سپهدار
10.	sipähsalar	سپهسالار
14. (1) 15. (1)	sipehr	سپهر
12. (1)	sitāmkar	ستم کار
12. (1)	sitämgär	ستمکر
12. (1)	sitiz	ستز
3. (1)	sidiq	صدق
11. (1)	sirat	صراط
12. (1)	sirisht	سرشت
15. (1)	sifat	صفات
14. (1)	sigal	سکال
14. (1)	silähshor	سلح‌شور
12. (1)	silk	سلک
15. (1)	silli	سیلی
12. (2) 14. (1)	sinan	سنان
11. (2)	sinanä	سنانه
4. (2) 15. (2)	sihhät	صحت
14. (1)	siyawush	سیاوش
8	siyr	سیر
4. (1)	siylab	سیلاب
4. (2) 9. (1)	siymbär	سیمبر
3. (1)	siynä	سینه

ش (sh)

14. (1)	shapur	شاپور
3. (1)	sham	شام
12. (2)	shanä	شانه
11. (1)	shahin	شاهین
12. (2)	shayäd	شاید
7.	shayi′	شایع
4. (1)	shäb	شب
15. (1)	shäbab	شباب
12. (2)	shäbpäräk	شب پرک
14. (1)	shäbistan	شبستان
12. (2)	shäpäräk	شپرک
11. (1)	shät	شط
3. (2)	shäjär	شجر
14. (1)	shärar	شرار
8. 15. (2)	shärär	شرر
15. (1)	shärrä	شر
4. (1)	shärmsar	شرمسار
7.	shärif	شریف
14. (2)	shärifuzi′	شریف وضیع
5.	shär′iy	شرعی
4. (1)	shäghäb	شغب
4. (2)	shäfiq	شفیق
12. (2)	shäfi′	شفیع
12. (2) 15. (1)	shäq	شق
11. (1)	shäkärbar	شکربار
12. (1)	shämayil	شمایل
12. (2)	shämät	شمط
1. 2.	shäms	شمس
3. (1)	shäm′	شمع
15. (1)	shäm′ — i shäbistan	شمع شبستان
4. (1) 16. (2)	shämim	شمیم
8.	shähadät	شهادت
4. (2) 11. (1)	shähbaz	شهباز

12. (1)	shähpär	شهپر
12. (2) 15. (1)	shähd	شهد
3. (2)	shähsäwar	شهسوار
3. (1) 12. (2)	shäwq	شوق
12. (1)	shäwkär	شوکر
12. (2)	shäyullah	شئی الله
4. (1)	shor	شور
3. (2)12. (1)	shoridä	شوریده
12. (1) 12. (2)	shorish	شورش/شوریش
16. (2)	shuru′	شروع
15. (1)	shughl	شغل
14. (1)	shukuh	شکوه
14. (2)	shunid	شنید
15. (1)	shu′ur	شعور
15. (1)	shuyun	شیون
4. (2)	sher	شیر
10.	sher—i ghurran	شیرغران
6.	sher—i när	شیرنر
12. (2)	shi′ar	شعار
15. (1)	shitab	شتاب
4. (1)	shirä	شیره
11. (1) 14. (1)	shikaf	شکاف
4. (2)	shikänj	شکنج
4. (2)	shikiba	شکیبا
14. (1)	shiybäsi	شیبه‌سی
12. (1)	shiywä	شیوه

(gh) غ

3. (1)	gharat	غارات
3. (2)	gharät	غارت
15. (2)	ghäbra	غبرا
15. (2)	ghäbrä	غبره
5.	ghäbn	غبن
15. (1)	ghäddar	غدار

14.(1)	ghärib	غریب
15.(1)	ghäfärä	غفر
15.(2)	ghäläbat	غلبات
6. 12. (2)	ghälät	غلط
16.(1)	ghämzuda	غم زدا
11.(2) 12.(2)	ghämgusar	غمکسار
4.(2) 12.(2)	ghämnak	غمناک
5.	ghurur	غرور
14.(1)	ghuluw	غلو
5.(2)	ghina	غنا

ف (F f)

15.(2)	farighul—bal	فارغ البال
3.(1)	faniy	فانی
14.(2)	faiq	فائق
14.(2)	fayiq	فایق
1.2	fäbräri	فبرەری
8.	fätrak	فتراک
9.(1)	fäth	فتح
12.(1)	fäthul—äbwab	فتح الابواب
6.	fätwa	فتوا
12.(1)	färäh	فرح
14.(2)15.(2)	färt	فرط
15.(1)	färxundä	فرخنده
15.(1)	färz	فرض
15.(2)	färsäng	فرسنک
4.(2)	färsuda	فرسوده
12.(1)	färrash	فراش
14.(1)	färrux	فرخ
14.(1)	färyasi	فریاسی
7.	fä zl	فضل
15.(2)	fäsad	فساد
14.(2)	fäsih	فصیح
16.(2)	fäqr	فقر

4. (2)	fān	فن
11. (1) 12. (1)	fāyz	فیض
14. (1)	fäyläqus	فیلقوس
11. (1)	fäyyaz	فیاض
11. (1)	flatun	فلاطون
4. (1)11. (1)	futuh	فتوح
14. (1)	futur	فتور
14. (1)	frat ariqi	فرات اریقی
3. (1)	furqät	فرقت
4. (2) 12. (1)	fuzun	فزون
4. (1)	fusurḍa	فسرده
11. (2)	fusun	فسون
15. (1)	fuqära	فقرا
12. (1)	fuyuzat	فیوضات
4. (2)	fe′l	فعل
13.	fi	فی
6.	fiträt	فطرت
16. (1)	firdäws	فردوس
14. (1) 14. (2)	firuz	فیروز
15. (2)	firuzä	فروزه
11. (1)	fisq	فسق
12. (2)	fighan	فغان
3. (2)	figar	فکار
11. (1)	fil—jumlä	فی الجمله
11. (1)	fil—mäsäl	فی المثل
13.	fil—häjär	فی الحجر
14. (1)	fihräst	فهرست

(Q q) ق

9. (2)	qat	قات / قت
11. (2)	qatla	قاتلا
14. (1)	qati′	قاطع
11. (1)	qadir	قادر
11. (2)	qadirändaz	قادرانداز

5.	qaragh	قراغ
10.	qari	قاری
11. (1)	qaf	قاف
4. (1)	qalib	قالب
4. (2)	qani′	قانع
14. (1)	qayimmäqam	قایمقام
12. (1) 12. (2)	qäba	قبا
5.	qäbz	قبض
11. (2)	qätlä	قتله
3. (2)	qät′	قطع
11. (2)	qädäh päyma	قدح پیما
12. (1)	qäd—i räfta	قدرفتا
1. 2	qärn	قرن
16. (2)	qär′	قرع
10.	qäri	قری
12. (2)	qäläq	قلق
14. (2)	qälämzän	قلم زن
5.	qälil	قلیل
1. 2.	qämär	قمر
4. (1)	qändil	قندیل
1. 2	qäws	قوس
12. (1)	qäwsiquzäh	قوس قزح
13.	qäwm	قوم
14. (1)	qäwwas	قواس
12. (2)	qäwiy	قوی
12. (1)	qäyd	قید
3. (2)	qäyyad	قیاد
4. (1)	qubur	قبور
12. (2)	quchmaq	قوجماق
16. (1)	qudsiy	قدسی
9. (2) 12. (1) 11. (1)	qurb	قرب
12. (1)	qurrätul—′äyn	قرةالعین
9. (2)	qufl	قفل
4. (1)	qullab	قلاب
4. (1)	qullä	قله
12. (1)	qumash	قماش

10.	quyaq	قوياق
13.	qital	قتال
6.	qit′ä	قطعه
4. (2) 12. (2)	qiran	قران
13.	qissä	قصه

(K k) ك

14. (1)	kax	كاخ
14. (1)	kaxuäywan	كاخ ايوان
14. (1)	kardan	كاردان
13.	kar—mali	كارمالى
4. (1)	kazib	كاذب
11. (1)	kashif	كاشف
12. (2)	kashiful—äsrar	كاشف الاسرار
12. (1) 12. (2)	kafur	كافور
12. (1)	kafir	كافر
4. (1) 15. (1)	kam	كام
14. (1) 16. (1)	kamran	كامران
14. (1)	kawus	كاووس
14. (1)	kawyaniy	كاويانى
12. (2)	käjräftar	كجرفتار
4. (1)	käjräw	كجرو
12. (2)	Kächäk	كچك
12. (1)	kâchkul	كچكول
12. (2)	kädä	كده
14. (1)	kädxuday	كدخداى
12. (1)	kädu	كدو
3. (2)	käräshmä	كرشمه
12. (2)	käräm	كرم
10.	käs	كس
8. 15. (1)	käsrät	كثرت
5.	käsir	كثير
4. (1)	kälam	كلام
4. (1)	kälan	كلان

12. (1) 15. (1)	kälim	کلیم
15. (1)	kämalat	کمالات
10.	kämin'gah	کمین کاه
12. (1)	känarä	کناره
12. (1)	Käh	که
12. (2)	kähräba	کهربا
8.	Kähf	کهف
15. (1)	Kähulät	کهولت
12. (1)	käwsär	کوثر
12. (2)	käwkäb	کوکب
15. (1)	käwkäbistan	کوکبستان
14. (1)	käwn	کون
15. (2)	käwnäyn	کونین
9. (2)	kä'bä	کعبه
14. (1)	käyxisro	کیخسرو
14. (2)	käyl	کیل
13.	koragan	کوراکان
6.	korbatin	کورباطن
12. (1)	koy	کوی
11. (2)	ku	کو
11. (1)	kurifäqir	کوری فقر
15. (2)	kulach	کلاج
6.	kulbar	کولبار
14. (1)	kund	کند
14. (1)	kuhäntaq	کهن طاق
14. (1)	ken	کین
11. (1)	kirdar	کردار
12. (2)	kirdigar	کردکار
15. (1) 15. (2)	kiswät	کسوت
4. (2)	kilk	کلک
14. (1)	kimxab—i ghäbra	کیمخاب غبرا
13.	kinä	کینه
15. (2)	kiyasät	کیاست

گ (G g)

4. (2)	gam	کام/گام
4. (2)	gärd	کرد/گرد
15. (1)	gärdan	کردان
15. (2)	gärdun	کردون
14. (1)	gärdish	کردش
8. 12. (1) 14. (1)	gärm	کرم/گرم
4. (2)	gäzänd	کزند
6.	gäwhär	کوهر/گوهر
9. (2)	goshä	کوشه
4. (2)	gudaż	کداز
14. (1)	gudärzä	کودرز
4. (1)	gurizan	کریزان
9. (1)	guzar	گذار
14. (2)	guzarish	کذارش
3. (2)	guzär	کذر
14. (2)	gustär	کستر
3. (1) 12. (1)	guftar	کفتار/گفتار
10.	guftugo	کفتکو
10.	guftugoy	کفتکوی
11. (1)	gung	کنک
11. (2)	gulrux	کلرخ
12. (1) 12. (2)	gulgun	کلکون
3. (2)	gul'uzar	کل عذار
12. (1)	gul—i ruxsar	کل رخسار
12. (1)	gul—i humra	کلی حمرا
15. (1)	gunagun	کوناکون
16. (1)	gitinäma	کیتی نما
14. (1)	gir	کیر/گیر
4. (2) 11. (1)	gird	کرد/گرد
9. (2) 15. (1)	gisu	کیسو

ل (L l)

لاتقنطو	latäqnätu	11. (1)
لاجرم	lajäräm	11. (2)
لال	lal	4. (1)
لامقام	lamäqam	13.
لايعقل	layä′qil	3. (2)
لت	lät	6.
لت	lättä	8.
لجاج	läjaj	16. (2)
لذات	läzzat	11. (1)
لذيذ	läziz	3. (1)
لشكر	läshkär	12. (1)
لشكركش	läshkärkäsh	14. (1)
لفظ	lafz	6.
لقوماحسن	läqumahsin	14. (1)
لمعه	läm′ä	16. (2)
لمحه	lämhä	4. (1)
لوند	läwänd	15. (2)
لوح	läwh	12. (2)
لعل	lä′l	11. (1)
لئم	läim	15. (1)
ليل	läyl	4. (1)
ليلةالقدر	läylätul—qädr	6. 15. (1)
لهرست	luhräsit	14. (1)
لهرسيب	luhräsib	14. (1)
لى مع الله	liymä′ällah	12. (1)

م (M m)

ماعدا	ma′äda	16. (1)
مابين	mabäyn	4. (1) 14. (1)
مات	mat	4. (1)

11. (2)	matäm sära	ماتم سرا
6.	maran	ماران
1. 2	march	مارچ
16. (2)	mazagh	مازاغ
4. (2)	masiwa	ماسوا
11. (1)	masiwällah	ماسوالله
14. (2)	mafat	مافات
5.	malik	مالک
3. (1)	manänd	مانند
3. (1)	manändä	مانندہ
3. (2)	mah	ماہ
9. (1)	mahroy	ماہروی
1. 2	may	می
12. (1) 15. (1)	mayä	مایہ
12. (1)	mä′ash	معاش
4. (2) 11. (1) 14. (1)	mä′af	معاف
4. (2)	mäta′	متاع
13.	mätläb	مطلب
11. (1) 12. (2) 15. (2)	mätlub	مطلوب
4. (2)	mäjaz	مجاز
3. (2) 12. (2)	mäjaziy	مجازی
7.	mäjzub	مجذوب
14. (1)	mäjus	مجوس
14. (1)	mädfän	مدفن
7.	mädfun	مدفون
13. (2)	mädid	مدید
14. (2)	märasil	مراسل
3. (2) 11. (1) 12. (2)	märdum	مردم
4. (2)	märduman	مردمان
15. (2)	mä′räz	معرض
7.	mä′ruf	معروف
3. (1) 12. (2) 15. (2)	märghub	مرغوب
4. (2) 14. (1)	märg	مرک
3. (1) 12. (1)	märhäm	مرهم
4. (1)	märiz	مریض
6.	mäzarat	مزارات

16. (1)	mäzahir	مظاهر
15. (1)	mäzällät	مذلت
4. (2)	mä′zur	معذور
14. (2)	mä′zul	معزول
11. (1)	mäz'häriy	مظهری
11. (1)	mäsaf	مصاف
12. (2)	mäsäl	مثل
14. (1)	mästur	مستور
15. (1)	mästurä	مستوره
16. (1)	mäsx	مسخ
16. (1)	mäsdud	مسدود
4. (1)	mäsrur	مسرور
11. (1) 12. (1) 15. (2)	mäskän	مسکن
10. 14. (1)	mäsnäd	مسند
14. (1)	mäsnädnishin	مسندنشین
15. (1)	mäsih	مسح
15. (2)	mä′siyät	معصیت
16. (2)	mäshshatä	مشاطه
5.	mäshrä′	مشرع
5.	mäshriq	مشرق
4. (2)	mäsh′uf	مشعوف
5.	mäghrib	مغرب
13.	mäghfur	مغفور
4. (2) 12. (2)	mäghfirät	مغفرت
16. (2)	mäfhum	مفهوم
13.	mäqalat	مقالات
3. (2) 14. (1)	mäqär	مقر
12. (1)	mäqdäm	مقدم
6. 15. (1)	mäkshuf	مکشوف
8.	mägäs	مکس
12. (1)	mälahät	ملاحت
15. (1)	mälayik	ملایک
15. (1)	mäläkut	ملکوت
12. (1)	mälul	ملول
16. (1)	mälih	ملیح
14. (1)	mämalik	ممالک

4. (2)	mä′mān	ماءمن
3. (2)	mä′mur	معمور
12. (1)	mä′murä	معموره
3. (2)	mänazil	منازل
9. (1)	mänzär	منظر
3. (1) 12. (1)	mänzur	منظور
14. (1)	mänzum	منظوم
3. (2)	mäh	مه
4. (2)	mähabät	مهابت
12. (2)	mähäk	محک
4. (1) 12. (1)	mähjur	مهجور
9. (1) 12. (1)	mähräm	محرم
12. (1) 14. (2)	mähz	محض
4. (1) 11. (1)	mähzun	محزون
4. (1)	mähshär	محشر
11. (2)	mähläqa	مهلقا
9. (2) 12. (1) 12. (2)	mähw	محو
3. (1)	mähwäsh	مهوش
12. (1)	mäh—i änwar	مهانوار
12. (2)	mä′wa	ماءوا
9. (2)	mäwjzän	موج زن
14. (2)	mäwrus	موروث
13.	mäwrid	موريد
12. (1) 12. (2)	mäwzun	موزون
5.	mäwzi′	موضع
15. (1)	mäwsuf	موصوف
4. (2)	mäwquf	موقوف
14. (1)	mäwlud	مولود
12. (2)	mäwhum	موهوم
12. (2)	mäylan	ميلان
12. (1)	mäy—i täwhid	مي توحيد
15. (1)	muä′rra	معرا
16. (2)	muässir	موءثر
14. (1) 14. (2)	mubahat	مباهات
15. (1)	mubärra	مبرا
16. (2)	mubtädi′	مبتدع

3. (2)	mubtäla	مبتلا
12. (1)	mubhäm	مبهم
15. (2)	mutabä′ät	متابعت
12. (1) 12. (2)	mu′tad	معتاد
1. 2	mutäkäbbir	متکبر
9. (2) 15. (2)	mu′täkif	معتکف
15. (2)	mutäsäwwär	متصور
12. (2)	muttäfäq	متفق
15. (2)	muttäqiy	متقی
3. (1) 14. (2)	muttäsil	متصل/متصیل
16. (2)	muttäli′	مطلع
11. (2)	mutrib	مطرب
16. (2)	mujtämi′	مجتمع
15. (2)	mujib	موجب
15. (2)	muxaläfät	مخالفت
13.	muxalifät	مخالفت
12. (1) 12. (2)	muxtäs	مختص
3. (1)	muxtäsär	مختصر
9. (1) 11. (2) 12. (2)	mudam	مدام
5.	murafiq	مرافق
14. (1)	murättäb qilmaq	مرتب قیلماق
12. (1)	muräjjäh	مرجح
16. (2)	murtäfi′	مرتفع
9. (1)	murdar	مردار
14. (1)	mursälin	مرسلین
7.	murshid	مرشد
12. (2)	murur	مرور
12. (2) 15. (2)	muruwwät	مروت
13.	muzafat	مضافات
14. (2)	muzäyyän	مزین
12. (1)	muztärib	مضطرب
3. (2) 11. (1)	muzhdä	مژده
15. (1)	musahib	مصاحب
15. (1)	musäbbib	مسبب
14. (1) 15. (1)	musälläm	مسلم
12. (1)	musäwwär	مصور

9. (2) 12. (2)	mustäjab	مستجاب
12. (1)	mustäghna	مستغنی
6. 9. (2)	mustäfa	مصطفی
14. (1)	mustäqim	مستقیم
16. (2)	mustämi′	مستمع
14. (1)	mustäwliy	مستولی
9. (1) 12. (2) 15. (2)	mus'häf	مصحف
5.	mush	موش
12. (2)	mushtäräk	مشترک
5. 14. (2)	mushtäriy	مشتری
3. (2)	mushfiq	مشفق
11. (1)	mushk	مشک
9. (2)	mushkbar	مشکبار
14. (1)	mushkilkushay	مشکل کشای
12. (2)	mushkin	مشکین
16. (1)	mughbächä	مغبچه
15. (2)	muflis	مفلس
15. (1)	muqärräbiyn	مقربین
15. (2)	mukabärä	مکابره
16. (1)	mukälläl	مکلل
4. (1)	mul	مل
4. (2) 14. (1)	mulk	ملک
14. (2)	mulul	ملول
12. (1)	mulhäm	ملهم
12. (1)	mulhim	ملهم
11. (1)	mumäyyiz	ممیز
15. (1)	muntäxib	منتخیب
3. (2) 9. (2) 13.	muntäzir	منتظر/منتظیر
14. (1)	muntäqil	منتقل
16. (2)	munqäti′	منقطع
14. (2)	munir	منیر
12. (2)	munis	مونس
9. (1)	muhal	محال
4. (2)	muhlik	مهلک
12. (2)	muhit	محیط
15. (2)	muwafäqät	موافقت

3. (2)	mehr—i taban	مهرتابان
12. (1)	midhät	مدحت
6.	mirat	مرات
11. (1)	mi′raj	معراج
1. 2	mizan	میزان
3. (1)	mizhgan	مژگان
3. (2)	misl	مثل
8.	mishusäg	میش وسک
5. 16. (1)	min	من
14. (2)	mihän	محن
13.	miy′ad	میعاد

(N n) ن

11. (2)	nab	ناب
4. (1)	napädid	ناپدید
6.	natāwan	ناتوان
15. (1)	nar	نار
12. (1)	nazpärwär	نازپرور
16. (1)	nasih	ناصح
16. (1)	nafiz	نافذ
3. (1)	nafi′	نافع
9. (2)	naqis	ناقص
4. (1)	nal	نال
5.	namäsmu′	نامسموع
15. (1)	namä′dud	نامعدود
15. (1)	namutänahiy	نامتناهی
11. (1)	namunäng	نام ننک
3. (1) 3. (2) 12. (2)	nawäk	ناوک
3. (1)	nayab	نایاب
14. (2)	näbid	نبد
3. (2)	näbiy	نبی
15. (1)	nä′t	نعت
4. (1)	näxl	نخل
12. (1)	närdban	نردبان

14. (1)	närs	نرس
14. (1)	närsiy	نرسی
12. (2)	närgis	نرکس
14. (1)	näzärchabuki	نظرجابکی
12. (1)	näzzarä	نظاره
14. (1)	näzhänd	نژند
14. (2)	näsäq	نسق
14. (1)	näss	نص
4. (2) 12. (1)	näsim	نسیم
11. (2)	näshat	نشاط
12. (1) 12. (2)	näsh'ä	نشئه
9. (1)	näshäst	نشست
4. (2)	nä'sh	نعش
14. (1)	näshimän	نشیمن
15. (1)	näshimin	نشمین
11. (1)	näfsimä	نفسیمه
11. (1)	näfs—i häwa	نفس هوا
14. (2)	näfir	نفیر
8.	näqsh—i tab	نقش تاب
9. (2) 11. (1)	näng	ننک/نینک
8.	näma	نما
8.	nämay	نمای
12. (2)	nämäk	نمک
12. (2)	nämud	نمود
11. (1)	nämudar	نمودار
9. (1)	nähs	نحس
4. (2)	nähif	نهیف
14. (1)	näwa	نوا
14. (2)	näwaz	نواز
14. (1)	näwbät	نوبت
12. (1)	näwräs	نورس
4. (2)	näwhä	نوحه
12. (1) 12. (2)	näw′	نوع
7.	näw′—näw′	نوع نوع
8. 12. (2)	näysan	نیسان
12. (1)	näyyir	نیر

3. (2)	nosh	نوش
1. 2	nowämbr	نوومبر
15. (1)	nubuwwät	نبوت
14. (1)	nuxust	نخست
14. (1)	nudär	نودر
4. (1) 13.	nuzul	نزول
15. (2)	nush	نوش
11. (1) 12. (2)	nuqät	نقط
12. (2)	nuql	نقل
12. (2)	nuktäran	نکته‌ران
11. (1)	nebak	نی باک
16. (1)	nesud	نی سود
4. (1)	nek	نیک
9. (1)	nekxuy	نیکخوی
12. (1)	nida	ندا
4. (2)	nizar	نزار
4. (2)	nisar	نثار
13.	nisbät	نسبت
15. (2) 4. (1)	nish	نیش
12. (2)	nishimän	نشیمن
12. (2)	nishimin	نشمین
4. (2) 14. (1)	nishin	نشین
12. (1)	nigah	نگاه
12. (1) 15. (1)	nigun	نکون
12. (2)	nilin	نیلین
14. (1)	nihad	نهاد
3. (1) 8.	nihal	نهال
3. (2) 4. (2)	nihan	نهان

(H h) ه

4. (2) 9. (2)	hatif	هاطف
15. (2)	hadisat	حوادثات
16. (1)	hasid	حاسد

12. (2)	hasha	حاشا
12. (2)	hashä	حاشه
12. (1)	hashälillah	حاشه‌لله
14. (1)	hala	حالا
13.	hamilä	حامله
12. (1)	hayil	حایل
15. (1)	häbib	حبیب
3. (1) 11. (1)	häjr	هجر
11. (2)	häjrnab	هجرناب
5.	häd	حد
11. (2)	hädäf	هدف
4. (2)	häras	هراس
15. (1)	härasan	هراسان
12. (1)	häräm	حرم
11. (2)	härf	حرف
12. (2)	härir	حریر
1. 2	häris	حریص
12. (1)	härim	حریم
3. (2)	häzar	هزار
3. (2)	häzin	حزین
4. (1)	häsb	حسب
12. (2)	häk	حک
4. (1)	hämaghush	هم اغوش
14. (1)	hämal	حمال
4. (1)	hämayil	حمایل
8.	hämta	همتا
4. (1)	hämxab	همخواب
12. (1)	hämdäm	همدم
12. (2) 15. (2)	hämraz	همراز
12. (2)	hämzäban	همزبان
3. (1)	hämnishin	همنشین
1. 2	hämul	حمول
15. (1)	hän'gam	هنکام
12. (2)	hän'gamä	هنکامه
4. (1)	häwa	هوا
5.	häway	حوای

4. (1) 13.	häy	حی
11. (1)	häyf	حیف
13.	häyyighäfur	حی غفور
1. 2	hut	حوت
5. 13.	hudud	حدود
5.	huzzar	حضار
15. (2)	huqqä	حق
4. (1)	hulul	حلول
14. (1)	humay	همای
12. (1)	humra	حمرا
6.	huwäyda	هویدا
9. (2)	hidayät	هدایت
4. (2)	hiddät	حدت
11. (2) 12. (1)	hirman	هرمان
14. (1)	hifz	حفظ
12. (2)	hikmät	حکمت
14. (2)	hikmätmäab	حکمت ماب
12. (2)	hilal	هلال
6.	hin	حین

(O o) ئو

10	otbalin	اوت بالین
9. (1) 12. (1)	oq	اوق
8.	olmaghim	اولماغیم

(U u) ئۇ

11. (1)	ʻujb	عجب
12. (2)	ʻud	عود
14. (2)	ʻudul	عدول
4. (1)	ʻuruj	عروج
4. (2)	ʻuzar	عذار

8.	'uzw	عضو
9. (1) 13.	ustuwar	اوستوار
11. (2)	'usr	عسر
1. 2	'ushur ay	عشورای
4. (1)	'uqab	عقاب
12. (2)	'uqba	عقبی
4. (2)	'uqbä	عقبه
13.	ulus	اولوس
12. (2)	'uluw('uluww)	علو
15. (1)	'ulwiyxiram	علوی خرام

(W w) ۋ

3. (2)	wabästä	وابسته
12. (1)	wazhgun	واژگون
3. (2)	wasil	واصل
14. (1)	waqi'	واقع
13.	waqi'at	واقعات
3. (2) 9. (1)	walä	واله
4. (2)	walidäyn	والدین
14. (2)	wahid	واحد
16. (2)	wäjd	وجد
4. (2)	wädiä't	ودیعت
14. (1)	wärd	ورد
12. (2) 14. (1)	wärzish	ورزش
11. (1)	wäzzuha	والضحی
12. (2)	wäsät	وسط
11. (1) 14. (1) 16. (2)	wäsf	وصف
12. (2)	wäshshäms	والشمس
12. (1)	wäfaayin	وفاایین
5.	wäqf	وقف
14. (1) 14. (2)	wäladät	ولادت
5.	wäläd	ولد
11. (1)	wälläyl	والليل
4. (2)	wälwälä	ولوله

14. (1)	wãli	ولی
14. (1)	wãliy′ähd	ولی عهد
16. (1)	wähdãt	وحدت
14. (1)	wãhshiy	وحشی
15. (1)	wähyi	وحی
16. (2)	wãillah	والله
4. (1)	wãyla	ویلا
4. (1)	wisaq	وثاق
12. (1)	wus′ãt	وسعت
15. (1)	wuquf	وقوف
14. (1) 16. (2)	wuqu′	وقوع

ئې (E e)

9. (1) 12. (2)	eltmãk	ایلتماک/ایلتمک

ئى (I i)

11. (1) 11. (2) 12. (1)	ibtila	ابتلا
16. (2)	iblagh	ابلاغ
13.	ibn	ابن
4. (1)	ibn sãlam	ابن سلام
14. (1)	ip	ایب
16. (2)	ittila′	اطلاع
13.	itmam	اتمام
9. (1) 15. (1)	ijtinab	اجتناب
13.	ijlal	اجلال
13.	ixtitam	اختتام
11. (1)	ixtilat	اختلاط
15. (2)	ixraj	اخراج
11. (1)	irtibat	ارتباط
14. (1) 16. (1)	irshad	ارشاد

15. (2)	iztirab	اضطراب
12. (1) 12. (2)	ʻizzujah	عزجاه
12. (1)	istighfar	استغفار
14. (2)	istiwa	استوا
16. (1)	isfa	اسفا
9. (1)	iskāndär	اسکندر
15. (1)	ishtiʻal	اشتعال
14. (2)	ishtighal	اشتغال
3. (1)	ʻishqpichan	عشق پیچان
11. (2)	ʻishwā	عشوه
14. (2)	iqbal	اقبال
8.	igriyu	ایکریو
15. (2)	iltizam	التزام
10.	ilghan	ایلغان
11. (2)	imam	امام
3. (2)	iman	ایمان
14. (1)	imtidat	امتداد
12. (1)	imsak	امساک
9. (2)	imn	ایمن
3. (2)	ʻinayät	عنایت
11. (1)	inbisat	انبساط
15. (1)	intibah	انتباه
14. (1)	intifaʻ	انتفاع
5.	ʻindä	عند
4. (1) 16. (1)	ins	اینس
14. (1)	inqiyad	انقیاد
9. (2)	ihtiraz	اهتراز/احتراز
15. (2)	ihanät	اهانت
14. (1) (2)	ihtimam	اهتمام
14. (2)	iʻtidal	اعتدال
12. (1)	ʻiysa	عیسی

3. (2)	iysar	ایثار

ي (Y y)

12. (2)	yab	یاب
13.	yaran	یاران
8.	yazghurmaq	یازغورماق
9. (1)	yazugh	یازوغ
9. (1)	yazuq	یازوق
12. (1)	yastamaq	یاستاماق
3. (2) 12. (1)	yastanmaq	یاستانماق
4. (2)	yawär	یاور
4. (2)	yawuq	یاووق
12. (1)	yäd—i bäyza	یدبیضا
14. (2)	yäzdan	یزدان
14. (1)	yäzdan päräst	یزدان پرست
12. (2)	yäkta	یکتا
4. (2)	yäkjihät	یکجهت
3. (2)	yängligh	ینکلیغ
4. (1)	yäwmut—tänad	یوم التناد

يەتتىنچى قىسمەن ئىبارىلەر

ئاسمانىي تۆرت دەفتەر — كۆكتىن چۈشكەن تۆت كىتاب (زەبۇر، تەۋرات، ئىنجىل ۋە قۇرئان).

ئامىن، يارەببىل ئالەمىن — تىلىكىمنى ئىجابەت قىل، ئەي پۈتۈن ئالەمنى پەرۋىش قىلغۇچى ئاللا.

ئەئەززى ئەسھاب — ھەمسۆھبەتلەرنىڭ ئەڭ ئەزىزى.

ئەئەززى ئەھباب — دوستلارنىڭ ئەڭ ئەزىزى

ئەبەن ئەن جەددىي — ئاتا - بوۋىلاردىن تارتىپ، نەسىلدىن نەسىلگە.

ئەببەدەت ئەھسانەھۇ — ئېھسانلىرىنى ئەبەدىي قىلسۇن، ئېھسانى ئەبەدىي بولسۇن.

ئەبرى قىيرمانەند — قارا بۇلۇت.

ئەبرى نەيسان — باھار بۇلۇتى.

ئەبنايى دەھر — زاماناشلار، قۇرداشلار.

ئەبۇھاتەم ئەل - ئەتتار زاھىرۇھۇ زاھىرۇت - تۇججار ۋە باتىنۇھۇ باتىنۇل-ئەبرار - ئەبۇھاتەم ئەل - ئەتتار زاھىرىي كۆرۈنۈشى سودىگەرگە، ئەسلىدە دىلى ياخشى بەندىلەر دىلىغا ئوخشايدۇ.

ئەت تەلەززۇزۇ بىل - بۇكائى سەمەنۇل - بۇكائى — يىغىدىن لەززەتلىنىش يىغىنىڭ باھاسىدۇر.

ئەت تەھاۋۇنۇ بىل - ئەمرى مىن قىللەتىل - مەئرىفەتى بىل - ئەمرى — بىر ئىشقا سۈسلۇق قىلىش، ئۇ ئىشنى ياخشى بىلمەسلىكتىندۇر.

ئەت - تەۋەككۇلۇ بىل - لىسانى يۇرىسۇد - دەئۋاۋە ئەت - تەۋەككۇلۇ بىل-قەلبى يۇرىسۇل - مەئنا — تىل بىلەن تەۋەككۇل قىلىش دەۋا پەيدا قىلىدۇ، دىل بىلەن بولسا مەنە چىقىرىدۇ.

ئەتلەئەت مىن جەبھەتىس - ساقى تەجەللىيۇل - ھۇدا — ساقىنىڭ پېشانىسىدىن ھىدايەت نۇرى چاقنىدى.

ئەتلەسى گەردۇن — ئاسمان.

ئەتمىئۇ ئۇلۇۋەلەل - ئەمرى — ئەمىرگە بويسۇنۇش.

ئەجەل پەيمانەسى — ئەجەل مۇددىتى.

ئەجەم شۇئەراسى — پارس شائىرلىرى

ئەجەم مۇلۇكى — ئېران پادىشاھلىرى

ئەجىللەئى ئەسھاب — ھۆرمەتلىك ھەمسۆھبەتلەر.

ئەخبار راۋىيلەرى — خەۋەر بەرگۈچىلەر، ھېكايە قىلغۇچىلار.

ئەختەر قارا بولماق— بەختسىزلىككە يولۇقماق

ئەد - دۇنيا مەزرەئئەتۇل - ئاخىرە- بۇ دۇنيا ئۇ دۇنيانىڭ پالىزى.

ئەد - دۇنيا يەۋمۇن ۋە لەنا فىها سەۋمۇن- دۇنيا بىر كۈندەك ۋە بىز ئۇنىڭدا كۈن كەچۈرگۈچىلەرمىز.

ئەدلۇسائەتىن خەيرۇن مىن ئىبادەتىنس - سەقەلەين— بىر سائەت قىلىنغان ئادىللىق ئىنس جىننىڭ ھەر قانداق تائەت - ئىبادەتىدىن ياخشىراقتۇر.

ئەدلۇسائەتىن خەيرۇن مىن ئىبادەتى ستتىننە سەنەتەن— بىر سائەتلىك ئادىللىق ئاتمىش يىللىق ئىبادەتتىن ياخشىراق.

ئەربابى بەينەش— بەرەر ئىشنىڭ تېگى - تەكتىنى بىلەلەيدىغانلار، ئالدىن كۆرەرلەر.

ئەربابى مەئانى— ئالىملار.

ئەربابى ۋەزايىف— ۋەزىپە ئىگىلىرى، دۆلەت خىزمەتچىلىرى.

ئەر راغىبۇ فىل-ئەتائى لامىقداره لەھۇ ۋەر-راغىبۇ فىل-مۇئتىي ئەزىزۇن— ئاتا قىلىنغان نەرسىنى سۆيگۈچى قەدىرسىزدۇر ۋە ئاتا قىلغۇچىنى سۆيگۈچى ئەزىزدۇر.

ئەر - رەفىقۇ سۇممەت - تەرىيق— «ئاۋۋال دوست تاللا، ئاندىن سەپەرگە چىق» مەنىسىدىكى ئىبارە.

ئەر - رەھمان— ناھايىتى مېھرىبان (ئاللانىڭ سۈپەتلىرىدىن بىرى).

ئەر - رەھمانۇ ئەللەمەل - قۇرئانە— مېھرىبان ئاللا قۇرئاننى تەلىم بەردى.

ئەر - رەھىم— ناھايىتى شەپقەتلىك (ئاللانىڭ سۈپەتلىرىدىن بىرى).

ئەرزالۇ ئەشراف— تۆۋەن ۋە يۇقىرى تەبىقىلەر.

ئەرزالى دۇرد ئاشام— مەي قالدۇقىنى (دۇغىنى) ئىچكۈچى تۆۋەن تەبىقە كىشىلىرى.

ئەرزانىي ئەيلەمەك- لايىق كۆرمەك.

ئەرزۇ زىلزالەھا ۋە ئەخرەجەتىل - ئەرزۇ ئەسقالەھا— يەر (ھەر قاچان تىترىسە) ئۆز تىترىشى بىلەن ۋە (ھەرقاچان) يەر ئۆز ئىچىدىكى يۈكىنى تاشقىرىغا چىقارسا،...

ئەرزۇ سەما— يەر ۋە ئاسمان.

ئەرزى نىياز— سالام، دۇئا؛ زارلىنىش، يالۋۇرۇش.

ئەرزىي كۈتۈب— دۇنياۋى كىتابلار.

ئەرسەئى ئافاق— كۆك، ئاسمان.

ئەرسەئى خاك— يەر يۈزى.

ئەرش جەناب— ئەڭ يۇقىرى ئۇرۇن، تەخت.

ئەرفەئى دەرەجات— دەرىجىلەرنىڭ ئەڭ يۇقىرىسى.

ئەركانى دەۋلەت— دۆلەتنىڭ كاتتىلىرى، دۆلەتنىڭ ئۇلۇغ كىشىلىرى.

ئەزابى ئەلىم— دەردلىك ئازاب.

ئەزتەھى دىل— ئەستايىدىل، چىن يۈرەكتىن.

ئەزرۇيى لۇتف— ياخشىلىق يۈزىسىدىن.

ئەززەمە قەدرەھۇ ... كەررەمە ۋەجھەھۇ — قەدرىنى ئۇلۇغ قىلدى ... يۇزىنى مۇكەررەم قىلسۇن.

ئەزمى تەسبىھۇ مۇسەللا قىلماق — تەسبىھ ۋە جايناماز‌غا ئىنتىلمەك.

ئەزمى راھ — يولغا چىقىش.

ئەزمى سەما — ئاسمانغا كۆتۈرۈلۈش.

ئەزمى سەيد — ئوۋغا چىقىش.

ئەزھا ئىيدى — قۇربان ھېيتى.

ئەسسالامۇ ئەلەيكە، ياسەييىدەل ـ مۇرسەلىن — ئەي، پەيغەمبەرلەر سەييىدى (مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەۋلادلىرىغا مەنسۇپ كىشى)، ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم.

ئەس ـ سەۋمۇلى — روزا پەقەت مەن ئۇچۇندۇر.

ئەس ـ سىياھەتۇ بىل ـ قۇلۇبى — ساياھەت دىل بىلەن بولىدۇ، دىلنى ساياھەت قىلدۇرۇش تەپەككۇر بىلەن بولىدۇ.

ئەسھابى جاۋىدانىي — دائىمىي سۆھبەتداشلار.

ئەھسابى رىسالەت ئايىن — پەيغەمبەر ھەمسۆھبەتلىرى.

ئەسھابىي كەن ـ نۇجۇم — مېنىڭ ساھابىلىرىم گويا‌كى يۇلتۇزلاردۇر.

ئەشرەفى ئەۋساق — سۈپەتلەرنىڭ ئەڭ ياخشىسى.

ئەش ـ شۇكرۇلىللاھ — ئاللاھقا شۈكۈر بولۇشى كېرەك.

ئەشھەدۇ ئەن لائىلاھە ئىللەللاھ — بىر ئاللادىن باشقا ئاللا يوق، ئاللا بىر دەپ گۇۋاھلىق بېرىمەن.

ئەفلاك سەيرى — ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتى.

ئەقدام ئۇرماق — قەدەم باسماق؛ ھەرىكەت قىلماق.

ئەكابىر ۋە ئەشراف — ئەڭ ئۇلۇغ ۋە ئىبتىبارلىق زاتلار.

ئەكابىرى ئەۋلىيا — ئەۋلىيالارنىڭ ئۇلۇغلىرى.

ئەكباد پەيۋەند — جىگەر پارىسى، ئەڭ يېقىن، پەرزەنت.

ئەكرەمۇل ـ ئەكرەمىن — ياخشىلرنىڭ كەرىمى، ھەممىتى.

ئەكرىمىز ـ زەيفە — مېھمانىنى ھۆرمەت قىل!

ئەكلۇشۇرب — يېمەك ـ ئىچمەك.

ئەلاقەدرى مەراتىبھىم — ئۆز مەرتىۋىلىرىگە يارىشا.

ئەل ـ ئەدل — ئادالەت، ئادىللىق.

ئەلەس ـ سەۋىيە — بابباراۋەر، تەپمۇ تەڭ

ئەل ـ ئەسمائۇ تەنزىلۇمىنەس ـ سەما — ئىسىملار ئاسماندىن چۈشىدۇ.

ئەلەف بەھا — زىرائەتنىڭ كۆكىگە قاراپ بەلگىلەنگەن سېلىق.

ئەلەل ـ ئالەمىنە دامە ئىھسانۇھۇ، فەقۇل خەللە دەللاھۇ سۇلتانەھۇ — ئۇنىڭ ئىھسانى ئالەملەر ئۆزرە داۋام قىلسۇن. شۇنداق ئىكەن، دېگىن: ئاللا ئۇنىڭ سەلتەنىتىنى ئەبەدىي قىلسۇن.

ئەلەم ئەقۇل ئىننەكە لەن تەستەتىئە مەئىيە سەبرەن — مەن بىلەن بىرگە

يۇرۇشكە سەۋر - تاقىتىڭ چىدىمايدۇ، — دېمىگەنمىدىم؟

ئەلەم تەرەكەيفە— كۆرمىدىڭمۇ، قانداق ...

ئەلەم نەشرەھ— «قۇرئان كەرىم» 94 - سۈرە ئىنشىراھ، 1 - ئايەتنىڭ 1 - سۆزى:

△ ***«ئەلەم نەشرەھ لەكە سەدرەكە»***— (ئى مۇھەممەد!) سېنىڭ كۆكسۈڭنى (ھىدا-يەت، ھېكمەت ۋە قۇرئاننىڭ نۇرى بىلەن) كەڭ قىلمىدۇقمۇ؟

ئەلەيھى ئەفزەلۈس — سەلەۋات ۋە ئەكمەلۈت - تەھىييات— ئەپۇ قىلىشنىڭ ئەڭ ئەۋزىلى ۋە سالاملارنىڭ ئەڭ مۇكەممىلى ئۇنىڭغا بولسۇن.

ئەلەيھىس - سەلات ۋەس - سەلام— ئۇنىڭغا سالاۋاتلار ۋە سالاملار بولسۇن.

ئەلەيھىسسەلام— ئۇلارغا خۇدانىڭ رەھمىتى بولسۇن (پەيغەمبەرلەرگە قارىتا).

ئەل - تافى خۇدايى ئالەمىيان— ئالەم خۇداسىنىڭ لۇتپى.

ئەل - جەننەتۇ تەھتى زىلالەسسىيۇف— جەننەت قىلىچنىڭ سايىسىدادۇر.

ئەل - خەيرۇ كۇللۇھۇ فى بەيتىن ۋە مىفتاھۇھۇ ئەت - تەۋازۇئۇ ۋەش - شەررۇ كۇللۇھۇ فى بەيتىن ۋە مىفتاھۇھۇ ئەت - تەكەببۇرۇ— ياخشىلىقنىڭ ھەممىسى بىر ئۆيدە دۇركى، ئۇنىڭ ئاچقۇچى كەمتەرلىكتۇر ۋە يامانلىقنىڭ بارچىسى بىر ئۆيدەدۇركى، ئۇنىڭ ئاچقۇچى تەكەببۇرلۇقتۇر.

ئەلفازى فەسھ- گۈزەل سۆز، چىرايلىق نۇتۇق.

ئەل - فەجرۇ لەك ئەل - ھۇكمۇلەھ- فەجر (تاڭ يورۇش چېغى) ساڭا، ھۆكۈم (قىلىش) ئۇنىڭ ئىختىياردا.

ئەل - فەقىرۇل - ھەقىر ئەلىشىر، ئەل - مۇتەخەللىس بىن نەۋائى، سۇتىرە ئۇيۇبۇھۇ ۋە غۇفىرە زۇنۇبۇھۇ— پېقىرۇ ھەقىر ئەلىشىر، تەخەللۇسى نەۋائى، (ئاللا) ئۇنىڭ ئەيىبلىرىنى ئەپۇ قىلسۇن ۋە گۇناھلىرىنى كەچۈرسۇن.

ئەل - فىرارۇ مىمما لايۇتاق— تاقەت قىلالمايدىغان نەرسىدىن قاچماق كېرەك.

ئەل - كاسىبۇ ھەببۇللاھى— كاسىب ئاللاتائالانىڭ سۆيگەن بەندىسىدۇر [بىرەر (توغرا) كەسىپ بىلەن شۇغۇللانغۇچى ئاللانىڭ دوستىدۇر.]

ئەللامەئى كىشۇەر— مەملىكەتنىڭ پېتۇك ئالىمى.

ئەللاھۇس - سەمەد— ھەممە ئاللاھقا موھتاجدۇر.

ئەللەمەكە مالەم تەكۇن تەئلەم- رەببىڭ ساڭا سەن بىلمىگەنلەرنى ئەرسلەردى ئۆگەتتى.

ئەل - مەجازۇ قەنتەرەتۇل - ھەقىقەت— مەجاز ھەقىقەت كۆۋرۈكىدۇر.

ئەل - مەئمۇرۇ مەئزۇرۇن— بۇيرۇلغان ئادەم ئۆزرىلىكتۇر؛ يەنى بىر ئادەم بىر ئىشنى يۇقىرىدىن بېرىلگەن بۇيرۇقنا ئاساسەن قىلىۋاتقان بولسا، ئۇنىڭ ئىشى قانداق بولۇشتىن قەتئىينەزەر ئۇنى كەچۈرۈش كېرەك.

ئەل - مۇرىدۇ يەتلۇبۇ ۋەل - مۇرادۇ يەھرەبۇ— خالىغۇچى تەلەپ قىلىدۇ، لېكىن مۇرادىغا يېتەلمەيدۇ.

ئەل - مۇلەققەب بىن - نەۋائى— نەۋائى دەپ لەقەبلەنگەن.

ئەل - مىننەتۇلىللاھ— خۇداغا شۈكرى.

ئەل - ئۆزرۇ ئىنەد كىرامىننىاسى مەقبۇلۇن — ئۆزرە ئۇلۇغلار قېشىدا مەقبۇلدۇر.
ئەل - ئۇلەمائۇ ۋەرەسەتۇل - ئەنبىيائى — ئالىملار پەيغەمبەرلەرنىڭ ۋارىسلىرىدۇر.
ئەل - ۋەلەدۇ سىررۇ ئەبىھ — بالا ئاتىسىنىڭ سىرىدۇر.
ئەل - ئىمانۇ نىسفانى - نىسفۇھۇ سەبرۇن ۋە نىسفۇھۇ شۇكرۇن — ئىمان ئىككى بۆلۈمدىن ئىبارەت: يېرىمى سەۋرىدۇر، يېرىمى شۇكۇر.
ئەمرى بەدىئ — گۈزەل ئىش، ياخشى ھادىسە.
ئەمما بەئدۇ — ئاللاغا ھەمدۇ - سانا، پەيغەمبەر ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى، ساھابىلىرىگە دۇرۇت.
ئەنە ئەفەسەھ — مەن ئۆتكۈر ناتىقمەن، مېن ھەممىدىن پاساھەتلىكتۇرمەن.
ئەنە رەببۇكۇمۇل - ئەئلا — مەن سىزلەرنىڭ ئۇلۇغ رەببىڭلار بولىمەن.
ئەنەلھەق — مەن ھەقمەن.
ئەنە مىنكە ئەنتەمىننى — مەن سەندىن، سەن مەندىن.
ئەنە ئۇجزى بىھى — ئۇنىڭ مۇكاپاتىنى پەقەت مەن ئۆزۈم بېرىمەن.
ئەنبەرىن ئەفئى — ئۆرۈلگەن ئۈزۈن قارا چاچ.
ئەنبەرىن دۇد — خۇشبۇي، قاپقارا چاچ.
ئەنبەرىن زۇلف — خۇشبۇي قارا چاچ.
ئەنبەرىن ھىلال — قارا قاش.
ئەنتە خەيرۇل - بەشەر، ئەنتە خەيرۇل - ۋەرا — سەن ئادەملەرنىڭ ياخشىسىسەن، سەن كىشىلەرنىڭ ياخشىسىسەن.
ئەنجام تاپماق — ئاخىرىغا يەتمەك، تۈگىمەك.
ئەنجۇمەن ئەھلى — بەزمىدىكىلەر.
ئەنجۇم قىياس — يۇلتۇزغا ئوخشاش.
ئەنجۇمى ئۇلۇۋۋى رىفئەت — يۇكسىلىشنىڭ ئالىي يۇلتۇزلىرى.
ئەندۇھى ھىجران — ئايرىلىق قايغۇسى.
ئەنفاسى رۇھۇللاھىي — ئۆتكۈر نەپەس.
ئەنفاسى مەسىھا — جان بېغىشلىغۇچى نەپەسلەر.
ئەن - ناسۇ ئەلادىنى مۇلۇكى (ھىم) — ئادەملەر پادىشاھلىرىنىڭ مەسلەكىدە بولىدۇ.
ئەنۋارى ئىشراق — پارلاپ تۇرغان نۇر.
ئەھبەبتۇئەن ئەئرىق — سېنى تۇنۇشقا مۇھەببەت باغلىدىم.
ئەھسەنۇل - قەسەس — قىسسەلەرنىڭ ئەڭ گۈزىلى.
ئەھسەنى تەقۇىم — ئەڭ چىرايلىق ياراتىلىش، كېلىشكەن قامەت: «بىز ئىنسانىنى شەك - شۇبھىسىز ئەڭ چىرايلىق شەكىلدە ياراتتۇق» («قۇرئان كەرىم» 95 - سۈرە تىن، 4 - ئايەتنىڭ قىسقارتىلمىسى):
ئەھسىن كەما ئەھسەنەللاھۇ ئىلەيكە — ئاللا ساڭا ياخشىلىق قىلغاندەك سەن ھەم

ياخشىلىق قىل.

ئەھلەن ۋە سەھلەن — «خۇش كەپسىز، ياخشى كەپسىز، مەرھەمەت!» قاتارلىق ياخشى تىلەكلەرنى بىلدۈرۈدىغان ئىبارە.

ئەھلى فەزلۇ كەمال — ئالىم ۋە دانا كىشىلەر.

ئەھمال ۋە ئەسقال — يۈكلەر ۋە ئېغىر نەرسىلەر

ئەۋانىي سىيمىن — كۈمۈش ئىدىشلار

ئەۋئەدنا — ياكى يېقىنىراق

ئەۋجى رىفئەت — يۇقىرى دەرىجە

ئەۋجى سەلتەنەت — پادىشاھلىق ئورنى

ئەۋزاقى سىيم — كۈمۈش ياپراقلار

ئەۋسافى پەسەندىدە — يېقىملىق سۈپەتلەر

ئەۋسافى ھەمىدە — ياخشى سۈپەتلەر

ئەۋلادى كىرام — ياخشى ئەۋلاد

ئەۋۋەلەھۇ ۋەسۋاسۇن ۋە ئاخىرەھۇ ئىفلاسۇن — ۋەسۋەسە بىلەن باشلىنىپ، گۇناھقا پېتىش بىلەن ئاخىرلىشىش.

ئەۋۋەلىنۇ ئاخىرىن — ئاۋۋالقىلار ۋە كېيىنكىلەر

ئەينەن تۈسەمما سەلسەبىل — «سەلسەبىل» (تازا، تىنىق ۋە لەززەتلىك ئېقىن سۇ؛ جەننەتتىكى بىر بۇلاقنىڭ نامى) دەپ ئاتالغان بۇلاق.

ئەينەن فىھا تۈسەمما سەلسەبىلا — ئۇ يەردىكى بۇلاقنىڭ نامى سەلسەبىلدۇر.

ئەينۇل ـ ھەيات — ھايات بۇلىقى، ھاياتلىق سۈيى

ئەينى بىينىش — (1) ئۆتكۈر كۆز؛ بۇلاق؛ ماھىيەت؛ (2) ئوخشاشلىق؛ (3) قۇياش؛ (4) ئالتۇن.

ئەييامى شەباب — يىگىتلىك دەۋرلىرى

ئەييامى فانىي — ئۆتكەن كۈنلەر

ـ ئەييۇھەس ساقىي مىن كەئىسى فەنا ئەينە لەنا — ئەي ساقىي، يوقلۇق شارابىدىن بىزگە قېنى؟

ئەئمالى خەير — ياخشى ئىشلار

ئەئىزەئى ئەھباب — ئەزىز دوستلار

باختەردىن تابەخاۋەر — (1) غەربتىن شەرقىچە؛ (2) بەلخ شەھىرىنىڭ قەدىمكى نامى.

بادەئى تەھۇرا — تىنىق، ساپ مەي

بادى خەزان — كۈز شامىلى

بادى سەبا — تاڭ شامىلى

بارەئى سۇرئەتنەمای — يۈگۈرۈك ئات، چاپقۇر ئات

باربەدى يابىس — قۇرۇق سوغۇق

بارىقەئى سەرمەدىي— زاۋالسىز (ئەبەدىي) دۇشمەنلىك
بازۇيى ئەدل- ئادالەت قولى
باسىرە شەمئى— كۆز نۇرى
باغرىغە تاش بېركىتمەك— سەۋر قىلماق؛ ئاچلىققا چىدىماق
باغى ئەدەد— جەننەت؛ خۇدانىڭ بېغى
بافەررۇ جۇد— شانۇ شەۋكەتلىك ۋە كەرەملىك
بالكۇشاي — قانات ئاچقۇچى، قانات يايغۇچى
باڭسى سەربەلەندلىك— يۇكسىلىشىنىڭ سەۋەبچىسى
بەجۇزجان — جاندىن باشقا
بەدەل ئەيلەمەك— ئايرىباشلىماق، ياپسا كەلتۇرمەك
بەدرى مۇنىر— نۇر چېچىپ تۇرغان تولۇن ئاي
بەدۋى فىترەت— يارىتىلىش ئىبتىداسى
بەدىل بولماق— تەڭ كەلمەك، باراۋەرلەشمەك
بەرەندەئى راھ— يول كۆرسەتكۇچى
بەرخەبەر بولماق— خەۋەردار بولماك
بەررۇيى خاك— تۇپراق ئۇستىگە
بەرقى جەھانسۇز— جاھاننى كۆيدۇرگۇچى چاقماق
بەزلۇجۇد— ساخاۋەت ۋە ئېھسان
بەسارەت ئەھلى— ئۆتكۇر كۆزلۈكلەر
بەس ئەيلەمەك— توختاتماق، تامام قىلماق
بەستەئى دام ئەيلەمەك— توزاققا ئىلىندۇرماق، توزاققا بەند قىلماق
بەستەئى دامى فىراق— ئايرىلىق تۇزىقىغا بەند بولغان، ئايرىلىقتا قالغان
بەسىرەت كۆزى— ئۆتكۇر كۆز
بەقا سەرچەشمەسى— ئەبەدىي تىرىكلىك مەنبەيى.
بەندەئى فەرمان— بۇيرۇقنى بۇيسۇنغۇچى قۇل، ئىتائەتلىك كىشى.
بەنى ئادەم — ئادەم بالىلىرى، ئادەم ئەۋلادى، ئىنسانلار
بەنى ئىسرائىل— يەھۇدىيلار
بەھرەبەردار ئولماق— پايدىلانماق، نەپ تاپماق
بەۋادىي تەي قەتئ قىلماق— چۆللەرنى كەزمەك؛ يول باسماق
بەۋەجھى ئەھسەن— ئوچۇق چىراي بىلەن
بەئد ئەزىن— بۇندىن كېيىن
بەيزەئى زەر— ئالتۇن تۇخۇم
بەينەل - ئەنام— خەلق ئارىسىدا
بەييەزەللاھۇ تەئالا ئەۋراقە جەرايىسمىھا— ئاللاتائالا ئۇنىڭ گۈناھلىرى يېزىلغان ۋاراقلارنى ئاق قىلسۇن، كەچۈرسۇن.

بۇخلۇكىنە — بېخىللىق ۋە دۇشمەنلىك.

بۇ ئىسرەما فىل - قۇبۇر — قەبرىدىكىلەر قايتىدىن چىقىرىلسا

بىئابۇ تاب ئەيلەمەك — قۇرۇتماق، سۇسىز قىلماق

بىبەسەرلىك ئەيلەمەك — نادانلىق قىلماق

بىدئەتى سەييئە — يامان ئۆرپ - ئادەت

بىررۇ ئىھسان — ياخشىلىق ۋە سېخىيلىق

بىغى كىن قىلماق — دۇشمەنلىك پىكرىدە بولماق

بىلا ئىشتىباھ — شۇبھىسىز، بىگۇمان

بىللاھ — ئاللا بىلەن قەسەم

بىھەمدىكە فەتھۇ ئەيۋابىل - مەئانى — مەنە ئىشىكىنىڭ ئېچىلىشى سېنىڭ ماختىشىڭ بىلەن

بىھەمدىللاھ - ئاللاغا شۈكرى

بىۋادىن غەيرى زى زەرئىن — ئېكىن (زىرائەت) ئۈنىمەيدىغان چۆلدە (قالدۇردۇم).

بىۋەھمۇ بىيم — ۋەھىمىسىز ۋە قورقۇمسىز

تابە ساراھۇ ۋە جەئەلەل — جەننەتە مەسۋاھۇ — قەبرى ياخشى بولسۇن، ئورنىنى جەننەتتە قىلسۇن

تەسلىمات مۇتەكاسىرە — ناھايىتى تۆۋەنچىلىك

تەممەتىل - كىتاب مىشكىن خىتاب ۋەللاھۇ ئەئلەم بىسسەۋاب — ئىپارەدەك خۇش پۇراق سۆزلەردىن تۈزۈلگەن كىتاب كۆچۈرۈلۈپ تاماملاندى. ئۇنىڭ راستىلىقىنى (يەنى توغرا كۆچۈرۈلگەنلىكىنى) ئاللا ئۆزى بىلىدۇ. كىتاب يازغان بەك ساۋاب.

تەھاددۇ ۋە تەھابىبۇ — سوۋغا ۋە سالام

تەۋفىق جامى — ئۇيغۇنلۇق قەدىھى

تۈرفەتۈل - ئەين — كۆزنى ئېچىپ يۇمغۇچىلىك ۋاقىت

تىغى ئىنتىقام تارتماق — ئۆچ ئالماق

تىيرباران — ئوق ياغدۇرۇش

جاۋەزەل - ئىسنەينى شاۋ — ***«كۈللۈ سىررىن جاۋەزەل - ئىسنەينى شاۋ»*** ئىبارىسىنىڭ بىر قىسمى. مەنىسى: ھەممە سىر ئىككى چىش ئارىسىدىن ئۆتسە (بارچىغا) يېيىلىدۇ.

جەرايىم ماتە قەددەم — بۇرۇن ئۆتكۈزگەن گۇناھلىرى

جەففەل - قەلەم — قەلەم قۇرۇپ كەتتى.

جەللەت ئالائەھۇ ۋە ئەممەت نۇئەمائەھۇ ۋە لائىلاھە غەيرەھۇ — شانۇ شەۋكىتى ئۇلۇغ ۋە نېمەتلىرى بارچىغا يېتەرلىك بولدى.

جەللەت ئالائۈھۇ ۋە شەئنۈھۇ— ئۇنىڭ نېمەتلىرى ۋە شانۇ شەۋكىتى ئۇلۇغدۇر.
جەمالى بەدىئ— گۈزەل جامال
جەنابى گەردۇن ئىنتىساب— ئالىي مەرتىۋە، ئالىي دەرگاھ.
جەننىتۇن تەجرى مىن تەھتىھەل ـ ئەنھار— باغلار تېگىدىن ئېقىپ تۇرىدىغان سۇلار مەۋجۇت.
جىلۋەگاھى گۈلشەنى قۇدس— پاكلىقنىڭ كۆرۈنۈش جايى

خاتىمۇل ـ ئەنبىيا سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەم— (مۇھەممەد پەيغەمبەر) ئەنبىيالارنىڭ ئاخىرقىسىدۇر، ئاللانىڭ رەھمىتى ۋە سالاملىرى ئۇنىڭغا بولسۇن.
خادىمى ھەرەمەين شەرىف— ئۇلۇغ ئىككى ھەرەمنىڭ خادىمى
خالىسەن لىللاھ— ئاللا ئۈچۈن خالىس
خالىقۇل ـ ئافاق مىن فەۋىل ـ ھىجاب— ئالەم بوشلۇقىنى يارانتقۇچى ئاللا پەردىنىڭ ئۇستىدە.
خەللاقۇل ـ مەئانىي— مەنىلەرنى يارانتقۇچى
خەللە دەللاھۇ تەئالا مۇلكە ھۇما ۋە سۇلتانە ھۇما ۋە ئەۋزەھە ئەلەل ـ ئالەمىنە بىر رەھۇما ۋە ئىھسانە ھۇما— ئاللاتائالا ئۇ ئىككىسىنىڭ پادىشاھلىقى ۋە سەلتەنىتىنى مەڭگۈلۈك قىلسۇن ۋە ئۇ ئىككىسىنىڭ ياخشىلىقىنى ۋە ئىھسانىنى پۈتۈن ئالەمگە يايسۇن.
خەللەدەللاھۇ مۇلكەھۇ ئەبەدا— ئاللاتائالا ئۇنىڭ پادىشاھلىقىنى ئەبەدىي قىلسۇن.
خەمەرتۇ تىينەتە ئادەمە بىيەدەييە ئەربەئىنە سەباھەن— ئادەم لېيىنى ئىككى قولۇم بىلەن قىرىق كۈن يۇغۇردۇم.
خەيرات ۋە مۇبەررات— خەير ـ ئىھسان، ياخشىلىقلار
خەيرۇل ـ بەشەر— ئىنسانلارنىڭ ياخشىراقى
خەيرۇل ـ ئۇمۇر— ئىشلارنىڭ ياخشىسى
خەيرۇل ـ ئۇمۇرۇ فىل ـ ۋەسەت— ھەر ئىشنىڭ ئوتتۇراھال ئۆتكىنى ياخشى.
خۇللىدە مۇلكۇھۇ ۋە سۇلتانۇھۇ— ئۇنىڭ مەملىكىتى ۋە پادىشاھلىقى ئەبەدىي بولسۇن.

دامە تەۋفىقەھۇ— تەۋپىقى ھەمىشە بولسۇن.
دامە لەھۇل ـ مۇلك ۋە لەھۇل ـ ھۇكمۇ شان— ئۇنىڭ پادىشاھلىقى دائىم بولسۇن، ھۆكۈم چىقىرىش ۋە شانۇ شەۋكەت ئۇنىڭ قولىدا.
دامە ھەياتۇھۇ— ئۇنىڭ ئۆمرى ئۇزاق بولسۇن.
دامە ئىھسانەھۇ— ئۇنىڭ ئىھسانى دائىم بولسۇن.
دەساتىنى خاتىرنەۋاز— يېقىملىق داستانلار
دەئۋات مۇتەۋاففىرە— كۆپتىن ـ كۆپ دەۋەت

رەببىل ـ جەلىل— ھەممىدىن ئۈستۈن، ئالىي تەرىبىيچى خۇدا

رەببىل فەلەق— سۇبھىنىڭ پەرۋەردىگارى

رەببى ھەب لى مۇلكەن لايەنبەغى لى ئەھەدىن مىن بەئدى— ئەي پەرۋەردىگارىم، ماڭا بىر پادىشاھلىق ئاتا قىلغىنكى، مەندىن كېيىن ھېچكىمدە (ئۇنداق پادىشاھلىق) بولمىسۇن.

رەببى ئىھدىنا— ئىگەم ماڭا توغرا يول كۆرسەتكىن.

رەزىيەللاھۇ ئەنھۇم— ئاللا ئۇلاردىن رازى بولغاي.

رەفىقۇ سۇممە تەرىق— ئاۋۋال دوست (تاللا)، ئاندىن يول.

رەھمەتەن لىل - ئالەمىن— (1) ئالەم ئۈچۈن رەھمەت؛ (2) پۈتۈن ئالەملەرگە رەھمەت قىلىپ، ... (3) (سېنى) ئالەملەرگە رەھمىتىم سۈپىتىدە ئەۋەتتۇق (مۇھەممەد پەيغەمبەرگە قارىتىلغان).

رەھىمە ھۇمۇللاھ- ئاللا ئۇلارغا رەھمەت قىلسۇن.

رۇھەماھۇ بەينەھۇم— ئۆزئارا كۆيۈمچاندۇر.

رۇھ ھەستىئى نىستىنەماي— جان بارۇ يوقتەك

رۇئىيەتۇل - قەمەرى— ئاينى كۆرۈش

رىئايەت ئاسار— رىۋايەتلەردىن ئەسەر يازغۇچىلار

زاتىل - بۇرۇج— بۇرجلىرى بار، بۇرجلۇق

زالىكە فەزلۇللاھۇ يۇئتىييەھۇ مەنيەشاۇ— ئەنە شۇ ئاللانىڭ پەزلى بولۇپ، ئۇنى خالىغان ئادەمگە بېرىدۇ.

زايىرى بەيتۇل - ھەرەم بولماق— مەككىگە بېرىپ كەبىنى زىيارەت قىلماق.

زەلەمنا رەببەنا— ئەي تەڭرىم، بىز ئۆزىمىزگە زۇلۇم قىلغۇچىلارمىز.

زەئىق ئەييامى— ئاجىزلىق دەۋرى.

زۇلمەت بادىيەسى— قاراڭغۇلۇق چۆلى، جاھالەت.

زىدناھۇم ھۇدەن— بىز ئۇلارغا توغرا يولنى زىيادە قىلدۇق.

ساغەرى ئەلۇنداۇ— خەيرىلىشىش ئالدىدا ئىچىلىدىغان مەي.

سانەھەللاھۇ ئەنىل ئافاتى ۋەل - بەلىيات— ئاللاتائالا ئۇنى (ھىراتنى) ئاپەت ۋە بالالاردىن ساقلىسۇن.

سەببەتە كەللاھ— ئاللا ساڭا مۇستەھكەم ئىرادە ئاتا قىلسۇن.

سەتەجىدۇنى ئىن شا ئاللاھۇ سابىرەن ۋەلائەئسى لەكە ئەمرا— خۇدا خالىسا مېنى سەۋرلىك تاپسەن ۋە ساڭا ھېچ گۇناھ قىلمايمەن.

سەتەرەللاھۇ ئۇيۇبەھۇ— ئاللا ئۇنىڭ ئەيىبلىرىنى ئەپۇ قىلسۇن.

سەدىقۇكە مەن ھەزەرەكە ئەز - زۇنۇبە ۋە رەفىقۇقە مەن بەسەرەكە ئەل - ئۇيۇبە ۋە ئەخۇكە مەن سايەرەكە ئىلا ئەللامىل - غۇيۇبى— سېنى كەمچىلىكلەردىن ئاگاھلاندۇرغۇچى دوست؛ ساڭا ئەيىبلىرىڭنى كۆرسىتىپ بەرگۈچى، سېنى ئاللا تەرىپىگە مايىل قىلغۇچى يولدىشىڭ، ئاكا - ئۇكا بۇرادىرىڭدۇر.

سەفەر نەفئۇ زەررى— سەپەرنىڭ پايدا ۋە زىيىنى

سەللاللاھۇ ئەلەيھى ۋە سەللەم— ئاللاھنىڭ رەھمىتى ۋە سالامىلىرى ئۇنىڭغا بولسۇن.

سەللەمنا— سالاملىرىمىز بولسۇن!

سەمىئنا ۋە ئەسەينا— ئىشىتتۇق ۋە ئىتائەت قىلمىدۇق (گۇناھ قىلدۇق).

سەۋادۇل ـ ۋەجھ فىد ـ دارەين— ئىككى دۇنيادا يۈزى قارىلىق.

سەئىي مالاكەلام— ئۇن ـ تىنسىز خىزمەت قىلىش، ئىتائەت.

سەيقۇلۇنە سەلاسەتۇن رەبىئھۇم كەلبۇھۇم ۋە يەقۇلۇنە خەمسەتۇن سادىسۇھۇم كەلبۇھۇم— (ئەسھابى كەھف) ئۇچ كىشى ئىدى، تۆتىنچىسى ئۇلارنىڭ ئىتىدۇر، باشقىلىرى دېدىكى: بەش كىشىدۇر، ئالتىنچىسى ئۇلارنىڭ ئىتى.

سۇبھانەللەزى ئەسرا بىئەبدىھى لەيلەن مىنەل ـ مەسجىدىل ـ ئەقسا— ئۇ زات پاكتۇركى، ئۆز بەندىسىنى بىر كېچە ھەرەم مەسچىتىدىن ئەقسا مەسچىتىگە ئېلىپ بارىدى.

سۇبھانەل ـ ھەييىل ـ لەزى لايەمۇت— پاكتۇر (ئۇ) ئۆلمەيدىغان دائىمىي تىرىك (زات).

سۇتۇنى ئەلەم- بايراق دەستىسى

سۇمەمە— ئاندىن كېيىن.

سىيماھۇم فى ۋۇجۇھىھىم مىن ئەسەرىس ـ سۇجۇد— ئۇلارنىڭ ئالامەتلىرى تۇرقىدىكى سەجدە ئەسىرىدىن.

شەباب ئەۋانى— ياشلىق پەيتى.

شەفئۇل ـ مۇزنىبىن— گۇناھكارلارغا شاپائەت قىلغۇچى.

شەھىپەرى رۇھۇل ـ ئەمىن— جىبرىل (جىبرەئىل) ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆيۈتى.

شەيئەن لىللاھ— تەڭرى يولىدا بىرەر نەرسە (بەر).

شەيخۇش ـ شۇيۇخ— شەيخلەرنىڭ شەيخى، پىرلەرنىڭ پىرى.

شەيخۇل ـ مەشايىخ— شەيخلەرنىڭ شەيخى، ئۇستازلار ئۇستازى.

شەيئۇللاھ— ئاللانىڭ يولىدا بىر نەرسە بېرىڭلار. ***شەيئ لىللاھ***- ھەق دوست!

شۇكرۇ لىللاھ— ئاللاغا شۆكۈر بولسۇنكى

شىكەستە بال— روھى ئازاب چەككەن، كۆڭلى سۇنۇق.

غەرىبۇكەل ـ ئەئما— مۇساپىر ناھايىتى كۆپ.

غەففارۇز ـ زۇنۇب— گۇناھلارنى كەچۈرگۈچى.

غەيب دۇشمەنسىدىن نىقاب ئالماق— غايىبتىن خەۋەر تاپماق.

فەتھۇل ـ ئەبۋاب— ئىشىكلەرنى ئېچىش.

فەتھۇن قەرىب— پات ئارىدا بولىدىغان غەلىبە.

فەختە لەفەل - ئەھزابۇمىن بەينىھىم— گۇرۇھلار ئۆزئارا ئىختىلاپ قىلىشتى.

فەزكۇرۇنى ئەزكۇرۇكوم— مېنى ئەسكە ئېلىڭلار، يادلاڭلار، مەن ھەم سىزلەرنى يادقا ئالىمەن.

فەسەجدەئەل - مەلائىكەتۇ كۇللۇھۇم ئەجمەئۇن ئىللائىبلىس— (ئادەم ئەلەيھىسسالامغا) ئىبلىستىن باشقا ھەممە پەرىشتىلەر سەجدە قىلدى.

فەستەقىم كەما ئۇمىرتە— ساڭا بۇيرۇلغان ئىش ئۈستىدە مەھكەم تۇر، (ئۇنى) بېجىر!

فەلەك بارگاھى— ئاسمان قەسرى، يۇكسەك ئاسمان

فەھۇم لايەئىرىفۇن ھازەل - مەئانى— ئۇلار بۇ مەنىلەرنى چۈشەنمەيدۇ.

فى سەبىلىللاھ- خۇدا يولىدا، ئاللا ئۈچۈن.

قابە قەۋسەين— مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام مىئراجغا چىققاندا، ئاللا بىلەن ئۇنىڭ ئارىلىقى پەقەت كامان ياسىنىڭ ئىككى ئۇچى ئارىلىقىدەك ئارىلىق قالغانىكەن. بۇ «***قابە قەۋسەين***» دەپ ئاتالغان.

قابە قەۋسەينى ئەۋئەدنا— كامان ياسىنىڭ ئىككى ئۇچى ئارىلىق ياكى (ئۇنىڭدىن) يېقىنراق.

قازىيۇش - شەھر— شەھەرنىڭ قازىسى.

قال ئەرەئەيتە ئىبز ئەۋەينا ئىلەسسەخرەتى فەئىننى نەستۇل - ھۇتە— بىلەمسەن، تىك تاغ يېنىدا (ئىستىراھەت ئۈچۈن) توختىغىنىمىزدا مەن بېلىقنى ئۇنتۇپ قاپتىمەن، — دېدى.

قال ھازا فىراقۇ بەينى ۋە بەينىكە— مانا (ئەمدى) ئىككىمىز ئايرىلىمىز، — دېدى.

قالۇئىننا لىللاھى ۋە ئىننا ئىلەيھى راجىئۇن- بىز ئەلۋەتتە ئاللانىڭ ئىگىدارچىلىقىدىمىز (يەنى ئاللانىڭ بەندىلىرىمىز)، چوقۇم ئاللانىڭ دەرگاھىغا قايتىمىز.

قەددەسەللاھۇ تەئالا رۇھەھۇ— ئاللا (ئۇنىڭ) روھىنى پاك قىلسۇن.

قەددەسەللاھۇ سىررەھۇ— ئاللا ئۇنىڭ سىرىنى مۇقەددەس قىلسۇن.

قەدەم تا بەفەرق— باشتىن ئاياق، بېشىدىن ئايىقىغىچە.

قەزا ئەر - رەجۇمۇ ئەلا نەفسىھى— بۇ كىشى ئۆزىگە (ئۆز نەپسىگە) ئۆزى ھۆكۈم چىقاردى.

قەلئە بەندان— قامال، مۇھاسىرە.

قەۋسەين («فەكانە قابە قەۋسەين ئەۋئەدنا»)— ئىككى ياچاق مىقدارى ياكى ئۇنىڭدىنمۇ يېقىنراق يېقىنلاشتى (مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ مىئراجغا چىققان ۋاقتىدا تەڭرىگە قانچىلىك يېقىنلاشقانلىقىنى كۆرسىتىدۇ).

قەۋلۇلەۋلاك— «ئەگەر سەن بولمىغان بولساڭ، ئاسمان - زېمىننى ياراتمىغان بولاردىم، ئىلاھلىقىمنىمۇ ئاشكارىلىمىغان بولاردىم» دېگەن ئايەتنىڭ قىسقارتىلمىسى.

قۇددىسە سىررۇھۇ— ئۇنىڭ سىرى مۇقەددەس قىلىنسۇن.
قۇررەتۇل - ئەين— كۆز نۇرى.
قۇل - ھۇۋەللاھۇ ئەھەد— ئېيتقىنكى، ئۇ ئاللا بىردۇر.
قىلە يا ئەرزۇ ئىبلەئى ماۋكى— ئەي يەر، سۇيىڭنى يۇت، — دېيىلدى.

كاشىفى ئەسرارى پىنھان— يوشۇرۇن سىرلارنى ئاچقۇچى.
كاشىفى ئەسرارى ھەقايىق— ھەقىقەت سىرلىرىنى ئاچقۇچى.
كاىنە كەئەنلۇم - يەكۇن— بولغان، ئەمما بولمىغاندەك.
كاىنەللاھۇ لەم يەكۇن مەئەھ شەي— ھېچ نەرسە يوق چاغدا ھەم ئاللا بار ئىدى.
كاىنەللاھ ئەجرى كاىنەللاھۇ لەھ— مېنىڭ ئەجرىم ئاللاغا خاس، ئاللا ئۇنى بەرگۈچىدۇر.
كەتەبتۇقىسسەتە شەۋقىيۇ مەدمەئى باقى— ئىشتىياقىم بىلەن قىسسىنى يازدىمۇ كۆز يېشىم باقىي (قالدى).
كەتەبيىس - سىجىل— كىتاب ۋاراقلىرىنى ياپقاندەك.
كەررەمنا — مۇكەررەم قىلدۇق، (باشقا مەخلۇقلاردىن) ئارتۇق قىلدۇق.
كەزەبەل - مۇنەججىمۇن— مۇنەججىملەر يالغان ئېيتىدۇ.
كەزەبە مەن ئىددەئا مەھەببەتى ئىزاجەننە ھۇل - لەيلۇ نامە ئەننى— كەچ كىرگەندە مەندىن بىخەۋەر، مېنى يادلىمىغان ھالدا ياتقان ئادەم ماڭا مۇھەببىتىم بار دەپ دەۋا قىلسا، يالغان ئېيتىپتۇ.
كەش - شەمسى نىسفۇن - نەھار— چۈش ۋاقتىدىكى قۇياشتەك.
كەلبۇھۇم باستۇن زىرائەيھى- ئەسھابۇل — كەھفىنىڭ ئىتلىرى ئىككى پۇتىنى تاش ئۇستىگە يېيىپ تۇرىدۇ.
— ***كەللىمىن ناسە ئەلا قەدەرى ئۇقۇلىھىم***— ئادەملەرگە پەمى يېتىدىغان (چۈشىنە- لەيدىغان) دەرىجىدە گەپ قىلغىن.
كەل - ۋەھىيل - مۇنزەل- ئەۋەتىلگەن، يەتكۈزۈلگەن ۋەھىيدەك.
كەلىمەئى تەييىبە- ياخشى سۆز، ئىمان كەلىمىسى.
كەممى بىلە كەيفى مۇبەرھەن— قانچىلىكى ۋە قانداقلىقى ئېنىق.
كەن - نەقشى فىل - ھەجەر— تاشقا ئويۇلغان نەقىشتەك.
كەۋكەب ئەنزارى— يۇلتۇزلارنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋەت دەرىجىلىرى.
كەيفۇل - مۇتتەفەق- بىرلەشمە كەيپ.
كۇفۇۋەن ئەھەد— ئاللاغا ئوخشايدىغان ھېچ شەيئى يوقتۇر.
كۇللۇ سىررىن جاۋەزەل - ئىسنەينى شاۋ — «***جاۋەزەل - ئىسنەينى شاۋ***» قا قارالا.
كۇللۇ شەيئىن ھالىكۇن— ھەممە نەرسە يوقالغۇچىدۇر.
كۇللۇمەن ئەلەيھافان- دۇنيادىكى بارلىق كىشىلەر يوقالغۇسىدۇر.
كۇلۇۋەشرەبۇ ۋەلا تۇسرىفۇ— يەڭلار ۋە ئىچىڭلار، ئەمما ئىسراپ قىلماڭلار.

كۈنتۈكەنزەن — مەن - خەزىنە...

كۈنتۈ كەنزەن مەخفىيەن فەئەھبەبتۈ ئەن ئۈئرەفە فەخەلەقتۈل - خەلقە — مەن بىر مەخپىي خەزىنە ئىدىم، تونۇلماقنى خالاپ قالدىم، شۇڭا ئادەملەرنى ياراتتىم.

كۈنتۈ نەبىييەن — مەن پەيغەمبەرمەن.

كىرامۈل - كاتىبەين — ياخشى - يامانلىقنى پۈتكۈچىلەر.

گەردۈنى ئالىي ئەساس — ئەڭ يۇكسەك ئاسمان.

لائەخۈنۈ ئەل - مەزھەبە — مەن بۇ مەزھەبكە خىيانەت قىلمايمەن.

لاتەدخۈلۈ مىن بابىن ۋاھىدىن ۋەدخۈلۈمىن ئەبۋابىن مۇتەفەررىقە - (ھەممىگلار) بىر دەرۋازىدىن كىرمەڭلار، ھەر تەرەپتىكى دەرۋازىلاردىن كىرىڭلار.

لاتەقنەتۈ — نا ئۈمىد بولماڭلار.

لاتەقنەتۈ مىن رەھمەتىللاھ — ئاللانىڭ رەھمىتىدىن ئۈمىدسىزلەنمەڭلار!

لاتەئكۈل تەئامەن ۋە فى مىئدەتىكە تەئامۈن — قۇرسىقىڭ توق چاغدا ئۇستىلەپ تاماق يېمە.

لاتۈمەنات، لاتۈئۈززا — ئىسلامدىن ئىلگىرى ئەرەبلەر چوقۇنغان بۇتلارنىڭ نامى.

لافەتا ئىللائەلى، لاسەيفە ئىللا زۇلفىقار — ئەلىدىن باشقا ھەقىقىي يىگىت يوق، زۇلپىقاردىن باشقا ھەقىقىي قىلچ يوق.

لائۈھسى — سانىيالمايمەن.

لائۈھسى سەنا — ساڭا لايىق مەدھىيە ئېيتالمىدۇق.

لاھەۋلە ۋەلا قۇۋۋەتە ئىللا بىللاھ — كۈچ قۇۋۋەت، غەيرەت، شىجائەت پەقەت ئاللادىندۇر.

لائىلاھە ئىللائەنتە — ئاللا، سەندىن باشقا ئىلاھ يوق.

لائىلاھە ئىللەللاھ - بىر ئاللادىن باشقا ئىلاھ يوق.

لائىلاھە ئىللەللاھۇ مۇھەممەدۈن رەسۇلىللاھ — بىر ئاللادىن باشقا ھېچ ئىلاھ يوق، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئاللانىڭ بەرھەق پەيغەمبىرى.

لايۇئەددۇ ۋە لايۇھسا - سان - ساناقسىز.

لەئەزىدەننەكۈم — مەن سىزلەر ئۈچۈن ئەلۋەتتە زىيادە قىلىمەن.

لەقەد خەلەقنا ئەل - ئىنسانە فى ئەھسەنى تەقۋىم — ئەلۋەتتە بىز ئىنسانىنى ئىنتايىن مەھبۇب ۋە مەرغۇب سۈرەتتە ياراتتۇق.

لەقەلئۇل - جىبالى بىل - ئىبەرى ئەيسەرۈمىن ئىخراجىل كىبرى مىنەل - قۇلۇبى — دىللاردىكى كىبر - ھەۋەسلەرنى يوق قىلىشقا قارىغاندا تاغنى يىڭنە بىلە ئاغدۇ- رۇش ئاسانراقتۇر.

لەم يەزەل — يوقالماس، ئۇزۇلۇپ قالمايدىغان.

لەم يەكۈن — ... بولمىغانىدى.

لەم يەكۈن تەئلەم— ئاللا بىلمىگەننى بىلدۈردى.

لەم يەلىد ۋەلەم يۈلەد— تۈرەلمىگەن ۋە تۈرىمىگەن.

لەن تەرانى— مېنى ھەرگىزمۇ كۆرەلمەيسەن.

لەن تەنالۇل - بىررە ھەتتا تۈنفىقۇ مىمما تۇھىببۇن— تا ياخشى كۆرگەن نەرسىلىرىڭىزدىن سەرپ قىلماي تۇرۇپ ياخشىلىققا ئېرىشەلمەيسىلەر.

لەۋلاك— ئەگەر سەن بولمىساڭ ئىدىڭ.

لەيسەكە مىسلىھى شەيئۇن ۋە ھۇۋەس - سەمىئۇل - ئەلىم— ئۇنىڭغا ئوخشاش نەرسە يوقتۇر. ئۇ ھەممە نەرسىنى ئىشتىكۇچى ۋە بىلگۈچىدۇر.

لەيسەلىل - ئىنسانى ئىللا ماسەئا— ئىنسان پەقەت ئۆزىنىڭ ئىشلىگەن ئىشلىرىنىڭ نەتىجىسىنى كۆرىدۇ.

لەيلەتۇل - بەدر— تولۇن ئاي كېچىسى.

لەيلەتۇل - مېئراج— مىئراج كېچىسى.

لى كۇللى شەيئىن سەدائۇن ۋە سەدائۇ نۇرىل - قەلبى ئەششە بەئئۇ— ھەر بىر نەرسىدە داغ (دات، غۇبار) بار، قەلب نۇرىنىڭ دېغى توقلۇقتۇر.

لى مەئەللاھ— مەن ئاللا بىلەن بىللە.

لىمەنىل - مۇلك— مۇلۇك كىمگە تېگىشلىك؟

لى مىسلى ھازافەل - يەئمەلىل - ئامىلۇن— ئەمەل قىلغۇچىلار شۇنىڭغا ئوخشاش نەرسە ئۈچۈن ئەمەل قىلسۇن.

لى ۋەجھىللاھ— ئاللانىڭ رىزالىقى ئۈچۈن؛ تەڭرى تۇپەيلىدىن.

مائەرەفناك — سېنى ئۆزۈڭگە (خاس سۇپەتلىرىڭگە) لايىق تونۇيالمىدۇق.

مازاغەل - بەسەر— تۇز كۆرىدىغان كۆز، ھەممىنى تەڭ كۆرىدىغان كۆز (مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ كۆزىگە قارىتىپ ئېيتىلغان)؛ ئازماي قاراش؛ (پەيغەمبەر) نىڭ كۆزى (ئوڭ - سولغا) بۇرالمىدى («قۇرئان كەرىم» 53 - سۈرە نەجم، 17 - ئايەتنىڭ باش قىسمى).

مازاغەل - بەسەرۇ ۋە ماتەغە— (پەيغەمبەر) نىڭ كۆزى (ئوڭ - سولغا) بۇرالمىدى، (كۆزلەنگەن نەرسىدىن) ئۆتۈپ كەتمىدى.

مازالە ئەلەد دەھرى مەئەللەيلى نەھارا— زامانىنىڭ كېچە - كۈندۈزى ئالمىشىپلا تۇرىدىكەن (دۇنيا مەۋجۇت بولۇپلا تۇرىدىكەن).

مالەھۇھەددىل - فەھەم— ئۇنى ئويلاپ يېتىشكە ھېچ كىشىنىڭ ھەددى يوق.

ماھازا بەشەرا— بۇ قانداق ئىنسان!

مايەنتىقۇ ئەنىل - ھەۋائىن ھۇۋە ئىللا ۋەھيۇن يۇھا— ئۇ ھەۋەستىن گەپ ساتمايدۇ، ئۇنىڭ دەۋاتقان سۆزلىرى ئۇنىڭغا كېلىۋاتقان ۋەھىيدۇر.

مەئەل ئۇسرى يۇسرا— مۇشكۈللۈكنىڭ يېنىدا ئاسانلىق بار.

مەبدەئ ۋە مەئاد— (1) بىرەر ئىش ياكى نەرسىنىڭ باشلىنىشى ۋە ئاخىرىغا يېتىشى؛ (2) كېلىش ۋە كېتىش ئورنى، باشلىنىش ۋە ئاخىرلىشىش ئورنى.

مەسئەدى هۇسن— گۈەللىك دەرىجىسى.

مەسىھ ئەنفاسى— ئىيسا پەيغەمبەرنىڭ نەپىسى (تىنىقى)

مەغرىبىي ئىنتىساب— غەربكە، كۈن پېتىشقا تېگىشلىك بولغان.

مەلىكەل ـ قەدىم لەم يەزەل ۋەلا يەزال— يوقالمىغان ۋە يوقالمايدىغان، ئەزەلدىنلا بار بولغان پادىشاھ.

مەلىكىل ـ ئەللام جەللە ۋە ئەلا— ھەممە نەرسىنى بىلگۈچى پادىشاھ، ئۇلۇغ بولدى ئۇ ۋە بۈيۈك بولدى.

مەن ئەكرەمە ئالىمەن فەقەد ئەكرەمەنى— كىمىكى ئالىمغا ھۆرمەت قىلسا، ماڭا ھۆرمەت قىلغان بولىدۇ (ھەدىس).

مەن تەرەكە تەدبىرەھۇ ئاشە تەييىبەن— كىمىكى ھىيلە تەدبىرىنى تاشلىسا، ياخشى ۋە تىنچ ياشايدۇ.

مەن تەسەددەرە قەبلە ئەۋانىھى فەقەد تەسەددالى ھەۋانىھى— كىمىكى باشلىق بولۇشقا لايىقىتى توشماي تۇرۇپ باشلىق بولسا، ئۇ باشقىلارنىڭ كۆزى ئارقىلىق ئۆزىنى خارلىغان بولىدۇ.

مەن زەللەفى نەفسىھى رەفەئ ئەللاھۇ قەدرەھۇ ۋە مەن ئەززە فى نەفسىھى ئەزەللەھۇ فى ئەئيۇنى ئىبادىھى— كىمىكى ئۆز نەپسىدىن كېچىلىسە، خۇدا ئۇنىڭ قەدرىنى ئاشۇرىدۇ؛ كىمىكى ئۆز نەپسىنى ئىززەت قىلسا (ئۆز نەرسىگە بېرىلسە)، خۇدا بەندىلەر ئالدىدا ئۇنى خار قىلىدۇ.

مەن فەنەئ— كىمىكى قانائەت قىلسا (ئەزىز بولىدۇ).

مەن لەم يەتە ئەددەب بى ئۇستادىن فەھۇۋە بەتتالۇن— كىمىكى ئۇستازىدىن تەلىم ـ تەربىيە ئالمايدىكەن، ئۇ كىشى يامان ئادەمدۇر.

مەھبىتى ئەنۋارى كۇل— نۇرلار ماكانى.

مەھۋەشى نەسرىن ئۇزار— گۈل يۈزلۈك گۈزەل.

مەھۋى كۇللىي ئولماقـ تامامەن يوق بولماق، پۈتۈنلەي ئۆزىدىن كەتمەك.

مەھى دۇھدىتە— ئون تۆت كۈنلۈك (ئىككى ھەپتىلىك) ئاي، تولۇن ئاي.

مەۋائىز ئاسا كەلام— نەسىھەت ئارىلاش سۆز.

مەيى جامى ئەلەست— كىشىنىڭ بۇ دۇنيا ۋە ئۇ دۇنيادىكى تەقدىرى.

مۇتتەفەقۇن ئەلەيھ— بىرەر نەرسە ئۈستىدە بىر ئىغىزدىن قوبۇل قىلىنغان پىكىر ۋە قارار.

مۇتۇ قەبلە ئەن تەمۇتۇ—ئۆلمەستىن بۇرۇن ئۆلۈڭلار(ئۆلۈمگە ھازىرلىنىڭلار).

مۇجىبى رەفئى دەرەجات— دەرىجىلەر كۆتۈرۈلۈشنىڭ سەۋەبى.

مۇختەلەفۇن فىھ— ئىختىلاپقا سەۋەب بولغان نەرسە، سۆز ياكى پىكىر.

مۇشەببەھۇن بىھ— ئوخشىتىلغان نەرسە.

مۇقتەدائى زۇمرەئى ئىسلام— مۇسۇلمانلارنىڭ پېشۋاسى.

مۇھتاجۇن ئىلەيھ— موھتاج بولغان، ئېھتىياجى چۈشكەن نەرسە.

مۇئتەمەددۇن ئەلەيھ— ئۆزىگە ئىشەنگەن (كىشى).

مۇئتەمەددۇن بىھ — «***مۇئتەمەددۇن ئەلەيھ***» گە قارالسۇن.

مۇئمىنزۇس - سەلتەنەتى ۋەد - دۇنيا ۋەد - دىن— سەلتەنەتنى، دۇنيانى ۋە دىننى مۇستەھكەملىگۇچى.

مىئادۇ بۇلجار— توپلىنىش ۋاقتى ۋە ئورنى.

مىلەل ۋە نەھەل— مىللەتلەر ۋە مەزھەبلەر.

مىن ئايانۇ فەزكۇرۇنى— نېمەتلىرىمىزنى ئەسلىگەندە.

مىنەز - زۇلۇماتى ئىلەن-نۇر— قاراڭغۇلۇقلاردىن يورۇقلۇققا (چىقىرىدۇ).

مىنەش - شەرارەتى ئەۋ غەيرىھا فەرەرتۇ لەدەيك— شاراپەت ۋە بۇندىن باشقا نەرسىلەردىن ھۇزۇرۇڭغا كەلتۇردۇم.

مىنھۇ خەيرۇن فىل - ھەقىقەت ۋەللەزى لايەئىلەمۇن— ئەمەلىيەتتە ئۇنداقلاردىن بىلمەيدىغانلار ياخشى.

نارۇللاھىل - مۇقەدەتۇل - لەتى تەتتەلىئۇ ئەلەل ئەفئىدەتى— ئۇ، ئاللانىڭ ياندۇرغان ئوتىدۇركى، (ئۇنىڭ ئەلىمى) يۈرەكلەرگە يېتىپ بارىدۇ.

نافىزۇل - ئەھكام— ھۆكۈملەرنى يۈرگۈزگۈچى.

ناقىلان ئەخبار— نەقىل قىلىپ خەۋەر بەرگۈچىلەر.

نەبۇدۇڭنى قىلدى بۇد— سېنى يوقتىن بار قىلدى.

نەجائەل - مەخفۇفۇن ۋە ھەلەكەل - مەسقۇلۇن— (يۇكى) يەڭگىللەر نىجاد تاپىدۇ ۋە يۇكى (گۇناھى) ئېغىرلار ھالاك بولىدۇ.

نەسايىھى مالاكەلام— رەت قىلىنمايدىغان نەسىھەتلەر.

نەسىمى قۇدسىي ئاسار— سەھەر شامىلى، تازا، غۇبارسىز شامال.

نەھۇفى رەھمۇھۇمۇللاھۇ ئەلەيھى— ئاللا ئۇنىڭغا رەھمەت قىلسۇن.

نەھنۇ مۇستەمەند— ئازغىن ۋە موھتاج.

نەئۇزى بىللاھ— ئاللا ئۆزۈڭ ساقلىغىن!

نەۋانەقشىنى دەۋران مۇتىرىب چالىشى— ياخشى تىلەك ئارزۇنىڭ بارلىققا كېلىشى.

نەۋۋەرراللاھۇ مەرقەدەھۇ— قەبرىسى نۇرغا تولسۇن.

نەئلى بازگۇنە ئۇرماق— بىلىپ تۇرۇپ بىلمەسلىككە سالماق.

نۇرەن ئەلا نۇر— نۇر ئۈستىگە نۇر.

نۇرۇل - مىللەتى ۋەد - دىن— مىللەت ۋە دىننىڭ نۇرى.

نۇۋۇرە مەرقەدۇھۇ— ئۇنىڭ قەبرى مۇنەۋۋەر بولسۇن.

ھازا شەيئۇن ئەجىب— بۇ ئاجايىپ نەرسە!

ھاشالىللاھ— ھېچقاچان، ھېچبىر؛ خۇدا ساقلىسۇن.

ھەسبەتەن لىللاھ— خۇدا ئۈچۈن، خۇدا ھەققى، خۇدانىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن.

ھەل تۇئەززەبۇل - ئەشرارە قەبلە ئەز - زەلەلى— يامانلارنى ئاداشماستىن ئالدىن ئازابلامسەن؟

ھەل يۈمكىنۇ مىن ئىشقىنكە لىلخەلقى فىرارا — سېنىڭ ئىشقىڭدىن ئەل قېچىپ قۇتۇلالامدۇ؟

ھەيىي غەفۇر — گۇناھلارنى كەچۈرگۈچى دائىمىي ئاللا.

ھەيىي لايەمۇت، مۇنەززەھ ۋەلا ئىنتىھا — ئۆلمەيدىغان، تىرىك، ھەممە ئەيىب - نۇقساندىن پاك ۋە مەڭگۈلۈك.

ھۇببۇل - ۋەتەن — ۋەتەن مۇھەببىتى، سۆيۈملۈك ۋەتەن.

ھۇرۇفى ھىجا — ئېلىپبە تەرتىپى، ئېلىپبە جەدۋىلى.

ھۇسسىلە مافىس - سۇدۇر — كۆڭۈلدىكىسى ئاشكارا قىلىنسا.

ھۇۋەلايەنزىرۇ ئەسلا بىھالىك — ئۇ سېنىڭ ھالىڭغا ئەسلا باقمايدۇ.

ھېچ ئەھەد — ھېچكىم.

ئۇتلۇبۇل - ئىلمە ۋە لەۋبىس - سىن — «ئىلىم - پەن جۇڭگودا بولسىمۇ ئىزدەڭلار» دېگەن ھەدىسنىڭ باش قىسمى.

ئۇد ئۇنى ئەستەجىب لەكۇم — مەندىن دۇئا تەلەپ قىلىڭلار قۇبۇل قىلىمەن، ئىجابەت قىلىمەن.

ئۇزكۇرۇنى — «مېنى ياد ئېتىڭلار» سۈرە بەقەرە، 152 - ئايەتنىڭ باش قىسمى.

ئۇسكۇن ئەنتە ۋە زەۋجۇك ئەل - جەننەتە (ئەي — ئادەم)، سەن خۇتۇنۇڭ بىلەن بىرگە جەننەتتە تۇر.

ئۇلۇمى خەفىيە — مەخپىيەتلىك ئىلمى.

ئۇلۇمى شەرئىيە — شەرىئەتكە ئائىت ئىلىملار.

ئۇممۇل - خەبائىس — ناچار ئىشلارنىڭ ئانىسى، بېشى.

ۋابەستەئى تەۋفىق — مۇۋەپپەقىيەتكە ئالاقىدار.

ۋاقىئى ئەسرارى پىنھان — مەخپىي سىرلارنى بىلگۈچى.

ۋالەيتە ۋەلىييەن — خۇدانىڭ بىر دوستىنى دوست تۇتۇشۇڭ.

ۋەجھى مەئاش — تىرىكلىك ۋاستىسى.

ۋەركەئۇ مەئەر - راكىئىن — رۇكۇ قىلغۇچىلار بىلەن بىرگە رۇكۇ قىلىڭلار.

ۋەززۇھا — چاشگاھ ۋاقتى بىلەن قەسەم.

ۋەسسەمائى زاتتىل - بۇرج — بۇرجلىرى بار ئاسمان بىلەن قەسەم ئىچىمەن.

ۋەششەمسى — قۇياش بىلەن قەسەم.

ۋەششەمسى ۋە زۇھاھا — قۇياش ۋە ئۇنىڭ چاشگاھىغا قەسەمياد قىلىمەن.

ۋەفاكىھەتۇن ۋە نەخلۇن ۋە رۇممان — مېۋە، خورما ۋە ئانارلار باردۇر.

ۋە فى شەيئىن شەيخۇن — ھەر بىر نەرسىدە ھەم قېرىش بولىدۇ.

ۋە لا - فىن - نەھارى ۋەلا فىل لەيلى لى فەرەھۇن فەلا ئۇبالىي ئەتالال - لەيلۇ ئەم قەسۇرە — نەكۇندۇزى ۋە نە كېچىسى ماڭا خۇرسەنچىلىك بار، پەرۋايىم يوقتۇر، خاھ

تۇن ئۇزۇندۇر، خاھ قىسسا.

ۋەلا مەۋجۇد فىددارەين قىتتە، فەقۇلتۇ ئەسمەئۇ يا ئەييۇھەننىاس — ئېيتىڭكى: تىڭشاڭلار، ئەي ئىنسانلار، ئىككىلا ئالەمدە پەقەت بىر ئاللادىن باشقا ھەقىقىي مەۋجۇدىيەت يوق.

ۋەلەقەد ئاتەينا لۇقمانە ئەل ـ ھىكمەتە — راستىن ئېيتقاندا بىز لۇقمانغا ھېكمەت (ئىلمى) نى بەردۇق.

ۋەلەقەد كەررەمنا بەنى ئادەمە — ئادەم زۆرۈرىيەتلىرىنى ئۇلۇغ قىلىپ ياراتتۇق.

ۋەلەۋ ھازەل مەئانىي ئەنتە ـ قۇلتە، تەقۇلۇ ئىئىلەمۇ يا ئەييۇھەننىاس — ئەگەر بۇ مەنىلەرنى سەن ئېيتقان بولساڭ، دەيسەن: «بىلىڭلار، ئەي ئادەملەر!».

ۋەل ـ قەمەر — ئاي («قۇرئان كەرىم» 91 ـ سۈرە شەمس، ئىككىنچى ئايەتنىڭ بىرىنچى سۆزى).

ۋەل ـ كازىمىنەل ـ غەيزە ۋەلئافىن ئەننىاس — ئۆز گۇناھىغا تولۇق توۋا قىلغانلار كەچۈرۈمگە سازاۋەردۇر.

ۋەللاھۇ ئەئلەم بىسسەۋاب — خۇدا توغرىسىنى بىلگۈچىدۇر.

ۋەل ـ لەيل — كېچە (قاراڭغۇلۇقى) بىلەن قەسەم ئىچىمەن.

ۋەل ـ لەيلى ئىزا سەجا — كېچىنىڭ قاراڭغۇلۇقى دۇنيانى ئورىۋالغان چاغ بىلەن قەسەمىيات قىلىمەن.

ۋەل ـ لەيلى ئىزا يەغشا — قاراڭغۇلۇقى ئالەمنى قاپلىغان كېچە بىلەن قەسەمكى.

ۋەل ـ مەۋاھىبۇل ـ جەزىلە ۋەل ـ كەرامەت ۋەل ـ مەقامەتۇل ـ جەللە — كۆپ ئاتالار (ئىگىسى)، كارامەتلەر ۋە بۇيۇك ماكانلار (ساھىبى).

ۋەل ـ مۇرسەلاتى ئۇرفەن فەل ـ ئاسىفاتى ئەسفەن — ياخشى ۋەزىپە بىلەن كۆندۇرۇلگەن (پەرىشتە) لەر نامىغا قەسەم، قاتتىق ئىسسىغۇچى شامال (ھاۋا) بىلەن قەسەم.

ۋە ما ئەرسەلناكە ئىللا رەھمەتەن لىل ـ ئالەمىن — بىز سېنى پۈتۈن ئالەمگە پەقەت رەھمەت بولسۇن دەپ ئەۋەتتۇق.

ۋەما تەغا—غوغا (ئىسيان) قىلمىدى، باشباشتاقلىق (ئىتائەتسىزلىك) قىلمىدى.

ۋە ما يانتىقۇ ئەنىل ـ ھەۋا — پەيغەمبەر ھەۋايى نەپسىدىن خالىغانچە گەپ قىلمايدۇ.

ۋە مەن دەخەلەھۇ كانە ئامىنەن — كىمكى (مەسچىتكە) كىرسە ئامان بولىدۇ.

ۋەنشەققەل ـ قەمەر — «ئاي يېرىلدى» («قۇرئان كەرىم» 54 ـ سۈرە قەمەر، بىرىنچى ئايەتنىڭ كېيىنكى سۆزى).

ۋەھدەت ساقىيسى — بىرلىك، يېگانىلىك ساقىيىسى.

ۋەھدەھۇ لاشەرىك — شېرىكى يوق يەككە ـ يېگانە.

ۋەھدەھۇ لاشەرىكە لەھۇ ئىلاھەن ۋاھىدا — يېگانە، شېرىكى بولمىغان بىرلا ئىلاھتۇر.

ۋەھلۇل ئۇقدەتەن مىن لىسانى — تىلىمدا بولغان توگۇن (دۇدۇقلۇق) نى يەشكىن.

ۋە ئىزەل ـ بىھارۇ فۇججىرەت — ھەرقاچان دېڭىزلار پارتلىتىلسا.

ۋە ئىزەل ـ جىبالۇ سۇييىرەت — ۋە ھەرقاچان تاغلار سەير قىلدۇرۇلسا.

ۋە ئىقامۇس - سەلات— ناماز ئوقۇتەش.

ۋە ئىنىدەللاھ— ئاللانىڭ نەزەرىدە، ئاللانىڭ ئالدىدا.

ۋە ئىننە ئەلەيكە لەئنەتى ئىلا يەۋمىد - دىن— سەن (شەيتان) غا تا قىيامەت كۆنىگە قەدەر مېنىڭ لەنىتىم بولغۇسىدۇر.

ۋۇلىدتۇ فى زەمانىس - سۇلتانىل - ئادىلى— مەن ئادىل پادىشاھ زامانىدا تۇغۇلدۇم.

ۋىردى زەبان ئەيلەمەك— دۇئا قىلماق.

ئىختىلافى جۇزۇ ئىلە كۇل— پارچە بۆلەك بىلەن پۈتۈننىڭ ئىختىلاپى؛ زور قارىمۇ قارشىلىق.

ئىرەمە زاتىل - ئىمادىللەتى لەم يۇھلەق مىسلۇھافىل - بىلادى— ئېگىز بويلۇق ئىرەم (قەبىلىسى) نىڭ ئوخشىشىنى ئالەمدە ياراتمىغانىدى.

ئىرجىي نەغمەسىن ئىستىماۋ قىلماق— ئۆلۈم نىداسىنى ئىشىتمەك؛ ئۆلمەك.

ئىزا ئەرەدتە ئەن تەئسىيە مەۋلاكە فەئسىھى فى مەنزىلىن لايەراكە— ساھىب (مەۋلا) غا ئىسيان قىلىشنى خالىساڭ، ئۇ كۆرمەيدىغان جايدا قىل.

ئىزا زەھەرە ئەل - ھەققۇ لەم يەئقە مەئەھۇ غەيرۇھۇ— ھەقىقەت روشەن بولغان ۋاقىتتا باشقا نەرسىلەر (گە ئورۇن) قالمايدۇ.

ئىزا ئىستەنەدە ئەر - رەجۇلۇ نامە ئەقلۇھۇ— كىشى بىرەر نەرسىگە سۆيۈنسە ئەقلى ئۇخلايدۇ (ھەقىقەتنى ئاچالمايدۇ).

ئىزرىب بى ئەساكەل - بەھرە— (ئەي مۇسا) ھاساڭ بىلەن دېڭىزنى ئۇر (ھاساڭنى دېڭىزغا ئۇر).

ئىسمى ئەزەم— بۇيۇك ئىسىم، ئايەتنىڭ نامى.

ئىسمەب ئەن ناسە كەما تەسمەبۇن - نارە خۇز مەنفەئەتەھا ۋەھزەر ئەن تۇھرد-قەكە— ئادەملەر بىلەن بولغان مۇئامىلەڭ ئوت بىلەن مۇئامىلە قىلغاندەك بولسۇن — مەنپەئەتلەنگىنۇ كۆيدۇرۇشتىن ئېھتىيات قىل.

ئىشرەبۇ يا ئەييۇھەل - ئەتشان— ئەي تەشنالار، ئىچىڭلار!

ئىقرەۋ بىسمى رەببىكەللەزى خەلەق— سېنى ياراتقان پەرۋەردىگارىڭنىڭ ئىسمى بىلەن ئوقۇ.

ئىلتىزامى ھىممەت— ھىممەتلىك مەجبۇرىيەت.

ئىللەللاھ— ئاللا پەقەت بىردۇر.

ئىننە زىكرى ئەس - سالىھىنە تەنزىلۇ ئەر - رەھمەتۇ— ياخشى كىشىلەر زىكر قىلىنسا رەھمەت ياغىدۇ.

ئىننا ئىلەيھى راجىئۇن— بىز ئاخىر ئاللا تەرىپىگە قايتقۇچىلارمىز.

ئىننە رەببەكە لەبىل - مىرساد— پەرۋەردىگارىڭ ئەلۋەتتە كۆزىتىپ تۇرغۇچىدۇر.

ئىننەللاھە جەمىلۇ ۋە يۇھىببۇل - جەمال— ئاللا گۈزەلدۇر، ئۇ گۈزەللىكنى ياخشى كۆرىدۇ.

ئىننەل ئىنسانەفى كەبەد— ئىنسان دائىم مېھنەتتىدۇر.

ئىننەھۇ لەيسە مىن ئەھلىقە— ئەلۋەتتە ئۇ سېنىڭ ئەھلىڭدىن (ئائىلە ئەزالىرىڭ-

دىن) ئەمەس.

ئىننى ئەنەللاھ— سېنىڭ خۇدايىڭ مەن.

ئىننى جائىئىلۇن فىل - ئەرزى خەلىفەتەن— مەن يەر يۈزىدە خەلىپە ياراتماقچىمەن.

ئىننى لە ئەجىدۇ نەفەسە ئەر - رەھمانى مىن قىبەلى ئەل يەمەنى— مەن ئاللا تائاللانىڭ مەرھەمىتىنى يەمەن تەرەپتىن تاپقانىدىم.

ئىن ھۇۋە ئىللا ۋەھيۇن يۇھا— بۇ ۋەھىي ئارقىلىق ئەۋەتىلگەن (يەتكۈزۈلگەن) گەپلەردۇر.

ئىن يەكاد— يېقىن بولسا.

ئىھدەر - راھەتەين— ئىككى راھەتنىڭ بىرى.

يائەبەتى ھازا تەئۋىلۇ رۇئيايە مىن قەبل — ئەي ئاتا، مانا بۇ ئىش ئىلگىرى كۆرگەن چۈشۈمنىڭ تەبىرىدۇر.

يابەسىرۇ—ئەي كۆرگۈچى.

يا داۋۇد، ئىننا جەئئەلناكە خەلىفەتەن فىل - ئەرزى، فەھكۇم بەينەن- ناسى بىل- ھەققى— ئەي داۋۇت، بىز سېنى يەر يۈزىگە خەلىپە قىلدۇق، ئەمدى سەن ئادەملەر ئارىسىدا ھەق بىلەن ھۆكۈم يۈرگۈز.

يارەئىفۇ— ئەي، بەندىسىگە ھەممىدىن شەپقەتلىك ۋە كۆيۈملۈك.

يا زاھىرۇ يا باتىنۇ ئەئتەينى قەرار— ئەي ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن ئىشلارنى بىلگۈچى ئاللا، ماڭا ئاراملىق ئاتا قىلغىن.

يا سەرا سىرتە مەناھەت - تالىبىن— ئەي ئەزىز، سەن ئىزدىگۈچىلەرنىڭ مەقسىتى سەن.

يا سەمىئۇ— ئەي ئاڭلىغۇچى.

يا غىياس— ئەي قۇتقۇزغۇچى.

يا قەرىبۇ— ئەي ھەممىدىن بەندىسىگە يېقىن.

يا لەتىفۇ— ئەي بەندىسىگە ھەممىدىن مېھرىبان.

يا لەيتەنى كۇنتۇ تۇراب— كاشكى، مەن تۇپراق بولۇپ كەتكەن بولسامچۇ!

يا مۇجىبۇ— ئەي بەندىسىنىڭ تىلىكىنى ئىجابەت قىلغۇچى ئاللا.

يا ئىلاھەل - ئالەمىن— ئەي، ھەممە ئالەم خەلقى ئىبادەت قىلىشقا تېگىشلىك خۇدا، ئەي، ھەممە ئالەملەرنىڭ ئىلاھى.

يەمكۇسۇ فىل - ئەرزى— يەردە توختاپ تۇرىدۇ، يەردە ئىستىقامەت قىلىدۇ.

يەۋمۇن - نۇشۇر— قىيامەت كۈنى.

يەئمۇرۇ بىل - ئەدل— ئادالەتكە بۇيرۇدى.

يۇفۇنە بىن - نەزرى— نەزىرلىرىگە (نەزىر قىلىپ ئاتىغان نەرسىلىرىگە) ۋاپا قىلىدۇ.

يۇھىيىل - ئىزام— (چىرىغان) سۆڭەكلەرنى تىرىلدۈرىدۇ، ئۆلۈكلەرنى تىرىلدۈرگۈچى.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

1. مىرسۇلتان ئوسمانوۋ، خەمىت تۆمۈر: «چاغاتاي تىلى توغرىسىدىكى قاراشلىرىمىز» («شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1993 ـ يىل 1 ـ سان).

2. ئىبرايىم مۇتىئى: «چاغاتاي ئەدەبىي تىلىنىڭ ئۇيغۇر تىلى تەرەققىيات تارىخىدا تۇتقان ئورنى» (لېكسىيە).

3. «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتىدىن نەمۇنىلەر» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1981ـ يىل نەشرى).

4. شەرپىدىن ئۆمەر: «ئۇيغۇرلاردا كلاسسىك ئەدەبىيات» (شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1988 ـ يىل نەشرى).

5. خەمىت تۆمۈر، ئابدۇرۇپ پولات: «چاغاتاي تىلى» (قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1987 ـ يىل نەشرى).

6. ۋاھىتجان غوپۇر، ئەسقەر ھۇسەيىن: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تىزىملىرى» (مىللەتلەر نەشرىياتى، 1988 ـ يىل نەشرى).

7. 刘宾编:《喀喇汗朝时期的文学》(新疆人民出版社,1995 年汉文版)。

8. 赵国栋 张世荣编:《察合台语后期文学》(上.新疆人民出版社,1995 年汉文版)。

9. 张宏超编:《察合台语早期文学》(新疆人民出版社,1995 年汉文版)。

10.《波斯语汉语词典》商务印书馆, 1981 年.北京

11. «نەۋائى ئەسەرلىرى لۇغەتى»، غەفۇرغۇلام نامىدىكى ئەدەبىيات ۋە سەنئەت نەشرىياتى. تاشكەنت، 1972 ـ يىلى نەشرى.

12. «ئەلىشىر نەۋائى ئەسەرلىرى تىلىنىڭ ئىزاھلىق لۇغەتى»، تۆت تومлۇق، ئۆزبېكىستان س س ر «فەن» نەشرىياتى، تاشكەنت، 1983 ـ يىل نەشرى.

13. ئەلىشىر نەۋائى: «غەزەللەر» (شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983 ـ يىل نەشرى).

14. ئابلىمىت ئەھمەت، دىلدار مەمتىمىن: «قەدىمكى ئۇيغۇر تىلى لۇغىتى» (شىنجاڭ ياشلار ـ ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى، 1989 ـ يىل نەشرى).

15. ئابلىمىت ئەھمەت: «چاغاتاي تىلىدىن ئاساس» (شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ماتېرىياللار بۆلۈمى. 1998 ـ يىل ماي باسما).

16. ئەلىشىر نەۋائى: «خەزاينۇل ـ مەئانى» (ھىجرىيە 1211 ـ يىلى موللا نەزەر خەلىپەت تەرىپىدىن كۆچۈرۈلگەن قولىيازما).

17. مۇناسىۋەتلىك قولىيازما ئەسەرلەر.

图书在版编目(CIP)数据

察合台维吾尔语/阿布里米提·艾海提编著. —乌鲁木齐：新疆大学出版社，2002.10
ISBN 7—5631—1623—0

Ⅰ.察… Ⅱ.阿… Ⅲ.维吾尔语—研究
Ⅳ.H215

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2002)第 086365 号

责任编辑：**吐尔逊·阿不都拉**
责任校对：**阿布里米提·艾海提**
封面设计：**艾克拜尔·萨里**

察合台维吾尔语

阿布里米提·艾海提　编著

新疆大学出版社出版
（乌鲁木齐市胜利路 14 号，邮政编码：830046）
新华书店发行
新疆新华印刷厂印刷
开本：787×1092　1/16　34.75 印张
2002 年 12 月第 1 版　2007 年 4 月第 2 次印刷
印数：3 001 — 4 500

ISBN 7-5631-1623-0/H.30
定价：45.00 元

هه‌یرانه‌ن‌ها یا تنه‌ا قتیعه‌تلیرگه ،
تو رموتنك شادلیغی هه‌بیره‌تلیرگ ،
یا خشنك تو زیدن اکتقیب قان یاشه .
یا مانفا به خشه‌ده تاکه‌ن نو سده‌تلیرگه ،

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

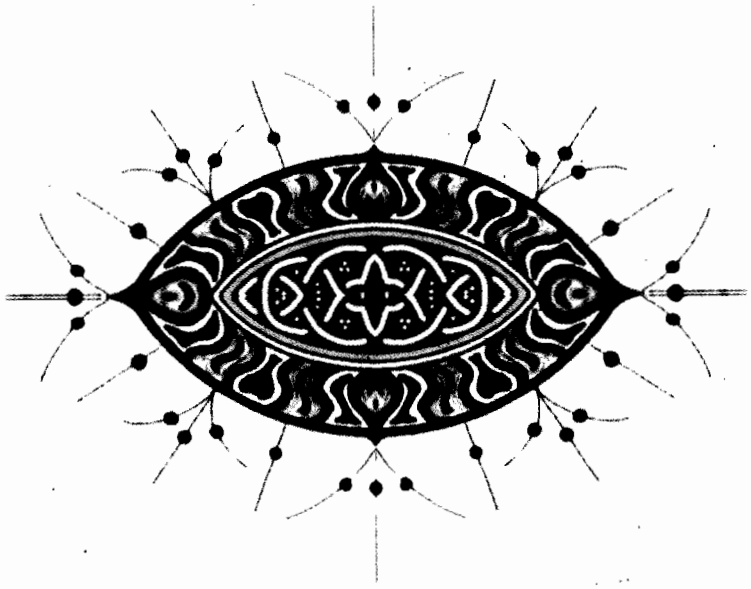

ISBN 7-5631-1623-0
H·30(维文)定价:45.00元

ISBN 7-5631-1623-0

9 787563 116232 >